ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В УКРАЇНІ 2019

КИЇВ * 2020

УДК 902/904(477)"63/65"
А-87

Головний редактор
БОЛТРИК Юрій Вікторович, *канд. іст. наук*
Редакційна колегія
БУЙСЬКИХ Алла Валеріївна, *д-р іст. наук*
ГОРБАНЕНКО Сергій Анатолійович, *канд. іст. наук*
ЗАЛІЗНЯК Леонід Львович, *д-р іст. наук, проф.*
КУЛАКОВСЬКА Лариса Віталіївна, *канд. іст. наук*
ЛИТВИНЕНКО Роман Олександрович, *д-р. іст. наук, проф.*
МОЦЯ Олександр Петрович, *член-кореспондент НАН України, проф.*
ОТРОЩЕНКО Віталій Васильович, *д-р іст. наук, проф.*
ПОТЄХІНА Інна Дмитрівна, *канд. іст. наук*
САПОЖНИКОВ Ігор Вікторович, *д-р. іст. наук*
СКОРИЙ Сергій Анатолійович, *д-р іст. наук, проф.*
СУПРУНЕНКО Олександр Борисович, *канд. іст. наук*
ТЕРПИЛОВСЬКИЙ Ростислав Всеволодович, *д-р іст. наук, проф.*
ЧАБАЙ Віктор Петрович, *член-кореспондент НАН України, проф.*

Затверджено до друку Вченою радою
Інституту археології НАН України
від 23 червня 2020 р., протокол № 4

Прийом матеріалів:
Польовий комітет ІА НАН України
просп. Героїв Сталінграда, 12, м. Київ 04210
тел. (044) 254-11-37, 254-11-66
факс (044) 418-33-06
e-mail: *polkomia@gmail.com*

Виходить за інформаційної підтримки
ВГО «Спілка археологів України»

Видання здійснене коштом
ДП «НДЦ "Охоронна археологічна
служба України"» ІА НАН Уряїни

А-87 *Археологічні дослідження в Україні 2019*. Київ: ІА НАН України, 2020, 418 с.

ISBN 978-617-7810-12-3

Видання є щорічником, який готується до друку Польовим комітетом Інституту археології НАН України. Містить інформаційні повідомлення про роботу археологічних експедицій поточного польового сезону.

Стане в нагоді науковцям, студентам і всім, хто стежить за розвитком сучасної української археологічної науки.

УДК 902/904(477)"63/65"

В оформленні обкладинки використано фото кургану 6 зі Слободи Носковецької на Вінниччині та миски з нього (*М. Шмит, В. Рудь, П. Влодарчак*)

ISBN 978-617-7810-12-3

© Інститут археології НАН України, 2020
© Автори статей, 2020

Редактори: *О. Білинський, О. Каряка, М. Павлова*; оформлення обкладинки: *А. Панікарський*; верстка: *С. Горбаненко*

Підписано до друку 30.07.2020. Формат 60 × 84/8. Папір офсетний.
Друк офсетний. Гарнітура Antiqua. Обл.-вид. арк. 51,1.
Ум. друк. арк. 48,8. Наклад 250 прим. Зам.

Інститут археології Національної академії наук України; 04210, м. Київ,
проспект Героїв Сталінграда, 12; *www.iananu.org.ua.*
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 6290 від 09.07.2018 р.

ЗМІСТ

МІНАЄВА, Н. Сучасна законодавча база щодо збереження та дослідження об'єктів археологічної спадщини України 10

ВІННИЦЬКА ОБЛАСТЬ

КОНОНЕНКО, О., ГАСКЕВИЧ, Д. Розвідка первісних пам'яток у Вінницькому Побужжі 13

ОСАУЛЬЧУК, О., ШНІЦАР, М., ЛАЗУРКО, О. Пам'яткоохоронні роботи у м. Вінниця 14

РУДЬ, В., ШМИТ, М., ВЛОДАРЧАК, П., ЖУРКЄВІЧ, Д. Перший сезон досліджень курганів у басейнах річок Мурафа і Рів 15

ВОЛИНСЬКА ОБЛАСТЬ

БАЮК, В. Дослідження в історико-культурному заповіднику м. Луцьк 17

ПЕТРАУСКАС, А., ПАНИШКО, С., ЛОШИК, Д., ЧОРНИЙ, І., КУКСА, А. Результати досліджень на городищі у с. Литовеж Іваничівського району 19

ДНІПРОПЕТРОВСЬКА ОБЛАСТЬ

ТЕСЛЕНКО, Д., ПРОБИЙГОЛОВА, О., АНТОНОВ, А., ЯКІМОВА, І., ГУБРІЄНКО, П., ЯРОШЕНКО, Я. Дослідження багатошарового поселення Ігрень 4/4а ... 21

ТЕСЛЕНКО, Д., ПРОБИЙГОЛОВА, О., АНТОНОВ, А., ЯКІМОВА, І., ГУБРІЄНКО, П., ЯРОШЕНКО, Я. Дослідження курганів поблизу с. Червоне на Криворіжжі 24

ЮРЧЕНКО, А., СТАРІК, О. Розвідки в Царичанському районі 26

ДОНЕЦЬКА ОБЛАСТЬ

ГЕРШКОВИЧ, Я., БРОВЕНДЕР, Ю., КОВАЛЬ, Ю., ПЕТРЕНКО, О., УШКОВА, Ю., ЦИМІДАНОВ, В. (†) Розкопки курганів доби енеоліту — середньовіччя на Донеччині 29

ЗАБАВІН, В., БУЛИК, М., НЕБРАТ, С. Обстеження курганів на півдні Донеччини 31

ЗАБАВІН, В., НЕБРАТ, С. Розкопки кургану поблизу Приазовської Ялти 31

КОВАЛЬ, Ю., ГЕРАСИМЕНКО, Н., ФІЛІПОВ, О. Розвідки на Донеччині 33

ЖИТОМИРСЬКА ОБЛАСТЬ

ГНЕРА, В., ОЛЕНИЧ, А. Розвідка у Брусилівському районі 35

ПЕТРАУСКАС, А. Дослідження в історичній частині м. Новоград-Волинський 36

ПЕТРАУСКАС, А., ІЄВЛЄВ, М., ХАДАДОВА, М., ТАРАБУКІН, О. Археологічний нагляд на земельній ділянці по вул. Кафедральна, 3 в м. Житомир 39

ПЕТРАУСКАС, А., ТАРАБУКІН, О. Обстеження в Олевському районі 40

ЗАКАРПАТСЬКА ОБЛАСТЬ

ПРОХНЕНКО, І. Дослідження Королівського замку Нялаб у 2018—2019 роках 43

ПРОХНЕНКО, І. Дослідження Малокопанського городища в 2018—2019 роках 46

ПРОХНЕНКО, І., ЖИЛЕНКО, М. Дослідження Середнянського замку в 2018 році 48

ПРОХНЕНКО, І., ЖИЛЕНКО, М. Розкопки Хустського замку 52

ЗАПОРІЗЬКА ОБЛАСТЬ

АНДРУХ, С., ТОЩЕВ, Г. ТОЩЕВ, А., ФАТЄЄВ, О. Дослідження могильника Мамай-Гора 56

ДЖОС, В. Розвідки в охоронних зонах Національного заповідника «Кам'яна Могила» 56

ДРОВОСЄКОВА, О. Археологічні дослідження на території історико-архітектурного музею-заповідника «Садиба Попова» 57

ПАПАНОВА, В., ЛЯШКО, С., КАЇРА, Ф. Довга могила поблизу с. Чумацьке 60

ПУСТОВАЛОВ, С., ЧУХРАЙ Л., МОСКАЛЕНКО А. Дослідження на острові Байда 63

ІВАНО-ФРАНКІВСЬКА ОБЛАСТЬ

НАЗАР, І., САЛО, Б., КОВАЛЬСЬКИЙ-БІЛОКРИЛИЙ, Я., КІСІЛЕВИЧ, Ю. Рятівні дослідження на поселеннях Журів 1 та Тенетники 2 66

ТЕЛІЖЕНКО, С., ТКАЧУК, Т. Дослідження поселення культури лінійно-стрічкової кераміки Темирівці I 71

КИЇВ

БІБІКОВ, Д. Рятівні дослідження по вул. Щекавицькій, 46 72

БОБРОВСЬКИЙ, Т., САВИЦЬКИЙ, В., СТРІХАР, М. Археологічні дослідження у садибі Софійського собору 73

ІВАКІН, В., ЗОЦЕНКО, І., БАРАНОВ, В. Розвідки в районі Кирилівського монастиря 76

ТАРАНЕНКО, С., ІВАКІН, В., БАРАНОВ, В., ЗОЦЕНКО, І., ЛАВРОВ, В., МАХОТА, О., МИСЬКО, Ю., ПЕФТІЦЬ, Д. Дослідження на території церкви Спаса на Берестові 78

ТАРАНЕНКО, С., МАХОТА, О., ПЕФТІЦЬ, Д., МИСЬКО, Ю. Археологічний сезон 2019 року у Національному Києво-Печерському історико-культурному заповіднику 82

КИЇВСЬКА ОБЛАСТЬ

БІБІКОВ, Д., ДЯЧЕНКО, Д., ІВАКІН, В. Розкопки на посаді давньоруського Вишгорода 85

ГОТУН, І., ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ, Я., БІТКОВСЬКА, Т. Розкопки зарубинецького поселення Ходосівка-Фіалки 3 87

ГОТУН, І., ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ, Я., ЧЕРНОВОЛ, Д., АВРАМЕНКО, О. Слов'янське селище Ходосівка-Козаків яр і трипільське поселення Ходосівка-Зоцієва гора 89

ГОТУН, І., КАЗИМІР, О., СУХОНОС, А., ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ, Я., ГУНЬ, М., ШУМАН, О. Деталізація інформації про Ходосівський археологічний комплекс 91

ГОТУН, І., СОРОКУН, А., СУХОНОС, А. Матеріали доби первісності з урочища Рославське у Ходосівці 93

ГОТУН, І., СУХОНОС, А., КАЗИМІР, О., ГУНЬ, М., ЛОЗНИЦЯ, Т., ЧАЛИЙ, А. Селище Ходосівка-Рославське — основний об'єкт досліджень Північної експедиції 96

ЗОЦЕНКО, І., ГОТУН, І., ІВАКІН, В. Науково-рятівні дослідження у с. Гатне 101
ІВАКІН, В., БАРАНОВ, В., СОРОКУН, А., БЕЛЕНКО, М. Дослідження багатошарового поселення і могильника Острів 102
ІВАКІН, В., ГОТУН, І., ОСИПЕНКО, М., НЕТЬОСОВ, П. У пошуках невідомого 105
ІВАКІН, В., ОЛЕНИЧ, А., ОСАДЧИЙ, Р., ЗОЦЕНКО, І. Розвідки у місті Бориспіль 108
ОСАДЧИЙ, Р. Розвідки на Правобережній Київщині 110
ПЕТРАУСКАС, А., ГОТУН, І. Дослідження в околицях Ржищева 112
ПРЯДКО, О., ПАВЛИК, О., ТЕТЕРЯ, Д., ЮРЧЕНКО, О. (†), ДОЛЖЕНКО, Ю. Дослідження на східній околиці м. Переяслав 113
ТЕТЕРЯ, Д., ПРЯДКО, О., ПАВЛИК, О., БУЗЯН, Г., БІЛОУСЬКО, В. Розвідки на території Переяславщини 115
ЧМІЛЬ, Л., КОЗЮБА, В. Розвідки на нижньому Тетереві 118

КІРОВОГРАДСЬКА ОБЛАСТЬ

БОЛТРИК, Ю., ШЕЛЕХАНЬ, О., СОБЧУК, В. Дослідження залишків Литої Могили 120
КІОСАК, Д., КОЛЕСНИЧЕНКО, А. Шурфування стоянки Жакчик ІІІ на Гайворонщині 124
НЕЗДОЛІЙ, О., НЕЗДОЛІЙ, Є., ВЄТРОВ, Д. Роботи Бирзулівської палеолітичної експедиції 125
ОРЛИК, О., ПАНЧЕНКО, К. Розвідки на Кіровоградщині 131
ШЕВЧЕНКО, І., ЛУК'ЯНЧЕНКО, Ю., СОБЧУК, В. Розвідки у Долинському і Петрівському районах 134

ЛУГАНСЬКА ОБЛАСТЬ

БРОВЕНДЕР, Ю. Розкопки кургану на півночі Луганщини 138
ТЕЛІЖЕНКО, С., ІВАНИЦЬКИЙ, В. Роботи на території Кремінського і Попаснянського районів Луганщини та в межах міст Лисичанськ і Сєвєродонецьк 139
ТЕЛІЖЕНКО, С. Обстеження пам'яток північно-східної частини Луганщини 143

ЛЬВІВСЬКА ОБЛАСТЬ

ВЕРТЕЛЕЦЬКИЙ, Д., БІЛАС, Н., ГАВІНСЬКИЙ, А., РИБІЦЬКА, М. Розкопки на горі Жупан у м. Винники 146
ГАВІНСЬКИЙ, А., БІЛАС, Н., РИБІЦЬКА, М. Поселення культури лійчастого посуду у Винниках на горі Лисівка 148
ДОВГАНЬ, П., СТЕБЛІЙ, Н. Роботи Буської експедиції у 2017—2018 роках 149
НАЗАР, І., САЛО, Б., КОВАЛЬСЬКИЙ-БІЛОКРИЛИЙ, Я., КІСІЛЕВИЧ, Ю. Рятівні дослідження на поселенні Добрівляни 1 152
ОНИЩУК, Я., БІЛАС, Н., СИДОРОВИЧ, В., ГРИНЧИШИН, Б. Розкопки Карівської експедиції у Західному Побужжі 155
СИДОРОВИЧ, В. Розвідки в басейні річки Полтви 157
СІЛАЄВ, О., ІЛЬЧИШИН, З. Дослідження на подвір'ї монастиря домініканців в селищі Підкамінь 158
СІЛАЄВ, О., ІЛЬЧИШИН, З. Розвідки в долині ріки Білосток (басейн Західного Бугу) 160
ТЕРСЬКИЙ, С., МАЙОРЧАК, М., ДЕМСЬКИЙ, Н., КУЦЕНЯК, О. Дослідження в межиріччі Західного Бугу і Гнилої Липи 161
ФИЛИПЧУК, А., ДІДИК, О., ЯКУБОВСЬКА, О. Підсумки вивчення давнього Пліснеська 163
ШНІЦАР, М. Дослідження по вул. Корнякта у Львові 164
ШНІЦАР, М., ЛАЗУРКО, О. Розкопки на вул. Гайдамацька, 2б у Львові 166
ШНІЦАР, М., ЛАЗУРКО, О., ЛУКОМСЬКИЙ, Ю. Дослідження на площі Галицькій у Львові 166

МИКОЛАЇВСЬКА ОБЛАСТЬ

БОНДАРЕНКО, Д., СМИРНОВ, О. Розкопки античного святилища Вікторівка І 169
БУЙСЬКИХ, А., ІВЧЕНКО, А. Дослідження некрополя Ольвії 171
БУЙСЬКИХ, А., СЕМЕНОВА, А., СИНЕЛЬНІКОВ, О. Дослідження південно-східної частини Ольвії 173
БУЙСЬКИХ, А., ФОРНАСЬЄ, Й., КУЗЬМІЩЕВ, О. Дослідження ольвійського передмістя 176
БУЙСЬКИХ, А., ФОРНАСЬЄ, Й., ШЕЙКО, І., КОЗЛЕНКО, Р. Дослідження Терасного міста в Ольвії (ділянка Т-4) 178
ГЕРАСІМОВ, В., РЕЙДА, Р., СМИРНОВ, О. Чорноморська міжнародна підводна археологічна експедиція 181
ГОРБЕНКО, К. Дослідження укріпленого поселення Дикий Сад 185
КРУТІЛОВ, В. (†), СМИРНОВ О. Дослідження античного поселення на острові Березань 189
ПІСТРУІЛ, І., ГЛАВЕНЧУК, А. Дослідження стоянки Анетівка 1 190
СМИРНОВ, О., СМИРНОВ, Л., БОНДАРЕНКО, Д. Археологічні розвідки у Березанському районі . 193
СМИРНОВ, О., СМИРНОВ, Л., БОНДАРЕНКО, Д. Антична пам'ятка «Бульвар» у Миколаєві 195
ФОМЕНКО, В., ТОВКАЙЛО, М., ДЯЧЕНКО М. Дослідження багатошарових поселень Гард і Лідина Балка 197

ОДЕСЬКА ОБЛАСТЬ

ІВАНОВА, С., КОЛЕСНИЧЕНКО, А., САВЕЛЬЄВ, О., САВЕЛЬЄВА, К., СІНЕЛЬНІКОВ, О., КОВАЛЬСЬКИЙ, Л. Дослідження експедиції «Одеса—Схід» 199
КІОСАК, Д., ДЕНИСЮК, В., ДЕМБЕЦ, М., ЗАЙЛЕ, Т., КОЛЕСНИЧЕНКО, А. Розкопки поселення культури лінійно-стрічкової кераміки Кам'яне-Завалля 200
ПІСТРУІЛ, І., ГЛАВЕНЧУК, А. Розвідка стоянки Білолісся 202
САВЕЛЬЄВА, К. Розвідки на узбережжі Дністра і Дністровського лиману в Біляївському районі .. 204
САВЕЛЬЄВ, О., КАРАСЕВИЧ-ЩИПЬОРСКІ, Р. Роботи Білгород-Тірської міжнародної експедиції на правобережжі Дністровського лиману 207
САПОЖНИКОВ, І., КОЛЕСНИЧЕНКО, А., САВЕЛЬЄВ, О., САВЕЛЬЄВА, К., СІНЕЛЬНІКОВ, О., КОВАЛЬСЬКИЙ, Л. Обстеження південних і західних районів Одещини 209
САПОЖНИКОВ, І., СІНЕЛЬНІКОВ, О. Знахідки амфор з Північно-Західної акваторії Чорного моря 211
СІНЕЛЬНІКОВ, О. Розвідки вздовж лівого берега Дністровського лиману в Овідіопольському районі 212

ПОЛТАВСЬКА ОБЛАСТЬ

БАШКАТОВ, Ю., БІТКОВСЬКА, Т., ПЕФТІЦЬ, Д. Дослідження поселення доби пізньої бронзи — раннього заліза Єристівка II 214
БАШКАТОВ, Ю., ГЕРШКОВИЧ, Я., БІТКОВСЬКА, Т. Курган доби бронзи поблизу с. Бондарі Кременчуцького району 217
ГРЕЧКО, Д., КРЮТЧЕНКО, О., РЖЕВУСЬКА, С., КАРЯКА, О. Дослідження поселення і грунтового могильника в ур. Барвінкова гора (Більський археологічний комплекс) 219
ЛУГОВИЙ, Р., КОВАЛЕНКО, О. Дослідження в ур. Озеро біля с. Більськ 221
НАЗАР, І., САЛО, Б., КОВАЛЬСЬКИЙ-БІЛОКРИЛИЙ, Я., КІСІЛЕВИЧ, Ю. Рятівні розкопки курганів у Кобеляцькому районі 221
НАЗАР, І., САЛО, Б., КОВАЛЬСЬКИЙ-БІЛОКРИЛИЙ, Я., КІСІЛЕВИЧ, Ю. Охоронні розкопки поселення Кобеляки — ур. Ведмедівка 222
НАЗАР, І., САЛО, Б., КОВАЛЬСЬКИЙ-БІЛОКРИЛИЙ, Я., КІСІЛЕВИЧ, Ю. Дослідження курганів поблизу с. Підгора 223
ПУГОЛОВОК, Ю. Дослідження передмістя полкової Полтави 225
ПУГОЛОВОК, Ю. Розкопки на Старополтавській горі 225
ПУГОЛОВОК, Ю., ГЕЙКО, А., РЕЙДА, Р., САПЄГІН, С. Розвідки в басейні р. Тагамлик 226
ПУГОЛОВОК, Ю., ГРЕЧКО, Д., КАРЯКА, О., РЖЕВУСЬКА, С. Поселенські структури скіфського часу біля витоків р. Полузір'я 228
ПУГОЛОВОК, Ю., КУШНІР, А. Розвідки на Зіньківщині 229
САЛО, Б., ШЕРСТЮК, В. Розкопки курганів поблизу с. Коломацьке 231
САЛО, Б., ШЕРСТЮК, В. Рятівні дослідження на ділянці автотраси Полтава—Чутове у Чутівському районі 233
СКОРИЙ, С., ОКАТЕНКО, В., ЗИМОВЕЦЬ, Р., ШАПОРДА, О. Рятівні розкопки поблизу Більського городища 239
ШРАМКО, І., ЗАДНІКОВ, С. Дослідження Більського археологічного комплексу 241

РІВНЕНСЬКА ОБЛАСТЬ

ВАСИЛЬЄВ, П., ХОПТИНЕЦЬ, І., ТКАЧ, В. Розвідки на палеолітичних пам'ятках Рівненського, Дубенського і Здолбунівського районів 243
ПШЕНИЧНИЙ, Ю., БАРДЕЦЬКИЙ, А. Розкопки в Дубні на багатошаровій пам'ятці Острів Дубовець 248
ЧАБАЙ, В., СТУПАК, Д., ВЕСЕЛЬСЬКИЙ, А., ДУДНИК, Д. Розкопки верхньопалеолітичної стоянки Бармаки 252

СУМСЬКА ОБЛАСТЬ

БІЛИНСЬКА, Л., БІЛИНСЬКИЙ, О., ЄВТУШЕНКО, О. Розвідки на Сумщині 256
БІЛИНСЬКА, Л. ДОЛЖЕНКО, Ю. Давньоруське поховання з Могриці на Сумщині 259
ЖИГОЛА, В., МОЦЯ, О., СКОРОХОД, В. Розвідки на Зарічненському археологічному комплексі .. 261
КАРАВАЙКО, Д., КАЧУРА, О. Дослідження городища і поселення Ширяєве 262
КАРАВАЙКО Д., ОСАДЧИЙ Є. Розвідки у Липоводолинському районі 264
КОРЖ, А. Розвідки на території Недригайлівського району 268

ТЕРНОПІЛЬСЬКА ОБЛАСТЬ

ІЛЬЧИШИН, В. Дослідження історичного ареалу селища Залізці на Тернопільщині 269
КОВБАСА, В., ІЛЬЧИШИН, В. Розвідки на території Зборівського району 271
ЯГОДИНСЬКА, М., ІЛЬЧИШИН, В. Дослідження могильника біля с. Кордишів 274
ЯГОДИНСЬКА, М., СОХАЦЬКИЙ, М. Дослідження в межиріччі Вілії та Дністра 277

ХАРКІВСЬКА ОБЛАСТЬ

АКСЬОНОВ, В., СКИРДА, В. Дослідження Верхньо-Салтівського катакомбного могильника 279
ГРЕЧКО, Д., ОКАТЕНКО, В., КРЮТЧЕНКО, О., ПЕЛЯШЕНКО, К. Розвідки на Харківщині 281
ГРЕЧКО, Д., ОКАТЕНКО, В., КРЮТЧЕНКО, О., ПЕЛЯШЕНКО, К., ДІДИК, В. Науково-рятівні дослідження на території «Поселення Харків» у м. Харків 286
КВІТКОВСКИЙ, В., СВИСТУН, Г. Дослідження Київського археологічного комплексу 292
КОЛОДА, В. Дослідження на городищі Мохнач . 294
ЛЮБИЧЕВ, М., ФІЛАТОВ, Д., ВАРАЧОВА, К., РУСНАК, В., ШУЛЬТЦЕ, Е., МИЗГІН, К. Дослідження пам'яток пізньоримського часу 295
ПЕЛЯШЕНКО, К. Розвідки на території Дергачівського і Золочівського районів 296
ПЕЛЯШЕНКО, К. Розкопки курганного могильника скіфського часу Дергачі 298
СКИРДА, В., ІСЬКОВ, І. Розвідки у Дергачівському районі 2018 р. 299
СНІЖКО, І., БАБЕНКО, Л. Дослідження пізньопалеолітичної стоянки біля с. Кам'янка 303

ХЕРСОНСЬКА ОБЛАСТЬ

БІЛЯЄВА, С., ГУЛЕНКО, К., ІЄВЛЕВ, М., ФІАЛКО, О. Дослідження Південної Середньовічної експедиції 307
БОЛТРИК, Ю., КУШТАН, Д., ФІАЛКО, О., КАРМАЗІНА, Л. Курган доби бронзи на Арабатській стрілці 308
СИМОНЕНКО, О., СІКОЗА, Д., ДЗНЕЛАДЗЕ, О. Археологічні дослідження на Херсонщині 311
СМИРНОВ, О., СМИРНОВ, Л., АПУНЕВИЧ, О. Розвідки на території Токарівської сільської ради 312
ТЕЛІЖЕНКО, С. Розвідки в урочищі Коянлівський кут на Арабатській стрілці 313

ХМЕЛЬНИЦЬКА ОБЛАСТЬ

НЕЧИТАЙЛО, П., БОЛТАНЮК, П., СТАРЕНЬКИЙ, І., ТИМЧУК, Д., ОМЕЛЬЧЕНКО, О. Нагляд за роботами у місці обвалу стіни на Північному бастіоні Старого замку 316
НЕЧИТАЙЛО, П., ТИМЧУК, Д., ОМЕЛЬЧЕНКО, О. Дослідження заїжджого двору смт Чорний острів . 319
НЕЧИТАЙЛО, П., ТИМЧУК, Д., ОМЕЛЬЧЕНКО, О., ЯРОСЛАВСЬКА, Т., ДРЕГАЛО-СОКОЛОВСЬКИЙ, О., ДАЦИК, О. Дослідження підземних споруд у м. Полонне по вулиці Пушкіна 322
СТАРЕНЬКИЙ, І., БОЛТАНЮК, П., ГУЦАЛ, А., ГУЦАЛ, В., ЛЕВІНЗОН, Є. Розвідки в Середньому Подністров'ї 325

ЧЕРКАСЬКА ОБЛАСТЬ

БАШКАТОВ, Ю., БІТКОВСЬКА, Т., СЛОБОДЯН, Т. Пошук могильника ранньоримського часу біля с. Івківці 328
ВИНОГРОДСЬКА, Л., НЕЧИТАЙЛО, П., ТИМЧУК, Д. Спелео-археологічні дослідження у с. Суботів 329
КАРМАЗІНА, Л., ОЧЕРЕТНИЙ, С., БОЛТРИК, Ю., ПРОБИЙГОЛОВА, О., КОРЖ, А. Городище Лисуха — четвертий сезон робіт 332
КОРВІН-ПІОТРОВСЬКИЙ, О., ОВЧИННИКОВ, Е., ЧЕРНОВОЛ, Д., РАДОМСЬКИЙ, І., ЖЕЛАГА, Д., ЧАБАНЮК, В. Дослідження Трипільської експедиції ІА НАН України 2018—2019 рр. 335
МАГОМЕДОВ, Б., ДІДЕНКО, С. Дослідження черняхівських пам'яток 340
МАНІГДА, О., ДЖІК, М., БОРИСОВ, А., БЕЛЕНКО, М., БАРАНОВ, В. Обстеження пам'яток давньоруського часу поблизу с. Миколаївка 340
НЕРАДЕНКО, Т. Дослідження житлово-господарського комплексу на північній околиці поселення Молюхів Бугор 342
ОЧЕРЕТНИЙ, С., КАРМАЗІНА, Л. Розвідки поблизу Канева 345
ОЧЕРЕТНИЙ, С., КАРМАЗІНА, Л., БОЛТРИК, Ю., ПРОБИЙГОЛОВА, О., КОРЖ, А. Поселення раннього заліза Косулин Шпиль II 346
ПРОБИЙГОЛОВА, О., ОЧЕРЕТНИЙ, С., КАРМАЗІНА, Л., КОРЖ, А. Багатошарове поселення в урочищі Борисівщина 348
СКОРИЙ, С., ОКАТЕНКО, В., ЗИМОВЕЦЬ, Р. Розкопки раньоскіфського кургану в басейні р. Тясмин . 351
ШИДЛОВСЬКИЙ, П., ПЕАН, С., ЕЗАРТС, П., ЦВІРКУН, О., ЧИМИРИС, М., МАМЧУР, Б. Сучасні дослідження Межиріцької стоянки 353

ЧЕРНІВЕЦЬКА ОБЛАСТЬ

ЖЕЛАГА, Д., ЧЕРНОВОЛ, Д., ЯКУБИНА, С., ПОМІРКОВАНИЙ, В. Розвідки на Сокирянщині . . . 358
ПЕТРАУСКАС, О., АВРАМЕНКО, М. Дослідження могильника черняхівської культури Комарів 1 . . . 358
ПЕТРАУСКАС, О., ШИШКІН, Р., МИЛЯН, Т., КАРЛСЕН, Х.-Й. Дослідження будівлі з кам'яним фундаментом у Комарові 359

ЧЕРНІГІВСЬКА ОБЛАСТЬ

ВЕРЕМЕЙЧИК, О., БОНДАР, О. Роботи Любецької експедиції 2018—2019 рр. 361
КАЗАКОВ, А., НОВИК, Т., СОЛОБАЙ, П. Дослідження в Чернігові 363
КЕДУН, І., ПАРХОМЕНКО, О. Дослідження в м. Ніжин 364
МОЦЯ, О., РИЖИЙ, В., БУЛАХ, О. Науково-рятівні дослідження в Чернігові 365
НОГІН, Є. Розкопки неолітичного поселення Серикові Сосни 366
СКОРОХОД, В., БЛАЖЧЕК, Д., ЖИГОЛА, В., ПОТАПЕНКО, А. Роботи Шестовицької експедиції 367
СКОРОХОД, В., МОЦЯ, О., СИТА, Л., КАПУСТІН, К., ДЖАМАН, К. Дослідження на посаді та подолі Виповзова 368
СКОРОХОД, В., СОРОКІН, С., СИТИЙ, Ю. Роботи у літописному Сновську 370
ЧЕРНЕНКО, О., КЕДУН, І., ЛУЦЕНКО, Р. Дослідження на Новгород-Сіверщині 371
ЧЕРНЕНКО, О., КРАВЧЕНКО, Р., ЛУЦЕНКО, Р. Дослідження городища в Мезинському національному природному парку 373
ЧЕРНЕНКО, О., ЛУЦЕНКО, Р. Дослідження на території фортеці та Окольного граду в Чернігові 375
ЧЕРНЕНКО, О., ЛУЦЕНКО, Р. Розкопки городища поблизу с. Малий Листвен 377
ЧЕРНЕНКО, О., ЛУЦЕНКО, Р., НОВИК, Т. Архітектурно-археологічні дослідження Іллінської церкви у Коропі 379

МЕТОДИ ПРИРОДНИЧИХ НАУК В АРХЕОЛОГІЇ

БОНЧКОВСЬКИЙ, О. Палеопедологічні та геоморфологічні дослідження на археологічній пам'ятці Острів Дубовець (Дубно) 383
КУШНІР, А. Палеогрунтознавчі дослідження у 2018—2019 рр. 386
КОРОХІНА, А. Петрографічні дослідження археологічної кераміки у 2019 р. 387
ТКАЧУК, Л. Визначення тканини з Тарасівки 1 389
СЕРГЄЄВА, М. Дослідження археологічної деревини 2018—2019 рр. 389
ГОРБАНЕНКО, С. Палеоетноботанічні визначення 2018—2019 рр. 392
КОВАЛЬЧУК, О. Іхтіологічні визначення матеріалів з Вишгорода 400
КУЦОКОНЬ, Ю. Археоіхтіологічні визначення 2019 р. 401
ПОТЄХІНА, І., ДОЛЖЕНКО, Ю. Кістяки дітей з енеолітичних поховань біля с. Республіканець . . 403
ПОТЄХІНА, І. Краніологічний аналіз енеолітичного черепа із синкретичного поховання у Нижній Наддніпрянщині 404
КОЗАК, О. Антропологічні й палеопатологічні дослідження та експертизи поховань з розвідок і розкопок 2015—2019 рр. 408
КОЗАК, О. Дослідження антропологічного матеріалу з курганів біля с. Каїри (Херсонська обл.) 412
КОТОВА, Н., КОЗАК, О. Антропологічна експертиза поховань з некрополя «Орієнт» та ділянки Передмістя 2 Ольвії 414
КОЗАК, О., КОТОВА, Н. Дослідження поховань XVII—XVIII ст. з некрополя Кирилівської церкви 415

ЕКСПЕРИМЕНТ В АРХЕОЛОГІЇ

ГАЙДУК, С., ПЕТРАУСКАС, А., СМАГІН, І. Експериментальні дослідження стародавніх водних транспортних засобів і водних шляхів 416

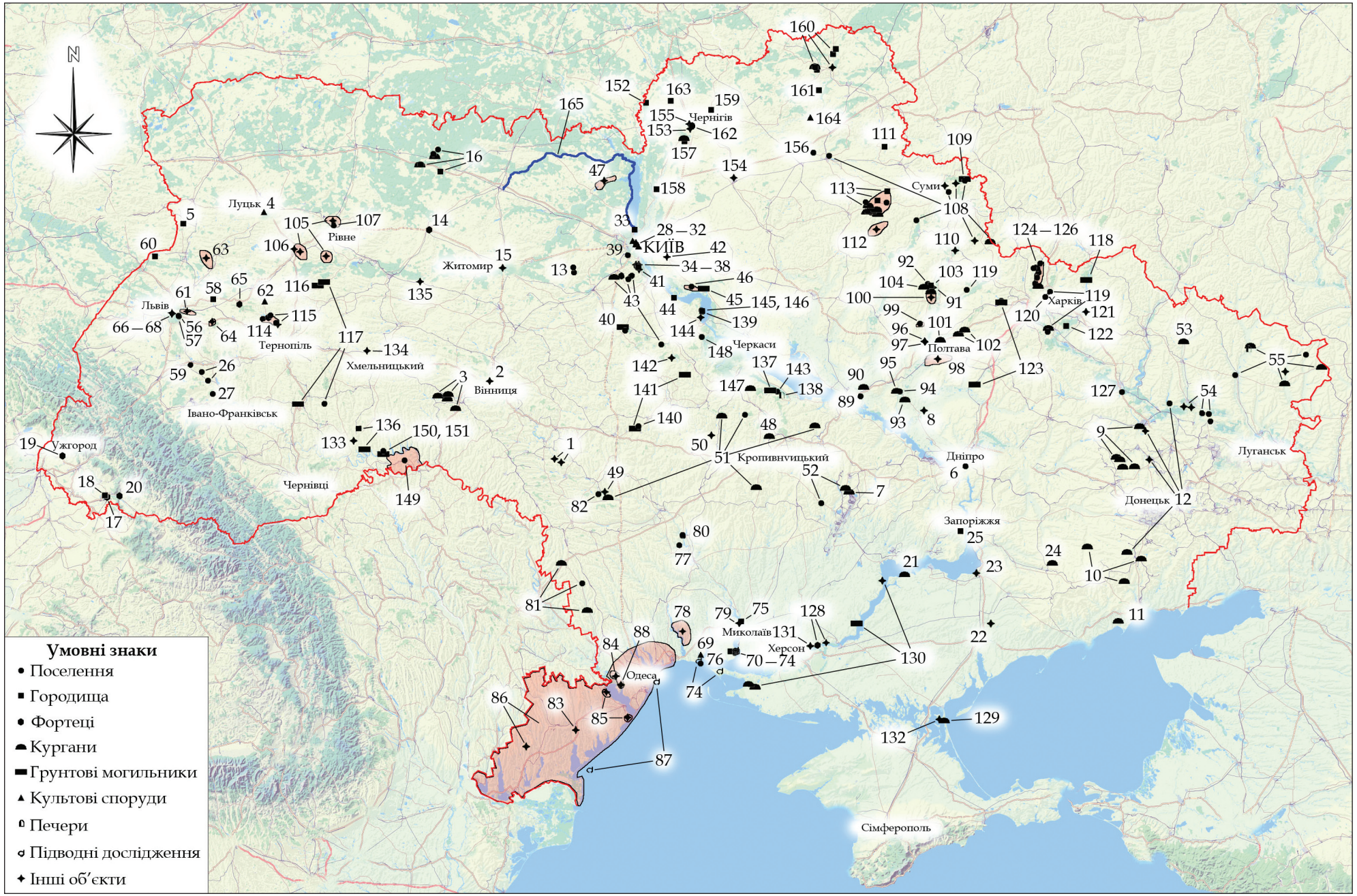
N
Умовні знаки
Поселення
Городища
Фортеці
Кургани
Грунтові могильники
Культові споруди
Печери
Підводні дослідження
Інші об'єкти
КИЇВ
Луцьк
Рівне
Житомир
Львів
Тернопіль
Хмельницький
Вінниця
Івано-Франківськ
Ужгород
Чернівці
Черкаси
Чернігів
Суми
Харків
Полтава
Дніпро
Кропивницький
Миколаїв
Херсон
Одеса
Запоріжжя
Донецьк
Луганськ
Сімферополь

Дослідження на території України в 2019 р.

Нумерація на карті відповідає послідовності пам'яток, відомості про які наведено у випуску; через тире дано стоінки, де ці відомості опубліковано.

Карту зі списком склав О. Каряка

1 — с. 13—14
2 — с. 14—15
3 — с. 15—16
4 — с. 17—19
5 — с. 19—20
6 — с. 21—23
7 — с. 24—25
8 — с. 26—28
9 — с. 29—30
10 — с. 31
11 — с. 31—32
12 — с. 33—34
13 — с. 35—36
14 — с. 36—39
15 — с. 39—40
16 — с. 40—42
17 — с. 43—46
18 — с. 46—48
19 — с. 48—52
20 — с. 52—55
21 — с. 56
22 — с. 56—57
23 — с. 57—60
24 — с. 60—63
25 — с. 63—65
26 — с. 66—70
27 — с. 71
28 — с. 72
29 — с. 73—76
30 — с. 76—78
31 — с. 78—81
32 — с. 82—84
33 — с. 85—87
34 — с. 87—89
35 — с. 89—91
36 — с. 91—93
37 — с. 93—96
38 — с. 96—101
39 — с. 101—102
40 — с. 102—105
41 — с. 105—108
42 — с. 108—110
43 — с. 110—112
44 — с. 112—113
45 — с. 113—115
46 — с. 115—118
47 — с. 118—119
48 — с. 120—123
49 — с. 124—125
50 — с. 125—131
51 — с. 131—134
52 — с. 134—137
53 — с. 138—139
54 — с. 139—143
55 — с. 143—145
56 — с. 146—147
57 — с. 148—149
58 — с. 149—152
59 — с. 152—154
60 — с. 155—157
61 — с. 157—158
62 — с. 158—160
63 — с. 160—161
64 — с. 161—163
65 — с. 163
66 — с. 164—165
67 — с. 166
68 — с. 166—168
69 — с. 169—170
70 — с. 171—173
71 — с. 173—176
72 — с. 176—178
73 — с. 178—181
74 — с. 181—184
75 — с. 185—189
76 — с. 189—190
77 — с. 190—192
78 — с. 193—195
79 — с. 195—197
80 — с. 197—198
81 — с. 199—200
82 — с. 200—202
83 — с. 202—204
84 — с. 204—207
85 — с. 207—209
86 — с. 209—210
87 — с. 211—212
88 — с. 212—213
89 — с. 214—217
90 — с. 217—218
91 — с. 219—220
92 — с. 221
93 — с. 221—222
94 — с. 222—223
95 — с. 223—224
96 — с. 225
97 — с. 225—226
98 — с. 226—227
99 — с. 228—229
100 — с. 229—230
101 — с. 231—233
102 — с. 233—239
103 — с. 239—240
104 — с. 241—242
105 — с. 243—248
106 — с. 248—252
107 — с. 252—255
108 — с. 256—259
109 — с. 259—260
110 — с. 261
111 — с. 262—264
112 — с. 264—267
113 — с. 268
114 — с. 269—271
115 — с. 271—273
116 — с. 274—277
117 — с. 277—278
118 — с. 279—281
119 — с. 281—285
120 — с. 286—291
121 — с. 292—293
122 — с. 294—295
123 — с. 295—296
124 — с. 296—298
125 — с. 298—299
126 — с. 299—302
127 — с. 303—306
128 — с. 307
129 — с. 308—310
130 — с. 311
131 — с. 312—313
132 — с. 313—315
133 — с. 316—319
134 — с. 319—321
135 — с. 322—325
136 — с. 325—327
137 — с. 328
138 — с. 329—332
139 — с. 332—335
140 — с. 335—339
141 — с. 340
142 — с. 340—342
143 — с. 342—344
144 — с. 345
145 — с. 346—348
146 — с. 348—350
147 — с. 351—352
148 — с. 353—357
149 — с. 358
150 — с. 358—359
151 — с. 359—360
152 — с. 361—363
153 — с. 363—364
154 — с. 364—365
155 — с. 365—366
156 — с. 366
157 — с. 367—368
158 — с. 368—370
159 — с. 370
160 — с. 371—372
161 — с. 373—375
162 — с. 375—377
163 — с. 377—379
164 — с. 379—382
165 — с. 416—418

Н. Мінаєва

СУЧАСНА ЗАКОНОДАВЧА БАЗА ЩОДО ЗБЕРЕЖЕННЯ І ДОСЛІДЖЕННЯ ОБ'ЄКТІВ АРХЕОЛОГІЧНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНИ

Головною метою у сфері збереження археологічної спадщини є створення умов для організаційно-правового, фінансово-економічного і наукового забезпечення охорони і дослідження пам'яток (об'єктів) археології в інтересах динамічного соціально-економічного, культурного і духовного розвитку суспільства.

У 2019 р. Польовий комітет ІА НАН України оформив 319 кваліфікаційних документів (Відкритих листів) на 163 дослідників. Більшість досліджень (72 %) об'єктів археологічної спадщини здійснюють установи НАН України, зокрема, Інститут археології і його відокремлені структурні підрозділи, 14 % — проводять університети та 13 % — заповідники і музеї. Співвідношення кількості проведених досліджень на теренах України установами і організаціями впродовж останніх п'яти років практично залишається на тому самому рівні.

Право на проведення досліджень об'єктів культурної спадщини вищезгаданими інституціями зазначено у чинному законодавстві — археологічна експедиція може бути утворена Інститутом археології і профільними науковими установами НАН України (в яких є археологічні відділи), вищими навчальними закладами III або IV рівня акредитації державної форми власності в межах програм підготовки студентів, адміністраціями історико-культурних заповідників, музеями державної і комунальної форми власності, у штаті яких працюють археологи, що мають відповідну кваліфікацію, підтверджену документально (частина третя ст. 14 ЗУ «Про охорону археологічної спадщини» (*№ 1626-IV від 18.03.2004*)). За Інститутом археології НАН України закріплено на законодавчому рівні право організовувати і здійснювати наукові та науково-рятувальні дослідження археологічних об'єктів (абзац другий ст. 12 ЗУ «Про охорону археологічної спадщини»).

Що стосується проведення вищими навчальними закладами III або IV рівня акредитації державної форми власності в межах програм підготовки студентів, то це зазначено у першому абзаці першої частини ст. 65 ЗУ «Про вищу освіту» (*№ 1556-VII від 01.07.2014*) — наукова діяльність у закладах вищої освіти є невід'ємною **складовою освітньої діяльності**. Університети, академії, інститути впроваджують наукову діяльність шляхом проведення наукових досліджень і забезпечення творчої діяльності учасників освітнього процесу, підготовки наукових кадрів вищої кваліфікації (пункт другий частини першої ст. 26 ЗУ «Про вищу освіту».

Відносно проведення наукових археологічних досліджень історико-культурними заповідниками і музеями, то у законодавстві зазначається місце проведення таких досліджень. На території, відведеній для музею, згідно зі статутом музею може бути виділена **наукова зона** для проведення науково-дослідної роботи (абзац четвертий частини третьої ст. 11 ЗУ «Про музеї та музейну справу» (*№ 249/95-ВР від29.06.1995*)). Одним із основних напрямів національної музейної політики є підтримка фундаментальних і прикладних наукових досліджень, пов'язаних з музейною справою (абзац десять частини другої ст. 3 ЗУ «Про музеї та музейну справу».

Адміністрація історико-культурного заповідника відповідно до закону: здійснює науково-методичне керівництво проведенням робіт з дослідження, консервації, реабілітації, реставрації, ремонту, пристосування і музеєфікації пам'яток та інших робіт **на території історико-культурного заповідника та в зонах його охорони** (пункт третій частини третьої ст. 33-2 ЗУ «Про охорону культурної спадщини» (*№ 1805-III від 08.06.2000*)), організовує і координує проведення наукових досліджень **в історико-культурному заповіднику** із залученням (у разі потреби) на договірній основі інших організацій; (пункт 12 частини шостої Типового положення про адміністрацію історико-культурного заповідника, затвердженого постановою КМУ від 26 червня 2013 р. № 452).

Містобудівні, архітектурні та ландшафтні перетворення, будівельні, меліоративні, шляхові, земляні роботи (серед них і розвідка із шурфуванням та розкопки) здійснюються у межах історико-культурного заповідника — за погодженням з органом, до сфери управління якого належить цей заповідник, у межах історико-культурної заповідної території — за погодженням з центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони культурної спадщини (абзаци другий—четвертий частини четвертої ст. 33 ЗУ «Про охорону культурної спадщини».

Отже, всі інвазійні роботи співробітниками історико-культурних заповідників і музеїв повинні проводитися **в межах територіальної відповідальності цих установ** (У чинному законодавстві не йде мова про проведення цими інституціями науково-рятувальних досліджень на об'єктах (пам'ятках) археології). Тому

ці заклади, перш за все, повинні проводити дослідження з метою подальшої музеєфікації об'єктів археології.

У законодавстві чітко зазначено вимоги до фаховості дослідників нерухомих об'єктів археологічної спадщини.

Археологічні розвідки, розкопки можуть проводити **наукові працівники** з досвідом проведення археологічних робіт, які застосовують наукові методики розкриття і фіксування археологічних об'єктів культурної спадщини (пункт 3 «Порядку видачі дозволів на проведення археологічних розвідок, розкопок, інших земляних робіт на території пам'ятки, охоронюваній археологічній території, у зонах охорони, в історичних ареалах населених місць, а також досліджень решток життєдіяльності людини, що містяться під земною поверхнею, під водою на території України», затвердженого постановою КМУ від 13 березня 2002 р. № 316). Визначення терміну науковий працівник подано у двадцятому пункті ст. 1 ЗУ «Про наукову і науково-технічну діяльність» (*№ 848-VIII від 26.11.2015*).

У частині першій ст. 10 ЗУ «Про охорону археологічної спадщини» зазначено, що науковий працівник має бути фахівцем з археології — право на проведення наукових досліджень археологічної спадщини надається виключно **археологам**, які мають практичний досвід проведення археологічних робіт (розкопок, розвідок).

До цього часу точаться дискусії з приводу застосування норм пам'яткоохоронного законодавства. Для уникнення деяких нестиковок у законодавстві у третьому розділі «Положення про кваліфікаційний документ (Відкритий лист) на проведення наукового дослідження археологічної спадщини України», затвердженого рішенням Вченої ради Інституту археології НАН України (Протокол № 10 від 22.12.2015 р., підрозділи четвертий, шостий) зазначені вимоги для отримання кваліфікаційного документа (Відкритого листа) для проведення наукових досліджень на об'єктах (пам'ятках) археології.

Повноваження органів охорони культурної спадщини визначені ст. 6 ЗУ «Про охорону культурної спадщини» і ст. 7 ЗУ «Про охорону археологічної спадщини».

Згідно з пунктом 11 частини першої ст. 6 ЗУ «Про охорону культурної спадщини» **органи охорони виконують функції замовника** на виявлення, дослідження… об'єктів культурної спадщини та інші заходи щодо охорони культурної спадщини.

Заклади культури провадять діяльність за видами, визначеними частиною першою ст. 12 ЗУ «Про культуру» (*№ 2778-VI від 14.12.2010*), відповідно до цілей, передбачених їх статутами (абзац другий частини першої ст. 19 ЗУ «Про культуру»). Проведення археологічних досліджень не належить до видів діяльності управлінь культури і їх закладів.

До повноважень створених установ і закладів при обласних, місцевих радах також не належить проведення наукових і науково-рятівних досліджень археологічної спадщини. До відання виконавчих органів сільських, селищних, міських рад належать організація охорони, реставрації і використання пам'яток історії і культури, архітектури та містобудування, палацово-паркових, паркових і садибних комплексів, природних заповідників та забезпечення охорони пам'яток історії та культури, збереження і використання культурного надбання (підпункт 5 пункту «б» частини першої ст. 31, підпункт 10 пункту «б» ст. 32 ЗУ «Про місцеве самоврядування в Україні (*№ 280/97-ВР від 21.05.1997*)).

Не можуть органи, які є замовниками та виконують контролюючі функції, самі безпосередньо здійснювати такі дослідження (призначаю, виконую, контролюю — зловживання посадовим становищем).

Що стосується громадських організацій, громадян, то вони сприяють органам охорони культурної спадщини у проведенні практичних заходів з виявлення, вивчення, обліку і охорони об'єктів археологічної спадщини, здійснюють громадський контроль за станом збереження, використанням, консервацією і музеєфікацією пам'яток археології (ст. 11 ЗУ «Про охорону культурної спадщини», ст. 13 ЗУ «Про охорону археологічної спадщини»). У законодавстві не передбачене безпосереднє проведення громадськими організаціями наукових досліджень археологічної спадщини.

На сучасному етапі, крім наукового обґрунтування, підставою для проведення археологічних досліджень, визначеною у частині першій ст. 37 ЗУ «Про охорону культурної спадщини», є будівельні, меліоративні, шляхові та інші роботи, що можуть призвести до руйнування, знищення чи пошкодження об'єктів культурної спадщини, які проводяться тільки після повного дослідження цих об'єктів за рахунок коштів замовників зазначених робіт.

Схеми землеустрою і техніко-економічні обґрунтування використання і охорони земель адміністративно-територіальних одиниць погоджуються структурним підрозділом відповідної обласної, Київської чи Севастопольської міської державної адміністрації у сфері охорони культурної спадщини (абзац перший частини першої ст. 186 Земельного кодексу України (*№ 2768-III від 25.10.2001*)). Проєкт землеустрою щодо відведення земельної ділянки, розташованої на території земель історико-культурного призначення, пам'яток культурної спадщини, їх охоронних зон, в історичних ареалах населених місць та інших землях історико-культурного призначення підлягає погодженню з органом виконавчої влади у сфері охорони культурної

спадщини, відповідним структурним підрозділом обласної, Київської міської державної адміністрації у сфері охорони культурної спадщини (абзац четвертий частини третьої ст. 186-1 Земельного кодексу України.

Згідно з сьомим абзацом ст. 7 ЗУ «Про охорону археологічної спадщини» (*№ 1626-IV від 18.03.2004*) органи охорони культурної спадщини погоджують програми і проєкти містобудівних, архітектурних і ландшафтних перетворень, меліоративних, шляхових, земляних робіт, виконання яких може позначитися на стані пам'яток місцевого значення, їх територій і зон охорони, з урахуванням експертного висновку за результатами наукової археологічної експертизи зазначених проєктів (**археологічного дослідження)**. Правові, організаційні і фінансові основи і порядок проведення **наукової** археологічної експертизи визначені у ЗУ «Про наукову і науково-технічну експертизу» (*№ 51/95-ВР від 10.02.1995*).

Інститутом археології розроблена «Методика проведення наукової археологічної експертизи», затвердженої рішенням Вченої ради Інституту археології НАН України (Протокол № 10 від 22.12.2015 р.). Ця методика визначає послідовність дій і правил проведення археологічного дослідження на стадії проєктування відведення земельних ділянок під містобудівні, шляхові, меліоративні, землевпорядні роботи і організаційний механізм отримання юридичними і фізичними особами наукових висновків щодо наявності на земельній ділянці пам'яток (об'єктів) археології та рекомендації режиму їх використання. Археологічна експертиза є різновидом наукової експертизи, що здійснюється на підставі ЗУ «Про наукову і науково-технічну експертизу», з врахуванням особливостей, передбачених ЗУ «Про охорону культурної спадщини», «Про охорону археологічної спадщини» та іншими нормативно-правовими актами.

Одна з найважливіших вимог українського законодавства — встановлення обов'язкового державного обліку усіх без винятку пам'яток культурної спадщини, зокрема, археологічної. Об'єкт культурної спадщини до вирішення питання про його реєстрацію як пам'ятки вноситься до Переліку об'єктів культурної спадщини і набуває правового статусу щойно виявленого об'єкта культурної спадщини (абзац перший частини другої ст. 14 ЗУ «Про охорону культурної спадщини»). Згідно з пунктом четвертим першого розділу «Порядку обліку об'єктів культурної спадщини», затвердженого Наказом Мінкультури України від 11.03.2013 № 158 (у редакції наказу Мінкультури України від 27 червня 2019 р. № 501) ініціаторами розгляду питань занесення об'єкта культурної спадщини і внесення змін до відомостей Реєстру є: за категорією пам'ятки національного значення — уповноважений орган; за категорією пам'ятки місцевого значення — уповноважений орган, УТОПІК, інші громадські організації, до статутних завдань яких належать питання охорони культурної спадщини. Уповноважені органи, права яких поширюється на територію розміщення такого об'єкта, за власною ініціативою або за зверненням фізичних, юридичних осіб або інших громадських формувань, розглядають питання про занесення об'єкта культурної спадщини до Переліку об'єктів культурної спадщини на підставі: **фотофіксації об'єкта і витягу із наукового звіту** дослідника археологічної спадщини (пункти 1—3 розділ ІІ «Порядку обліку…»).

Отже, обов'язково фахівець після завершення польових археологічних досліджень, складання наукового звіту має надати до органів охорони культурної спадщини витяг із наукового звіту з фотофіксацією об'єктів, на яких проводилися розкопки, для занесення до Переліку об'єктів культурної спадщини, якщо вищезазначений об'єкт ще не перебуває на обліку як пам'ятка.

У зв'язку з масштабними руйнуваннями об'єктів археологічної спадщини багато питань виникає щодо охоронної зони пам'ятки (об'єкта) — біля археологічних пам'яток встановлювали охоронні зони від 5 до 50 м. Проте ніхто не прорахував чому саме так на всіх територіях. Нарешті, у «Порядку обліку...» чітко зазначено (абзац другий пункту 12 розділу IV) до прийняття рішення про визначення меж території пам'ятки, її межі визначаються відповідно до рекомендованих в обліковій документації описів меж або, у разі їх відсутності: для поселень — 1000 м навколо від знахідки фрагменту ділянки археологічного культурного шару, визначеної в обліковій документації; для городищ — 500 м навколо залишків оборонних споруд (вал, рів) за умови їх фіксації на місцевості; для безкурганних могильників — 500 м навколо знахідки фрагменту ділянки археологічного культурного шару поховання; для курганів тощо — 500 м навколо від центральної точки, визначеної в обліковій документації.

Вищезазначені вимоги Законів України підтверджуються «Європейською конвенцією про охорону археологічної спадщини» (*994_150, ратифікація — 1369-IV від 10.12.2003*), у якій Україна підтвердила важливість запровадження, відповідних адміністративних і **наукових наглядових процедур** і необхідність врахування потреб охорони археологічної спадщини в політиці планування забудови міської і сільської території та культурного розвитку. Україна зобов'язалась забезпечити, щоб археологічні розкопи і дослідження здійснювались **на наукових засадах**.

Неухильне дотримання законодавства про охорону археологічної спадщини у практичній діяльності державних органів, установ, службових осіб, підприємств має важливе значення для збереження загальнонаціонального культурного спадку, вагомою складовою якого є пам'ятки археології.

О. Кононенко, Д. Гаскевич

РОЗВІДКА ПЕРВІСНИХ ПАМ'ЯТОК У ВІННИЦЬКОМУ ПОБУЖЖІ

Автори здійснили розвідку в басейні р. Південний Буг на півдні Вінниччини в межах сільрад: Тростянчицької Тростянецького р-ну і Кошаринецької Бершадського р-ну. Маршрут охопив яружно-балкову систему нижньої течії р. Бучак — невеликого правого допливу р. Південний Буг, а також проліг берегом безіменного яру, що впадає безпосередньо у Південний Буг дещо східніше. Метою дослідження було виявлення нових і обстеження вже відомих первісних пам'яток, нещодавно виявлених Д. Л. Гаскевичем у цій місцевості. Роботи полягали у збиранні підйомного матеріалу і, за необхідності, шурфування. Особливу увагу приділено пошуку крем'яних виробів часу кам'яної доби. Повністю зібрані знахідки з шурфів. У разі виявлення численного підйомного матеріалу пізніших часів, він, переважно, залишався на місці, крім індивідуальних знахідок і кількох зразків профільованих та орнаментованих уламків керамічного посуду, необхідних для його культурно-хронологічної інтерпретації. Остеологічні матеріали з поверхні не збиралися.

Загалом обстежено три відомі пам'ятки (Тростянчик 1, Тростянчик 2, Кошаринці 3) і виявлено п'ять нових (Кошаринці 4—8). Вони розташовані на мисоподібних виступах плато, що утворилися при злитті відвершків безіменних ярів (Кошаринці 7), при впадінні безіменного яру у долину р. Бучак (Кошаринці 3), впадінні р. Бучак у Південний Буг (Тростянчик 1), а також у місцях природних вигинів глибокої долини Бучака (Тростянчик 2, Кошаринці 4) і невеликих ярів (Кошаринці 5, 6, 8). На площі всіх пам'яток вирощуються сільськогосподарські культури. На час розвідки поверхня частини з них була свіжозораною, решти — вкрита посівами, що ускладнювало їх дослідження.

Тростянчик 1. Пам'ятку в 2012 р. виявив Д. Л. Гаскевич. Матеріали верхнього палеоліту, доби бронзи, черняхівської культури і пізнього середньовіччя поширені на ділянці 250 × 60 м. У цьому році на поверхні зібрано 20 крем'яних артефактів верхньопалеолітичного вигляду.

Тростянчик 2. Пам'ятку в 2017 р. виявив Д. Л. Гаскевич. Знахідки верхнього палеоліту і доби бронзи трапляються на ділянці 250 × 50 м. У 2019 р. зібрано лише три патиновані крем'яні вироби, скоріш за все, верхньопалеолітичного часу.

Кошаринці 3. Пам'ятку з матеріалами верхнього палеоліту, пізнього періоду трипільської культури енеоліту, кінця доби бронзи і середньовіччя (IX—XI ст.) виявив Д. Л. Гаскевич у 2017 р. Площа поширення підйомного матеріалу становить близько 7000 м^2. У 2019 р. тут зібрано численний підйомний матеріал і проведено шурфування.

Два розвідкові шурфи розміром 1 × 1 м, орієнтовані за сторонами світу, закладені у північній (№ 1) і центральній (№ 2) частинах пам'ятки. Вони досліджувалися умовними горизонтами потужністю 15 см за допомогою саперної лопатки, а в місцях концентрації знахідок — травелом.

Шурф 1 доведений до глибини 0,85 м (тут і далі глибини від денної поверхні). Загалом виявлено 29 знахідок — 18 невиразних крем'яних виробів, сім фрагментів ліпної кераміки і чотири уламки кісток тварин. При цьому кераміка і кістки досить рівномірно представлені скрізь від низу дернового шару до глибини 0,6 м, а кремені виявлені у всіх досліджених відкладах. Проте їх найбільша концентрація і знахідки найбільшого розміру зафіксовані у гумусі орного шару та підґрунтя на глибині 0,15—0,45 м.

Шурф 2 розташований на відстані близько 80 м від шурфу 1. Його доведено до глибини 0,96 м. Загалом виявлено 43 знахідки — 16 крем'яних виробів; 10 фрагментів ліпної кераміки; 11 уламків кісток тварин; уламок кам'яної зернотерки; виробничі шлаки; грудки глини; камені. При цьому більшість знахідок, зокрема, 14 крем'яних виробів, знайдені у орному шарі та підґрунті. Нижче них, на глибині 0,45 м, горизонтальною зачисткою зафіксовано чіткі контури двох об'єктів округлої форми, ймовірно, господарських ям, що займали більшу частину площі шурфу, продовжуючись за його межі. Від рівня

підґрунтя вони спущені у шар супіску на глибину 0,80 і 0,73 м, відповідно. Дно обох об'єктів майже пласке. Вони мають плямисте гумусоване заповнення, у якому трапляються нечисленні дрібні, невиразні фрагменти стінок ліпних посудин, ймовірно, кінця доби бронзи, кавалки білої необпаленої (?) глини, кістки тварин, уламок кам'яної зернотерки, поодинокі крем'яні вироби. За межами об'єктів, у супіску на глибині більше 0,45 м знахідок не було.

Загалом за два роки дослідження на пам'ятці виявлено 480 знахідок, включаючи знайдені у шурфах. Переважну більшість з них становлять 409 крем'яних виробів, що впевнено пов'язуються з палеолітичним періодом. Відтак, на сьогодні, це найбільша у Вінницькому Побужжі крем'яна колекція верхнього палеоліту. Проте, схоже, що вона не є гомогенною. У ній виділяються вироби кількох верхньопалеолітичних традицій. Частину з них можна співвіднести з технологіями пам'яток граветського кола і епіграветту. Це подвійний двогранний різець і пластини з обрубуючою ретушшю, мікроліти у вигляді мікропластин з ретушованим краєм. Також тут представлена яскрава серія мініатюрних нуклеусів, є кілька кареноїдних і високих скребків, ретушовані луски, тобто вироби, що маркують таке добре відоме у степовому Побужжі явище як епіоріньяк.

Також серед знахідок з Кошаринців 3 є 40 уламків кераміки часу пізнього Трипілля, кінця доби бронзи, середньовіччя (райковецька культура і давньоруська (XI ст.), за визначенням О. В. Манігди). До колекції матеріалів пам'ятки включено три уламки мушель, 19 фрагментів кісток і два зуби тварин з шурфів, а також кам'яний точильний брусок, фрагмент зернотерки і виробничого шлаку.

Кошаринці 4. Пам'ятку виявлено у 2019 р. На ділянці 100 × 50 м зібрано 10 артефактів — вісім патинованих крем'яних виробів (зокрема, два знаряддя — кінцевий скребок і перфоратор) верхньопалеолітичного вигляду і два невиразні неорнаментовані фрагменти ліпної кераміки.

Кошаринці 5. Пам'ятку виявлено у 2019 р. На площі близько 2 га зібрано 13 знахідок. Половину з них становлять крем'яні вироби часу верхнього палеоліту (на це вказують їх загальні технічні характеристики) і вироби з вторинною обробкою, зокрема, кінцевий скребок на відщепі з оріньякською (?) ретушшю. Також звідси походять шість фрагментів кераміки трипільської культури, кінця доби бронзи — часу раннього заліза, середньовіччя. На поверхні траплялися поодинокі дрібні кальциновані кістки, уламки мушель, що не збиралися.

Кошаринці 6. Пам'ятку виявлено у 2019 р. На площі близько 2 га на зораній поверхні зафіксовано численні фрагменти середньовічної кружальної кераміки і меншу кількість невиразних уламків ліпного посуду. До колекції відібрано лише два фрагменти вінець ліпних посудин, імовірно, раннього залізного віку.

Кошаринці 7. Пам'ятку виявлено у 2019 р. На площі близько 0,5 га зібрано 12 крем'яних знахідок, з яких 11 патинованих мають верхньопалеолітичний вигляд. Ще одна знахідка — висока асиметрична трапеція — датована часом пізнього мезоліту або неоліту.

Кошаринці 8. Пам'ятку виявлено у 2019 р. На площі 100 × 50 м зібрано п'ять знахідок: патиновану верхньопалеолітичну пластину, три фрагменти ліпної кераміки трипільської культури енеоліту і доби раннього заліза, а також бронзову скіфську стрілу архаїчного періоду — дволопатеву втульчасту, зі зламаним шипом і отвором на втулці, ймовірно, VI ст. до н. е.

Значна концентрація археологічних пам'яток, зокрема, досить рідкісних у Вінницькому Побужжі палеолітичних пунктів, на порівняно невеликій площі в районі р. Бучак свідчить про перспективність подальшого вивчення цього мікрорегіону. Тому пошуки нових і дослідження вже відомих пам'яток тут будуть продовжені.

О. Осаульчук, М. Шніцар, О. Лазурко

ПАМ'ЯТКООХОРОННІ РОБОТИ У м. ВІННИЦЯ

У Вінниці співробітники НДЦ «РАС» ІА НАН України провели пам'яткоохоронні роботи на вул. Монастирській, 24. Ділянка розташована у центральній частині міста в районі Правий берег, у межах історичного ареалу. Найближче до зазначеної території археологічні дослідження

проводили у дворах Спасо-Преображенського собору (2018 р.) і Домініканського монастиря (2013 р.) під керівництвом Л. Виногродської.

На початок робіт територія ділянки була понижена до рівня материка. У її східній частині під час зачистки стратиграфічної стінки виявлено об'єкт 1 — господарська яма. Він мав видовжену прямокутну форму з чіткими вертикальними краями і заходив у стінку на невизначену довжину. Оскільки розширення котловану не передбачалося, заповнення було вибране не повністю. Весь керамічний матеріал із заповнення об'єкта 1 становлять фрагменти керамічного посуду, які хронологічно можна розділити на два періоди XV—XVI та XVII—XVIII ст.

У південно-західній частині ділянки розкрито підвальні приміщення неіснуючого будинку. Основну частину складало велике приміщення розміром 4 × 6 м. У східній стіні були чотири аркових проходи зі склепінчастим перекриттям. Арковий прохід у південній стінці у минулому сполучав досліджуване приміщення з підвалами сусіднього будинку. У заповненні підвальних проходів було виявлено три знахідки: дві порцелянові тарілки та аптечну пляшечку.

Характер мурування, будівельний матеріал і виявлені артефакти вказують на спорудження підвальних приміщень на зламі XIX—XX ст.

В. Рудь, М. Шмит, П. Влодарчак, Д. Журкєвіч

ПЕРШИЙ СЕЗОН ДОСЛІДЖЕНЬ КУРГАНІВ У БАСЕЙНАХ РІЧОК МУРАФА І РІВ

У цьому сезоні розпочався новий етап співпраці ІА НАН України з Археологічним музеєм у м. Познань і Університетом ім. Адама Міцкевича (Польща). Польові дослідження відбувалися в рамках проєкту «Поділля як контактна зона у III тис до н. е.: кургани на річках Мурафа та Рів» (керівник — проф. Мажена Шмит). Роботи в межиріччі Мурафа—Рів реалізовував загін Східноподільської експедиції ІА НАН України. Керівники з української сторони — к. і. н. В. Рудь, а з польської — проф. М. Шмит і проф. П. Влодарчак. Експедиція діяла у тісній співпраці з науковими консультантами — к. і. н. Ю. Болтриком і М. Потупчиком.

Цьогоріч роботи проведені на чотирьох пам'ятках Вінниччини. У басейні р. Рів (правобережний басейн р. Південний Буг) — на курганних групах Іванівці—Антонівка (Барський р-н), Слобода-Межирівська і Токарівка (Жмеринський р-н) та в басейні р. Мурафа (лівобережний басейн р. Дністер) — на групі курганів Слобода Носковецька (Жмеринський р-н).

Перший етап польових робіт здійснений з використанням неінвазивних методів досліджень. Проведено документування просторового розташування курганів, а також геофізичні дослідження більшості насипів вказаних груп. Методом магнітної зйомки знайдено низку аномалій у межах курганів (рис. 1). Найчастіше аномалії формують кільцеві або квадратні структури, які оточують насипи, та структури різних форм, переважно у центральних частинах курганів. Іноді аномалії поза межами курганів, але в безпосередній близькості до них, теж інтерпретовані як потенційні археологічні об'єкти.

Другим етапом робіт експедиції стали розкопки в Слободі Носковецькій та Іванівці—Антонівка. В кожній групі досліджено по одному кургану.

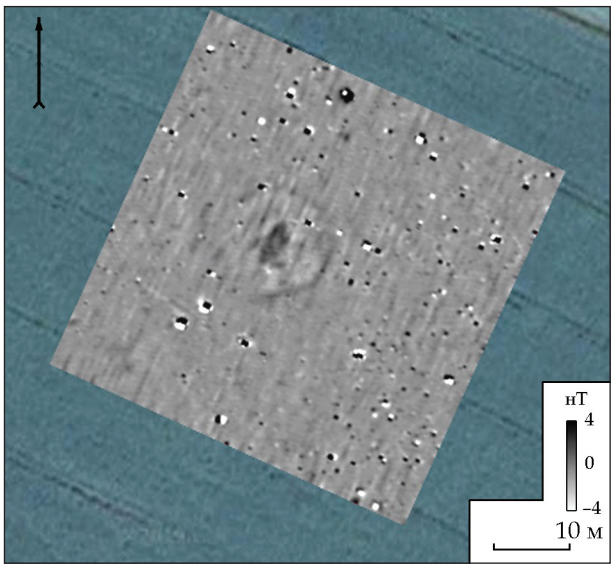

Рис. 1. Магнітний план кургану зі Слободи-Межирівської, накладений на сателітний знімок Google (автор М. Пшибила)

Рис. 2. Скупчення розвалів посуду і шматки обгорілого дерева в насипі кургану 6 зі Слободи Носковецької (фото М. Подсядло)

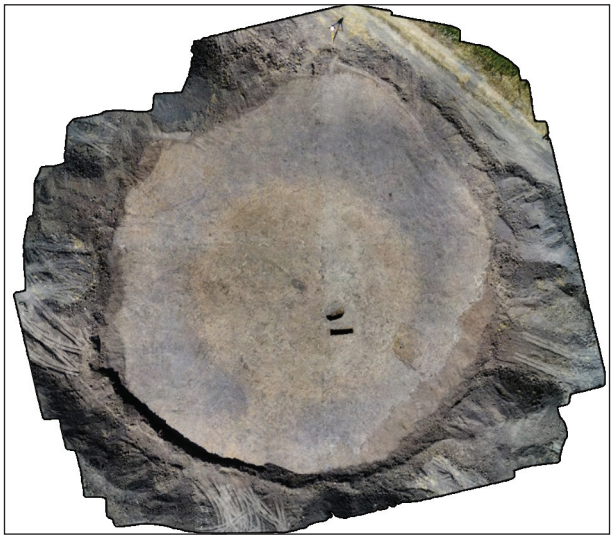

Рис. 3. Ортотрансформоване фото плану на глибині 60 см кургану 3 з групи Іванівці—Антонівка (автор М. Подсядло)

Досліджений курган 6 зі Слободи Носковецької був найбільшим у групі. Його діаметр становив 35 м, а висота, зважаючи на розташування на похилій ділянці, 1,8—2,2 м. Курган був одноактною спорудою, оточений кільцевим ровом 3—5 м завширшки і 0,2—0,4 м завглибшки від рівня давньої поверхні.

Спорудження кургану було розпочато з облаштування у його центральній частині системи ровиків, спланованих у прямокутну структуру, від якої на південь відходили ще два коротких ровики. Ширина заглиблень становить 30—40 см, а глибина від давньої поверхні — близько 50 см. Тонкий прошарок викиду з ровів перекривали два об'єкти. Перший — це частково спалені фрагменти товстих дерев'яних дошок і колод. Схоже, перед спаленням дерево було укладено у конусоподібну конструкцію з діаметром основи близько 7,0 м. Другий об'єкт — це скупчення численних розвалів посудин різних форм, знайдене у південній частині дерев'яної конструкції та на південний захід від неї (рис. 2).

Кремовані кістки небіжчика чоловічої статі віком 30—40 років знайдені у північній частині ділянки зі спаленим деревом, а також у заповненні ровиків. Над згаданими об'єктами зведено насип діаметром близько 30 м. Прослідковано сліди вертикальної ями у давнину впущеної з поверхні насипу, схоже, з метою грабунку. Очевидно, ямою пошкоджено частину поховальних конструкцій та інвентар, зокрема, металеві вироби, виготовлені із заліза і бронзи, шматки яких знайдені у придонній частині ями.

На рівні давньої поверхні у південному краю насипу виявлено погано збережене поховання дитини. Кістяк покладений на спину з вираженим нахилом на правий бік. Поруч із фалангами пальців верхніх кінцівок знайдені бронзові браслет і декоративні цвяшки. Поруч з похованим розташовано і керамічний посуд — черпаки і миски. Контури поховальної ями прослідкувати не вдалося. Схоже, що поховання здійснене невдовзі після спорудження насипу, у VI—V ст. до н. е., на що вказують результати радіовуглецевого аналізу.

Також розкопано курган 3 з групи Іванівці—Антонівка. Насип мав діаметр близько 25 м і висоту 0,4—0,6 м. Судячи з внутрішнього діаметру рову, який оточував курган, початковий діаметр насипу становив близько 18 м (рис. 3). Ширина рову на різних ділянках була від 4 до 6 м, а задокументована глибина не перевищувала 25 см. Рів не був суцільним, у південній частині залишено своєрідний прохід 3 м завширшки. На захід від проходу, в заглиблені рову, знайдено скупчення артефактів на площі 4,2 × 2,4 м, переважно фрагментів посуду і кісток тварин.

Насип кургану містив поодинокі дрібні фрагменти кераміки і каміння. Його зведено над прямокутною (1,35 × 0,7 м) ямою, локалізованою у центрі кургану, знахідки в якій відсутні. Будь-які артефакти відсутні і в двох інших ямах, розташованих у південно-східному секторі кургану. В цьому секторі все ж знайдено поховання, впущене у внутрішню частину рову. Виявлено щелепу жінки віком близько 50 років, а також керамічний черпак і пряслице.

Перед розкопками на поверхні насипу, в центральній його частині, знайдені людські кістки посткраніального скелету дорослої особини віком понад 25 років. Поряд виявлено практично цілий керамічний кубок і пряслице. Це поховання, зруйноване оранкою, схоже, теж мало впускний характер. Радіовуглецеве датування вказує, що поховання здійснено у VI—V ст. до н. е.

В. Баюк

ДОСЛІДЖЕННЯ В ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОМУ ЗАПОВІДНИКУ м. ЛУЦЬК

В рамках реалізації спільного проєкту з Релігійною громадою Кафедрального костелу Святих Апостолів Петра і Павла Римсько-Католицької церкви з подальшого благоустрою підземної частини комплексу і підготовки проведення масштабних ремонтно-реставраційних робіт продовжено археологічні дослідження західного подвір'я костелу.

Дослідження виконував заступник директора з наукової роботи Державного історико-культурного заповідника у м. Луцьку В. Г. Баюк разом зі співробітниками заповідника О. В. Бербець, Д. П. Грицюком, Ю. А. Близнюком, А. Л. Марків, а також студентами-практикантами Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки (керівник — доц. І. П. Рудянин), науковим консультантом виступав заступник директора ДП «ОАСУ» А. В. Панікарський.

На ділянці впритул із західною стіною костелу, паралельно їй, починаючи від південно-західного кута споруди, закладено розкоп 1 розмірами 14 × 3 м (рисунок). Після прокопування розкопу на глибину 1 м у західній стіні костелу прослідковано елементи його фундаменту — підсилюючі стовпи і закладки ніш. Після досягнення загальної глибини розкопу 2 м робота була зосереджена на відрізку в 1 м, що безпосередньо прилягав до фундаменту. Тут прокопано ще 1 м — загальна глибина розкопу у нижній точці становила 3 м. Загалом стратиграфія розкопу виглядає так:

0,0—0,2 м — шар асфальтного покриття і щебенева підсипка;

0,2—1,5 м — шар змішаного, щільного темного суглинкового ґрунту з великою кількістю будівельного та іншого сміття, а також керамікою періоду пізнього середньовіччя. (по мірі заглиблення частка будівельного сміття зменшувалася);

1,5—2,5 м — шар темно-жовтого щільного суглинкового ґрунту із керамікою періоду пізнього середньовіччя і поодинокими знахідками давньоруського часу;

2,5—3 м — шар жовтого піщаного ґрунту із поодинокими знахідками давньоруського часу і пізнього середньовіччя.

Чітко прослідковано щільність ґрунту у нижніх горизонтах розкопу, однак говорити про його первісність підстав немає, оскільки, навіть у нижній точці розкопу, все ж зустрічалися матеріали пізньосередньовічного часу. Імовірно, це пов'язано з тим, що периметр котловану для будівництва костелу був більший, ніж сама споруда і цей простір, мінімум до відмітки у 1,5 м засипався відразу після зведення храму.

Під західною стіною костелу на глибину 2,6 м від денної поверхні розкрито ділянку фундаменту.

Фундамент цегляний стрічковий, ступінчастого типу. В північній частині розкопу він має прямокутний виступ 1,40 × 0,30 м (у верхній частині) і відповідно 1,60 × 0,50 м (у нижній частині). Причому стіна над ним рівна, тобто виступ на стіні не повторюється.

Верхня частина фундаменту виступає на 0,15 м відносно поверхні стіни, нижня опорна частина — на 0,20 м відносно верхньої і оперізує всю довжину виявленого фундаменту. Висота нижньої частини фундаменту дорівнює 0,65 м. Верхня частина фундаменту являє собою метричне чергування трьох прямокутних, витягнутих по горизонталі, ніш розміром 0,15 × 1,75 м і аналогічних за розміром простінків. Ніші розташовані на одній осі з кожним із трьох вікон західного фасаду костелу, тобто під кожним вікном міститься ніша. Над нішами виявлено прямокутної форми (видовжені по вертикалі) продухи, що закладені цеглою, розміщені відповідно на одній осі з кожним із трьох вікон. Висота кожного продуху — 0,55 м, ширина — 0,30 м, глибина отвору — 0,40 м.

У рамках продовження робіт також закладено розкоп 2 розмірами 5 × 3 м, безпосередньо поруч північно-західного кута споруди храму. Після прокопування розкопу на глибину в 1 м у північній стіні костелу прослідковано елемент його фундаменту — закладка ніші повітряного продуху. Далі робота була зосереджена на відрізку в 1 м, який безпосередньо прилягав до фундаменту. Тут прокопано ще 1 м, загальна глибина розкопу у нижній точці становила 2 м.

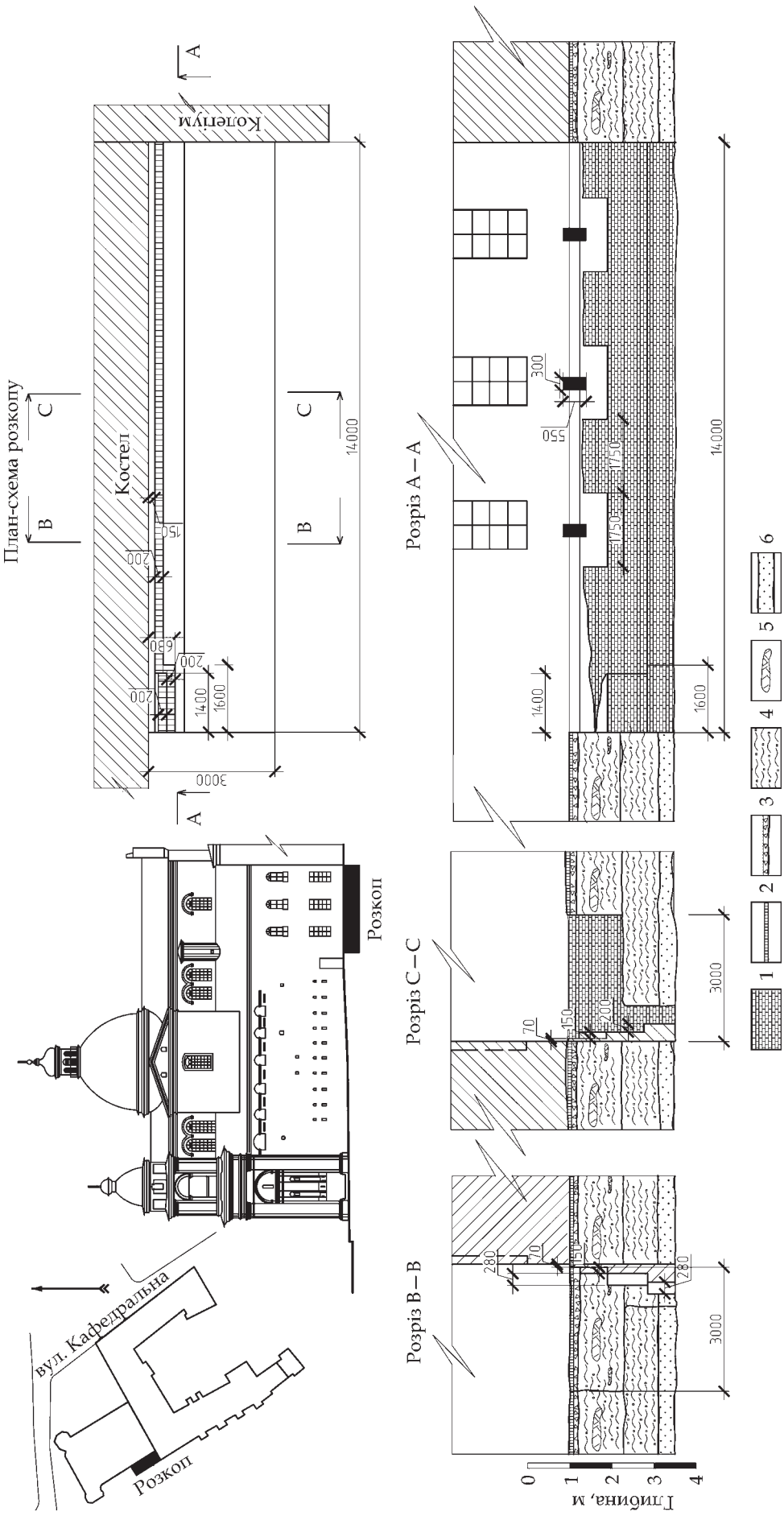

Луцьк 2019, Костел Петра і Павла. Ситуаційна схема, план і розрізи розкопу 1. **Умовні позначки**: 1 – цегляна кладка; 2 – асфальт; 3 – щебінь; 4 – суглинок; 5 – будівельне сміття; 6 – пісок

Стратиграфічна картина показала повне змішання культурного шару на всю досягнуту глибину розкопу у 2 м.

Під південною стіною північно-західної (Годинникової) башти костелу на глибину до 2,0 м від денної поверхні розкрито ділянку фундаменту.

Фундамент цегляний стрічковий, виступає на 0,15 м відносно поверхні стіни. Розкріпована пілястра південного фасаду башти у підсиленому вигляді (+0,15 м) повторюється на фундаменті.

На глибині близько 1 м від денної поверхні між південно-східним кутом башти і пілястрою виявлено закладену цеглою нішу продуху. Форма ніші прямокутна, витягнута по горизонталі, з лучковою перемичкою. Існує вірогідність, що виявлена ніша сполучається із відповідною нішею верхнього рівня підземелля Годинникової башти.

Рухомий археологічний матеріал, виявлений під час досліджень, представлений фрагментами кераміки та інших артефактів від ранньослов'янського часу до середини XIX ст. Колекцію відреставрував О. П. Войтюк, її експонують у підземеллях костелу.

Отже, у 2019 р. продовжено планомірне дослідження частини території Кафедрального костелу Святих Апостолів Петра і Павла. У цьому сезоні розкопами 1 і 2 досліджено 32 і 15 м^2 площі відповідно, загальна досліджена площа становила 47 м^2.

Роботи дозволили з'ясувати статиграфічну картину безпосередньо біля західної стіни споруди. Виявлена система закладки фундаменту кафедрального костелу значно доповнює фактичну інформацію про його спорудження. Окремим результатом є знайдення і подальше відновлення чотирьох шахт первісних повітряних продухів до підземної частини костелу.

А. Петраускас, С. Панишко, Д. Лошик, І. Чорний, А. Кукса

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕНЬ НА ГОРОДИЩІ У с. ЛИТОВЕЖ ІВАНИЧІВСЬКОГО РАЙОНУ

Згідно з угодою з Литовезькою ОТГ експедиція ІА НАН України під керівництвом А. Петраускаса провела дослідження на городищі у с. Литовеж Іваничівського р-ну Волинської обл., що, вірогідно, є залишками літописного Всеволожа.

У складі експедиції працювали доцент Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки С. Панишко (заступник керівника) і наукові співробітники Д. Лошик, І. Чорний, А. Кукса.

Роботи проводились згідно з багаторічним планом, який передбачає комплексне дослідження пам'ятки, що є залишками середньовічного Литовежа (саме так місто називалось у пізньосередньовічний час), і, вірогідно, давньоруського Всеволожа, й поселень епохи міді та раннього заліза. Основна увага зосереджувалась на встановленні розмірів укріпленої площі городища і часу заселення та укріплення його східної частини — на сьогодні найменш дослідженої ділянки пам'ятки. Іншим важливим завданням експедиції було датування зовнішньої лінії укріплень городища.

Під час збирання підйомного матеріалу встановлено, що на поверхні ділянки трапляються фрагменти кераміки пізнього середньовіччя, нового і новітнього часу. Знахідки давньоруської доби траплялись рідко, і були сконцентровані у південній частині ділянки. Культурний шар пізньосередньовічного часу і пізніших періодів поширювався і за межами укріплень.

Дослідження ділянки проведено також методом закладання траншеї поперек напрямку валу. При цьому враховувалась перспектива її продовження для розрізу рову. Траншею орієнтовано за лінією південь—північ.

На момент дослідження вал на обраній ділянці являв собою насип, що плавно піднімався над внутрішнім простором городища на 1,5 м (на ділянці кв. А/1 — на 1,2 м). Зовнішній фас валу переходив у схил рову без проміжної берми так, що без розрізу встановити його висоту було неможливо. У подальшому цю величину встановлено розкопками — «валова» частина фасу укріплень в отриманому розрізі мала висоту 2,1 м (до такої глибини доведена траншея під репером). Встановлено, що давня похована поверхня під дослідженою ділянкою була дещо похилою, з нахилом у південному напрямку

(протягом досліджених 15 м перепад рівня материка становив близько 0,4 м). Найбільша глибина траншеї від репера сягала 2,7 м (на підлозі об'єкту 3, у кв. А/3).

Із внутрішньої сторони валу розміщувалась більшість досліджених заглиблених об'єктів. Усього зафіксовано шість археологічних об'єктів, що мають датування від XV до XX ст.

Особливий інтерес становлять індивідуальні знахідки: залізне лезо від бритви з частиною черешка довжиною 13 см, знайдене у кв. А/4 на глибині 1,7 м; кістяний виріб (застібка від одягу?) у кв. А/1 на глибині 1,9 м; залізний навісний замок у кв. А/5 на глибині 2,1 м та уламок залізного ножа з черешком довжиною 17,5 см; залізна проколка довжиною 11,5 см і металева частина виделки, знайдені у заповненні об'єкту 1.

Проведені археологічні дослідження дозволяють зробити ряд попередніх висновків.

1. Насамперед, встановлено, що зовнішні укріплення городища Литовеж являють собою вал, насипаний у пізньосередньовічний період, скоріш за все у XVI—XVII ст.

2. Досліджена ділянка на місці майбутнього валу була не заселена у давньоруський період і слабо використовувалась впродовж XIV—XV ст.

3. Знахідки навісного замка і бритви можуть вказувати на особливу громадську роль (вірогідно, торгового осередку) території поблизу траншеї, що добре узгоджується з розміщенням тут церкви Св. Параскеви П'ятниці.

4. З церковним цвинтарем можуть бути пов'язані гіпотетичні людські поховання, ознаки яких зафіксовані у східній стінці траншеї.

ДНІПРОПЕТРОВСЬКА ОБЛАСТЬ

Д. Тесленко, О. Пробийголова, А. Антонов,
І. Якімова, П. Губрієнко, Я. Ярошенко

ДОСЛІДЖЕННЯ БАГАТОШАРОВОГО ПОСЕЛЕННЯ ІГРЕНЬ 4/4А

Дніпровська експедиція ДП «НДЦ "ОАСУ"» провела науково-рятівні дослідження на об'єкті археологічної спадщини — поселенні Ігрень 4/4А, розташованому на ділянці високого лівого берега р. Дніпро на Ігренському півострові.

Пам'ятка зазнавала тривалого антропогенного і природного впливу. З 1930-х рр. берег Ігренського півострова систематично підмивається водами Дніпровського водосховища. На ділянці розкопу берег уривчастий, місцями до 6 м заввишки. Під урвищем він засипаний намитим піском. Ділянка розкопу у другій половині XX — на початку XXI ст. знаходилася на території закладу відпочинку, через неї проходили каналізаційні комунікації. Культурний шар частково зруйнований численними перекопами.

Під час дослідження поселення Ігрень 4/4А виявлені три культурно-хронологічні горизонти. Найраніші артефакти належать до *доби неоліту* (*VI—V тис. до н. е.*). Матеріали цієї доби представлені виробами з кераміки, уламком діоритової сокири-тесла,

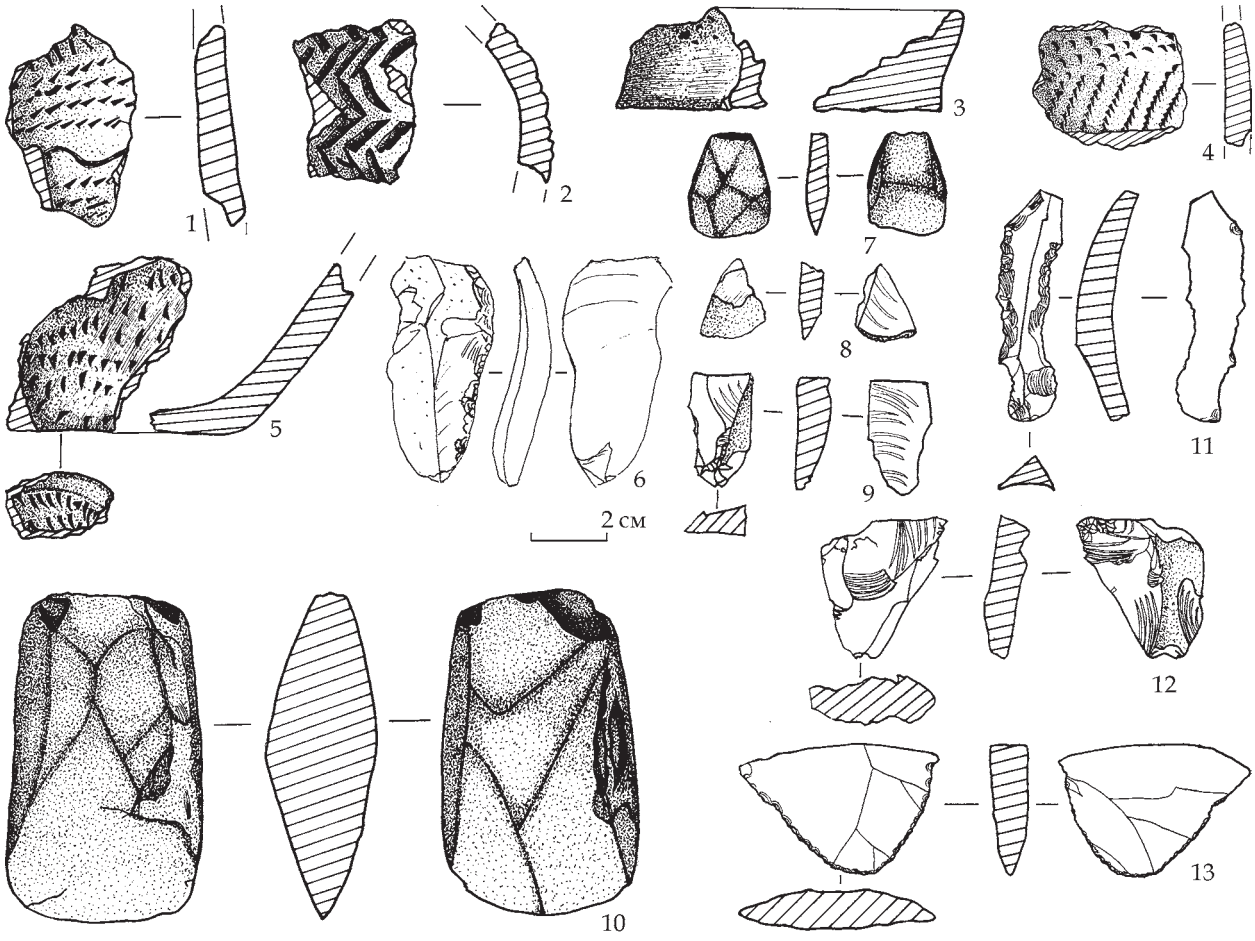

Рис. 1. Поселення Ігрень 4/4А: матеріали доби неоліту

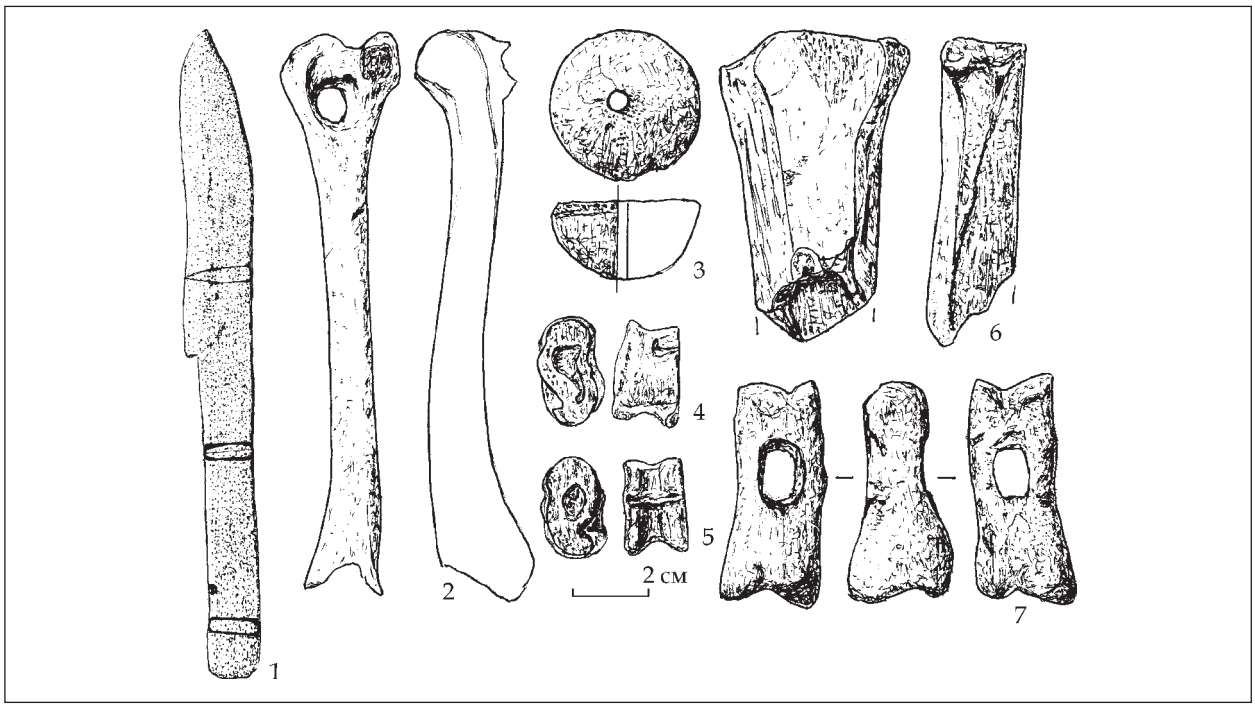

Рис. 2. Поселення Ігрень 4/4А: знаряддя з шару фінальної бронзи

крем'яними знаряддями тощо. Артефакти рівномірно поширені на усій площі поселення, не утворюючи скупчень. За своїми культурними характеристиками уламки належать посудинам одразу кількох різночасових культур доби неоліту — ямково-гребінцевої кераміки, сурської та азово-дніпровської (рис. 1).

Другий культурно-хронологічний горизонт відноситься до *доби ранньої бронзи* (*III тис. до н. е.*), яка представлена уламками посуду, з характерними розчосами на поверхні, уламком привінцевої частини чаші з наліпною ручкою з вертикальним отвором *катакомбної культури*, а також зруйнованим похованням 1 цієї культури, від якого залишився череп дорослої людини, що лежав на потиличній кістці. Його розташування свідчить на користь південно-східної орієнтації небіжчика.

Верхній культурно-хронологічний горизонт відноситься до *періоду фінальної бронзи*, що представлений двома спорудами, господарською ямою і знахідками кераміки *білозерської культури* (*XII—X ст. до н. е.*). За знахідкою масивного бронзового ножа, типового вже для раннього залізного віку, аналогії якому відомі у похованнях чорногорівської культури, білозерські старожитності, виявлені на пам'ятці, можуть бути віднесені до самого кінця бронзової доби (рис. 2, 3).

Отже, внаслідок дослідження поселення Ігрень 4/4А виявлені матеріали трьох археологічних епох. Матеріали доби неоліту, їх різна культурна приналежність і особливості залягання — поодинокі знахідки на усій території пам'ятки — свідчать, що розкопана ділянка є периферією неолітичних поселень, вочевидь, зруйнованих водами Дніпровського водосховища.

Матеріали доби ранньої бронзи не дають підстав припускати існування на пам'ятці побутових комплексів цього періоду.

Відносно матеріалів доби фінальної бронзи, правомірним є висновок про периферійний, відносно основної території давнього поселення, характер розкопаних об'єктів і залишків культурного шару.

Подібні твердження відповідають неодноразово зафіксованим спостереженням про швидку (до 30 м за останні 30 років) руйнацію берегової смуги водами Дніпровського водосховища, а разом з нею й археологічних пам'яток на березі р. Дніпро взагалі та Ігренському півострові, зокрема.

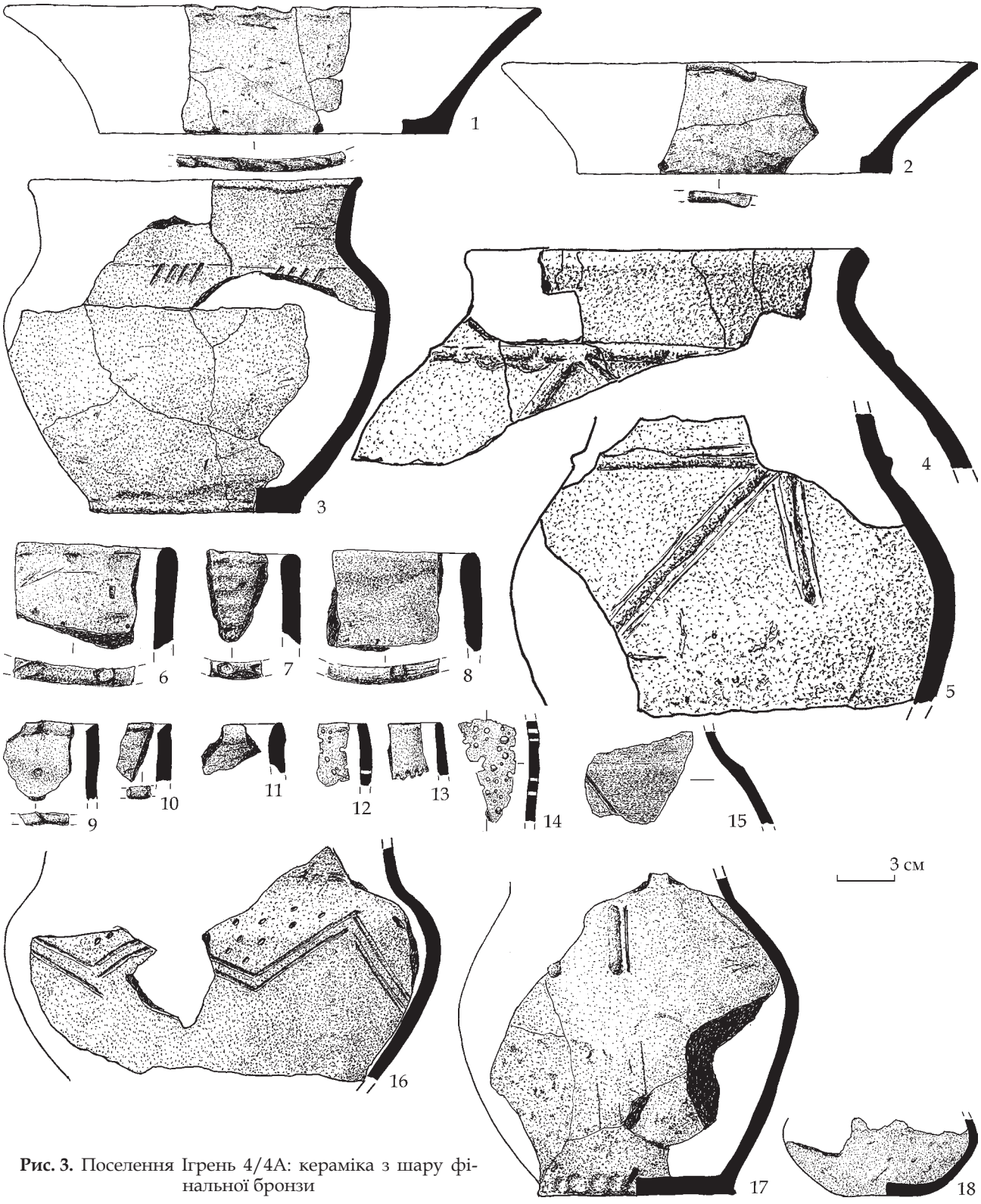

Рис. 3. Поселення Ігрень 4/4А: кераміка з шару фінальної бронзи

Д. Тесленко, О. Пробийголова, А. Антонов, І. Якімова, П. Губрієнко, Я. Ярошенко

ДОСЛІДЖЕННЯ КУРГАНІВ ПОБЛИЗУ с. ЧЕРВОНЕ НА КРИВОРІЖЖІ

Дніпровська експедиція ДП «НДЦ "ОАСУ"» провела розкопки двох курганів поблизу с. Червоне Криворізького р-ну Дніпропетровської обл.

Курганна група складалася з двох насипів доби бронзи—раннього залізного віку, що знаходилися на верхівці вододільного плато між заплавами рр. Жовта і Саксагань за 2 км від південно-західної околиці с. Червоне. Насипи завершували з півночі, відомий за розкопками О. О. Мельника, могильник «Рядові могили».

Курган 1 висотою 1,5 м і діаметром 42 м мав правильну напівсферичну форму, його поверхня систематично розорювалася. Навкруг нього простежується навколокурганна западина до 15 м завширшки і до 0,4 м завглибшки від рівня поля.

Курган споруджений у три будівельні етапи (рис. 1: 1). Первинний насип пов'язаний з основним безінвентарним похованням 5 ямної культури, яке влаштоване у ямі прямокутної форми, перекритій дошками, укритими згори тростинною чи трав'яною подушкою. Кістяк дорослої людини знаходився у скорченому положенні на правому боці, черепом орієнтований на захід. На скроневих кістках зафіксовані залишки коричневого тліну від

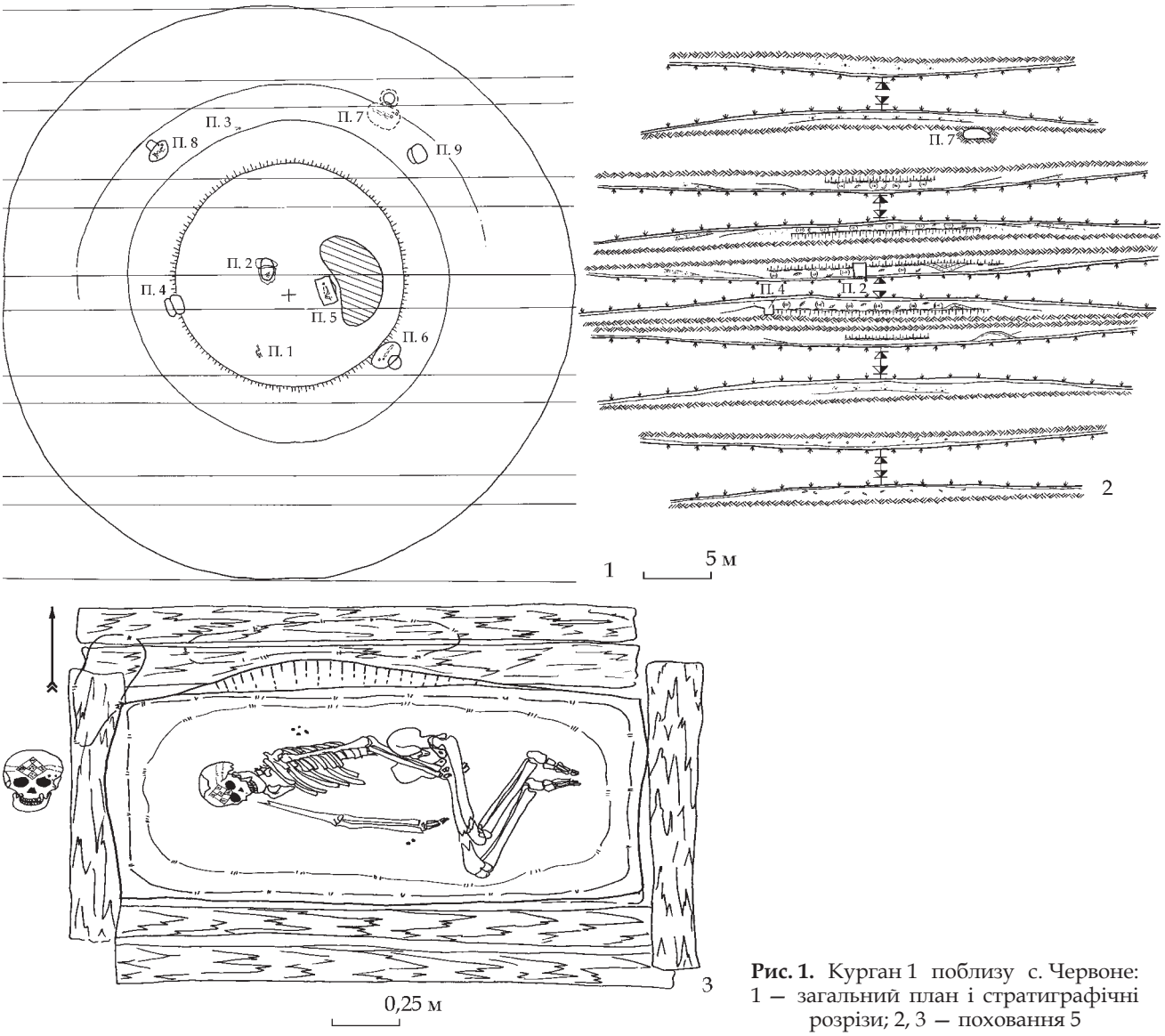

Рис. 1. Курган 1 поблизу с. Червоне: 1 — загальний план і стратиграфічні розрізи; 2, 3 — поховання 5

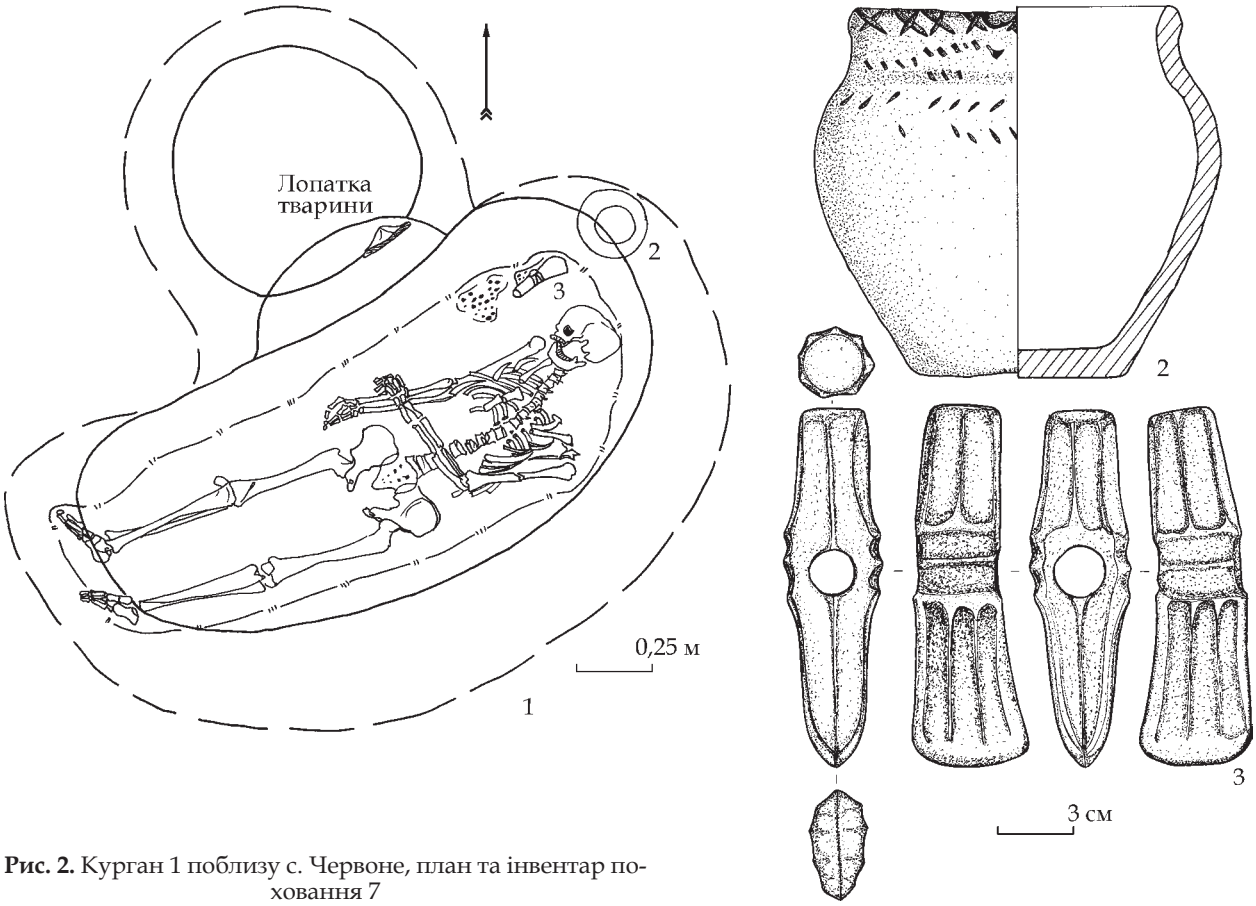

Рис. 2. Курган 1 поблизу с. Червоне, план та інвентар поховання 7

шкіряної (?) пов'язки до 3 см завширшки. На лобній кістці простежено ромб коричневого тліну, на якому яскраво-червоною фарбою нанесено малюнок — невеличкі ромбики у кожному куті великого ромба і один посередині, що поєднує кутові ромбики (рис. 1: 2, 3).

Другий насип пов'язаний з впускним ямним безінвентарним похованням 2, могила якого була перекрита двома примітивними стелами. Кістяк дорослого зруйнований, кістки, що залишилися in situ, свідчать про західну орієнтацію померлого.

Остання досипка, що завершила будівництво кургану, пов'язана з одним із впускних катакомбних поховань 6—8. Серед них привертає увагу поховання 7 інгульського типу (рис. 2: 1). Померлого покладено випростано на спині на рослинну підстилку. Супровідний інвентар представлений кам'яною провушною сокирою і ліпним горщиком (рис. 2: 2, 3).

Загалом у кургані досліджено дев'ять поховань доби бронзи: № 1, 3, 9 — невизначені; № 2, 5 — ямної; № 6—8 — катакомбної; № 4 — бабинської культур.

Курган 2 висотою 1 м і діаметром 32 м мав правильну напівсферичну форму. Навкруг насипу візуально простежено навколокурганну западину до 10 м завширшки і до 0,3 м завглибшки. Уся поверхня насипу була обкладена необробленим камінням в 1—2 шари.

Курган споруджений над основним скіфським похованням 1. Поховальна конструкція являла собою яму з підбоєм. Вхідна яма трапеціїподібної з заокругленими кутами форми, орієнтована широтно. Довжина її південної стіни — 2,8 м, північної — 1,8 м. Ширина вхідної шахти — 1,4 м. Глибина до дна — 1,85 м від рівня влаштування.

Підбій влаштований під південною стіною. До поховальної камери вела навскісна сходинка 0,4 м заввишки. Камера прямокутної з заокругленими кутами форми мала розмір 2,95 × 1,6 м. Склепіння зруйноване грабіжницькими ямами. Дно знаходилося на глибині 2,25 м від рівня давнього горизонту.

Поховання пограбоване двічі. У заповненні ями знайдені уламки ножа, панцирні пластини, бронзові заклепка і вістря стріли, фаянсова бусина. За вістрям стріли поховання датовано III ст. до н. е.

А. Юрченко, О. Старік

РОЗВІДКИ В ЦАРИЧАНСЬКОМУ РАЙОНІ

Експедиція Дніпровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького проводила розвідки в околицях сс. Бабайківка, Лисківка і Драгівка Царичанського р-ну Дніпропетровської обл.

В околицях с. Бабайківка оглянуто декілька поселень різного часу, зафіксовано сучасний стан кількох курганів, а також оглянуті місцезнаходження, відомі з попередніх років, і локалізовані гідроніми за назвами.

Обстежуючи околиці села Бабайківка, оглянули поля Царичанського аграрного професійного закладу. На одному з них зібрано матеріали доби бронзи, раннього заліза і нового часу. Особливістю Царичанського р-ну є те, що його сучасна територія у пізньому середньовіччі входила до складу як Полтавського полку, так і земель Війська Запорозького Низового, кордон між якими проходив р. Оріль. Тому не дивно, що до комплексу знахідок увійшли численні фрагменти посуду і фрагмент люльки XVII—XVIII ст. Але особливу увагу привертають керамічний черпачок (рис. 1: 1) і скляний кухлик (рис. 1: 2), передані місцевим мешканцем. За його словами, вони походять з одного комплексу речей, переважна частина котрих датується XVII—XVIII ст.

Була оглянута не заболочена територія між руслом р. Прядівка і каналом Дніпро—Донбас на північний схід від с. Драгівка. Вдалося зібрати фрагменти ліпного і гончарного посуду, а також нуклеус зі слідами сколів (рис. 2: 1).

На північній околиці с. Драгівка між річкою Прядівкою і озером Гречаним локалізовано поселення Озеро Гречане. Під час огляду місцевості вдалося зібрати значний підйомний матеріал, котрий свідчить про наявність тут пам'ятки з матеріалами епохи бронзи і доби раннього заліза. Серед підйомного матеріалу переважають фрагменти ліпного посуду, віднесеного до доби бронзи, серед них фрагмент стінки ліпної посудини зі слідами загладжування травою на обох поверхнях, а також ранньозалізної доби, зокрема, вінця ліпного посуду місцевого виробництва і фрагменти античних амфор. Крім того, знайдено металеве (можливо, з олов'янистого сплаву) пряслице (рис. 2:

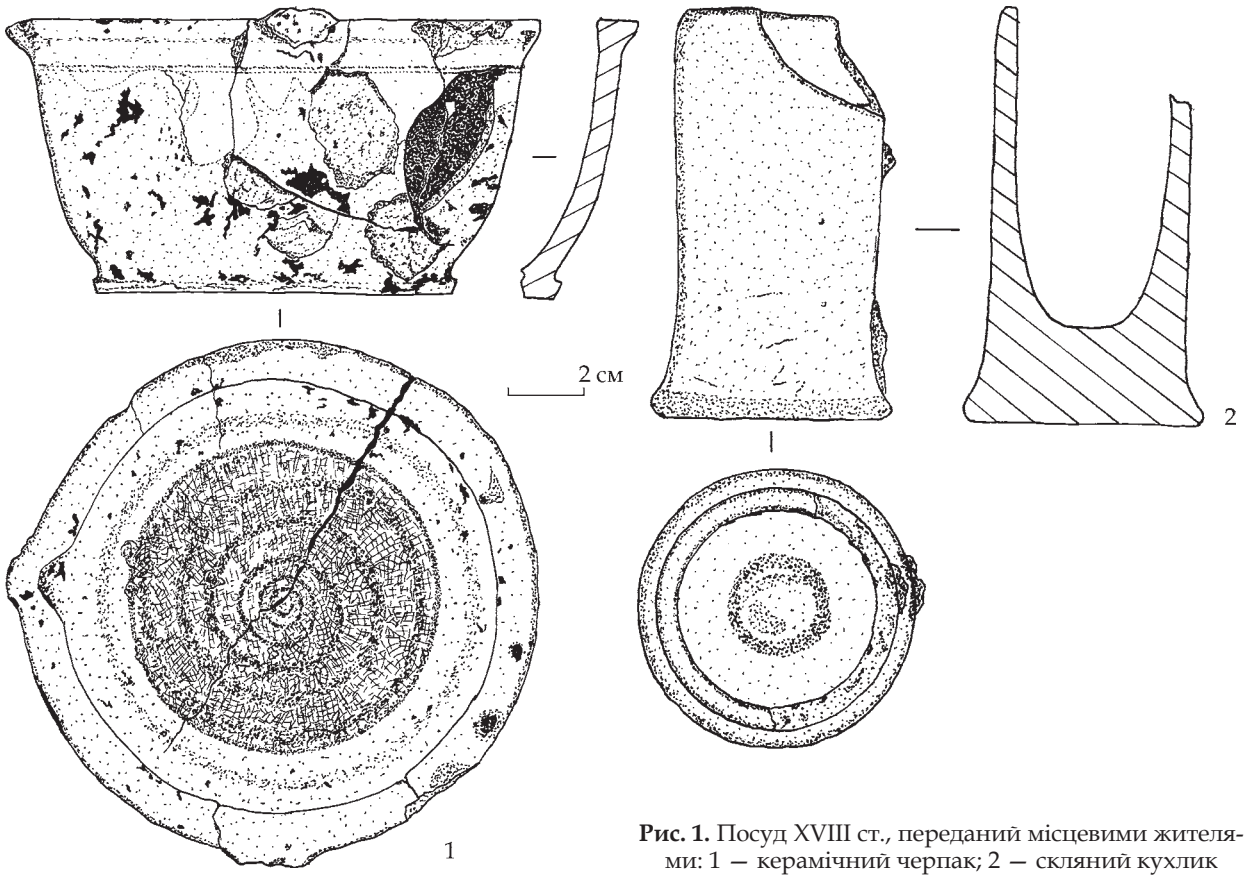

Рис. 1. Посуд XVIII ст., переданий місцевими жителями: 1 — керамічний черпак; 2 — скляний кухлик

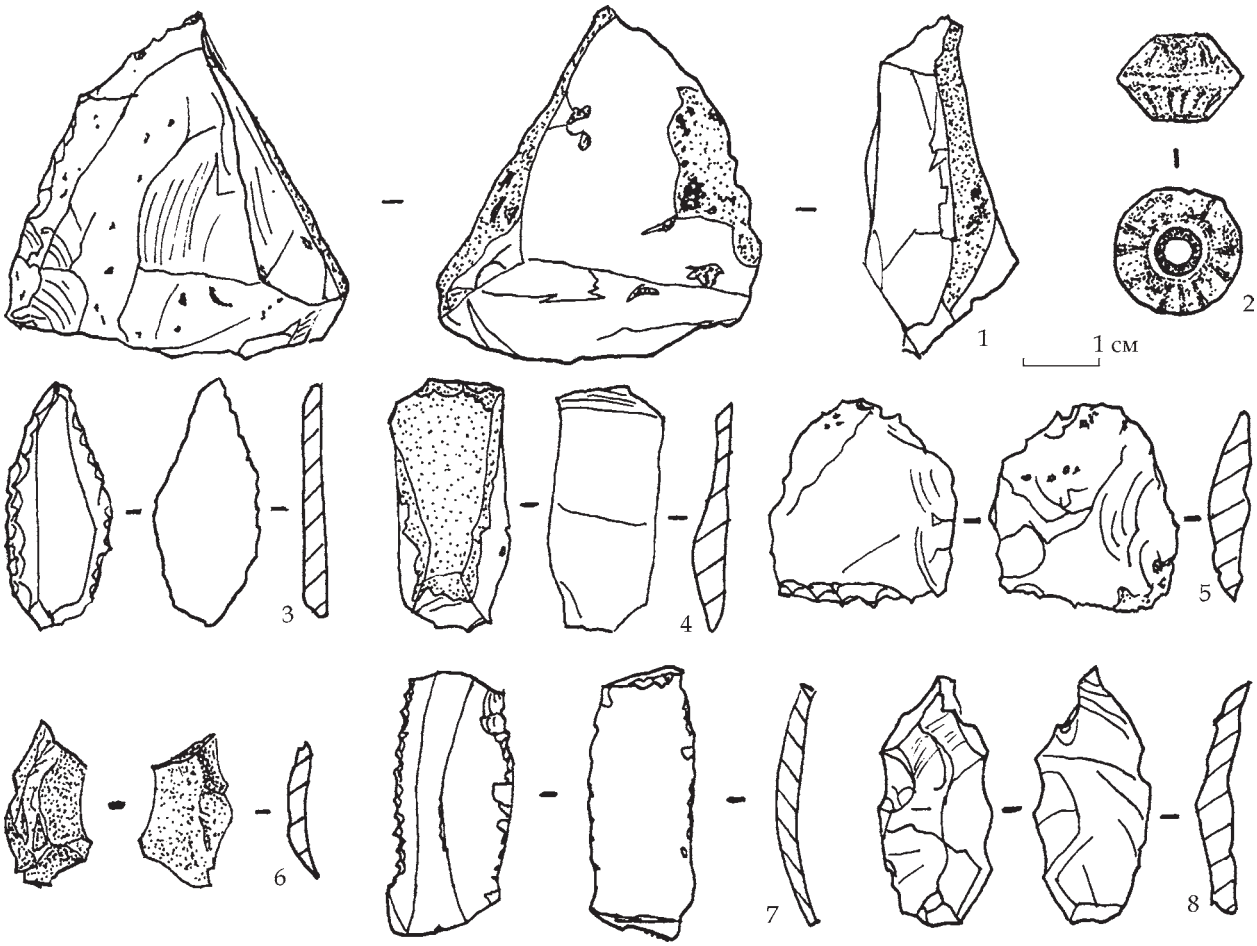

Рис. 2. Знахідки з пам'яток в околицях сс. Драгівка і Лисківка: 1 — з північно-східної околиці с. Драгівка; 2—5 — поселення Озеро Гречане; 6, 7 — поселення Параскина Гребля; 8 — з урочища Кочергівка на північній околиці с. Лисківка

2) і крем'яні вироби: наконечник стріли з напівпрозорого кременю бежевого кольору (рис. 2: 3), крем'яні відщепи (рис. 2: 4).

Для визначення меж поселення, а також потужності культурного шару і залягання матеріалу в ньому в різних частинах ділянки закладено вісім шурфів загальною площею 24 м^2. Матеріал у шурфах не відрізняється від того, який зібрано на поверхні. Це фрагменти ліпного посуду III тис. до н. е., VI ст. до н. е., а також крем'яні відщепи і вироби (рис. 2: 5). Загалом потужність культурного шару не перевищувала 0,5 м. Його потужність була надзвичайно слабкою. Також не виявлено будь-яких комплексів. В окремих шурфах простежувалися тонкі прошарки болотного мулу від розливу річки. Все це свідчить про сезонність поселення.

Почато дослідження поселення на Параскиній Греблі. Воно розміщується на природному узвишші над вигином одного з рукавів р. Прядівка (правий берег). На сході та півдні поселення обмежене лісом, північно-східна його окраїна розорюється. Тут же знаходиться курган з охоронним знаком на верхівці. Західним кордоном є рукав річки Прядівки, на сьогоднішній день — заболочений. По північно-східній межі поселення проходить ґрунтова дорога до лісового масиву. Частина дороги проходить полою кургану. Загалом на поселенні закладено чотири шурфи. Один — на тій частині поселення, що розорюється, три — на основній території пам'ятки, де потужність культурного шару становить близько 1,2 м. Найбільша кількість знахідок походить з глибини 0,3—0,8 м від сучасної денної поверхні. Загальна досліджена площа становить 12 м^2. Поселення багатошарове, з матеріалами доби бронзи (III тис. до н. е.), раннього заліза (VI—V ст. до н. е.), а також XVII—XVIII ст. Серед знахідок також були шлаки від металургійного виробництва, доби бронзи—раннього заліза. Переважна більшість знахідок — фрагменти ліпного і гончарного посуду, вироби з кременю (рис. 2: 6, 7).

У місцевості з назвою Іллічова балка, що над дорогою Царичанка—Драгівка, на полі знаходиться поселення епохи бронзи і черняхівської культури, де зібрано підйомний матеріал у вигляді фрагментів ліпного і

гончарного посуду, а також крем'яних відщепів.

У с. Лисківка в урочищі Кочергівка, на полі над болотом знаходиться багатошарове поселення доби бронзи—ранньозалізної доби і XVII—XVIII ст. Переважна кількість знахідок — фрагменти ліпного і гончарного посуду. До епохи бронзи, крім фрагментів ліпного посуду, відноситься відщеп світло-сірого кременю (рис. 2: 8).

Не дивлячись на те, що в розпорядженні експедиції були матеріали з попередніх розвідок, які проводилися в межах означених сіл, під час робіт виникли труднощі з локалізацією відомих місцезнаходжень археологічного матеріалу. Так, більшість МТФ перестали існувати, як і окремі водойми. В селах змінилися околиці: ряд хуторів і малих сіл увійшли до складу більших населених пунктів. Новостроївка та Івано-Яризівка тепер перебувають в межах с. Бабайківка (хоч на картах до початку XXI ст. вони значаться окремими селами), тому також були оглянуті і їх території. Завдяки опитуванню місцевих жителів локалізовані на місцевості болота Довге, Хрещате (Хрящувате), озеро Піскуване, місце, де колись розміщувалась панська садиба (очевидно, Бараннікова, адже інших садиб панів у с. Бабайківка не було), а також ферми, корівники і птахоферми.

Таким чином було локалізовано і обстежено 11 пам'яток археології без наземних ознак. Встановлено, що, як мінімум, одна пам'ятка археології (Бабайківка III) знищена внаслідок людської діяльності. Для пам'яток Озеро Гречане і Параскина Гребля встановлені межі та потужність культурного шару.

Також були проведені дослідження масового керамічного матеріалу з використанням методів природничих наук. Дослідження проводив співробітник Харківського історичного музею ім. М. Ф. Сумцова І. Ельбльонг-Буцький за допомогою мікроскопу «XSP-128 M» при збільшенні зображення від ×4 до ×1000.

Матеріал передано до фондів Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького.

ДОНЕЦЬКА ОБЛАСТЬ

Я. Гершкович, Ю. Бровендер, Ю. Коваль, О. Петренко, Ю. Ушкова, В. Цимідданов (†)

РОЗКОПКИ КУРГАНІВ ДОБИ ЕНЕОЛІТУ — СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ НА ДОНЕЧЧИНІ

Донецька експедиція ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАН України провела розкопки курганів у Донецької обл. в зоні розширення промислових кар'єрів з видобутку глини.

Біля *с. Андріївка Слов'янського р-ну*, на лівому високому березі р. Грузька, у витоків Великої Бузинової балки досліджено курганну групу з двох насипів.

У кургані 1 висотою 1,1 м і діаметром 36 м виявлено чотири поховання: два дніпро-донської бабинської культури (основне і впускне), одне бережнівсько-маївської зрубної та невизначене (впускні). У основному бабинському похованні виявлено скелет чоловіка 45—50 років. Він слабо скорчений на лівому боці, головою на захід. Напроти черепа — кістки тварини і кременевий відщеп. У впускному бабинському похованні — чоловік (?) 17—20 років, його кістки укладені «пакетом» розміром 0,7 × 0,35 м, що орієнтований меридіонально. У зрубному похованні — кістяк чоловіка 30—35 років. Він сильно скорчений на лівому боці, головою на північний схід. Біля колін — глиняна посудина чашоподібної форми з орнаментом у вигляді трикутників з вписаними кутами чи сіткою.

У курган 2 висотою 0,8 м і діаметром 32 м — вісім поховань: ямне, яке перерізане катакомбним інгульським; катакомбне бахмутське, два поховання дніпро-донської бабинської культури і чотири бережнівсько-маївської зрубної. У майже повністю зруйнованому основному ямному похованні виявлено глиняний горщик з прямою шийкою і округлим дном.

Біля *с. Золотий Колодязь Добропільського р-ну*, на лівому березі р. Грузька, на вододілі балок Великий Яр і Безіменної, досліджений один курган висотою 0,7 м та діаметром 25 м. В ньому — сімнадцять поховань: два ямної культури (основне і впускне), впускні донецької, бахмутської та інгульської катакомбних, бабинської дніпро-донецької, зрубні, чорногорівське і середньовічне (половецьке). Встановлено скупчення поховань у центральній частині кургану і випадки їх прямої стратиграфії: донецьке катакомбне, перетинає обидва ямні, своєю чергою перекрите бахмутським, а останнє — інгульським. Така чітко встановлена послідовність надасть можливість звузити діапазони радіовуглецевих дат кожного з означених поховань [1].

В інгульському катакомбному похованні — кістяк жінки 30—40 років, яка лежала випростано на спині, головою на північний захід. Біля черепа стояв глиняний ліпний горщик із звуженою високою шийкою, а напроти рук — намисто з ікла і зубів тварини. У донецькому катакомбному — кістяк дитини 6—8 років, слабо скорчений на правому боці, головою на південний схід—схід. За черепом була жаровня і глиняна ліпна посудина з високою прямою шийкою (кубок), прикрашена відбитками тасьми у вигляді концентричних кіл і спіралей. В області грудної клітини — набір кістяних виробів (амулет?) овальної і підпрямокутної форми, на бокових сторонах яких нарізи, біля руки — пара астрагалів. У бабинському похованні — скелет чоловіка 35—45 років, скорчений на лівому боці, головою на північний схід, руки долонями до лиця. Біля рук — кістяна овальна двохдірчаста пряжка з трохи спрямленими поздовжніми сторонами, вигнута у профілі, глиняний горщик з розтрубоподібною шийкою, із зовнішнього боку його вінець є хрестоподібний наліпний валик. У чорногорівському похованні скелет людини 20—25 років, слабо скорчений на лівому боці, з розворотом на спину, головою на південний захід. В області черепа — фрагменти дуже тонкої бронзової сережки овальної форми, а між черепом і правим плечем — невелика кістяна циліндрична втулка.

Біля *с. Кучерів Яр Добропільського р-ну*, на лівому високому березі р. Казенний Торець, у витоків балок Кучерової і Грузької досліджений так званий довгий курган і стійбище доби середньовіччя.

У кургані розмірами 55 × 35 м і заввишки 1,4 м відкрито вісім поховань. Найдавніший

1. Зразки надані для датування до радіовуглецевої лабораторії у Познані.

насип збудований над похованням бабинської дніпро-донецької культури, на захід від нього — поховання бережнівсько-маївське зрубне, з яким пов'язана досипка, що надала кургану сучасних розмірів і форми. Впускними у цей насип були поховання бережнівсько-маївської зрубної культури і печенізьке.

Бабинське поховання знаходилось у неглибокій могильній ямі овальної форми, розмірами 1,50 × 1,10 м. В ній були залишки скелету дитини 6—8 років у слабо скорченому положенні на лівому боці, головою на північний захід—захід. У зрубному похованні могильна яма прямокутної форми, розмірами 2, × 1,4 × 2,0 × 1,4 м, глибиною близько 2,0 м від давнього горизонту рівня впуску. На дні, по кутах, були ямки для дерев'яних стовпчиків, які збереглися на висоту до 0,6—0,8 м. По центру, на полу, лежав кістяк чоловіка 40—55 років, слабо скорчений на лівому боці, головою на схід, руки долонями до лиця. Навпроти рук — глиняна посудина чашоподібної форми, орнаментована відбитками гусеничного штампу у вигляді трикутників і «вій».

Поховання доби середньовіччя (печенізьке, X ст.) було у могильній ямі овальної форми розмірами 2,1 × 0,85 м, в якій знайдені шматки дерева, можливо, залишки решітчастої домовини. Похований чоловік 30—35 років лежав на спині, головою на захід, руки вздовж тіла. На рівні лівого плеча був покладений череп коня із залізними двоскладовими гризлами вудил із загнутими кільцеподібно кінцями. Вздовж правої руки — залізна пластина, скоби, бронзове кільце і кістяна пластина з врізним орнаментом — залишки сагайдаку, і рогові накладки на лук. Біля лівої стегнової кістки — залізний ніж і пряжка.

В 100 м на південний схід від цього кургану, на поверхні зібрана велика кількість фрагментів середньовічних амфор, але ніяких ознак кургану під час розкопок не виявлено.

Біля *с. Паньківка Добропільського р-ну*, на лівому високому березі р. Казений Торець, на вододілі балок Суха і Грушева досліджено два кургани.

Курган 1 висотою 0,7 м, діаметром 30 м. Виявлено п'ять поховань. Основне, з масивним викидом суглинку на рівні давнього горизонту, маничської катакомбної культури. Вхідний колодязь круглий, діаметром 1,1 м, розширяється до низу, камера овальна, розмірами 2,2 × 1,5 м. На дні — тлін кісток людини у положенні на спині, головою на північ, руки вздовж тіла. Біля черепа була глиняна ліпна посудина з високою прямою шийкою, орнаментована відбитками шнурового штампу. Напроти ніг — глиняна ліпна посудина ріпоподібної форми, з вінцем «жабо», у верхній третині — масивний наліпний пружок з пальцево-нігтьовими вдавленнями.

Інші поховання бережнівсько-маївської зрубної культури — з глиняними горщиками чи банками. В одному з цих поховань знайдено бронзове шило.

Курган 2 висотою 1,1 м, діаметром 25 м. Виявлено сім поховань. На рівні давнього горизонту — основне енеолітичне, останньої третини IV тис. до н. е., в якому доросла людина була у положенні на спині, руки вздовж тіла, головою на північний схід. Належить до групи так званих випростаних поховань, які І. Ф. Ковальова зараховує до постмаріупільської культури, а Ю. Я. Рассамакін — до квітянської. Довкола цього поховання на рівні давнього горизонту збудований кромлех з брил місцевого пісковику і граніту, діаметром 11—12 м.

У насип над енеолітичним похованням впущені два ямних, одне з яких його майже повністю зруйнувало. В одному з ямних похована жінка 30—35 років, слабо скорчена з розворотом на спину, головою на північний схід. В іншому — дитина 3—5 років, у слабо скорченому положенні на правому боці, з розворотом на спину, головою на північний захід. Знайдено кременевий ніж листоподібної форми з виокремленим черешком, вироблений з високоякісного «донецького» крейдового кременю у техніці тонкого біфасу, і глиняна ліпна гостродонна посудина, орнаментована зигзагом з відбитків шнурового штампу.

Також впускними були два поховання катакомбної культури. Одне з них бахмутське, в якому була жаровня зі стінки великої товстостінної посудини з високою шийкою, прикрашеної наліпними пружками, і глиняна ліпна посудина ріпоподібної форми, з вінцем «жабо». Інше — донецьке, в якому була похована жінка 20—25 років з плодом дитини 34—36 тижнів внутрішньоутробного розвитку. Біля рук і черепа жінки — дві посудини: слоїк, орнаментований відбитками гусеничного штампу, і ліпний кубок, орнаментований короткими вертикальними вдавленнями, лініями та зигзагами з відбитків тасьми. Два поховання — бережнівсько-маївської зрубної культри.

Біля *с. Русин Яр Костянтинівського р-ну*, на вододілі річок Бичок і Полтавка, між балками Русина і Видного досліджений один курган, висотою 0,4 м, діаметром близько 25 м. У ньому знайдена повністю зруйнована могильна яма з підбоєм, можливо, половецького часу.

В. Забавін, М. Булик, С. Небрат

ОБСТЕЖЕННЯ КУРГАНІВ НА ПІВДНІ ДОНЕЧЧИНИ

Експедиція Маріупольського держуніверситету спільно з Донецьким обласним краєзнавчим музеєм (м. Краматорськ) проведела розвідки, які передбачали натурні обстеження території на південь Донеччини з метою інвентаризації відомих на цей час археологічних об'єктів. Метою проведення розвідок був огляд насипів курганів, визначення їх параметрів, сучасного стану і підготовка обліково-охоронної документації.

Роботи здійснювалися на території Старомлинівської сільської ради Великоновосілківського р-ну (обстежено сім курганних груп і два поодинокі кургани); Малоянисольської сільської ради Нікольського р-ну (обстежено три курганні групи і три поодинокі кургани); Рибинської сільської ради Волноваського р-ну (обстежено одну курганну групу). Було визначено точне місцезнаходження і координати трьох курганів, раніше відомих лише за картографічними даними та виявлено два нові, ще невідомі археологічні об'єкти.

Обстеження вже відомих пам'яток включало в себе обробку архівних і літературних джерел та польові роботи: повний візуальний огляд ділянки, пошук знахідок і підйомного матеріалу, зйомку об'єктів за допомогу вимірювального інструменту, визначення точних координат пам'яток за допомогою супутникової системи навігації GPS, фотофіксацію тощо. Додатково проводили огляд прилеглих ділянок з метою відкриття нових, ще невідомих об'єктів.

Підсумовуючи результати обстеження об'єктів культурної спадщини, можна зробити наступні висновки. Значна частина курганів має незадовільний або аварійний стан. Із врахованих 59 археологічних об'єктів 39 (66,1 %) розорюються, 12 (20,3 %) розорювалися у попередні часи — з них 13 (22 %) пам'яток на місцевості вже не помітні. Лише вісім (13,6 %) курганів задерновані і мають задовільний технічний стан. Значна частина насипів пошкоджена пізніми перекопами і має втрати, пов'язані із спорудженням на них тріангуляційних пунктів тощо.

В. Забавін, С. Небрат

РОЗКОПКИ КУРГАНУ ПОБЛИЗУ ПРИАЗОВСЬКОЇ ЯЛТИ

Експедиція Маріупольського держуніверситету продовжила рятувальні розкопки у Північно-Східному Приазов'ї на території Ялтинської селищної ради Мангушського р-ну Донецької обл.

Курганна група складалася з трьох насипів, розташованих щільним ланцюжком з північного заходу на південний схід, на вододільному плато за 6 км на північ від узбережжя Азовського моря між долинами річок Комишуватка і Мокра Білосарайка, за 1,85 км на північ від смт Ялта. З цієї групи у 2016 р. було досліджено курган 3. У ньому відкрито 13 поховань доби бронзи. Насип споруджено у добу ранньої бронзи носіями ямної культури. На пізньому етапі доби бронзи у вже існуючий насип було впущено 10 поховань зрубної культури і два невизначених (можливо, також зрубного часу).

Об'єктом дослідження цього року став курган 2. Це насип у плані округлої форми, висотою 1,0 м і діаметром майже 30 м. Насип кургану систематично розорюється. Курган розкопали чотирма траншеями, прокладеними за лінією північ—південь, залишивши паралельні бровки.

У кургані відкрили дев'ять поховань доби бронзи і раннього залізного віку. Первинний насип було споруджено за доби ранньої бронзи носіями ямної культури. Найдавнішими є поховання 4 і, можливо, поховання 5 та 7. На пізньому етапі доби ранньої бронзи у вже існуючий насип було впущене ще одне поховання 8 ямної культури. Наприкінці середнього етапу доби бронзи населенням бабинської культури в кургані влаштовано два — поховання 6 і 9. У добу пізньої бронзи населення зрубної культури продовжило ви-

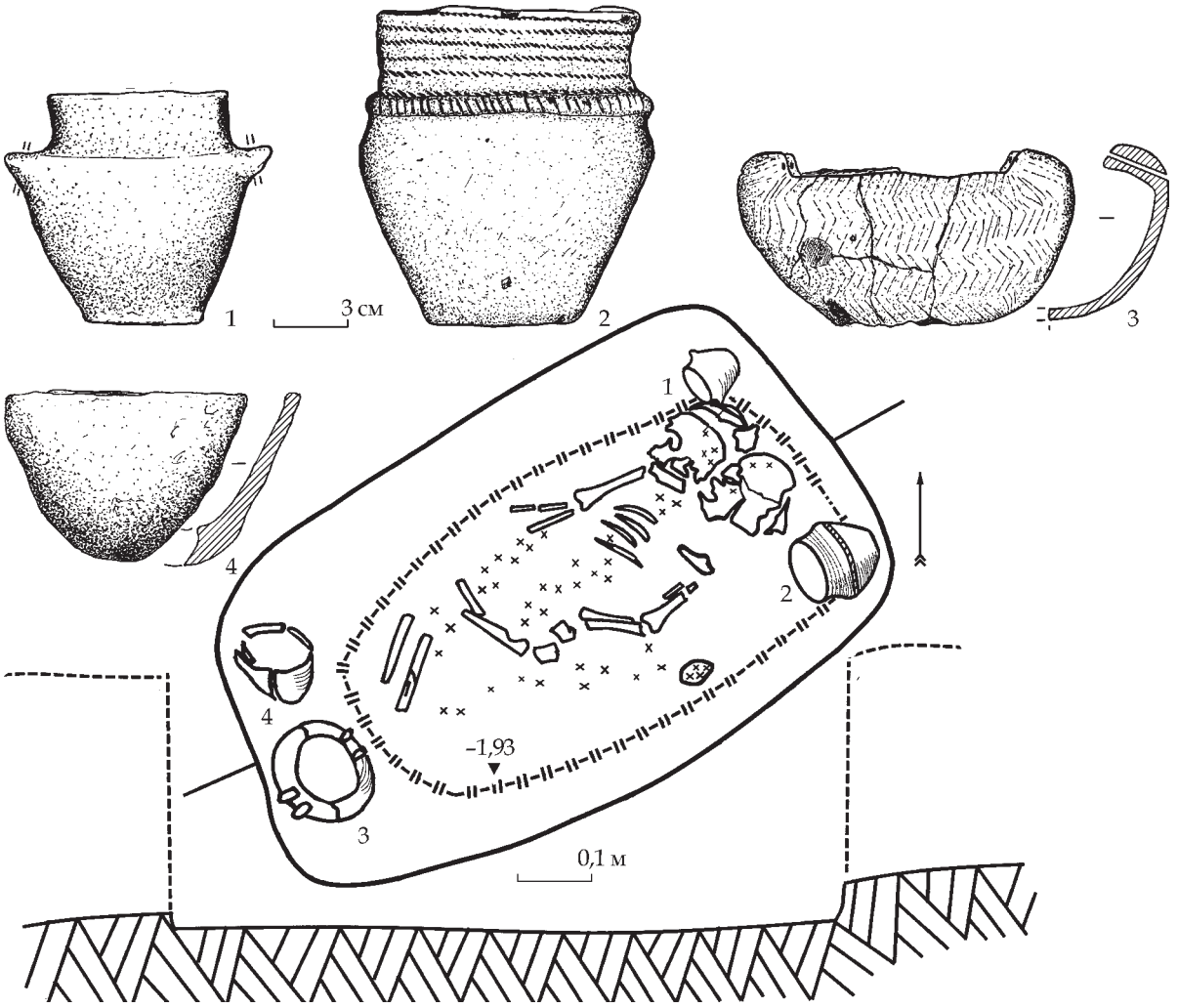

Курган 2 біля смт Ялта, Донецька обл., план і речі з поховання 7

користовувати некрополь, здійснивши щонайменше два — поховання 1 і 2. Вірогідно, зрубних поховань було значно більше, але внаслідок розорювання частина їх могла бути повністю знищена. На користь цього припущення вказують дрібні уламки людських кісток і фрагменти кераміки доби бронзи, знайдені на поверхні оранки. Найбільш пізнім у могильнику було поховання 3 раннього залізного віку, яке за низкою ознак відноситься до кола чорногорівських старожитностей.

Окремий інтерес викликає поховання 7, що відноситься до ямної культури (рисунок). Воно відкрите у західній частині кургану. Могильна споруда — яма розмірами 0,85 × 0,55 м, перекрита вздовж дерев'яними плахами. Дитину поклали на спину з підібганими ногами, головою на північний схід. Під кістками простежено тлін коричневого кольору від поховальної підстилки, на черепі й окремих ділянках підстилки — сліди червоної вохри. Біля лівого ліктя знайдено шматок малинової вохри. У могилу поклали відразу чотири керамічні посудини, які розмістили у кутах.

У насипу кургану простежена викладка з черепашнику, яка витягнута за лінією північний захід—південний схід.

Ю. Коваль, Н. Герасименко, О. Філіпов

РОЗВІДКИ НА ДОНЕЧЧИНІ

Основний обсяг розвідкових робіт був спрямований на інвентаризацію раніше визначених пам'яток. Разом з тим, під час обстежень облікованих об'єктів, виявлено низку нових археологічних пунктів. Обстеження проводились переважно на землях Бахмутського, Волноваського, Добропільського, Олександрівського і Слов'янського р-нів, Лиманської ОТГ, Костянтинівської та Краматорської міських рад.

У Валноваському р-ні (Валер'янівська сільська рада) виявлено два нових кургани.

На території Костянтинівської міської ради (південно-західна частина м. Костянтинівка) проведено обстеження нового місцезнаходження кам'яної доби у кар'єрі колишнього цегляного заводу «Стромінкон».

На великій глибині у шарі гравійно-галькового алювію, серед різноманітного природного петрографічного матеріалу, виявлена незначна підбірка штучно обробленого кременю і халцедону. Переважна більшість це відщепи різних категорій (рис. 1: 4—9).

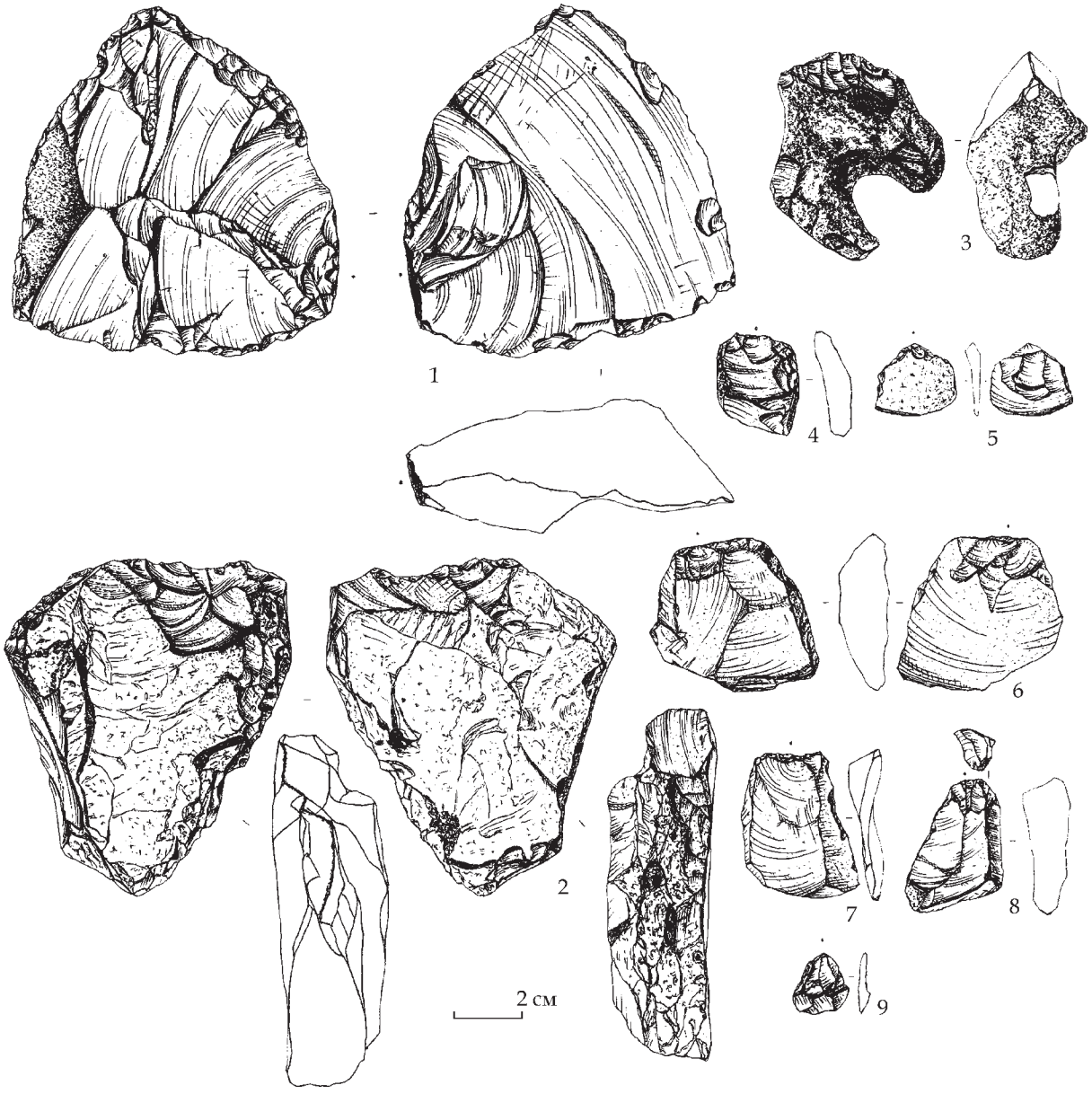

Рис. 1. Костянтинівка. «Стромінкон»: 1, 3—9 — вироби з кременю, 2 — халцедону

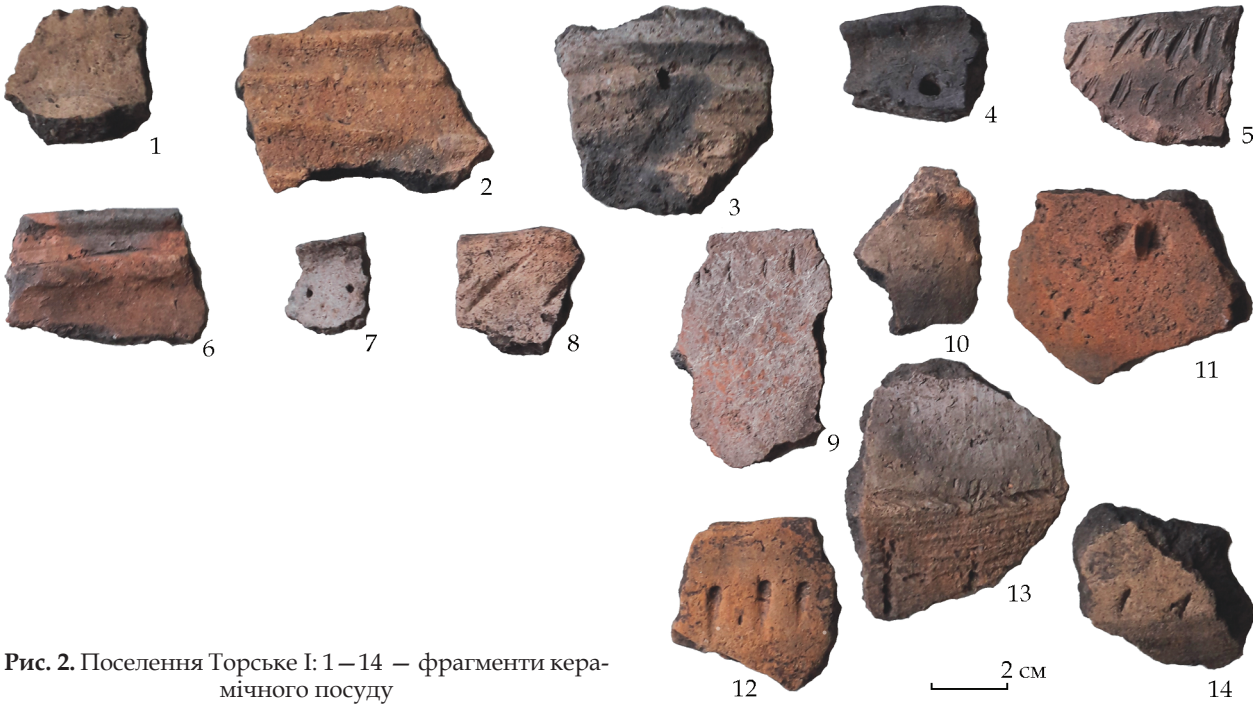

Рис. 2. Поселення Торське I: 1—14 — фрагменти керамічного посуду

Серед виробів з вторинною обробкою вирізняється конвергентне скребло на великому крем'яному відщепі з невеликою ділянкою жовневої кірки. Негативи попередньої огранки дорсальної поверхні відщепу свідчать, що до його сколювання, було зроблено як мінімум п'ять односпрямованих знімань з ділянки великої конкреції, вкритої жовневою кіркою, яка фіксується на залишковому відбивному майданчику (рис. 1: 1).

Ще двома екземплярами представлені вироби, які за своїми техніко-типологічними характеристиками можна умовно віднести до категорії чопперів і чоппингів (рис. 1: 2, 3).

За попередніми геоморфологічними і стратиграфічними спостереженнями кам'яні вироби пов'язані з пізньолубенським кліматолітом. Схеми палеогеографічної етапності України, який корелюється з OIS 13 океанічної ізотопно-кисневої шкали.

Таким чином, зараз це найдавніший стратифікований пункт зі знахідками раннього палеоліту на Сході України.

На території Слов'янського р-ну (Райгородська селищна рада) виявлено нове місцезнаходження середнього палеоліту «Біленьке середній палеоліт», яке розташоване за 1,2 км на північ від селища Біленьке Краматорської міської ради. На поверхні орного поля серед уламків природного кременю виявлено невелику кількість інтенсивно патинованих крем'яних виробів, які за техніко-типологічними ознаками можна віднести до середнього палеоліту: спрацьований однобічний біполярний нуклеус з фасетованими відбивними площадками, фрагмент гостроконечного знаряддя, відщепи.

На землях Лиманської ОТГ відкрито нове різночасове поселення Торське I. Пам'ятка локалізується біля південно-східної частини с. Торське, на лівому березі р. Жеребець (ліва притока р. Сіверський Донець).

На поверхні орного поля, на мисоподібних підвищених ділянках лівого берега р. Жеребець, розповсюджені численні знахідки фрагментів ліпного і кружального посуду, фрагменти зернотерок і жорен. Переважають матеріали епохи бронзи — зрубна культура, невелика кількість кераміки бабинської культури і фінальної бронзи (рис. 2: 1—14). Решту становить кружальна кераміка салтово-маяцької культури.

Загальна площа розповсюдження знахідок приблизно 200 × 160 м., що безумовно є наслідком багаторічної оранки і колишніх меліоративних заходів. За планіграфічними спостереженнями підйомний матеріал утворює певні ділянки підвищеної концентрації, які вказують на значно меншу первинну площу поселення, яке тяжіє ближче до річки.

Шурфування не проводилось, тому наявність культурного шару зараз не встановлено.

ЖИТОМИРСЬКА ОБЛАСТЬ

В. Гнера, А. Оленич

РОЗВІДКА У БРУСИЛІВСЬКОМУ РАЙОНІ

Загін Архітектурно-археологічної експедиції ІА НАН України (керівник В. А. Гнера) провів розвідку з метою уточнення меж і датування пам'яток на території Хомутецької селищної ради Брусилівського р-ну Житомирської обл. Розвідку проведено шляхом візуального обстеження і закладання шурфів: трьох на раніше виявленій пам'ятці Вільшка 1 та ще трьох на нововиявленому поселенні біля с. Хомутець (Хомутець 1).

Поселення Вільшка 1 знаходиться за 2300 м на південь від с. Вільшка (Хомутецька сільська рада) і займає скупчення невеликих заплавних піщаних підвищень поруч із безіменними струмками (ліві притоки р. Свинарійка). З півночі та північного заходу поселення примикає до заболоченої заплави. Приблизна площа — 1000 × 500 м. Поверхня розорюється, на ріллі зібрані уламки стінок і вінця кружального та гончарного посуду. Під час дослідження були закладені розвідувальні археологічні шурфи у різних частинах поселення таким чином, щоб максимально дослідити потужність і насиченість культурних нашарувань по всій його площі. У шурфах виявлені культурні нашарування потужністю до 1,4 м. Зібраний у результаті візуального огляду і під час шурфування археологічний матеріал в основному датується в межах XI—XIV ст., також зафіксовані нечисленні фрагменти керамічного посуду XVIII—XIX ст. (рис. 1).

Поселення Хомутець 1 знаходиться приблизно за 2450 м на схід від східної околиці с. Хомутець і займає невисоке заплавне підвищення поруч із безіменними струмками (праві притоки р. Здвиж). Приблизна площа поселення 750 × 400 м, його поверхня щорічно розорюється, на ріллі та в шурфах виявлені фрагменти стінок і вінець давньоруського посуду, фрагменти печини та уламок шлаку. Під час дослідження були за-

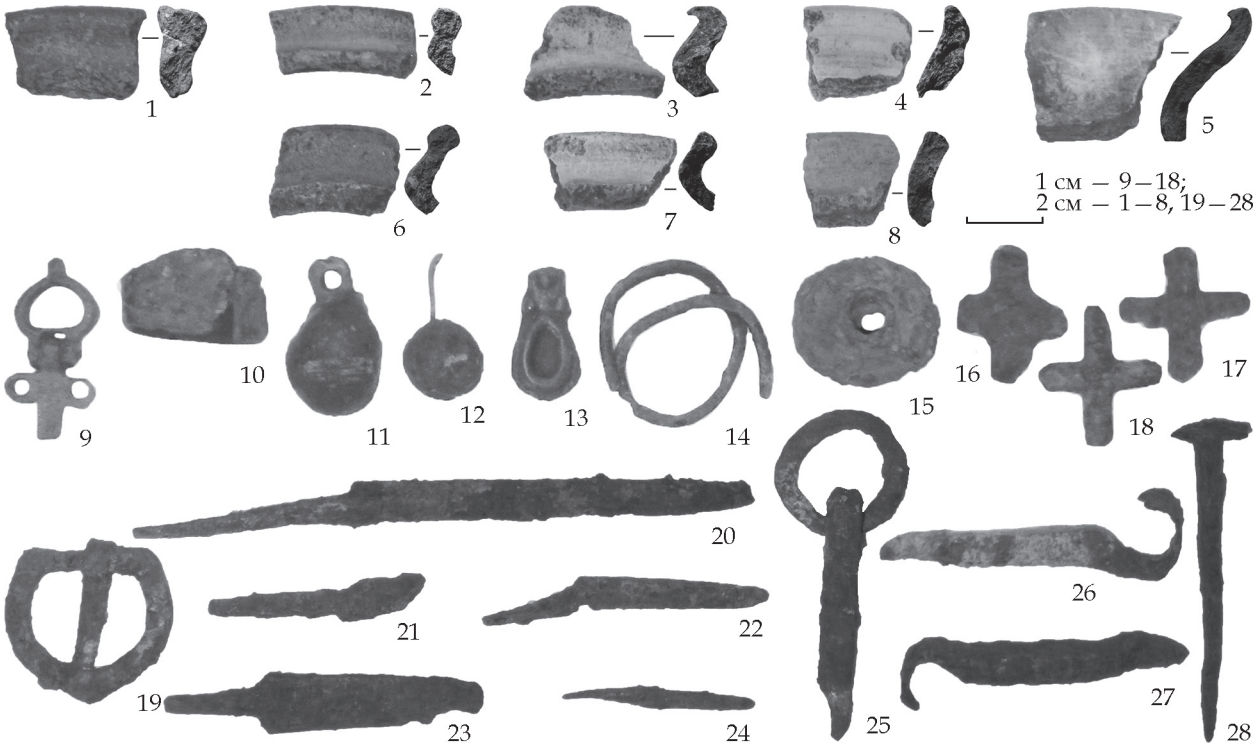

Рис. 1. Археологічний матеріал з поселення Вільшка 1

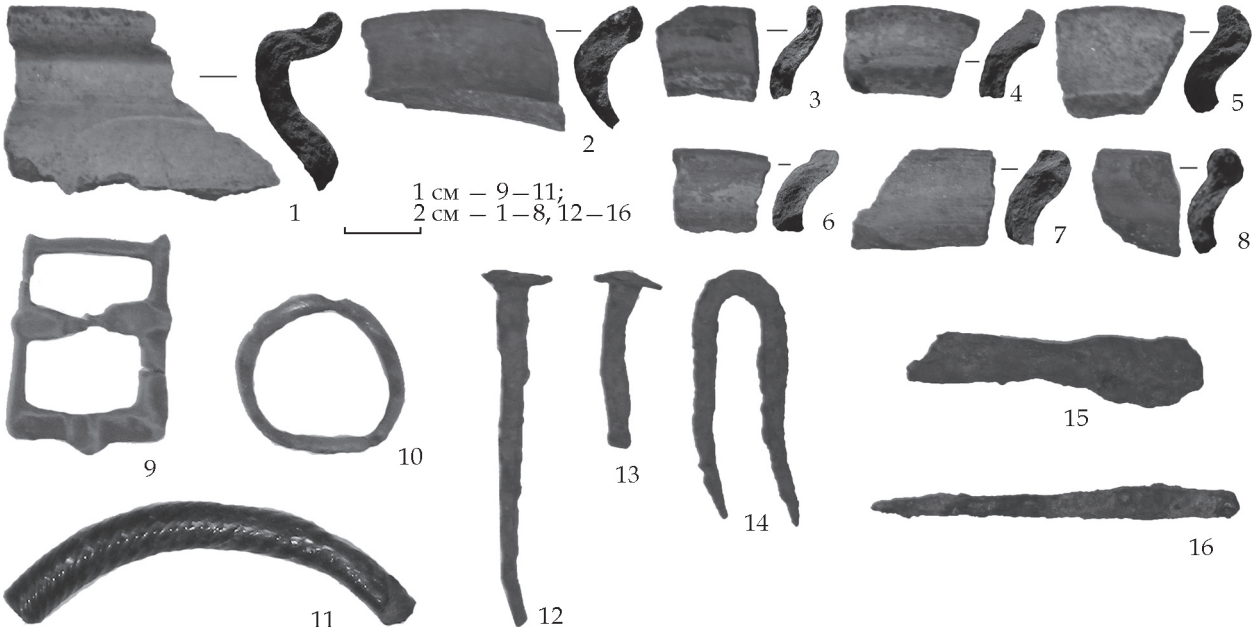

Рис. 2. Археологічний матеріал з поселення Хомутець 1

кладені розвідувальні археологічні шурфи у різних частинах поселення таким чином, щоб максимально дослідити потужність і насиченість культурних нашарувань по всій його площі. У шурфах зафіксовані культурні нашарування потужністю до 0,7 м. Виявлений матеріал датується в межах XI—XIII ст. (рис. 2).

А. Петраускас

ДОСЛІДЖЕННЯ В ІСТОРИЧНІЙ ЧАСТИНІ м. НОВОГРАД- ВОЛИНСЬКИЙ

До низки найдавніших населених пунктів Житомирської обл., які своїм корінням сягають часів Київської Русі, належить Новоград-Волинський. Слід відзначити, що історичний центр міста, в основі якого замок К. Острозького, детально в археологічному плані ніколи не вивчався. Лише В. Б. Антонович наприкінці XIX ст. обстежив і склав план руїн замку. Досліджувану територію було поділено на п'ять пунктів (зон), відповідно до конфігурації зовнішніх конструкцій замку. Далі, на схилах, з кожного пункту окремо, збиралися археологічні матеріали. Основна мета полягала в тому, щоб з'ясувати межі поширення і визначення місць концентрації певних культурно-хронологічних груп.

Пункт 1 розташований північніше замку, між баштою на заході і оглядовим майданчиком на сході. З півдня примикає до стіни, а на півночі обмежений будівлею приватного гаража. На поверхні зібрані фрагменти вінець, стінок і денець кружального посуду XVI—XVIII ст. (горщики, миски) та уламок точильного каменя.

Пункт 2 розташований на північ і північний схід від оглядового майданчика, від краю тераси із заходу і далі на схід по схилу до берега р. Случ. На поверхні зібрані фрагменти вінець і стінок кружального посуду XVI—XVIII ст., серед яких горщики, миски, макітри і покришки.

Пункт 3 розташований від північно-східного краю замку і на схід від оглядового майданчика, охоплюючи ділянку від кромки тераси і далі на схід по схилу до берега р. Случ. Тераса має вузьку кромку і досить круті скелясті схили, щілини якої заповнені ґрунтом. На поверхні зібрані фрагменти вінець, стінок і денець кружального посуду XVI—XVIII ст., серед яких горщики, миски,

макітри, глечики, покришки, а також уламок полив'яної кахлі і фрагмент залізної насадки для дерев'яного заступу.

Пункт 4 розташований на схід від стін замку, охоплюючи ділянку між скелями на заході і берегом р. Случ на сході. На поверхні зібрані фрагменти денець кружального посуду і уламки кахлів XVI—XVIII ст.

У результаті обстеження територій визначено, що на площі пунктів 1—4 поширені переважно матеріали XVI—XVIII ст. Більш доступною і придатною для подальших досліджень є ділянка в пункті 1. Вона вільна від забудови, тут раніше розташовувалися сад і городи. На поверхні трапляються різноманітні артефакти. Саме тут вирішено закласти шурф.

Шурф 1 закладено на ділянці за 6,1 м на північ від стіни замку і 6,2 м на південь від приватного гаражу, на території колишнього саду та городу. Шурф орієнтований за сторонами світу, розмірами 2 × 2 м. Розкопки проводилися пластами в один штик (завглибшки 0,20 см) кожний, із зачисткою поверхні та бортів, з вибіркою артефактів. Доведений до глибини 3,20 м до материка-скелі. На глибині до 0,20 м знайдені фрагменти вінець, стінок, денець, ручки кружального посуду (горщики, миски, глечик, покришки), зокрема, з поливою, фрагмент вінчика порцелянової тарілки XVIII—XX ст., залізні підковка і уламок ножа, російська монета номіналом 50 копійок 2012 р., мідний предмет, декоративний камінець і зуби тварин. На глибинах 0,20—0,40 м знайдені фрагменти вінець, стінок, денець і ручки кружального посуду (горщики, макітри, тарілка), зокрема, покриті жовтою, коричнюватою і зеленою поливою, уламок глиняного тигля, залізний гострий предмет і уламок гільзи.

На глибинах 0,40—0,60 м, зафіксовані фрагменти вінець, стінок, денець і ручки кружального посуду (горщики, макітри, покришки), зокрема, покриті поливою, зуби тварин, фрагменти скляних посудин, збройовий кремінь XVI—XIX ст., зуб, монета номіналом 1 копійка 1928 р., уламок залізної ножеподібної пластини, залізні ковані цвяхи, гільза і великий уламок масивного точильного каменю.

На глибинах 0,60—0,80 м виявлено фрагменти вінець, стінок, денець, ручок кружального посуду, горщиків, миски, глечика, тарілки XVI—XVIII ст., фрагмент глиняного тигля, фрагмент стінки з різьбленим лінійним і хвилястим орнаментом, можливо, XII—XV ст., уламки глиняних підсвічників, печних і декоративних кахель, фрагменти вінчиків порцелянової і скляної посудин XVIII—XX ст., мідний і залізний ножевидні предмети, гільзу, кістки, роги, череп і зуби тварин, ковані залізні цвяхи.

На глибинах 0,80—1,10 м знайдені фрагменти вінець і денця кружального посуду, горщики, миски, тарілки, глек, ручки XVI—XVIII ст., фрагмент денця глиняного підсвічника, фрагменти вінець (глечик, мисочка?) і стінки (миска?) порцелянових посудин XVIII—XX ст., фрагменти вінчика скляної посудини і віконниці, уламок пічної орнаментованої кахлі, залізні цвях і уламок леза ножа.

На глибинах 1,10—1,30 м виявлено фрагменти вінець, стінок і денець кружального посуду, горщики, миски, тарілки, кухоль, покришки XVI—XVIII ст., фрагменти вінця (миска?), стінки і денця порцелянових посудин XVIII—XX ст. і ручка від скляної посудини зеленого кольору.

На глибинах 1,30—1,50 м знайдені фрагменти вінець і стінки кружального посуду, горщики, макітри XVI—XVIII ст., фрагмент вінчика глиняного тигля, фрагменти вінчика скляного і стінок порцелянового посуду XVIII—XX ст., залізний цвях і уламок скляного шлаку.

На глибинах 1,50—1,70 м зафіксовані фрагменти вінець, стінки і денця кружального посуду, горщики, миски, тарілки, ручки XVI—XVIII ст., зокрема, покриті поливою або прикрашені підполив'яним розписом і оциском, фрагменти стінки і кришки порцелянового посуду XVIII—XX ст., фрагмент тулії тютюнової люльки XVII—XVIII ст., фрагмент скляної чарки або келиха зеленуватого кольору, зуб тварини і залізні ковані цвяхи.

На глибинах 1,70—1,90 м знайдені фрагменти вінець, стінки (з пролощеним орнаментом), денця і ручки кружального посуду, горщики, макітра, миска, глек, покришка XVI—XVIII ст., зокрема, прикрашені підполив'яним розписом, залізні цвях і язичок від пряжки, денце ніжки чарки, металевий предмет — кільце з алюмінію (?) і зуб тварини.

На глибинах 1,90—2,10 м знайдені фрагменти вінчика, стінки кружального посуду XVI—XVIII ст., нуклеподібний уламок кременю, фрагмент глиняного тигля або кахлі, фрагменти денець скляної і порцелянової посудин XVIII—XX ст., фрагменти декоративної і будівельної кахель та виріб невідомого призначення, виготовлений з кістки.

На глибинах 2,10—3 м знайдені фрагменти денець кружального посуду XVI—XVIII ст. і фрагменти вінець порцелянового посуду XVIII—XX ст.

Таким чином, виходячи з аналізу знайдених артефактів, можна констатувати, що культурні нашарування на зазначеній ділянці (у межах шурфу 1) переважно змішані, про що свідчать різночасові знахідки. Набо-

ри артефактів у цілому та на кожному рівні окремо, здебільшого датуються у межах XVIII—XX ст.

Привертають увагу поодинокі знахідки на рівні 4 і 5 штиків (глибина 0,60—1,10 м), серед яких фрагменти орнаментованої стінки з різьбленим лінійним і хвилястим орнаментом та денця, що мають певні риси, ймовірніше, характерні для керамічного посуду другої половини XIII—XV ст.

Шурф 2 закладено 7 грудня 2019 р. на ділянці за 15,3 м на південь від північно-західної частини кріпосної стіни, на газоні, та за 3,70 м західніше алеї. Закладався з метою визначення потужності і стану культурних нашарувань і пошуку зовнішньої оборонної стіни замку із західної сторони, що виходила у напрямку, прилеглої до замку, міської території.

Шурф орієнтований за сторонами світу, розмірами 1,5 × 1,5 м. Доведений до глибини 4,10 м. Оскільки виникла загроза зсуву ґрунту і масивних каменів стіни замку, роботи на цьому рівні були припинені.

Розкопками визначено, що культурні нашарування на зазначеній ділянці доволі потужніші, ніж у шурфі 1, складаються з прошарків різних кольорів, що нагадує пиріг, і насичені зверху до низу, хоча нерівномірно і з деякими перервами, різноманітними археологічними артефактами.

На площі шурфу, на глибині 0,80—0,90 м (4—5 штики), у шарі темно-сірого ґрунту, у східній і південній частинах виявлено скупчення середніх і невеличких каменів, розташованих без будь-якого порядку, а у північній і північно-східній частинах простежувався прошарок світло-сірого відсіву. Цілком можливо, що ці камені мають відношення до оборонної стіни замку, яку в певний період часу було зруйновано або розібрано.

Нижче, у східній частині шурфу, на глибині 1,23—1,35 м, виявлено рештки кам'яної стіни замку. В межах шурфу вона збереглася на довжину 0,80—0,85 м, шириною 0,35—0,50 м і висотою 0,60 м. Слід відзначити, що верхня частина стіни не збереглася. Ні на поверхні, ні нижче, до глибини 1,20 м, її слідів не простежується. Про її наявність свідчать розкидані окремі, іноді доволі масивні, камені, що траплялися по всій площі шурфу. Цікаво, що північна ділянка стіни і її нижня частини, також розібрані. В основі помітна забутовка і заповнення простору між великими, середніми й дрібними каменями вапняним розчином.

Під час розкопок шурфу, на глибинах від 0,60 до 4,10 м, зібрані різноманітні артефакти. При цьому зафіксовані чотири рівня, де наявні і чотири підрівня, з взагалі відсутніми знахідками. Можливо, така ситуація характерна лише для цієї ділянки замку (у межах шурфу 2). На глибині 0,60—0,90 м знайдені фрагменти вінець, стінки і денця кружального посуду XVIII—XX ст., зокрема, вкриті зеленою і коричневою поливами, фрагменти горла, можливо, аптечної пляшечки і фрагмент кришки порцелянового посуду XVIII—XX ст., а також кістку.

На глибині 1,20—1,40 м знайдені фрагменти стінки з коричневою поливою і придонної частини кружального посуду, фрагмент вінчика скляної посудини темно-червоного кольору, залізні ковані цвяхи і бронзове пласке кільце XVIII—XX ст.

На глибині 1,40—1,80 м виявлені фрагменти вінчика і стінок кружального посуду, зокрема, покриті світло- та темно-коричневого кольорів поливою, фрагмент покришки, фрагменти вінець порцелянового і скляного посуду, залізний кований цвях, бронзовий предмет XVIII—XX ст., а також бронзова гільза 1932 р. виробництва і кістка тварини.

На глибині 2,40—2,60 м зафіксовані фрагменти вінець горщика, макітри, можливо, миски, стінок і ручок кружального посуду, зокрема, покритих зеленою поливою, фрагмент, можливо, декоративної кахлі XVI—XVIII ст., а також кований залізний цвях і кістки тварин.

На глибині 2,60—2,80 м досліджені фрагменти вінець, стінок і ручок кружального посуду XVII—XIX ст., зокрема, горщиків, можливо, тарілки, миски, іноді покриті темно-зеленою поливою зсередини і поверх вінець; стінок, покритих зсередини зеленою і оранжевою поливою, в одному випадку прикрашених горизонтальними смужками жовтувато-кремового кольору; фрагмент, можливо, декоративної кахлі; фрагменти порцелянової тарілки, вінець, стінок і денець скляних посудин; уламок, можливо, скляного шлаку; кістки тварин і бронзову гільзу виробництва 1930—40-х рр.

На глибині 2,80—3,20 м знайдені фрагменти вінець, денець і ручок кружального посуду XVII—XIX ст., серед яких можна виділити вінчик глека і миски, фрагмент кахлі з рельєфно-випуклим геометричним орнаментом, фрагмент вінчика скляної посудини XX ст. і залізний видовжений виріб, можливо, лезо ножа.

На глибині 3,10—3,25 м знайдені фрагменти вінець, денець і ручок кружального посуду XVII—XIX ст., серед яких можна виділити горщик з бічною ручкою, миску покриту зсередини і поверх вінчика поливою темно-зеленого кольору, тарілку прикрашену зсередини брунатно-коричневою описком, стінки прикрашені червонуватою і коричневою описками з багаторядним лінійним і хвилястим орнаментом, денце, очевидно,

миски, прикрашеної підполив'яним рослинним орнаментом і фрагменти покришок. Знайдено також фрагмент декоративної кахлі, уламок видовженої чашечки тютюнової люльки XVII—XVIII ст., листи берести і кований залізний цвях.

На глибині 3,40—3,60 м знайдені фрагменти декоративної кахлі, покритої ззовні зеленуватою поливою, горщика з трохи відхиленим назовні вінчиком з невеликим рельєфним виступом по середині та кістки тварин.

З горизонту 3,90—4,10 м походили фрагменти горщика з трохи відхиленим назовні вінчиком з невеликим рельєфним виступом по середині, прикрашеного по верхньому краю защипами, а по горлу і тулубу — темно-коричневою хвилястою і лінійною описком, стінок посуду прикрашених червоно-брунатною описком і багаторядним лінійним орнаментом по шийці і тулубу, видовженої ручки, вінчика скляної посудини та залізний загострений стрижень.

Виходячи з аналізу виявлених на різних рівнях знахідок, можна констатувати, що культурні нашарування у межах шурфу 2 до глибини понад 3 м переважно змішані, про що свідчать різночасові знахідки, зокрема, фрагменти кружального посуду, кахель, люльки XVII—XVIII ст. і знайдені поряд з ними фрагменти скляного і порцелянового посуду XIX—XX ст., а також гільз патронів стрілецької зброї 1930—40-х рр. Лише в нашаруваннях на глибині 3,40—4,10 м зафіксовано переважання знахідок виняткова XVII—XVIII ст.

А. Петраускас, М. Ієвлєв, М. Хададова, О. Тарабукін

АРХЕОЛОГІЧНИЙ НАГЛЯД НА ЗЕМЕЛЬНІЙ ДІЛЯНЦІ ПО вул. КАФЕДРАЛЬНА, 3 В м. ЖИТОМИР

Житомирська експедиція ІА НАН України за участю співробітників обласного краєзнавчого музею в центральній частині м. Житомир провела роботи наглядового характеру на земельній ділянці по вул. Кафедральна, 3. Ділянка займає вершину і південно-західний схил високого підвищення корінного лівого берега р. Кам'янка. Висота над рівнем води близько 30—45 м. Територія нині належить КЗ «Житомирський обласний краєзнавчий музей». По периметру ділянка оточена парканом, у її межах розміщуються двоповерховий будинок, подвір'я, переважна частина якого покрита тротуарною плиткою, і газони. На захід і південний захід від будинку, в напрямку до краю схилу підвищення, в межах подвір'я розміщені рештки саду. Зазначена ділянка розташована в історичній частині міста. Північна і північно-західна частини входить в межі охоронної зони пам'ятки археології — городище на Замковій Горі. Північна, північно-східна, східна, південно-східна і південна частини входять в межі (менша частина) і охоронну зону (більша частина) пам'ятки археології — окольний град (посад) давнього Житомира.

У вересні 2019 р. у межах ділянки розпочалися ремонтно-реставраційні роботи. Будівельники навколо фундаменту будинку почали розкопки траншей шириною і глибиною 1 м. Виїмка здійснювалася невеличким трактором, ґрунт складувався на внутрішньому подвір'ї, а потім завантажувався на самоскиди і вивозився у невідомому напрямку. Під час візуального огляду у зрізах стінок траншей зафіксовані виходи культурного шару, у стінках і викидах ґрунту з траншей 1, 2, 7 і 8А зібрані фрагменти кружального посуду другої половини XIII—XV ст. і XVI—XIX ст.

Дослідження цього року проводилися методом археологічного нагляду на вільних і доступних ділянках у двох частинах: внутрішній і зовнішній.

Внутрішня частина охоплює підвал будинку, безпосередньо зі східної сторони. Підвал у західній частині з різних причин був недоступним для робіт (ремонти, складування матеріалів тощо).

Зовнішня частина охоплює територію по периметру фундаменту будинку. Загалом тут з метою укріплення фундаменту закладено дев'ять траншей. При цьому на час проведення робіт були доступними траншеї 1—3 в межах внутрішнього подвір'я, траншея 8А вздовж стіни з північного заходу будинку, траншея 9А—В з північної, фасадної сторони будинку. Водночас на момент здійснення

нагляду траншей 4—6 були засипані піском і частково покриті бетонною сумішшю, а траншеї 7 і 8А покриті дерев'яними конструкціями і вздовж зовнішньої стіни залиті бетоном.

У процесі археологічного нагляду на всій площі досліджуваної території зафіксовані виходи культурного шару, у зрізах стінок траншей 1 і 9В виявлені плями заповнень давніх об'єктів, а у підвальній частині — котловани трьох об'єктів, зруйнованих у більшості під час закладки фундаменту будинку. Зібрані у межах території археологічні матеріали поділяються на п'ять хронологічних періодів.

Період I (доба енеоліту). Представлений лише фрагментом стінки ліпного посуду пізньотрипільської культури доби енеоліту—бронзи IV—III тис. до н. е. Походить із зачистки 2 північної частини траншеї 8Б.

Період II (VIII—IX ст.). Представлений фрагментами грубого, частково товстостінного, ліпного посуду лука-райковецької культури, що виявлені у зачистці 4 у зрізах східної і північної стінок східної частини траншеї 9В. Тут простежується шар темно-сірого гумусованого ґрунту з тонким прошарком чорного ґрунту з включенням вугликів потужністю 0,35—0,46 м. На жаль, культурний шар перевідкладений, оскільки разом з керамікою лука-райковецької культури знайдені фрагменти кружального посуду XVI—XIX ст. Цілком можливо, на цьому місці або поруч збереглася ділянка з культурними нашаруваннями і об'єктами доби раннього середньовіччя.

Подібну кераміку зафіксовано у підвальній частині будинку. Зокрема, у заповненні об'єкту 1 знайдено стінку товстостінного глиняного посуду, прикрашену багаторядним хвилястим орнаментом.

Цей факт цікавий тим, що артефакти цього часу донедавна знаходили лише в межах давнього дитинця на Замковій Горі. Знахідки на території окольного граду (посаду) можуть засвідчувати наявність доволі великого поселення, що охоплювало й терени Замкової Гори, або одночасне існування городища і супутнього селища, які в подальшому стали основою середньовічного міста.

Період III (друга половина XIII—XV ст.). Артефакти цього періоду поширені на всій території досліджуваної території. Представлені фрагментами вінець, стінок кружального посуду, прикрашеного лінійним або хвилястим орнаментом.

Період IV (XVI—XVIII ст.). Презентований більш широким колом предметів матеріальної культури, серед яких фрагменти кружального і скляного посуду, залізні цвяхи і фрагмент леза ножа, збройовий кремінь, тютюнова люлька з рослинним орнаментом, монета «Деньга» російського карбування 1748 р., кістки тварин тощо.

Період V (XIX—XX ст.). На зазначеній ділянці в першій половині XIX ст. зведено цегляний будинок на кам'яному фундаменті, який протягом існування використовувався у різних потребах. На досліджуваній території виявлені дві сміттєві ями (підвальна частина) того періоду, дві монети 1869 і 1941 рр., фрагменти глиняного, скляного і порцелянового посуду, залізні вироби, кістки тварин, уламок цегли з клеймом заводу радянського часу тощо.

Отже, були проведені роботи з археологічного нагляду в межах і навколо будинку на земельній ділянці по вул. Кафедральна, 3, виявлені в ході робіт об'єкти і знахідки засвідчують не лише цікаву й невідому сторінку з історії цієї частини міста, але й перспективність і необхідність проведення у подальшому ширших наукових досліджень.

А. Петраускас, О. Тарабукін

ОБСТЕЖЕННЯ В ОЛЕВСЬКОМУ РАЙОНІ

Житомирська експедиція ІА НАН України за участі співробітника Житомирського обласного краєзнавчого музею провела обстеження археологічних пам'яток в межах Олевського р-ну Житомирської обл. Під час досліджень оглянуті відомі пам'ятки і виявлено ряд нових: поселення відкритого типу і курганні насипи. Наведемо їх більш детальний опис.

1. Тепениця I. Курганний могильник розташований біля господарського двору на північно-західній околиці села, у лісі, з обох сторін польової ґрунтової дороги. Додатково оглянутий в кінці липня 2019 р.

2. Тепениця II. Окремий курган на південний захід від курганного могильника, у лісі. Додатково оглянутий в липні 2019 р.

3. Тепениця III. Курганний могильник на вершині останцеподібного пагорба високого правого берега р. Уборть. Додатково оглянутий в липні 2019 р.

4. Тепениця IV. Поселення розташоване за 1,2 км на південний захід від господарського двору, що на північно-західній околиці с. Тепениця, 420—450 м на північний схід від городища Бабина Гора та 480—500 м на північний схід від залізничного мосту. Займає невеличке піщане підвищення з пологими схилами в заплаві правого берега р. Уборть. Відстань від берега річки становить близько 180—190 м. Поверхня задернована, покрита лучною рослинністю. Майже в центральній частині з південного заходу на північний схід проходить польова ґрунтова дорога.

Культурні рештки поширені на вершині і частково на схилах, займають ділянку розмірами близько 115 × 40—45 м (0,51 га), витягнуту з південного заходу на північний схід. Виявлене в липні 2019 р.

5. Тепениця V. Поселення розташоване за 730 м на північний схід від городища Бабина Гора та 920—930 м на південний захід від господарського двору, що на північно-західній околиці с. Тепениця. З півночі та північного сходу примикає до курганного могильника Тепениця III, що на вершині останцеподібного пагорба. Займає пологий схил високого правого берега р. Уборть. Поверхня задернована, покрита лучною рослинністю, а по краю, вздовж терасоподібного виступу, з південної і південно-західної сторони — чагарником і деревами. Через ділянку з південного заходу на північний схід проходить польова ґрунтова дорога.

Культурні рештки тут простежуються по схилу вздовж берега річки від останцеподібного пагорба до терасоподібного виступу на відстані 60—65 м. Виявлене в серпні 2019 р.

6. Тепениця VI. За 20—30 м на південний захід від пункту Тепениця V та від краю терасоподібного виступу, в оголеннях ґрунту протипожежної захисної смуги в серпні 2019 р. зібрані фрагменти ліпного посуду невизначеного часу.

7. Кам'янка I. Поселення розташоване за 250—260 м на північний схід від північно-східної околиці с. Кам'янка, 120—130 м на південь від сільського кладовища, що біля північно-східної околиці села, та 180—235 м на південь і південний захід від автодороги Київ—Ковель. Займає вершину і південно-східний пологий схил високого підвищення лівого берега р. Кам'янка (ліва притока р. Уборть). Поверхня по кромці підвищення задернована, покрита чагарниками і деревами, а вище, вглиб підвищення, розорюється, зайнята городами. Відстань від берега річки становить приблизно 55—85 м.

Культурні рештки поширені вздовж схилу підвищення і займають ділянку розмірами близько 280—295 × 45—60 м (1,77 га), витягнуту з південного заходу на північний схід. Виявлене в серпні 2019 р.

8. Кам'янка II. Курганоподібний насип розташований на сільському кладовищі, ближче до східної частини, за 440—450 м на північний схід від с. Кам'янка та 70—80 м на південь від автодороги Київ—Ковель. Насип висотою 0,9—1,1 м напівсферичний, круглий у плані, діаметром 4,5—5 м. Кільцевий ровик не спостерігається. Поверхня задернована, покрита густою лучною рослинністю. Біля підніжжя із західної сторони стоїть масивний кам'яний хрест з написами. Виявлений в серпні 2019 р.

9. Сущани I. Поселення розташоване за 280—290 м на південний схід від с. Сущани, 220—230 м на південний схід від мосту через річку та 50—60 м на південний захід від входу до сільського кладовища, що на протилежному березі р. Уборть, біля південно-східної околиці села. Займає південно-східний пологий схил невисокого піщаного підвищення правого берега струмка (права притока р. Уборть). Поверхня задернована, покрита лучною рослинністю. Ближче до берега схил підвищення руйнується внаслідок не санкціонованого вибору піску. Виявлене в серпні 2019 р.

10. Хмелівка I. Поселення розташоване на південно-західній околиці с. Хмелівка, за 15—20 м на південний схід від сільського кладовища та 20—45 м на захід від автодороги Олевськ—Копище. Займає вершину і південно-західний пологий схил високого піщаного підвищення лівого берега струмка (ліва притока р. Уборть). Поверхня задернована, покрита лучною рослинністю і деревами. Більша частина, переважно вершина підвищення, пошкоджена неглибокими бороздами для лісонасаджень. На площі близько 45—50 × 60 м (0,3 га), в оголеннях борозд, зібрані фрагменти ліпного посуду доби неоліту і бронзи (?). Виявлене в серпні 2019 р.

11. Городище мілоградської культури розташоване у лісі на південний захід від автодороги Київ—Ковель і північний схід від с. Стовпинка, в урочищі «Корабель» (?). Займає невеличке підвищення серед заболоченої місцевості. Поверхня задернована, поросла листяним лісом. Ззовні по периметру, в середині у південно-східній і на валу у південно-західній частинах спостерігаються виходи каменю. Через площу городища із південного заходу на північний схід проходить лісова ґрунтова дорога.

Городище овальної форми розмірами 51 × 68 м (0,34 га). Оточене по периметру невисоким валом з пласкою вершиною і пологими

схилами. Рову і розривів у валу (входу) не спостерігається. Вал 0,6—1,1 м заввишки, 5—7 м завширшки, задернований, поріс деревами. Під час візуального обстеження знахідок не виявлено.

Також продовжено роботи по пошуку і вивченню старовинних кладовищ і кам'яних хрестів.

Загалом обстежено території і околиці 10 населених пунктів (Будки, Журжевичі, Замисловичі, Кам'янка, Покровське, Радовель, Рудня-Радовельська, Сущани, Тепениця, Хмелівка, Юрове). Оглянуто 11 кладовищ та один церковний погост (Юрове). У чотирьох населених пунктах (Замисловичі, Кам'янка, Покровське, Радовель), у межах діючих кладовищ, виявлено 25 кам'яних хрестів. Поблизу трьох населених пунктів (Хмелівка, Сущани, Юрове) зафіксовані рештки давніх кладовищ і окремі кам'яні хрести, які розташовувалися на полі та піщаних пагорбах. Один хрест зберігся на території церковного погосту в с. Юрове.

У результаті проведених робіт обстежено 34 кам'яних хреста, зокрема, два раніше відомі та 32 нові.

І. Прохненко

ДОСЛІДЖЕННЯ КОРОЛІВСЬКОГО ЗАМКУ НЯЛАБ У 2018—2019 роках

За останнє десятиріччя одним з базових при вивченні пам'яток Закарпаття доби пізнього середньовіччя і раннього модерного часу став замок Нялаб. Розташований він на північно-західній околиці селища Королево Виноградівського р-ну, на вершині 52-метрової гори. Із замку відмінно проглядається долина р. Тиса, що протікає в 300 м від укріплень. Центр фортеці, площею 52 × 47 м, у плані наближеної до овальної форми, знаходиться в північно-західній частині верхньої тераси гори. Розміщені по периметру житлові приміщення оточують невеликий внутрішній дворик із колодязем. У 20 м від основної замкової споруди проходила додаткова захисна лінія з будівлею прямокутної форми. Основну і допоміжну системи укріплень з'єднував міст, побудований на масивній кам'яній підпорі з арочним зводом у центральній частині. Додаткову захисну лінію оточував рів. Для контролю ґрунтової дороги — єдиного зручного підходу до замку, на південно-східній окраїні урочища, на віддалі від основного архітектурного комплексу, зведений бастіон клиноподібної форми. Письмові джерела свідчать про функціонування фортеці у складі північно-східної системи захисту Угорського королівства з кінця XIII до третьої чверті XVII ст.

На замковій території та її найближчій окрузі місцеві ентузіасти проводили періодичні незначні археологічні пошуки і передали частину виявлених речей до Угорського національного музею (м. Будапешт) в 1859 і 1881 рр.; співробітники Музею Природи (м. Київ) у 1980-х рр. і Український спеціальний науково-реставраційний інститут «Укрзахідпроектреставрація» (м. Львів) на початку 1990-х рр.

Систематизоване археологічне дослідження пам'ятки почалося з 2007 р. У польових сезонах 2007, 2011—2019 рр. експедиція Ужгородського національного університету вивчала планування замку і його стратиграфію. Аналіз здобутої колекції речового матеріалу свідчить про життєдіяльність на пункті з початку XIV до середини XVII ст., що, в основному, узгоджується з інформацією письмових джерел.

Зафіксована в центральній частині пам'ятки потужність культурного шару становила від 4,0 до 5,0 м, а в досліджених приміщеннях виділені два основні горизонти (до і після руйнування стін замку солдатами австрійського гарнізону на чолі з Конрадом Меєром Бранденбурзьким у 1671—1672 рр.). Верхній утворювали масивні уламки стін, завали великого андезитового каміння, штукатурки і цегли, що однорідною масою заповнили замкові кімнати після підривів. Нижній горизонт відповідно залягав нижче рівня підлог приміщень. Складався він з глини зі значним вмістом дрібного будівельного сміття (штукатурка, уламки цегли, каміння). Його заповнення становили фрагменти кераміки та індивідуальні знахідки XIV—XVI ст.

У польових сезонах 2018—2019 рр. проводилися дослідження розкопу V, закладеного біля південно-західної стіни основної замкової споруди. Східним профілем він примикав до розкопу IV, де у 2015—2017 рр. вивчалася кімната 3. Під час розбирання поверхневих завалів каміння площа розкопу V була обмежена стінами приміщення 4. На сьогоднішній день воно найменше з досліджених на Королівському замку.

Простежена на цій ділянці стратиграфічна ситуація у загальних рисах подібна до зафіксованої в інших приміщеннях замку. До глибини 2,0 м від репера залягали завали каміння і штукатурки, які утворилися після підривів стін. Верхні шари завалів стін, до глибини 1,0 м, взагалі без інвентарю. У нижній частині цього горизонту (1,0—2,0 м) виявлена незначна кількість фрагментів керамічного посуду і уламків кахель XVI—XVII ст. Порівняно мала і кількість індивідуальних знахідок. Керамічна колекція цього горизонту складається, в основному, з асортименту кухонного посуду. Це дрібні уламки гончарних горщиків, виготовлених з добре відмученого глиняного тіста з домішками дрібнозернистого піску, випал наскрізний, колір від бежевого до темно-ко-

Рис. 1. Королівський замок Нялаб, кахлі

ричневого. Посудини з S-подібним зовнішнім профілюванням вінець і овальним тулубом. Подібний зібраному в цьому горизонті посуд характерний для керамічних комплексів Верхнього Потисся другої половини XV — першої половини XVI ст.

Значну кількість виявлено в польових сезонах 2018—2019 рр. кахель, які взагалі є од-

Рис. 2. Королівський замок Нялаб, індивідуальні знахідки

нією з наймасовіших категорій інвентарю Королівського замку Нялаб. Зокрема, тільки мископодібних виробів реставровано кілька штук. За одиничними винятками, поливою вони не прикрашалися. У всіх екземплярів горизонтально зрізаний зовнішній бортик, у плані вони квадратної форми, розмірами: 18,5—22,1 × 19,1—21,9 см. Дно округле, діаметром — 7,5—10 см.

Значною кількістю представлені кахлі коробчастого типу. Серед них окрему групу становлять кахлі, вкриті рослинним орнаментом. Характеризуються вони серійністю і різноманіттям декору. Як правило, в центральній частині площини кахель подані квітка або хрест, від яких до кутів, а іноді і до бічних стінок плиток відходили листки або квітки (рис. 1: 2—5). Унікальним екземпляром є коробчаста кахля вкрита світло зеленою поливою, де зображена у деталях конструкція вікна.

Серед виявлених на Нялабі кахель окрему групу становлять вироби зі старозаповітними сюжетами. Найрозповсюдженіший мотив — король, що сидить на троні під аркою, в лівій руці тримає скіпетр, а правою підпирає бік. Коробчасті кахлі вкриті глазур'ю коричневого, гірчичного або зеленого кольору, їх лицьова поверхня наближена до квадратної форми, розміри 23,0 × 23,2 см, висота тильної румпи — 5,8 см (рис. 1: 1). Іконографія і надписи на подібних знахідках регіону (Кошице, Шаріш, Фюзер) дозволяють ідентифікувати зображення не з конкретним ко-

Рис. 3. Королівський замок Нялаб, монети

ролем Угорщини, а з модернізованим поданням біблійного царя Давида або Соломона.

Серед індивідуальних знахідок відзначимо виготовлене з кістки знаряддя праці гончаря (рис. 2: 1), заготовку для виготовлення фальшивої монети (рис. 2: 2), асиметричні залізні вудила і бронзову застібку (рис. 2: 3). Ще три виявлені речі виготовлені з заліза. Це знаряддя праці каменотеса, віконна петля з пластиною і кільце, скоріше за все, фрагмент кінської упряжі. На відміну від масових знахідок на території замку монет, у польових сезонах 2018—2019 рр. виявлено лише два екземпляри (рис. 3). Знаходилися вони в нижньому горизонті, що підстилав завали будівельного сміття.

На завершення відзначимо, що отримані під час дослідження Королівського замку Нялаб матеріали в черговий раз підтвердили стратиграфічну колонку пам'ятки і принесли додаткові дані для характеристики процесу життєдіяльності насельників пункту в XV—XVI ст.

І. Прохненко

ДОСЛІДЖЕННЯ МАЛОКОПАНСЬКОГО ГОРОДИЩА В 2018—2019 роках

Згідно з робочим планом НДІ карпатознавства ДВНЗ «Ужгородський національний університет» у польових сезонах 2018—2019 рр. продовжено вивчення Малокопанського городища. Організація експедиції базувалася на навчальній практиці студентів І курсу факультету історії та міжнародних відносин.

Малокопанський комплекс (укріплене поселення в ур. Городище і Мале Городище, група поховань в ур. Середній Грунок і святилище в ур. Челениця) на сьогоднішній день є найбільш дослідженою археологічною пам'яткою на території Закарпатської обл. України. Стратиграфічну колонку місцезнаходження представляють чотири основні культурні горизонти: кам'яного віку, доби пізньої бронзи, ранньоримського часу і середньовіччя. Зведення системи укріплень на пункті пов'язане з проникненням і осіданням в регіоні на початку І ст. до н. е. носіїв дакійської культури. З цього часу Мала Копаня на півтора сторіччя стала ключовим форпостом цих фракійських племен на півночі їх держави, що на самому городищі знайшло відображення в формуванні потужного культурного шару. Однак під час вивчення пам'ятки не відразу її історію дослідники пов'язали саме з даками. Наприкінці XIX ст. І. Мігалік увів до наукового обігу городище як гальштатське. Подібну атрибуцію, за відсутності конкретних датованих матеріалів з пам'ятки, в 1970-х рр. підтримав і Е. А. Балагурі. У той же час С. І. Пеняк після проведення незначних шурфувальних робіт у північній частині городища ідентифікував наявність тут середньовічного горизонту і відніс пункт до категорії слов'янських укріплень міфічного державного утворення князя Лаборця кінця IX ст. Із 1977 р. планомірним вивченням Малої Копані зайнялася експедиція на чолі з В. Г. Котигорошком, організована Ужгородським державним (згодом національним) університетом. За майже 40 польових сезонів на ділянках розкопів загальною площею понад 3 га було досліджено 41 дакійське житло, більше сотні виробничих і господарських споруд, тисячі стовпових ям від різноманітних конструкцій, в результаті чого городище справедливо зараховане до кола старожитностей дакійської культури. За умови спрямування основних зусиль на дослідження ключового горизонту пам'ятки менше уваги приділялося інтерпретації матеріалів середньовічного шару. А значна забудова (житла, господарські споруди і ями) цього часу, наявність середньовічної кераміки на гребені валу в урочищі Городище, проблеми встановлення хронології складної системи валів в урочищі Челениця, біля яких виявлено кілька десятків середньовічних наконечників стріл, — все це змушує переглянути історію пам'ятки в X—XI ст.

На сьогоднішній день основним завданням для вирішення дискусійних питань стратиграфії Малої Копані, як багатошарової пам'ятки, є вивчення системи фортифікаційних споруд і встановлення поетапності їх зведення. Складне планування укріплень, зафіксовані декілька етапів їх будівництва в часи перебування тут дакійського населення, а також невизначеність питання про наяв-

Рис. 1. Малокопанське городище, монети

ність або відсутність середньовічних елементів захисту, а відповідно до цього з'ясування функціонального призначення пам'ятки (поселення відкритого типу або городище) в X—XI ст. — все це змушує встановити хронологічні колонки зведення оборонних споруд на різних їх ділянках.

Виходячи з результатів попередніх досліджень, в польових сезонах 2018—2019 рр. для вивчення був обраний західний вал центральної частини городища біля входу, де він є одним з найбільш збережених і саме в цій частині біля нього фіксувалися і дакійські, і середньовічні горизонти заселення.

Розкоп XXIII (його перші квадрати закладені ще в 1990-ті рр.) розмірами 4 × 8 м, з невеликим відхиленням орієнтований за лінією південь—північ, захопив і достатню для аналізу частину насипу, і територію перед валом. Траншея доходила до гребня насипу, не перерізаючи його повністю. Тільки за таких умов археологічні роботи після їх завершення і засипки вивченої площі не призвели до ерозії ґрунту і руйнування валу.

На цій ділянці у 2018 р. досліджено верхній горизонт до глибини 0,8 м, а в 2019 р. — 1,4 м. Фіксація прошарків у насипу дозволила встановити хронологію останніх етапів його зведення. Утворений на валу новий середньовічний горизонт містить мізерну кількість фрагментів дакійської кераміки. Відзначимо, що переважає ліпна кераміка, кружальна відома лише за одиничними дрібними фрагментами.

На самому гребені валу виявлено кілька фрагментів середньовічного посуду, але сліди реконструкції укріплень в цей період на ділянці не простежуються. Стратиграфічно зафіксовано, що наприкінці X — на початку XI ст. насельники пункту побудували низку заглиблених об'єктів перед валом, в результаті чого частково зруйнований дакійський горизонт. За скупченнями обмазки і слідами горіння фіксуються рештки стін середньовічних будівель, але обмежена площа досліджень не дозволяє говорити про їх планувальну систему. У перекопі виявлено дакійську і середньовічну кераміку, бронзову монету — дакійську імітацію кельтських номіналів (рис. 1: 2), римську республіканську монету (рис. 1: 1), а також уламок дзеркала і відносно повно збережену фібулу (рис. 2: 1).

Дакійська монета, яка потрапила до середньовічного перекопу, характеризує значну групу знахідок Малої Копані, що свідчать про діяльність на цьому пункті фальшивомонетників. У південній частині городища ними навіть була організована спеціалізована майстерня для підробки (можливо, в умовах тогочасного мікрорегіонального грошового обігу можна говорити тільки про факт імітації) кельтських монет типу Медіашул Ауріт, які від своїх прототипів відрізнялися зменшенням ваги, як мінімум, удвічі і значним додаванням до складу сплаву міді. Виявлений екземпляр поганої збереженості, діаметр — 12 мм, простежується тільки значно пошкоджене символічне зображення коня, грива якого передана серією крапок (рис. 1: 2).

Хронологію горизонту визначає кераміка, виготовлена з погано випаленого, але добре

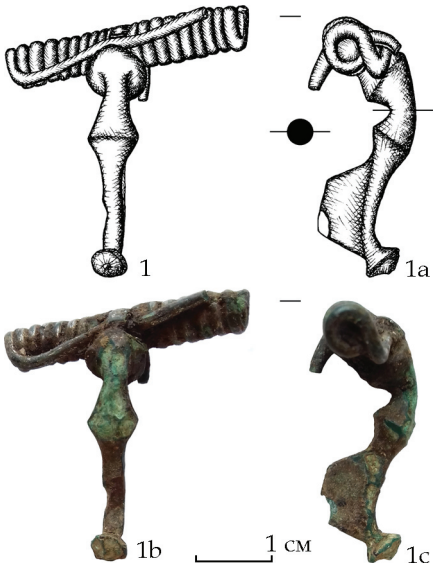

Рис. 2. Малокопанське городище, фібула

відмученого глиняного тіста зі значними домішками піску. На відміну від різноманітного асортименту дакійського посуду, ця група середньовічної кераміки представлена єдиною формою — горщиками. Вони стрункіх пропорцій, зі складним профілюванням вінець, як правило, з краплеподібним завершенням, вираженою горловиною, високо піднятими опуклими плечиками, підовальною формою тулуба і плоским денцем. За формою і морфологією кераміка, виявлена на ділянці, датується кінцем X—XI ст. Відзначимо, що на північних розкопах городища широко був представлений і керамічний матеріал XII — початку XIII ст., але під час дослідження валу в польових сезонах 2018—2019 рр. інвентар цього горизонту не виявлений.

За умов наявності відносно потужної середньовічної забудови перед валом не виявлено слідів зведення захисних споруд цього часу, що залишає відкритим одне з основних питань атрибуції пам'ятки в X—XI ст.: чи це поселення відкритого типу з використанням переваг захисних особливостей ландшафту і зведених на тисячу років раніше валів, які на той час вже значно оплили, або це городище з усім повноцінним комплексом оновлених захисних споруд? Остаточна відповідь на це запитання може бути отримана тільки після планомірного широкомасштабного вивчення системи фортифікації городища значними площами на різних ділянках укріплень у наступні роки.

І. Прохненко, М. Жиленко

ДОСЛІДЖЕННЯ СЕРЕДНЯНСЬКОГО ЗАМКУ В 2018 році

Із 2007 р. в Ужгородському національному університеті утворений спеціальний загін експедиції, робота якого зосереджувалася на вивченні середньовічних і ранньомодерних пам'яток, що на той час не мали конкретного археологічного матеріалу. Основна мета першого етапу досліджень — утворення стратиграфічних колонок і встановлення на їх основі реальної хронології пам'яток. Розкопки вже перших польових сезонів на замках Закарпатської обл. підтвердили доцільність застосування такої методики початкового вивчення.

Одні з найбільш інформативних матеріалів отримані в смт Середнє Ужгородського р-ну. На відміну від решти фортець Закарпаття, ця збудована на рівнині біля р. В'єла (Вила). На сьогоднішній день зі споруд найбільше збереглася житлова (розміри 18,6 × 16,5 м), яка становила основу архітектурного ансамблю. Її цокольний поверх поділений широкою стіною-перегородкою на дві увінчані напівсферичними стелями кімнати, з'єднані між собою невеликим проходом. Із зовні до кожної кімнати вели автономні вузенькі проходи в північній і східній стінах споруди, в часи функціонування замку оснащені дверима. Під цими приміщеннями знаходилися підвали, до яких можна було потрапити гвинтовими сходами, встановленими з ретельно відшліфованих плит з білого каменю у північно-східному куті будівлі. Над цокольним поверхом функціонувала простора зала з високими вузькими вікнами, вхід до якої знаходився зі східного боку споруди. Будівлю увінчував чотирискатний дах пірамідальної форми з усіченими кутами основи.

Навколо споруди був замковий дворик, оточений кам'яними стінами. Додаткова фортифікаційна система, у плані наближена до квадратної форми, представлена двома лініями помітно знівельованих валів і ровів. Зовнішній вал обмежує площу пам'ятки —

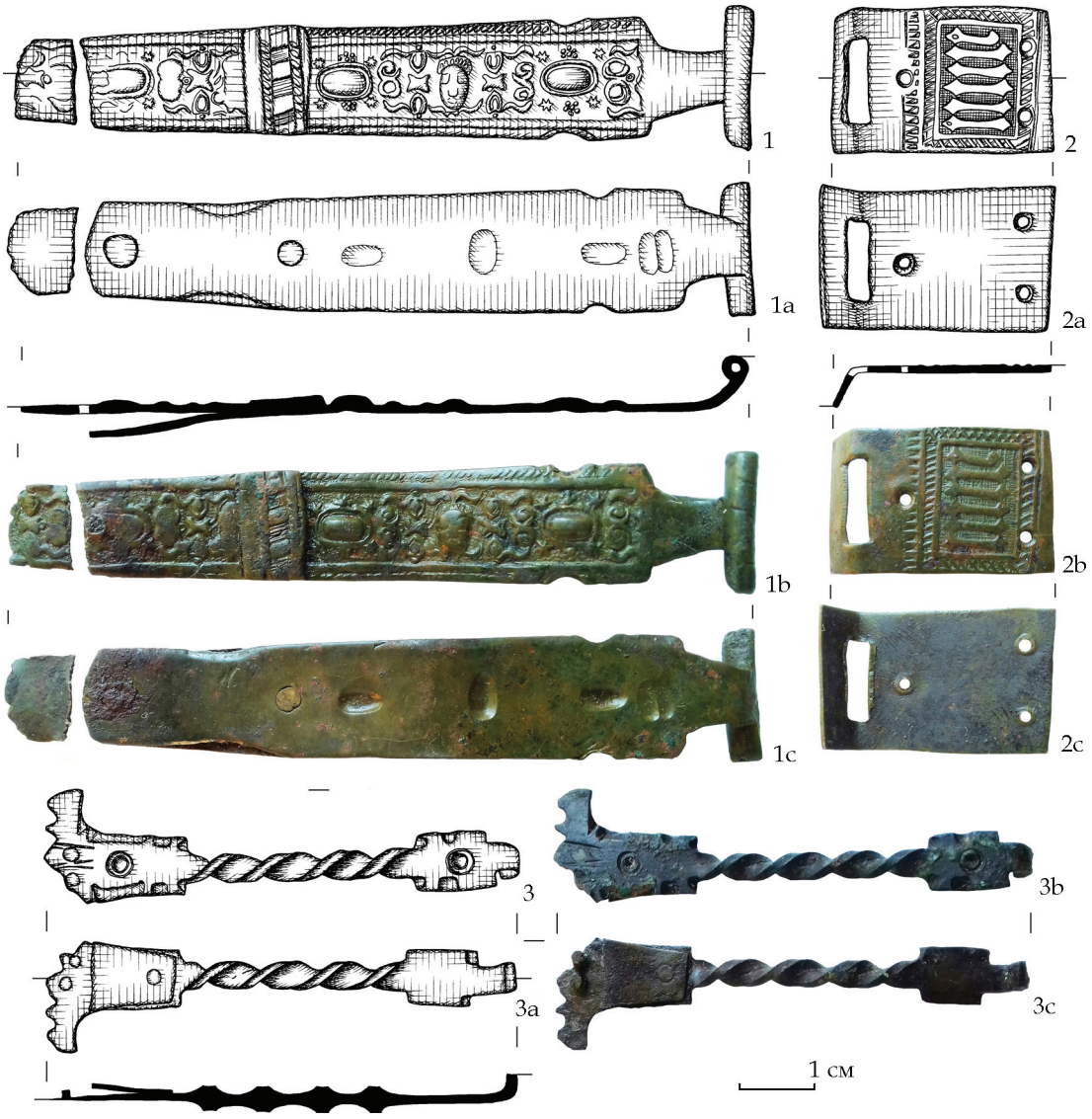

Рис. 1. Середнянський замок, елементи обкладинок книг

200 × 200 м, майже вся територія якої значно зруйнована під час будівельних і сільськогосподарських робіт місцевим населенням. Відчутного удару по замку нанесла і діяльність реставраторів, які знищили більшу частину центральної ділянки і змінили зовнішній вигляд валів і ровів, що не дозволяє говорити про їх реальну початкову висоту і глибину. В окремих місцях сучасна висота валів досягає 3,5 м. У процесі робіт, за свідченнями старожилів, зруйнована і штучна система циркуляції води (труби набору і зливу), що надходила з річки у рови із західного боку і витікала з них в напрямку млина зі східного. В даний час, у результаті застою дощової води, більша частина ровів заболочена.

Про Середнянський замок існує цілий ряд легенд, які укорінилися не тільки в популярній, але і в науковій літературі. Згідно з ними будівництво укріплень пов'язується з орденом тамплієрів. Цей регіональний міф зміцнів завдяки тому, що довгий період часу на основі «архітектурних особливостей» зведення замку його помилково датували XII ст.

З метою дослідження стратиграфічної ситуації і виходячи з можливої для проведення розкопок площі, вивчення замку археологічною експедицією Ужгородського університету почалося ще в 2008 і 2017 рр. на території замкового дворика. Незважаючи на отримані чіткі стратиграфічні матеріали і висновки по хронології, в науково-популярній літературі продовжувала відстоюватися нічим не підтверджена «тамплієрська версія».

Тому археологічні роботи експедиції Ужгородського національного університету на Середнянському замку були продовжені і в польовому сезоні 2018 р. Розкоп III (12 × 4 м) прирізаний до північної бровки розкопу II. На даній ділянці зафіксована подібна до простеженої раніше стратиграфічна ситуація. Засвідчене продовження виявлених у розкопах I і II фундаментів стін двох різних

Рис. 2. Середнянський замок, монети

будівельних горизонтів. На краю замкового дворика далі йшли дві потужні паралельні стіни початку або, ймовірніше, середини XVI ст. Продовження мала і зафіксована між ними і центральною житловою спорудою стіна, побудована наприкінці XVI ст. Біля неї виявлений ряд глибоких стовпових ям. На цій ділянці простежена перемичка між вказаними мурами, яка утворила мале приміщення.

Як і в попередньому польовому сезоні виявлена солідна колекція індивідуальних знахідок (зброя, прикраси, побутові речі, монети, товарна пломба). За винятком однієї пластини з обкладинки книги кінця XV ст. (рис. 1: 2), всі речі датовані XVI—XVII ст. Кераміка переважно представлена посудом і кахлями XVII ст. Асортимент посуду подібний до виявленого раніше. Він включає різноманітні форми столової кераміки (кубки, миски, тарілки, глечики, горщики і кришки). Більшість екземплярів орнаментовано нанесеними червоною фарбою прямими і хвилястими лініями. Рідше застосовувалася полива жовтого, коричневого або зеленого кольорів.

Переважна більшість кахель вкрита глазур'ю зеленого кольору. Іноді зустрічаються екземпляри без поливи або з поліхромним розписом. Із мотивів орнаментації на цій ділянці домінують комбінації геометричного і рослинного декору. Також знайдені вже відомі за минулими розкопками серії кахель із зображенням русалок двох різних типів, а також фрагменти екземплярів верхнього обрамлення печей з образом янгола і цифрами 1451. Серед поліхромних кахель виділяються два екземпляри XVII ст. На одному з них відтворений стилістично зображений вершник (рис. 3), на другому — міфічні тварини. В основі кольорової гами цих знахідок — жовтий, блакитний і темно-коричневий кольори.

Предмети озброєння традиційно представлені набором куль до рушниць діаметром до 1 см і двома залізними гарматними ядрами калібру 4,5 см. Така зброя датується XVII ст. і відноситься до завершального етапу функціонування замку. Окремо відзначимо знахідку елемента замка рушниці цього ж хронологічного зрізу, який дозволяє конкретизувати типологію комплекту озброєння солдат Середнянського замку.

В колекції монет на досліджений ділянці простежена дещо відмінна від результатів попередніх розкопок ситуація. Домінують не тільки польські та шведські, але й угорські номінали першої половини XVII ст. (рис. 2). На деяких з них зафіксовані частини тканини, що в комплексі з компактністю заляган-ня свідчить про їх знаходження або в одному втраченому гаманці, або їх входження до

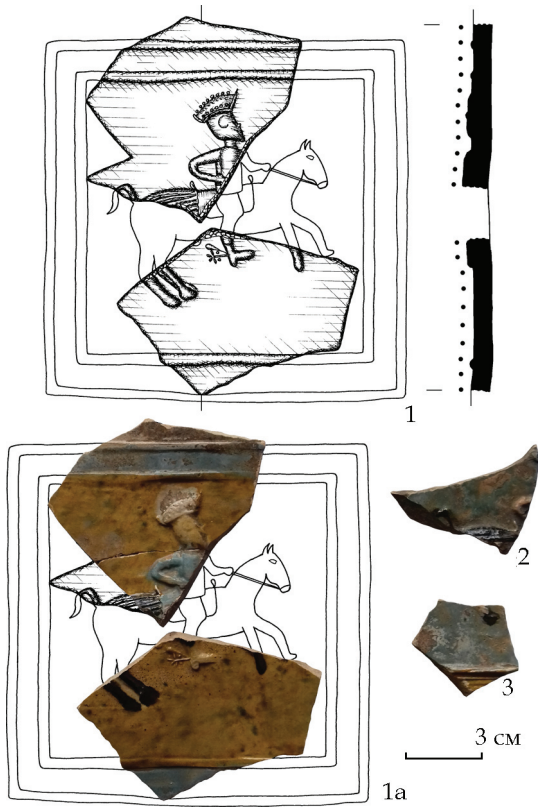

Рис. 3. Середнянський замок, уламки поліхромної кахлі

складу загорнутого в тканину скарбу. Одним уламком польського номіналу першої половини XVII ст. поповнилася і колекція фальшивих монет Середнянського замку, загальна кількість яких досягла семи.

У горизонті XVI ст. знайдено три ковані елементи обкладинок книжок, один з яких має готичні, а два — ренесансні риси (рис. 1). Інші індивідуальні знахідки XVI—XVII ст. представлені різноманітними накладками, набійками каблуків, замком, ключами й іншими речами, характерними для ранньомодерних пам'яток регіону. Окремо відзначимо знахідки грузил для ткацького верстату, що свідчать про виготовлення сукна безпосередньо у замку. В минулі роки на основі аналізу серії товарних пломб зафіксовано факт постачання до Середнього наприкінці XVI — першій половині XVII ст. ткацької продукції з Польщі. У польовому сезоні 2018 р. ця категорія знахідок поповнилася ще одним екземпляром від рулону сукна з чеського міста Їхлави. Вона разом з серією монет ще раз підтверджує висновок про активізацію в мікрорегіоні у зв'язку з турецькою загрозою в другій половині XVI ст. торгівлі в Угорщині з північного напрямку.

Отже, весь набір археологічного матеріалу, отриманий під час дослідження Середнянського замку в 2018 р., датується не раніше другої половини XV ст., що хронологічно співпадає із зафіксованими в письмових дже-

релах датами. В комплексі зі здобутими археологічними даними вони дозволяють визначити зведення будівлі біля р. В'єла кінцем XV — початком XVI ст. Хронологічна атрибуція будівельних горизонтів свідчить, що на середину XVI ст. ця споруда стала ядром великого замкового комплексу, функціонування якого фіксується до початку XVIII ст. Отож, на даний час, «тамплієрський» етап функціонування замку можна з впевненістю віднести до категорії «туристичних міфів», впровадження якого до наукової літератури значно спотворило реалії середньовічної історії краю.

І. Прохненко, М. Жиленко

РОЗКОПКИ ХУСТСЬКОГО ЗАМКУ

До групи пам'яток Закарпаття з потужним культурним шаром, складною стратиграфією і значною кількістю знахідок відноситься Хустський замок. Історія фортеці широко представлена в науковій літературі, однак тільки в незначній кількості публікацій наведені факти підтверджені даними письмових джерел. Особливо це стосується раннього періоду функціонування, який слабо представлений в документах. Тому для перевірки введених до наукового обігу даних виникла необхідність археологічного вивчення пам'ятки.

У польовому сезоні 2019 р. експедиція Ужгородського національного університету розпочала дослідження замкової території. Основне завдання — утворення стратиграфічних колонок на окремих ділянках верхнього замку і замкового дворика. Розкоп I (3,70 × 6,0 м) закладений в південній частині верхнього замку. Його площа визначалася ледь помітними стінами невеликого приміщення, позначеного номером 1. Від реперної нульової відмітки в північно-східному куті приміщення до глибини 2,0 м фіксувалися завали каміння і штукатурки, які утворилися в результаті порівняно недавнього руйнування верхніх частин стін. Самі ж стіни найбільше збереглися з північного боку приміщення. З південного вони значно зруйновані через вимивання вапнякового розчину, тому що були відкриті скарбошукачами до глибини 1,5 м. Вхід до кімнати знаходився в південній частині західної стіни. На глибині 1,6 м, в 1,07 м від південної стіни простежена ще одна стіна, яка примикала до попередньої. Вона виникла в результаті найбільш пізнього будівництва на цій ділянці. Нова стіна зменшила площу приміщення і відповідно розкопу до розмірів 3,70 × 4,93 м. Про житловий характер будівлі свідчили два шари штукатурки. Перший — товщиною 2,0—3,0 см, був вкритий жовтою фарбою і в нижній частині обкладений руберойдом, верхній — потужніший, товщиною 7,0—8,0 см — вкритий білою фарбою. Підлога приміщення чітко визначалася за тонким прошарком піску на глибині 2,0 м, під яким фіксувались залишки п'яти дерев'яних лаг (основа підлоги), укладених паралельно північній і південній стінам. На рівні підлоги виявлені ложка, ніж, фрагменти скляних пляшок і серія гільз. Всі ці речі пов'язані з перебуванням у Хустському замку в 1939 р. угорських військових, які, ймовірно, використовували і це приміщення. Необхідно відзначити знахідки серед завалів, в основному в північно-східному куті, значної кількості уламків черепиці початку XX ст. із зображенням ведмедя і вказаним місцем виробництва. Виходячи з аналізу знахідок верхнього горизонту, можна говорити про використання деяких приміщень замку і на початку XX ст., і в 1939 р.

З глибини 2,0 до 5,0 м на площі розкопу зафіксовані спеціально завалені будівельним сміттям підвали, позначені на картах XVIII ст. як «підвали коменданта». Їх основа — горизонтально вирівняна скеля. На поверхні підлоги інвентар відсутній. Це пояснюється тим, що все з приміщень було винесене ще до руйнування їх стелі, зведеної з легких туфових блоків. Вони збереглися в конструкції зруйнованих арочних проходів. В одному з них, який знаходився в північній частині західної стіни, зафіксований прохід. Можна припустити, що після руйнування туфового перекриття була втрачена цілісність всієї конструкції і почалася деструкція самих опорних стін. Єдиним виходом у такій ситуації для жителів замку стало засипання підвалів будівельним сміттям до рівня закінчення зводів. Стратиграфічно чітко простежується, що воно здійснювалось, починаючи з північно-східного кута. Про час засипання

Рис. 1. Хустський замок, монети

наприкінці XVII ст. або в XVIII ст. свідчать поливна кераміка і кахлі, виявлений в нижніх шарах уламок керамічної частини трубки для паління другої половини XVII ст., а також монета XVII ст. (рис. 1: 6). У завалах будівельного сміття загалом виявлено десять монет, серед яких домінували номінали другої половини XV — початку XVI ст. (рис. 1).

Отримані матеріали дозволяють зробити попередні висновки про стратиграфію пам'ятки на дослідженій ділянці. Будівництво споруд в цій частині почалося, скоріше за все, в епоху Матяша Корвіна. На зрівняній скельній основі були зведені просторі підвальні приміщення 3,0 м заввишки. Все навантаження конструкції припадало на ряд опорних стовпів, від яких в різних напрям-

Рис. 2. Хустський замок, уламки керамічних трубок для паління

ках розходилися арки і куполоподібні частини стелі, зведені з туфових блоків. Зверху підвальних приміщень зведені кам'яні стіни кімнат. Скоріше за все, після пожежі в замку в 1766 році найбільше постраждала конструкція даху і дощова вода стала проникати до самих кімнат. Через це, з часом, були зволожені та відповідно зруйновані перекриття підвальних приміщень. Після цього підвали повністю засипали будівельним сміттям, а у верхній частині здійснили перепланування стін. В результаті площа дослідженого нами приміщення значно зменшилася. Останнє використання кімнати фіксується в 1939 р. і пов'язане з перебуванням на замковій горі угорських військових.

Розкоп II (4,0 × 14,0 м) закладений в центральній частині замкового дворика. Орієнтований з півдня на північ. Потужність культурного шару від 1,2 м у північних квадратах до 1,6 м у південних. Скельний материк простежений по всій площі розкопу. Заповнення культурного шару представлене горизонтальними підсипками, нижні з яких складалися переважно з дрібного битого каміння, а верхні — з розсипчастої глини зі значним вмістом будівельного сміття. Хроноіндикатори дозволяють визначити початок вирівнювання площі XVI ст. Наступні горизонти підсипки чітко ідентифікуються з XVII і XVIII ст. Основні знахідки: кераміка, кахлі, монети, заготовки для карбування фальшивих монет, кулі та їх напівфабрикати, арбалетні болти, уламки трубок для паління (рис. 2). Верхній, доволі значний горизонт, насичений сучасним сміттям, яке залишили туристи. Відзначимо і значну кількість глибоких прокопів скарбошукачів, які суттєво пошкодили культурний шар.

Отже, на основі здобутих експедицією Ужгородського національного університету в 2019 р. на Хустському замку матеріалів можна зробити наступні висновки. Зведений в XIV ст., порівняно невеликий Хустський замок, в результаті періодичних масштабних перебудов у XV—XVII ст. перетворився в значний за розмірами складний комплекс захисних, житлових і господарських споруд. Завершення використання основної частини житлових приміщень фіксується наприкінці XVIII ст.

Кореляція отриманих археологічних даних зі свідченнями письмових джерел дозволяє відновити основну канву реального історичного розвитку цієї замкової споруди. Фортеця, як і саме місто Хуст, заснована у період відбудови Угорського королівства після монголо-татарського нашестя. З неї відмінно контролювалася долина р. Тиса і тому укріплення функціонально замінили вишківську дозорну площадку на горі Варгедь. Хустський замок був покликаний захищати навколишні села новоствореного Мараморошського комітату і соляний шлях, які приносили суттєвий прибуток до королівської скарбниці. Привілеєм Карла Роберта 1329 р. Хуст, разом з ще з чотирма населеними пунктами, отримав міське право і статус головного над ними. Містечко, яке заселяли німецькі поселенці, отримало ідентичні Севлюшу права, який ще за часів Гейзи II і Бели III колонізували саксонські госпіти. Перше письмо-

ве свідчення про замок датоване 1353 р. У документі згадується каштелян Домокош Мачка, який на цей час командував і Нялабом (Королівський замок). У 1365 р. король Сигізмунд подарував мараморoські землі волоським воєводам Балку і Драгу, щоб захистити прикордоння від нападів молдавського воєводи Богдана, але замком вони володіли нетривалий період. Згодом Сигізмунд передав фортецю своєму канцлеру Імре Перені (требішовська гілка), що стало однією з причин багаторічної ворожнечі між двома родами. На кінець XV ст. Хуст, разом з соляними шахтами, повернувся до корони. У 1498 р. фортецю знов отримали Перені (але вже нялабська гілка) в особі Габора Перені. Під час селянського повстання Дєрдя Дожі 1514 р. місцеві дворяни знаходили притулок у Хустському замку, який повстанцям так і не вдалося взяти штурмом. Після повстання замок знов повернувся до корони. З моменту розпаду Угорського королівства на три частини, замок перебував переважно у володінні трансільванських князів. Після битви під Могачем Хустська фортеця кілька разів міняла власників. Певний час нею володів Томаш Надошді, але реальним господарем тут був відомий своєю жорстокістю каштелян Кріштоф Каваші, який тримав у страху населення трьох комітатів. У 1546 р. замок захопили війська Фердинанда I Габсбурга. У 1556 р. війська королеви Ізабелли штурмували фортецю, але укріплення вдалося захопити тільки після того, як у гарнізону скінчилися запаси харчів. Згідно зі шпеєрською угодою замок відійшов до Трансільванського князівства, став одним з його опорних пунктів. У своєму заповіті Ян Сигізмунд відписав фортецю Мігалю Чакі, Гашпару Бекешу і Кріштофу Гадьмаші, який з 1557 по 1564 рр. був каштеляном замку. Після повстання Бекеша проти новообраного трансільванського князя Іштвана Баторі, він був змушений передати Хуст останньому. У подальшому заможна домінія залишається у володінні трансільванських князів. Габор Бетлен подарував її своєму молодшому брату, мараморoському жупану Іштвану. Після шлюбу доньки Бетлена з Ференцом Реді замок перейшов до останнього. Цей період вважається «золотим віком» історії Хустської фортеці. Син Ференца Реді Ласло помер у 1667 р. в Хусті, після чого титул Мараморoського жупана і разом з ним всю домінію отримав Мігаль Телекі. Під час спроби перевороту Вешелені, у 1670 р. тут базувалася частина війська Ференца Ракоці I, а згодом замок став одним з центрів руху куруців. З початком визвольної війни у 1703 р. одному з прихильників Ференца Ракоці II вдалося проникнути до замку і перекупити німецький гарнізон. У 1706 р. саме тут був підписаний договір трансільванських і угорських станів про визнання Ракоці трансільванським князем. Після укладення сатмарського мирного договору в Хусті розмістили австрійські війська, а згідно з параграфом XCII закону 1715 р. Мараморoський комітат був приєднаний до Угорського королівства. 3 липня 1766 р. замок спалахнув від удару блискавки, вогонь досягнув і порохової вежі, яка вибухнула, зруйнувавши більшість будівель і частину замкових стін. Жупанат спробував зберегти замок, почав ремонт, але ця справа виявилася безнадійною. У 1773 р. імператриця Марія Терезія направила свого сина Йосифа оглянути укріплення. В результаті було прийняте рішення про виведення гарнізону з Хустської фортеці і вона остаточно припинила своє існування. В 1798 р. чергова буря пошкодила останню вежу замку. Влада дала місцевій громаді дозвіл розбирати укріплення на будівельне каміння для спорудження католицької церкви і різних офіційних споруд міста.

Якщо питання створення хронологічних колонок на основі археологічних матеріалів не суперечить представленій схемі історичного розвитку замку, то конкретизація планування пам'ятки вимагає подальшого дослідження.

ЗАПОРІЗЬКА ОБЛАСТЬ

С. Андрух, Г. Тощев, А. Тощев, О. Фатєєв

ДОСЛІДЖЕННЯ МОГИЛЬНИКА МАМАЙ-ГОРА

Роботи на могильнику Мамай-Гора біля с. Велика Знам'янка Кам'янсько-Дніпровського р-ну Запорізької обл. ведуться з 1988 р. Вони продовжувалися наступного року. Активну участь у дослідженнях брали студенти історичного факультету ЗНУ, школярі «Січового колегіуму», волонтери з різних міст України.

Роботи велися як вручну, так і з використанням бульдозера Т-170. Загальна досліджена площа становить 5117 м^2. На ногайському могильнику виявлено 11 комплексів.

Кістяки лежали у ямах простої форми або у підбійних могилах випростано на спині, головою на захід або південний захід. З дев'яти досліджених поховань одне було пограбоване вщент, три — частково, у інших кістяки дітей і дорослих лежали випростано на спині. Серед інвентарю — вістря стріл і спису, чорнолакова сільничка, намисто, кістяний ґудзик, ножі з кістяною ручкою. На цій же ділянці знайдено три культових ями скіфського часу з уламками амфор, кістками тварин і зернотеркою.

На південний захід від місця розкопок могильника досліджена пляма (курган 377), де виявлено дві скіфські могили і рів. Головна могила значних розмірів була пограбована у давнину, в ній знайдено одне вістря стріли і окремі кістки людини. Друга знаходилась поруч. В овальній ямі кістяк юнака 18—20 років (визначення А. В. Артем'єва) лежав випростано на спині, головою на південь. Він супроводжувався значною кількістю поховального інвентарю. До його складу входили зброя (акінак, вістря стріл з бронзи і кістки, залізна сокира), прикраси (намисто, підвіски із зубів звичайного оленя, сережка, підвіска з крейди, плакована жовтим металом), кістяні псалії. Піхви і гарда залізного акінака мають орнаментовані накладки з жовтого металу. У верхній частині поховання знаходилася ніша, у якій стояла амфора ємкістю 17 літрів. Сироглиняна амфора має округлу форму з пласким дном.

Матеріали з комплексу кургану 377 дають можливість поглибити час заснування скіфського могильника на Мамай-Горі до VI ст. до н. е.

В. Джос

РОЗВІДКИ В ОХОРОННИХ ЗОНАХ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАПОВІДНИКА «КАМ'ЯНА МОГИЛА»

Експедицією НІАЗ «Кам'яна Могила» було проведено розвідки з шурфуванням в охоронних зонах заповідника «Кам'яна Могила». Обстежені розвідками ділянки розташовані у заплаві та на перших надзаплавних терасах обох берегів р. Молочна, між східною околицею с. Терпіння і південно-західною с. Новопилипівка. Основною метою розвідки було виявлення нових та обстеження вже відомих археологічних об'єктів (пам'яток) доби бронзи і скіфо-сарматського періоду.

У ході проведених робіт обстежено три вже відомі пам'ятки, а саме: поселення доби пізньої бронзи і скіфо-сарматського періоду «Терпіння (Піски)», поселення доби пізньої бронзи «Кам'яна Могила IV» та поселення пізньої бронзи і сарматського періоду «Новопилипівка II». На поверхні цих пам'яток зібрали невелику кількість підйомного матеріалу (фрагменти ліпної і кружальної кераміки, вироби з каменю, кременю, бронзи і свинцю). Проведенні шурфування пам'яток,

дозволили встановити культурну належність і стан збереженості культурних нашарувань. На всіх досліджених шурфами пам'ятках простежено культурні нашарування доби пізньої бронзи і лише на поселенні «Новопилипівка II» виявлені залишки пошкодженого культурного шару сарматського періоду.

Крім того, під час проведення розвідок було обстежено курганну групу на західній околиці с. Новопилипівка, в результаті чого уточнено кількість курганних насипів, що до неї входять.

Також під час розвідок було виявлено чотири нові археологічні об'єкти. Два нововиявлені об'єкти розташовані у заплаві правого берега р. Молочна в ур. Холодне, в 0,25 км на північний схід від пагорба Кам'яної Могили. Вони представляють собою залишки тимчасових стійбищ доби бронзи, скіфо-сарматського і гунського періодів, а також нового часу.

Ще два нововиявлені об'єкти розташовані на лівому березі р. Молочна. Один з об'єктів розміщений у заплаві, на захід від околиці с. Новопилипівка, він представляє собою компактну курганну групу, до складу якої входить п'ять курганів. Інший об'єкт розташований на високій надзаплавній терасі, на південно-західній околиці с. Новопилипівка, він представляє собою місцезнаходження з матеріалами сарматського періоду.

О. Дровосєкова

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНОГО МУЗЕЮ-ЗАПОВІДНИКА «САДИБА ПОПОВА»

У 2019 р. Запорізька експедиція ОАСУ продовжила археологічні дослідження на території історико-архітектурного музею-заповідника «Садиба Попова», розташованого у м. Василівка. Маєток, що складався з трьох флігелів, конюшні, церкви, водонапірної вежі, каретного сараю, а також центральної споруди — палацу, до більшовицького перевороту 1917 р. належав родині поміщиків Попових. Будівництво комплексу велося протягом другої половини XIX ст.

Археологічні роботи впродовж попередніх чотирьох сезонів були зосереджені в північно-західній частині руїн «палацу», який знищений за радянських часів (збереглися підвальні приміщення). Протягом 2019 р. проводилися розкопки північно-західного крила з баштою. Тут закладено два квадрати загальною площею 39,45 м^2. Під час робіт виявлено два підвальних приміщення 9 і 10 (наскрізна нумерація продовжена з 2015 р.; рис. 1: 1).

Підвальне приміщення 9, розміром 2,5 × 5,9 м, представляло собою прямокутну кімнату з двома проходами: зі східної стіни, з приміщення 7, та із західної стіни у сусіднє приміщення 10 (башта). Простежена глибина від реперної точки до підлоги дорівнювала 3,17—3,26 м. Південна стіна приміщення — зовнішня, викладена із цегли на вапняковому розчині, її ширина 0,80 м, максимальна збережена висота від долівки дорівнює 0,95 м, максимальна збережена довжина — 1,5 м, решта — зруйнована. У південному куті, на рівні підлоги, у напрямку південний схід—північний захід виявлена керамічна каналізаційна труба коричневого кольору, глазурована із зовнішньої і внутрішньої сторони, діаметр раструбу — 25 см, його висота — 11 см, діаметр труби — 20 см (рис. 1: 2). Східна стіна приміщення цегляна на вапняковому розчині, потинькована, максимальна збережена висота — 1,13 м. У південній частині облаштований прохід з приміщення 7. Прохід шириною 1,08 м, має цементний поріг із закругленим краєм у бік приміщення 9. Висота порогу зі стіною — 0,35 м (товщина самого порогу — 0,15 м). Решта стіни глуха (без проходу), її збережена висота — 0,40—0,45 м. Північна стіна приміщення цегляна на вапняковому розчині, максимальна збережена висота — 0,40 м, переважає висота 0,20 м, ширина 0,82 м. В стіні котловану, який зберігся на висоту 1,0 м, на рівні 0,8 м від сучасної поверхні, зафіксований ряд цегли довжиною 1,5 м, викладений «плазом». Над цеглою до рівня сучасної поверхні щільний шар битої цегли перекритий шаром білого піску (до 5 см) і рядом каміння (ракушняк). Зазначена конструкція — міжвіконний відрізок стіни, оскільки за архівними фотоматеріалами тут розміщувалось двоє підвальних вікон. Західна стіна приміщення цегляна, товщиною 0,8 м, максимальна

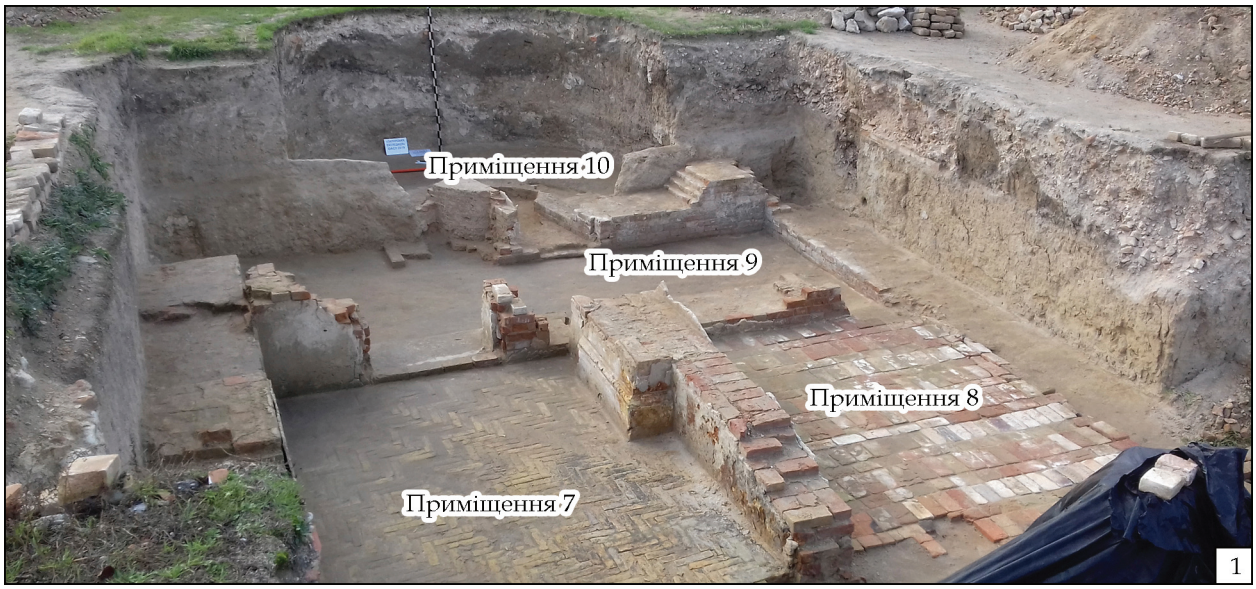

Рис. 1. Вигляд північно-західного крила палацу: 1 — досліджені приміщення 2018—2019 рр.; 2 — вигляд південної стіни приміщення 9

збережена висота — 0,68 м, переважає висота 0,40 м, збережена довжина — 3,20 м. Південна частина стіни, де відсутня цегляна кладка, має вигляд глиняної перегородки, яка відділяє приміщення 9 від баштового приміщення 10. Збережена висота цієї перегородки становить 1,0—1,05 м, товщина — 0,12—0,40 м. У центральній частині західної стіни облаштований прохід в баштове приміщення. Ширина проходу — 0,85 м, довжина порогу — 0,78 м, товщина — 0,12 м. Підлога у приміщенні у вигляді трамбованої глини, на якій викладена цегла (рештки фіксуються в південно-західному куті кімнати).

Підвальне приміщення 10 представляло собою підвальну частину башти, яка завершує північно-західний сектор споруди і є однією з п'яти башт палацу. Простежена глибина від реперної точки до глиняної підлоги дорівнювала 3,20 м. Приміщення являє собою напівколо із зовнішнім діаметром 4,5 м. Цегляна кладка зовнішніх стін не збереглася, залишився лише котлован завглибшки 1,9 м. В центральній частині башти, на рівні долівки, виявлене викладене з цегли напівколо, яке, поєднуючись зі стінами проходу з приміщення 9, утворювало основу для гвинтових сходів, в середині якого зафіксовані залишки дерев'яного стовпа.

Під час зняття нашарувань у приміщеннях 9 і 10 основними знахідками виявилися численні фрагменти і цілі екземпляри цегли власного виробництва Попових, оскільки родина володіла трьома цегляними заводами. Цегла характеризується двома кольорами — жовтим і червоним, 25 см завдовжки, 12 см завширшки, 6,5 см завтовшки, з клеймом у вигляді літери П, що має рельєфне виконання. Також зустрічаються: фасонна цегла (рис. 2: 10), фрагменти спеціальної шамотної (вогнетривкої) цегли для камінів і печей з вдавленим клеймом «В. В. Штерцеръ и Ко А» (м. Краматорськ). На рівні проходу між приміщеннями 9 і 10 виявлено блок з щільного вапнякового розчину чотирикутної форми 0,80 м завдовжки, 0,34 м завширшки, 0,28 м заввишки. Тильна сторона має ознаки підтісування, на передній — випиляний округлий пружок, виділений двома поздовжніми заглибленнями.

Серед металевих виробів слід відмітити чавунні елементи паркану, які вирізняються візерунковим виконанням (рис. 2: 2—5). У великій кількості представлені ковані цвяхи, які використовували для більш щільного закріплення штукатурки на стінах. Цвяхи зустрічаються встромленими у штукатурку та із залишками вапнякового розчину. Також виявлені кріплення для водостічних труб, так званий «кулак» — частина кріплення для дверей чи воріт, фрагменти внутрішнього оздоблення у вигляді ліпнини рослинних і геометричних форм. Зустрічаються уламки керамічних плиток з вдавленим штампом

Рис. 2. Знахідки: 1 — медична посудина; 2–5 — елементи паркану; 6 — керамічні плитки; 7 — скам'яніле ікло; 8 — канцелярська чорнильниця; 9 — ізолятори; 10 — фасонна цегла

«В. П.» виробництва заводчика Василя Петрова, м. Харків (рис. 2: 6).

Цікавою є знахідка скам'янілого ікла 7,5 см завдовжки, діаметром 1,8 см, із загостреним краєм. Можливо, походить з етнографічної колекції родини Попових (рис. 2: 7).

Також виявлені фрагменти посуду (тарілки, чашки, горщики), елементи електрифікації палацу — ізолятори (рис. 2: 9), скляні вироби — в основному фрагменти пивних і винних пляшок, які відносяться як до часів функціонування садиби, так і до радянського періоду. Наприклад, донні частини пляшок виробництва «Константиновский механический бутылочный завод» 1938 р., об'ємом 0,3 і 0,6 л та 1950 р. об'ємом 0,5 л. Знайдено фрагменти канцелярських чорнильниць радянського періоду (рис. 2: 8), серед яких вироблені Баранівським (кінець 1930-х рр.) і Городницьким (1930–1934 рр.) фарфоровими заводами, Мархлевським порцеляновим заводом (м. Довбиш, 1932–1936 рр.). Посудина медичного призначення фаянсова, білого кольору, на боці наскрізний отвір у вигляді напівкола, ззовні на дні — відбиток надглазурного штампу Будянського фаянсового заводу, що датується 1920-ми роками (рис. 2: 1).

Разом з тим зустрічаються і знахідки військового характеру — це гільзи від гвинтівки типу Мосіна радянського виробництва

(1920—1930-і рр.), від автоматичної зброї типу Маузер 1930-х рр. чехословацького і німецького виробництва. Ґудзик металевий діаметром 2 см, із зображенням двох перехрещених мечів з мундиру мотопіхотних військ Чехословаччини 1939—1945 рр.

Отже, протягом польового сезону 2019 р. завершено археологічні розкопки північно-західної частини руїн палацу. Загальна площа дослідження зазначеного сектора становить 293,8 м^2, всього в цьому секторі розчищено 10 підвальних приміщень.

В. Папанова, С. Ляшко, Ф. Каїра

ДОВГА МОГИЛА ПОБЛИЗУ с. ЧУМАЦЬКЕ

Експедиція Бердянського держуніверситету розкопала курган 1 (Довга Могила), який входив до складу курганного могильника 2435 у Пологівському р-ні Запорізької обл. Пам'ятка знаходилася за 7 км на північний схід від західної межі с. Воскресенка та за 1 км на схід від с. Чумацьке.

На час розкопок насип кургану мав форму вісімки, витягнутої по лінії північний захід—південний схід. Довжина насипу по довгій осі становила 120 м. У середній частині із східної і західної сторін ґрунт вибраний і використаний, ймовірно, для заповнення міжкурганного простору і формування загального насипу кургану, що фіксується стратиграфією. Ширина насипу у центральній частині — 46 м, північно-західній — 58 м, південно-східній — 55 м. Найвища точка насипу курган становила 1,5 від рівня сучасної поверхні та 1,65 м від рівня давнього горизонту (далі — ДГ).

Довга Могила мала складну конструкцію, об'єднуючи чотири кургани, визначені як I, II (IIa), III, IV, витягнуті по осі північний захід—південний схід. Курган III зміщений на 5 м на південний захід від умовної осі; курган IV — на 11 м на північний схід.

Курган I в плані круглої форми. Діаметр насипу 25 м. Умовна висота кургану 1,0 м від ДГ. Насип зафіксовано в профілях 2—8. Основне поховання 13 (інгульська катакомбна культура). В насип кургану I впущене поховання 12 (бережнівсько-маївська зрубна культура — далі БМЗК), яке частково перерізало материковий викид основного поховання 13.

Курган II розташований на відстані 1 м від кургану I (північно-західна пола кургану I і південно-східна пола кургану II майже дотикаються одна до одної). У плані овальний, витягнутий по осі північний захід—південний схід. Розміри насипу 22,2—15,0 м. Умовна висота кургану 1,3 м від ДГ. Впускні поховання 3, 7 і 9 (БМЗК), останнє частково перерізало викид материкової глини з поховання 7. Із похованням 7 пов'язана досипка IIa оскільки його викид знаходився на південно-східній полі кургану II. *Досипка кургану II* (на кресленні визначена як IIa) в плані овальної форми, витягнута по осі північний захід—південний схід, зафіксована навколо кургану II, найбільше з північно-західного боку. Розміри досипки — 24,5 × 15,0 м. У міжкурганному просторі курганів I і II знаходилося поховання 10 (БМЗК).

Курган III розташований на відстані 16 м від кургану II. У плані овальної форми, витягнутий по осі північний захід—південний схід. Його розміри — 20,0 × 14,6 м. Умовна висота кургану 1,1 м від ДГ. Основне поховання 11 (ДДБК). В міжкурганному просторі курганів II і III знаходилося поховання 8 (БМЗК), що здійснене з рівня стародавньої поверхні. З похованням 8 пов'язаний насип, що об'єднував кургани II і III.

Курган IV розміщений на відстані 40 м на північ від північно-західної поли кургану II. Відстань між полами курганів III і IV — 10 м. Курган IV в плані круглої форми. Діаметр насипу 28—30 м. Умовна висота кургану 1,0 м. Основне поховання 14 (ДДБК?).

У міжкурганному просторі курганів III і IV знаходилось поховання 2 (БМЗК). Поховання впущене з рівня ДГ. Єдиний комплекс з похованням 2 становила кам'яна кладка (огородження), що дугою оточувала його з південно-західного боку. З похованням 2 пов'язаний насип, що об'єднував кургани III і IV.

Насип його формувався послідовно, внаслідок будівництва чотирьох насипів. У міжкурганному просторі зафіксовані поховання носіїв БМЗК, з якими пов'язані об'єднуючі досипки, що і поєднали конструкцію в єдиний поховально-культовий комплекс.

Поховання 1 — впускне в міжкурганний засип між курганами III—IV, печенізьке, ос-

тання чверть X — перші десятиріччя XI ст. Молодий чоловік 25—30 років лежав випростано на спині, головою на захід. Зліва впритул до грудної клітини, поверх лівої руки, лежав череп коня з залізними вудилами поміж зубів, а впродовж тіла покійника розкладені кінцівки коня. Окрім того, знайдені шість посріблених накладок з бронзи для вузди і двоє стремен.

Поховальний інвентар — колчан з берести, чотири вістря із заліза від стріл, пряжка від паска бронзова, посріблена, кремінь і кресало, залишки тканини від мішечка, лезо залізного ножа, пряжки підпружні.

Поховання 2 — в просторі між курганами III—IV, БМЗК. Кам'яний ящик / циста (1,5 × 1,0 × 0,9—1,3 м), впущений у котлован, який облицювали злегка обробленими брилами і пласким камінням породи брекчія вапнякова. Циста мала форму овалу. Перекриття — дві пласких брили. На перекритті (північно-західний кінець) лежала догори дном ліпна миска. Із заходу, впритул до брили перекриття, у попелястому ґрунті виявлені фрагменти кісток і зуби ВРХ, а під ними — рослинний тлін. Кладка стін — орфостатно-горизонтальна (комбінована). Рядність витримувалася відносно. Шви (щілини) між камінням замазали шаром зеленої глини (бентоніт) товщиною 2—12 см. Дно цисті промазали розчином з тої самої глини, якою замазали шви кладок (рисунок: 1). На південний захід від цисти зафіксоване дугоподібне «огородження» з каміння, яке складалося із двох рядів вапняку. Чоловік 50—60 років, лежав на шкіряній підстилці на лівому боці, головою на схід, обличчям до півдня. За спиною покійного стояв невеличкий ліпний горщик, а на південний схід від черепу — великий (рисунок: 2, 3). На захід від великого горщика, майже впритул до колінних суглобів кістяка, на дерев'яній таці лежала крижова кістка і хвостові хребці дорослого коня.

Поховання 3 — в просторі між курганами III—IV, БМЗК. Яма в плані прямокутної форми з закругленими кутами, витягнута по лінії схід—захід. Її перекрили дерев'яними жердинами і плахами, які поклали впродовж ями. Молода людини 18—20 років лежала на спині на циновці з трави, головою на схід. Руки. зігнуті в ліктьових суглобах, лежали перехрещеними вище тазу (на попереку), а кістки кистей — на тазі. Кістки ніг зігнуті у колінних суглобах вліво. Неподалік від лівого колінного суглоба у кротовині лежав ліпний горщик з пласким дном, банкуватої форми, асиметричний.

Поховання 4 — впускне у насип кургану III, БМЗК (?). Зруйноване. *In situ* збереглася тільки стегнова кістка. Неподалік від неї знайдено виріб з кістки у вигляді кільця поганої збереженості та розвал ліпного горщика.

Поховання 5 — впускне у насип кургану III, БМЗК. Яма в плані овальної форми, витягнута на схід, була перекрита дерев'яними жердинами, які поклали уздовж неї. Чоловік 30—35 років лежав на підсипці з розтертої у порошок каолінової глини на лівому боці, головою на схід. Права рука зігнута в ліктьовому суглобі, а ліва рука — тільки злегка зігнута. Кістки ніг зігнуті під гострим кутом, праворуч (на південь). Під східною стінкою, праворуч від черепу, знаходилася ліпна посудина кубкоподібної форми, гостроребрна, з високим вінцем/шийкою у вигляді розтруба і орнаментом із кружечків (рисунок: 4, 5).

Поховання 6 — основне в кургані II, дніпро-донська бабинська культура (далі ДДБК). Яма в плані прямокутної форми з закругленими кутами, витягнута по лінії північний захід—південний схід, була перекрита дерев'яними плахами. Парне поховання. Молода жінка 16—18 років, лежала на підстилці з кори на спині, головою на захід і обличчям на південь. Права рука, зігнута в ліктьовому суглобі під прямим кутом, лежала вище тазу. Ліва, зігнута в ліктьовому суглобі під прямим кутом, опиралась ліктем на кисть правої руки. Кисть лівої руки, зігнута під прямим кутом до кісток шиї, знаходилася під нижньою щелепою черепу. Ноги, підігнуті під гострим кутом, впали ліворуч. Немовля — декілька фрагментів кісток черепу дитини першого року життя — було знайдене на ребрах жінки. На схід від її лівої руки, під південною стінкою, стояв великий ліпний товстостінний горщик з пласким дном (корчага).

Поховання 6а — впускне, культурне коло Бабиного, частково перекривало поховання 6. Молодий чоловік 20—25 років лежав на спині у південно-східній частина ями, поверх стоп ніг першого кістяка, на «подушці» з чорнозему. Кістяк зруйнований кротовиною. За положенням хребців, вірогідно, він лежав головою на південний схід.

Поховання 7 — впускне в південно-східну частину насипу кургану II, БМЗК. Яма в плані прямокутної форми з закругленими кутами, витягнута по лінії північний схід—південний захід, була перекрита дерев'яними плахами. Кістяк жінки похилого віку (60—70 років), лежав на рослинній підстилці на лівому боці, головою на схід, обличчям на південь. Руки, зігнуті в ліктьових суглобах під прямим кутом, були перед обличчям. Ноги зігнуті в колінах під гострим кутом. Праворуч від черепу зафіксований тлін коричневого кольору (шкіра?). Інвентар — ліпний горщик з пласким дном, кремінь.

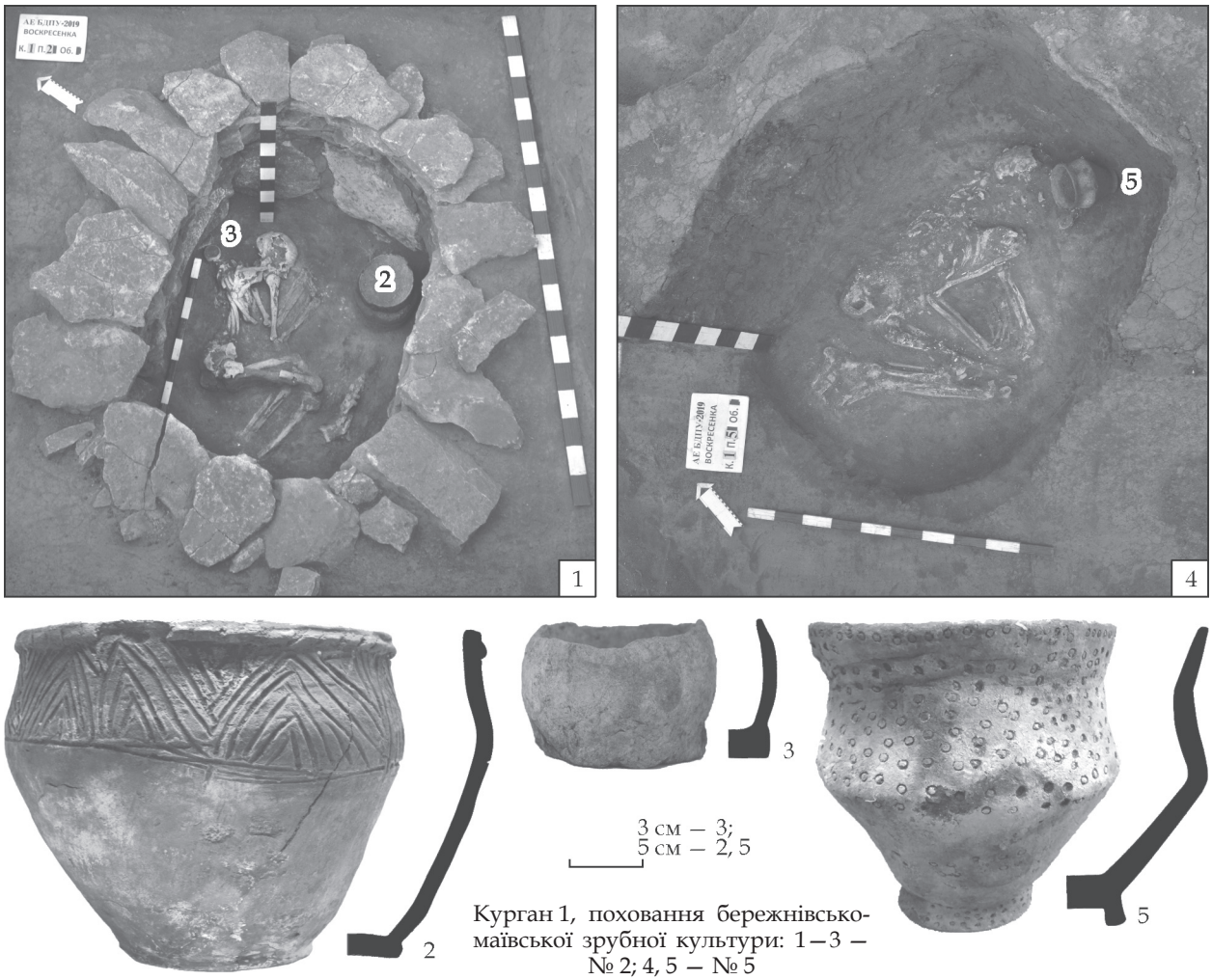

Курган 1, поховання бережнівсько-маївської зрубної культури: 1—3 — № 2; 4, 5 — № 5

Поховання 8 — у просторі між курганами II—III, БМЗК. Яма в плані прямокутної форми, витягнута по лінії північний схід—південний захід. Краї ями обмазані розчином з глини і чорнозему та перекриті дерев'яними плахами, на які зверху покладений шар трави. Плахи покладені уздовж, а на сході — поперек ями. Кістяк людини (50—60 років) лежав на підстилці з трави на лівому боці, головою на північний схід і обличчям на південь. Руки, зігнуті в ліктьових суглобах під гострим кутом, були перехрещені. Ноги зігнуті також під гострим кутом. На південь від черепу лежав розтрощений ліпний горщик з пласким дном, асиметричний.

Поховання 9 — впускне у насип кургану II, БМЗК, зруйноване. Виявлена половина дна ями, яке покривала рослинна підстилка. Поверх неї зафіксовані уламки плах перекриття, що покладені уздовж ями. На сході лежали крижова кістка і хвостові хребці дорослої ВРХ.

Поховання 10 — у просторі між курганами I—II, БМЗК. Яма з заокругленими кутами, окрім північно-східного, витягнута по лінії північний схід—південний захід, перекрита жердинами, які покладені поперек ями і накриті шаром трави. Краї ями обмазані розчином з глини і чорнозему, щоб вони не осипалися. Кремація людини у віці 20—40 років. Трупоспалення відбулося на стороні, а в яму поклали кальциновані кістки. Під східною стінкою ями лежала орнаментована ліпна чаша із загостреним ребром.

Поховання 11 — основне в кургані III, ДДБК. Яма в плані овальної форми, витягнута по лінії схід—захід. Яму була перекрита дерев'яними плахами і шаром трави. Плахи покладені поперек ями. Кістяк дорослої людини лежав на спині, головою на захід і обличчям на північ. Права рука, зігнута в ліктьовому суглобі під прямим кутом, покладена на нижні частини ребер. Ліва рука витягнута уздовж тулуба. Ноги зігнуті під гострим кутом, впали вліво.

Поховання 12 — впускне в насип кургану I, БМЗК, зруйноване. Контури ями не простежені, позаяк вона була вирита у чорноземі. Яму перекрита дерев'яними плахами, покладеними уздовж, а поверх них — шаром трави. Збереглася лише нижня частина кістяка жінки 40—49 років. Вірогідно, небіжчиця лежала на лівому боці, головою на схід.

Ноги зігнуті в колінах під кутом. На південний схід від грудної клітини стояла посудина банкуватої форми.

Поховання 13 — основне в кургані I, інгульська катакомбна культура. Вхідний колодязь у плані округлої форми, засипаний у давнину так, щоб його не було видно. Зі сходу на глибині 0,55 м від рівня виявлення була вирізана сходинка з нахилом до заходу. Лаз вів до камери овальної форми. Склепіння впало ще у давнину. На дні зафіксована підсипка з розтертої у порошок каолінової глини. Доросла людини 35—45 років, лежала на спині у випростаному стані, головою на південний захід. Руки витягнуті уздовж тулуба. Ліва ліктьова кістка лежала на крижових кістках. Стопи ніг розвернуті в протилежні боки. Модельований череп лежав трохи, на лівому боці, лицем до сходу. Замість очей у нього були конуси з суміші вохри і суглинку. На них зробили графіті у вигляді ока і вій. На лобі нанесли орнамент — два кола над очними западинами. Під черепом і ліворуч від нього зафіксований темно коричневий тлін (шкіра?) і червона вохра. На дні камери, перед лазом, перпендикулярно кістяку, виявлено два малюнки взутих стоп ніг, зроблених яскравою червоною вохрою. На правій ключиці лежала кам'яна сокирамолот, а неподалік від правого колінного суглоба — відщеп кременю. Ліворуч від входу, майже впритул до східної стінки, виявлено рештки дерев'яної посудини.

Поховання 14 — основне в кургані IV, ДДБК. Яма прямокутної форми із закругленими кутами, витягнута по лінії північний схід — південний захід. Дно ями під небіжчиком промазали тонким шаром розчину з жовтої глини. Чоловік 50—60 років лежав на спині. Череп відсутній, тому що у цій частині яму перерізала кротовина. Виходячи з положення кістяка, небіжчика поклали головою на схід і обличчям на північ. Ліва рука, зігнута в ліктьовому суглобі під прямим кутом, лежала вище на ребрах. Права рука витягнута уздовж тулуба, зігнута кисть впиралася в колінний суглоб лівої ноги. Ноги зігнуті під гострим кутом, впали праворуч. Інвентар — відщеп кременю.

Поза тим, досліджені об'єкти, що знаходилися за межами поховань:

1) «майданчик», на якому зафіксований білий тлін і тонкий прошарок викиду, проте поховання не виявлено;

2) об'єкт 1 — антропоморфна, умовно прямокутна стела зі схематичним зображенням людини у техніці плоского рельєфу;

3) об'єкт 2 — маленька катакомба (кенотаф?).

Отже, під насипами курганів, які утворили довгий курган, досліджено 14 поховань. Зокрема, за археологічними культурами: поховання 13 — інгульська катакомбна культура, основне в кургані I; поховання 6 — дніпродонська бабинська культура, основне в кургані II; поховання 6а — впускне, культурне коло Бабиного; поховання 11 — ДДБК, основне в кургані III; поховання 14 — ДДБК, основне в кургані IV; поховання 2—5, 7—10, 12 — бережнівсько-маївська зрубна культура, впускні у насипи курганів II—III і в простір між курганами II—III; поховання 1 — доби середньовіччя, поміж курганами III—IV, а також об'єкти 1, 2, які знаходилися за межами поховань.

С. Пустовалов, Л. Чухрай, А. Москаленко

ДОСЛІДЖЕННЯ НА ОСТРОВІ БАЙДА

Експедиція ІА НАН України і Київського національного університету культури і мистецтв за сприяння Національного заповідника «Хортиця» під керівництвом завідувача кафедри музеєзнавства та експертизи історико-культурних цінностей КНУКіМ, д. і. н. С. Ж. Пустовалова продовжила дослідження багатошарового городища на острові Байда. В експедиції брали участь викладачі, аспіранти і студенти кафедри.

У 2019 р. закінчено вивчення ділянки городища, яка прилягала до напівземлянки шляхти (розкопки 2007 р.). За весь час вивчення городища це єдина будівля, яка могла слугувати помешканням Дмитра Вишневецького. Досліджуване приміщення існувало в XVI і XVIII ст. Будівля мала стовпи, які розташовані по периметру приміщення. Діаметр ямок від стовпів дорівнює 0,3—0,35 м. Загалом за 2012 і 2019 рр. простежено шість ям. Стіни були або легкі, або просто відсутні. Простежена ширина будівлі — 5,75 м, довжина — 6,8 м, глибина — 2,66 м. Південно-західний кут зруйновано воронкою часів Другої світової війни.

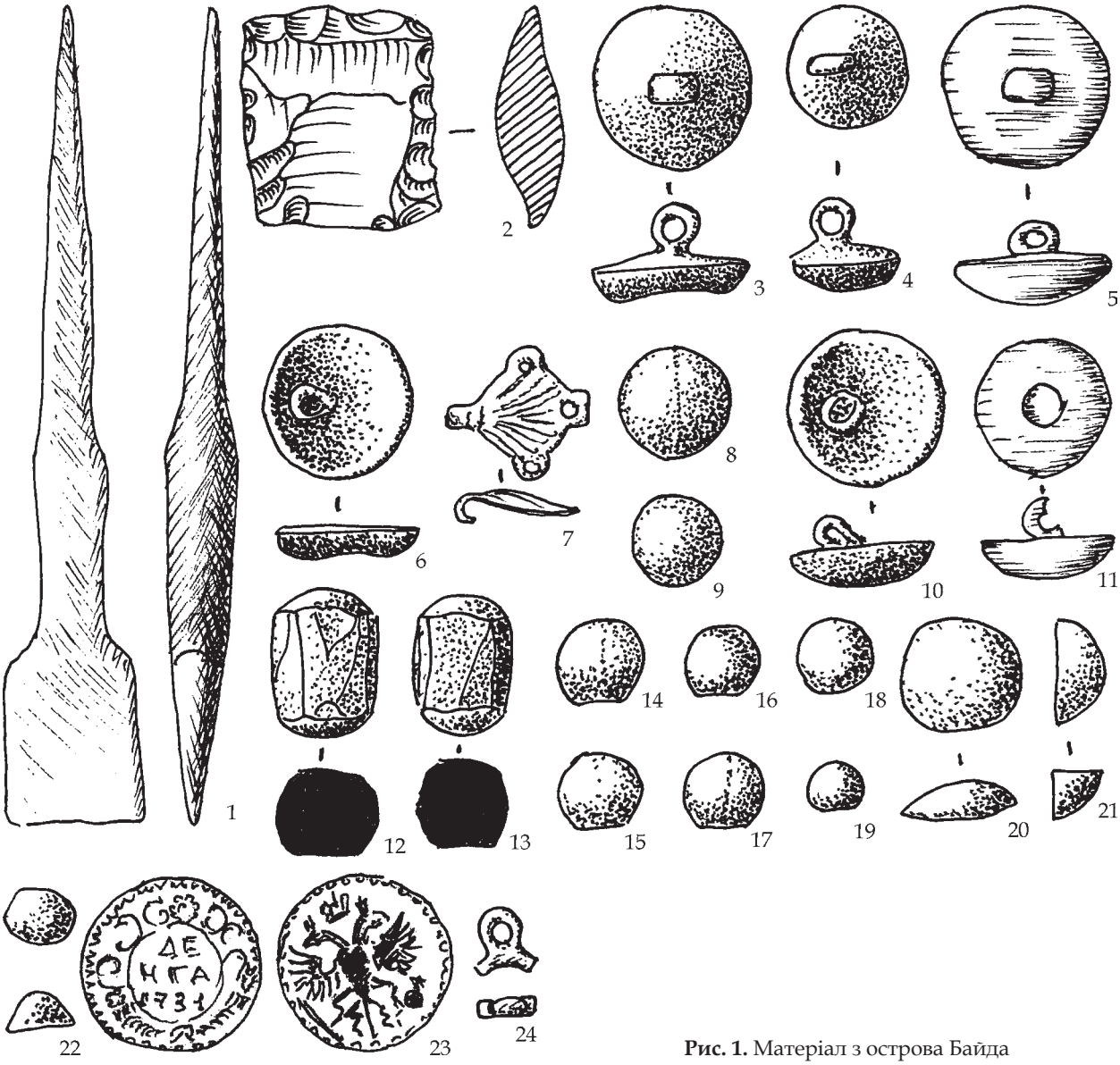

Рис. 1. Матеріал з острова Байда

Імовірно, це була кухня, про що свідчать уламки точил, ножів, дужки казана тощо. Одне точило мало розміри 8,1 × 4,4 × 4,1 см, друге — 9,1 × 1,9 × 3,1 см (рис. 1: 7). Залізний ніж з черешком мав розміри 21,4 × 2,6 см, інший — зберігся фрагментарно: загальна довжина — 12,8 см, ширина леза — 4,1 см, довжина черешка — 7,3 см. Серед інших знахідок із заліза: пряжки від кінської (?) збруї (розміри — 3,1 × 3,0 см і 3,4 × 3,1 см); рибальський гачок 8,6 × 1,9 см; цвяхи і їх уламки; скоби; фрагмент завіси розмірами 12,9 × 1,8 см, застібка від портупеї 8,3 × 6,1 см. Також численні рушничні кремені (3,1 × 2,6 × 1,0 см; 2,8 × 2,3 × 0,7 см) (рис. 1: 2), зокрема зі свинцевою обгорткою для кращого прилягання до замку; кулі для мушкетів більшого калібру (18 мм) і для пістолів (10 мм) (рис. 1: 8, 9, 14—17), серед них саморобні ковані кулі циліндричної форми розмірами 1,4 × 1,4 × 2,0 см (рис. 1: 12, 13), фрагменти шрапнелі діаметром 0,9 см (рис. 1: 18, 19, 22); шматок розривної кулі (чверть звичайної кулі, розрізаної майже повністю на чотири частини; рис. 1, 21), ґудзики двох видів: 2,4 × 1,2 см і 1,8 × 1,3 см (серед них є такі, що ремонтувалися; рис. 1, 3, 4, 6, 10), монета «деньга» 1731 р. випуску (рис. 1: 23), вкрита білим металом латунна застібка від коміру мундира (мабуть, офіцерського), що імітує стулку черепашки (рис. 1, 7); кістяні ґудзики (рис. 1: 5, 11); срібна? ручка у вигляді кільця від дерев'яної шкатулки (рис. 2: 1). Знайдено залізний інструмент розмірами 12,1 × 1,9 см для шпаклювання обшивки судна у вигляді металевого стрижня з плоским робочим кінцем-лопаточкою для заштовхування клоччя (рис. 1: 1). Також виявлено значну кількість цвяхів козацького часу і часів Анни Іоанівни (рис. 2: 2—6). Монети часів Анни Іоанівни є типовими знахідками на городищі, декілька знайдено під час розкопок у 2012 р. У заповненні землянок виявлено також велике ке-

рамічне пряслице діаметром 5,2 см, висотою 6,2 см, діаметр отвору — 1,4 см, білозерської культури.

Крім кухні, відкриті ще частини трьох приміщень. Одне з них (№ 17) за знахідками кераміки належить до білозерської культури. Це приміщення мало стіни, зроблені з каменю, вдалося простежити лише одну з них. Решту за браком часу залишили на майбутнє. Інші приміщення (№ 15 і 16), імовірно, відносяться до XVIII ст. Одне з них дуже пошкоджене воронками від снарядів і мін часів Другої світової війни. Саме у воронці виявлено першу на о. Байда металеву річ доби ранньої бронзи. Це так звана однозуба виделка, яка встромлялася в дерев'яне руків'я. Її розміри — 6,6 × 2,5 × 2,5 см.

В інших місцях, де були проведені розкопки, знайдені: половинка форми з вапняку розмірами 3,4 × 3,1 × 2,5 см для відливання куль діаметром 1,5 см для пістоля XVI ст. і частину посудини кінця доби ранньої бронзи. В засипці приміщення 15 виявлено вістря татарської стріли. Довжина вістря — 6,6 см, ширина лопатей становить 1,4 см. У процесі робіт виявлено велику кількість різночасо-

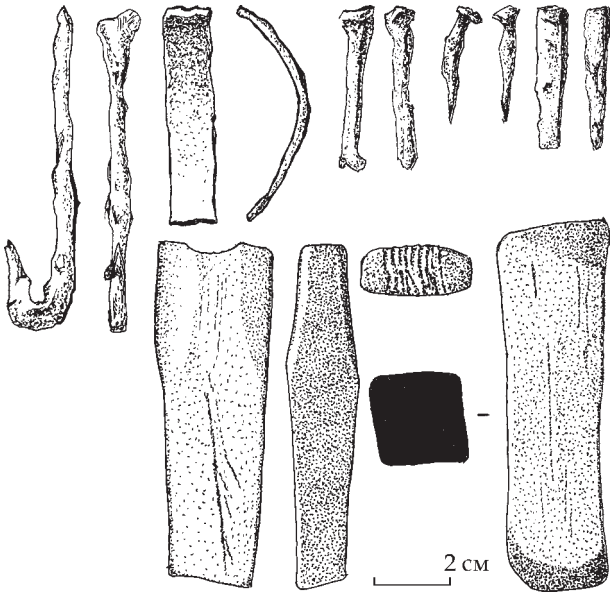

Рис. 2. Матеріал з острова Байда

вої, всілякої кераміки і кісток тварин, якими харчувалися мешканці городища. Серед них переважають кістки бика, свині чи дикого кабана і вівці / кози.

ІВАНО-ФРАНКІВСЬКА ОБЛАСТЬ

І. Назар, Б. Сало, Я. Ковальський-Білокрилий, Ю. Кісілевич

РЯТІВНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА ПОСЕЛЕННЯХ ЖУРІВ 1 ТА ТЕНЕТНИКИ 2

Рогатинська експедиція НДЦ «Рятівна археологічна служба» ІА НАН України провела розкопки під керівництвом І. Назара на поселеннях Журів 1 Рогатинського р-ну і Тенетники 2 Галицького р-ну. Поселення потрапили в зону будівництва ЛЕП 330 кВ Західноукраїнська — Богородчани.

Журів 1. Тришарове поселення виявлене у 2008 р. експедицією НДЦ РАС ІА НАН України за 580 м на південний захід від західної околиці с. Журів, 950 м на захід від автомобільного мосту через невелику праву притоку р. Свірж. Розкоп розмірами 11,65 × 5,1 м, орієнтований стінками за сторонами світу був закладений на місці встановлення опори у південно-східній частині поселення. Під час дослідження поселення Журів 1 у культурному шарі розкопу виявлено матеріали, що відносяться до чотирьох хронологічних горизонтів: енеоліт (волино-люблінська культура), доба бронзи (культура шнурової кераміки), давньоруський період XII—XIII ст., а також рештки чотирьох об'єктів.

Об'єкт 1 — залишки господарської споруди розмірами 1,2 × 1,2 м, її глибина у центральній частині становить 0,4 м від рівня материка. Цей об'єкт був пошкоджений прокопом під час будівництва хутора, зруйнованого у XX ст. У заповненні виявлено фрагмент керамічного посуду ранньозалізного часу. Об'єкт 3 — залишки господарської споруди розмірами 1,5 × 0,9 м і глибиною в центральній частині 0,2 м від рівня материка. У заповненні виявлено фрагмент горщика ранньозалізного часу. Об'єкт 4 — стовпова ямка розмірами 0,6 × 0,25 м, її глибина в центральній частині — 5 см.

Матеріали волино-люблінської культури представлені керамічним матеріалом та виробами з кременю (рис. 1: 1—10). Серед усього керамічного комплексу виділяються чотири фрагменти вінець: перший — ззовні бежевого, зсередини світло-сірого кольору, випал неоднорідний, тісто з домішками дрібнозернистого піску, краї прямі потоншені. Другий — із зовнішньої сторони коричневого, з внутрішньої чорного кольору, випал неоднорідний, тісто з домішками піску та шамоту, краї злегка розхилені потовщені, зрізані зверху. З-поміж цих вінець особливої уваги заслуговує фрагмент декорований орнаментом у вигляді нігтьового тиснення з обох боків, він цеглястого кольору, випал неоднорідний, глиняна маса з домішками піску та шамоту, краї злегка загнуті досередини, округлені. На іншому — присутня псевдоручка, він ззовні цеглястого, зсередини чорного кольору, випал неоднорідний, в тісті є домішки шамоту, краї злегка загнуті досередини, округлені.

Окрім керамічного матеріалу, на поселенні було знайдено ще 13 артефактів з кременю, зокрема: кутовий скребок розмірами 3,2 × 1,9 × 0,7 см, два фрагменти ножів розмірами 1,6 × 1,5 × 0,5 і 1,7 × 2,2 × 0,8 см, кутовий різець розмірами 2,5 × 1,5 × 0,4 см та кінцевий скребок розмірами 3,5 × 3,2 × 0,6 см.

Добою бронзи датуємо фрагменти керамічних горщиків, вироби з кременю і два артефакти з каменю. Культура шнурової кераміки представлена двома артефактами, один з яких — вінце із злегка розхиленими потоншеними краями (рис. 1: 11—14).

Знахідки з кременю такі: фрагмент серпа розмірами 2,3 × 3,8 × 0,9 см, ребристий відщеп розмірами 2,5 × 3 × 0,8 см, фрагмент ножа розмірами 1,9 × 3,0 × 0,3 см.

Давньоруським періодом XII—XIII ст. датуємо одну знахідку придонної частини горщика ззовні коричневого кольору.

Тенетники 2. Багатошарове поселення виявлене співробітниками НДЦ «РАС» у 2008 р. на відстані близько 460 м в напрямку на північ від північної околиці с. Тенетники, 400 м на північний схід від автодороги Букачівці—Тенетники. Дослідження проведені на площі 160,2 м^2 — закладено два розкопи у місці встановлення опор ЛЕП. Розкоп 1 закладений у північно-західній, а розкоп 2 — у північно-східній частині поселення. Потужність збереженого культурного шару в місці закладання розкопів становила 0,3—0,6 м. Під час досліджень зафіксовані матеріали шести хронологічних горизонтів, а саме: пізнього палеоліту, енеоліту, доби бронзи,

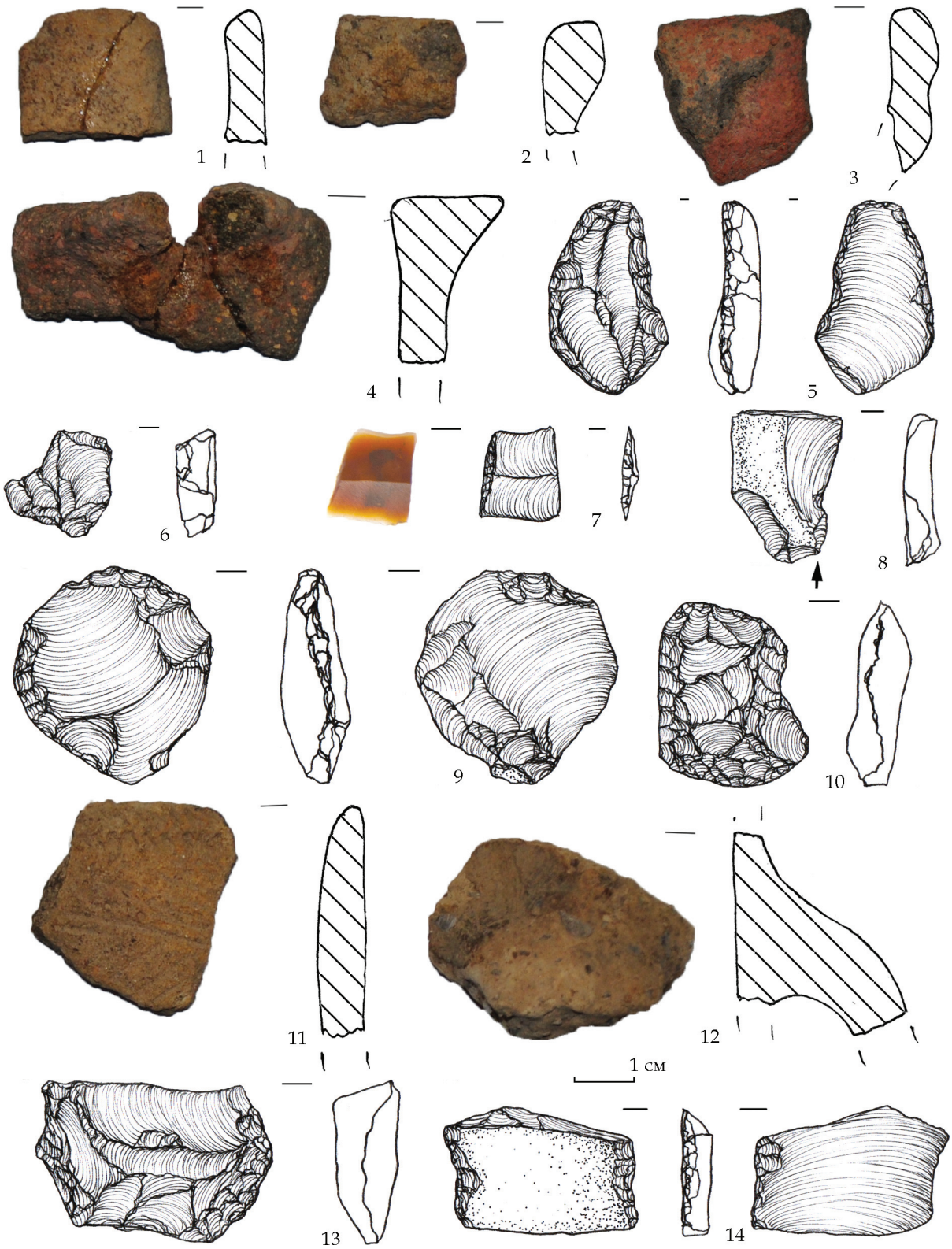

Рис. 1. Археологічний матеріал з поселення Журів 1

ранньозалізного, римського та давньоруського часу XI—XIII ст.

Комплекс знахідок пізнього палеоліту становлять крем'яні знаряддя, знайдені на периферії поселення (рис. 2: 1—6).

До енеоліту відносимо незначні знахідки ліпних горщиків та знаряддя праці з кременю, які представлені: ножем розмірами 5,0 × 1,5 × 0,5 см, кінцевим скребком розмірами 4,0 × 1,7 × 0,4 см, який також використовувався як боковий різець, кінцевим скребком розмірами 2,0 × 2,5 × 0,6 см, ножем розмірами 3,5 × 1,5 × 0,5 см, кутовим скребком на відщепі розмірами 2,0 × 2,5 × 0,4 см (рис. 2: 7—11; 3: 1—4).

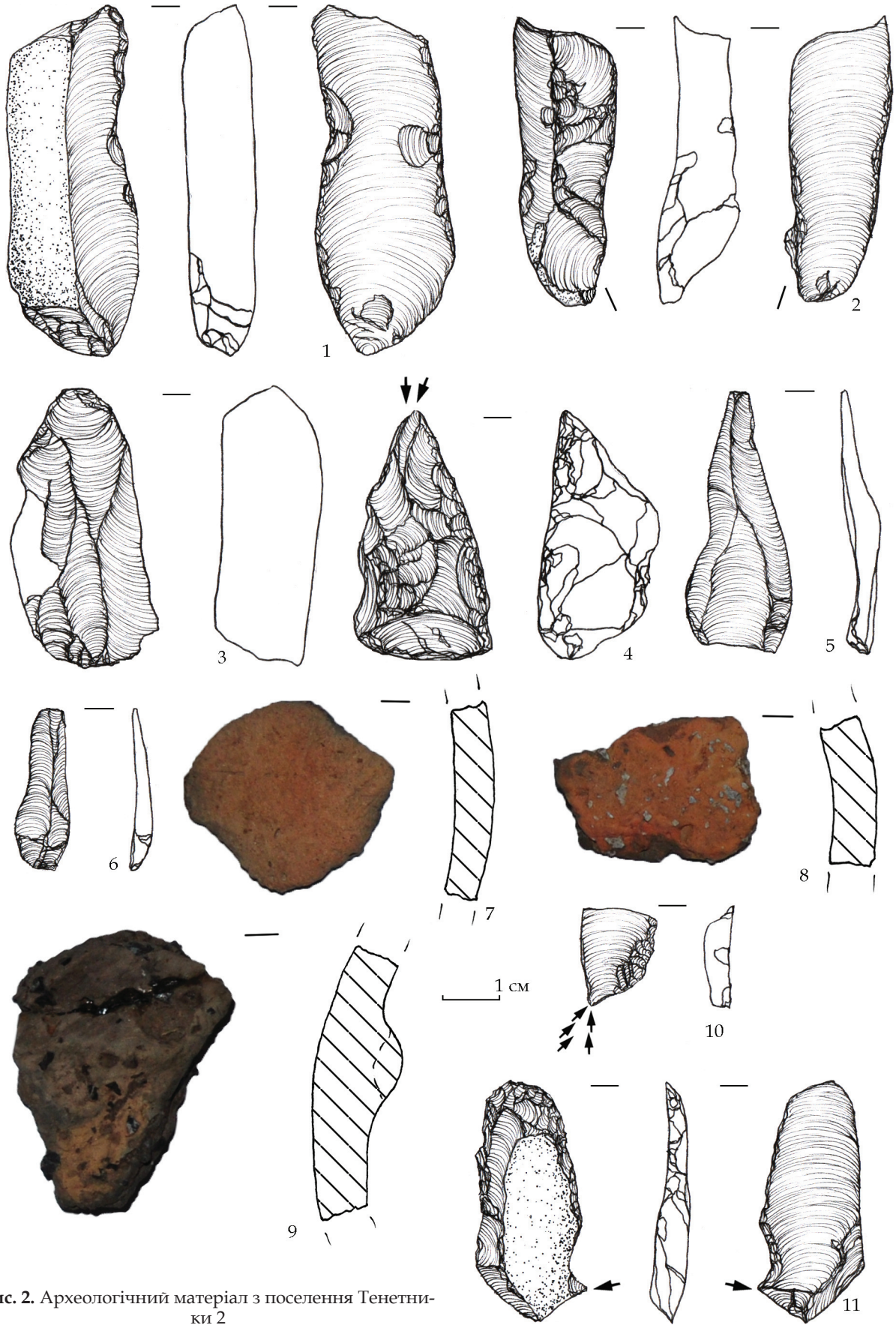

Рис. 2. Археологічний матеріал з поселення Тенетники 2

Доба бронзи представлена культурою шнурової кераміки та тшинецькою (рис. 3: 5—11; 4: 1—3). Комплекс знахідок шнурової культури складається з незначних керамічних та крем'яних виробів. Серед керамічного матеріалу слід виділити фрагмент із шнуровим

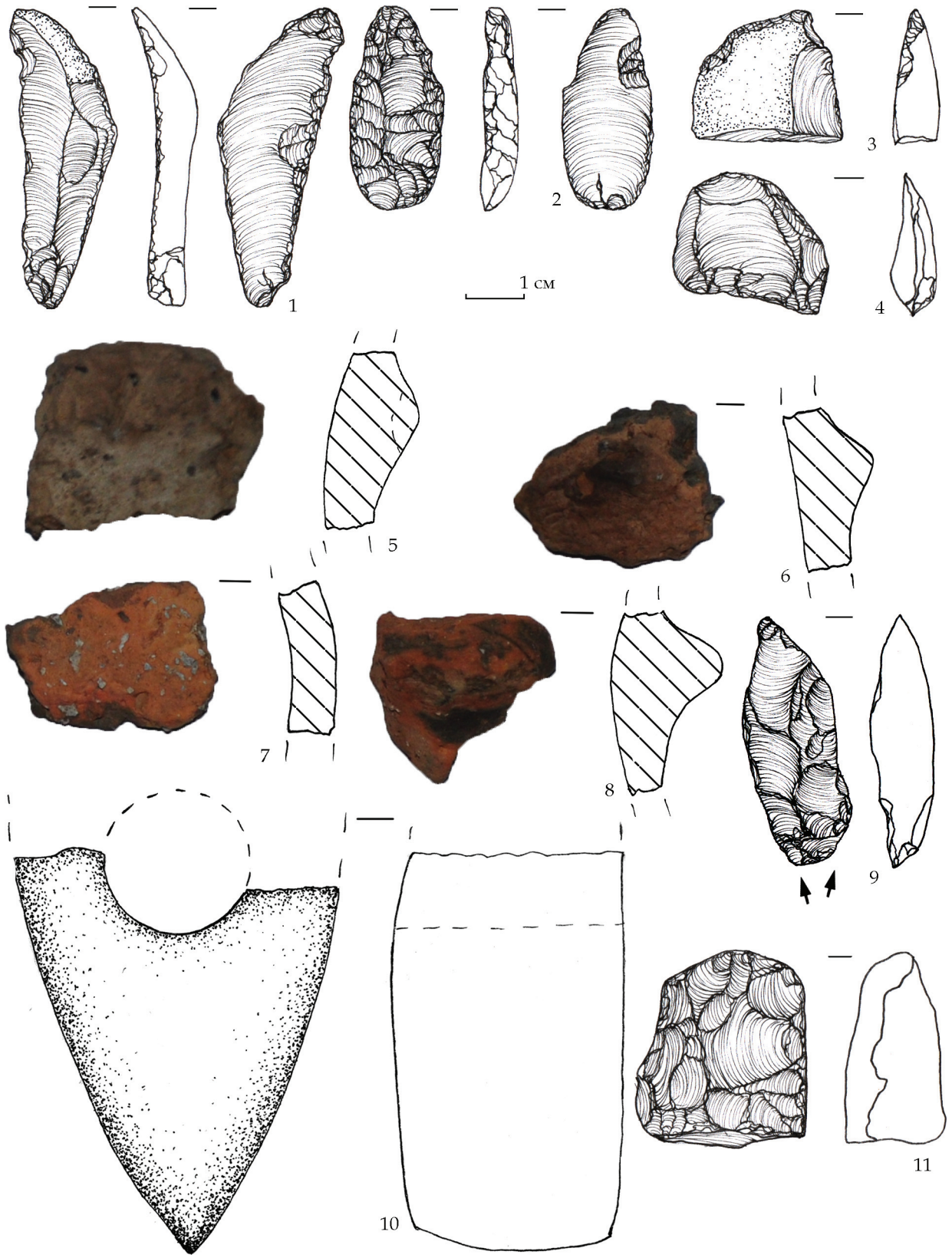

Рис. 3. Археологічний матеріал з поселення Тенетники 2

орнаментом, а також фрагмент вінця із псевдоручкою. До тшинецької культури відносимо знахідку з каменю, представлену лезовою частиною шліфованої свердленої сокири. Розміри знахідки — 7,0 × 5,4 × 3,8 см, діаметр отвору — 2,5 см. Керамічний матеріал цієї культури мало презентабельний — переважно фрагменти ліпних горщиків. До доби бронзи відноситься і об'єкт 3 — господарська споруда розмірами 4,4 × 3,0 м і глибиною 0,3 м від рівня материка.

До ранньозалізного часу відносимо незначні фрагменти ліпного керамічного по-

Рис. 4. Археологічний матеріал з поселення Тенетники 2

суду (рис. 4: 4—6). Серед них фрагмент товстостінного кухонного горщика із рівною загладженою з обох сторін поверхнею. Римським часом датуються вісім знахідок ліпного та кружального керамічного посуду (рис. 4: 7—11). Серед них один фрагмент вінця кружальної миски діаметром 19 см. Поверхня виробу сірого кольору, випал якісний, одношаровий, тісто з незначними домішками піску. Краї вінець прямі заокруглені.

Періодом XI—XIII ст. датуємо фрагмент керамічної покришки та один фрагмент кружального горщика (рис. 4: 12).

Оскільки дослідження проводились лише у місцях встановлення опор і переважно на периферії, археологічний культурний шар на поселеннях вивчений недостатньо і потребує подальших досліджень.

С. Теліженко, Т. Ткачук

ДОСЛІДЖЕННЯ ПОСЕЛЕННЯ КУЛЬТУРИ ЛІНІЙНО-СТРІЧКОВОЇ КЕРАМІКИ ТЕМИРІВЦІ І

Спільна експедиція ІА НАН України та Національного заповідника «Давній Галич» проводила дослідження поселення культури лінійно-стрічкової кераміки Темирівці І, яке розташоване на північній околиці с. Темирівці Галицького р-ну (рис. 1). Це поселення виявлене у 2018 р. співробітниками Національного заповідника «Давній Галич».

Поселення розташоване на ділянці положистого схилу другої надзаплавної тераси лівого берега р. Ломниця (права притока Дністра) в урочищі Прийма (рис. 2). Від поселення у південному напрямку до річища майже 1 км, а відстань до початку заплави, в якій і досі існують багнисті рештки давнього русла ріки, становить 0,72 км. Південна та південно-східна частини тераси зруйновані під впливом природних та антропогенних факторів (розмиви талими / дощовими водами, відбір ґрунту для господарських потреб, розмив ґрунтової дороги тощо). Подекуди культурний шар доби неоліту фіксується по бортах ґрунтової дороги і на останцях тераси, оточених глибокими промоїнами.

У 2019 р. досліджено 6 м^2 площі поселення та проведено збори матеріалів з поверхні. Огляд промоїн і ділянок ґрунтової дороги дозволив встановити, що культурний шар епохи неоліту поширюється на площі до 25 м на схід і 40 м на південь. Південна частина найбільше страждає від ерозії поверхні.

Шар доби неоліту також частково зруйнований меліоративною траншеєю початку XX ст., яка перетинає площу розкопу з північного заходу на південний схід. У траншеї було виявлено дрібні частини неолітичного посуду, скобель на кременевому відщепі, а також гальку зі слідами розщеплення. Через властивості ґрунту (високий рівень кислотності) органічні рештки майже не збереглися, а поверхня керамічного посуду дуже пошкоджена.

Виявлено чотири господарські ями і дві стопові ямки, при цьому, ями 1, 2 і 4 хронологічно раніші за яму 3 (рис. 3). Остання впущена у яму 4 і прорізала північно-східну частину ями 2.

Основною категорією знахідок є вироби з кременю і гальки, фрагменти обмазки та уламки ліпного посуду. Аналіз керамічного комплексу дозволяє вважати, що поселення датується середньою фазою культури лінійно-стрічкової кераміки.

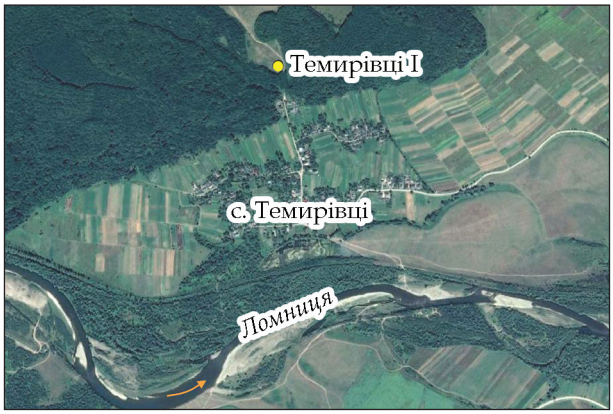

Рис. 1. Місце локалізації поселення Темирівці І культури лінійно-стрічкової кераміки

Рис. 2. Поселення Темирівці І з північного сходу

Рис. 3. Східний борт розкопу з ямами 1—4

КИЇВ

Д. Бібіков

РЯТІВНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПО вул. ЩЕКАВИЦЬКІЙ, 46

Архітектурно-археологічна експедиція ІА НАН України продовжила охоронно-рятівні дослідження ділянки по вул. Щекавицька, 46 у Подільському р-ні м. Київ. Ділянка розташована на північній окраїні історичної частини Києво-Подолу. Роботи на ній розпочалися у 2018 р., коли тут були закладені дев'ять розкопів загальною площею близько 4400 м^2. Протягом лютого—жовтня 2019 р. досліджено ще чотири ділянки загальною площею 1800 м^2.

На розкопі 10, закладеному в північно-західній частині ділянки, виявлені, переважно, об'єкти XVIII ст.: більше десятка господарських споруд і ям, низку рівчаків від парканів, два поховання, а також два підвальні приміщення XIX ст. Деякі з них «впущені» в котловани давньоруських об'єктів. Серед останніх — об'єкт 1, що являє собою частину двоярусної житлової споруди, у центральній частині якої виявлено розвал печі, що завалилася з верхнього ярусу, з фрагментами жорен.

Культурний шар XII ст. фіксувався *in situ* лише місцями. Він містив багато вугілля і золи, розвали керамічних виробів, велику кількість індивідуальних знахідок. Вочевидь, в середині зазначеного століття на садибі сталася пожежа, що мала для неї катастрофічні наслідки. Нижче, як і на всіх інших ділянках, фіксувався потужний (від 1,2 м) прошарок алювіального піску — шар 3а. Дослідити більш ранні культурні нашарування не дозволяв високий рівень *ґрунт*ових вод.

Давньоруська забудова найкращим чином збереглася на розкопі 11 у західній частині досліджуваної ділянки. Вона представлена двоярусним житлом каркасно-стовпової конструкції (об'єкт 1), двокамерною зрубною спорудою виробничого призначення (об'єкт 8) і пов'язаною з нею ливарною майстернею (об'єкт 9), двома перпендикулярними лініями парканів і кількома господарськими ямами. Як і на розкопі 8, більшість об'єктів перекрита суцільним горілим прошарком. Серед речових знахідок — медальйон зі світлого сланцю, що містить зображення св. Луки і графіті з ім'ям «Лука» на тильній стороні. Артефакт характеризується винятковою тонкістю роботи. Крім того, на розкопі 11 зафіксовано кілька споруд і ям XVIII—XIX ст.

Суттєво не відрізнялася і ситуація, зафіксована на розкопах 12 (південна частина ділянки) і 13 (з південного сходу примикав до розкопу 11). Тут виявлені переважно господарські ями і елементи планувальної системи (парканами) XVIII ст., підвальні приміщення XIX ст. Давньоруська доба представлена наземною спорудою з потужним викидом печини (розкоп 13, об'єкт 5) і поодинокими господарськими ямами. Серед індивідуальних знахідок варто назвати цілий енколпіон і кілька їх фрагментів.

Нові матеріали дозволяють повніше простежити еволюцію забудови північної частину Києво-Подолу. Про наявність житлових горизонтів X—XI ст. судити важко: через високий рівень *ґрунт*ових вод, гіпотетично, найбільш ранні культурні нашарування виявилися недоступними для досліджень. У будь-якому випадку, впродовж XI ст. ділянка неодноразово повністю затоплювалася внаслідок розливів Дніпра, про що свідчать потужні алювіальні прошарки. У XII ст. на півночі Подолу склалася садибна забудова. Процвітали ремесла. Характерною для окраїнних районів міста є велика кількість знахідок товарних пломб і актових печатей, що походить із різних частин досліджуваної ділянки. Після пожежі другої — третьої чверті XII ст. інтенсивність забудови різко знижується. Об'єкти пізньосередньовічного періоду поки взагалі не відкриті, хоча траплялися нечисленні знахідки цього часу. Активне освоєння ділянки спостерігається у XVIII ст., а в XIX ст. відбувається її перепланування, пов'язане з прокладанням вул. Щекавицької. Подальші розкопки ділянки, заплановані на 2020 р., мають неодмінно доповнити ці висновки.

Т. Бобровський., В. Савицький, М. Стріхар

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ У САДИБІ СОФІЙСЬКОГО СОБОРУ

Охоронні археологічні дослідження у садибі Софії Київської були зосереджені на кількох ділянках: у розкопі 1, закладеному ще у 2018 р. за 27 м на захід від північно-західного кута Софійського собору, на місці провалу пізньосередньовічної підземної споруди; у розкопі 2, започаткованому за 20 м на південний захід від центрального входу до собору, де під час археологічного нагляду 2018 р. було зафіксовано залишки мурованої споруди XII ст.; у чотирьох шурфах, виконаних у межах цокольного поверху будинку колишньої Консисторії другої половини XIX ст. (археологічний супровід ремонтних робіт) та у шурфі у головній наві Софійського собору (довкола музеєфікованого зондажу 1939 р.).

У розкопі 1 на місці провалу підземної споруди у 2019 р. було облаштовано вхідну шахту з дерев'яними кріпленнями розмірами 3 × 3 м, що дозволило видалити піщану засипку провалу до глибини 5 м від сучасної поверхні, практично до самої верхівки зруйнованого склепіння підземної споруди. Дослідження самої підземної споруди планується здійснити у наступному польовому сезоні.

Розкоп 2 розмірами 7 × 7,5 м, орієнтований кутами за сторонами світу, був закладений на місці знаходження залишків мурованої стіни XII ст. Стратиграфічними бровками розкоп поділявся на чотири нерівні частини, дві з яких (західна та північна) були розкопані та вивчені до глибини 2,5—2,8 м, південна — до 0,6—0,75 м, а східна — до 0,3—0,4 м від сучасної поверхні.

У західній та північній частинах розкопу на глибинах від 0,4 до 1,9 м від сучасної поверхні було простежено залишки мурованого з плінфи на цем'янковому розчині круглого стовпа діаметром 1,5 м. За 3 м на північний схід від нього розкрито частину аналогічним чином мурованої стіни завширшки понад 1 м, простеженої у південно-східному напрямку на відстані понад 3,5 м (рис. 1). Зазначені стовп та стіна без сумніву були елементами однієї монументальної будівлі, що мала розміри не менше 10 × 10 м та розташо-

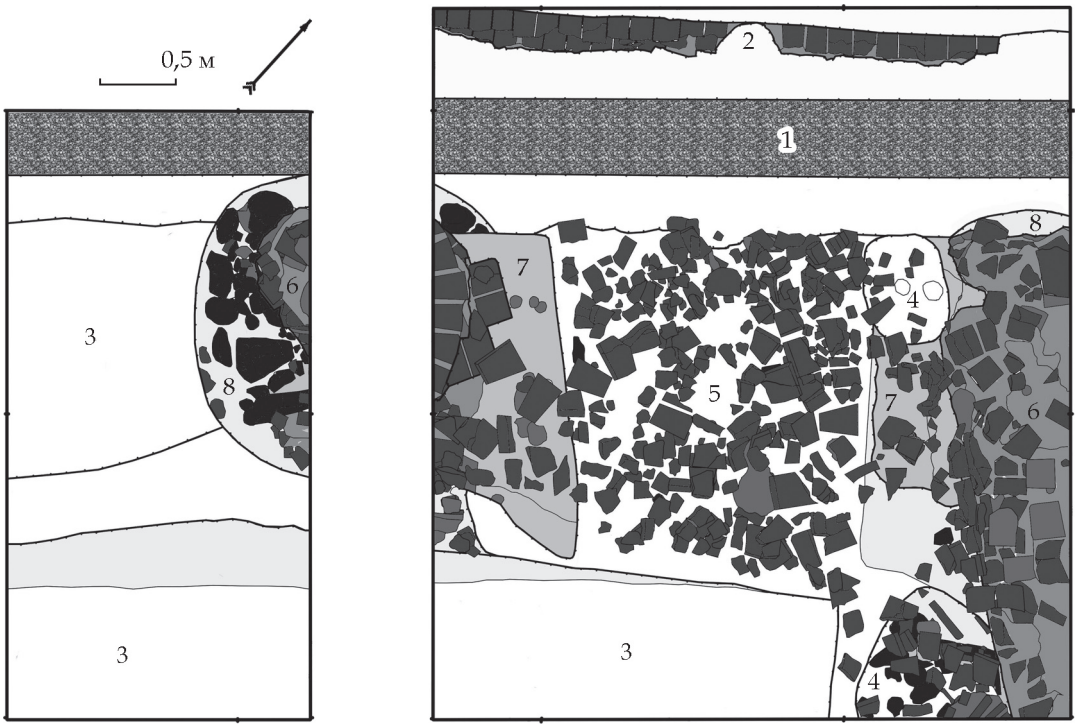

Рис. 1. План-схема північно-західної частини розкопу 2: 1 — траншея з бетонним коробом теплотраси XX ст.; 2 — підмурок з цегли на вапняному розчині XVII ст.; 3 — котловани господарських об'єктів початку XVIII ст.; 4 — господарські ями другої половини XVII ст.; 5 — розвал плінфи XII—XIII ст.; 6 — залишки мурувань з плінфи XII—XIII ст.; 7 — залишки цем'янкової проливки та підлоги XIII ст.; 8 — фундаментні рови XII—XIII ст.

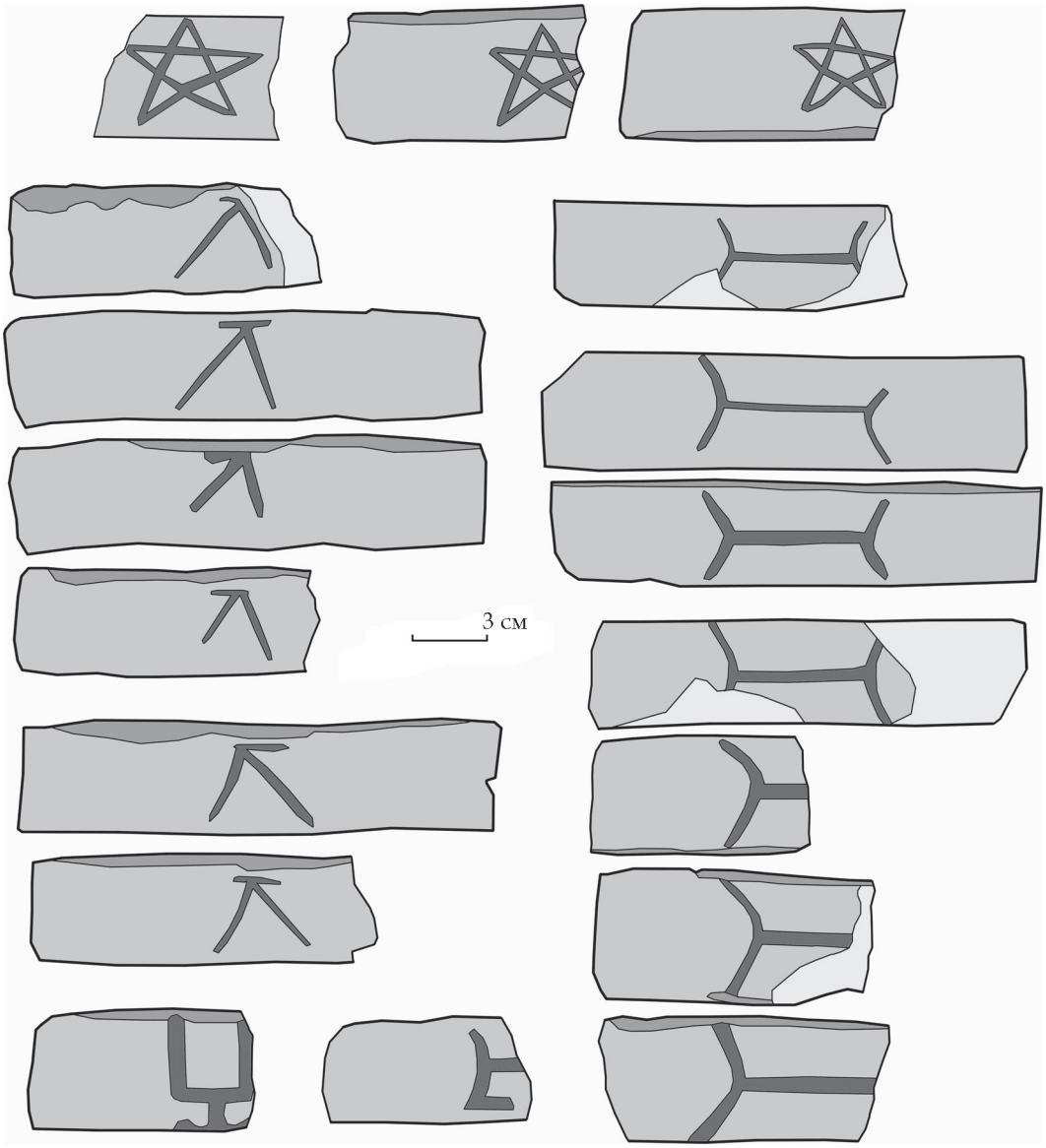

Рис. 2. Промальовка торцевих тавр на плінфах з руїн будівлі XII—XIII ст.

вувалася паралельно головному фасаду Софійського собору, практично навпроти його центрального входу. Їх мурування, виконані у «порядовій» техніці, збереглися на висоту до 0,5 м (6 рядів плінфи) та були облаштовані на фундаментах потужністю 1—1,1 м, складених насухо з великих брил кварциту і пісковику (верхня частина фундаментів пересипана лесовим суглинком).

За характером плінф (прямокутних, розмірами 23—25 × 18—21 × 4,5—6 см, трапецієвидних, розмірами 24 × 12—18 × 5—6 см), а також рельєфними таврами на їх торцях будівля може бути датована у межах кінця XII — початку XIII ст. і пов'язана з діяльністю чернігівських або смоленських майстрів (рис. 2). Ймовірно, будівля мала підлогу, вимощену з плінфи на цем'янковій проливці, та напівциркульне цегляне склепіння, фрагментарно простежене у шарі руйнації. Наявність у муруванні двох різних типів цем'янкового розчину, вірогідно, свідчить про ремонтні роботи у цій будівлі впродовж XIII ст.

Заповнення зазначеної будівлі на дослідженій ділянці не збереглося, очевидно, знівельоване під час розбирання її руїн у другій половині XVII ст.: шар руйнації будівлі частково перекрив господарську яму із знахідкою «боратинки» 1666 р. у заповненні, але був перерізаний котлованом із монетними знахідками початку XVIII ст.

Крім того, фундаментні рови будівлі виявилися впущеними у заповнення котловану якоїсь споруди другої половини XI — початку XII ст., звідки походять численні фрагменти керамічного та скляного посуду, будівельні матеріали (уламки плінф, цем'янкового розчину, фрескового та мозаїчного тиньку, смальтові тесери — ймовірно, сліди найдавнішого

ремонту у Софійському соборі), кістяний футляр для голок XI ст., а також свинцевий візантійський молівдовул XI—XII ст., попередньо атрибутований як печатка костянтинопільського вестіарія Василія (рис. 3: 6—7).

Сліди ще одного ремонту Софійського собору у вигляді великого скупчення будівельного сміття XI ст. були зафіксовані у заповненні вже згаданого котловану початку XVIII ст. та, імовірно, репрезентують наслідки реконструкції собору, ініційованої Іваном Мазепою.

Оригінальна конструкція та невеликі обсяги вивченої у 2019 р. частини монументальної будівлі XII—XIII ст. не дозволяють досі чітко визначити її функціональне призначення (найімовірніше, йдеться про в'їзну браму, палацову споруду або будівлю громадського призначення). У наступному сезоні планується здійснити повне розкриття цієї пам'ятки та виконати консервацію її архітектурно-археологічних залишків.

У будівлі колишньої Консисторії (друга половина XIX ст.) у зв'язку з ремонтними роботами 2019 р. було виконане шурфування у її цокольній частині — приміщеннях, де під підлогою збереглися залишки культурного шару. Зокрема, двома шурфами (№ 2 і 3) було виявлено сліди планувальних робіт пізньосередньовічного та ранньомодерного часу з різночасовими знахідками, серед яких уламок натільного хреста XII—XIII ст., вістря стріли XIV—XV ст., фрагментовані керамічні люльки та скляні віконниці XVII—XVIII ст. тощо (рис. 3: 2—4).

У шурфі 1 на площі близько 20 м^2 вдалося простежити залишки різночасових та різнохарактерних об'єктів, найдавніші з яких — дві господарські ями XI—XII ст. з великою кількістю уламків побутової кераміки у їх заповненні. Тут також було простежено залишки оборонного муру Софійського монастиря середини XVIII ст., ймовірно, розібраного під час спорудження будівлі Консисторії. Також з'ясовано, що у другій половині XVIII ст. до згаданого оборонного муру було прибудовано невеличку дерев'яну споруду зі стовпово-каркасною конструкцією стін. У її заповненні знайдено розвал полив'яного келиха XVIII ст. (рис. 3: 1). У 1830—40-х рр. зазначену дерев'яну будівлю замінила монументальніша — складена з цегли на вапняному розчині, з фундаментом у вигляді 0,4 м ґрунтово-цегляної забутовки. Стіна цієї споруди мала складну конфігурацію, розташовуючись вздовж оборонного муру на відстані від 1 до 2 м. Найімовірніше, вона репрезентує залишки так званих «пристінних келій», ідентичних збереженим дотепер на іншій ділянці софійської садиби. Архітектурно-археологічні залишки у шурфі 1 за результатами досліджень підготовлено до часткової музеєфікації та подальшого експонування після закінчення ремонтних робіт.

Нарешті, у шурфі 4 на площі 6 м^2 було досліджено частину глибокого (до 2 м від рівня запуску) котловану великої споруди XI—XII ст., що, ймовірно, мала дерев'яну (зрубну або каркасно-стовпову) надбудову на поверхні. До шурфу потрапила лише частина

Рис. 3. Знахідки з розкопу 2 та шурфів 2019 р.: 1 — полив'яний келих XVIII ст.; 2, 3 — керамічні люльки XVII—XVIII ст.; 4 — фрагмент бронзового натільного хрестика XII — XIII ст.; 5 — залізне вістря стріли XIV—XV ст.; 6 — візантійська свинцева печатка XI—XII ст.; 7 — кістяний футляр для голок XI—XII ст.

північно-східної стіни котловану, характер нашарувань у заповненні якого свідчить про площу котловану не менше 20—25 м² (у перспективі його продовження можна дослідити на північний захід від будинку Консисторії). У горизонтальному дні котловану зафіксовано декілька округлих заглибин діаметром 0,9 м та глибиною 0,3—0,4 м. Одна з них — діаметром і глибиною 0,5 м — розташовувалась біля стіни котловану та мала характерну корчагоподібну форму, що у сукупності із знахідками розвалів амфор у придонній частині заповнення цієї споруди дозволяє визначити зазначений котлован як залишки давньоруської «медуші» — підвального приміщення для зберігання великих керамічних посудин з вином та олією.

Заповнення котловану формувалося упродовж кількох століть: у XII—XIII ст. його було засипано ґрунтом із значним вмістом уламків побутової кераміки, а у XVIII ст. просідання ґрунту на місці цього котловану заповнили будівельним сміттям кінця XI — початку XII ст., при чому серед розрізнених уламків плінф, цем'янкового розчину та фрагментів голосників у ньому зафіксовано навіть окремі блоки мурування, а також фрагменти фрескового тиньку. Загалом ці будівельні матеріали є досить однорідними і характеризують рештки якоїсь мурованої споруди (найімовірніше, церкви), що була зведена близько другої половини — кінця XI ст. З огляду на топографію знахідки, вірогідно, йдеться про розібрані залишки храму, що розташовувався на розі сучасних вулиць Володимирської та Іринінської.

Ще один розвідувальний шурф у 2019 р. було закладено в інтер'єрі Софійського собору, у його головній наві, на місці експозиційного зондажу ділянки розкопу М. К. Каргера 1939 р. Необхідність досліджень зумовлена запланованими у перспективі роботами з оновлення експозиційних елементів Софійського собору. Шурфом розмірами 2,15 × 2,15 м розкрито нижню частину мурування та верхівку фундаменту одного з стовпів XI ст. у західній частині наосу, розібраного ще у XVII—XVIII ст. Під час досліджень простежені архітектурні елементи, не відображені М. К. Каргером у звітній документації. Зокрема встановлено, що початково стовп мав прямокутну у перетині форму розмірами 1,25 × 1,1 м, був вкритий обличкувальним розчином та розписаний фресками. Пізніше, найімовірніше, у середині — другій половині XI ст., його кути були підтесані до восьмигранної форми. Також тут простежено декілька рівнів цем'янкової «підготовки» XI—XII ст., що утворилися внаслідок щонайменше 3—4 ремонтів, постійно просідаючої підлоги. Фундамент стовпа, а також стрічкові фундаменти, що пов'язували його із західною стіною наосу, виконані з великих брил пісковику і граніту, покладених насухо; його простежено до глибини 0,8 м від рівня сучасної поверхні. Зрештою, передбачається, що виявлені зазначеним шурфом архітектурно-археологічні елементи у перспективі будуть належним чином музеєфіковані.

В. Івакін, І. Зоценко, В. Баранов

РОЗВІДКИ В РАЙОНІ КИРИЛІВСЬКОГО МОНАСТИРЯ

Співробітники Архітектурно-археологічної експедиції ІА НАН України провели розвідкові роботи в районі Кирилівського монастиря (Шевченківський р-н м. Київ). Були закладені два зондажі на території відділу «Кирилівська церква» Національного заповідника «Софія Київська» і пробитий шурф на території Київської міської психіатричної лікарні № 1 ім. І. П. Павлова. Також поновлені дослідження (шурф і зондаж) на відкритому В. К. Козюбою у 2017 р. давньоруському поселенні, яке розташовується на південь від собору (рисунок).

Безпосередньо на території садиби колишнього монастиря зафіксовані культурні нашарування з фрагментами керамічного посуду (XV—XVI ст.). Із зондажу походять два фрагменти посудин близьких до типу 14 за В. Д. Гупало, які датуються в межах першої половини XVI ст. У культурному шарі знайдені два профілі горщиків XV ст., близьких до типу 3а за О. В. Оногдою. Післямонгольський період існування храму висвітлений лише кількома документами (1539 і 1555 рр.), що повідомляють про монастирські земельні володіння, тому археологічне підтвердження функціонування обителі у вказаний період вкрай важливе для вивчення його історії.

Також у зондажі зафіксовані залишки фундаменту будинку ігумена, збудованого

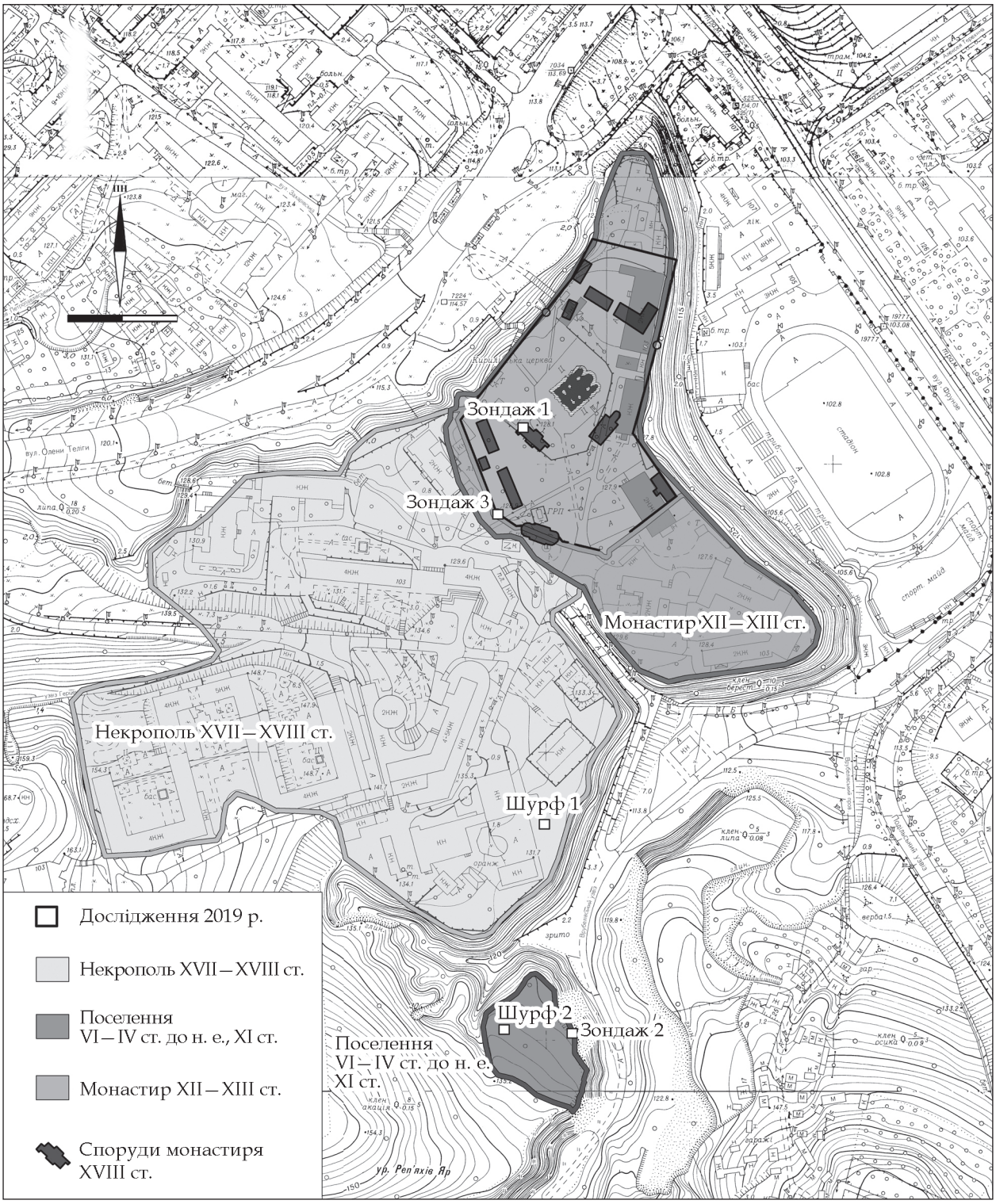

Розвідки в районі Кирилівської церкви у 2019 р.

у XVIII ст. за проєктом відомого українського архітектора І. Григоровича-Барського. У 1930-х рр. майже всі споруди монастиря були розібрані.

Внаслідок розвідок на території лікарні досліджені два поховальних комплекса, що належали до монастирського некрополя XVII—XIX ст. Обидва поховання орієнтовані головою на південний захід, лежали випростані на спині. В обох випадках зафіксовані сліди деревного тліну від гробовищ. Поховання 1 могло належати ченцю, оскільки під головою у небіжчика розміщувалися дві цеглини.

У 2017 р. В. К. Козюба відкрив раніше невідоме поселення давньоруського часу на відстані 350 м на південь від Кирилівської церкви, на високому мисі, з південної і східної

сторони обмеженому давнім яром (сучасна вулиця Врубелівський узвіз). Проте питання точнішого датування пам'ятки залишалося відкритим. Внаслідок розвідок у західній (шурф 2) і східній (зондаж 2) частинах поселення, вдалося зафіксувати культурний шар давньоруського часу з об'єктом рубежу XI—XII ст. і горизонт доби раннього залізного віку (VI—IV ст. до н. е.).

Виявлені внаслідок розвідок у районі Кирилівського собору матеріали підкреслюють необхідність масштабних археологічних досліджень цього київського р-ну. Такі обстеження можуть остаточно розв'язати питання про заселення місцевості на Кирилівських горах у давнину, прослідкувати функціонування різночасових поселень в мікрорегіоні, відкрити невідомі сторінки історії київського монастиря.

С. Тараненко, В. Івакін, В. Баранов, І. Зоценко, В. Лавров, О. Махота, Ю. Мисько, Д. Пефтіць

ДОСЛІДЖЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ ЦЕРКВИ СПАСА НА БЕРЕСТОВІ

У 2018—2019 рр. сектор археології Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника та Архітектурно-археологічна експедиція ІА НАН України здійснили науково-рятівні дослідження на території церкви Спаса на Берестові. Роботи пов'язані з реставрацією пам'ятки та благоустроєм довколишньої території. Дослідження проводилися у три етапи (рис. 1):

— серпень—жовтень 2018 р. Археологічний нагляд за траншеєю 1 — 98 м завдовжки, до 1,2 м завширшки, завглибшки від 1 м до 3,9 м по зовнішньому периметру стін існуючої споруди церкви;

— грудень 2018 р. — квітень 2019 р. Археологічний нагляд за траншеєю 2 — 248 м завдовжки, до 1,5 м завширшки, до 3,5 м завглибшки та стаціонарний розкоп з північного боку церкви загальною площею 93,2 м^2.

— травень—серпень 2019 р. Археологічний нагляд за 43 траншеєю загальною довжиною 560 м, до 0,5 м завширшки та до 0,6 м завглибшки.

Раньозалізний вік (Д. М. Пефтіць). Відкрите поселення пізнього етапу чорноліської культури (IX ст. до н. е.), яке отримало назву «Печерське 1». Виявлено понад 300 знахідок, більшість з яких становлять фрагменти ліпного керамічного посуду (кухонний, столовий і тарний), що є ознакою поселенських комплексів. Переважають уламки посудин кухонного призначення. Найкраще уявлення про їх вигляд дає розвал горщика, знайденого у заповненні заглибленої споруди 7. Посудина має стрункі пропорції, вінця орнаментовані проколами, а плічка прикрашені одинарним валиком із групами пальцевих вдавлень (рис. 2: a). Поруч неї знайдено фрагменти тарної посудини — корчаги, тулуб якої декорований геометричним орнаментом з прокреслених ліній та відтисків штампу (рис. 2: b). Рідкісними для комплексів чорноліського часу є знахідки мініатюрних посудин, два фрагменти яких походять з пам'ятки. Унікальною є знахідка вісімкоподібної бляшки (рис. 2: c) — першої на пам'ятках Київщини. Численні знахідки подібних прикрас на чорноліських пам'ятках є ознакою їх місцевого виробництва, одним із центрів якого була саме Середня Наддніпрянщина. Завдяки цій знахідці, яка у лісостеповій зоні датується в межах IX ст. до н.е., отримано не лише хронологічний маркер для поселення, але й можливість уточнити період існування чорноліських матеріалів північного ареалу.

Давньоруська доба. Матеріали давньоруського періоду представлені будматеріалами (аналіз плінфи — О. О. Махота, розчинів — Ю. М. Стріленко, фресок — Ю. О. Коренюк), нечисленними уламками керамічного посуду і речовими знахідками, які репрезентують різні аспекти церковного і світського життя тогочасного населення. Це застібки від церковних книжок, енколпіон XII—XV ст., свинцева пломба, прикраси (фрагменти скляних браслетів, ґудзик-бубонець, перстень), побутові речі (деталь замка від скрині, пірофілітові прясельця тощо).

Литовський період. Знахідки литовської доби рідкісні, але показові — це ажурна сережка з привісками XIV ст. (рис. 3) та книжкова накладка-застібка XV—XVI ст. Аналогічні походять із розкопок Вільнюського замку.

Новий час. Найбільш цікавим об'єктом цього періоду виявилася споруда 1. Вона

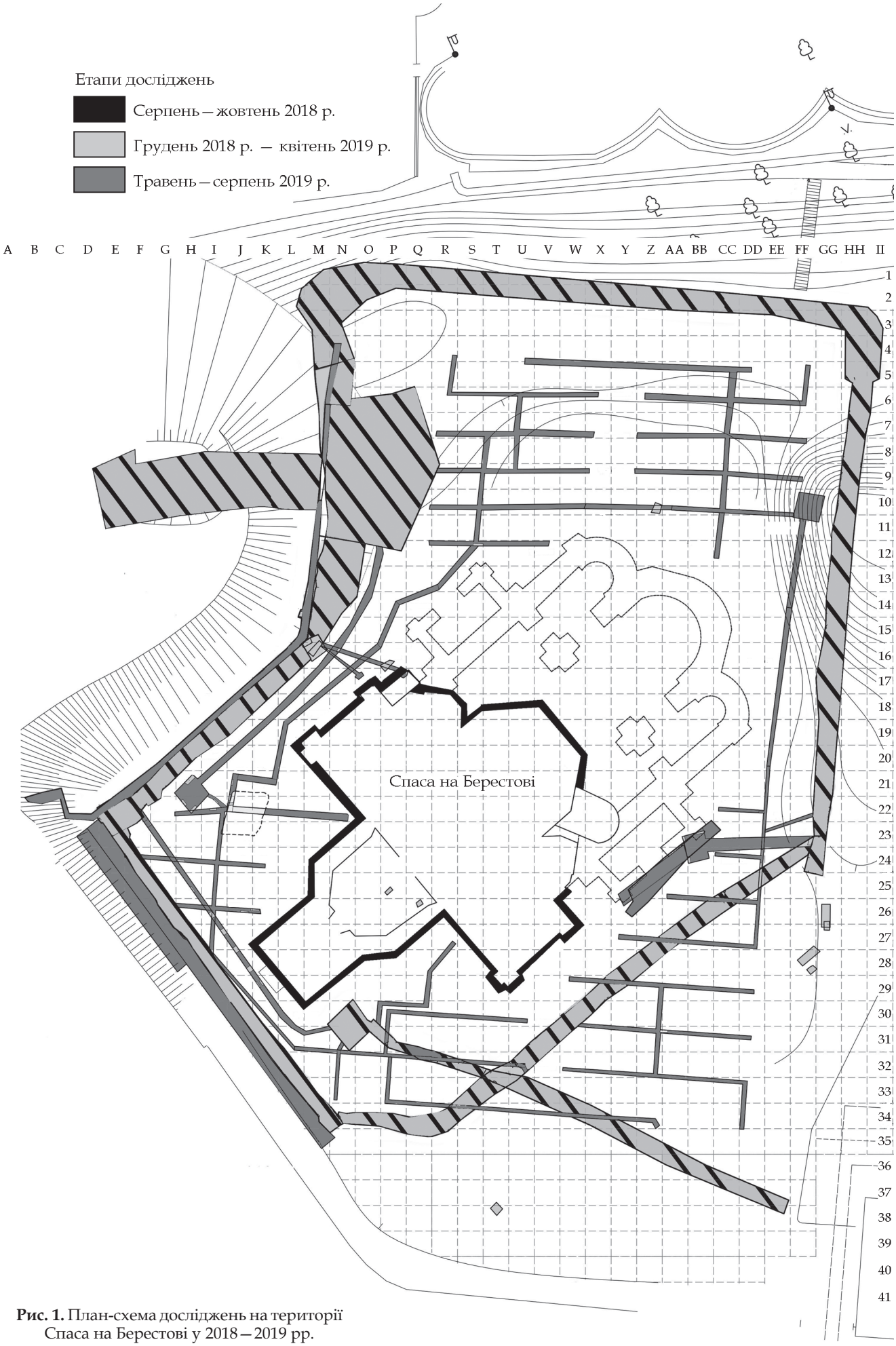

Рис. 1. План-схема досліджень на території Спаса на Берестові у 2018—2019 рр.

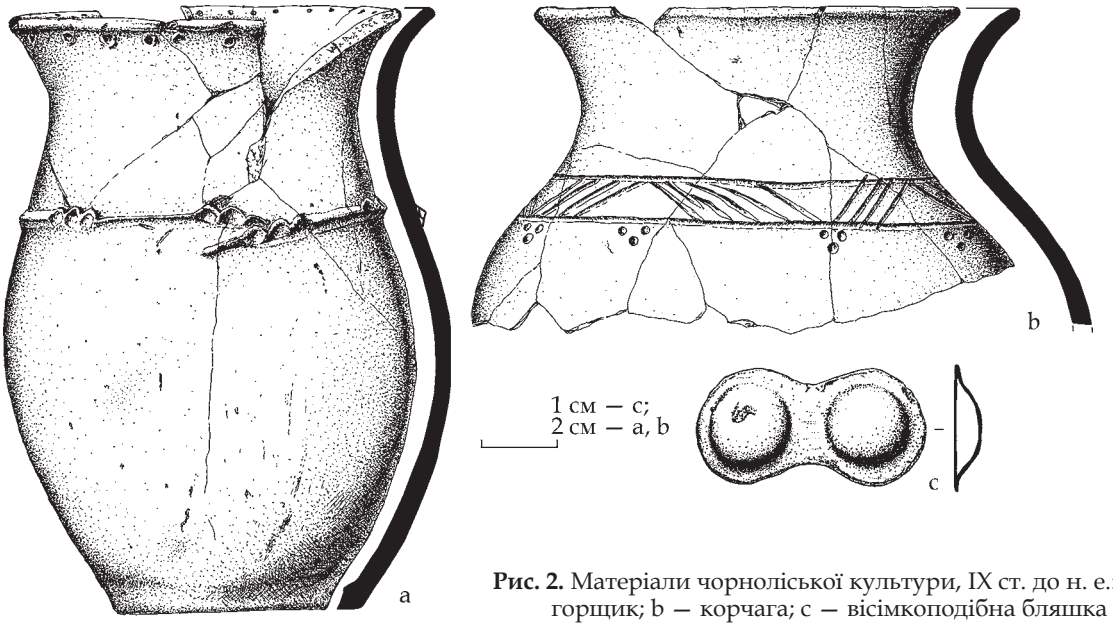

Рис. 2. Матеріали чорноліської культури, IX ст. до н. е.: a — горщик; b — корчага; c — вісімкоподібна бляшка

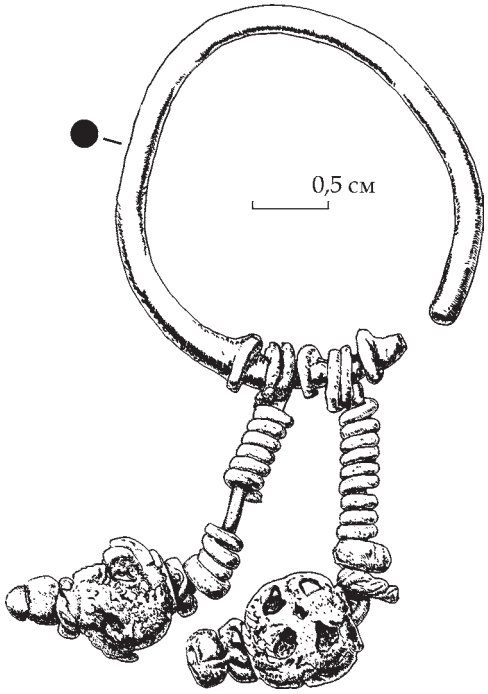

Рис. 3. Сережка з ажурними намистинами на підвісках, XIV ст.

розміщалася під підошвою валу і мала значні розміри — 7,6 × 7,4 м. Її долівка була викладена фрагментами плінфи (понад 400 екземплярів), велика кількість якої утворилася після відновлення церкви П. Могилою у 1640-х рр. Укупі з керамічним комплексом це дозволяє датувати споруду другою половиною XVII ст., оскільки вона припинила своє існування до початку будівництва валу Київської фортеці 1708 р. У XVII ст. навколо храму, з північного та східного боків, існувала дерев'яна житлово-господарська забудова, залишки якої неодноразово траплялися під час археологічних досліджень. По собі мешканці Печерського містечка полишили численні фрагменти керамічного посуду — горщиків, мисок, тарелів, часто вкритих зеленою, жовтою або коричневою поливою, з орнаментацією чи без. Багато уламків керамічних пічних кахель, оздоблених рослинним та геометричним орнаментом. Значна нумізматична колекція, яка разом із великою кількістю розбитих керамічних кубків може підтверджувати існування корчми (вірогідно, її рештки були зафіксовані дослідженнями 1989 р.).

Серед матеріалу цього періоду колекція натільних хрестів: 12 екземплярів цілих і фрагментованих литих металевих латинських прямокінцевих хрестів XVII—XVIII ст. (рис. 4) та дерев'яний різьблений у металевій оправі хрест середини XVIII ст., деталі одягу і взуття (фрагменти тканини, шкіри, ґудзики), скляні посудини, деревина та цвяхи від домовин.

Нумізматика (Г. А. Козубовський). Колекція нараховує 97 екземплярів, невелика частина походить із заповнення поховальних ям, інша — з шару XVII—XVIII ст. та найбільше — із заповнення споруди 1.

Найраніший екземпляр — акче 886 р. х. (1481—1482), Кримське ханство, Менглі-Гірей (1468—1515). Найбільша кількість у колекції солідів, півторагрошовиків Речі Посполитої Сигізмунда III (1587—1632) і Яна II Казимира (1649—1668) та солідів прибалтійських володінь Швеції королеви Христини (1632 (1635)—1654) і Карла X Густава (1654—1660). По одному екземпляру: шведський півторак (драйпелькер) Густава Адольфа (1611—1632); шотландський подвійний пенні Карла I (1625—1649); пруський солід Фридриха

Вільгельма (1641—1657); 1 копійка (2 екз.), Московське царство, Олексій Михайлович (1645—1676); 5 копійок 1727 р., Російська імперія, Катерина I (1725—1727). Оскільки в колекції присутні ознаки імітацій та перекарбування окремих монет, їх вивчення буде продовжено.

Некрополь. Одним із найбільш значних і складних об'єктів на цій території був некрополь церкви. Археологічно зафіксовано 431 поховання XV—XIX ст. Тривале активне використання кладовища на обмеженій території зумовило розташування могил у декілька ярусів. Як правило, небіжчика вміщували у труну. Серед основних порід дерев, із яких виготовляли труни, перевагу надавали сосні.

Особливе місце посідають комплекси з різноманітними поховальними конструкціями. Поховання з огороджуванням, коли небіжчик повністю або частково огороджений цеглою, пласкими кварцитовими чи пірофілітовими плитами або цеглою і плитами. Імовірно, вони імітували цегляні гробниці або саркофаги.

У кількох похованнях зафіксовано кам'яний підголівник. Такий звичай на території Київської Русі відомий з XI ст. та існував він до XVII — середини XVIII ст. Дослідники пов'язують підголівники з чернечим обрядом поховання, але їх наявність у дитячих похованнях унеможливлює трактування цієї деталі як атрибуту ієрейського або чернечого стану. Вірогідно, такі підголівники підкреслювали аскетичний спосіб життя загалом.

Антропологічний аналіз (О. Д. Козак, В. С. Унгурян). Для антропологічного аналізу представлено 10613 кісток. Більшість із них були позаконтекстні (6064 кістки, мінімальна кількість індивідів — 373). Кількість антропологічно досліджених поховань — 322 (4549 кісток), із них лише 253 є індивідуальними. Мінімальна кількість індивідів у похованнях — 409, вік вдалося встановити у 205 (у інших не вдалося через фрагментарність скелета та значну еродованість кісткової пластинки); стать визначено для 250 індивідів; стать і вік загалом визначено для 128 дорослих індивідів.

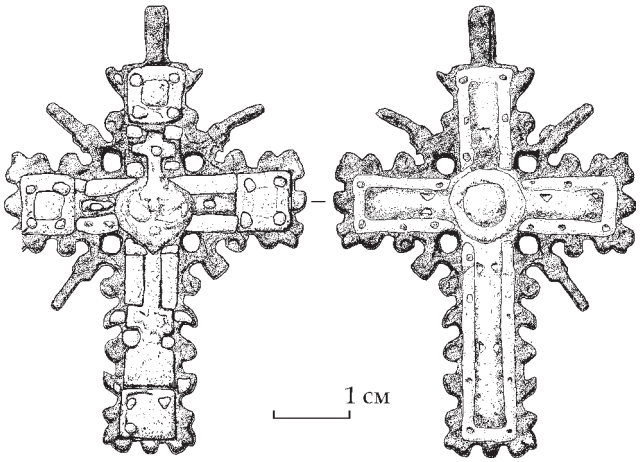

Рис. 4. Хрест латинський з вставками емалі, XVII—XVIII ст.

Невід'ємним елементом комплексного антропологічного дослідження є палеопатологічний аналіз. Досліджені сліди зубних, метаболічних, інфекційних та інших захворювань, сліди дегенеративних процесів на кістках та суглобах і наслідки травм. Серед патологій, які потребують детального вивчення та опису, є випадки третинного сифілісу; онкологічного захворювання; метаболічних порушень; краніосиностозу; туберкульозного спондиліту (другий випадок зафіксований на антропологічному матеріалі з території Києва).

Висновки. Зафіксовані культурні шари ранньозалізного віку, давньоруського періоду, литовської доби, Нового часу. Речовий матеріал представлений артефактами з кераміки, кольорового та чорного металу, кістки та скла і становить понад 5000 одиниць. Проведені комплексні біоархеологічні дослідження: іхтіологічні визначення кісток (Ю. К. Куцоконь), остеологічні аналізи птахів (Л. В. Горобець), тварин (Б. В. Мамчур), дослідження деревини з поховальних конструкцій та антрокологічний аналіз (М. С. Сергєєва), палеоетноботанічні визначення (С. А. Горбаненко).

Уперше на території церкви Спаса на Берестові зафіксовано поселення чорноліської культури IX ст. до н. е.

Відсутність на пам'ятці культурних шарів X—XI ст. спонукає до поновлення дискусії щодо розміщення літописного села Берестово.

С. Тараненко, О. Махота, Д. Пефтіць, Ю. Мисько

АРХЕОЛОГІЧНИЙ СЕЗОН 2019 РОКУ У НАЦІОНАЛЬНОМУ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОМУ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОМУ ЗАПОВІДНИКУ

Науково-дослідний сектор археології НКПІКЗ здійснював нагляд за всіма земляними аварійними роботами і геологорозвідувальними дослідженнями на території Національного Києво-Печерському історико-культурного заповідника (51 ділянка, загальна обстежена площа понад 330 м^2).

У шурфі зі східного боку корпусу № 7, геологорозвідувальному шурфі на північний захід від Аннозачатіївської церкви (корпус № 67), ямах під зелені насадження із західної сторони корпусу № 69, шурфі на схід від корпусу № 94, траншеях поблизу корпусів № 10 і № 24 та під час земляних робіт з метою укріплення сходів біля корпусу № 111 культурних шарів не виявлено.

Під час ремонтно-реставраційних робіт біля Троїцької надбрамної церкви з північного, східного та південного боків споруди земляний рівень був понижений на глибину від 0,2 до 0,5 м. Зафіксований шар перевідкладеного ґрунту з домішками будівельних матеріалів та залишків скляних виробів XX ст.

У зв'язку з продовженням ремонтно-реставраційних заходів на території Онуфріївської вежі, розпочатих у 2018 р., за периметром пам'ятки була закладена траншея 57,5 × 1,5 м, глибиною від 1,5 до 3,0 м. Зафіксована підошва фундаментів вежі різного ступеню збереженості. Стратиграфія траншеї різнорідна і здебільшого складалася з прошарків, пов'язаних з будівництвом та пізнішими перебудовами споруди. Всередині вежі був закладений шурф розміром 1,3—1,6 × 0,4—1,2 м. У куті із західного боку шурфу зафіксовано конструктивні елементи кладки заввишки 0,3 м і мощення на його дні. Це залишки стіни вежі, яка була знесена під час попередніх ремонтно-реставраційних робіт.

Із жовтня по грудень 2019 р. відбувався нагляд за траншеями та шурфами під елек-

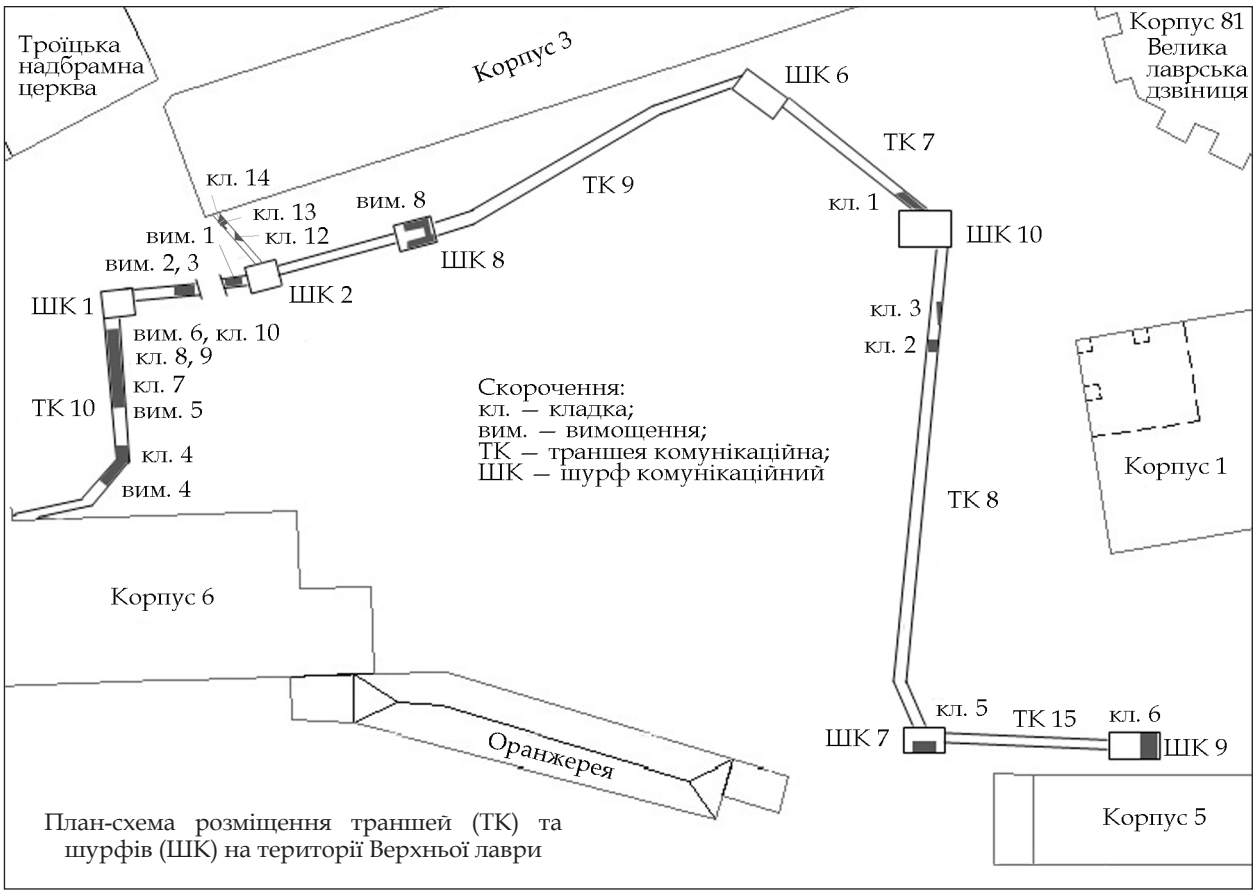

План-схема розміщення траншей (ТК) та шурфів (ШК) на території Верхньої лаври

тричні комунікації (далі ТК і ШК). За час нагляду обстежено 17 траншей і 10 шурфів під комунікації. Роботи на території Нижньої Лаври були сконцентровані на схилі між корпусом № 10 та Онуфріївською вежею. Система траншей і шурфів на схилі (ТК 1—6, ТК 11—14, ШК 3—5) мала загальну довжину 137,8 м та глибину до 1,3 м. Територія, де проводились земляні роботи, складається з шару насипного мішаного перевідкладеного суглинку з домішками будівельних матеріалів та сміття. Культурних шарів не виявлено. Матеріал представлений поодинокими фрагментами кераміки і фрагментами скляних виробів XVIII—XX ст.

На Верхній території Заповідника траншеї прокладалися у дворі, обмеженому Троїцькою надбрамною церквою, корпуси № 1, 3, 5, 6 і Великою лаврською дзвіницею (рисунок). Система траншей та шурфів (ТК 7—10, ТК 15—17, ШК 1, 2, ШК 6—10) між корпусами мала загальну довжину 161,5 м, середню глибину від 0,7 до 1,1 м (для траншей) та від 1,5 до 3,5 м (для шурфів). Загалом було виявлено 14 кладок та вісім вимосток з цегли XVII—XX ст. (таблиця).

У ШК 1, 6, 7 і 10 зафіксовано 10 господарських ям XVII—XVIII ст. з фрагментами полив'яних керамічних горщиків, кахель та біоетнопалеоботанічними рештками. У ШК 6 досліджено два об'єкта XIII—XIV ст. і дві — XVII—XVIII ст. Через невеликі розміри шурфів об'єкти досліджені фрагментарно, але, вірогідно, це були споруди господарського призначення.

Археологічний нагляд за земляними роботами традиційно засвідчив свою ефективність. У результаті польових досліджень на

Виявлені цегляні конструкції XVII—XX ст.

Шифр	Об'єкт, рівень виявлення від с. д. п., м	Розміри, м; кількість рядів	Розміри цегли, м; дата, ст.	Відповідність спорудам на планах Києво-Печерської лаври
ТК 7	Кладка 1, 0,2—0,4	1,2 × 0,4; три	27 × 13 × 7,0; XIX	Мала архітектурна форма (фонтан чи колодязь; 1908)
ТК 8	Кладка 2, 0,2—0,8	1,2 × 0,3; вісім	27 × 13 × 7,0; XIX	Будівля господарського призначення (1891—1925)
ТК 8	Кладка 3, 0,3—0,7	1,0 × 0,2; бетонна плита	XIX—XX	Те саме
ТК 10	Кладка 4, 0,6—0,9	1,3 × 0,4; три	34 × 17 × 5,0; кінець XVII — XVIII	«Кам'яні келії де переплітають книги» (1742—1837).
ШК 7	Кладка 5, 1,0—1,5	1,0 × 1,5; вісім	30 × 15 ×?; кінець XVII — XVIII	«Кам'яна одноповерхова споруда для розміщення келій Старшої монастирської братії та клірошан» (1845—1891)
ШК 9	Кладка 6, 0,9—1,9	1,0 × 1,5; 14	15 × 7,0; кінець XVII — XVIII	
ТК 10	Кладка 7, 0,6—1,0	0,8 × 0,3; три	кінець XVII — XVIII	
ТК 10	Кладка 8, 1,1	1,0 × 0,3; один	30 × 17 × 7,0; XIX	
ТК10	Кладка 9, 0,7	1,2 × 0,3; п'ять	кінець XVII — XVIII	
ТК 10	Кладка 10, 0,6	1,1 × 0,3; три	кінець XVII — XVIII	
ТК 16	Кладка 11, 0,5	1,2 × 0,5; вісім	XIX—XX	Невелика господарська споруда монастиря (XX ст.)
ТК 17	Кладка 12, 0,5—1,2	1,0 × 0,4; шість	26 × 13 × 6; 30 × 16,5 × 4; кінець XVII — XVIII	Господарське приміщення збудоване близько 1845 р. або залишки прибудови 1925 р. до південно-західного кута корп. № 3
ТК 17	Кладка 13, 0,3—0,7	0,4 × 0,4; дев'ять	13 × 7,0; 15 × 6,5; кінець XVII — XVIII	
ТК 17	Кладка 14, 0,3	0,7 × 0,4; три	кінець XVIII — перша половина XIX	
ТК 9	Вимощення 1, 0,3	2,1 × 0,3; один	XVIII — перша половина XIX	Прибудова до південно-західного боку корп. № 3 (1920)
ТК 9	Вимощення 2, 0,1	1,0 ×0,3; один	Те саме	«Кам'яні келії де переплітають книги» (1742—1837)
ТК 9	Вимощення 30,9	0,3 × 0,3; один	Те саме	Те саме
ТК 10	Вимощення 4, 0,1	2,0 × 2,0; один	Те саме	Аналогічне до сучасного біля корп. № 6
ТК 10	Вимощення 5, 0,5	1,1 × 0,3; три	Те саме	—
ТК 10	Вимощення 6, 0,3	1,1 × 0,3; два	33—36 × 5—6; XVIII — перша половина XIX	—
ТК 10	Вимощення 7, 0,6	0,9 × 0,3; один	33—36 × 5—6; XVIII — перша половина XIX	Відповідає кладці 10
ШК 8	Вимощення 8, 0,8	2,0 × 1,4; один	XVIII — перша половина XIX	—

території заповідника отримано різноманітний археологічний матеріал (включаючи біопалеоботанічні рештки), який представлений основними категоріями: кераміка, фрагменти виробів із чорного та кольорового металу, скла та кістки XIII—XX ст. Варто виділити знайдене у культурному шарі XVIII—XIX ст. (ТК 7) скупчення кісток, що складалося з дев'яти діафізів довгих кісток з відпиляними епіфізами кінцівок великої рогатої худоби. Робота виконана пилкою з відносно дрібними зубцями. Зазначені артефакти можна інтерпретувати як заготовки для роботи ремісника-косторіза (визначення М. Сергєєвої). З попередніх розкопок на території заповідника походять не тільки готові вироби, але й поодинокі напівфабрикати, що може свідчити про місцеву обробку кістки, принаймні спорадичну.

Отримані матеріали під час досліджень в траншеях та шурфах (ТК 7—10, ТК 15—17, ШК 1, 2, ШК 6—10) можуть стати надійним джерелом для реконструкції забудови території між корпусами № 1, 3, 5, 6 та Великою лаврською дзвіницею у XVII—XX ст. При цьому виникає низка проблем пов'язаних з експлуатацією цієї території у більш ранній час. Відсутність матеріалу та об'єктів давньоруського часу ставить під сумнів використання цієї території у житлово-господарських цілях у XI—XIII ст. Матеріали литовської доби свідчать, що тут розміщувалися об'єкти як мінімум господарського призначення.

КИЇВСЬКА ОБЛАСТЬ

Д. Бібіков, Д. Дяченко, В. Івакін

РОЗКОПКИ НА ПОСАДІ ДАВНЬОРУСЬКОГО ВИШГОРОДА

Основні польові роботи Вишгородської археологічної експедиції були спрямовані на дослідження раніше виявленого житла першої половини XII ст. в центральній частині посаду літописного Вишгорода. «Пляма» об'єкту була помічена поруч із Музеєм давньоруського гончарства під час прокладання комунікації в 2012 р. Однак, лише 2019 р. з'явилась можливість повноцінного археологічного дослідження споруди. Водночас виникла ідея натурної реконструкції житла в повну величину.

Розкоп 12 закладено в 1 м північніше споруди Музею давньоруського гончарства, в центральній частині музейної садиби. Основна частина розкопу, розмірами 7 × 3 м, орієнтована за віссю південний захід—північний схід. У процесі робіт до його західної частини, паралельно довгій осі, здійснено прирізку розмірами 3 × 1 м, до південної — аналогічну прирізку розмірами 4 × 1 м. Площа розкопу виявилась сильно пошкодженою траншеями комунікацій XX ст. (рисунок).

Вказана споруда (об'єкт 1) належить до типу двоярусних наземних будівель із заглибленим у материк приміщенням — підклітом. Даний тип стає панівним у забудові вишгородського посаду на початку XII ст. Оскільки до рівня материка культурні нашарування, внаслідок багатолітньої господарської діяльності та під дією кореневої системи рослин, виявилися практично повністю перевідкладеними, предметом досліджень став переважно заглиблений підкліт. Стіни верхнього ярусу виходили за межі цього заглиблення і закріплювалися за допомогою потужних опорних стовпів.

Об'єкт 1 має аморфну форму, довгою віссю орієнтований з північного заходу на південний схід. Загальна довжина — 4,3 м. Складається з двох частин. Південно-східна має трапецієвидну форму, її максимальні розміри — 2,6 × 2,05 м. Орієнтована довгою віссю з півночі на південь. Північно-західна частина частково врізається в попередню, її повздовжня вісь співпадає з «генеральною» віссю об'єкту 1, максимальні розміри становлять 2,55 × 1,3 м. Глибина південно-східної частини від рівня виявлення становить 0,2—0,3 м; північно-західної — 0,6—0,8 м. Перепад висот між ними — до 0,4 м. З північно-східного боку до заглибленої частини об'єкту, по її центру, примикає приступок 0,45—0,5 м завширшки і 0,15 м завглибшки, основна частина якого перерізається траншеєю-перекопом. Стінки котловану мають незначний нахил, лише в північно-західній частині стають вертикальними: в західному куті навіть відзначено невеликий підбій.

До об'єкту 1 примикає низка стовпових ям. Перша — у південно-східному куті житла — ромбовидної форми, розмірами 0,27 × 0,3 м, глибиною 0,26 м. У північно-східній частині — друга: округла, діаметром 0,35 м, глибиною 0,23 м (частково перерізана траншеєю-перекопом). До південно-західної чистини об'єкту 1 примикає третя ямка, діаметром 0,33 м, глибиною 0,26 м. Четверта ямка знаходиться в 0,65 м на північний схід від відповідної стінки об'єкту, на одній осі з першими двома. Вона має овальну форму (розміри — 0,33 × 0,39 м, глибина — 0,33 м) і, скоріш за все, є конструктивним елементом наземної частини об'єкту 1. Частина ще однієї ймовірної стовпової ями фіксується в південно-західному куті споруди. З деяких ямок походив нечисленний керамічний матеріал.

Заповнення об'єкту 1 можна умовно розподілити на два синхронних горизонти, котрі, очевидно, відповідають окремим ярусам конструкції споруди. Верхній горизонт являє собою більш темний сірий, слабо гумусований супісок, густо насичений фрагментами кераміки XI — першої половини XII ст., дрібними фрагментами печини, вугликами. В південно-східній частині об'єкту в межах цього заповнення на глибині 0,1—0,3 м траплялася значна кількість шлаку, фрагменти плінфи. Звідси ж походить до п'яти фрагментів кам'яних розтиральників. Поблизу північно-західного кута котловану на глибині 0,2—0,6 м траплялися крупні шматки печини, шлаки і загладжені фрагменти склепіння печі, а на глибині 0,4 м зафіксоване суцільне скупчення великих фрагментів печини, загладженої з обох боків, і великих

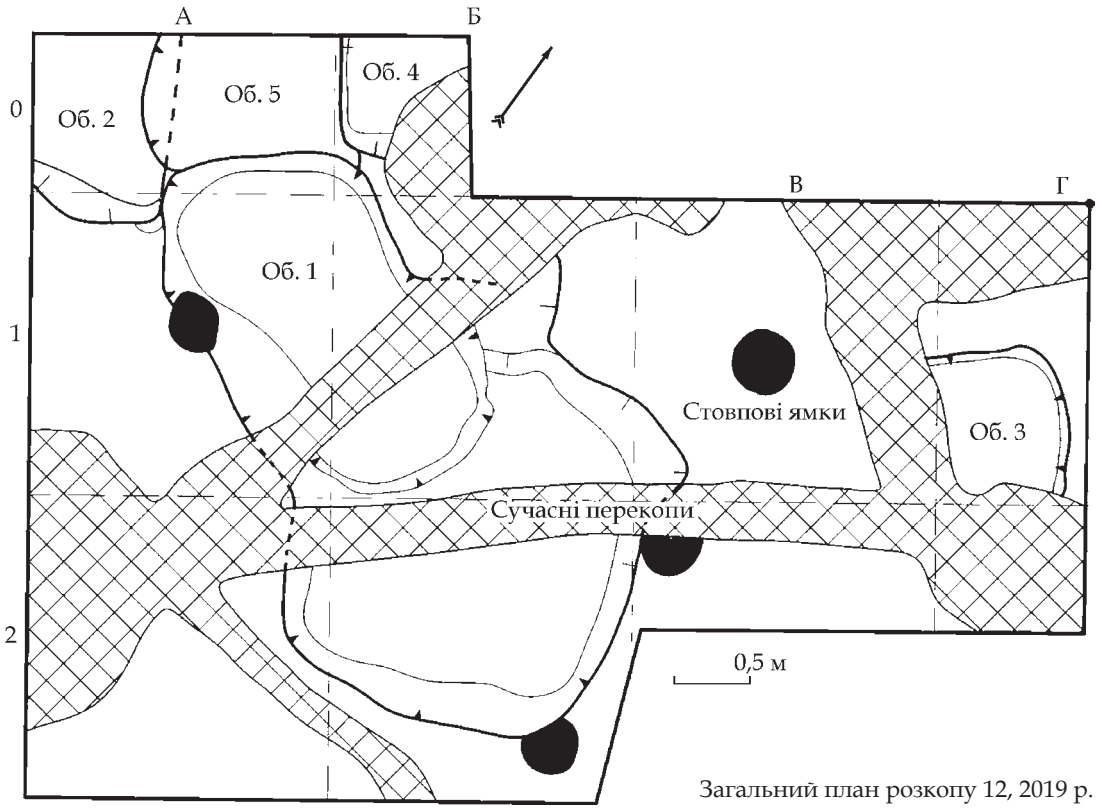

Загальний план розкопу 12, 2019 р.

грудок материкового суглинку. Тут же знайдено розвали двох денець горщиків і уламок пірофілітової плити (жорна?). Вочевидь, зазначене скупчення собою являє залишки печі, що завалилася з верхнього ярусу.

На глибині до 0,5—0,6 м заповнення поступово світлішає, кількість знахідок і печини різко знижується.

Як переконливо свідчить стратиграфічна ситуація, верхній ярус споруди містив глинобитну піч і мав житлове призначення; нижній — слугував господарською коморою. Традиційними для середньовічних жител є знахідки розтиральників і жорна (?). Наявність значної кількості шлаків вказує на певні операції з виготовлення чи обробки заліза, що проводилися безпосередньо в житлі.

Численні побутові предмети — чотири пірофілітові пряслиця, шість залізних голок — належали жінкам. Те саме можна сказати про скляні уламки прикрас — браслетів і перснів. Серед чоловічих прикрас — бронзова ліровидна пряжка. Дитячою іграшкою слугувала керамічна, вкрита зеленою поливою, фігурка вершника з сагайдаком на коні. Присутні і предмети розкоші — уламки скляних кубків, залізна ліровидна пряжка, декорована тонкими пластинами жовтого металу. Також серед індивідуальних знахідок варто згадати фрагмент бронзового хоросу, глиняний підсвічник, сланцевий хрест-«корсунчик». Можна припустити, що виявлена споруда слугувала помешканням заможного ремісника і його родини.

У північно-західній частині розкопу, в межах прирізки, частково розчищено три господарські ями давньоруського періоду. Вони взаємно перерізаються і є хронологічно близькими. Найранішою ямою є об'єкт 5, що з південного сходу перерізається об'єктом 1, з південного заходу — об'єктом 2 (проте, продовжується глибше за нього), з північного сходу — об'єктом 4. Північно-західна частина об'єкту виходить за межі розкопу. Максимальна зафіксована довжина з північного сходу на південний захід, становить 1,28 м, з північного заходу на південний схід — 0,9 м. Стінки і дно — похилі, лише південно-західна стінка має вертикальний борт 0,2 м заввишки. Максимальна глибина по центру ями — 0,4 м. Заповненням є перевідкладений материковий суглинок з грудками сірого супіску.

Об'єкт 4 зі сходу перерізається траншеєю-перекопом, частково перекриває об'єкт 5; північна і північно-західна частини виходять за межі розкопу. Стінки похилі, дно має незначний нахил з північного сходу у бік стінки розкопу. Основна частина заповнення — сірий гумусований супісок зі світлішими грудками, поступово світлішає донизу. По дну фіксується прошарок коричнево-бурого слабо гумусованого супіску, потужністю 2—6 см (потовщується по мірі падіння дна). З верхньої частини заповнення походить залізний гачок і фрагменти кераміки.

У західному куті розкопу виявлено об'єкт 2 — яму, що вертикально прорізає об'єкт 5,

частково змикаючись зі стінкою об'єкту 1. Північно-західна і південно-західна частини ями виходять за межі розкопу. Максимально зафіксована довжина з північного сходу на південний захід становить 1,2 м; з південного заходу на південний схід — 0,95 м. Дно горизонтальне, стінки похилі, глибина — 0,22 м. Заповненням є плямистий світло-сірий супісок з дрібними грудками печини. В заповненні — поодинокі фрагменти давньоруської кераміки і кістки тварин.

У північно-східній частині розкопу виявлено ще одну господарську яму — об'єкт 3. Вірогідно, об'єкт мав овальну форму, проте значну його частину знищено двома траншеями-перекопами з комунікаціями, що прорізали заповнення із заходу на схід, а також — з північного заходу на південний схід. З півночі на південь яму простежено на довжину 0,8—0,9 м, з заходу на схід — на 0,6—0,7 м. Вона має горизонтальне дно і вертикальні стінки; глибина від рівня виявлення — 0,27—0,41 м. Заповнення ями — темно-сірий гумусований супісок. У ньому виявлені поодинокі фрагменти керамічного посуду давньоруського часу. Попід стінами простежено прошарок перевідкладеного материкового суглинку 0,15—0,2 м завширшки; аналогічне заповнення фіксується в 0,1—0,15 м від дна. В ньому знахідок не виявлено.

Роботи 2019 р. доповнюють наявні відомості про історичну топографію і населення посаду давньоруського Вишгорода. Протягом наступних польових сезонів плануємо продовжити планомірне дослідження пам'ятки.

І. Готун, Я. Володарець-Урбанович, Т. Бітковська

РОЗКОПКИ ЗАРУБИНЕЦЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ ХОДОСІВКА—ФІАЛКИ 3

Улітку 2019 р. в урочищі Фіалки на південній околиці Ходосівки проведені незначні за обсягом додаткові роботи. Перед характеристикою їхньої специфіки варто зупинитись на загальній ситуації у мікрорегіоні.

Оскільки інші згадки щодо обстеження означеної території невідомі, початком її археологічного вивчення слід вважати 1983 р., коли О. В. Сєров відзначив у звіті про археологічні розвідки фіксацію на площі 180 × 120 м на лівому березі р. Гвоздовка, між її руслом і дорогою у напрямку с. Креничі, підйомного матеріалу, представленого уламками давньоруського гончарного посуду XI—XIII ст. У 1991 р. наявність пам'ятки констатували В. О. Петрашенко і В. К. Козюба під час обстеження об'єктів культурної спадщини басейну р. Віта (Сіверка) у рамках заходів з екологічного оздоровлення гідромережі останньої. Дослідники відзначили 25—30-сантиметрову потужність культурного шару і присутність у ньому знахідок як вказаної хронології, так і доби раннього заліза, хоча факти шурфування або наявність оголень шару в тексті звіту і щоденнику не згадані, бракує і малюнків чи фотографій матеріалів із селища. Згодом інформація про пункт була введена до наукового обігу у присвяченому названим роботам препринті, водночас у звіті зазначена площа 180 × 120 м, у публікації — 80 × 120 м; в обох випадках наведено однаковий план пам'ятки.

У 2000 р. у зв'язку з розробкою Генплану с. Ходосівка пункт відвідали працівники Київського облцентру з охорони пам'яток історії, археології та мистецтва. У їхньому звіті наведено дані щодо селища з препринту В. О. Петрашенко та В. К. Козюби і відзначено закладання 10 шурфів розмірами 1 × 1 м на площі 18 га в ур. Фіалки з констатацією факту відсутності слідів людської діяльності на цій території. На карту нанесено відкриту О. В. Сєровим пам'ятку, щоправда, з продовженням її меж на захід від дороги Ходосівка—Креничі, де у звіті О. В. Сєрова за 1983 р. згадане поселення скіфського часу, хоч останнє знаходиться значно далі на південь. Обстеження відображене у звіті та пам'яткоохоронній документації, де за його результатами навколо поселення встановлено 50-метрову охоронну зону і 100-метрову зону регульованої забудови. Працівники Центру виготовили на селище паспорт і облікову картку, пункт під № 1041 внесено до попереднього Переліку пам'яток археології Київської обл., пропонованих до занесення до Держреєстру нерухомих пам'яток України, затвердженого рішенням Київоблради від 19.06.2003 р. № 099-08-XXIV.

Керамічні знахідки з розкопів 2—3 в урочищі Фіалки у Ходосівці

Суміщення шляхом пошуку відповідників у особливостях рельєфу та у розміщенні доріг і вулиць, представлених у різних масштабах картографічних ілюстрацій з матеріалів В. О. Петрашенко з В. К. Козюбою і Ю. І. Толкачова, дозволяє припустити, що наведений у працях про басейн р. Віта (Сіверка) план надалі використано зі збереженням конфігурації, але без урахування різних масштабів картооснови. Це викликає питання про якість робіт Центру тому, що йдеться не про абстрактну розвідку, а про пам'яткоохоронні дослідження для формування основного містобудівного документа населеного пункту — його Генерального плану. Оскільки селище внесене до облікової документації саме у такому вигляді, виділену В. О. Петрашенко і В. К. Козюбою територію запропоновано називати Ходосівка—Фіалки 1, а навколишню площу пам'ятки у баченні Ю. І. Толкачова і його співавторів — Ходосівка—Фіалки 2.

У 2018 р. на північній межі охоронної зони останнього Північною експедицією під час наукового археологічного обстеження земельних ділянок у шурфах на глибині від 0,4—0,8 до 0,6—1,0 м відзначено зміну кольору верхнього світло-сірого слабогумусованого супіску на сірий при переході у сіро-жовтий материковий пласт. У окремих шурфах на рівні материка були зафіксовані уламки кераміки зарубинецької культури, а в одному з них — частина плями заповнення синхронного об'єкта, що як надалі показали дослідження 2018 р., виявився житловою спорудою. Культурно-хронологічні характеристики матеріалу (ліпна кераміка зарубинецької культури на противагу гончарній давньоруській чи навіть ліпній ранньозалізної доби, хоч причини появи інформації про останню на схід від дороги Ходосівка—Креничі залишились нез'ясованими) і різниця у рівні його залягання (на рівні материка на глибині 0,4—1,0 м під потужним стерильним

прошарком у порівнянні з 25—30-сантиметровим поверхневим шаром безпосередньо над материком) спричинили припущення щодо відсутності зв'язку між простеженим локальним місцезнаходженням і селищем «ранньозалізної та давньоруської доби» в ур. «Фіалки», у охоронній зоні якого проведені роботи. З огляду на особливості зібраної кераміки, було виявлено новий об'єкт Ходосівка—Фіалки 3, який належить до раннього періоду культури і передував зарубинецькому горизонту розташованого неподалік городища «Кругле». Для деталізації культурно-стратиграфічної ситуації на описаній території у 2019 р. дослідження були продовжені.

Зокрема, на місці шурфу 4 ділянки 1, де у 2018 р. зафіксовано неповний розвал миски зарубинецької культури, закладено розкоп 2 загальною площею 6 м^2, розміщений у південній частині ділянки, біля воріт, зорієнтований із незначним відхиленням за сторінами світу. Материк виявлено на глибині близько 0,9 м. У його нижній частині зафіксовано решткі круглої у плані западини зі слідами замивів. У шарі світло-коричневого супіску простеженому під дерновим шаром і підстеленому пов'язаним із заповненням западини сірим супіщаним прошарком з основними знахідками зібрані уламки ліпного посуду (рисунок), зокрема зарубинецької культури.

У північній частині тієї само ділянки, на місці шурфу 5, закладено розкоп 3 площею 12 м^2, також із незначним відхиленням зорієнтований за сторонами світу. Материк виявлено на глибині 1 м. У центрі розкопу зафіксовано западину від спрямованого вздовж схилу у широтному напрямку видовженого замиву. У шарі темно-сірого супіску, перекритому дереном і світло-коричневим слабогумусованим опідзоленим супіском, з основною кількістю знахідок виявлено фрагменти ліпного і гончарного посуду (рисунок), печину і каміння.

Отже, єдиним об'єктом на поселенні залишається вивчене у 2018 р. житло, а виявлені тоді ж і розкопані у цьому сезоні заглиблення з археологічним матеріалом, справляють враження природних.

І. Готун, Я. Володарець-Урбанович, Д. Черновол, О. Авраменко

СЛОВ'ЯНСЬКЕ СЕЛИЩЕ ХОДОСІВКА—КОЗАКІВ ЯР І ТРИПІЛЬСЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ ХОДОСІВКА—ЗОЦІЄВА ГОРА

П'ятдесятирічна історія археологічних розкопок селища Ходосівка—Козаків Яр виявилась наповненою парадоксами і курйозами, причому, деякі із них стали очевидними лише недавно, а частина проблем і досі залишається невирішеною. Попри значення пункту для вивчення історії Середнього Подніпров'я часів становлення Київської Русі, його відкриття відносять до 1969 р., хоча з поселення відомі матеріали з шифром 1968 р. (що може пояснюватись випадковим виявленням слов'янських знахідок у 1968 р. і подальшими, вже забезпеченими необхідними дозвільними паперами і задокументованими, роботами у наступному році). О. В. Сухобоков і В. О. Петрашенко позиціонували цю пам'ятку як розташовану в Ходосівці, хоч прив'язували її до урочища Козаків Яр на території Підгірцівської сільської ради сусіднього Обухівського р-ну. В. О. Петрашенко навіть провела розкопки у межах підгірцівської території, вважаючи її ходосівською, натомість, О. В. Філюк підгірцівськими називав роботи неподалік крайніх садиб Ходосівки. Крім того, як зауважував О. В. Комар, Р. С. Орлов і О. В. Сухобоков

Рис. 1. Об'єкт 1, вигляд з північного сходу

Рис. 2. Знахідки із заповнення ями

у окремих випадках розкривали одні й ті ж самі об'єкти. Л. М. Рутківська, яка теж працювала на поселенні у 1972 р., сприйняла свіжий розкоп О. В. Сухобокова за сліди досліджень Р. С. Орлова трирічної давності і визначила зафіксований на пам'ятці пласт обпаленої глини як залишки крематорію тілопального могильника (принагідно слід акцентувати, що крім фіксації експедицією В. О. Петрашенко закопаних у долівці однієї споруди черепів, поховальні комплекси цієї поселенської структури невідомі). В умовах такої плутанини, хоч пункт як складова одного комплексу з городищем «Кругле», попри не синхронність їх існування і без урахування нашарувань прилеглого до городища неукріпленого селища, був паспортизований ще за радянських часів (індекс 1768), Північ-

на експедиція у 2013 р. провела поглиблені розвідкові роботи у ходосівській частині поселення і констатувала поширення культурних нашарувань практично на всій поверхні зайнятого пам'яткою відрогу плато.

У результаті зазначених досліджень простежено, що частково розкопане названими дослідниками слов'янське селище Ходосівка — Козаків Яр, без розриву у поширенні культурних нашарувань, плавно переходить у розміщене північніше поселення Ходосівка — Зоцієва Гора. Останнє зафіксував у 1972 р. О. В. Сухобоков, відзначивши на ріллі уламки пізньотрипільської кераміки софіївського типу і скупчення раковин перлівниці, що, на думку В. О. Круца, свідчило про наявність тут пам'ятки доби бронзи. І хоча накопичені надалі матеріали показали, що панцирі молюсків у значній кількості зустрічаються також у об'єктах слов'ян кінця І тис., які простежено на селищах Рашків І і Стайки, городищі Добринівці та інших, закладені у 1973 р. С. С. Березанською і В. О. Круцом шурфи та зондажі дозволили виявити раковини, кістки тварин, ліпну кераміку, що привело до констатації наявності тут пункту софіївського типу трипільської культури етапу СІІ.

Під час робіт 2013 р. у кількох шурфах було простежено верхні частини впущених у материк чи більш ранні шари археологічних об'єктів, у перспективі планувалось повністю їх оконтурити і дослідити. Одна з таких заглиблених споруд розчищена у цьому сезоні.

Розкоп 1 загальною площею 9 м^2 закладений на місці шурфу 91 у північній частині зайнятого пам'яткою відрогу, неподалік кам'яного хреста. Материк виявлений на глибині 0,3 м під шаром задернованого темно-сірого слабогумусованого ґрунту. Тут досліджено об'єкт 1 — господарську яму. Її розміри становили 2,07 × 1,55 м, глибина — приблизно 0,48 м від рівня фіксації, у материк об'єкт заходив на 0,15 м. Верхню частину заповнення (близько 0,3 м) становить темно-сірий слабогумусований ґрунт зі значними включеннями фрагментів кераміки, обмазки, мушель; нижня (до 0,1 м) має світло-сіре забарвлення з незначними включеннями вуглинок, органіки і материкової породи; дно об'єкта нерівне (рис. 1).

Основна частина знахідок концентрувалась у верхній частині. Заповнення ями містило фрагменти керамічних виробів і мушлі річкових черепашок Unio. Керамічні знахідки представлені фрагментами кухонного посуду, який мав у складі глиняного тіста велику кількість товченої черепашки. Виявлена кераміка представлена фрагментами вінець горщиків і сферичних мисок. Орнамент на цій категорії посуду відсутній, окрім окремих фрагментів вінець горщиків, на яких простежено подібні до канелюр плавні заглиблення. Серед виявлених фрагментів посуду знайдено один уламок ручки столової посудини, прикрашений монохромним розписом і покритий світло-жовтим ангобом. Він виконаний із добре відмученої глини. У заповнені ями також виявлено три пряслиця різних форм, кам'яний розтиральник, рогова мотика і заготовка ще однієї, фрагмент кістяної проколки тощо. До унікальних знахідок належать пласка намистина із мушлі та антропоморфна статуетка (рис. 2). У останньої відсутні статеві ознаки, голова зроблена у вигляді плаского диска, непропорційно великого відносно тіла. На ньому відсутні ознаки очей, носа і рота, окрім характерних для зображення голови наскрізних отворів по краю. Ноги розпочинаються практично з голови без відображення торсу. Виріб виготовлено із притаманного кухонному посуду тіста з домішкою товченої черепашки, що нехарактерно для цієї категорії знахідок.

Усі виявлені знахідки належать до найпізнішої фази існування трипільської культури — етапу СІІ.

І. Готун, О. Казимір, А. Сухонос, Я. Володарець-Урбанович, М. Гунь, О. Шуман

ДЕТАЛІЗАЦІЯ ІНФОРМАЦІЇ ПРО ХОДОСІВСЬКИЙ АРХЕОЛОГІЧНИЙ КОМПЛЕКС

Крім розкопок поселень Ходосівка — Рославське, Ходосівка — Козаків Яр і Ходосівка — Фіалки 3 та досліджень у Підгірцях і Ржищеві, Північна експедиція провела незначні розвідкові роботи для деталізації наявних даних щодо окремих складових Ходосівського комплексу.

Перший пункт пов'язаний із селищем Ходосівка — Чернеча Гора, відкритим у 2000 р.

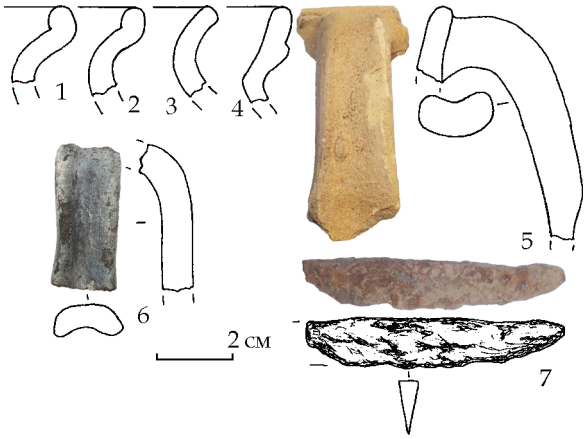

Рис. 1. Уламки різночасової кераміки і клинок залізного ножа періоду Київської Русі з поселення Ходосівка — Чернеча Гора

співробітниками Київського облцентру з охорони пам'яток. Вже доводилось зауважувати, що зроблено це було не під час якоїсь абстрактної розвідки чи випадкової фіксації знахідок при реалізації інших завдань, а на замовлення сільської ради для розробки Генерального плану села. Тоді на план із встановленням 50-метрової охоронної зони і 100-метрової зони регулювання забудови було нанесено п'ять пам'яток (Фіалки, Підгорецьке, Козаків Яр, городище Кругле з прилеглим селищем і Діброва) із присвяченого розвідкам у басейні р. Віта (Сіверка) препринту В. О. Петрашенко і В. К. Козюби й одне поселення (Чернеча Гора), відкрите під час означених робіт. Як виявилось, у останньому випадку зафіксована тільки частина пункту і культурні нашарування наявні не лише в охоронній зоні пам'ятки, а і за її межами. Із таких «неврахованих» ділянок до експедиції вже не раз надходили археологічні знахідки. Зібрану при обслуговуванні водогону в садибі по вул. Соборній колекцію уламків гончарного посуду періоду Київської Русі та козацької доби передав її власник М. С. Чудик. У 2019 р. місце збору цього матеріалу оглянули науковці експедиції. Встановлено, що ця ділянка розташована в ур. Кунєпівське, у східній частині зайнятого Чернечою Горою вододільного плато. Ґрунт у її межах, на доволі значній площі, перевідкладений внаслідок будівництва школи, автентичні нашарування містять знахідки названих епох. Із поверхні зайнятого городніми культурами схилу походили фрагменти кераміки зазначеної хронології і клинок залізного ножа доби Київської Русі (рис. 1).

Експедиції стало відомо про погодження Київським облцентром охорони пам'яток документів щодо відведення ділянок у західній частині адміністративно підпорядкованих Ходосівській сільраді угідь не тільки впритул до фортифікацій пам'ятки національного значення — Великого городища, а й з поглинанням наявної з напільного боку западини рову, а місцями — навіть частини підошви валу. Під час відвідання пункту привернула увагу свіжа ґрунтова дорога в районі розташування різночасових селищ Ходосівка — Гедзів Хутір і Ходосівка — Попова Долина. У результаті встановлено, що тут з використанням бульдозера здійснено планування полотна прокладеного раніше під'їзду до відведених у приватну власність ділянок. У південній частині поселення періоду палеометалів Ходосівка — Попова Долина у свіжому відслоненні виявлено кераміку давньоруського періоду. Оскільки для цього пункту за даними обстеження 2012 р. були властиві знахідки лише періоду бронзи — раннього заліза, вказане відслонення зачищене з фіксацією стратиграфії, а репрезентовані кількома іноді орнаментованими уламками ліпних посудин доби палеометалів і вінцями давньоруської кружальної посудини, побутування якої за особливостями профілювання її верхнього краю можна віднести до XII — першої половини XIII ст. (рис. 2), знахідки були включені до колекції.

У 2013 р. експедиція провела поглиблені розвідкові роботи на ходосівській частині по-

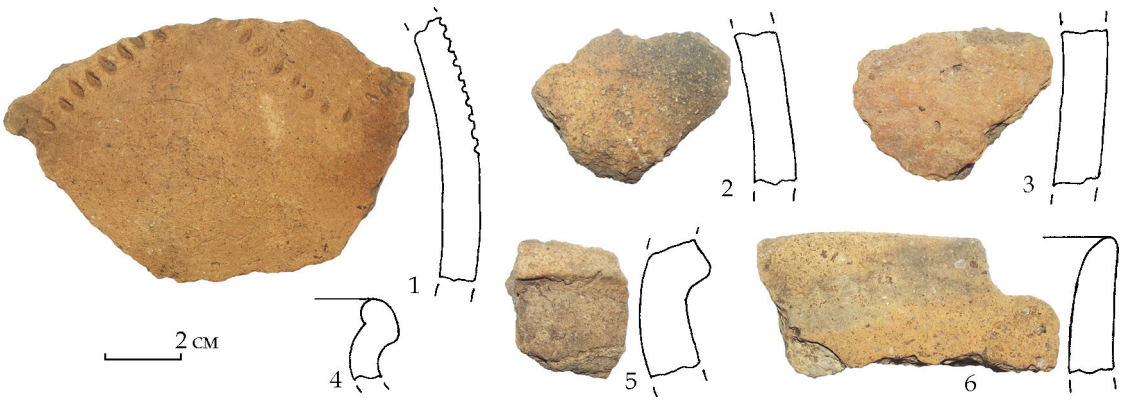

Рис. 2. Фрагменти ліпного і гончарного посуду з поселення Ходосівка — Попова Долина

селення в урочищі Козаків Яр, у результаті яких було встановлено розповсюдження нашарувань на майданчику зайнятого пам'яткою відрогу плато. Замовнику робіт надано висновок про можливість господарського освоєння його схилів лише після додаткових обстежень, викликаний наявною інформацією стосовно проблемної ситуації, що склалась у 1980-і рр. під час спроби використання частини східного схилу пункту, де на найбільш похилій ділянці теж були культурні нашарування, для зведення садових будинків. Виходом на той момент стало відведення громадянам ділянок в іншому місці. Ґрунт, який під час виділення садовому товариству втратив попереднього власника і не перейшов до нових, активно використовувався для підсипання газонів і клумб на навколишніх новобудовах з наступним заміщенням по мірі появи користувачів сапропелем, що свого часу показало археологічне обстеження однієї з ділянок. З метою уточнення стратиграфічної ситуації у межах ділянки, що за припущенням могла містити археологічні матеріали, було закладено спрямовану вздовж схилу траншею розмірами 1 × 10 м. У ній був простежений темно-сірий суглинистий шар з керамічними уламками, а на рівні материка зафіксована пляма заповнення об'єкта, особливості якого після здійснення

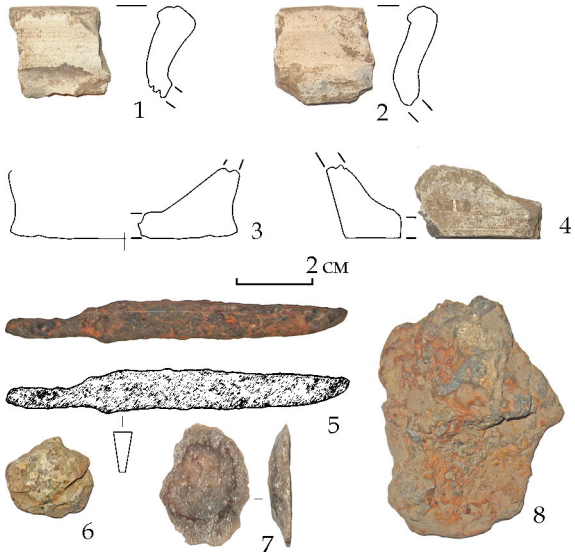

Рис. 3. Знахідки з траншеї в охоронній зоні поселення Ходосівка — Козаків Яр

прирізок і вибирання заповнення у межах відкритої частини дозволили дійти висновку про природне походження означеного заглиблення. Під час охарактеризованих робіт на пункті зібрано фрагменти ліпного і гончарного посуду, зокрема уламки вінець горщиків періоду Київської Русі XII—XIII ст., крем'яний відщеп, шлаки і залізний ніж (рис. 3).

І. Готун, А. Сорокун, А. Сухонос

МАТЕРІАЛИ ДОБИ ПЕРВІСНОСТІ З УРОЧИЩА РОСЛАВСЬКЕ У ХОДОСІВЦІ

Свого часу вже повідомлялось, що розміщене на підвищенні серед широкої заплави Дніпра відоме своєю неординарністю поселення середньовічної доби в ур. Рославське в с. Ходосівка у південних передмістях Києва фактично поглинуло пам'ятку первісної доби. Наявність на пункті об'єктів і речей часів каменю та палеометалів можна констатувати і за роботами цього року. Переважно перевідкладені нашаруваннями часів середньовіччя, вони не завжди становлять окремий горизонт, водночас поширені по всій площі розкопу, іноді утворюючи скупчення і навіть стратиграфічні вузли.

Найбільша концентрація таких споруд простежена у центрі підвищення, протягом сезону їх досліджено 13 (об'єкти 112, 116, 120, 123, 124, 126, 128, 133, 134, 136, 137, 139, 140). Це, зазвичай, округлі, овальні або неправильні видовжені з аморфними межами ями з похилими стінками, які звужуючись до центру, плавно переходять у дно. Вони заповнені переважно супіском різних відтінків сірого кольору, інколи з дрібними вуглинками; сім з них мали діаметр 0,60—0,90 м і заглиблювались у материк на 0,13—0,78 м від рівня фіксації. У одному виявлено кістку птаха (найімовірніше, пов'язану з середньовічним горизонтом і занесену до заповнення більш раннього об'єкта землерийними тваринами), а також дрібні фрагменти ліпного посуду, в іншому — дрібний уламок ліпної стінки, решта жодних знахідок не містила. Ще шість мали схожу форму і заповнення, але розміри від 1,00 до 2,20 м і глибину від 0,23 до 0,60 м. З поміж них один знахідок не включав, у решті знайдено від одного до

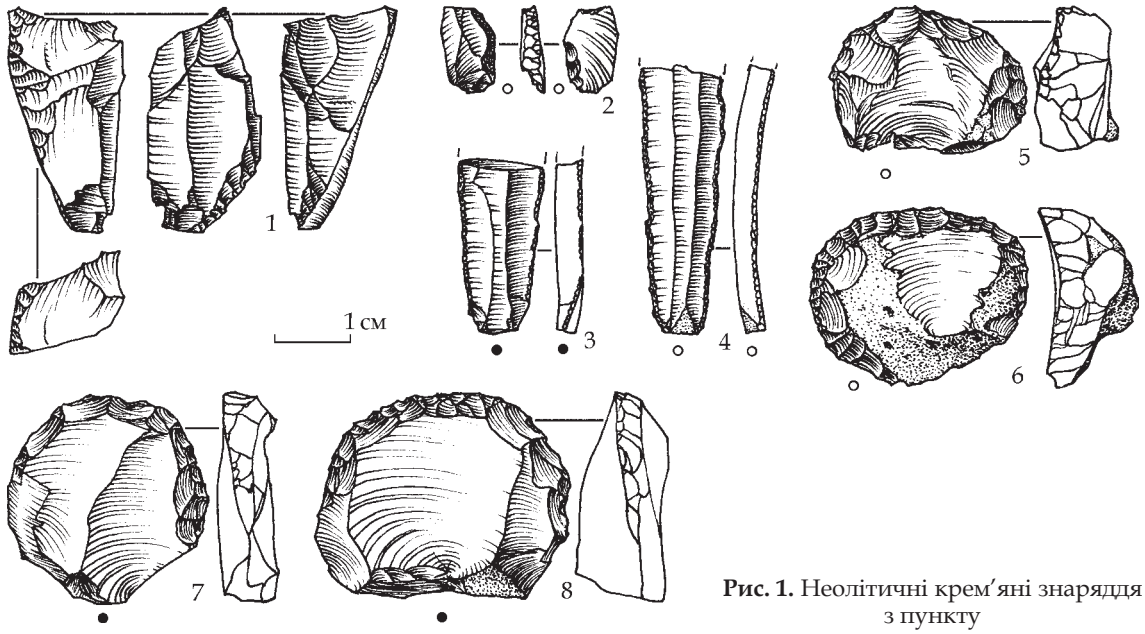

Рис. 1. Неолітичні крем'яні знаряддя з пункту

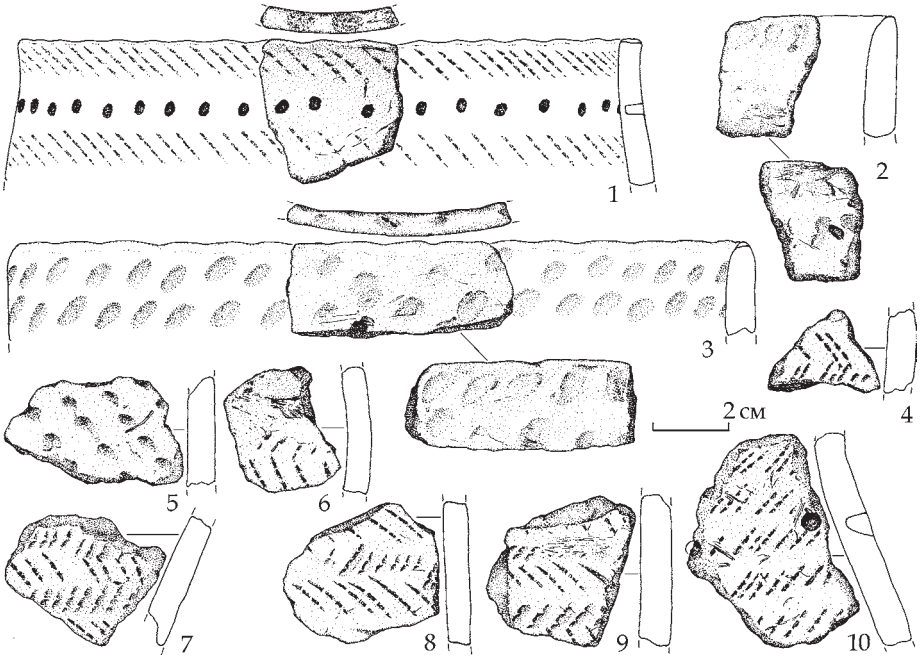

Рис. 2. Виявлені на пам'ятці уламки кераміки доби неоліту

кількох, переважно дрібних, уламків ліпного посуду; у трьох, окрім цього — по дрібному шматку кременю. У культурних нашаруваннях, особливо передматерикових, також виявлено фрагменти ліпного посуду і кременю, переважно дрібні, а у північній частині підвищення у культурному шарі поруч з двома невеликими ямами розчищено неповний розвал ліпного горщика. На найдавніших матеріалах з пункту варто зупинитися детальніше.

Неоліт. Датовані вказаним періодом знахідки налічують 104 одиниці і представлені крем'яними і керамічними виробами.

Зібраний крем'яний інвентар нараховує 94 екземпляри, 24 з них (22,5 %) мають вторинну обробку. Коефіцієнт пластинчастості становить 4,7 %.

Техніку первинної обробки характеризують один авіваж і 8 нуклеусів, що мають максимальний ступінь утилізації: один двохплощадковий зустрічного сколювання з фасетованою площадкою (рис. 1: 1) і дво- та багатоплощадкові, орієнтовані на зняття відщепів (їх розмір рідко перевищує 3 см).

У секторі 51 (глибина 0,45 м) вдалося виявити локальне скупчення кременю — сировинну схованку із жовен і пренуклеусів з пробними сколами, зібраних і принесених з відслонень дніпровської морени. Загалом, комплекс налічує 21 одиницю (один нукле-

ус, чотири пренуклеуси, сім уламків, вісім відщепів і один відщеп з регулярною ретушшю). Максимальний розмір пренуклеуса сягає 13,5 см. Із двох уламків і чотирьох відщепів вдалося скласти ремонтаж.

Вироби з вторинною обробкою представлені чотирма категоріями: одна мікролітична платівка з крутою регулярною ретушшю (рис. 1: 2); дві трьохскатні платівки з регулярною ретушшю з обох боків вентральної сторони (рис. 1: 3, 4); п'ять скребків на відщепах, серед яких три округлі (рис. 1: 5, 6, 8), один кінцево-боковий (рис. 1: 7) і один кінцевий; 16 відщепів з різною ретушшю.

Колекція неолітичної кераміки нараховує 10 фрагментів, що належать п'ятьом окремим формам, котрі умовно діляться на три групи.

До першої відносяться: оздоблений горизонтальними рядами косих гребінчастих відтисків уламок верхньої частини посудини з горизонтальним рядом дрібних округлих вдавлень на шийці та овальними відтисками по зрізу (рис. 2: 1); фрагмент шийки з горизонтальними рядами косих гребінчастих відтисків і поясом конічних вдавлень (рис. 2: 10); п'ять уламків стінок, прикрашених горизонтальними рядами гребінчастих відтисків, що чергуються через один, змінюючи напрямок

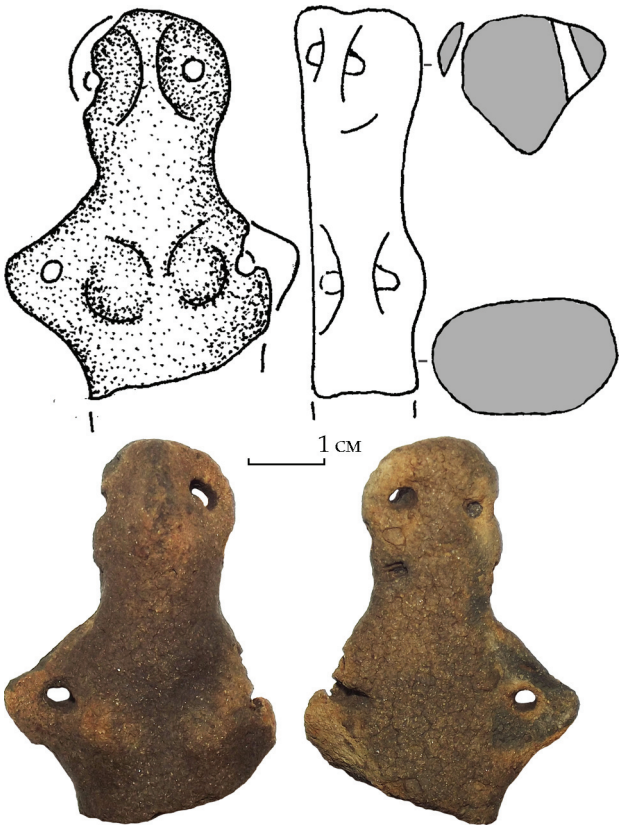

Рис. 3. Фрагмент трипільської статуетки з пункту

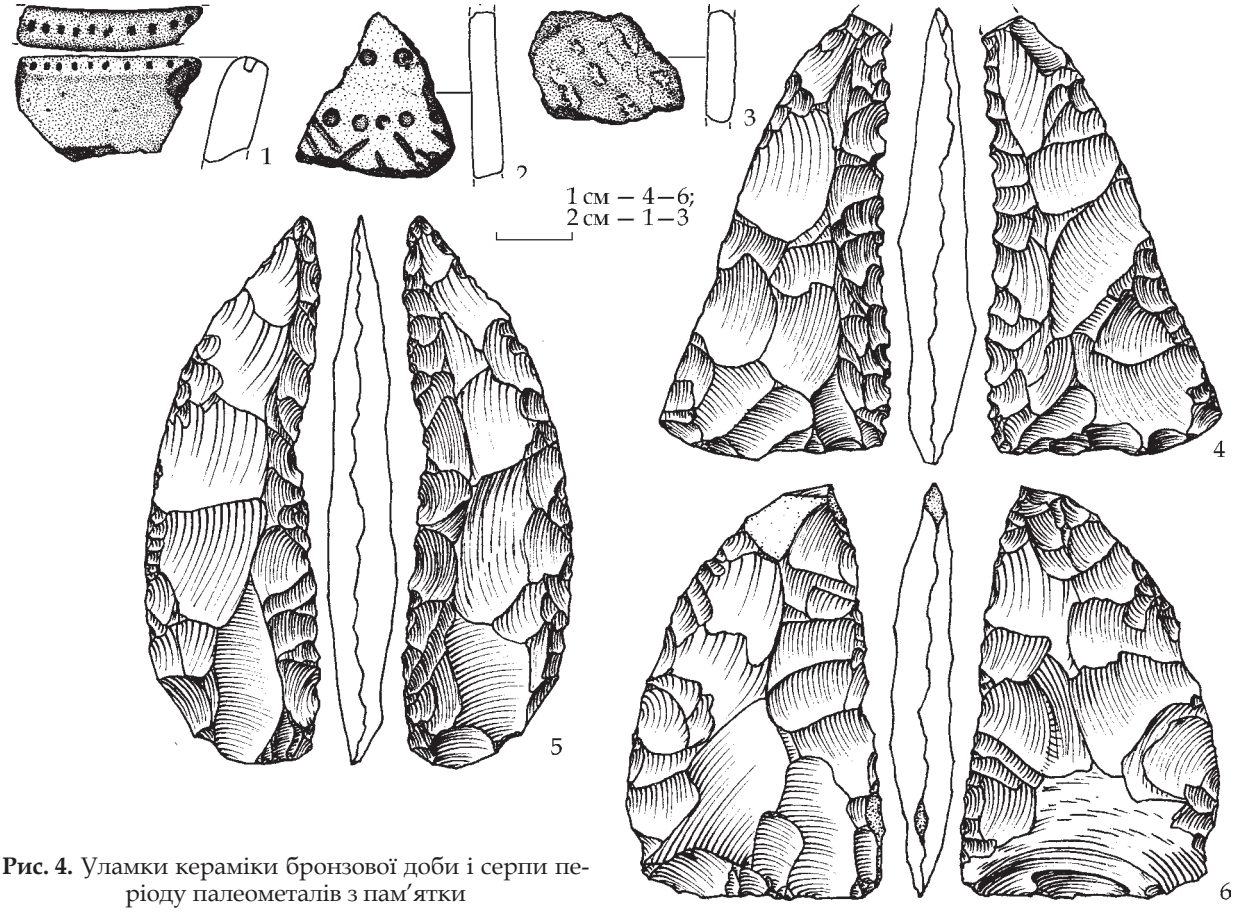

Рис. 4. Уламки кераміки бронзової доби і серпи періоду палеометалів з пам'ятки

нахилу на 90° (рис. 2: 4, 6—9). В усіх випадках у формувальній суміші присутні органіка і пісок. Один фрагмент має додаткову домішку шамоту (рис. 2: 10).

Друга група представлена двома прямими вінцями (рис. 2: 2, 3). Перше ззовні та зсередини прикрашене нанесеними під кутом 45° горизонтальними рядами овальних вдавлень і овальними вдавленнями (у одному з яких простежені відтиски гребінчастого штампу) по зрізу (рис. 2: 3). Друге з обох боків оздоблене горизонтальними рядами аморфних вдавлень, що за обрисами нагадують цифру «8» і нанесені, ймовірно, широким двозубчастим гребінцем (рис. 2: 2). До складу формувальної суміші входять органіка і пісок.

До третьої віднесено орнаментований косими рядами дрібних лапчастих відтисків фрагмент стінки (рис. 2: 5). У формувальній суміші візуально простежуються домішки органіки і шамоту.

Загалом, зібрані матеріали вказаної доби відповідають пізньому неоліту Київщини і знаходять аналогії на таких пам'ятках як Микільська Слобідка, Погреби тощо.

Енеоліт. Колекція кераміки названої доби складається з кількох десятків фрагментів стінок і вінець кухонних горщиків з домішками у формувальній суміші подрібнених мушель.

Пластика представлена верхньою половиною керамічної жіночої статуетки невеликих розмірів, зі схематичною передачею голови з двома отворами в області зіниць і защипом у центрі, з розставленими у боки стилізованими руками з отворами біля них і переданими защипами грудьми (рис. 3). Дещо кращої збереженості аналогічна половина статуетки виявлена експедицією у 2017 р. під час обстеження однієї з пам'яток пізнього етапу трипільської культури в с. Гребені на Дніпрі.

Загалом колекція відповідає пізньотрипільському часу (ймовірно, лукашівському типу пам'яток) і потребує детальних досліджень.

Доба бронзи. Матеріали цього періоду представлені кількома десятками уламків ліпного посуду, що належать тшинецькій культурі (рис. 4: 1), культурі багатоваликової кераміки (рис. 4: 2) і середньодніпровській культурі шнурової кераміки (рис. 4: 3).

Серед знахідок сезону також наявні окремі фрагменти стінок, що відповідають виділеним раніше матеріалам ямної культури.

Вироби з кременю представлені виготовленими у техніці двобічної обробки трьома серпами (рис. 4: 4—6), два з яких мають люстр робочої поверхні (рис. 4: 4, 6). Знаряддя цих типів зустрічаються у низці археологічних культур доби бронзи—раннього заліза.

І. Готун, А. Сухонос, О. Казимір, М. Гунь, Т. Лозниця, А. Чалий

СЕЛИЩЕ ХОДОСІВКА—РОСЛАВСЬКЕ — ОСНОВНИЙ ОБ'ЄКТ ДОСЛІДЖЕНЬ ПІВНІЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ

Цього сезону Північна експедиція ІА НАН України за участі студентів і викладачів КНУ ім. Тараса Шевченка, ДонНУ ім. Василя Стуса, НПУ ім. М. П. Драгоманова та НаУКМА продовжила дослідження поселення Ходосівка—Рославське з матеріалами періоду каменю, палеометалів, слов'ян І тис., козацьких часів у нашаруваннях доби середньовіччя. За сезон відкрито 500 м^2 площі [1] на загалом рівній ділянці (перепад висот — не більше 1,00 м) біля східного краю і в центрі, у найвищій частині, зайнятого пунктом підвищення серед боліт. У розкопі зібрано численний і досить репрезентативний масовий матеріал і близько 400 індивідуальних знахідок, а також виявлено і досліджено 32 різночасових об'єкти.

Середньовічний горизонт пункту маркують 19 об'єктів; майже всі вони побутували у межах XIII ст. Їх розташування по площі розкопу нерівномірне, найбільша концентрація відзначена у північній частині. Там розчищено три крупні побутово-господарські будівлі, навколо яких на різній відстані концентрувались менші споруди і невеликі ями.

Виявлений на рівні материкової поверхні у вигляді серії стовпових ям **об'єкт 118** зі знищеним несанкціонованими земляними роботами верхнім пластом, вочевидь, наземний

1. Значна частина відкритих квадратів пошкоджена вибиранням ґрунту і воронкою від авіабомби часів Другої світової війни, а додатково — ще й складуванням піску і кількома траншеями для трубопроводів.

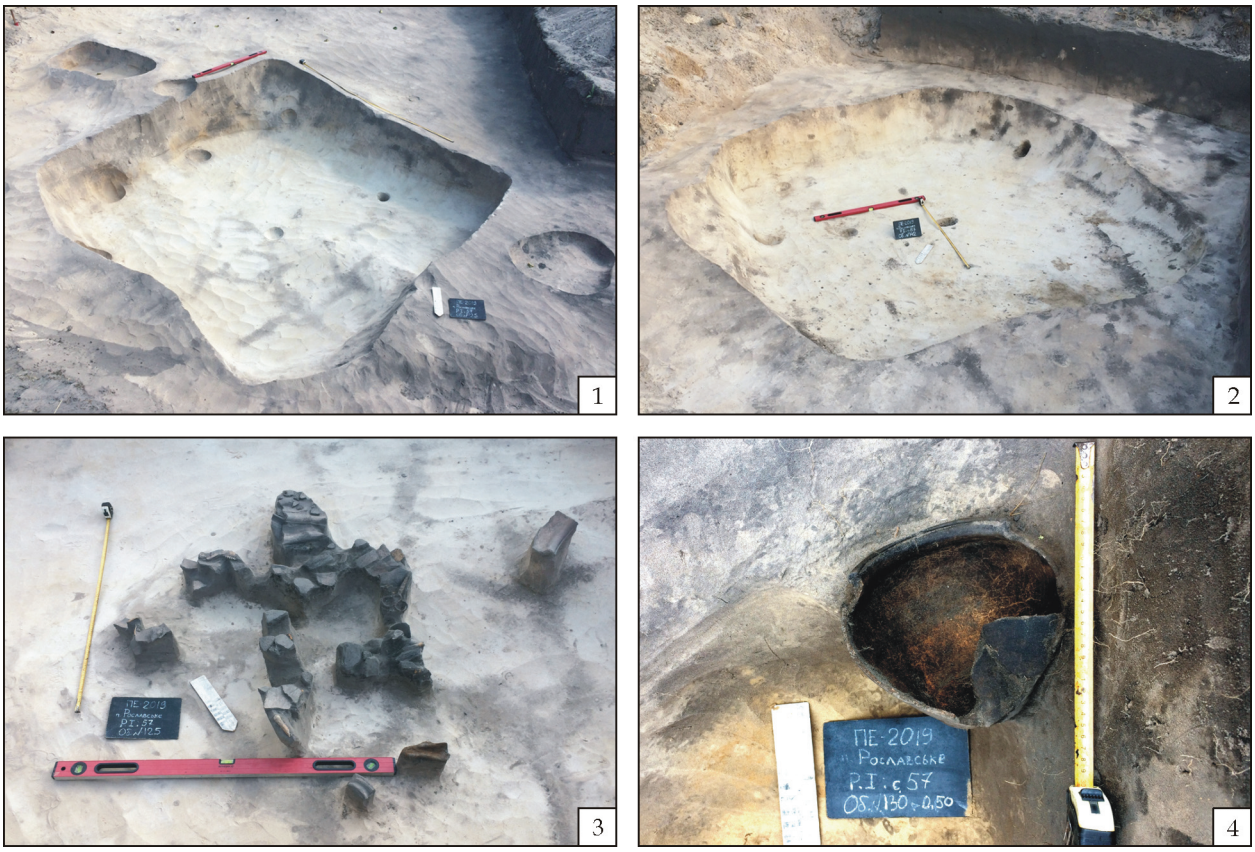

Рис. 1. Селище Ходосівка—Рославське: 1 — об'єкти 114, 122 і 125, вигляд з півночі; 2 — об'єкт 142, вигляд з північного заходу; 3 — неповний розвал посудини у заповненні об'єкта 125; 4 — фрагментований горщик у заповненні об'єкта 130

і у культурному шарі читався як темніший, більш насичений за кольором, шар з підвищеною концентрацією кераміки, печини, кісток тварин. Простежено 14 різного розміру ям від стовпів, на основі яких контури споруди реконструйовані у вигляді спрямованої кутами за сторонами світу видовженої будівлі розмірами приблизно 4,00 × 2,00 м. З північного заходу до неї примикала невелика прибудова розмірами близько 1,60 × 1,20 м. Об'єкт використовувався у господарстві чи побуті давнього населення. На південний захід від нього зафіксована ще одна споруда, овальна у плані та лінзоподібна у перетині (розміром близько 1,00 × 1,40 м), репрезентована концентрацією у культурному шарі кераміки, кісток тварин, попелу і золи, що отримала назву **об'єкт 113**.

На захід від них розчищено залишки наземного **об'єкта 121** — заглибленої на 0,16—0,36 м прямокутної із заокругленими кутами будівлі розмірами 2,40 × 1,20 м. Її заповнення містило кераміку і окремі кістки тварин. Вхід до споруди читався у вигляді характерного напівовального заглиблення з південного боку. У південно-східному кутку її котловану виявлена стовпова яма діаметром близько 0,35—0,45 м, завглибшки 0,64 м. Зі сходу поруч споруди зафіксовані дві невеликі стовпові ями, а з півночі — **об'єкт 115** — господарська яма діаметром близько 0,60 м, завглибшки 0,16 м.

Інша, доволі крупна споруда — **об'єкт 125** — розчищена за декілька метрів західніше попередньої. Орієнтована кутами за сторонами світу, квадратна, розмірами 3,00 × 3,00 м, завглибшки 0,50—0,65 м (рис. 1: 1). Заповнена чорним і темно-сірим супіском з сіро-жовтими і сіро-коричневими супіщаними лінзами біля дна. У її південно-східній частині добре читався слід зотлілої колоди 0,07—0,10 м завширшки і 2,50 м завдовжки, за якою у кутах і посередині, ближче до стін, зафіксовано три стовпові ямки. З цього ж боку, але за межами котловану, біля його краю розчищено яму від масивного стовпа діаметром близько 0,40 м. Ще одна ямка зі слідами зотлілої колоди виявлена біля північно-східної стіни об'єкта, у його котловані. У заповненні центральної частини будівлі на глибині 0,34—0,44 м знайдено неповні розвали кількох гончарних посудин (рис. 1: 3), серед яких лежали залізні шарнірні ножиці (рис. 2: 3) і фрагмент наральника (рис. 3: 26). Окрім того, у заповненні виявлено замок (рис. 2: 5, 6), фрагмент ретельно виготовленого орнаментованого виробу з кістки (рис. 3: 4), уламки скляних браслетів, точильні брус-

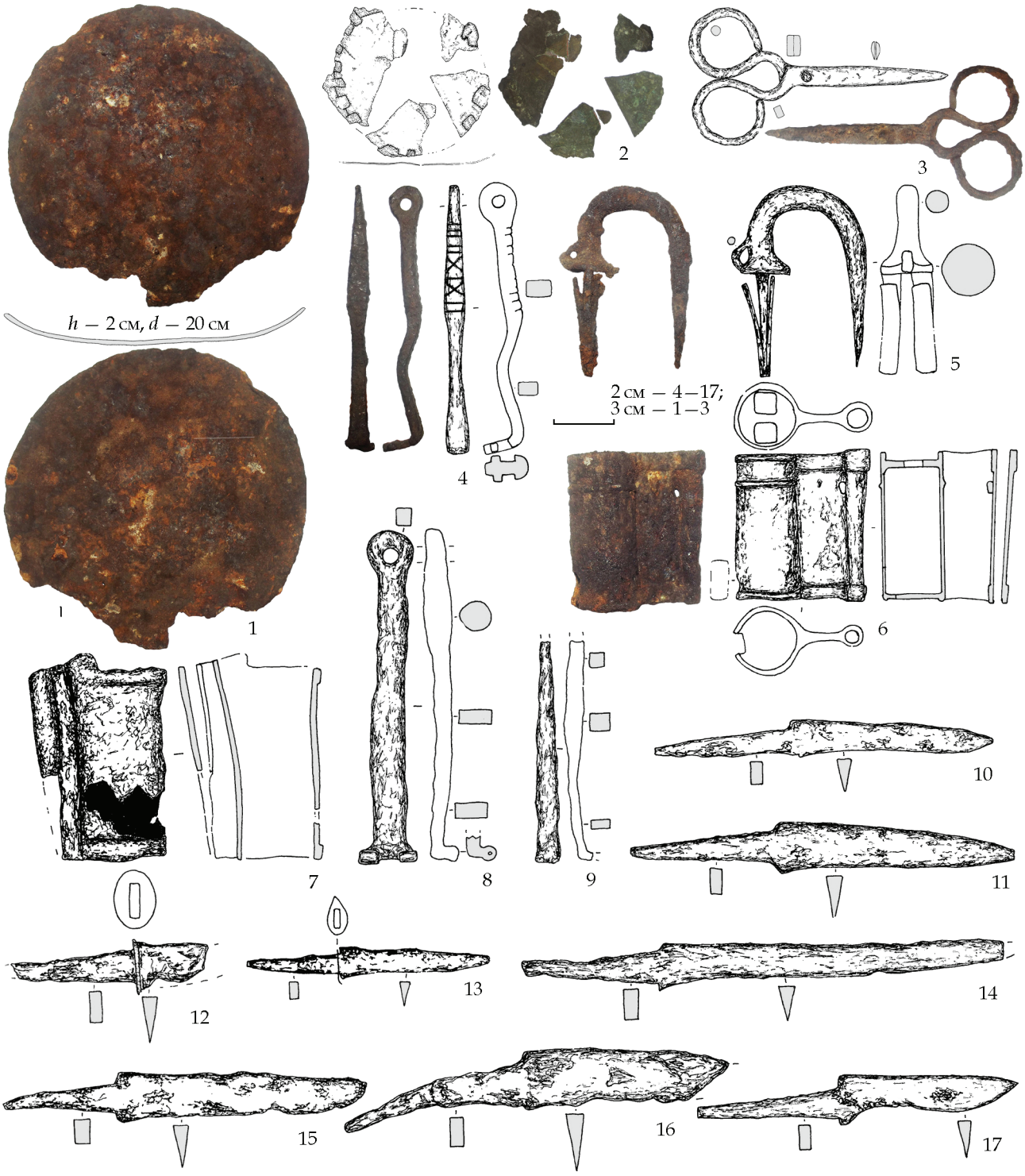

Рис. 2. Селище Ходосівка—Рославське: 1 — сковорідка, 2 — фрагменти казана; 3 — ножиці; 4—6 — ключ, дужка з пружинним механізмом і корпус замка; 7 — корпус замка; 8, 9 — ключі; 10—17 — зразки ножів різного призначення з культурного шару і заповнення об'єктів

ки, залізні ніж з гардою (рис. 2: 13), накладка тощо. Найімовірніше, описану будівлю використовували для господарських і побутових потреб. Поруч споруди зі сходу розчищені неглибокі підпрямокутні у плані, дещо видовжені **об'єкти 122** і **127** розмірами 1,20 × 0,60 і 1,70 × 0,70 м, на 0,21 м і 0,18 м, відповідно, заглиблені у материк (рис. 1: 1). Вони містили у заповненні по кілька фрагментів давньоруської кераміки.

Іншу досить крупну будівлю — **об'єкт 142** — виявлено за 0,5 м від західного кута попередньої. Це частково заглиблена у материк наземна споруда розмірами 3,20 × 3,60 м, орієнтована кутами за сторонами світу. Її котлован заглиблено на 0,40—0,60 м

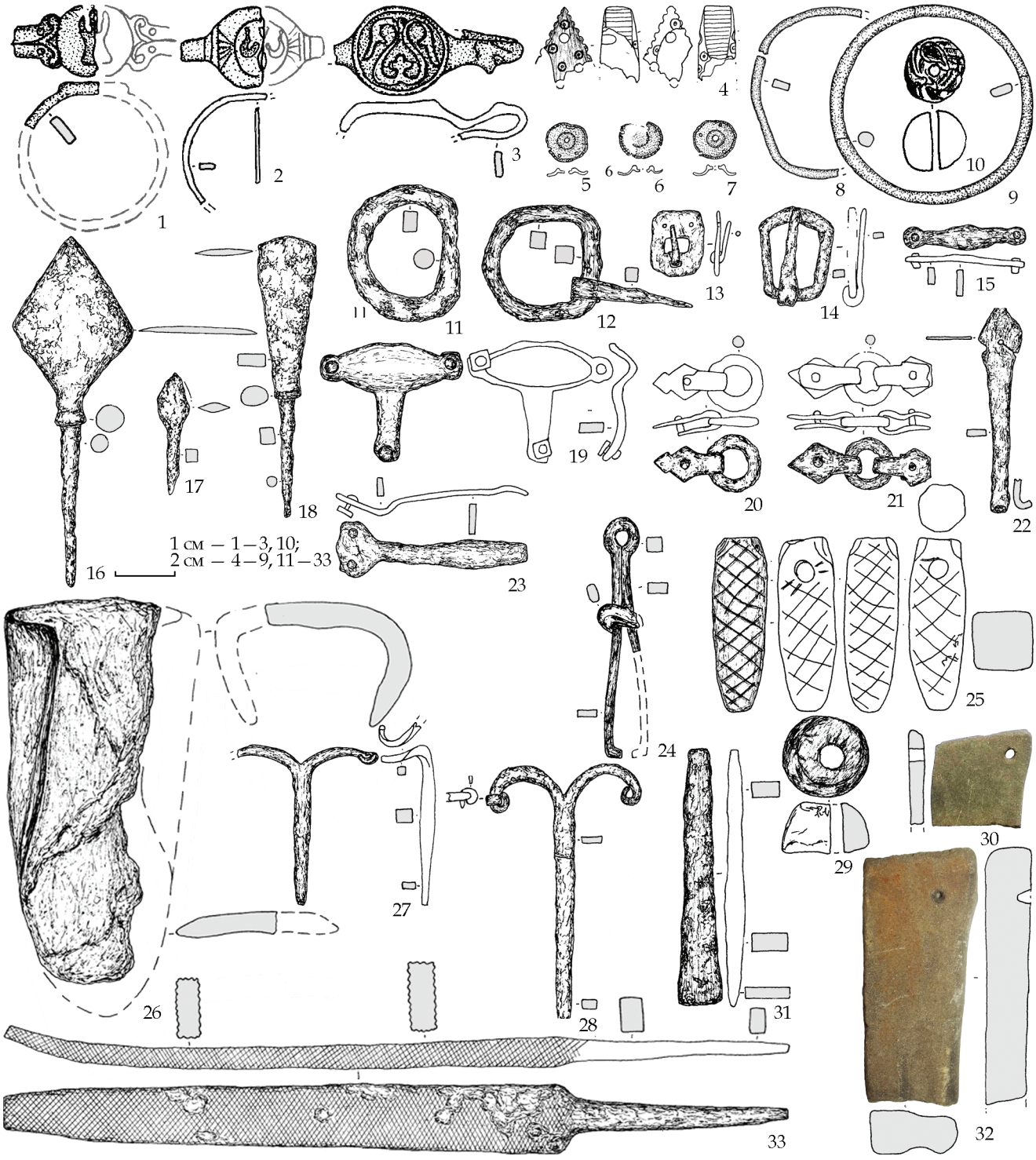

Рис. 3. Селище Ходосівка—Рославське: 1—3 — цілі та фрагментовані персні; 4 — частина неатрибутованого кістяного виробу; 5—7 — бляшки; 8, 9 — фрагментовані металеві та скляні браслети; 10 — скляна намистина; 11—14 — металеві пряжки; 15, 19—21, 23 — елементи гарнітури: накладки і розподілювачі; 16—18 — залізні вістря стріл; 22, 27, 28 — неатрибутовані вироби; 24 — ювелірний пінцет; 26 — фрагментований наральник; 25, 29 — свинцеві важки; 30, 32 — уламки точильних брусків; 31 — зубило; 33 — напилок по дереву

нижче рівня зачистки (рис. 1: 2). Із північного сходу впритул до неї виявлено лінзоподібну западину входу. На дні наявні п'ять стовпових ям діаметром близько 0,20 м: біля південного кута споруди, поруч зі східним кутом і ще три в ряд між входом і центром об'єкта. У західній частині споруди простежені сліди перебудови: зміщення на 0,50 м у північному напрямку, до середини будівлі, її західного кута і поглиблення котловану на 0,11 м. Із цього ж боку біля стінки, на межі між материком і заповненням, читались сліди зрубу з двох складених одна на одну колод діаметром приблизно 0,12 м. Запов-

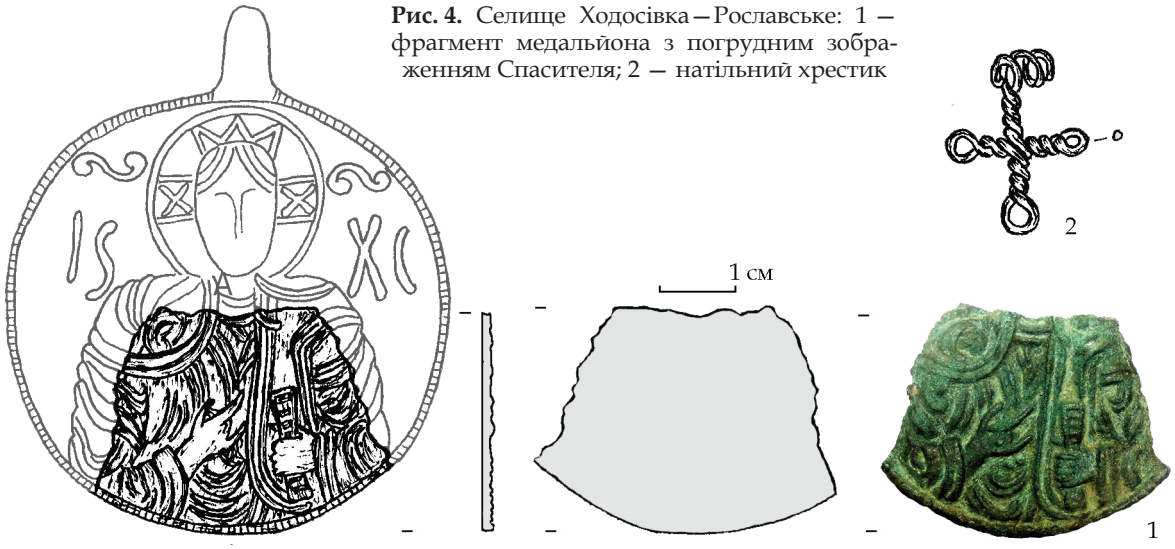

Рис. 4. Селище Ходосівка—Рославське: 1 — фрагмент медальйона з погрудним зображенням Спасителя; 2 — натільний хрестик

нення споруди складне: вгорі залягав насичений чорний супісок, його підстеляли перемішані лінзи темно-сірого і сіро-жовтого супісків і білого піску. Із будівлі походили фрагменти гончарного посуду давньоруського часу, поруч яких траплялись дрібні уламки ліпного, печина, кістки тварин, риб, птахів, речові знахідки (фрагменти скляних браслетів, залізні пряжка і голки, шматки свинцю, уламки жорен тощо). Особливо щільна концентрація знахідок властива верхній частині заповнення, що маркує не функціонування будівлі кінця XII — XIII ст., а засипку її заглиблення. За характером заповнення і розміром об'єкт подібний до жител, але йому бракує опалювальної споруди чи хоча б її слідів, тому слід гадати, що будівлю використовували у господарстві і побуті, щонайменше — після ремонту, внаслідок якого до котловану потрапили лінзи материкового піску і фрагменти ліпного посуду попередніх епох. Навколо споруди виявлені, вочевидь, функціонально з нею пов'язані об'єкти. Із півночі, між об'єктами 125 і 142 розчищена заповнена обпаленим піском, попелом і золою яма — **об'єкт 114** — діаметром 0,60 м, завглибшки 0,18 м (рис. 1: 1). На північ від неї — заповнений темно-сірим супіском з печиною, кістками тварин і гончарною керамікою доби Київської Русі, невеликий, 1,60 × 1,80 м, прямокутний, з двома стовповими ямками у долівці, ймовірно, побутово-господарський **об'єкт 117**. Поряд була вивчена господарська яма — **об'єкт 129** — діаметром близько 1,20 м, заглиблена на 0,24 м. Неподалік розчищений **об'єкт 119** — підпрямокутний із заокругленими кутами розмірами 1,00 × 1,60 м, завглибшки 0,30 м, майже без знахідок у заповненні. Із півдня досліджено **об'єкт 130** — підокруглу в плані яму розмірами 1,70 × 1,30 м, завглибшки до 0,70 м, щільно заповнену керамічними уламками доби Київської Русі, кістками тварин, риб, птахів, печиною, попелом, золою. Біля її стінки на глибині 0,12—0,30 м знайдено неповний розвал кружального горщика (рис. 1: 4), другу половину якого виявлено біля протилежної стінки на глибині 0,50 м. Яма частково прорізала невідомого призначення більш ранню споруду періоду Київської Русі — **об'єкт 135** — витягнуту вздовж осі південний захід—північний схід, овальну, розмірами 3,40 × 1,80 м, глибиною 0,60 м. Її похилі стінки плавно переходять у долівку, відчутно вужчу порівняно з верхнім контуром об'єкта: від 0,40 до 0,80 м. У південно-західній частині розчищено витягнуті в ряд три стовпові ями діаметром близько 0,40 м. Ще одна яма, меншого розміру, виявлена біля північної стіни. У північно-східній частині простежене квадратне у плані заглиблення, завширшки близько 1,00 м у верхній частині і 0,60 м по дну. Воно на 0,20 м глибше рівня долівки об'єкта і сягало позначки 0,80 м від рівня зачистки плями. На його дні зафіксовано три невеликі стовпові ямки. У заповненні об'єкта траплялись нечисленні фрагменти кераміки XII ст., що відповідає ранньому періоду середньовічного горизонту пункту, і окремі кістки тварин.

Група датованих XIII ст. об'єктів вивчена і у південній частині розкопу. Це зокрема, незначних розмірів **об'єкт 111** (1,00 × 1,30 м), заглиблений у материк на 0,34 м, з ямами від стовпів по кутах, щільно заповнений золою, попелом, печиною, гончарною керамікою і кістками тварин. У культурному шарі одразу над об'єктом виявлено залізну сковорідку (рис. 2: 1) — річ відому за публікаціями, але рідкісну на селищах півдня Русі. Схожа за розмірами і конструкцією будівля — **об'єкт 131** — розташована дещо на захід відносно попередньої. Вона теж прямокутна, розмірами 2,00 × 1,40 м, у

її дні є чотири стовпові ямки. Із заповнення походили кістки тварин, гончарна кераміка давньоруського часу, а також цілий скляний браслет. На південь і захід від охарактеризованих об'єктів виявлені ще три ями періоду середньовіччя — **об'єкти 132, 138, 141**. Вони дещо видовжені у плані, розмірами від 1,10 × 1,45 до 1,10 × 1,90 м, завглибшки 0,15—0,46 м, заповнені чорним і темно-сірим супіском з нечисленними кістками тварин, печиною і фрагментами гончарної кераміки.

Змістовні результати отримано і під час вивчення культурних нашарувань пам'ятки. Зібрано колекцію керамічного посуду різноманітних форм і розмірів, часто з краплями, смугами чи суцільним шаром поливи, численний остеологічний матеріал, індивідуальні знахідки, серед яких за кількістю перше місце займають уламки скляних браслетів (78 фрагментів), шматки свинцю, уламки жорен, точильні бруски, серед яких є традиційно ототожнюванні з речами представників військово-торгівельного стану вироби з отворами (рис. 3: 30, 32), цвяхи і ножі (рис. 2: 10—17). Знайдено також грузила, одне з яких мало витягнуту пірамідально-конічну форму і на чотирьох бічних поверхнях було оздоблене сітчастим орнаментом (рис. 3: 25, 29), скоби, прясельця, ключі (рис. 2: 4, 8, 9), замки (рис. 2: 5—7), залізні пряжки і язички від них (рис. 3: 11—14), ремінні розподілювачі (рис. 3: 20, 21), наконечники стріл (рис. 3: 16—18), уламки мідного казана (рис. 2: 2), персні із різних сплавів, частина з яких на щитках мала зображення геральдичних символів (рис. 3: 1—3), бронзовий гудзик, накладки (рис. 3: 5—7, 15, 19, 23), скляні намистини (рис. 3: 10), уламки металевих браслетів (рис. 3: 8), бронзовий натільний хрестик, вироби з кістки і рогу тощо. Різні аспекти діяльності мешканців характеризують ювелірний пінцет (рис. 3: 24), зубило (рис. 3: 31), напилок для робіт по дереву (рис. 3: 33). Серед рідкісних і взагалі унікальних знахідок слід виділити частину крупного бронзового медальйона з погрудним зображенням Спасителя (рис. 4: 1). Картину вірувань мешканців поселення доповнює виготовлений з дроту натільний хрестик (рис. 4: 2). Основна маса як індивідуальних, так і масових знахідок тяжіє до крупних об'єктів і розташовувалась над ними або поблизу.

І. Зоценко, І. Готун, В. Івакін

НАУКОВО-РЯТІВНІ ДОСЛІДЖЕННЯ У с. ГАТНЕ

Загін архітектурна-археологічної експедиція ІА НАН України проводив рятівні та розвідувальні дослідження у с. Гатне Києво-Святошинського р-ну Київської обл. (рисунок). На території села неодноразово проводилися археологічні роботи (1874, 1989, 2005, 2015—2017 рр.). В основному це були розвідки, за виключенням стаціонарних досліджень Д. Я. Самоквасовим, А. К. Івановським і В. Б. Антоновичем п'яти курганів бронзового часу (1874 р.).

Основним завданням загону були науково-рятівні роботи за адресою вул. Ботанічна, 2, де планується будівництво житлового комплексу «Озерний Гай». Ділянка знаходиться на правому березі р. Гатнянка, між вулицями Берегова, Кленова, Ярослава Мудрого, Свободи. Загальна площа, відведена під забудову — 185 тис. м^2. Для зручності територія, що досліджується, поділена на ари 10 × 10 м, орієнтовані за сторонами світу (1850 арів).

Розвідками І. А. Готуна у 2017 р. тут виявлені дві пам'ятки — поселення чорноліської культури (X — середина VIII ст. до н. е.) і давньоруського часу (XI—XIII ст.). На жаль, культурний шар давньоруського поселення знищений. За словами місцевих жителів (що підтвердилося даними супутникових знімків Google Earth) у 2009 р. будівельною технікою зритий і вивезений шар чорнозему, який і був культурним шаром пам'ятки.

Основні дослідження сезону. проходили на давньоруському поселенні Гатне 2, яке займало підвищену борову терасу між двома притоками річки Гатнянки. Витягнуте за віссю північний схід—південний захід, зі східної сторони частково знищене котеджним містечком. Площа збереженої частини поселення дорівнює 1,8 га.

У цьому польовому сезоні роботи проводилися на північно-східній частині поселення. Відкрита площа 2965 м^2 і досліджені 40 об'єктів (серед них сім житлових споруд) давньоруського часу.

Серед досліджених об'єктів привертає увагу об'єкт 27 — колодязь XI—XIII ст. На-

сичений водою глинистий материк, щільна структура якого простежена з відзначки 1,04 м від денної поверхні (за наявності ґрунтових вод з рівня 1,47 м), сприяв добрій збереженості дерев'яної частини конструкції і органічних матеріалів у заповненні споруди. Колодязь з Гатного — третій відомий нам об'єкт такого типу, виявлений на неукріплених поселеннях давньоруського часу.

Матеріальна культура жителів поселення відображена достатньо стандартним речовим комплексом, характерним для сільських поселень даного періоду. Серед знахідок необхідно відмітити пірофілітове пряслице з графіті, яке свідчить про грамотність місцевого населення.

На поселенні фіксуються сліди двох пожеж. Перша — кінця XI — початку XII ст. З нею пов'язана перебудова частини житлових споруд на поселенні. Друга, вочевидь, стала наслідком монгольської навали. Після неї життя на поселенні зупиняється.

Також роботи проводилися на пам'ятці чорноліської культури (Гатне 2А). Відкрита площа 1302 м^2 і досліджені 18 об'єктів. В основному це господарські ями. В одній з них знайдений комплекс з шести рибальських грузил.

Під час дослідження пам'ятки Гатне 2А виявлено культурний шар і один об'єкт раніше невідомого поселення XIV—XV ст. Серед індивідуальних знахідок цього культурно-хронологічного горизонту можна виділити стулку хреста-енколпіона.

Також на ділянці будівництва, в місцях розташування майбутніх будинків, закладені 10 траншей загальною площею 1896 м^2. Окрім знахідок часів Другої світової війни, археологічного матеріалу не виявлено.

В осінній період роботи експедиції з метою створення облікової документації на місцеві пам'ятки археології були проведені розвідки на території с. Гатне.

Окремий інтерес викликає давньоруське поселення в урочищі Добрий Дуб, розташоване на відстані 1,5 км на північний захід від ділянки будівництва (Гатне 6). Пам'ятка відкрита розвідками О. В. Сєрова. На його думку, саме це поселення слід пов'язувати із літописним селом Добрий Дуб на р. Желянь. В літописі воно згадане під 1167 р. «…У той же день [і вдова] Мстиславова [Любава], мати його [Володимира], пішла *до* Вишгорода. Ярополк же з берендичами настигли Володимира на [ріці] Желяні коло [села] Доброго Дуба, та не дали берендичі стрілятися з ними [військами Володимира], бо берендичі хитрували...». На цей момент на поселенні розміщується приватний сектор, проте невелика його частина залишилася незабудованою. Під час обстеження закладені два шурфи і зачищена стінка траси майбутньої дороги, що перерізає поселення. Зібраний керамічний матеріал — XI—XIII і XVII—XVIII ст.

Також обстежена центральна частина сучасного села (в межах вулиці Жулянська і Київського провулку). На території приватної садиби зібрано керамічний матеріал XVII—XVIII ст. (Гатне 5).

Внаслідок археологічних робіт 2019 р. досліджена площа 6163 м^2 і 59 об'єктів різних культурно-хронологічних горизонтів. Відкрите раніше невідоме поселення литовської доби (XIV—XV ст.). З метою розробки облікової документації проведені розвідки і уточнені межі й датування пам'яток мікрорегіону.

В. Івакін, В. Баранов, А. Сорокун, М. Беленко

ДОСЛІДЖЕННЯ БАГАТОШАРОВОГО ПОСЕЛЕННЯ І МОГИЛЬНИКА ОСТРІВ

Архітектурно-археологічна експедиція ІА НАН України продовжила дослідження багатошарового поселення і могильника Острів, розташованого між селами Острів і Пугачівка Рокитнянського р-ну Київської обл. Загальна площа досліджень становить 705 м^2, 312 м^2 з яких частково були досліджені у 2018 р. (рис. 1).

Західно-балтський могильник XI ст. У 2019 р. вдалося зафіксувати *14 поховальних комплексів* середньовічного некрополя (№ 54—67) різного ступеню збереженості. Глибина виявлення поховальних комплексів становить — 0,25—0,55 м від сучасної денної поверхні. Невелика глибина залягання окремих кістяків зумовила їх часткову руйнацію

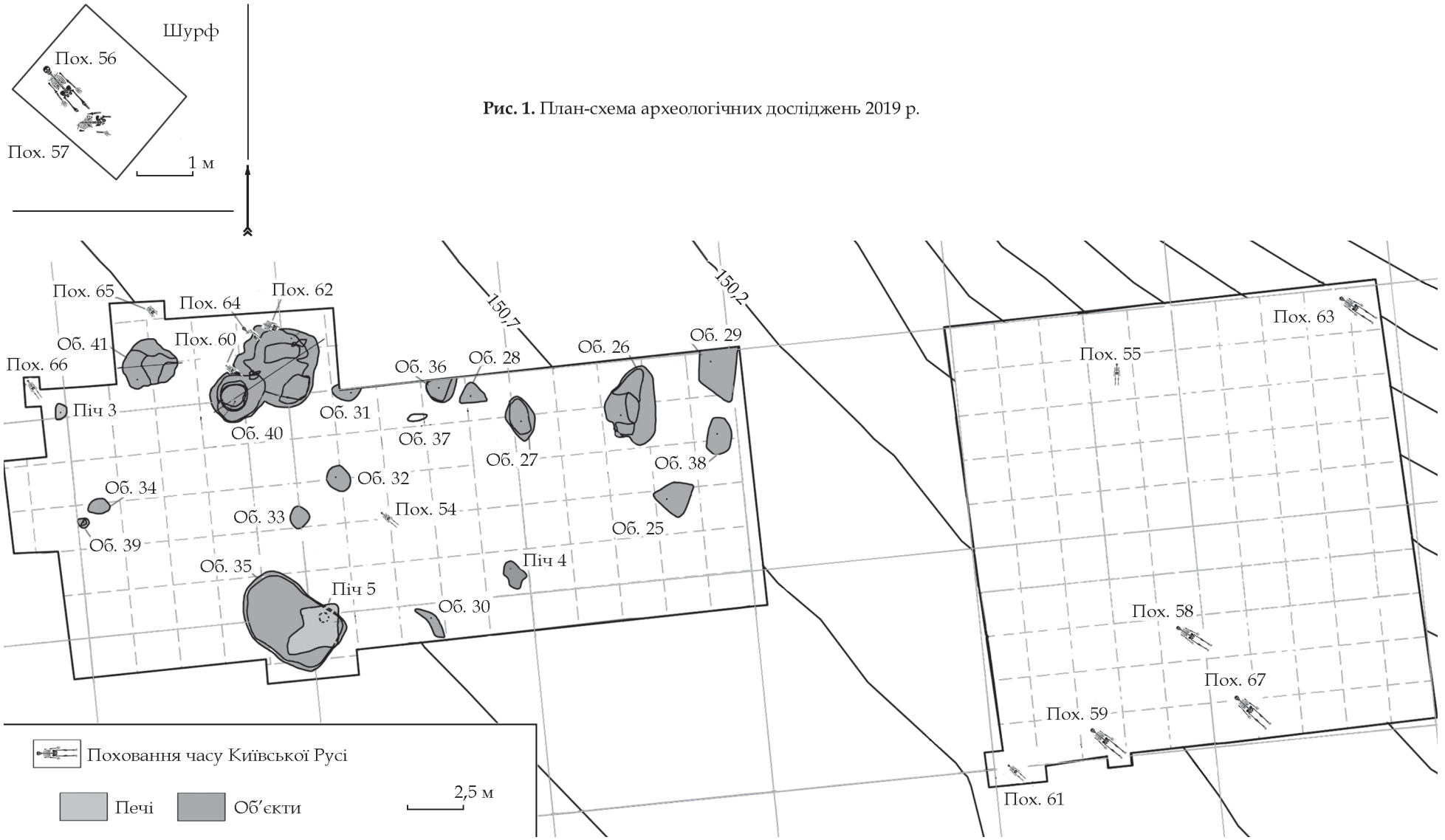

Рис. 1. План-схема археологічних досліджень 2019 р.

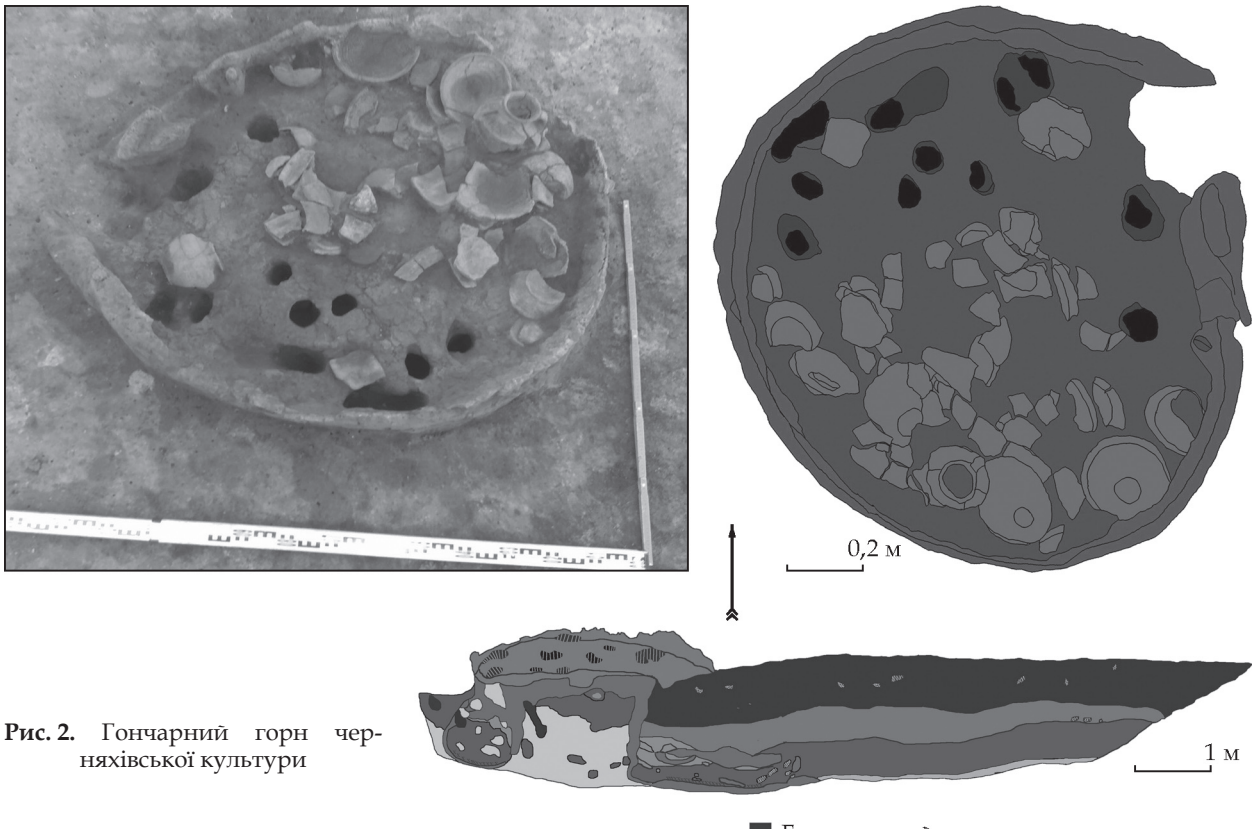

Рис. 2. Гончарний горн черняхівської культури

сільськогосподарською оранкою (№ 55, 61), поховання 57 майже повністю зруйноване грабіжницьким перекопом.

У чотирьох похованнях серед інвентаря зафіксовані предмети військового спорядження: сокири (№ 64, 67), вістря списа (№ 65) і вістря сулиці (№ 63). У двох поховальних комплексах виявлені ножі (№ 62 і 67), фібули різних типів зафіксовані у похованнях № 55, 59, 63, 64. Прикраси представлені мушлями каурі (№ 54, 55, 66), скляними намистинами (№ 54, 56, 66) і в одному випадку бісером (№ 66).

Сліди поховальної ями зафіксовані тільки у похованні 67, решток дерев'яних поховальних споруд (гробовищ) виявити не вдалося.

Багатошарове поселення. В польовому сезоні 2019 р. вдалося дослідити 16 різночасових об'єктів (№ 25—40). Більшість з них є ямами господарського призначення, що датуються раннім залізним віком, пізньоримським часом (черняхівська культура) і добою ранніх слов'ян (пенківська і, можливо, празька культури).

Об'єкт 35 є складним багатошаровим комплексом, який складається з трьох різночасових об'єктів. У верхніх його шарах зафіксовані рештки печі-кам'янки, у якій траплялася ліпна кераміка ранньослов'янського часу (ймовірно, празької культури V—VII ст.).

Нижче досліджені залишки підпрямокутної заглибленої споруди (розміри 3,1 × 2,3 м). За матеріалами заповнення її можна пов'язати з черняхівською культурою. Споруда, у свою чергу прорізає яму, котра відноситься до раннього залізного віку.

Гончарний горн 1 — двохкамерний, гарної збереженості, починаючи від рівня закладки керамічних виробів (рис. 2). Діаметр — 1,3 м. У камері для випалу збереглися розвали гончарних горщиків і мисок черняхівської культури, що належать щонайменше 10 окремим формам столового і кухонного посуду.

Передгорнова яма (об'єкт 40) має розміри 3,9 × 3,5 м. У її розрізі вдалося зафіксувати і дослідити чотири стратиграфічні шари, які різняться між собою за ґрунтом і ступенем насиченості археологічними матеріалами. У заповненні ями знайдена велика кількість фрагментів кераміки, виробів з кістки тощо.

По всій площі розкопу фіксується потужний культурний шар пізньоримського часу. Його потужність в середньому становить 1,25 м. Над горном, на глибині 0,25—0,5 м від денної поверхні виявлені два фрагменти

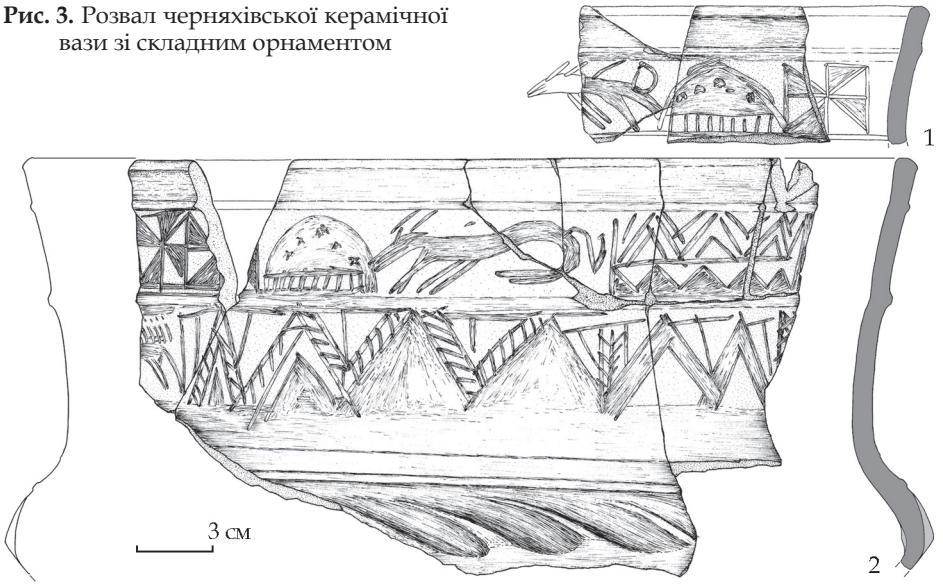

Рис. 3. Розвал черняхівської керамічної вази зі складним орнаментом

керамічної вази зі складним сюжетним орнаментом (рис. 3: 1), які є частиною зафіксованого у 2018 р. розвалу (рис. 3: 2).

Також виявлена низка фрагментованого керамічного посуду доби ранньої бронзи, раннього залізного віку і ранніх слов'ян.

Кремація пенківської культури. Під час візуального обстеження пам'ятки було помічене скупчення ліпної кераміки, оголене свіжою оранкою (М. Левада). На глибині 0,32 м під скупченням вдалося виявити кремаційне поховання пеньківської культури (V—VII ст.). Кремація мала вигляд невеликої ямки, в котру вміщені перепалені рештки небіжчика, які були перекриті цілим денце ліпного горщика, що в свою чергу перекривався великим уламком тієї само посудини. Саме рештки цього уламку і були виявлені на поверхні. Інший інвентар не зафіксований. Необхідно також відмітити, що серед фрагментів поховальної урни виявлені ще три фрагменти від іншого керамічного горщика, який, імовірно, потрапив сюди безпосередньо з місця проведення кремації.

За 30 м нижче по схилу виявлено фрагмент пальчастої фібули. Ця обставина може свідчити про існування на пам'ятці ще одного могильника — пеньківської культури.

В. Івакін, І. Готун, М. Осипенко, П. Нетьосов

У ПОШУКАХ НЕВІДОМОГО

Крім досліджень кількох пунктів у межах Ходосівського археологічного комплексу, Північна експедиція Інституту археології НАНУ на замовлення С. В. і Л. О. Хомичів у зв'язку з освоєнням ними земельної ділянки площею 0,046 га у с. Підгірці Обухівського р-ну на вул. Надгірній здійснила її наукове археологічне обстеження, зумовлене даними Управління культури, національностей та релігій Київської облдержадміністрації відносно розташування цієї земельної ділянки «на території/в охоронній зоні об'єкта археології», хоча у землевпорядних і містобудівних документах зазначена саме охоронна зона навколо об'єкта культурної спадщини, специфіка якого місцевому самоврядуванню не відома.

Дещо незвичні, нанесені інструментальним способом ідеально круглі межі об'єкта (рисунок) викликали деяке здивування: визначити їх навіть для певних археологічних споруд круглої форми типу кургану чи фортечної башти з такою точністю a priori неможливо і у будь-якому випадку лінія мала б бути дещо нерівною. Тому означений спосіб позначення об'єкта на плані розглядався як якась певна точка і її охоронна зона визначеного радіусу. А інформація замовни-

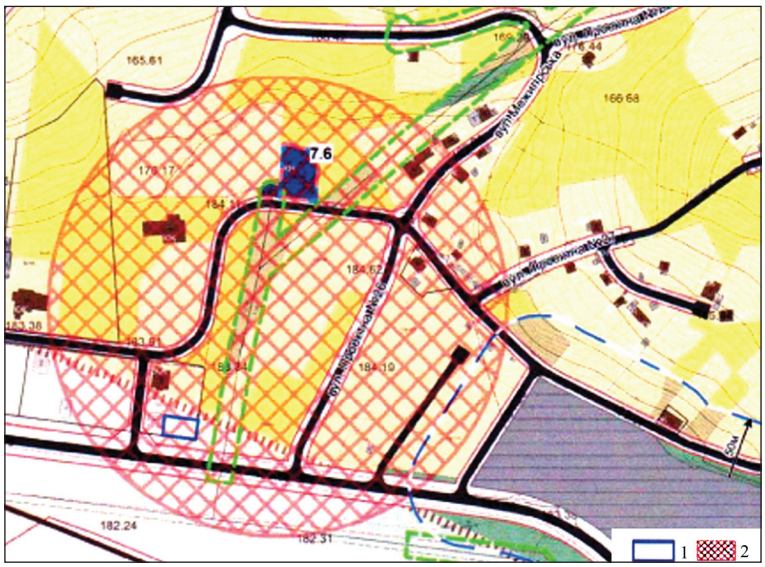

Викопіювання з Генерального плану села з позначенням обстеженої ділянки у межах «об'єкта археології»: 1 — обстежена ділянка; 2 — територія «пам'ятки»

ків про збитий над селом у роки Другої світової війни радянський літак дозволяла не виключати саме таку форму охорони, хоча подібне увічнення до цього часу було відоме виключно щодо затонулих кораблів. Тим не менше, перед проведенням польових робіт Інститут направив звернення фахівцям з археології періоду Другої світової війни з проханням про участь відповідних спеціалістів у обстеженні цього об'єкта.

За наявними даними, археологічні пам'ятки у Держреєстрі нерухомих пам'яток України в с. Підгірці не обліковуються, та вони є у Переліку археологічних пам'яток культурної спадщини Київської обл., пропонованих для занесення до державного реєстру нерухомих пам'яток України і репрезентовані, крім стоянки в с. Романків і поселення в с. Креничі Підгірцівської сільської ради та селища Ходосівка—Козаків Яр, що поширюється на територію Підгірцівської сільської ради своєю південною частиною, ще п'ятьма пунктами (№ 1258—1262), розміщеними, відповідно, на березі Дніпра (корінному?), на мисі берега р. Дніпро за 1,0 км на південь від попереднього, за 1,0 км на південь від села і за 0,3 км від краю тераси, поселеннями Підгірці I—III невідомої культурно-хронологічної належності, без зазначення характеристики культурних нашарувань, стану збереженості, дати відкриття, дослідника і будь-якої іншої інформації, крім визначення розмірів першого (біля 0,2 га) і третього (200 × 200 м) з них, та поселень — доби бронзи за 0,5 км на північний схід від села в ур. Максимів Бугор і III тис. до н. е. на північний захід від села, на мисі між двома балками і долиною Дніпра — теж без зазначення площі, характеристики шару, стану збереженості, дослідника, дати відкриття і будь-яких інших даних.

Крім того, до Переліку пам'яток історії включена розташована у центрі села могила льотчика Г. І. Боровкова, який загинув від рук гітлерівців (дерев'яна церква чуда Святого Архистратига Михаїла 1742 р. — пам'ятка архітектури національного значення — у цьому випадку зі зрозумілих причин не розглядається).

Серед розсекречених матеріалів МО РФ про втрати під час Другої світової війни є інформація про значну кількість військовослужбовців з названими даними, в числі яких згаданий і командир ланки бомбардувальників 55 с/бап старший лейтенант Григорій Іванович Боровков, що загинув 11 серпня 1941 р. Не позбавлена певних публіцистичних і художніх прийомів книга Героя Радянського Союзу авіатора Г. П. Євдокимова інформує, що підбитий літак залишали у такій послідовності: стрілець-радист, штурман і льотчик; останні приземлились на околиці села і переховувалися в очеретах, про що дізнались німці. Під час облави штурман загинув, а командир відстрілювався, залишивши останню кулю для себе, щоб уникнути полону. По війні школярі с. Підгірці відновили імена загиблих і подробиці їхнього останнього бою, останки перепоховали поблизу школи, а у 1967 р. під час зустрічі ветеранів-авіаторів могилу екіпажу відвідали їхні однополчани.

Певні невідповідності у цій інформації (відсутність даних про стрільця-радиста, перебування у центрі села могили одного льотчика чи всього екіпажу тощо) все ж не заважають виключити зі згаданої, доволі дивної, конфігурації «пам'ятки культурної спадщини» місце загибелі літака з екіпажем (тим більше, що, як відзначалось, така форма увічнення нам невідома) з огляду на падіння літака та загибель членів екіпажу в різних

точках і малу ймовірність збивання практично у одному місці кількох літаків (їх падіння виключене обстеженням самої ділянки і навколишньої території фахівцями з археології періоду Другої світової війни). Відтак, вказаний об'єкт залишалось розглядати у контексті археологічної спадщини.

Пам'ятки археології на території та в околицях с. Підгірці відомі ще з XIX ст. В ур. Дубова Гряда В. М. Даниленко зафіксував мезолітичні / ранньонеолітичні вироби. У 1950 р. в ур. Винниця на краю плато виявлене поселення софіївського типу трипільської культури. До пізнього Трипілля належить і поселення лукашівського типу Підгірці II, яке репрезентує, розташований на краю дніпровської тераси, тип пам'яток з розміщеними по колу житлами. Свого часу воно було визначальним для виділення у масиві трипільського посуду кераміки типу Лукаші—Підгірці II. А поселення середнього етапу трипільської культури відзначене на захід від села на високому плато, за 0,5 км від долини Дніпра, на схилі горба Круча (показово, що опис цих пам'яток доволі близький до опису поселень Підгірці I—III у цитованому Переліку пам'яток Київської обл.). У 1956 р. за 0,5 км на північний схід від села в ур. Максимів Бугор частково вивчене поселення тщинецької культури, ще один пункт цієї культурної належності відзначений в ур. Пахотне Поле і Центральний Видув. На останньому В. М. Даниленко провів розкопки. Вивчене ним в ур. Пахотне Поле і Максимів Бугор житло дозволяє віднести обидві назви до однієї місцевості. У 1953 р. в селі досліджувались дюнні поселення білогрудівської культури і культури кола Бабине. Епонімні для підгірцівської культури поселення і два поховання ранньозалізної доби V—IV ст. до н. е. та поселення тщинецької культури доби бронзи зафіксовані у 1950 р. на північній околиці села в ур. Обірок і Човнище, між вкритою лісом Козинською піщаною грядою і корінним правим берегом Дніпра. Тоді ж виявлено скарб бронзових речей чорноліської культури, а глечик з синхронним бронзовим поясом із зображеннями тварин закавказького походження і уламками залізних виробів походив із села ще в 1890 р. В ур. Човнище зібрано і відповідну кераміку. А у 1915 р., до виділення підгірцівської культури, тут знайшли скарб бронзових прикрас цього кола.

Над селом, на узвишші Винниця, де відомі поклади придатної для виготовлення цегли і черепиці глини, з якої дощі вимивають бурштин, дослідники відзначили наявність восьми курганів, що називають Гострими Могилами. Джерела першої половини XX ст. згадували насипи на захід від Ходосівки, біля східного завершення південної частини валів Великого Ходосівського городища на сусідньому високому вододільному мисі і ще три великих далі на південь, у напрямку с. Підгірці, з яких перший, окружністю близько 100 м і 6—7 м заввишки, стоїть над самою долиною Дніпра, другий, 50 м окружністю і близько 2 м заввишки — дуже розораний, третій, окружністю 85 м і близько 4—5 м заввишки — розкопаний скарбошукачами. У останній чверті XX ст. за 1,8 км на південь від с. Ходосівка, на краю високого плато правого берега Дніпра згадано курган з тріангуляційним знаком діаметром 35 м та 2,5 м заввишки. Насип пошкоджений траншеями періоду Другої світової війни. Він не розкопувався, а його розміщення неподалік Малого Ходосівського городища і досить великі розміри дозволили віднести пам'ятку до скіфського часу. Ще два насипи розміщені за 2,3 км на південь від Ходосівки в глибині високого плато правого берега Дніпра, біля дороги Ходосівка—Підгірці, за 30 м один від одного, що загалом відповідає наведеному описові середини століття. Кургани теж не розкопувались, але, на думку фахівців, їх належність до скіфського часу також доволі ймовірна. Не маючи остаточної впевненості щодо пункту поруч з Малим (Круглим) Ходосівським городищем, логічно припустити, що інші, можливо, належать до складу згаданої групи із восьми насипів.

Станом на XVI ст. Підгірці, які до того належали київському підсудку п. Богухвалу Михайловичу Павші і за грошову позику були закладені Семену Мелешковичу, згідно із заповітом останнього 1563 р. його маєтності переходили у власність різних монастирів, діставались Микільському з правом їх викупу Павшею або його родичами. У 1629 р. село, що мало тоді 31 двір, належало Печерському монастирю, а у 1648 р. Богдан Хмельницький грамотою від 28 грудня підтвердив селянам необхідність покори ігумені Києво-Печерського дівочого монастиря Магдалині Білецькій. У 1687 р. право монастиря на це володіння підтвердив Іван Мазепа універсалом ігумені Магдалині-Марії Мазепиній.

Навіть з урахуванням того, що кілька публікацій і архівних документів залишились нецитованими, наведені дані засвідчують, що стоянці доби мезоліту, а також поселенням культур доби бронзи (культури кола Бабине, тщинецької і білогрудівської) та раннього заліза (чорноліської і підгірцівсько-милоградської) властиве розташування на заплавних ділянках і пункти на корінному березі Дніпра, вочевидь, відповідають згаданим пам'яткам трипільської культури, яким загалом властива саме означена топографія. Питання, чому з середини 1990-х рр.,

коли створено обласний археологічний центр (хоч до цього в області також існували відповідні структури), введені до наукового обігу у 1950—1970-х рр. об'єкти культурної спадщини донині залишаються не ідентифікованими, що створює проблеми громадянам при освоєнні ними земельних ділянок, залишається відкритим.

Культурний шар на ділянці не виявлений: наявні гумусовані прошарки не містять притаманних поселенським нашаруванням або шарам тризни могильників включень (печина, вуглики, шматки глиняної обмазки, уламки керамічного посуду тощо) навіть на рівні мікродомішок. Під час обстеження території з використанням металодетектора зафіксовані два сучасних цвяхи. Вивчення особливостей ділянки і прилеглої території фахівцями з археології періоду Другої світової війни, як згадано, дозволило констатувати відсутність тут і слідів активних бойових дій. У закладених шести шурфах культурний шар не простежений, відзначена загальна потужність відкладень становить 0,7—1,2 м.

За результатами обстеження було надано висновок, що ІА НАН України у межах своєї компетенції, з огляду на відсутність на поверхні ділянки і у закладених на її площі шурфах археологічного матеріалу, не має заперечень проти передачі її у приватну власність з цільовим призначенням для ведення особистого селянського господарства. Оскільки з причини лише локального вивчення ділянки шляхом шурфування і наявності площ, де проведено тільки візуальне обстеження, та у зв'язку з перебуванням її у межах охоронної зони нез'ясованого об'єкта культурної спадщини, а відтак, не виключеної можливості виявлення таких матеріалів згодом, відповідно до ч. 1 ст. 36 Закону України «Про охорону культурної спадщини», якщо під час проведення будь-яких земляних робіт буде виявлено знахідку археологічного або історичного характеру, виконавець робіт зобов'язаний зупинити їх ведення і протягом однієї доби повідомити про це відповідний орган охорони культурної спадщини, на території якого проводяться земляні роботи. Керуючись ст. 23 Закону України «Про охорону культурної спадщини», усі власники пам'яток, щойно виявлених об'єктів культурної спадщини чи їх частин або уповноважені ними органи (особи) незалежно від форм власності на ці об'єкти, зобов'язані укласти з відповідним органом охорони культурної спадщини охоронний договір.

В. Івакін, А. Оленич, Р. Осадчий, І. Зоценко

РОЗВІДКИ У МІСТІ БОРИСПІЛЬ

Архітектурно-археологічною експедицією ІА НАН України проведені розвідки в історичній частині Борисполя. Основним завданням досліджень було отримання необхідної інформації для розробки облікової документації на середньовічні пам'ятки археології м. Бориспіль.

Роботи зосередилися на подвір'ї середньої школи № 1 (вул. Героїв Небесної сотні, 3), яке є найвищою точкою району. З метою перевірки наявності культурних нашарувань на території шкільного спортмайданчика закладено п'ять розвідувальних шурфів 1,5 × 2,0 м. У верхній частині шурфів зафіксовані потужні напластування будівельного сміття (наслідки перепланування ділянки у 1960-х рр.) загальною інтенсивністю до 1,2 м, нижче якого залягав темно-сірий гумусований шар XVII—XVIII ст. У ньому знайдені у перевідкладеному стані речі давньоруського часу (фрагментований керамічний посуд XI—XII ст. і давньоруський хрест-енколпіон (рис. 1: 1).

Зручною для археологічних досліджень виявилася також прилегла до шкільного подвір'я садиба за адресою вул. Верхній Вал, 10. Тут вирішено закласти невелику траншею з метою перевірки перспективності подальших археологічних досліджень на вказаній ділянці. У траншеї нижче рівня дерну зафіксовано рихлий шар світло-сірого гумусу потужністю до 1 м. Він насичений фрагментами керамічного і скляного посуду XVII—XVIII ст., з нього також походять: монети Російської імперії («полушка» 1743 р., дві «перекарбовані» копійки 1763—1790 рр., копійка Миколи I 1840 р., п'ять копійок Миколи I 1833 р., кована шрапнель XIX ст., мідний гудзик XVIII—XIX ст. (рис. 1: 2—4).

У центральній частині траншеї зафіксовані «челюсті» глинобитного гончарного горну і три розвали горщиків другої половини

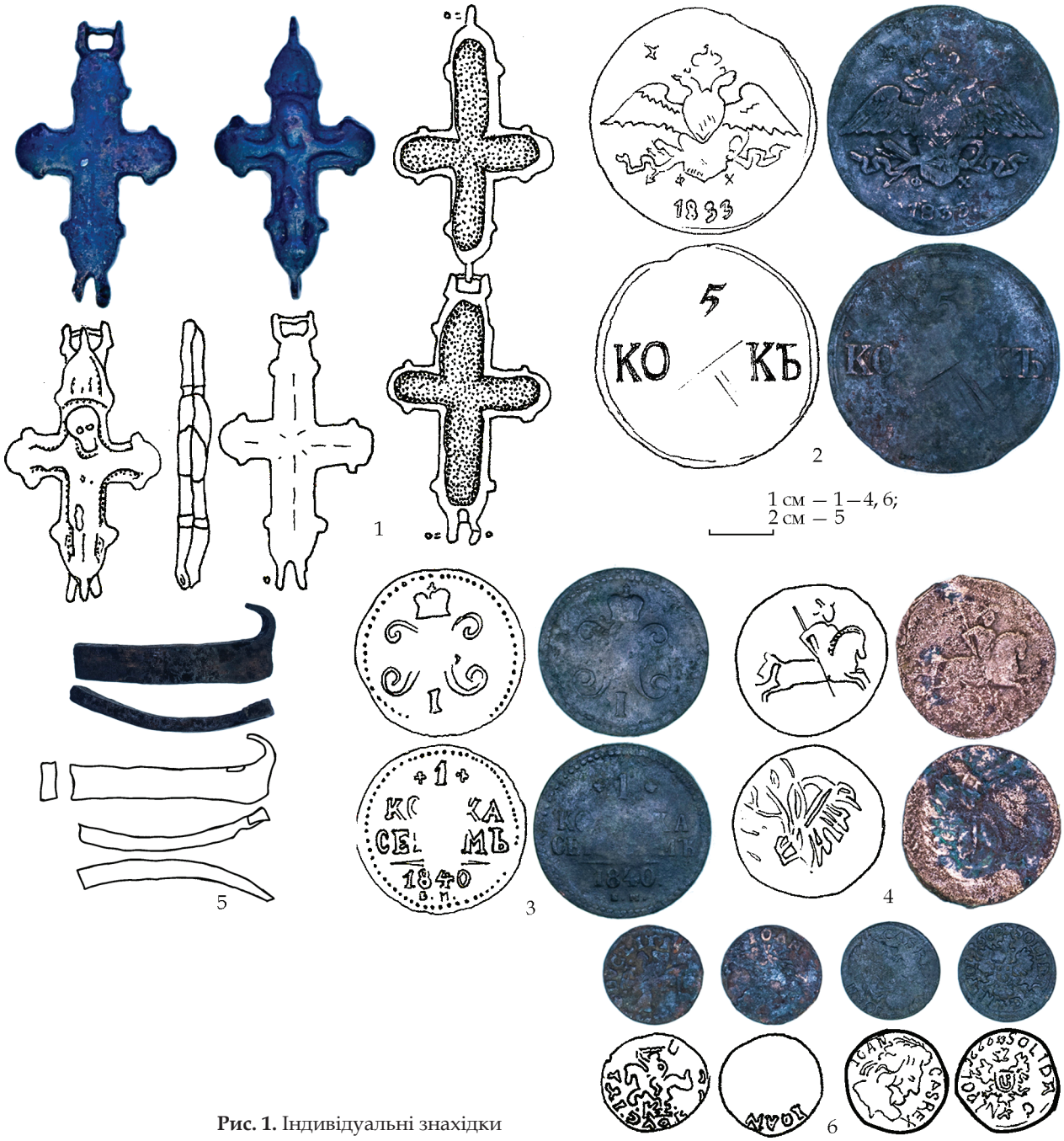

Рис. 1. Індивідуальні знахідки

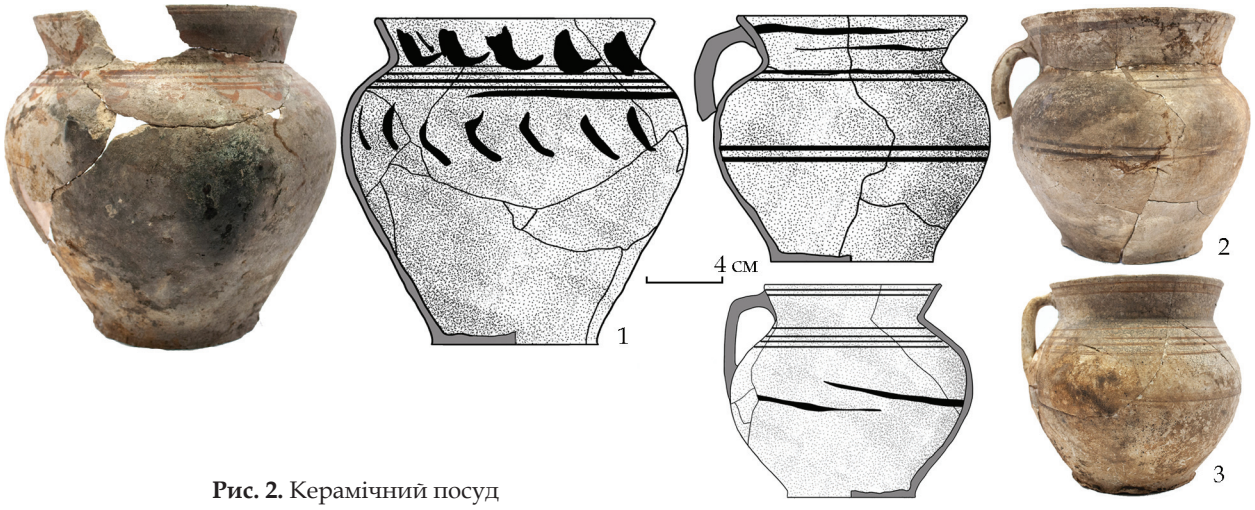

Рис. 2. Керамічний посуд

Рис. 3. Індивідуальні знахідки

XVII—XVIII ст. перевернутих догори дном (рис. 2: 1—3). З культурного шару біля горну походять два мідних соліди «боратинки» карбовані у 1660-х рр. і фрагмент залізної взуттєвої набійки XVII—XVIII ст. (рис. 1: 5, 6). Горн представляв собою класичний двокамерний випалювальний пристрій, відомий за етнографічними матеріалами як «горн-люлька». Край верхньої випалювальної камери — «клобука» залягав майже під дерном, на глибині близько 0,20 м від рівня сучасної поверхні. Вона пошкоджена оранкою і кліматичними умовами, стан її збереження незадовільний. Стінки клобука збереглись на висоту 0,2 м. На глибині 1,10 м зафіксовані (тут і далі від рівня сучасної денної поверхні) залишки розподільної полички — «гратів». В цій частині добре прослідковувався вплив високих температур, помітні сліди виходу кварцу, запікання до склоподібної маси На рівні «гратів» зафіксовані жаропровідні канали-продухи. В межах випалювальної камери виявлено велику кількість фрагментів кераміки і розвал горщика другої половини XVII — першої половини XVIII ст. Горн орієнтований челюстями чітко на північ. Челюсті аркоподібної форми (довжина челюстей близько 0,7 м, ширина — 0,65 м), доброго ступеню збереженості. Загальні розміри зафіксованої частини горну; довжина — 2,1 м, ширина найбільша — 1,1 м, діаметр камери випалу — 1,0 м. Враховуючи великі об'єми і складність конструкції об'єкту, вирішено тимчасово законсервувати горн для продовження досліджень у наступному польовому сезоні.

На глибині 1,0—1,2 м рихлий гумусований шар змінювався більш щільним шаром темно-сірого гумусу. Останній майже позбавлений археологічних матеріалів, винятком стала одна давньоруська бронзова пряжка (рис. 3: 2) і перстень (рис. 3: 1) На рівні 1,80 м світло-сірий гумусу переходив у мішаний сіро-жовтий материковий лес.

Загалом, історичний центр середньовічного міста «Лето—Баришпіль» є надзвичайно перспективною територією для подальших досліджень.

Р. Осадчий

РОЗВІДКИ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ КИЇВЩИНІ

Київським Центром охорони і наукових досліджень пам'яток культурної спадщини управління культури, національностей та релігій здійснені розвідки на території Богуславського (м. Богуслав) і Васильківського (м. Васильків, с. Велика Бугаївка, с. Заріччя і с. Велика Солтанівка) р-нів Київської обл. Їх результатом стала паспортизація, перевірка стану відомих пам'яток і виявлення нових об'єктів археології.

З метою паспортизації візуально оглянуто територію пізньосередньовічних укріплень, які розташовані в адміністративних межах Васильківської міської ради Васильківського р-ну.

м. Васильків. Васильківська фортеця XVIII ст. Територія укріплень розташована на високому пагорбі близько 37 м, від рівня заплави р. Васильківка (права притока р. Стугна). Верхня частина пагорбу відносно пласка і орієнтована за віссю північний захід—південний схід. У південній пласкій частині знаходиться вулиця Соборна, вздовж якої розташована щільна приватна забудова. Із заходу від укріплень знаходиться глибокий яр, який на півночі, у широкій його частині, підходить до допливу р. Васильківка, а на півдні, у вузькій його частині, розташована вул. Соборна. У південній частині поблизу

редану 4 вздовж вул. Соборна, розташоване старе міське кладовище. Зафіксовані GPS координати в системі WGS-84.

Розміри зайнятого укріпленнями підвищення становлять з північного заходу на південний схід близько 504 м, з північного сходу на південний захід — близько 200 м. На даний час збережена північно-східна частина Васильківської фортеці XVIII ст. Решта території зруйнована в різні часи і зайнята щільною міською забудовою.

м. Васильків. Васильківська фортеця XVIII ст. Місцезнаходження давньоруської кераміки. Під час візуального обстеження території Васильківської фортеці у північно-східній частині, із зовнішньої її сторони навпроти куртини з ескарпом, між артплощадкою і реданом 1, на пологому схилі, що виходить до заплави р. Василівка, на окремих ділянках розораних під городи, виявлено місцезнаходження дрібної гончарної кераміки періоду Київської Русі — третя чверть XI ст. — кінець XI ст.

Археологічні об'єкти і прилегла до них територія потребують постійного пам'яткоохоронного моніторингу, проведення археологічних досліджень для встановленню меж території.

с. Велика Бугаївка, ур. Берків Городок. Багатошарове поселення доби пізньої бронзи (XVII—XIX ст. до н. е.), зарубинецької культури (II—I ст. до н. е.), Київської Русі (X—XII ст.), литовського часу (XIV—XV ст.) і пізнього середньовіччя (XVIII ст.) оглянуто Обласним центром охорони пам'яток культурної спадщини разом з Головою Київської організації ГО «УТОПІК». Поселення розташоване у південно-західній частині с. Велика Бугаївка Васильківського р-ну, в урочищі Берків Городок, зафіксовані його GPS-координати в системі WGS-84.

Поселення Велика Бугаївка II (XII—XIII ст.) розташоване у південній частині села, на лівому березі р. Устя, ур. Берків Городок. Його площа близько 120 × 100 м. Занесене до Переліку археологічних пам'яток культурної спадщини Київської обл., пропонованих для включення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України, затверджений Рішенням Київської обласної ради від 19.06.2003 р. № 099-08-XXIV.

В процесі обстеження пам'ятки виявлено, що її центральна частина спланована землерийною технікою, здійснюється будівництво приватних будинків, яке привело до пошкодження культурного шару і об'єктів. Під зведення приватних будинків викопано шість котлованів розміром 14 × 14 м і від 1,80 м до 2 м завглибшки. У частині з них зафіксовані залізобетонні блоки під фундамент. У східній частині поселення виявлено траншею 14 × 2 м від 1,80 м до 2,0 м завглибшки.

У котлованах під будинки і відвалах простежено порушений культурний шар з великою кількістю різночасової кераміки, кісток тварин, глиняної обмазки, а також зруйновані конструкції глиняних печей.

Учасниками обстеження складено Акт про встановлення факту порушення законодавства про охорону культурної спадщини в с. Велика Бугаївка Васильківського р-ну Київської обл.

Змієвий вал XI ст. між с. Заріччя і с. Велика Бугаївка, вал XVIII ст. Під час обстеження багатошарового поселення в урочищі Берків Городок оглянуто насипи Змієвого валу XI ст. і валу XVIII ст. Вали добре збережені, задерновані, вкриті багаторічними травами. На з'єднанні Змієвого валу з валом XVIII ст. проходить ґрунтова дорога з с. Заріччя до с. Велика Бугаївка, яка розділяє їх на окремі частини. Близько 200 м вздовж Змієвого валу, на північний захід від з'єднання валів, його розрізає старий яр. Стінки яру задерновані, вкриті багаторічними травами. У напрямку проходження валу ширина яру становить близько 30 м.

Вздовж валу XVIII ст., ззовні прокладена ґрунтова дорога. Вал добре збережений, задернований багаторічними травами, його південно-східна частина вкрита поодинокими деревами. Вал XVIII ст. тягнеться близько 460 м від місця з'єднання зі Змієвим валом, далі на схід він не простежується, імовірно, його розорано.

м. Богуслав, багатошарове поселення (XII—X ст. до н. е. (пізній білогрудівський горизонт, комарівський тип), середина II тис. до н. е. (комарівська культура тшинецького культурного кола, ранній або класичний горизонт), пізнє середньовіччя.

Багатошарове поселення виявлене в північній частині м. Богуслав, на схилі заплави безіменного струмка лівого допливу р. Рось, на високому пагорбі на схід від вул. Чумацький шлях. На півночі та сході воно межує з лісовим масивом. Зафіксовані GPS координати в системі WGS-84.

В процесі проведення візуальних обстежень у межах території пагорбу, у північній, західній та південній частинах, на поверхні ґрунту зібрано різночасовий підйомний матеріал — дрібні уламки ліпної кераміки і фрагмент ручки гончарного посуду, що свідчать про заселеність даної території давнім населенням.

Керамічний матеріал представлений переважно дрібними уламками стінок ліпних горщиків жовтого, світло-сірого і рудого кольорів, з численними домішками шамоту, жорстви, дрібнозернистого піску. Тісто грубе щільне, товщина уламків кераміки становить від 0,6 до 1,3 мм.

У західній частині поселення виявлено фрагмент ручки від гончарного посуду XVII—XVIII ст., чорного кольору, з добре відмученої глини, товщиною від 0,8 до 1,2 мм. Уламки кераміки зібрані на північній, північно-західній, західній та південній частинах пагорбу, на площі 620 × 230 × 100 м. На східній частині пагорбу підйомного матеріалу візуально не виявлено.

с. Заріччя, багатошарове поселення доби пізньої бронзи — раннього заліза. Підйомний матеріал у вигляді дрібних уламків ліпної кераміки зібрано вздовж ґрунтової дороги, яка виходить з вул. Зарічна с. Заріччя і проходить у північно-східному напрямку до південної частини с. Велика Бугаївка. Зафіксовані GPS координати в системі WGS-84.

Топографічно поселення розташоване на південь від Змієвого валу XI ст., займає похилий схил надзаплавної тераси лівого берега р. Стугна, на південній частині якої розташована забудова села. Підйомний матеріал простежується вздовж ґрунтової дороги близько 100 м із заходу на схід та близько 60 м з півночі на південь. Територія схилу, на якому простежено поширення культурного шару, тривалий час не використовується як землі сільськогосподарського призначання. На час обстеження схил був задернований, порослий багаторічними травами.

Керамічний матеріал представлений переважно дрібними уламками стінок ліпних горщиків жовтого, світло-сірого та рудого кольору. Тісто грубе щільне, з чисельними домішками шамоту, жорстви, дрібно-зернистого піску. Товщина уламків кераміки від 0,6 до 1,3 мм. Матеріал датовано кінцем II тис. до н. е. — I тис. до н. е.

с. Велика Солтанівка, курган III тис. до н. е. — I тис. н. е. Курган розташований на південний схід від с. Велика Солтанівка, на пласкій території плато правого берега р. Стугна. Насип розташований за межами населеного пункту близько 360 м на захід від автодороги Е95 Київ—Одеса та 165 м на південь від дороги Велика Солтанівка—Безп'ятне. Поверхня тривалий час розорюється. Зафіксовані GPS координати в системі WGS-84. На мапах Генштабу РККА М-36 (А) 1941 р. висота насипу фіксується як 3,2 м, на час обстеження висота насипу становила близько 1 м. Форма насипу кругла, краї розорані, не чіткі, діаметр близько 40—50 м. Насип не відрізняється за кольором від решти території, темно-сірий, чорний. При ретельному огляді поверхні насипу в трьох місцях виявлено скупчення людських решток (пошкоджені оранкою впускні поховання).

Під час археологічних розвідок на території Київської обл. у Богуславському і Васильківському р-нах обстежено вісім пам'яток і об'єктів археологічної спадщини, з них чотири — щойно виявлені об'єкти.

Виготовлено облікову документацію на щойно виявлену пам'ятку містобудування, історії та археології Васильківська фортеця XVIII ст.

Візуально обстежені раніше відомі пам'ятки. На багатошаровому поселенні с. Велика Бугаївка, ур. Берків Городок, зафіксовано факт руйнування земляними роботами частини культурного шару. На південний схід від с. Велика Солтанівка Васильківського р-ну зафіксовано пошкодження сільськогосподарськими роботами кургану III тис. до н. е. — I тис. н. е. Обстежено ділянку Змієвого валу XI ст. між с. Заріччя і с. Велика Бугаївка та вал XVIII ст.

Отримані матеріали з розвідок доповнюють археологічну карту Київської обл.

А. Петраускас, І. Готун

ДОСЛІДЖЕННЯ В ОКОЛИЦЯХ РЖИЩЕВА

Північна експедиція ІА НАН України кілька років поспіль досліджувала територію і околиці м. Ржищева [1] та навколишніх сіл з метою моніторингу сучасного стану відомих об'єктів археологічної спадщини, уточнення наявних даних про вказані пам'ятки і пошуку пунктів, щодо яких певні свідчення були неповними чи взагалі відсутніми. Під час цих робіт констатовано плачевний стан городища літописного Івана, відчутно розмитого Канівським водосховищем (рисунок).

1. Маючи нагоду, автори висловлюють глибоку вдячність очільниці Ржищівського археолого-краєзнавчого музею Л. С. Карпенко і колективу співробітників за тривалу плідну співпрацю і сподівання на її розвиток у майбутньому.

Вигляд з боку Дніпра на зруйновані Канівським водосховищем залишки городища літописного Івана і прилеглі неукріплені осередки

Суттєво, що за спостереженнями дослідників, зокрема П. П. Толочка, згаданий під 1151 р. Іван, найвищий розквіт якого приходиться на XII—XIII ст., репрезентує невелику, але сильну фортецю Дніпровської оборонної лінії. Розташоване поруч, частково вивчене В. К. Гончаровим, неукріплене поселення слугувало еталоном, розміщеного у зоні родючих ґрунтів крупного села землеробів, з наральниками, косами і серпами у культурному шарі.

Минулого року на прилеглій до городища зі сходу території невеликим (16 м^2) рятівним розкопом досліджено одну із ділянок у зоні зсувів. У результаті зафіксовано уламки керамічного посуду часів Київської Русі та українського козацтва і доби палеометалів, а також пов'язані з подіями Другої світової війни знахідки, що хоч і перебувають за межами предмета археології, але можуть використовуватись у оформленні музейних експозицій.

У цьому сезоні площу розкопу збільшено ще на 10 м^2. У шарі потужністю 0,25—0,45 м зібрано аналогічні минулорічним знахідки, виявлено остеологічні матеріали, що належать переважно крупним свійським тваринам.

Аналіз стану групи пам'яток археології на південній околиці міста змушує констатувати розгортання у м. Ржищев своєрідної гуманітарної катастрофи, спричиненої антропогенним впливом. Пошкодження і городища Іван-Гора, і прилеглих пунктів вимагає не ситуативних спроб відібрати у стихії кілька квадратних метрів нашарувань, що мало місце впродовж останніх двох років, а систематичних науково-рятівних розкопок. Першим кроком у цьому напрямі стала б розробка відповідної програми. Саме у цьому слід вбачати невідкладне завдання науковців і пам'яткоохоронців.

О. Прядко, О. Павлик, Д. Тетеря, О. Юрченко (†), Ю. Долженко

ДОСЛІДЖЕННЯ НА СХІДНІЙ ОКОЛИЦІ м. ПЕРЕЯСЛАВ

Археологічна експедиція Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» провела дослідження на східній околиці м. Переяслав. Вони переважно зосереджувались на ґрунтовому могильнику давньоруського часу, який займає мисоподібний виступ лівого берега р. Трубіж. Нині на даній території знаходиться Музей народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини НІЕЗ «Переяслав». Проведені дослідження пов'язані з комплексом земляних робіт, що здійснювались на площі музею. Тут нами проведено нагляд за вибіркою ряду траншей, вивчено культурні нашарування і об'єкти, пов'язані з ними.

Під час обстеження траншеї 1, розмірами 8 × 1 м, закладеної за 85 м на північний захід від будівлі Музею історії Української Православної церкви, виявлено матеріали, що вказували на наявність поховань невідомого хронологічного періоду. Проведеними рятівними роботами досліджено два дитячі

Знахідки з досліджень у м. Переяслав: 1—4 — кольоровий метал, 5 — залізо

поховання, які за сукупністю отриманих матеріалів, можливо віднести до давньоруського часу.

Поховання 1 (*без інвентарне*). Знаходилось на глибині 80 см від сучасної денної поверхні. Кістяк 58 см завдовжки, зорієнтований головою на захід. Простежено деревний тлін від поховальної конструкції.

Поховання 2 (*без інвентарне*). Знаходилось на глибині 60 см від сучасної денної поверхні. Кістяк близько 50 см завдовжки, зорієнтований головою на південь. Простежено деревний тлін від поховальної конструкції.

Ще одна, траншея 2, розмірами 6 × 1 м, знаходилась за 39 м на південний схід від Музею Космосу. Під час її обстеження виявлено два поховання давньоруського часу, ще одне, виявлено у траншеї 3, розміром 4 × 1 м, що знаходилась неподалік.

Поховання 1 (*заг. № 7*). Знаходилось на глибині 97—1,15 см. Довжина кістяка — 169 см, максимальна ширина — 47 см. Тілопокладення зорієнтоване головою на північний захід, ліва рука була у районі тазу, права — на животі. Простежено деревний тлін від поховальної конструкції. Виявлено металеві цвяхи.

Поховання 2 (*заг. № 8*). Знаходилось частково під похованням 1, на глибині 1,62 м. Довжина кістяка — 160 см, максимальна ширина — 40 см. Верхня частина поховання перевідкладена, що пов'язано з впуском поховання 1. Тілопокладення зорієнтоване головою на північний захід, ліва рука зігнута у лікті, права перевідкладена. Виявлено чотири металеві цвяхи.

Поховання 3 (*заг. № 9*). Виявлено за 10 м на північ від поховання 1 (заг. № 7) і № 2 (заг. № 8), під час обстеження траншеї 3. Поховання зруйноване: на глибині 49 см виявлено череп, який лежав на правій скроневій стороні, на глибині 64 см, на південь від черепа виявлено фрагмент тазу, а на глибині 74 см, на південь від останнього — колінну чашечку.

Ще одна траншея 4, розмірами 16 × 1 м, знаходилась за 38 м на північний захід від павільйону «Добронічівська стоянка». Під час вивчення стратиграфічних нашарувань на глибині 68 см тут виявлено гумусоване заповнення овальної форми, у якому знайдено кістяк невстановленого виду ссавців родини псових, схожих на лисицю (лат. *Vulpes*). У

відвалі траншеї після сильного дощу виявлено монету-підвіску і наконечник стріли (рисунок: 3, 5).

Монета-підвіска з трьома наскрізними отворами виготовлена з куфічного дирхему (рисунок: 3). Держава Саманідів, Ахмад ібн Ісмаіл (907—914 рр.). Монетний двір і рік невідомі, оскільки відомості про них були обрізані, але найбільш вірогідно, що це — аш-Шаш, період 296—301 рр. хіджри (908/09—913/14 рр.) [1] Її розміри 1,4 × 1,4 см. Виготовлена з білого металу, ймовірно, срібла.

Під час робіт 2019 р. також проведено обстеження території, прилеглої до Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини. Тут за 39 м на північний схід від центрального входу до Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини і за 51 м на схід від павільйону «Добронічівська стоянка» у схилі яру, який руйнується талими водами, виявлено і досліджено поховання.

Поховання 1 (*заг. № 2*). Знаходилось на глибині 67 см від сучасної денної поверхні. Тілопокладення орієнтоване головою на північний захід, кістки рук покладені на живіт. Простежено деревний тлін від поховальної конструкції. Під час розчистки виявлено металеві цвяхи. Під потиличною частиною черепа було скроневе металеве кільце (рисунок: 4). Його розміри 1,4 × 1,5 см. Товщина дроту — 1 мм. Кінці незамкнені, розведені у сторони. Виготовлене з металу білого кольору, ймовірно, срібло.

Також було здійснено обстеження схилу правого корінного високого берега р. Трубіж від Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини до пониження цієї само тераси у межах кутка Підварки. За 1,2 км на північний захід від Музею і 86 м на південний захід від магазину «Абрикос», у яру порослому кущами і деревами, виявлено стегнові кістки від поховання. Ймовірно, це поховання синхронне ґрунтовому могильнику давньоруського часу, дослідженому у попередні роки, оскільки ніхто з місцевих жителів не пам'ятає про існування тут кладовища.

Крім цього, за 420 м на північ від Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини і 62 м на схід від меліоративного каналу поряд з давнім руслом р. Трубіж під час просівання кротовин вдалось виявити металеву підвіску (рисунок: 1). Її розміри: висота — 4,8 см, ширина — 4 см, діаметр вушка — 6 мм. Із лицевої сторони у профіль зображено крокуючого вправо птаха. Його ліве крило опущене до низу, а праве — підняте вгору. Розміри птаха — 3 × 3 см. Навколо нього подвійне коло, що імітує зернь. Між колами по бокам і знизу — потрійні короткі лінії віялом. Виготовлено артефакт із свинцево-олов'янистого сплаву. За формою і стилем підвіска імітувала прикрасу — барму.

Ще один цікавий артефакт давньоруської доби під час проведення охоронно-рятівних досліджень передав місцевий житель. Це половинка підвісного замка у вигляді коня (рисунок: 2). Цей предмет розміром 4,5 × 3,7 см і від 0,3 до 0,6 мм завтовшки було знайдено у Переяславі, на сезонному городі між вул. Літописна і р. Альта. Частина голови коня втрачена. На шиї міститься стилізоване зображення гриви. Перед передньою кінцівкою, на тулубі, зображено князівський двозуб — тамгу (рисунок: 2а), який використовувався Всеволодом Юрієвичем (1154—1212 рр.). Місце розташування знаку, ймовірно, вказує на спосіб таврування коней у князівських табунах, про які неодноразово згадувалося у літописах.

1. Визначення Д. М. Янов, м. н. с. сектору нумізматики і торевтики Одеського археологічного музею НАН України.

Д. Тетеря, О. Прядко, О. Павлик, Г. Бузян, В. Білоуська

РОЗВІДКИ НА ТЕРИТОРІЇ ПЕРЕЯСЛАВЩИНИ

Експедиція Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» здійснила розвідки в басейні лівого берега р. Карань у межах Дівичківської ОТГ Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл. Значну увагу приділено дюнним підвищенням, що знаходяться у заплаві річки. Обстежено територію, упродовж більше 10 км, між селами Ковалин і Стовп'яги. Метою розвідок було виявлення нових пам'яток, обстеження вже відомих об'єктів культурної спадщини даного регіону.

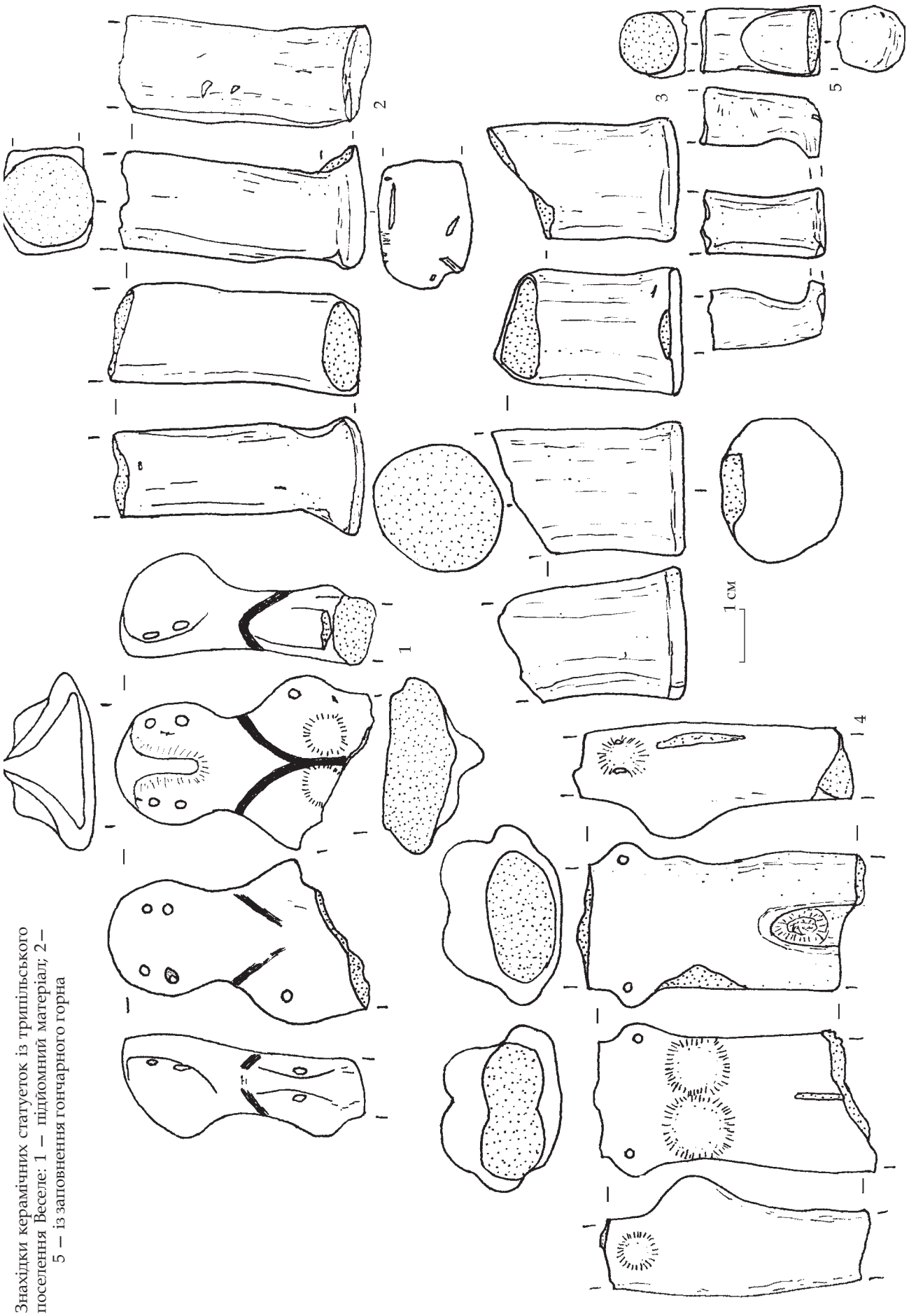

Знахідки керамічних статуеток із трипільського поселення Веселе: 1 – підйомний матеріал; 2–5 – із заповнення гончарного горна

Серед матеріалів розвідки на увагу заслуговують результати, отримані на території поселення трипільської культури, розташованому поблизу с. Веселе Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл. Воно знаходиться на північно-західній околиці цього населеного пункту. Пам'ятку відкрито експедицією Заповідника у 1992 р., за керамічним комплексом вона датується етапом CI.

Необхідність проведення тут досліджень обумовлено руйнуванням пам'ятки антропогенним і природними чинниками. Зокрема, у закритому кар'єрі, що межує з селищем, продовжують несанкціоновану вибірку глини, а край його активно руйнують яри, утворені талими і дощовими водами. У одному з таких ярів, глибина якого становить 22—25 м, виявлено епіфіз трубчастої кістки мамонта (*Mammuthus prim.*). Розміри знахідки — 15 × 13 см, маса — 1,45 кг.

Під час розвідки проведеної на трипільському селищі виявлено чотири господарські ями, дві з яких досліджено повністю, ще дві — зафіксовані у профілі стінки кар'єру.

Яма 1. Фіксувалась у стінці кар'єру, частково обвалилась (близько 1/2 частини). У плані мала округлу форму, діаметром близько 2,1 м. Стінки ями прямовисні, дно рівне із незначним заокругленням країв. Глибина ями від сучасної поверхні — 1,3 м. Заглиблена у материковий лес на 0,7 м. Під час вибірки суглинкового заповнення ями виявлено такі знахідки: уламки глиняного посуду (кухонний і столовий), фрагменти глиняної обмазки, мушлі Unio, кістки тварин і череп кози.

Яма 2. Знаходилась за 5 м на північний схід від ями 1. Її виявлено під час горизонтальної зачистки, здійсненої на площі 4 × 6 м, де несанкціоновано знято бульдозером верхній шар ґрунту на глибину до 0,4—0,5 м. Контури ями фіксувались із глибини 0,15 м. У плані, як і перша, вона мала округлу форму діаметром близько 1,5 м. Стінки ями прямовисні, дно рівне із незначним заокругленням країв. Глибина від сучасної поверхні (зачистки) становить 1,3 м, заглиблена у материковий лес на 0,6 м. Заповнення ями складав сірий суглинок з прошарками глини і піску. Під час вибірки заповнення ями виявлено уламки глиняного посуду (кухонний і столовий), мушлі Unio, кістки тварин (щелепи бика), вкраплення деревного вугілля. Знахідки концентрувались у верхній частині на глибину близько 0,8 м, нижче йшло ґрунтове заповнення.

Яма 3. Виявлена у стінці кар'єру. Під час зачистки встановлено, що її глибина від сучасної поверхні становить 1 м, ширина у профілі стінки кар'єру — 2 м. Вона заглиблена у материковий лес на 0,5 м. Заповнення складав темно-сірий суглинок. У ньому виявлено уламки ліпної кераміки, мушель і обмазки.

Яма 4. Як і попередня, зафіксована у стінці кар'єру. Її глибина від сучасної поверхні — 1 м, а ширина у профілі стінки кар'єру — 2,1 м. У заповненні знайдено уламки ліпної кераміки.

На особливу увагу заслуговує виявлений і досліджений на поселенні Веселе гончарний горн трипільського часу. Це перша подібна знахідка такого об'єкта на пам'ятках Дніпровського Лівобережжя.

Гончарний горн зафіксовано у профілі північно-східної стінки кар'єру. Частина його обвалилась, досліджено 1/6 частину археологічного об'єкта. Горн розміщувався у котловані, заглибленому в материкову частину на 1,3 м, глибина від сучасної поверхні — 1,9 м. У плані він мав округлу форму діаметром 2,1 м. Стінки горна складені із глиняної маси з домішками рослинних решток і уламків кераміки. Їх товщина становить 0,3 м. Основа горна, якою є прошарок ґрунту (суглинок сірого кольору) потужністю 8—10 см, знаходилась на глибині 1,9 м від сучасної поверхні. Горн конструктивно складається з двох камер: топочної і випалювальної. Топочна камера має два канали, розділені перегородкою («козлом») 0,6 м завширшки. Ширина каналів 0,5 м, висота — 0,6 м. Платформа-перегородка між камерами не збереглася. Під час дослідження об'єкта у заповненні виявлено уламки глиняного посуду, одну майже цілу посудину і чотири фрагменти глиняних статуеток (рисунок: 2—5), мушлі Unio, кістки тварин, фрагменти глиняної обмазки. Всі знахідки знаходились у шарі попелу і мали сліди перебування у вогні. Після руйнації горну заглиблення, де він розміщувався, очевидно, використовувалось під господарську яму.

Розвідкою уточнено й розміри поселення Веселе, які становлять 300 × 450 м. У процесі обстеження площі поселення на поверхні зібрано уламки кухонної і столової кераміки, а також фрагмент глиняної статуетки з мальованим орнаментом (рисунок: 1).

Під час археологічних робіт обстежено й інші пам'ятки, відомі з попередніх досліджень. Зокрема, на східній околиці с. Стовп'яги в ур. Лип'є, що займає підвищення на схід від околиці даного населеного пункту. На його території, що розорюється під сільськогосподарські угіддя, знайдено уламки ліпної кераміки і пряслице ранньозалізного часу (підгірцівський тип), ще один пункт із подібними знахідками обстежено на дюнному підвищенні, що розміщується на південний схід від с. Ковалин. Тут також виявлено матеріали XIII—XIV ст., що було невідомо раніше.

Розвідками відкрито декілька нових пам'яток. На схід і південний схід від с. Дівички, у заплаві лівого берега р. Карань, на дюнних підвищеннях виявлено два багатошарові поселення. Розміри першого становлять близько 700 × 200 м. Його територія розорюється, західна частина руйнується кар'єром для вибірки ґрунту. На поверхні знайдено матеріали епохи бронзи, ранньозалізного віку і черняхівської культури. Останні концентруються у північній частині пам'ятки вздовж каналу на площі 80—100 м завширшки. Інша пам'ятка також займає дюнне підвищення у заплаві р. Карань. Її розміри становлять близько 600 × 60—100 м. Територія розорюється, на ній у процесі обстеження виявлено уламки ліпної кераміки ранньозалізного часу (підгірцівський тип), уламки гончарної кераміки черняхівської культури і козацької доби.

Таким чином, проведеними дослідженнями виявлено та вивчено важливі об'єкти і знахідки, пов'язані з ранніми землеробами на Переяславському Лівобережжі. Відкриті нові пам'ятки доповнюють археологічну карту цього регіону. Отримані результати підтверджують необхідність продовження тут археологічних робіт і проведення заходів із збереження пам'яток.

Л. Чміль, В. Козюба

РОЗВІДКИ НА НИЖНЬОМУ ТЕТЕРЕВІ

Восени 2019 р. авторами проведені розвідки нижньої течії р. Тетерів у межах Іванківського р-ну Київської обл. Їх мета — уточнення розташування відкритих у XX ст. пам'яток і пошук нових. Обстеження проводились біля сіл Зорин, Фрузинівка, Оране, Прибірськ, Воропаївка. Всього оглянуто 16 пам'яток, 12 з яких виявлено вперше.

Біля с. Оране у заплаві правого берега Тетерева в ур. Борок локалізовано поселення Оране 4, відоме за знахідками речей давньоруського часу (пряслице, вістря стріли) ще з кінця 1960-х рр. Поселення займає терасу біля підніжжя високої дюнної гряди, вкритої лісом. Розмір пам'ятки — 150 × 25 м. На задернованій поверхні і піщаних видувах знайдено кераміку XII—XIII ст., уламок жорна, а також ліпну кераміку доби бронзи—ранньозалізного часу і незначну кількість кераміки ранньомодерного часу (рисунок: 5, 6).

Поселення Оране 5 розташоване на краю дюнного підвищення. Його приблизні розміри — 73 × 30 м. На поверхні та у шурфі знайдено два десятки уламків ліпної кераміки доби бронзи—ранньозалізного часу.

Пам'ятка Оране 6 розташована на дюнному підвищенні розміром 70 × 50 м. Тут виявлено ліпну кераміку доби бронзи—ранньозалізного часу і кілька десятків уламків кераміки XII—XIII ст. (рисунок: 7).

Пам'ятка Оране 7 займає мисовидний виступ заплавного підвищення розміром 90 × 30 м, де знайдено кераміку XVII—XVIII ст.

Поселення Оране 8 розташоване на частині підвищення, оточеного старицями. Розмір пам'ятки — 100 × 50 м. На задернованій поверхні знайдено уламки кераміки першої половини XIII ст. (рисунок: 8—10).

У міжріччі Тетерева і Здвижу біля с. Воропаївка зафіксовано п'ять пунктів. Поселення Воропаївка 1 займає закінчення невисокого дюнного підвищення. На ділянці 100 × 50 м зібрано кілька десятків уламків ліпної кераміки доби бронзи—ранньозалізного часу. Такі ж матеріали зібрано на ледь помітному підвищенні біля заболоченої низини. За картографічними матеріалами, на місці цієї пам'ятки (Воропаївка 2) у першій половини XX ст. ще зберігався кільцевий вал висотою 0,5 м, який зараз повністю розораний. На космічних знімках видно контур давніх укріплень ранньозалізного (?) часу розміром 225 × 150 м.

Поселення Воропаївка 3 розташоване у заплаві р. Здвиж і займає невисоку дюну лівого берега річки. Розмір пам'ятки — 50 × 25 м. На ній знайдено кілька уламків ліпної і гончарної кераміки, які, за визначенням Є. В. Синиці, можна віднести до IX—X ст. (рисунок: 12—16).

Пам'ятка Воропаївка 4 займає заплавне дюнне підвищення. У його південно-східній частині на ділянці 160 × 50 м знайдено велику кількість ліпної кераміки доби бронзи—ранньозалізного часу і до десятка сколів кременю, серед яких — пластини. На космічних знімках у цьому місці помітна штучна структура розміром 490 × 200 м, із довжиною лінії укріплення (ранньозалізного віку?) 860 м. У документі 1631 р. у цьому районі згадано населений пункт Рудня Городище.

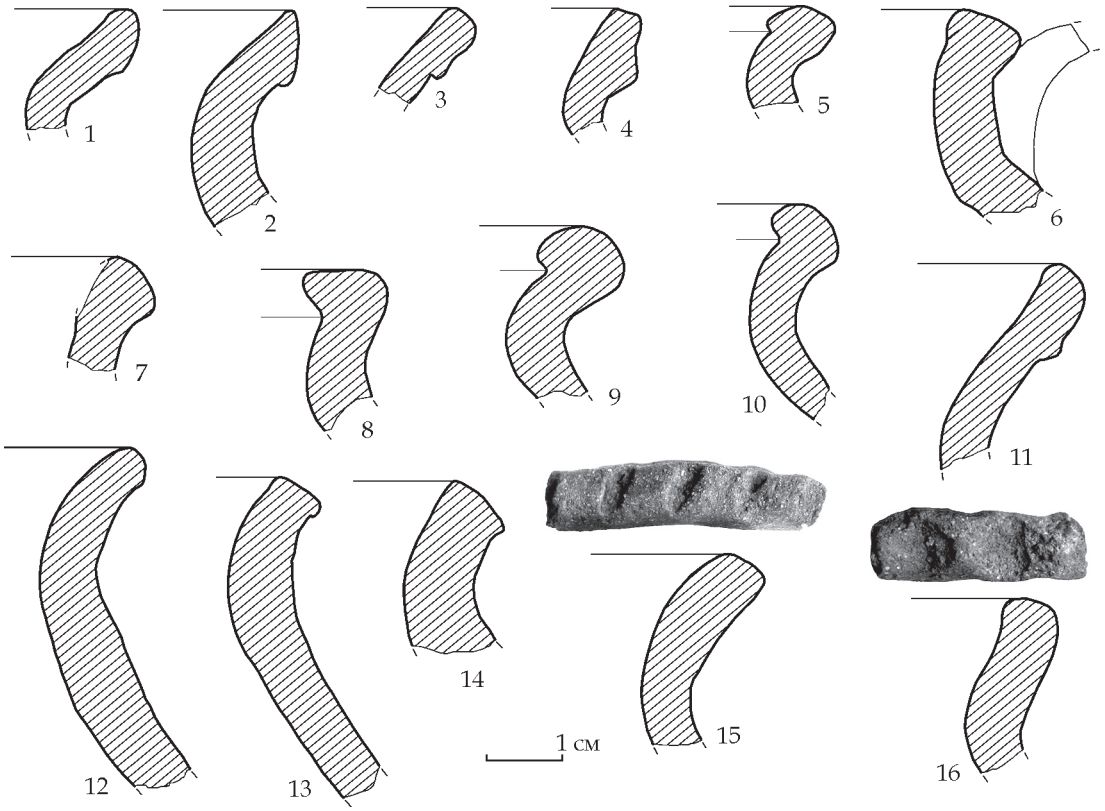

Кераміка із розвідок на нижньому Тетереві: 1—4 — Прибірськ 2; 5, 6 — Оране 4; 7 — Оране 6; 8—10 — Оране 8; 11 — Зорин 3; 12—16 — Воропаївка 3

Багатошарова пам'ятка Воропаївка 5 займає підвищення над заболоченою низиною. Тут на ділянці 150 × 100 м зібрано ліпну кераміку доби бронзи—ранньозалізного часу, кілька уламків посуду XIV—XV ст. (у тому числі вінце) і численні знахідки XVII—XVIII ст. — уламки посуду (горщики, тарілки, макітри, покришки) та кахлів.

Між сс. Зорин і Фрузинівка зібрано кераміку на відомих раніше пам'ятках Зорин 1, 2. Відкрито нові поселення.

На пам'ятці Зорин 3 знайдено невиразну ліпну кераміку і гончарну давньоруського часу (рисунок: 11). Орієнтовний розмір пам'ятки — 270 × 75 м.

На поселенні Зорин 4 виявлено багато уламків ліпного посуду, у тому числі прикрашені врізаними лініями, переважно доби бронзи.

Селище Зорин 5 займає невелику терасу висотою 1 м біля підніжжя дюнного підвищення. Розмір пам'ятки — 50 × 20 м. На поверхні та у шурфі виявлено уламки давньоруської кераміки, а також залізний ніж.

На околиці с. Прибірськ Л. В. Чміль і А. А. Чекановський локалізували пам'ятку (Прибірськ 2), відому за розвідкою І. П. Русанової 1967 р. Тут зібрано невиразну ліпну кераміку і кружальну X—XI ст. (рисунок: 1—4).

Біля с. Леонівка локалізовано місце розташування городища ранньозалізної доби, відомого за археологічною картою В. Б. Антоновича. Воно має форму трикутника із заокругленими кутами, розміром 300 × 260 м. Друга частина укріплень, розміром 190 × 190 м, розташована на захід, впритул до першої.

Ю. Болтрик, О. Шелехань, В. Собчук

ДОСЛІДЖЕННЯ ЗАЛИШКІВ ЛИТОЇ МОГИЛИ

Четверта спроба розкопок славнозвісного кургану (цього разу його решток), з якого походить Мельгунівський скарб, була обумовлена спорудженням поруч триметрового насипу, який увінчує імітація скіфської баби. Цей пам'ятний знак вибудували з нагоди 80-річчя від утворення Кіровоградської обл., оскільки її емблемою є золоте зображення хижого птаху з Литої Могили.

Насип Литої Могили звели на вододілі між верхів'ями річок Інгулець та Інгул. Проте, на момент розкопок 1990 р. будь-які явні залишки його вже були відсутні. Місце кургану під оранкою було визначене геофізичними методами, виконаними групою К. М. Бондар, за 79 м від східного краю автодороги Кропивницький—Єлизаветградка, поруч з єдиним перехрестям на ділянці між селами Топило та Копані Трепівської сільської ради Знам'янського р-ну.

Нагадаємо, що **перші розкопки** кургану в урочищі Кучерові Буєраки (Байраки) провели восени 1763 р. за ініціативи генерал-поручика О. П. Мельгунова, засланого на південь імперії зміцнювати її нові кордони. Сам Мельгунівський скарб було знайдено у кам'яній скрині на глибині 1,8 м від вершини, ближче до західного схилу насипу. Склад скарбу: залізний акінак з окутим золотом руків'ям і плакованими золотом дерев'яними піхвами, вкритими зображеннями фантастичних тварин у передньосхідному стилі, срібні деталі від ассирійського палацового табурету, золота діадема, 17 масивних золотих платівок у вигляді орла, платівки із зображеннями мавп та птахів, бронзова застібка із закінченнями у вигляді лев'ячих голівок, 40 бронзових вістер стріл. Прикраси і зброя виконані у ассиро-урартському стилі і датуються кінцем VII ст. до н. е. Заслуговує на увагу та обставина, що речі зі скарбу не мали слідів вогню, а це свідчить про їх ізольованість від центральної спаленої дерев'яної конструкції і вказує на те, що їх помістили в тіло кургану вже після його спорудження.

Другий етап розкопок пов'язаний з ім'ям знаного єлизаветградського археолога і етнографа В. М. Ястребова. У 1892 р. за фінансування Археологічної комісії він здійснив розкопки останців кургану. Під центром насипу вдалося знайти залишки поховальної споруди катакомбного типу. Оскільки її було заповнено рештками згарища, то зрозуміло, що катакомба є впускною і пізнішою щодо головної спаленної споруди кургану.

Третій етап досліджень Литої Могили у 1990 р. здійснила учениця О. І. Тереножкіна Нінель Михайлівна Бокій. Своєрідним прологом до вивчення цієї пам'ятки у XX ст. стало відвідування її у 1949 р. Олексієм Івановичем, який тоді копав сусіднє Чорноліське городище, розташоване за 13 км на схід від Литої Могили. Було засвідчено, що залишки насипу представляли собою невеликі горбики та западини, обмежені по колу валом з трьома нешироками перервами-проходами. Діаметр країв колишнього насипу сягав 70 м, ширина біля основи складала 9—10 м, висота становила 1,5 м. Рештки відвалів, що були поруч, були заввишки 2—2,5 м. Експедиція Н. М. Бокій заклала на ділянці 100 × 70 м 19 бульдозерних траншей і зафіксувала перегорілі шари червоного кольору та контур кільцевого рову навколо кургану. Більшу частину цього рову було вибрано, а у його західному секторі відкрито прохід-перемичку. По обидва боки від нього виявили кістки людини, собаки і черепи коней.

Четвертий етап робіт на пам'ятці у 2019 р. провела Центральноскіфська експедиція ІА НАН України. Перша фаза її пошуків була спрямована на з'ясування суті геомагнітних аномалій поруч з курганом, які виявилися пізніми ямами та прокопами XX ст. Дослідження цих пізніх об'єктів не було зовсім марним, оскільки у заповненні аномалії 2 трапились перевідкладені уламки шлаку (жужелю або жужелиці), що під дією високої температури перетворилися на склоподібну масу і обпалені брили. Серед них вирізняється фрагмент шлаку з відбитком торцевої частини дерев'яної колоди, яка, вірогідно, була «обгорнута» розпеченим ґрунтом.

Для дослідження підкурганної поверхні через центр колишнього насипу заклали траншею 1 довжиною 63 м, завширшки 1 м, орієнтовану за лінією захід—схід. До траншеї потрапили протилежні частини кільцевого рову, відстань між його внутрішніми краями

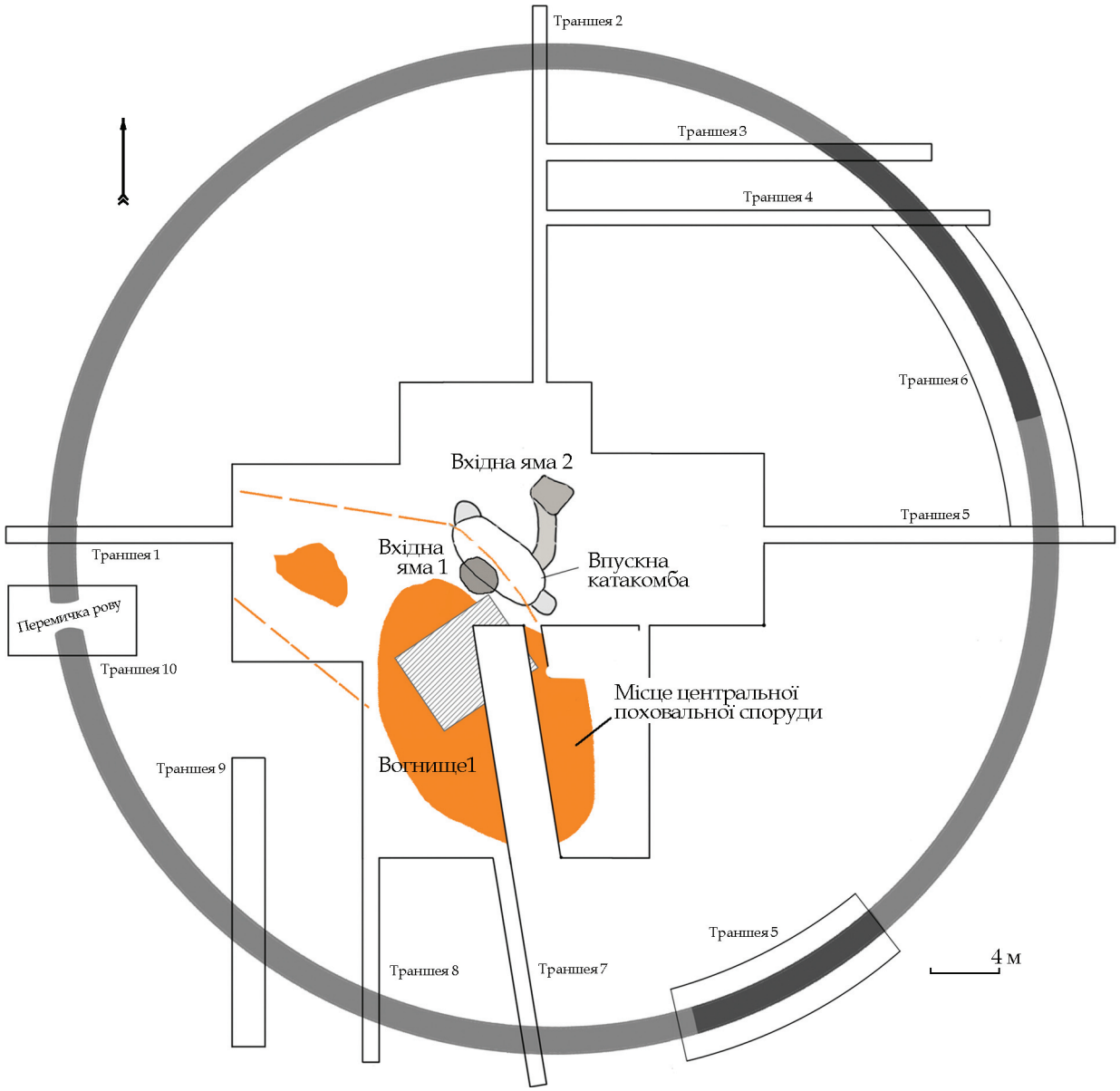

Рис. 1. Загальний план підкурганної поверхні Литої Могили

становить 56 м. Верхній орний шар — чорноземний, із рясними включеннями дрібних фракцій помаранчевого кольору. Іншими траншеями (закладено ще дев'ять траншей різної довжини і ширини) додатково окреслили краї рову, місце центральної спаленної споруди і котлован впускної могили разом з різночасовими ходами, що вели до неї. Серед них і дві вхідні ями, одна з них (східна) з дромосом, інша (західна) «сіла» безпосередньо на дві камери катакомби і була майже знищена попередніми розкопками.

Оскільки більшу частину рову навколо кургану ще у 1990 р. було прокопано, то одне із завдань 2019 р. полягало у вибиранні ділянок, які через певні перепони не були досліджеными. Одну з таких ділянок визначили геофізичним скануванням, позаяк не всі частини рову були однаково виражені у магнітному полі через те, що вибрані ділянки рову були засипані не лише мішаним ґрунтом, а значною мірою магнітоактивною масою з перепечених часток ґрунту. Іншу нерозкопану ділянку в північно-східному секторі відкрили під час нашої невдалої спроби знайти другий, протилежний західному, прохід-перемичку кільцевого рову. Вимірювання параметрів рову базуються на трьох відкритих ділянках і на серії перетинів та підтверджують дані експедиції 1990 р. Зовнішній діаметр коливається від 61,5 м у напрямку з півночі на південь до 60 м — із заходу на схід; внутрішній діаметр — 56,2 м і 53,9 м відповідно; ширина рову варіює: 1,8 м на сході, 3,4 м на заході, 3,3 м на півночі та 3,1—3,8 м на півдні; глибина рову на заході сягала до 3—3,2 м, на сході — 1,7—1,95 м, а на півночі та південному сході мілішала до 2,6—2,7 м. Прохід-пере-

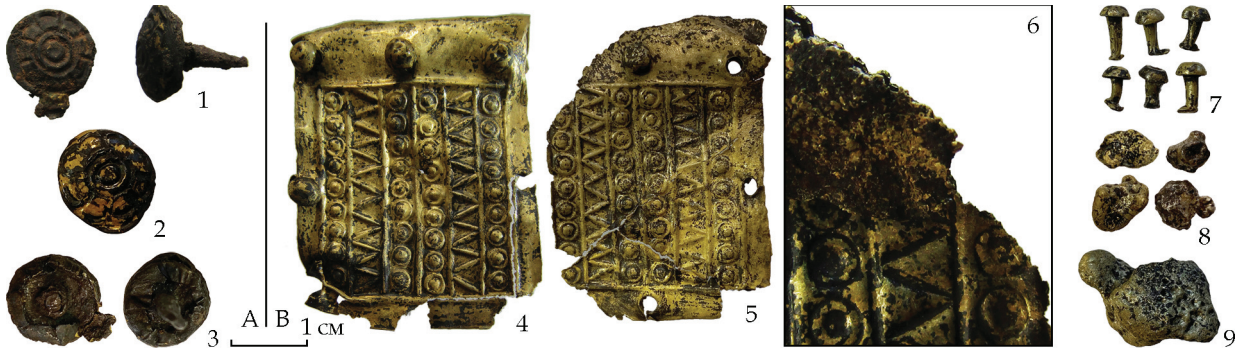

Рис. 2. Артефакти з коштовних металів, що після розкопок В. М. Ястребова потрапили до заповнення котловану над камерою впускної катакомби: А — два срібні декоративні цвяхи з електровим плакуванням з комплексу Мельгунівського скарбу (1 — вигляд до реставрації; 2 — вигляд шляпки цвяха після реставрації; 3 — вигляд цвяхів з внутрішньої сторони після реставрації); Б — комплекс артефактів, що походять зі спаленної поховальної споруди (4 — золота аплікативна платівка; 5 — золота платівка з оплавленим краєм; 6 — вигляд частини оплавленої платівки з внутрішньої сторони; 7 — електрові цвяшки, що кріпили платівки; 8 — чотири краплі від розплавлених золотих артефактів; 9 — велика крапля від розплавленого золотого артефакту)

мичку, відкриту в 1990 р. у західній частині рову, знов розкрили з метою використати її як додатковий репер для фіксації залишків елементів кургану за допомогою лазерного теодоліту. Ширина перемички сягала 2,2 м у верхній частині, а нижче її основа розширювалась до 3—3,2 м. Тобто біля перемички стінки рову мали ухил до дна. На дні рову залягало глинисто-чорноземне заповнення потужністю до 0,5—0,6 м, над ним — однорідний шар чорнозему. Вище рівня дощового змиву, на глибині 0,6—0,65 м від споду, фіксувались дрібні фрагменти деревного вугілля, хоча жоден з них не тримав форму. У верхній частині заповнення знайдено невеликий уламок ручки та вінце амфори. Ще один фрагмент амфори, помаранчевого кольору з включеннями слюди у тісті, походить з рівня сучасної поверхні неподалік від північної поли кургану. Вірогідно, це сліди тризни IV ст. до н. е.

Про **центральну спалену дерев'яну споруду Литої Могили** можна судити лише за залишками, які дійшли до нас після трьох різночасових досліджень кургану. Від його основної споруди залишилося небагато. Найбільші руйнування сталися під час трьох місяців розкопок 1763 р. Утім, значною мірою тут «винний» і сам спосіб поховання. Частково (?) обмазана глиною дерев'яна поховальна споруда, збудована на рівні давнього горизонту, була вщент спалена і під своїм згарищем приховала багато інформації, від якої нам залишилися крихти.

Що ж залишилось. 1. Велетенська пропечена площа, на якій знаходилась дерев'яна конструкція або куди сягало теплове випромінювання.

2. Велика кількість шлаків різного кольору, розміру і форми — залишків ґрунтової обмазки і обкладки споруди (зібрано приблизно одну тисячу фрагментів різних розмірів).

3. Дрібні шматочки деревного вугілля, знайденого як у тілі брил шлаку, так і розвіяного навколо колишнього кургану. Лінзу з перепаленого до стану пилу дерева зафіксовано у верхньому шарі заповнення вхідної ями 2.

4. Дрібний шматочок кальцинованої кістки черепа людини.

5. Велика та дрібні краплі оплавленого золота і срібла — імовірні залишки поховального інвентарю.

Реальні розміри лінзи вогнища встановити важко, проте залишки дозволяють припустити, що вона сягала 30 м у довжину і 17—20 м у ширину. Суцільний пропечений масив, що вцілів, простягався на близько 23 м за лінією північний захід—південний схід і 14 м за лінією південний захід—північний схід. Потужність шару в північній частині, біля впущеної катакомби, становить 1,4 м. Найбільший пласт пропаленого ґрунту (товща 1,59 м) фіксується на південь від впущеної катакомби. Без сумніву, первинно пропечений масив був потужніший, адже його верхня частина зрізана розкопами попередників і оранкою. Слід зазначити, що периферійна зона пропеченого ґрунту сягає товщини 0,1—0,25 м. У плані вогнище було витягнутим з південного сходу на північний захід, що, вірогідно, обумовлено (крім абрисів самої конструкції) ще й домінуванням вітру відповідного напрямку у момент горіння.

Значна кількість термічно обробленого матеріалу навколо вказує на те, що окрім шару глини, гігантське вогнище пропекло і чималу товщу чорнозему, який навколо має потужність 0,8—1,0 м. Проте у перетині пропечений ґрунт виглядає неподільним і зливається з материком.

Наявність шматків шлаків (жужелиці) із залишками горілого дерева і відбитку на шлаку торцевої частини чверті дерев'яної колоди є свідченням того, що крім самої дерев'яної конструкції використовували додаткове паливо. Різні кольори шлаків та обпечена глина тинку ука-

зують на те, що сила горіння була неоднаковою у межах і навколо велетенської конструкції.

Зауважимо, що речових знахідок, які можна пов'язувати із центральною спаленою спорудою, обмаль — всі вони виявлені у заповненні котловану над катакомбою, відкритою В. М. Ястребовим.

1. Велика крапля оплавленого золота розмірами 2,0 × 1,1 × 1,0 см. Себто це вірогідний залишок золотого артефакту (рис. 2: 9). Того ж походження і дрібні шматочки жовтого металу, які можна пов'язати з вірогідними рештками розплавленого поховального інвентарю (рис. 2: 8).

2. Дві золоті прямокутні платівки із загином у верхній частині, оздоблені дрібним геометричним орнаментом (рис. 2: 4—6). Вони, імовірно, декорували дерев'яну посудину з тонкими стінками (завтовшки 0,4—0,5 см). Платівки прикрашені шістьма вертикальними смугами, чотири з яких заповнені кружечками, а дві зиґзаґами. Пари смуг з кружечками оторочують смугу із зиґзаґами. До основи платівка кріпилася за допомогою восьми цвяшків (вціліло сім), що були розташовані по три на коротких (горизонтальних) і по одному на довгих сторонах. Розміри однієї з платівок — 3,85 × 3,05 см із загином краю 1,2—1,05 см завширшки. Інша — вужча, розмірами 3,9 × 2,75 см, бо зліва відсутня оплавлена смуга, загин верхнього краю у неї 0,8—0,75 см завширшки, теж частково на кутках розплавлено. Цвяшки з тонкої електрової або золотої (?) пластинки згорнутої конусом 0,7—0,55 см заввишки, діаметр конічної шляпки — 0,35 см (рис. 2: 7).

Платівки стилістично відрізняються від речей з Мельгунівського скарбу. Схоже, вони належать до комплексу поховального інвентарю основної споруди могили і, хоч майже уникли прямої дії вогню, були вкриті шаром смол, що утворилися внаслідок горіння поруч.

Також, у заповненні котловану над катакомбою В. М. Ястребова були знайдені артефакти, що належать до Мельгунівського скарбу.

1. Два срібні меблеві цвяшки, вірогідно, від ассирійського палацового табурету. Шляпки цвяшків обгорнуті електровою пластиною, яку декоровано стилізованими пелюстками. Діаметр шляпок 1,1—1,2 см, вціліла довжина цвяшків — 1,55 см (рис. 2: 1—3).

2. Фрагмент середньої частини залізного клинка меча лінзоподібний у перетині, його зібрано з двох частин за допомогою ковальської зварки. Він 7,1 см завдовжки, 3,25—3,4 см завширшки і 1,3—1,45 см завтовшки.

Роботами 1892 р. відкрито катакомбу IV ст. до н. е., яку було впущено у центру кургану. Повторне відкриття залишків цієї поховальної споруди дозволило з'ясувати, що вона мала дві вхідні ями (В. М. Ястребов вказує лише одну західну) і підземну камеру, яка сприймається як одна, але схоже, первісно це були дві камери, розташовані на одній вісі, кожна з невеликою нішею.

Знахідок у камерах і вхідних ямах не було, як і слідів органічної підстилки або ж інших залишків поховання. Проте, сама камера у верхній частині і котлован над нею містили велику кількість шлаків і згадані вище артефакти. Глибина залягання підлоги камери сягала 5,6—5,8 м від сучасної поверхні.

Вхідна яма 1 знаходилась над серединою катакомби, частково на захід від неї. Від ями округлої форми мало що залишилось. Тонка смуга світлої глибинної глини на дні ледь позначала її південно-західний край. Яма, схоже, сполучалася з камерами за допомогою ледь похилого ходу-колодязя, який не вцілів. Глибина ями, як і діаметр, були близько двох метрів.

Вхідна яма 2, розташована майже під геометричним центром кургану, знаходилась на схід від камери. У плані прямокутна, із заокругленими кутами, орієнтована за лінією північний схід—південний захід, яма мала розміри 1,8 × 1,2 м і сягала глибини 2,7 м від рівня сучасної поверхні. Під вужчою північно-східною стінкою вона мала материкову сходинку 0,35—0,45 м завширшки, 0,3 м висотою від дна. Під протилежною стінкою було влаштовано вхід до похилого дромосу 3,8 м завдовжки і 1,0—1,1 м завширшки. Дромос вів до північно-східного краю камери. І вхідну яму, і дромос перерізав хід 1763 р., який у середній частині був позначений знахідкою фрагмента посудини XVIII ст.

Сама катакомба складалась з двох послідовних камер, які мали однакові розміри, але зараз сприймаються як єдина камера. Посередині у ній простежується підняття підлоги, що розділяла споруду на дві частини. Розміри камери 5,5 × 2,7 м. Великий шматок шлаку, про який повідомляв В. М. Ястребов, було виявлено під західною стінкою, якраз під першою вхідною ямою, з нього робітники 1892 р. зробили собі допоміжну сходинку.

На вузьких протилежних стінках камери були влаштовані по дві додаткові ніші. Північна розмірами 1,2 × 1,25 м, висотою 1,4 м; південна — 1,3 × 1,05 м, висотою 1,3 м.

Таким чином, можемо констатувати, що на давньому шляху (відомому у середньовіччі як Чорний) було насипано Литу Могилу, вірогідно, у VIII—VII ст. до н. е. Зведено її над великою дерев'яною поховальною спорудою, яку спалили із залученням додаткового палива. Згодом, наприкінці VII ст. до н. е., у верхню частину насипу було впущено комплекс передньосхідних речей, відомих як Мельгунівський скарб. У IV ст. до н. е. під центром кургану було влаштовано катакомбу з двома вхідними ямами, яку ще у давнину вщент пограбували.

Д. Кіосак, А. Колесниченко

ШУРФУВАННЯ СТОЯНКИ ЖАКЧИК III НА ГАЙВОРОНЩИНІ

Розвідки заплановані на території Гайворонського і Благовіщенського р-нів з організаційних причин були обмежені шурфуванням стоянки Жакчик III.

Ця пам'ятка знаходиться на правому (західному) березі ріки Могилянка, в безпосередній близькості від двох поселень черняхівської культури: Жакчик II і IV. На самій стоянці зібрано кілька десятків розщеплених кременів і черепків ліпного посуду, зокрема, з прокресленим орнаментом, який нагадує вироби культури лінійно-стрічкової кераміки (КЛСК).

Для шурфування обрано сплощені ділянки схилу до ріки, в яких можна було очікувати виявлення решток давньої надзаплавної тераси. Шурфи розміром 2 × 1 м орієнтовано меридіонально.

Шурфом 1 виявлено заглиблення 1 (рис. 1) глибиною близько 1,5 м від рівня фіксації. Яма була заповнена мішаним біло-чорним ґрунтом згори і темно-сірим — знизу. Форма об'єкту — нерегулярна і складна. На глибинах 0,8—1,10 м від поверхні його досліджена частина має поперечник 1,25 м. Нижче яма значно звужується — до 0,8 м і продовжує звужуватись до дна, яке простежено на позначці 2,18 м від поверхні. В заповненні об'єкту не виявлено археологічного матеріалу, хоча безпосередньо над ним в орному шарі траплялися дрібні черепки кераміки і шматочки обмазки. Лише у його верхній частині зафіксовано дрібний фрагмент вінця тонкостінного ліпного посуду з пошкодженою зовнішньою поверхнею (змитим ангобом) і значною домішкою графіту в тісті. Цей фрагмент з певним ступенем ймовірності може відповідати матеріалам культури лінійно-стрічкової кераміки з поверхневих

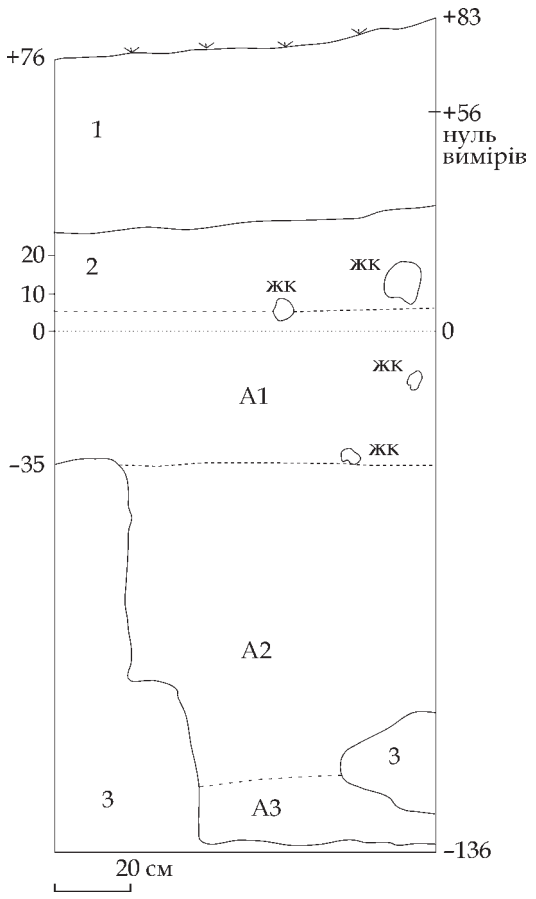

Рис. 1. Жакчик III. Південна стінка шурфу 1. Умовні позначки: жк — жовта кротовина; 1 — чорнозем А; 2 — сіре підґрунтя; 3 — жовтий суглинок; А1, А2, А3 — різні типи заповнення ями 1

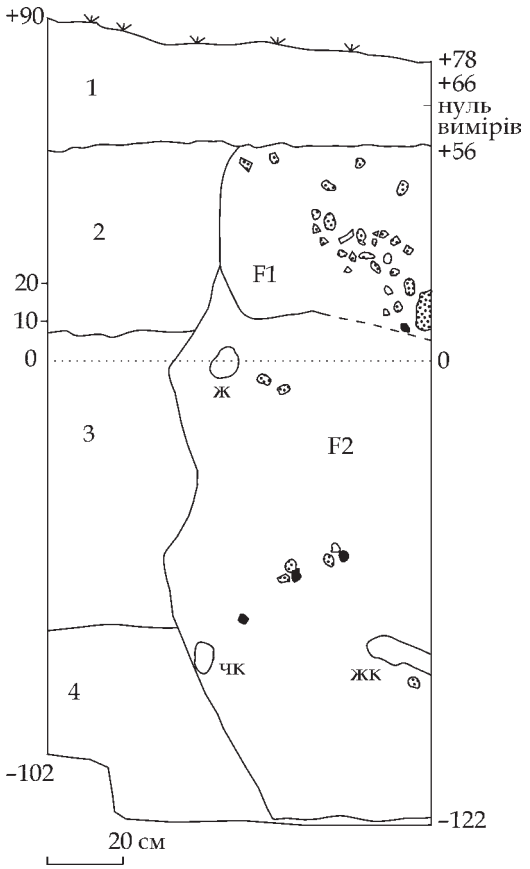

Рис. 2. Жакчик III. Південна стінка шурфу 2. Умовні позначки: жк, чк — жовта і чорна кротовини; 1 — чорнозем А, 2 — сіре підґрунтя; 3 — жовтий суглинок; 4 — зеленкувата мулиста порода; F1, F2 — різні типи заповнення ями 2; порожній контур — кераміка; контур з крапками — обмазка; заповнений контур — вугілля

зборів — за характером обробки поверхні та домішкою. Однак, його зв'язок з ямою 1 можна поставити під сумнів. Враховуючи його одиничність, він цілком міг потрапити до заглиблення разом з ґрунтом заповнення. Тут таки виявлено фрагмент придонної частини ліпного горщика з діаметром денця 8 см. Домішка до тіста представлена шамотом. Поверхня горщика світла і недбало загладжена. Він навряд чи відноситься до культури лінійно-стрічкової кераміки. Отже, об'єкт 1 складно пов'язати з певним археологічним періодом чи культурою.

У шурфі 2, розташованому у 30 м нижче за схилом, простежено заглиблення 2 (рис. 2), фактично одразу під чорноземом А. Глибина ями сягала 1,80 м. Об'єкт мав більш-менш круту східну стінку і похилу північно-західну. У плані його форма нагадувала неправильний чотирикутник зі скругленими кутами. Верхня частини ями містила численні шматки обмазки, рештки горіння, лінзи попелу. Окремі фрагменти обмазки несуть відбитки жердин. На глибині близько 0,8 м від поверхні крихти обмазки стають одиничними. Заповнення набуває темнішого кольору. Більшість черепків посуду виявлено на глибині 1,20—1,60 м. Вони представлені фрагментами сироглиняного кружального «шерехатого», з грубою мінеральною домішкою, і ліпного посуду. Плавно відігнуті краплеподібні вінця представлені невеликими уламками. Загалом, добірка знахідок відповідає уявленням про керамічний комплекс черняхівської культури, при цьому кількісно переважають рештки кружального посуду з грубою мінеральною домішкою. Отже, об'єкт 2 — заглиблення черняхівської культури. Воно, ймовірно, є конструктивним компонентом певної глинобитної споруди. Цікаво, що на поверхні поблизу шурфу 2 наявні численні шматки обмазки, а не черняхівської кераміки. Скоріш за все, зафіксована споруда є частиною північної периферії черняхівського поселення Жакчик IV, численний підйомний матеріал з якого було зібрано лише в 150 м на південь від шурфу 2.

Отже, шурфуванням виявлено два заглиблених об'єкти. Один з них віднесено до черняхівської культури, другий — невизначеної атрибуції. Неолітичні знахідки КЛСК наявні виключно в підйомному матеріалі та пошук об'єктів неолітичного часу на стоянці Жакчик III лишається відкритим питанням.

О. Нездолій, Є. Нездолій, Д. Вєтров

РОБОТИ БИРЗУЛІВСЬКОЇ ПАЛЕОЛІТИЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ

На півночі Кіровоградської обл. розташована група пам'яток кам'яної доби. Скупчення пунктів пов'язане з наявністю доступних відслонень крем'яної сировини в басейні р. Велика Вись.

До одного з допливів Великої Висі належить р. Бирзулівка, що протікає давньою і розлогою Викняною балкою, на лівому березі якої, над верхів'ями штучних ставків, знаходиться с. Бирзулове Новомиргородського р-ну. Балка Викняна разом з іншими балками, що поєднуються з нею, формує в районі населеного пункту розгалужену, глибоку і густу яружно-балкову мережу довколишнього рельєфу.

Бирзулівська палеолітична експедиція ІА НАН України (нач. О. І. Нездолій) продовжила дослідження цієї місцевості, розпочаті у попередні роки. Протягом польового сезону внаслідок діяльності експедиції виявлено **84** нові пам'ятки кам'яної доби (рис. 1, 2), при найменуванні яких використано назви балок і місцеві топоніми.

Також виокремлено **30** нових пунктів у межах чотирьох відомих пам'яток, які являють собою чотири значні за площею суміжні місцезнаходження, пов'язані з широкими мисоподібними вигинами правого борту балки Викняної (рис. 2). Виявлені нові пам'ятки становлять в межах кожного з місцезнаходжень окремі локальні плями концентрації поверхневого матеріалу, які відрізняються одна від одної за морфологічними характеристиками і культурними ознаками зібраних артефактів.

З-поміж місцезнаходжень відкритих експедицією найбільшу увагу привертають археологічні пам'ятки з великою кількістю знайдених матеріалів, представлених багатьма категоріями артефактів.

На пам'ятці **Бирзулове 19а,** на площі 150 × 80 м зібрано 85 артефактів, зокрема, виявлено уламки нуклеусів, відбійник, відщепи і пластинчасті сколи з ретушшю, дрібний фрагмент трубчастої кістки, керамічні фраг-

Рис. 1. Мапа проведених досліджень. Виявлені нові місцезнаходження кам'яної доби: 1 — Лікареве 12; 2 — Лікареве 13; 3 — Лікареве 18; 4 — Лікареве 17; 5 — Лікареве 16; 6 — Лікареве 14; 7 — Лікареве 15; 8 — Мала балка 8; 9 — Мала балка 7; 10 — Мала балка 6; 11 — Мала балка 9; 12 — Мала балка 5; 13 — Мала балка 4; 14 — Мала балка 3; 15 — Мала балка 1; 16 — Мала балка 2; 17 — Корчувате 12; 18 — Корчувате 9; 19 — Корчувате 7; 20 — Корчувате 8; 21 — Корчувате 6; 22 — Корчувате 11; 23 — Корчувате 10; 24 — Корчувате 14; 25 — Корчувате 13; 26 — Корчувате 24; 27 — Корчувате 23; 28 — Корчувате 22; 29 — Корчувате 21; 30 — Корчувате 20; 31 — Корчувате 19; 32 — Корчувате 18; 33 — Корчувате 17; 34 — Корчувате 16; 35 — Корчувате 15; 36 — Корчувате 25. Обстежені пам'ятки кам'яної доби: 37 — Корчувате 1; 38 — Балка Викняна; 39 — Бирзулове 2

менти посуду черняхівської культури і козацького часу.

На площі 70 × 40 м місцезнаходження **Бирзулове 19f** зібрано 33 артефакти (рис. 3: 6). У колекції наявні підпризматичні одно- і двоплощадкові нуклеуси, одноплощадковий торцевий нуклеус, нуклеподібні уламки, відщепи і пластинчасті сколи з ретушшю, біфасіальне знаряддя.

На пам'ятці **Виклине 3b**, на площі 70 × 50 м зібрано 123 артефакти. Серед знахідок є відщепи з ретушшю, скребачка високої форми на уламку, кінцеві скребачки на відщепах, кутові різці, уламки знарядь.

На пункті **Виклине 3d**, на площі 130 × 80 м зібрано 70 артефактів (рис. 3: 2), серед яких виявлені нуклеподібні уламки, відщепи з ретушшю, гостроконечник, обушкові ножі,

Рис. 2. Мапа проведених досліджень. Виявлені нові місцезнаходження кам'яної доби: 1 — Виклине 4; 2 — Виклине 5; 3 — Виклине 6; 4 — Виклине 7; 5 — Виклине 8; 6 — Виклине 9; 7 — Виклине 10; 8 — Виклине 11; 9 — Виклине 12; 10 — Виклине 13; 11 — Виклине 14; 12 — Виклине 15; 13 — Виклине 16; 14 — Викняна Балка 15; 15 — Викняна Балка 16; 16 — Викняна Балка 17; 17 — Викняна Балка 17a; 18 — Викняна Балка 18; 19 — Викняна Балка 19; 20 — Викняна Балка 20; 21 — Викняна Балка 21; 22 — Викняна Балка 22; 23 — Заповідне 1; 24 — Заповідне 2; 25 — Заповідне 3; 26 — Заповідне 4; 27 — Заповідне 5; 28 — Заповідне 6; 29 — Заповідне 7; 30 — Заповідне 8; 31 — Заповідне 9; 32 — Заповідне 10; 33 — Заповідне 11; 34 — Заповідне 12; 35 — Чумачки 1; 36 — Чумачки 2; 37 — Чумачки 3; 38 — Чумачки 4; 39 — Чумачки 5; 40 — Чумачки 6; 41 — Чумачки 7; 42 — Чумачки 8; 43 — Чумачки 9; 44 — Чумачки 10; 45 — Чумачки 11; 46 — Чумачки 12; 47 — Чумачки 13; 48 — Чумачки 14. Виявлені нові пам'ятки в межах відомих місцезнаходжень: а — Бирзулове 19a; б — Бирзулове 19b; в — Бирзулове 19c; г — Бирзулове 19d; ґ — Бирзулове 19e; д — Бирзулове 19f; е — Виклине 3o; є — Виклине 3m; ж — Виклине 3i; з — Виклине 3l; и — Виклине 3k; і — Виклине 3b; ї — Виклине 3a; й — Виклине 3n; к — Виклине 3j; л — Виклине 3g; м — Виклине 3h; н — Виклине 3f; о — Виклине 3c; п — Виклине 3d; р — Виклине 3e; с — Виклине 2e; т — Виклине 2f; у — Виклине 2d; ф — Виклине 1c; х — Виклине 2c; ц — Виклине 2b; ч — Виклине 2a; ш — Виклине 1a; щ — Виклине 1b. Обстежені пам'ятки кам'яної доби: 49 — Викняна Балка 10

скребла, кутовий різець, зубчасті вироби і уламки знарядь.

На площі 80 × 70 м пам'ятки **Виклине 3f** зібрано 124 артефакти. У колекції є уламки нуклеусів, технологічні сколи, відщепи і пластинчасті сколи з ретушшю, обушкові ножі, скобелі та кінцева скребачка на відщепі.

На місцезнаходженні **Виклине 3g**, на площі 120 × 150 м зібрано 200 артефактів, зокрема, знайдено технологічні сколи, скребла, обушкові ножі, кінцеві скребачки на відще-

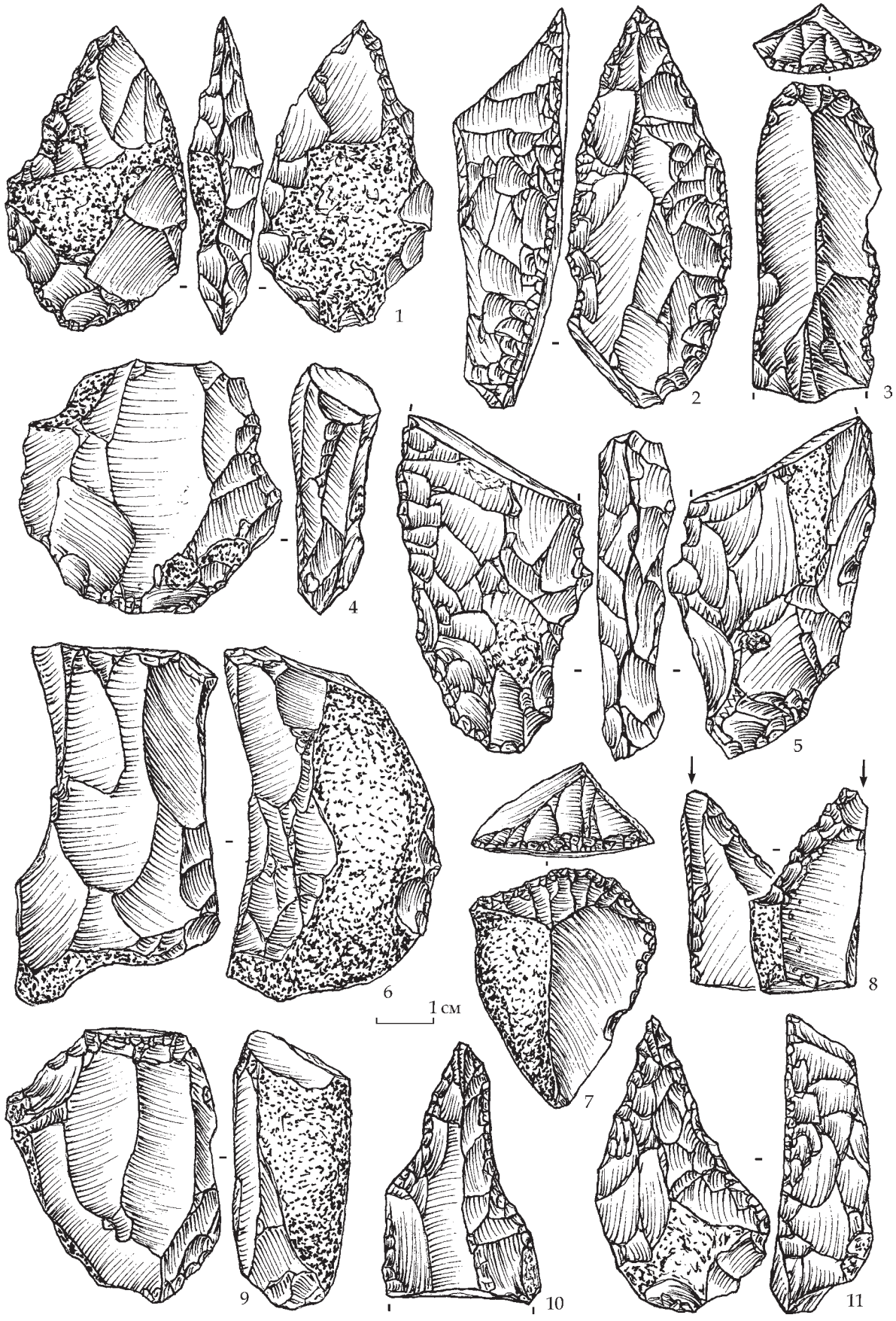

Рис. 3. Крем'яні артефакти

пах, скобелі, долотоподібне знаряддя, кутові різці, зубчасті вироби і уламки знарядь.

У процесі обстеження пункту **Виклине 3j**, на площі 80 × 60 м зібрано 81 артефакт. Серед знахідок виявлені відщепи з ретушшю, скребла, кінцеві скребки на відщепах, зубчасті знаряддя і дрібний фрагмент трубчастої кістки.

На площі 60 × 50 м пам'ятки **Виклине 3l** зібрано 63 артефакти (рис. 3: 5), зокрема, виявлені нуклеподібні уламки, відщепи з ретушшю, гостроконечник, ніж, уламок біфасіального знаряддя і різець.

На пункті **Виклине 3n**, на площі 100 × 100 м зібрано 144 артефакти (рис. 3: 8), серед яких є сплощені одноплощадкові нуклеуси, обушкові ножі, різці, зубчасті вироби і уламки знарядь.

Внаслідок дослідження пам'ятки **Виклине 3o**, на площі 70 × 120 м зібрано 76 артефактів. Серед знахідок присутній одноплощадковий сплощений нуклеус, ніж з біфасіальним лезом, уламок біфасіального знаряддя, фрагменти скребел, різець, зубчасте знаряддя, частина трубчастої кістки великої тварини, керамічні фрагменти вінця і придонної частини посуду черняхівської культури.

У процесі обстеження пункту **Виклине 10**, на площі 120 × 150 м зібрано 72 артефакти (рис. 3: 11). У колекції є відщепи з ретушшю, гостроконечники, кінцеві скребачки на відщепах, скобель і уламки знарядь.

На пункті **Викняна балка 17**, на площі 150 × 100 м зібрано 51 артефакт (рис. 3: 9). Серед знахідок є фрагменти сировини, уламки кременю, сплощений одноплощадковий нуклеус, відщепи і пластинчасті сколи з ретушшю, скобель і фрагменти знарядь.

На місцезнаходженні **Корчувате 11,** на площі 140 × 80 м зібрано 95 артефактів, зокрема, виявлено уламки нуклеусів, відщепи з ретушшю, серединний і кутовий різці, кінцеві скребачки на відщепах.

На площі 150 × 100 м пам'ятки **Корчувате 17** експедицією зібрано 507 артефактів (рис. 3: 1). У колекції є велика кількість фрагментів крем'яної сировини зі слідами оббивки, уламки кременю, обпечені крем'яні відщепи, сплощені й підпризматичні одно-, дво- і багатоплощадкові нуклеуси, скребла, кінцеві та підокруглі скребачки, різці, тронковані сколи, біфасіальні знаряддя, їх преформи і уламки біфасіальних виробів.

На пункті **Корчувате 20**, на площі 60 × 50 м, зібрано 105 артефактів (рис. 3: 4), серед яких є фрагменти крем'яної сировини зі слідами оббивки, нуклеподібні уламки, технологічні сколи, сплощений двоплощадковий нуклеус, гостроконечник, уламки біфасіальних знарядь, кінцеві скребачки на відщепах і різці.

На місцезнаходженні **Корчувате 23**, на площі 100 × 80 м зібрано 39 артефактів. З-поміж знахідок виявлені сплощений одноплощадковий нуклеус, уламки ядрищ, технологічні сколи, скребла, кутові різці та скобель.

На площі 60 × 90 м пункту **Корчувате 24** зібрано 58 артефактів, серед яких є сплощені й підпризматичні одно- і двоплощадкові нуклеуси, їх уламки, технологічні сколи, різці та скребло.

На пам'ятці **Лікареве 12**, на площі 70 × 50 м зібрано 97 артефактів. З-поміж знахідок виявлено підпризматичний одноплощадковий нуклеус, вістря, скребачки на відщепах, різці, уламки знарядь і тронковані сколи.

На площі 70 × 50 м пам'ятки **Лікареве 15** зібрано 45 артефактів, зокрема, знайдено технологічні сколи, кінцеві скребачки на відщепах, уламки знарядь, масивний біфасіальний виріб, фрагмент серпа і вістря стріли бронзової доби.

На місцезнаходженні **Лікареве 17**, на площі 100 × 150 м зібрано 123 артефакти, серед яких є уламки нуклеусів і технологічні сколи, кінцева скребачка на пластинчастому сколі, ніж, проколка, скобелі та зубчасті форми.

На пам'ятці **Лікареве 18**, на площі 90 × 60 м зібрано 71 артефакт. З-поміж знахідок є кінцеві скребачки, зубчасті вироби, скобель і скребло на реутилізованих відщепах, тронковані сколи і уламки знарядь.

На площі 90 × 60 м пункту **Мала Балка 7** зібрано 70 артефактів (рис. 3: 7), серед яких є нуклеподібні уламки, кінцева скребачка високої форми на відщепі, кінцева скребачка на нуклеподібному уламку, бічні різці, обушкові ножі та скребло.

На суміжному місцезнаходженні **Мала Балка 8**, на площі 80 × 70 м зібрано 51 артефакт. Серед знахідок виявлено підпризматичний двоплощадковий нуклеус, технологічні сколи, проколку, боковий різець, кінцеву скребачку на уламку і скобелі.

На пункті **Мала Балка 9**, на площі 150 × 100 м зібрано 64 артефакти, серед яких є фрагменти крем'яної сировини зі слідами оббивки і нуклеподібні уламки, обпечений крем'яний відщеп, кінцева скребачка на відщепі та уламки знарядь.

На пам'ятці **Чумачки 1**, на площі 230 × 200 м експедицією зібрано 5058 артефактів (рис. 3: 3; 4: 2, 5—8, 10, 11). У колекції знахідок є сплощені, підпризматичні та торцеві нуклеуси з різною кількістю площадок, кілька олівцеподібних ядрищ, уламки нуклеусів, одно-, дволезові та конвергентні скребла, односторонні гостроконечники і вістря, обушкові ножі, зубчасті та виїмчасті знаряддя, зокрема, із шипоподібними елементами, кінцеві скребачки на відщепах і пластинчастих сколах, долотоподібні знаряддя, скре-

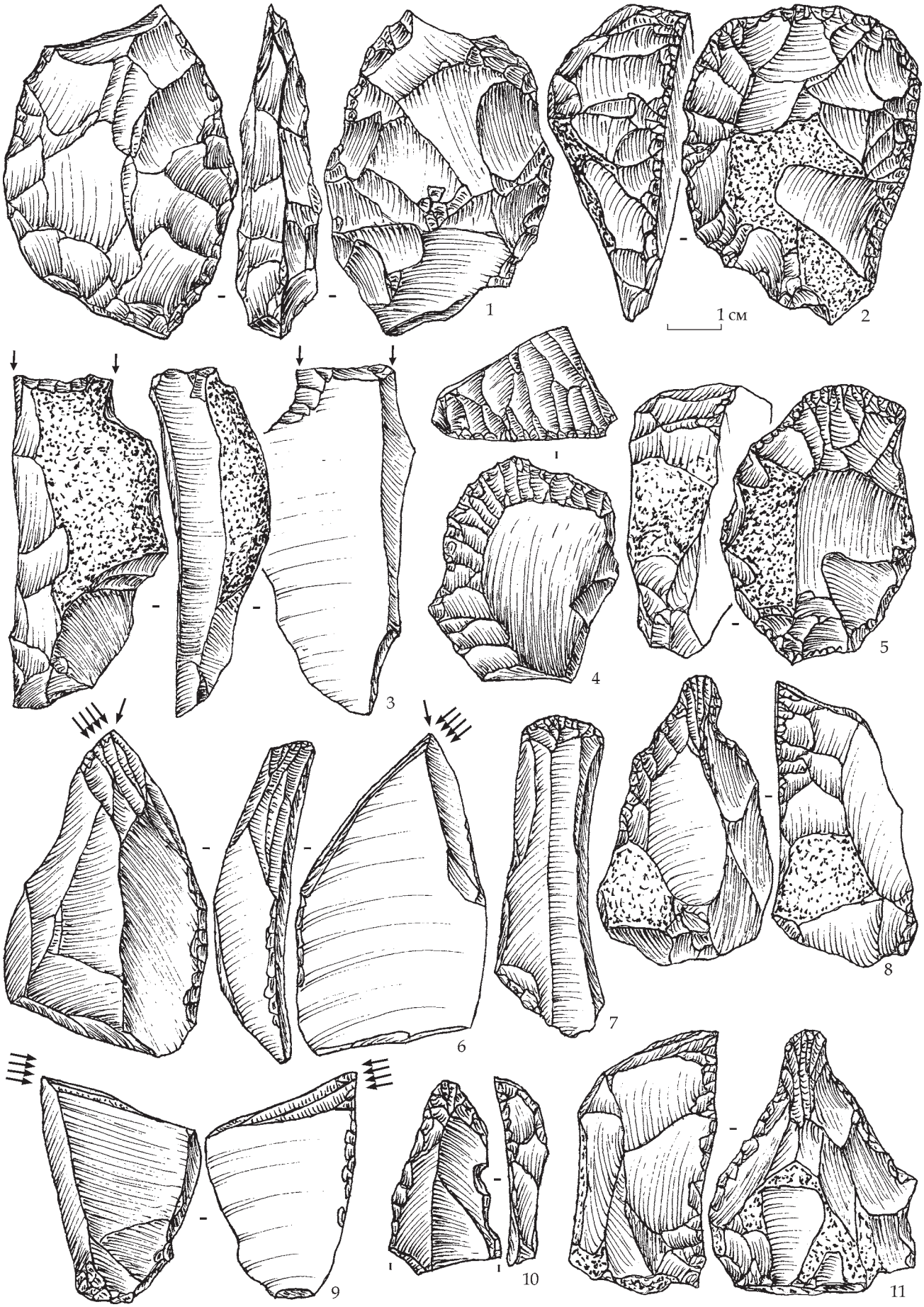

Рис. 4. Крем'яні артефакти

бачки високих форм на різних видах заготовок, зокрема, оріньяцьких типів — з носиком типу карене, рабо, з ламелярною ретушшю, також є бічні, кутові, серединні та багатофасеткові різці.

На площі 160 × 200 м пункту **Чумачки 2** зібрано 2017 артефактів (рис. 4: 1, 3, 4, 9), серед них виявлені масивні фрагменти крем'яної сировини зі слідами оббивки, сплощені, підпризматичні та торцеві нуклеуси з різною кількістю площадок, скребла, ножі на відщепах, уламках і пластинчастих сколах, гостроконечники, проколки, кінцеві скребачки, зокрема, високих форм, на різних типах заготовок, бічні, кутові та багатофасеткові різці, білатеральний різець-струг на масивному відщепі, біфасіальне знаряддя, виготовлене у плоско-випуклій техніці з фрагментованими кінцями, скобелі та зубчасті вироби.

На місцезнаходженні **Чумачки 3**, на площі 250 × 170 м зібрано 962 артефакти. З-поміж знахідок є кількісні масивні крем'яні жовна зі слідами оббивки, сплощені та підпризматичні нуклеуси з різною кількістю площадок, скребла, обушкові ножі, біфасіальні знаряддя, які виготовлені у плоско-випуклій техніці, кінцеві скребачки на різних заготовках, кутові й бокові різці, зубчасті знаряддя і скобелі.

Загальна кількість виявленого підйомного матеріалу нараховує **12617** артефактів. Більшість колекцій з пам'яток неоднорідні й зазвичай поділяються на два і більше культурно-хронологічних комплексів: середнього палеоліту, раннього верхнього палеоліту, верхнього палеоліту, мезо-неоліту і енеоліту. Під час зборів поверхневих матеріалів також виявлені окремі артефакти культур бронзового віку, черняхівської культури, доби середньовіччя і епохи модерну.

У процесі проведення польових робіт експедиція здійснила **шурфування** кількох археологічних пам'яток. На місцезнаходженнях були закладені шурфи, розмірами 2 × 1 м кожен.

На археологічному пункті **Викняна Балка 10** поставлено три шурфи в різних частинах пам'ятки. В одному з шурфів знайдено меншу кількість крем'яних знахідок, аніж у двох інших, що може вказувати на периферійність дослідженої ділянки в межах місцезнаходження. У всіх шурфах зафіксовано, що основна концентрація крем'яних артефактів залягала у стратиграфічних нашаруваннях суглинку різної насиченості бурого кольору. Серед артефактів у шурфах знайдені уламки нуклеусів і нуклеподібні уламки, крем'яні відбійники, відщепи і пластинчасті сколи з ретушшю, високий гостроконечник (рис. 3: 10), долотоподібне знаряддя, різці та уламки знарядь. На місцезнаходженні перед шурфуванням були проведені збори поверхневого матеріалу, у процесі яких з-поміж крем'яних артефактів виявлені фрагменти кісток людських черепів. Ці знахідки, за визначенням І. Д. Потєхіної, належать двом особам — дитині невідомого віку і дорослій людині віком до 35 років. Також знайдені остеологічні рештки коня і бика домашнього, за визначенням О. П. Журавльова. Виявлені кістки пов'язані, найімовірніше, з розораним курганом у межах місцезнаходження.

У закладеному шурфі на пункті **Бирзулове 2** виявлено нечисленні крем'яні артефакти, представлені фрагментами відщепів і пластинчастих сколів, уламками кременю і кінцевою скребачкою на пластинчастому сколі.

На пам'ятці **Корчувате 1** поставлено два шурфи, один з яких потрапив на вірогідну периферію і містив поодинокі артефакти, а в іншому — основна група знахідок містилася у стратиграфічних прошарках суглинку ненасичено-бурого кольору. Серед знарядь виявлені скребло, скобель, боковий і кутовий різці, мікропластина з притупленим краєм.

Отже, внаслідок діяльності експедиції виявлено низку нових пам'яток кам'яної доби і проведено шурфування окремих місцезнаходжень. Виявлені пункти представлені кількісними яскравими крем'яними артефактами і потребують проведення подальших комплексних досліджень.

О. Орлик, К. Панченко

РОЗВІДКИ НА КІРОВОГРАДЩИНІ

Робоча група з підготовки тому «Звід пам'яток історії та культури України» по Кіровоградській обл. провела інвентаризацію пам'яток археології на землях Гайворонського, Олександрійського, Компаніївського, Новомиргородського, Олександрівського,

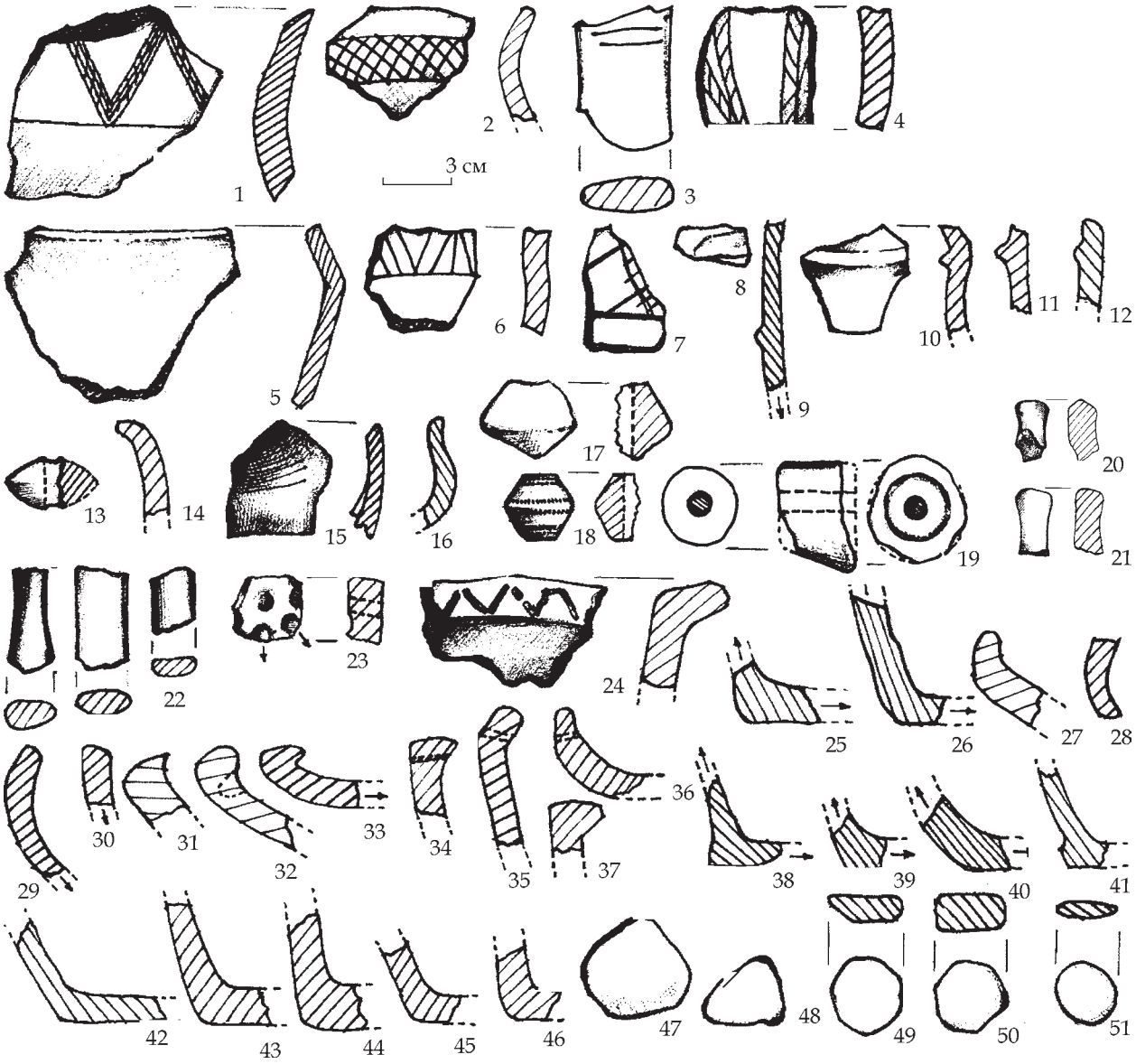

Рис.1. Поселення Підлісне, підйомний матеріал

Світловодського р-нів. Потреба в розвідках виникла і продовжує існувати внаслідок недостатнього обстеження центральної частини Кіровоградщини для виявлення і фіксації пам'яток археології, розташованих у верхів'ях рр. Інгул, Інгулець, Тясмин, Велика Вись, Синюха. Береги Дніпра і Південного Бугу обстежені краще і це пов'язано з державним фінансуванням археологічних робіт під час будівництва зрошувальних систем і гідроелектростанцій.

Під час обстеження територій основну увагу звертали на фіксацію географічних координат, візуальний огляд пам'яток і об'єктів, уточнення їх розмірів. Зібрано і описано підйомний матеріал з чотирьох поселень (три нововиявлені) передскіфського, скіфського періодів. Виявлено 55 курганів, три поселення передскіфського і скіфського періодів, зокрема, два зі слідами металовиробництва (кінець VIII — початок V ст. до н. е.).

Гайворонський р-н. Обстежено частину території Чемерпільської сільської ради. Інвентаризовано одну пам'ятку археології, виявлено і описано два об'єкти археології (кургани).

Компаніївський р-н. Обстежено частину території Компаніївської селищної ради. Виявлено і описано три об'єкти археології (кургани).

Новомиргородський р-н. Обстежено територію Капітанівської селищної ради. Інвентаризовано вісім пам'яток археології, виявлено і описано дев'ять об'єктів археології (кургани).

Олександрійський р-н. Обстежено територію Косівської сільської ради. Інвентаризовано 20 пам'яток археології, виявлено і описано 41 об'єкт археології (кургани).

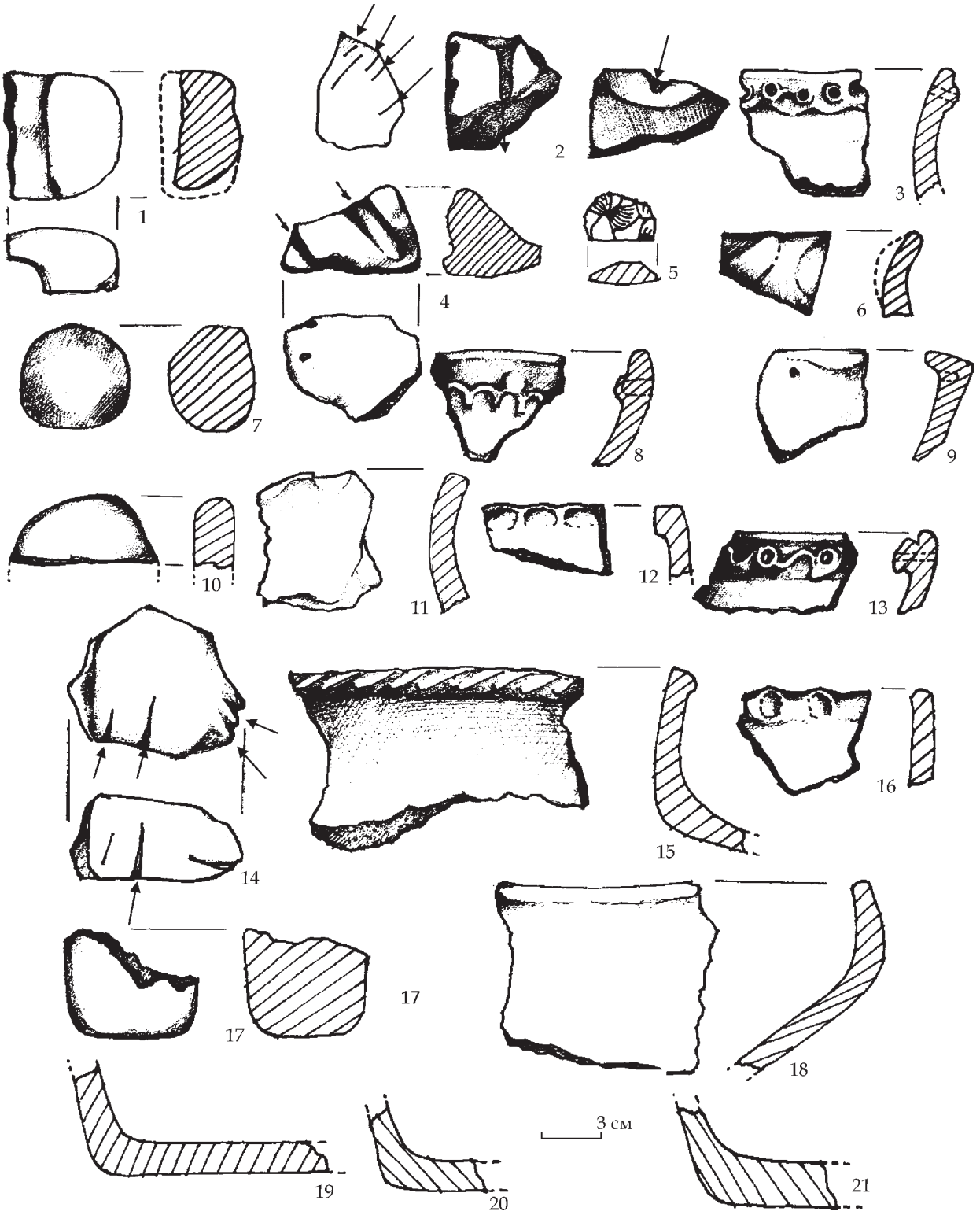

Рис. 2. Поселення Підлісне, підйомний матеріал: 1, 2, 4, 5, 7, 10 — камінь піщаник; 3, 6, 8, 9, 11, 13 — кераміка. Поселення Тарасівка 1, підйомний матеріал: 14 — піщаник, 15—21 — кераміка

Олександрівський р-н. На території Бандурівської сільради зібрано підйомний матеріал з трьох поселень перед скіфського (кінець VIII — середина VII ст. до н. е.) і ранньоскіфського часу (VI — початок V ст. до н. е.).

Поселення «Підлісне» кінця VIII — середини VII ст. до н. е. (Жаботин 2 і 3) розташоване на вершині вододілу по осі північ—південь, північний захід—південний схід. На площі 700 × 280 м зафіксовано координати 14 плям золистого і жовтуватого кольорів овальної форми розміром 10—30 м. Культурний шар перевідкладений, простежується до глинистого материка, розташованого

на глибині 0,4—0,6 м. Під час шурфування знайдено фрагмент залізної руди з вмістом FE2O3 — 44,16 %. На сусідній плямі — фрагменти шлаків з подібним хімічним складом, що і в руді, але з пониженим вмістом окисів металів, які, очевидно, в процесі плавки перейшли в метал (залізо) Орнаментація посуду представлена гладкими, трикутними в перетині валиками, косими заштрихованими лініями з врізним орнаментом на плічках. У двох випадках канелюри заповнені білою пастою (черпак, пряслице). Відносно багато чорнолискованих і коричневолискованих фрагментів стінок. Зібрані два пальцеподібні упори від ручок черпаків. Багато фрагментів вінчиків ліпного посуду прикрашено наліпними валиками з пальцево-нігтевими вдавленнями і проколами або просто проколами і наколами з горошинами. Зафіксовані два фрагменти стінок від різних амфор, фрагмент кам'яного молота чи сокири з діабазового порфіриту. Найближчі виходи таких порід розташовані на Криворіжжі.

Поселення Тарасівка 2. Представлене 1, 2 плямами. Зібрано 50 фрагментів стінок ліпного посуду, зокрема, дві орнаментовані гладенькими трикутними в розрізі валиками.

Поселення Тарасівка 1. Розташоване за 800 м на південь від західного краю поселення Тарасівка, на схилі балки, орієнтованій по осі північ—південь, північний захід—південний схід. На площі 700 × 160—230 м оглянуто 10 плям овальної форми, розміром 15 × 30 м. Відповідно до даних Google Earth Pro на цій площі їх більше, вони простежуються навіть на схід по схилу балки, розташованому під лісосмугою. Закладено шурф 2,0 × 1,0 м 1,1 м завглибшки (до материка).

Артефакти зібрані на території поселення представлені значною кількістю уламків амфор (овальні в перетині ручки; ніжки стаканоподібні, з піддоном; стінки, кришки з світлим ангобом). У частини фрагментів тісто зі значними домішками слюди. Ліпний посуд репрезентовано фрагментами горщиків з прямим горлом, округлим тулубом і неширокими денцями. На одному фрагменті денця — відбиток тканини, на трьох — циновки, сплетеної з лика. Вінця прикрашені косими насічками, пальцевими вдавленнями по зовнішній стороні вінець. Зустрічаються вінчики абсолютно рівні, без потовщення верхньої частини і слідів орнаментації. Про наявність металовиробництва на поселенні свідчать знахідки уламка гематиту (вміст Fe_2O_3 — 66,1 %), фрагменти шлаку (вміст Fe_2O_3 — **1** — 59,13 %; **2** — 4,446 %), фрагменти точильних знарядь з піщанику із слідами заточки — заглибини трикутної і півовальної форми, розташовані під різними кутами.

Поселення вимагають подальшого, більш детального, вивчення. Особливо, враховуючи наявність слідів металовиробництва і їх зв'язок з сусіднім Криворіжжям. Це значно розширить наші уявлення про перебіг історичних процесів на кордоні Степу і Лісостепу.

І. Шевченко, Ю. Лук'янченко, В. Собчук

РОЗВІДКИ У ДОЛИНСЬКОМУ І ПЕТРІВСЬКОМУ РАЙОНАХ

Археологи музею історії Долинського р-ну Кіровоградської обл., а згодом співробітники ДП НДЦ ОАСУ ІА НАН України впродовж польових сезонів 2013 і 2019 рр. провели обстеження місцевості в Долинському і Петрівському р-нах Кіровоградської обл.

Головна мета цих робіт — суцільне обстеження місцевості та прив'язка за допомогою GPS відкритих археологічних пам'яток. Проведено обстеження берегової лінії від початку і до гирла річки Бокова, що є правою притокою річки Інгулець, і обстеження територій сільських рад в Петрівському р-ні. Виявлено і зафіксовано низку пам'яток, що належать до різного часу, починаючи з періоду енеоліту аж до раннього середньовіччя. Проведені роботи розпочаті ще в 2013 р., але за відсутності фінансування були призупинені і лише в 2019 р. заплановані розвідувальні роботи поновили.

Вздовж обох берегів річки Бокова нами виявлено два поселення пізньої бронзи. Місцезнаходження с. Гурівка — на лівому березі цієї річки, на городах місцевих мешканців, що не дозволяє більш детального їх вивчення (проведення шурфування і визначення кордонів). Знайдена кераміка вказує, що поселення належать до сабатинівської культури.

Також поблизу даного населеного пункту виявлено два малюнки вибиті на скелі та камінь зі слідами штучного обробітку із вибитим поруч заглибленням у вигляді копи-

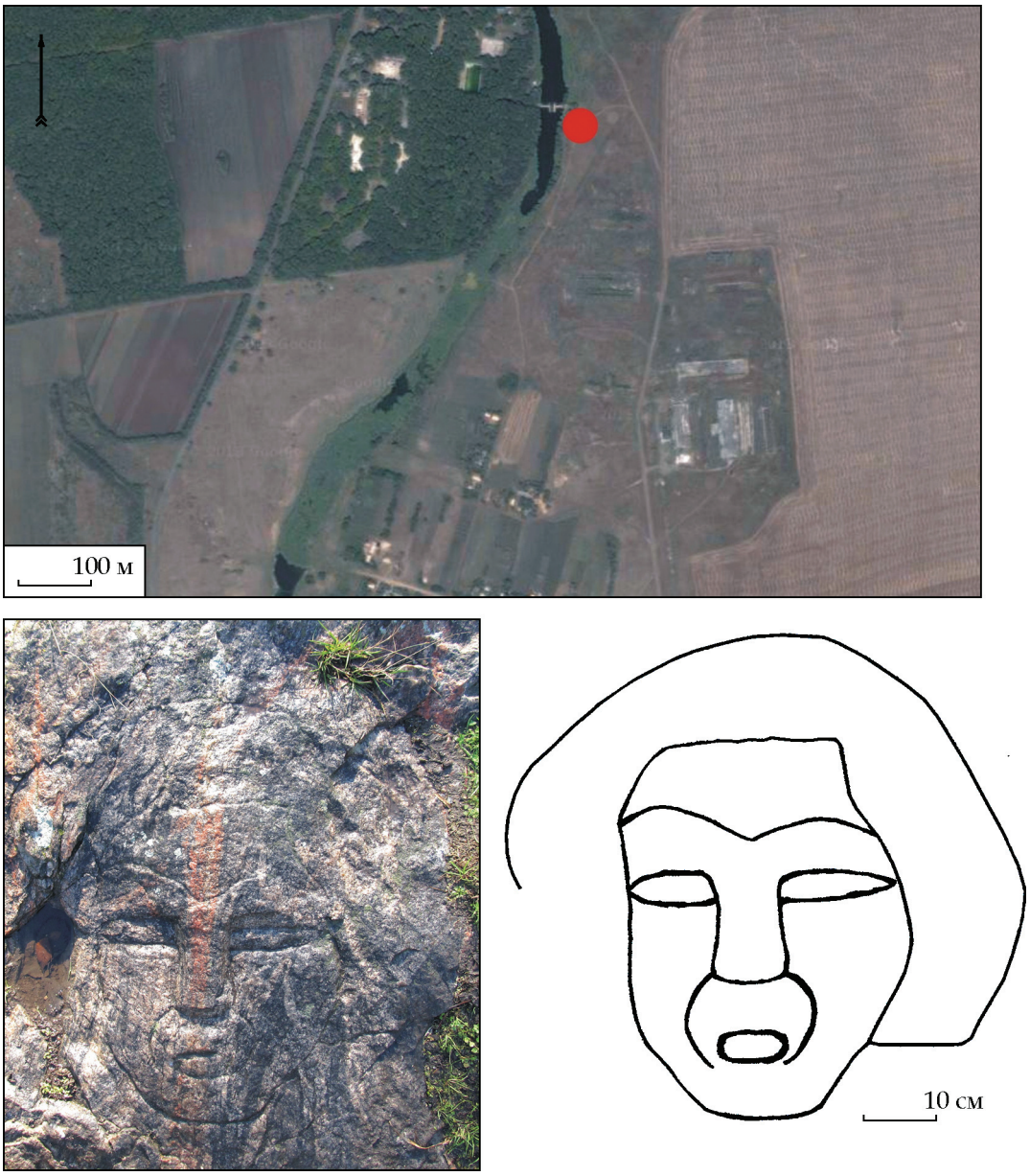

Рис. 1. Північна частина с. Гурівка Долинського р-ну Кіровоградської обл. 1 — місцезнаходження «Плесковитого каменя»; 2 — фотографічне і схематичне зображення обличчя з «Плесковитого каменя»

та коня. Знайдені артефакти знаходяться на відстані 1,0 км на північ від околиці с. Гурівка, на лівому березі річки Бокова, поруч із греблею через неї, та 0,1 км на південний схід від південної околиці дитячого оздоровчого табору (рис. 1: 1).

Вибиті на скелі малюнки можна трактувати як петрогліфи, а штучно оброблений камінь — як культовий, Такі камені дослідниками описуються як «жертовні» або «жертовники». Ці археологічні знахідки є унікальними не лише для цього регіону, а й для всієї України.

Зазначимо, що знайдені артефакти знаходяться на невеликій відстані один від одного, що і спонукало нас надати інформацію в об'єднаному комплексі.

За геологічними даними тут є виходи пологих берегових гранітів часів середнього архея. Петрогліф виконаний у вигляді схематичного зображення обличчя людини, нанесений на схилі сірого із червоними прожилками гранітного виступу (рис. 1: 2). Гранітна поверхня має тверду геологічну структуру. Петрогліф звернений у північному напрямку, з невеликим відхиленням на схід.

Слід зазначити, що давній художник перед початком створення малюнка дослідив гранітну основу і вибрав особливу ділянку, де знаходиться червона прожилка граніту, яка є основою носової частини обличчя і надає малюнку більш цікавого образу. Малюнок виконаний точковим відбиттям,

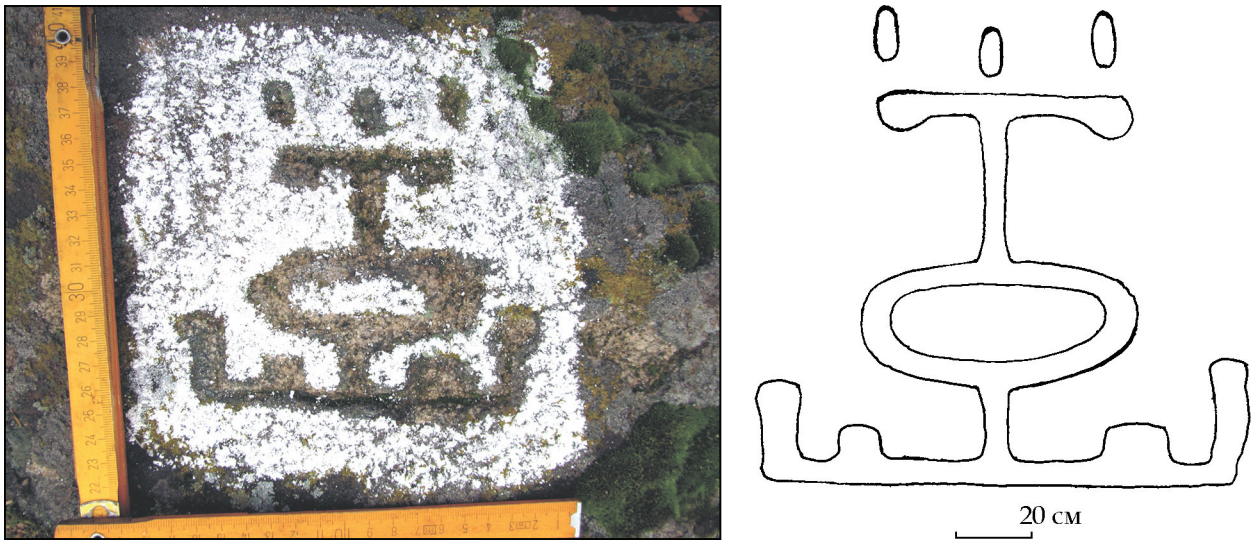

Рис. 2. Фотографічне і схематичне зображення знака-тамги

Рис. 3. Загальний вигляд «Жертовника» і вибитої копитоподібної заглибини. Стрілкою вказана штучно оброблена поверхня каменя

ймовірно, з допомогою кам'яного відбійника. Заглибини ліній становлять в різних місцях від 1 до 1,5 см.

Зображення петрогліфа виконане на рівнішій площадці і має розмір — 0,68 × 0,79 м. Овал лиця округлий, з великими щоками, які мають перехід до округлого підборіддя. Під підборіддям є продовження вибоїн, що мають вигляд продовження шиї чи бороди. Очі вибиті двома продовгуватими лініями, що утворюють вузькі щілини, надаючи вид широко посаджених очей, без надбрівних дуг і брів. Верхні віки обох очей з'єднані з носом, що має Т-подібний вид. Ніс широкий, з виділеними ніздрями. Вуса мають сильно заокруглений вид, закінчуються нижче рота. Рот продовгуватої овальної форми (вид відкритого рота). Лице прикрашене головним убором у вигляді капюшоновидної шапочки з конусоподібним верхом і гострими полями, що нагадують вигнуті надбрівні дуги. Починаючи з середини лівої щоки, поверх загального зображення лиця, вибите напівсферичне заокруглення, що нагадує капюшон або німб.

Другий петрогліф належить до типу знакової системи тамг (рис. 2). Тамга знайдена на вузькій смузі природного виходу граніт-ної скелі з південної частини по береговій лінії, на відстані 25 м від першого об'єкту. Знак вибитий на рівній ділянці, має розмір 0,12 × 0,11 м, виконаний, як і зображення обличчя, технікою точкового вибиття. Заглибини ліній становлять до 1 см.

Він представляє зображення двох прямих ліній із загнутими кінцями-виступами, що з'єднані посередині овалом і трьома виїмками у вигляді крапель над верхньою лінією. Таким чином тамга розділяється на нижній, середній і верхній яруси. Горизонтальна лінія нижнього ярусу має чотири короткі відростки-виступи вгору по боках від п'ятого (середнього), з'єднаного з овалом (середнім ярусом). Середній ярус — овал, що з'єднує верхні й нижні лінії. Верхній Т-подібний

ярус — коротша горизонтальна лінія, що має два короткі відростки вниз по краях і третій (середній), з'єднаний з овалом (середнім ярусом). Над верхнім ярусом тамги — три вибоїни у вигляді крапель, розташованих в ряд над відростками.

Проведений аналіз аналогій показує, що в знаковій системі цей знак-тамга може належати до широкого часового періоду — від сарматського часу до середньовіччя.

Третій об'єкт — жертовний камінь (рис. 3: 1). Знайдений на північ від об'єкта 1, на відстані 90 м. Знаходиться на береговій лінії на невеликому підвищенні, утвореному гранітними виходами на поверхню. Пам'ятка являє собою природний вихід гранітної брили розміром з півночі на південь — 3,0 м, із заходу на схід — 2,6 та до 0,6 м заввишки від підошви скелі. Скеля має вигляд пагорбу з крутими схилами, котрі переходять у гранітну основу. На північній частині брили знаходиться цікавий природний розкол у вигляді знаку Х. Зверху кам'яної брили є площадка розміром 0,30 × 0,20 м, яка має сліди штучного шліфування до дзеркального блиску і невелику жолобовидну западину. З південно-західної частини, на відстані 1,70 м, на підошві гранітної основи знаходиться заглиблення у формі кінського копита розміром 0,14 × 0,17 м, від 1 до 4 см завглибшки (рис. 3: 2). Залишки слідів від інструменту вказують на його штучне утворення.

За своєю характеристикою ця пам'ятка відноситься до кам'яних жертовників, що зустрічаються на території України і за її межами. Проте невелика кількість відомих пам'яток ускладнює остаточне з'ясування питання їх походження і призначення. Серед культових каменів у науковій літературі описують камені з назвами «жертовник» або «жертовний».

Проведений нами аналіз дає підстави стверджувати, що знайдені об'єкти відносяться до трьох типів: петрогліфів, знаково-тамгової системи і кам'яних пам'яток — жертовників. Ймовірно, що петрогліф і тамга утворені не пізніше XII—XIII ст. і належать до пам'яток тюркських кочових народів. Так званий «жертовник» за своїми характеристиками може належати до різних періодів, починаючи з неолітичного часу.

З метою уточнення інформації і моніторингу стану збереженості пам'яток археології в 2019 р. нами проведено, обстеження території Ганнівської сільської ради Петрівського р-ну, розташованого в басейні річки Інгулець. Перевірено стан збереженості та проведено прив'язку до світової системи координат, фотофіксацію теперішнього стану пам'яток археології, що знаходяться на обліку, і виявлено 15 нових курганів.

Абсолютна більшість пам'яток розташована на території розпайованих земель і передана у приватну власність. Значна кількість курганів знаходиться в аварійному стані.

Не зважаючи на Закон України «Про охорону культурної спадщини», більшість пам'яток не є під охороною, а руйнується глибокою оранкою, що приводить до повного знищення самої пам'ятки.

ЛУГАНСЬКА ОБЛАСТЬ

Ю. Бровендер

РОЗКОПКИ КУРГАНУ НА ПІВНОЧІ ЛУГАНЩИНИ

Експедиція Східноукраїнської філії ІА НАН України, яка функціонує на базі Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, за програмою навчальної практики студентів провела охоронні розкопки кургану біля с. Нижня Дуванка Сватівського р-ну Луганської обл.

Розкопки кургану проводились вручну, на знесення, шляхом зняття ґрунту до материку методом паралельних траншей із залишенням бровок для стратиграфічних спостережень.

Курганна група, до складу якої входив досліджений розкопками курган, нараховувала три насипи. Вона розташована на землях Нижньодуванської об'єднаної територіальної громади Сватівського р-ну Луганської обл., на високому вододілі, в 0,4 км на північний захід від МТС фермерського господарства «Каштан».

Відстань між курганами від 5 до 10 м. Розташовані вони по лінії південний захід — північний схід. Висота курганів — від 0,3 до 0,96 м, діаметр — від 14 до 32 м. Кургани щорічно розорювались глибокою оранкою. На поверхні насипів знайдені дрібні фрагменти ліпного посуду доби бронзи, а також кістки.

Така ситуація обумовила прийняття рішення щодо проведення рятівних археологічних розкопок. Варто зазначити, що на державному обліку ця курганна група не стоїть. Тобто, цей археологічний комплекс (пам'ятка) із трьох курганів є щойно виявленим.

Курган 1 займає північно-східний сектор курганної групи. Висота кургану становить 0,96 м, діаметр — 32 м. Насип у плані круглої форми.

В результаті розкопок у кургані виявлено сім поховань (п'ять поховань катакомбної культурної спільноти, одне бабинської спільноти і одне невизначене — кенотаф?), а також десять стовпових ямок, розташованих по периметру кургану. Впевнено визначити культурно-хронологічну належність цих ямок, на жаль, не можливо.

Основним і центральним у кургані є поховання 6 катакомбної спільноти. Материковий викид з поховання, який лежить на давньому горизонті, дугою опоясує його з південного заходу і півдня. Саме над цим похованням (№ 6) зроблений первинний насип із світло-сірого ґрунту. Він мав круглу форму. Його діаметр близько 12 м.

У подальшому були впущені інші катакомбні поховання. Однак, послідовність їх впуску в первинний насип стратиграфічно не простежувалася, крім ситуації з двома катакомбними похованнями 4 і 2, де вхідна шахта поховання 4 частково зруйнувала камеру поховання 2. Материковий викид з поховання 4 у вигляді дуги лежав на первинному насипу. Але варто зазначити, що катакомбне поховання 5, на відміну від інших впускних поховань, влаштоване в центральній частині насипу. Своєю камерою воно перекривало північну частину вхідної шахти основного катакомбного поховання 6. Катакомбні поховання 1, 2, 4 впущені в полу північно-західного (поховання 1) і південного (поховання 2, 4) сектору первинного насипу.

Завершує стратиграфічну колонку серед культурно визначених у кургані поховань — поховання 3 бабинської культурної спільноти, яке впущене в полу північно-східного сектору первинного насипу кургану. Саме з цим визначеним у культурно-хронологічному відношенні похованням, зокрема, і за даними стратиграфічних спостережень, пов'язане остаточне будівництво кургану.

Абсолютний центр кургану і первинного насипу займає поховання 7 (кенотаф?), але даних стратиграфії про його відносну хронологію не отримано.

Цікавим є комплекс (10 шт.) виявлених у кургані стовпових ямок, що розташовані по колу діаметром близько 19 м. Три ямки розташовані в центральній частині цього кола (№ I—III). Варто зазначити, що всі виявлені в кургані поховання знаходяться в середині цього кола. На жаль, визначити культурно-хронологічну належність ямок не можливо. Можна тільки припускати, що вони пов'язані з козацькою добою, оскільки на перекритті ямки I виявлений фрагмент козацького кружального горщика.

Особливої уваги заслуговують поховання катакомбної (№ 5, 6) і бабинської (№ 3) спільнот.

Катакомбні поховання 5 і 6 від інших катакомбних у кургані відрізняються різноманіттям поховального супроводу.

Так, у похованні 5 виявлений набір кам'яних, крем'яних і кварцитових інструментів у кількості семи одиниць та крем'яний відщеп. Серед знарядь: кам'яні — випрямляч держака стріл і абразив, крем'яні — ножеподібна пластина, ніж-різець, скребачка, кварцитові — дві скребачки.

У дитячому похованні № 6 кістяк супроводжували три посудини (одна ціла і дві фрагментовані), а також набір астрагалів (альчиків) у кількості 60 шт. Всі вони розміщені біля голови померлого.

Не можна обійти увагою поховання 3 бабинської культурної спільноти, яке за низкою ознак пов'язане з традицією волго-донської бабинської культури (за визначенням Р. О. Литвиненка).

Поховання виявлено в ямі прямокутної форми із закругленими кутами. Орієнтована яма по лінії північний захід—південний схід. На дні ями, ближче до південно-західної стінки, лежав кістяк у слабко скорченому стані, головою орієнтований на північ. У колінах ноги зігнуті під гострим кутом, руки витягнуті вздовж тулуба.

У чотирьох кутах ями виявлені стовпові ямки діаметром від 0,17 до 0,2 м. Глибина ямок відносно дна могильної ями — 0,29—0,3 м. В ямках 1, 3 збереглися залишки дерев'яних стовпів.

Південно-західна стінка поховальної ями укріплена дерев'яними плахами (дошками?) 0,1—0,2 м завширшки і до 0,6 м заввишки. Їх товщина від 0,02 до 0,1 м. Дерев'яне перекриття збереглося лише у південно-західній частині могильної ями і представляло собою колоди (?) діаметром до 0,2 м, покладені вздовж ями. В центральній частині південно-східної стінки могильної ями збереглася дерев'яна жердина, укладена поперек ями. Скоріш за все, вона слугувала опорою для важкого перекриття. Поховальний інвентар відсутній.

За спостереженнями Р. О. Литвиненка, це поховання є найбільш західним пунктом серед поховань волго-донської бабинської культури.

Розкопки решти двох курганів цієї курганної групи, розташованої біля с. Нижня Дуванка Сватівського р-ну Луганської обл. будуть продовжені у наступному польовому сезоні.

С. Теліженко, В. Іваницький

РОБОТИ НА ТЕРИТОРІЇ КРЕМІНСЬКОГО І ПОПАСНЯНСЬКОГО РАЙОНІВ ЛУГАНЩИНИ ТА В МЕЖАХ МІСТ ЛИСИЧАНСЬК І СЄВЕРОДОНЕЦЬК

У 2019 р. Луганська археологічна експедиція ІА НАН України провела розвідки в північно-західній частині Луганської обл. У результаті досліджень виявлено три поселення і обстежено дев'ять різночасових стоянок і поселень.

м. Лисичанськ

Багатошарове поселення Павлоград, відкрив у 2012 р. сєвєродонецький краєзнавець О. Ю. Кузовов, розташоване на лівому березі р. Сіверський Донець, в 732 м на північний захід від Павлоградського моста і в 466 м на північний захід від водної станції. Висота берега над сучасним рівнем води у річці становить 5 м. Унаслідок ерозії берега, який складається з багатометрових нашарувань піску, і облаштування пляжу (місцевий топонім «Французький пляж»), поселення швидко руйнується. У відслоненні берегової лінії чітко простежуються шари гумусованого піску, які містять матеріали епохи бронзи і матвієвокурганської культури фіналу мезоліту—раннього неоліту. В місці оголення культурних нашарувань, здійснено стратиграфічний шурф розмірами 1,65 × 1,1 м, орієнтований довгими сторонами з північного сходу на південний захід (згідно конфігурації берега). Простежено шість літологічних шарів загальною потужністю до 2,2 м. З шаром 2 (глибина 0,8—1,1 м) пов'язуються знахідки кераміки епохи бронзи (бережнівсько-маївська зрубна культура?). В шарі 4 (глибина 1,5—1,90 м) виявлено медіальну частину відтискної пластинки. Скупчення

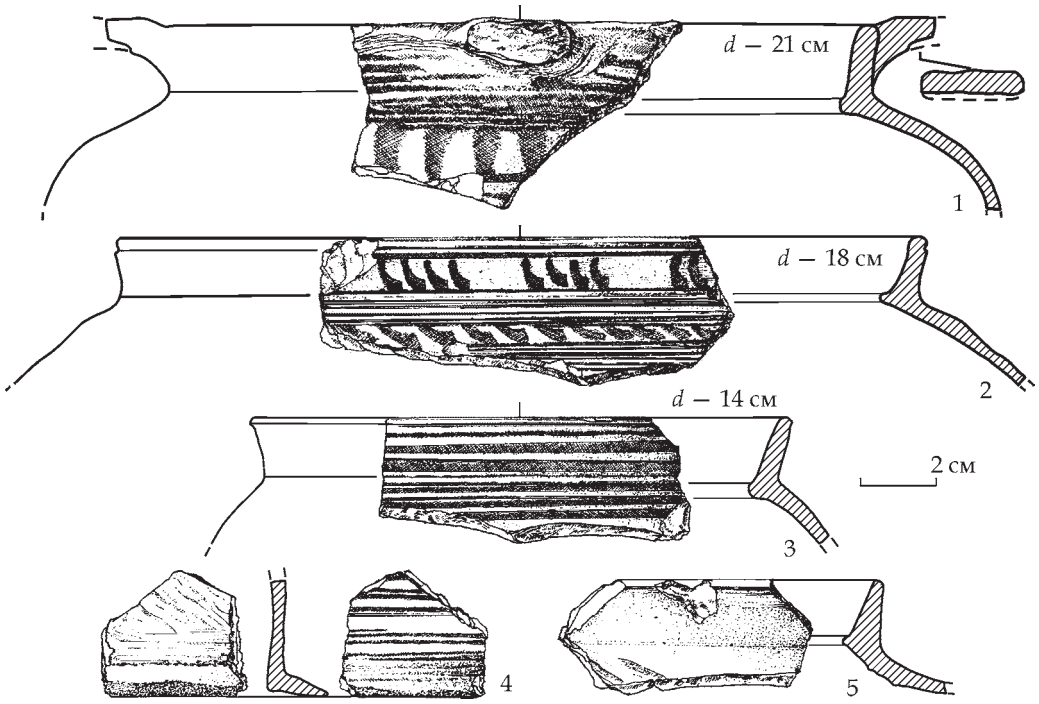

Рис. 1. Лучки (2019): 1—5 — керамічний комплекс

мушель річкових молюсків, які пов'язуються з перебуванням населення матвієвокурганської культури (шар 5), зафіксовано на глибині 2,26—2,30 м. Отже, на пам'ятці простежено три епізоди заселення, два з яких пов'язані з епохою неоліту і один з епохою бронзи.

На території м. Лисичанськ, у районі стадіону «Шахтар», зафіксовано два нововиявлених кургани («Могила Довга»). Окрім цього, проведено огляд ще 12 курганів, розташованих у різних частинах міста.

Кремінський район

Нововиявлене місцезнаходження Лучки XVIII ст. розташоване на піщаному підвищенні другої надзаплавної тераси лівого берега р. Сіверський Донець (в 6,3 км на північ від русла річки), в 1,9 км на південний схід від с. Кузьміне, на території Веригінського лісництва (урочище Лучки). Територія місцезнаходження представляє собою велику галявину площею до 3000 м^2, оточену сосновими і листяними деревами, посеред якої і знаходиться згадане підвищення. Навколо пам'ятки велика кількість невеличких озер, які підпитують струмки і талі води. Інформацію про виявлення фрагментів стінок керамічного посуду поблизу місця проведення санітарної вирубки лісу отримано від представників Кремінського лісо-мисливського господарства. В цьому місці було також зафіксовано дві ями і сліди прокопів, залишені в результаті діяльності мародерів. По борту однієї з ям зафіксовано потужний гумусований шар піску, насичений фрагментами гончарного білоглиняного посуду. Загальна кількість фрагментів, виявлених під час зборів на поверхні, становить 16 одиниць, з яких 15 належать гончарним горщикам (рис. 1: 1—3, 5), а один фрагмент — верхня частина покришки-миски (рис. 1: 4). Судячи з площі поширення знахідок (до 200 м^2), можна припускати, що в цій місцевості знаходилися одна або дві садиби. За інформацією наукових співробітниць ІА НАН України Л. В. Чміль і Л. В. Мироненко, які оглянули колекцію з урочища Лучки, посуд можна датувати не раніше середини XVIII ст.; він характерний для українських земель Середнього і Нижнього Подніпров'я, Північного Лівобережжя, Слобожанщини означеного часу. Слід зазначити, що на мапі 1863 р. («трьохверстка Ф. Ф. Шуберта») жодних поселень у даній місцевості не позначено, що дає підстави стверджувати, що поселення (хутір?) припинило існування до часу складання мапи.

Клешня IV. Багатошарова пам'ятка Клешня IV виявлена наприкінці 1990-х рр., досліджували науковці Луганської археологічної експедиції. Пам'ятка розташована на мису першої надзаплавної тераси лівого берега р. Сіверський Донець, в 120 м на північ від його стариці оз. Клешня-друге, і 9 км на південь—південний схід від центральної частини смт Кремінна. Задля перевірки поширення археологічних нашарувань на північ від місця старого розкопу, проведено шурфування. Загалом, на відстані до 25 м від старого розкопу закладено два шурфи розмірами 1 × 2 м (шурф 1) і один — 1 × 1 м (шурф 2).

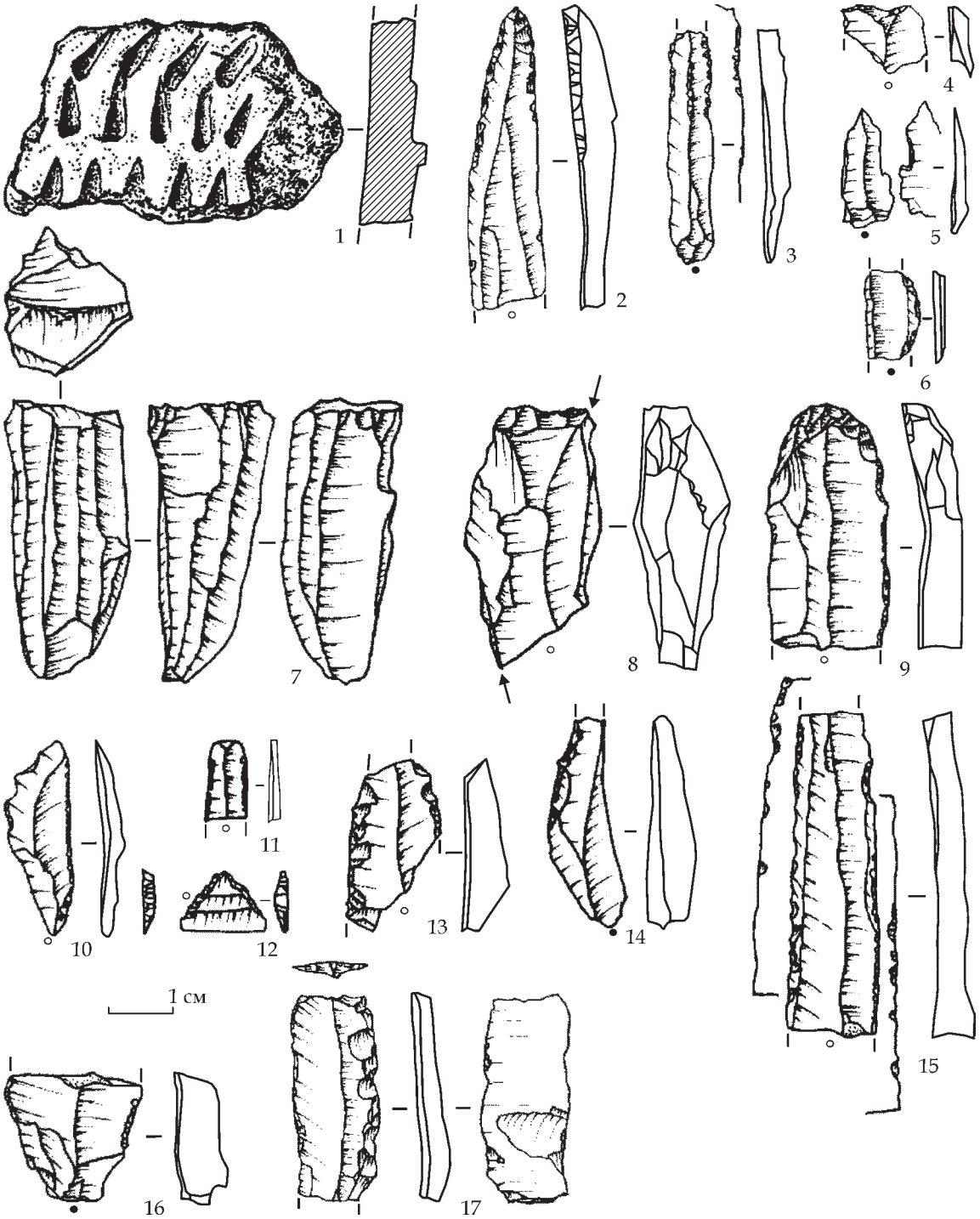

Рис. 2. Клешня IV (2019): 1 — шурф 1, фрагмент стінки неолітичної посудини з шару 2; 2—6 — шурф 1, кременевий комплекс з шару 3 (горизонт 0,3/0,4 м); 7—16 — шурф 1, кременевий комплекс з шару 3 (горизонт 0,4/0,5 м); 17 — шурф 3, пластинка з тронкованим краєм з шару 3

У шурфі 1 простежено чотири літологічних горизонти. В шарі 2 виявлено лише фрагмент пізньонеолітичної ліпної посудини, орнаментованої відступаючими відбитками загостреного штампу (рис. 2: 1). Інші артефакти у кількості 321 виробу з кременю, пов'язуються з шаром 3 (коричневий пісок) (рис. 2: 2—16). З огляду на склад знахідок: одноплощадковий конічний нуклеус з негативами від пластинок і мікропластин, трикутник, комбінований різець, пластинчасті заготовки з ретушшю тощо, отриманий комплекс слід пов'язувати з донецькою культурою епохи неоліту.

У шурфі 2 простежено чотири літологічних горизонти слабо насичених фрагментами стінок ліпного посуду епохи пізньої бронзи. З шаром 3 пов'язується зернотерка, яку виготовлено з піщаника. Робоча поверхня виробу має ледь увігнуту форму.

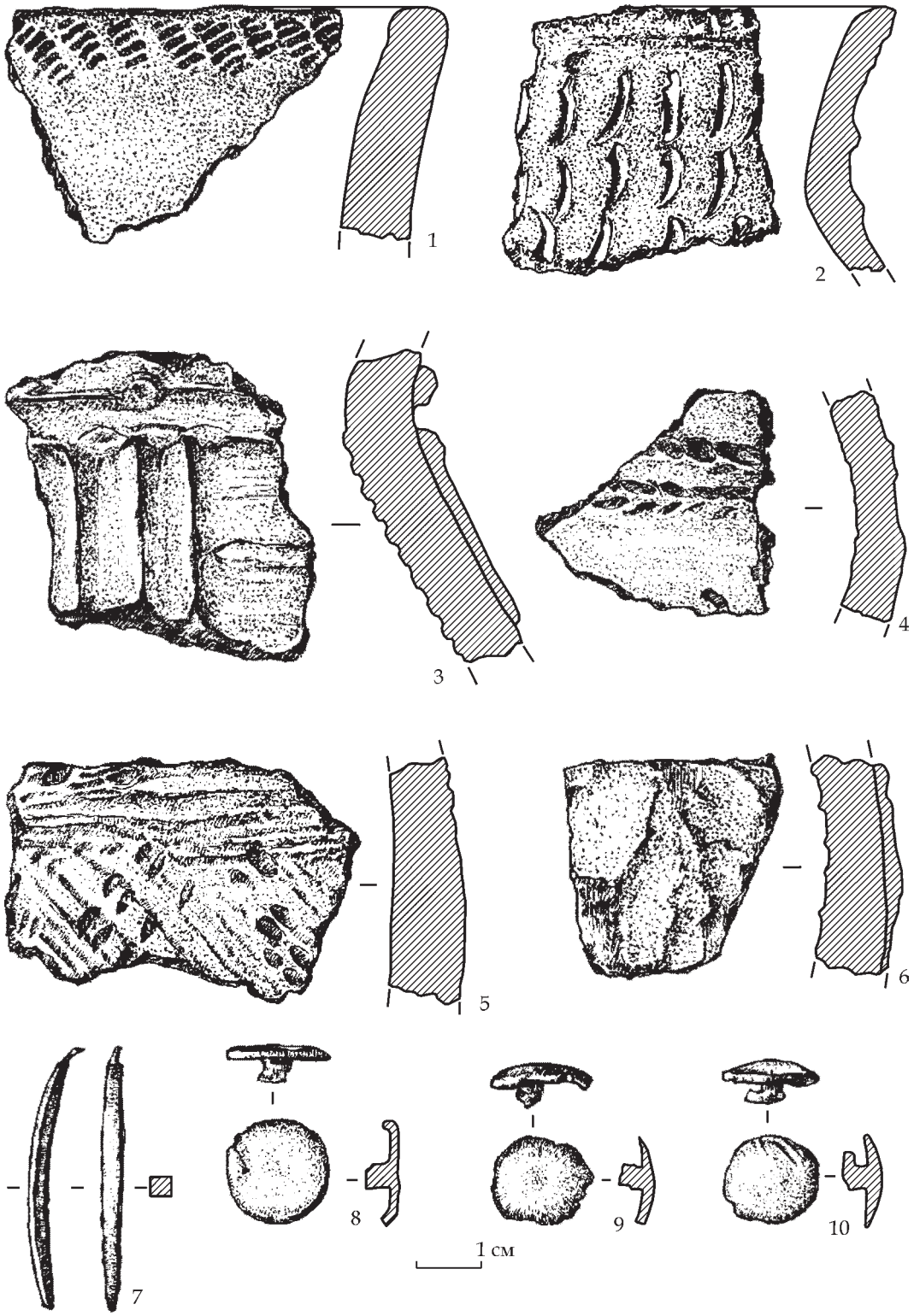

Рис. 3. Сиротине I (2019): 1—6 — фрагменти ліпного посуду катакомбної культурно-історичної спільності; 7 — бронзове шильце катакомбної культурно-історичної спільності; 8—10 — бронзові заклепки епохи середньовіччя

У шурфі 3 в шарі 3 виявлено декілька кременевих відщепів і пластинку з тронкованим краєм (рис. 2: 17).

Попаснянський район

Нововиявлене багатошарове поселення Піщане відкрив сєвєродонецький краєзнавець О. Ю. Кузовов. Пам'ятка розташована на помітному підвищенні у заплаві лівого берега р. Сіверський Донець, в 2,1 км на південний захід від центральної частини с. Борівське і в 870 м на північний схід від русла р. Сіверський Донець. В 770 м на північний схід

від поселення знаходиться оз. Піщане, а навколо численні западини пересохлих озер-стариць. На розораній поверхні поселення зібрано представницьку колекцію кераміки і виробів з кременю, які у хронологічному плані поділяються на неолітичні, пізньобронзові і ранньомодернові. На правому березі Сіверського Дінця, поблизу с. Біла Гора, оглянуто давню майстерню з видобутку кременевої сировини, яка масово представлена на поселенні Піщане.

Ранньонеолітична стоянка Туба V виявив С. А. Теліженко у 2003 р. і досліджував протягом 10 років. Стоянка відноситься до матвієвокурганської культури і датується серединою VII тис. до н. е. У 2019 р. закладено шурф за межами трубопроводу, який з'єднує мережу насосних станцій та перерізає стоянку на дві умовні частини — східну і західну. Культурний шар епохи раннього фінального мезоліту—раннього неоліту зафіксовано на глибині від 0,6 до 0,8 м. Загальна кількість артефактів становить 40 одиниць, більшість з яких — вироби з кременю. Остеологічні матеріали представлені фрагментами панциру черепахи і епіфізу кістки тварини.

Також проведено збори матеріалів на таких стоянках і поселеннях: *Туба I, II, X, Занівське I, Туба—Насосна, Туба—Дюна*. У хронологічному плані виявлені на вказаних пам'ятках знахідки слід пов'язувати з пізнім неолітом, енеолітом і епохою бронзи.

м. Сєвєродонецьк

Нововиявлене багатошарове поселення Сиротине I виявив краєзнавець із Сєвєродонецька О. Ю. Кузовов. Локалізується на піщаній, задернованій другій надзаплавній терасі лівого берега р. Сіверський Донець, в 4,9 км на північний схід від русла ріки і в 2,4 км на північний схід від озера Клешня, у північно-східній частині с. Сиротине (Сєвєродонецька міська рада), в 133 м на південь від окружної дороги. На південь від місцезнаходження простежуються контури пересохлого озера. Приблизні розміри поселення 200 × 100 м. Внаслідок несанкціонованого відбору гумусованого піску мешканцями села і використання місцевості в якості смітника, культурні нашарування поселення зазнають руйнації. Потужність культурних нашарувань сягає 0,6 м. За результатами зборів на поверхні можна зробити висновок про хронологічну належність виявлених знахідок до катакомбної культурно-історичної спільності середньої бронзи, салтово-маяцької культури епохи середньовіччя і пізньомодернового часу. Артефакти представлені фрагментами керамічного посуду (рис. 3: 1—6), бронзовим шильцем епохи бронзи (рис. 3: 7) і бронзовими заклепками епохи середньовіччя (рис. 3: 8—10).

С. Теліженко

ОБСТЕЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК ПІВНІЧНО-СХІДНОЇ ЧАСТИНИ ЛУГАНЩИНИ

Обстеженнями було охоплено чотири райони у північно-східній частині Луганщини: Міловський, Біловодський, Старобільський та Новопсковський.

Міловський р-н. За договором між ІА НАН України та відділом культури Міловського р-ну Луганської обл. було проведено інвентаризацію об'єктів археологічної спадщини. Загалом було оглянуто 50 курганів (поодинокі насипи та у складі курганних груп), 2 селища та 1 поселення. Ще 14 курганів не вдалося виявити, через відсутність коректних даних у статтях до «Зводу пам'яток», а також через їх руйнацію внаслідок впливу антропогенного фактору. На особливу увагу викликають кургани, розташовані вздовж лінії державного кордону України (загалом 15 курганів). В одному випадку на верхівці кургану, який знаходиться майже впритул до контрольно-слідової смуги на кордоні з Воронезькою областю РФ, представниками Держприкордонслужби України викопано Г-подібну яму завглибшки до 1,3 м. Ще три насипи розташовуються безпосередньо на контрольно-слідовій смузі. Насипи, розташовані вздовж державного кордону, потрапляють в смугу будівництва інженерно-технічних споруд (проект «Стіна»), початок якого заплановано на 2020 р. Поселення та селище перебувають у відносно доброму стані, їх денна поверхня задернована або розорана на незначну глибину. Ще одне селище, розташоване на захід від с. Морозівка, частково зайняте під сміттєзвалище.

Селище. Біловодськ. Згідно військово-топографічної мапи Ф. Ф. Шуберта, в південно-східній частині мису корінного правого берега р. Деркул, у 980 м на південний захід від центральної частини Біловодська позначено курганну групу із 4 насипів. У реєстрі нерухомих пам'яток археології Біловодського р-ну інформація про дану курганну групу відсутня. Місце локалізації курганної групи представляє собою сосновий ліс, порослий листвяними породами дерев та кущами. З 2014 по 2019 рр. у лісі розташовувався опорний пункт ЗСУ. В результаті досліджень виявлено лише один курган, навколо якого розташовано 3 бліндажі. Висота насипу 2,5 м, діаметр 45 м. Поверхня кургану добре задернована. Інші кургани локалізувати важко через наявність значної кількості захисних споруд.

с. Лимарівка (*Біловодський р-н*). Студент ЛНУ ім. Т. Г. Шевченка А. Овчаренко на власному городі зібрав фрагменти кераміки, які були передані на визначення до ІА НАН України. Історичні свідчення про с. Лимарівка відсутні. Відомо лише, що на військово-топографічній мапі Ф. Ф. Шуберта позначене Слобода Лимарівка. Місцезнаходження Лимарівка I розташовується на першій надзаплавній терасі правого берега р. Деркул, на розораній ділянці по вул. Набережна, 4. Русло р. Деркул знаходиться приблизно у 670 м на схід від місцезнаходження. На розораній ділянці зустрічаються фрагменти гончарного посуду, кістки тварин та фрагменти кахель. Площа поширення знахідок становить 55 × 70 м. З огляду на площу поширення матеріалів, слід припускати, що на даному місці або поблизу нього існувала садиба. Зібрані матеріали можливо поділити на дві категорії: коробчасті печні кахлі та посуд. Перша категорія знахідок представлена уламком лицьової частини бежевоглиняної коробчастої кахлі без декору та двома фрагментами лицьових коробчастих світлоглиняних кахель з рельєфним рослинним декором. З другою категорією знахідок пов'язуються фрагменти білоглиняного гончарного посуду з описком у вигляді горизонтальних хвиль та горизонтальних ліній. Визначено діаметри вінців — 17, 16 і 13 см. Товщина стінок варіює від 0,3 до 0,4 см. Описка виконана червоною та бурою фарбами, які виготовлялися з болотяної руди. Стінок гончарного білоглиняного посуду налічується 9 одиниць. Майже всі орнаментовано описком червоного та, у одному випадку, чорного кольорів у вигляді горизонтальних ліній та горизонтальних хвиль. Колекцію знахідок доповнюють фрагменти білоглиняного та теракотовоглиняного плоскодонного посуду. В одному екземплярі представлений фрагмент сіроглиняної покришки. На думку наукового співробітника ІА НАН України Л. Чміль, представлений посуд розпадається на дві хронологічних групи — кінець XVII — початок XVIII і середина XVIII — XIX ст.

м. Старобільськ. Стоянку ракушечно-ярської культури Старобільськ I, датовану першою чвертю VI тис. до н. е., виявив у 1939—40 рр. знаний український археолог С. Локтюшев. У різні часи досліджували О. Шапошникова, Ю. Гурін та С. Теліженк разом з Г. Мотузайте-Матузевічуте. Пам'ятка розташована на першій надзаплавній терасі лівого берега р. Айдар (у 60 м від русла), в західній частині м. Старобільськ, у 1,2 км на південний захід від центральної частини міста. З північної частини стоянка обмежується руслом струмка Єрик. З метою встановлення меж поширення культурного шару раннього неоліту та отримання зразків матеріальної культури, від розкопу 1980 р. (дослідження О. Шапошникової та Ю. Гуріна), який і досі має чіткі межі, у північно-західному та північно-східному напрямках було закладено два розкопи. У «північно-східному» розкопі на площі 12 м^2 культурний шар епохи неоліту не простежено. Його було зруйновано конструкцією овального у плані сиродутного купольного горна, зафіксованого на глибині 0,39—0,4 м та впущеного у материковий ґрунт на глибину до 0,2 м, від якого, у південному напрямку відходив повітродувний канал, заповнений попелом. Дно горна рівне, вкрите шаром попелу. У заповненні містилися перепалений до червоного ґрунт (частини зруйнованого куполу), попіл та деревне вугілля. Серед знахідок виявлено кістяний ґудзик округлої форми, металургійний шлак та фрагмент білоглиняної гончарної посудини із зеленою поливою. На підставі фрагменту посудини, даний об'єкт можливо датувати XVIII—XIX ст.

У 6 м на північний захід від північно-західної кромки розкопу 1980 р. було закладено розкоп площею 18 м^2. У верхніх шарах зафіксовано «стрільбище» другої чверті XX ст., яким частково зруйновано шар епохи раннього неоліту. Шар епохи неоліту характеризується наявністю черепашкових скупчень (кухонних відходів) потужністю до 0,2 м. У скупченнях містяться вироби з кременю, кістки тварин та дрібні уламки ліпного посуду.

Новопсковський р-н. На запрошення представників Новопсковської територіальної громади на території смт Новопсков проведено огляд археологічних об'єктів, серед яких одне поселення, два кургани та дві курганні групи. Біля поли кургану 1 (курганна група, охоронний № 1835) було виявлено уламок нижньої частини кам'яної статуї,

який передано на зберігання до Новопсковського краєзнавчого музею.

с. Ікове (*Новопсковський р-н*). Разом із співробітником Новопсковського краєзнавчого музею Д. Сухорадою, директором Осинівського музею О. Чорнухою та групою активістів здійснено візуальний огляд комплексу культових печер, які розташовуються в нижній та середній частинах борту правого берега р. Айдар, складеного з мергелю, у північно-західній частині с. Ікове. Вхід до комплексу частково зруйнований, заввишки та завширшки до 1,3 м, з аркоподібним зводом. До входу веде прорублена в схилі гори стежка завширшки до 1 м. На шляху до печери зафіксовано залишки кам'яної конструкції (огорожа?). Одразу від входу до печери у західному, південному та північному напрямках розходяться три галереї зі зводами у формі циркульної арки, заввишки до 1,5 м та завширшки 0,8—1,3 м. На стінах галерей зафіксовано численні графіті. Центральна галерея тягнеться зі сходу на захід на довжину до 6 м та завершується переходом до першої кімнати з частково обваленим зводом, площею до 15 м^2 та висотою до 1,6 м. Північна галерея, довжиною до 3 м раптово обривається через завал. Південна галерея, довжиною до 10 м поступово вигинається у західному напрямку, де завершується другою кімнатою, в стінах якої вирублено дві ніші. З цієї кімнати йде лаз до першої кімнати. Огляд першої кімнати дозволяє припускати наявність ще двох ходів до неї, які на даний момент завалені. У 40—45 м на захід та південний захід від культової печери, а також у 10 м на південний захід зафіксовано ще 3 входи, обстеження яких можливо лише після розчистки завалів. Іковські печери входять до кола культових споруд, аналогами яких являються Преображенський печерний храм у Сватівському р-ні Луганщини та культові печери Середнього Подоння, які, на думку дослідників, можна датувати XVII—XVIII ст. Детальнішу інформацію можна отримати лише після проведення відповідних спелеоархеологічних досліджень.

ЛЬВІВСЬКА ОБЛАСТЬ

Д. Вертелецький, Н. Білас, А. Гавінський, М. Рибіцька

РОЗКОПКИ НА ГОРІ ЖУПАН У м. ВИННИКИ

Експедиція Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, КЗ ЛОР «Історико-краєзнавчий музей» м. Винники, Львівський університет ім. І. Франка та Інституту Археології Жешувського Університету (Республіка Польща) відновили дослідження на багатошаровій археологічній пам'ятці Винники—Гора Жупан, що також відоме у літературі, як унікальне поселення двох культур — лійчастого посуду і трипільської етапу С2.

Головною метою розкопок 2019 р. було завершення досліджень східної частини трипільського об'єкта 1, розпочатого експедицією під керівництвом О. Дяченка у 2016 р., з частковим розширенням у східному напрямку задля перевірки наявності об'єктів на найвищій ділянці вершини гори (рисунок). Окрім цього, залишалася відкритою дискусія стосовно хронології і синхронізації двох культурних горизонтів — лійчастого посуду і трипільського. Розкоп розмірами 6 × 4 м, закладений зі східної сторони паралельно до ділянки 2016 р., у інших напрямах прилягав до західного сектору розкопів М. Пелещишина 1985, 1987—1993 рр. Майже вся територія пам'ятки покрита лісом, що до певної міри ускладнювало самий процес дослідження. Перший етап складався з проходження шару дерново-підзолистого ґрунту, а наступний з розчищення суцільної поверхні розкопу задля виявлення заглиблених об'єктів. Верхній шар становив максимальну відмітку 0,2—0,25 м від денної поверхні і був слабо насичений поодинокими знахідками дрібної кераміки, а також крем'яними відщепами і фрагментами обпаленої глиняної обмазки. На всій ділянці зроблена планіграфія знахідок, яка у процесі дослідження вказувала на два інтенсивні скупчення у східній частині розкопу (об'єкт 1) та у південно-західному секторі. Крім цього, на північній ділянці розкопу виявлено два фрагменти вінець горщиків княжого періоду (XI—XII ст.).

Геологічну основу материкової породи складав пісковик як дрібної фракції невеликих розмірів (3—5 см), так і масивних брил (30—40 см). На горизонті 0,2—0,25 м від денної поверхні зафіксовано два заглиблені об'єкти.

Об'єкт 1 на рівні виявлення становив заповнення ґрунту темно-сірого кольору з дрібними вкрапленнями фрагментів глиняної обпаленої обмазки, розмірами 2 × 1,1 м (рисунок), глибиною 1,1 м від денної поверхні та 0,9 м від горизонту фіксації. Заповнення на різних рівнях неоднакове: у верхній частині (0—0,5 м) переважали знахідки уламків кераміки, а у нижніх шарах — обмазка малих і великих розмірів зі слідами відтисків від дерев'яних конструкцій. Крім цього, починаючи з позначки 0,7 м і до дна ями, заповнення було насичене перепаленими дрібними тваринними кістками. У стратиграфічному розрізі об'єкт 1 становив собою яму з доволі різкими вертикальними стінками. У верхній частині заповнення чітко простежувався світлий дерново-підзолистий ґрунт, насичений дрібними знахідками кераміки, обмазки і кісток, а нижній горизонт — темно-сірий (близький до чорного) дерново-підзолистий ґрунт. Заповнення дна ями відрізнялося від решти і складалось з лесового ґрунту, перемішаного з дерново-підзолистим темно-рудого кольору.

Об'єкт 3 зафіксований у південно-східному секторі розкопу. На горизонті 0,2—0,25 м він не мав чітких контурів і швидше представляв собою овальну продовгувату пляму, орієнтовану по лінії південний захід—північний схід, розмірами 2 × 1 м, глибиною 0,6 м. На горизонті 0,2 м від рівня виявлення у заповненні об'єкта зафіксовано масивний продовгуватий камінь розмірами 40 × 25 см, який розділяв його на дві частини. Нижче цієї брили залягав ґрунт насичений значною кількістю фрагментів кераміки трипільської культури, зокрема розвалом амфори, кістками тварин і виробами з кременю. Дно ями впорлось у материковий кам'яний щит. Північно-східна частина об'єкта вирізнялася складом заповнення, характерним елементом якої був завал кам'яних брил. Іншим був і вміст знахідок — виключно кераміка культури лійчастого посуду.

У результаті розбору стратиграфічної бровки, у цьому ж північно-західному секторі зафіксовано ще один **об'єкт — № 4**. Його заповнення складалося з суцільного за-

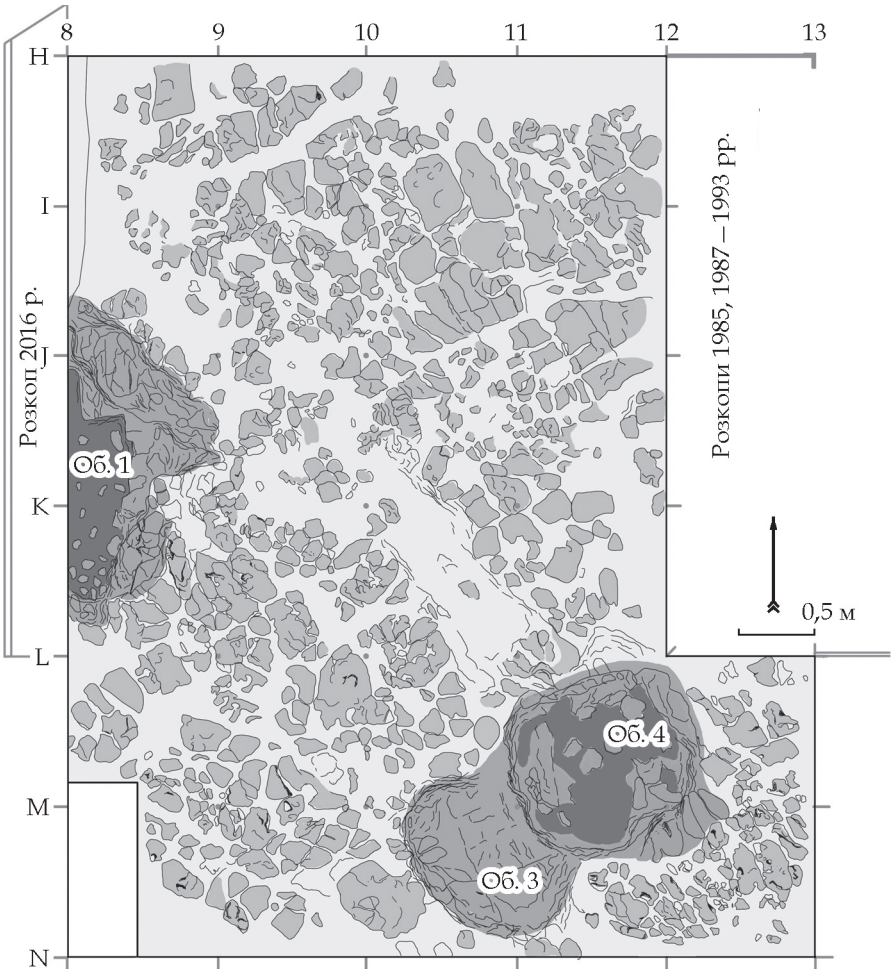

Винники — Гора Жупан. План розкопу 2019 р.

валеного каміння перемішаного з дерново-підзолистим ґрунтом, поміж якого траплялися знахідки кераміки і крем'яні знаряддя праці культури лійчастого посуду. Оскільки каміння перешкоджало механічному дослідженню, стратиграфічний розріз був зроблений лише частково, натомість решта об'єкту була досліджена пластичним методом. Об'єкт 4 залягав на 0,2 м нижче від об'єкта 3 і представляв собою округлу яму з розмірами у найнижчій частині 1,1 × 1 м, натомість стінки об'єкта вище розширювалися (у зв'язку із заваленням) і мали розміри 1,45 × 1,63 м. Глибина від денної поверхні складала 1 м. Дно ями містило лесовий ґрунт всуміш з дерново-підзолистим темно-рудого кольору. Первинно, об'єкти 3 і 4, очевидно, складали один комплекс ям культури лійчастого посуду, проте наявність виключно трипільських знахідок у об'єкті 3 вказує на пізніше повторне використання лише частини цього комплексу. Ще одним важливим елементом був масивний камінь, що розділяв завалену частину об'єкта культури лійчастого посуду від трипільського заповнення. Про гомогенність двох хронологічних горизонтів об'єкту також вказують знахідки:виключно трипільські — у об'єкті 3 і виключно культури лійчастого посуду у об'єкті 4. Із двох заповнень були відібрані зразки для лабораторного радіовуглецевого аналізу С14.

Отже, у результаті досліджень отримано важливі дані для вирішення питання синхронізації поселень культури лійчастого посуду і трипільської культури етапу С2 у Винниках на горі Жупан.

А. Гавінський, Н. Білас, М. Рибіцька

ПОСЕЛЕННЯ КУЛЬТУРИ ЛІЙЧАСТОГО ПОСУДУ У ВИННИКАХ НА ГОРІ ЛИСІВКА

Починаючи з 2016 р. спільна експедиція Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Історико-краєзнавчого музею м. Винники, Львівського національного університету ім. І. Франка та Інституту археології Жешівського університету планомірно досліджує поселення культури лійчастого посуду доби енеоліту (IV тис. до н. е.) у Винниках на горі Лисівка.

Продовжено суцільною площею розкопки ділянки у центральній частині пам'ятки, де закладено розкоп розмірами 8 × 9 м. В ньому зафіксовано частину наземної стовпової конструкції прямокутної форми 2—2,5 м завширшки і 5,5 м

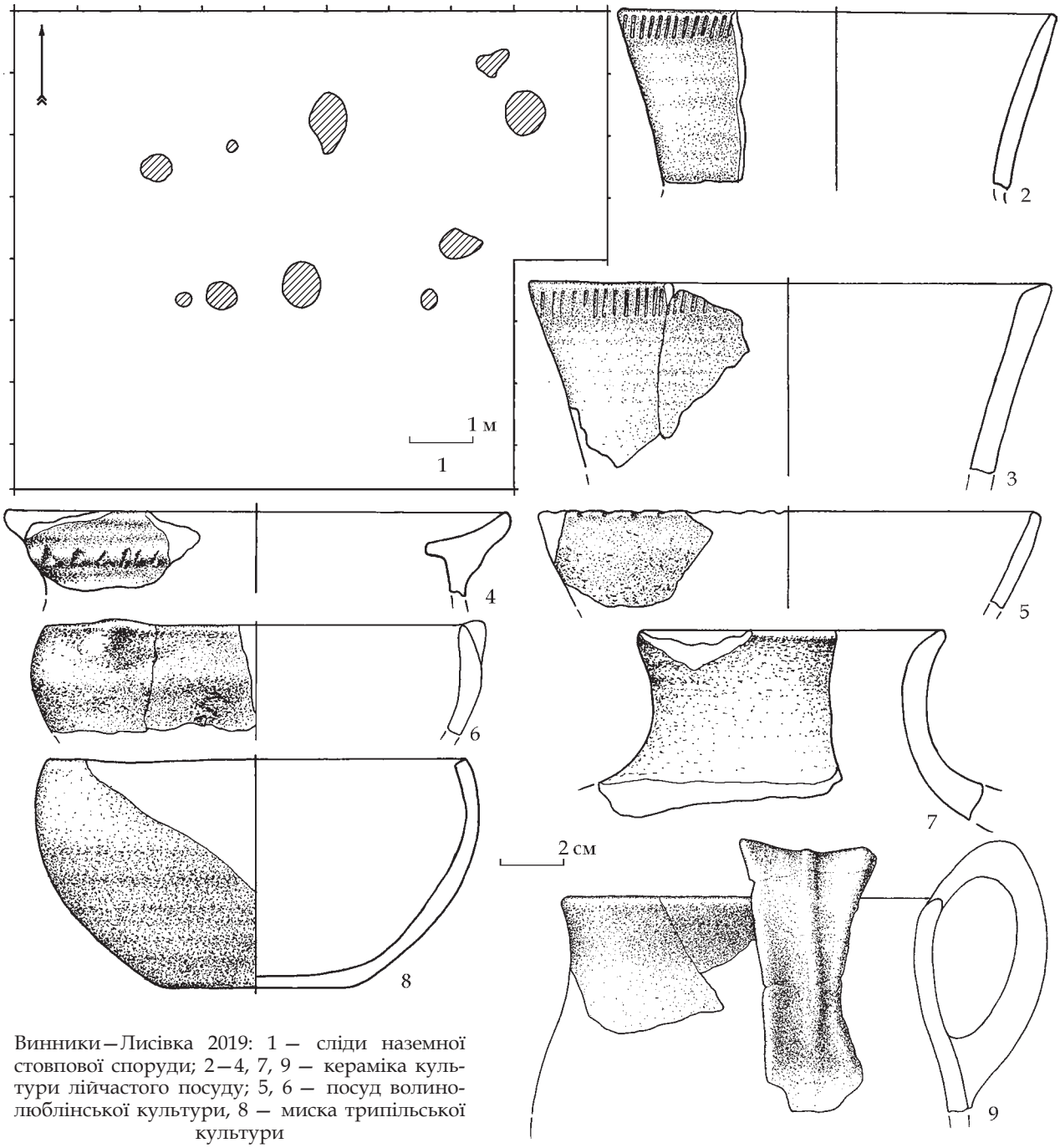

Винники—Лисівка 2019: 1 — сліди наземної стовпової споруди; 2—4, 7, 9 — кераміка культури лійчастого посуду; 5, 6 — посуд волинолюблінської культури, 8 — миска трипільської культури

завдовжки, орієнтованої по лінії захід—схід. По її периметру розташовано десять стовпових ям діаметрами 0,3—0,7 м, глибиною 0,1—0,3 м, віддалених між собою на відстані 1—1,5 м (рисунок: 1). У центральній частині споруди, поміж стовпами, простежено заповнення гумусованого ґрунту темно-сірого кольору, 5—10 см завглибшки, в якому знайдені окремі уламки кераміки. Виявлений об'єкт можна трактувати як житлову споруду, найближчі аналогії якої маємо в Которинах на Дністрі.

Ще один розкоп площею 54 м^2 закладений біля північного краю гори. Тут зафіксовано дві господарські ями круглої (діаметр 2,5 м) і овальної (2,6 × 1,6 м) в плані форми, глибиною 0,5 і 0,6 м відповідно. У їх заповненнях і поруч з ними знаходились суцільні скупчення битого посуду, що говорить про функціонування в цьому місці смітника.

Збірка виявленої кераміки відзначається типовими рисами для південно-східної групи культури лійчастого посуду як за технологією виготовлення, так і за формами. Хоча в цьогорічній колекції знайдено чимало лійчастих горщиків з високими вінцями типу AIII, орнаментованих прямокутним стовпчиком (рисунок: 2, 3), що є виразником східної групи з ранішою хронологією. На особливу увагу заслуговує чимала кількість посуду (50 предметів) зі спробою наслідування технології трипільської культури в стилі столової кераміки. Показовими прикладами є горщик з виступами для накривки (рисунок: 4), дзбан (рисунок: 9) і кераміка зі слідами червоної фарби.

Серед імпорту трипільської кераміки відзначаються дві амфори, миска півокруглої форми (рисунок: 7, 8) і стінка з розписним орнаментом червоною фарбою.

Матеріали інших археологічних культур представлені окремими знахідками. Сюди належать пізньопалеолітичний різець із шоколадного кременю, фрагменти чотирьох посудин енеолітичної волино-люблінської культури (рисунок: 5, 6) і один межановіцької культури доби бронзи.

П. Довгань, Н. Стеблій

РОБОТИ БУСЬКОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ У 2017—2018 роках

У польових сезонах 2017 і 2018 рр. Буська експедиція Інституту археології Львівського національного університету ім. Івана Франка (керівник П. Довгань) продовжувала розкопки на Малому городищі — складовій Бусь-кого археологічного комплексу (м. Буськ). Головною метою досліджень було подальше вивчення особливостей культурного шару на цій пам'ятці, оскільки у попередні роки тут виявлено артефакти, що суттєво оновлюють історію давнього Бужська.

У 2017 р. закладено два розкопи. Перший із них площею 16 м^2 був на східній ділянці верхнього майданчика Малого городища. Культурні залишки у ньому залягали на глибину 2,10—2,95 м від рівня сучасної поверхні згідно з експозицією схилу. Слабко сформований дерновий шар сягав 6—8 см. Під ним був прошарок (до 30—40 см) сірого ґрунту, а нижче, до 0,96—1,40 м від рівня сучасної поверхні за експозицією схилу, прослідковано залишки оборонного валу у вигляді білої спресованої глини з розпливами світло-сірого ґрунту. У товщі цього об'єкта зафіксовано також сліди від скісного частоколу і залишки в'їзду, частково знайденого ще у 2015 р. З глибини 0,96—1,40 м від рівня сучасної поверхні за експозицією схилу простежено темно-сірий ґрунт з рівномірними вкрапленнями дрібних часточок мергелю. Його товщина сягала 0,75 м. Від 1,7—2,2 м від рівня сучасної поверхні за експозицією схилу зафіксовано шар чорного, так званого похованого, ґрунту, під яким на глибині 2,10—2,95 м від рівня сучасної поверхні починався материк.

У розкопі I виявлено 15 наземних і заглиблених археологічних об'єктів. Перший із них — частина оборонного валу XIV ст. Розкопом охоплено зовнішню його частину. Насип зроблено із сильно утрамбованої материкової глини. На поверхні та у насипі споруди знайдено фрагменти кружальних горщиків, а також верхню частину ліпної амфори з відтягнутими псевдовушками. У насипі валу також зафіксовано чіткі сліди від допоміжних дерев'яних укріплень — два ряди паль скісного частоколу у північній, південній та один у східній стінках розкопу. Товщина паль сягала 8—20 см; їх залишки (кора, струхлявіле дерево) зафіксовано на численних грудах глини під час досліджень; у місці однієї з палей у насипі валу залишився характерний отвір.

Рис. 1. Буськ, 2017, розкоп I, п'ять інгумаційних поховань на одному горизонті могильника другої половини XII — першої половини XIII ст.; вигляд з північного сходу

Рис. 2. Буськ, 2018, житло кінця XI ст.: більша частина котловану разом із вкопаними у його заповнення похованнями і господарською ямою XII ст.; вигляд із заходу

Об'єкти II—XII — це витягнуті тілопокладення на спині, що репрезентують три шари поховань християнського могильника другої половини XII — першої половини XIII ст. Виявлені на глибині 2,0—2,6 м від рівня сучасної поверхні. Окремі з них частково порушені. У двох похованих під головою були камені, а в одного — «плитка» (15 × 10 × 3 см) з материкової глини. В одному похованні виявлено вісім церковних плиток для долівки, вкритих зеленою поливою.

Три об'єкти (XIII—XV) пов'язані із старожитностями енеолітичної волинсько-люблінської культури. Перший з них — частина вкопаного на 0,24—0,35 м у материк котловану від заглибленої підпрямокутної споруди з дослідженими параметрами 2,60 × 1,34 м. Два наступні — підовальні у плані господарські ями 0,3 м завглибшки від рівня материка.

У культурному шарі розкопу I знайдено порівняно незначну (близько 50 фрагментів) кількість кружального і ліпного посуду. Хронологічний діапазон його побутування вкладається у рамки III тис. до н. е. — другої половини XIII ст. Комплекс волинсько-люблінської культури представлений фрагментами вінець і стінок ліпних столових тонкостінних посудин. Кількома фрагментами представлено

й кераміку ранньозалізного віку, ймовірно, висоцької культури. Більша частина фрагментів кераміки, знайдених у розкопі, належить давньоруському посуду XII — першої половини XIII ст. — опуклобоким широкогорлим кружальним горщикам, іноді ангобованим. Серед керамічних знахідок варто згадати біконічне пряслице висоцької культури і фрагментовані керамічні плитки, якими викладали долівку перших руських храмів.

Рис. 3. Буськ, 2018, залізна бойова сокира

Колекція залізних виробів складається з 22 знахідок: 15 з них — це цвяхи і цвяхи-ухналі, а решта — два наконечники стріл від арбалета (болтів), лезо ножа, черешок від серпа або струга, половина дуже стертої підкови із залишками двох ухналів, два невідомі предмети. Серед кам'яних виробів варто звернути увагу на точильний брусок з однією робочою поверхнею, лезову частину андезито-базальтової сокири волинсько-люблінської культури, кременеві вкладень і різець тієї самої культури. Вироби із кості представлені, зокрема, фрагментом кістяної пластини з лінійним і циркульним орнаментом, очевидно, накладки, і артефактом, можливо, амулетом з фаланги людського пальця з круглим отвором діаметром 2 мм.

Розкоп II (12 м^2) закладено на східному схилі Малого городища за 30 м на північний схід від розкопу I. Культурні залишки залягали тут на глибину 0,88—1,32 м від рівня сучасної поверхні згідно з експозицією схилу. Під дерновим шаром до 5—8 см завтовшки, був сірий ґрунт з фрагментами кружального посуду XVII—XVIII ст. З глибини 0,2—0,4 м залягав потужний горизонт темно-сірого ґрунту з вкрапленнями дрібних уламків обмазки, кісток, кружальної і ліпної кераміки, виробів з кременю. У південній стінці розкопу на глибині приблизно 1,1 м простежено також незначний прошарок гумусованого суглинку (передматерик), який на глибині 0,88—1,32 м від рівня сучасної поверхні переходив у материкову основу.

У розкопі виявлено два археологічні об'єкти. Перший з них — частина фундаменту пізньосередньовічної споруди кінця XVII—XVIII ст., її східного кута. Його змуровано з величезного каміння, збережена висота сягала 1,2 м при ширині 0,85 м. Другий представлений більшою частиною котловану заглибленої споруди середини — кінця XI ст. Досліджена у материку глибина котловану об'єкта 0,25 м, а розміри — 2,98 × 2,40 м.

Серед керамічних фрагментів, знайдених у розкопі II, є світлоглиняна глибока миска із слідами побілки білого ангобу всередині, фрагменти чотирьох люльок, уламок однієї з них представлений рельєфним зображенням людського обличчя. У цьому розкопі знайдено й вироби із заліза, кольорових металів, кості та скла. Це, наприклад, частина завіси від дверей, підкова для чобота, дві скоби, ключ від замка, цвях-ухналь, бронзові медальйон, наперсток і гудзик, фрагменти скляних посудин.

Розкоп I 2018 р. (35 м^2) закладено у західній частині майданчика Малого городища. Культурні залишки у ньому залягали на глибину 2,56—2,80 м від рівня сучасної поверхні, а разом із заповненням об'єктів, сягали 3,55 м. Під дерновим шаром до 8 см завтовшки був прошарок (до 0,4 м) темно-сірого, практично археологічно-стерильного, навезеного ґрунту. Нижче з 0,25—0,40 м від рівня сучасної поверхні стратиграфічна колонка мала вигляд розгорнутого насипу зі сходу на захід, з перепадом висоти 2,05 м. Вона виглядала так: під навезеним ґрунтом — прошарок перевідкладеного культурного шару — темно-сірий ґрунт, забарвлений у коричневий колір через значну кількість струхлявілого дерева; у ньому траплялися і фрагменти цього дерева. Його товщина сягала 0,32—0,40 м біля східної стінки, й 1,2 м — біля західної. Під ним, на товщину 0,60—0,84 м прослідковано три перевідкладені культурні горизонти різного забарвлення. Під ними зафіксовано чорний похований ґрунт, потужність якого біля східної стінки сягала 1,35 м, а біля західної — лише 0,2 м. Особливістю цього прошарку можна вважати значне поширення шматків залізного шлаку і криці. Під похованим ґрунтом була лесова підоснова — материк — на рівні 2,76—2,80 м від рівня сучасної поверхні.

У розкопі I виявлено вісім як наземних, так і заглиблених археологічних об'єктів. Перший з них — частина глиняно-земляного валу, який оперізував центральний майданчик городища з півдня. Був частково розгорнутий ще у XIV ст. і накривав непорушений культурний шар XII—XIII ст. Висота збереженого насипу сягала 0,60—1,25 м.

Чотири об'єкти ідентифіковано як поховання з християнського могильника княжої доби другої половини XII — першої половини XIII ст. Усі вони є витягнутими тілопокладеннями на спині з традиційною західною орієнтацією могил. Цікаво, що у цьому польовому сезоні вдалося прослідкувати контури поховальних ям, оскільки нижні їх частини вкопані у материк. У їх заповненні збереглися залишки трун шириною 45—50 см. Також зауважимо, що ці поховання маркували західний край могильника. Три з них вкопано у заповнення заглибленого об'єкта — житла кінця XI ст. Досліджено більшу частину його котловану зі збереженими розмірами 4,05 (повна ширина) × 2,8 м. Він був вкопаний у материк на 0,40—0,45 м. На рівній, добре втоптаній долівці житла лежав такий рухомий матеріал: кістяна проколка з незавершеним вістрям, п'ять фрагментів кружальних горщиків, три уламки глиняної обмазки. Окрім цього, на долівці та попід південно-західною і північно-західною стінками котловану виявлено сім ямок від стовпів, діаметри яких сягали 20—30 см, а глибина — від 5 до 20 см. В одній з них, зліва від печі, була нижня частина кружального горщика. У південно-східному куті житла стояла глиняна піч, під час дослідження якої вдалося прослідкувати сліди ремонту.

У заповнення цього житла також було вкопано господарську яму XII ст. Її котлован конусовидної форми впущений у заповнення на 0,4 м і в материк на 0,55 м. Верхній діаметр споруди — 1 м, діаметр дна — 0,6 м.

Останній із об'єктів також трактовано як господарську яму XII ст. Її підовальної форми котлован злегка витягнутий по лінії північний схід—південний захід мав розміри 1,3 × 1,05 м і був впущений у материк на глибину 40—45 см.

У культурному шарі розкопу I знайдено понад 200 фрагментів кружального посуду середини X—XIII ст. Цікавою є частина масивної кружальної покришки, ймовірно, від корчаги. Під час досліджень виявлено також одну цілу фігурну і чотири фрагментовані підтрикутні керамічні плитки, якими викладали долівки перших руських храмів.

Серед рухомого матеріалу є 32 залізні артефакти. Серед них — знахідка сезону — бойова сокира (стан її збереженості після очистки від корозійних нашарувань — близько 80 %), а також чотири ножі, скоба, защіпка, 14 цвяхів, сім цвяхів-ухналів тощо. Зауважимо, що по всій площі розкопу, головно на глибині 0,8—2,2 м, часто траплялися уламки залізного шлаку і криці. Із 19 знахідок виробів і заготовок з кістки та рогу варто виділити цілісне лощило, половину ручки від ножа або бритви із двома конусними отворами для кістяних цвяшків (один з них зберігся), фрагмент тонкої пластини з трьома візерунками з подвійних циркульних кілець, трубку із затертою до блиску поверхнею й численними слідами підправки, конусний виріб з вістря рогу. Кам'яні вироби представлені повністю збереженим точильним бруском зі скам'янілого дерева, ослою для бритви, трапецієвидною точильною плиткою і уламком жорнового каменю, а скляні — двома фрагментами скляних браслетів.

Отже, результати розкопок у польових сезонах 2017—2018 рр. ще раз засвідчили наявність культурно-хронологічного горизонту «стіжкового городища» XIV ст. — маловідомого і маловивченого типу пам'яток, а також шару могильника другої половини XII — першої половини XIII ст., а отже, і перспективу пошуків залишків церкви княжої доби на цій пам'ятці.

І. Назар, Б. Сало, Я. Ковальський-Білокрилий, Ю. Кісілевич

РЯТІВНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА ПОСЕЛЕННІ ДОБРІВЛЯНИ 1

Поселення Добрівляни 1 виявила у 2008 р. експедиція НДЦ РАС в 640 м на південь від крайніх садиб південно-західної околиці (невеликого хутору) с. Добрівляни, 130 м на схід від автодороги Ходорів—Бортники, 160 м на захід від залізничної колії. Воно займає мисоподібний виступ першої надзаплавної тераси правого берега р. Луг з південно-західною, південною і східною експозиціями.

У 2019 р. Рогатинська експедиція РАС ІА НАН України під керівництвом І. Назара провела розкопки на поселенні Добрівляни 1 Жидачівського р-ну Львівської обл. Поселення потрапило у зону будівництва ЛЕП 330 кВ Західноукраїнська—Богородчани. Під час дослідження виявлено матеріали, котрі належать до шести хронологічних періодів: неоліту, енеоліту, доби бронзи, ранньозалізного часу, римського часу і раннього середньовіччя.

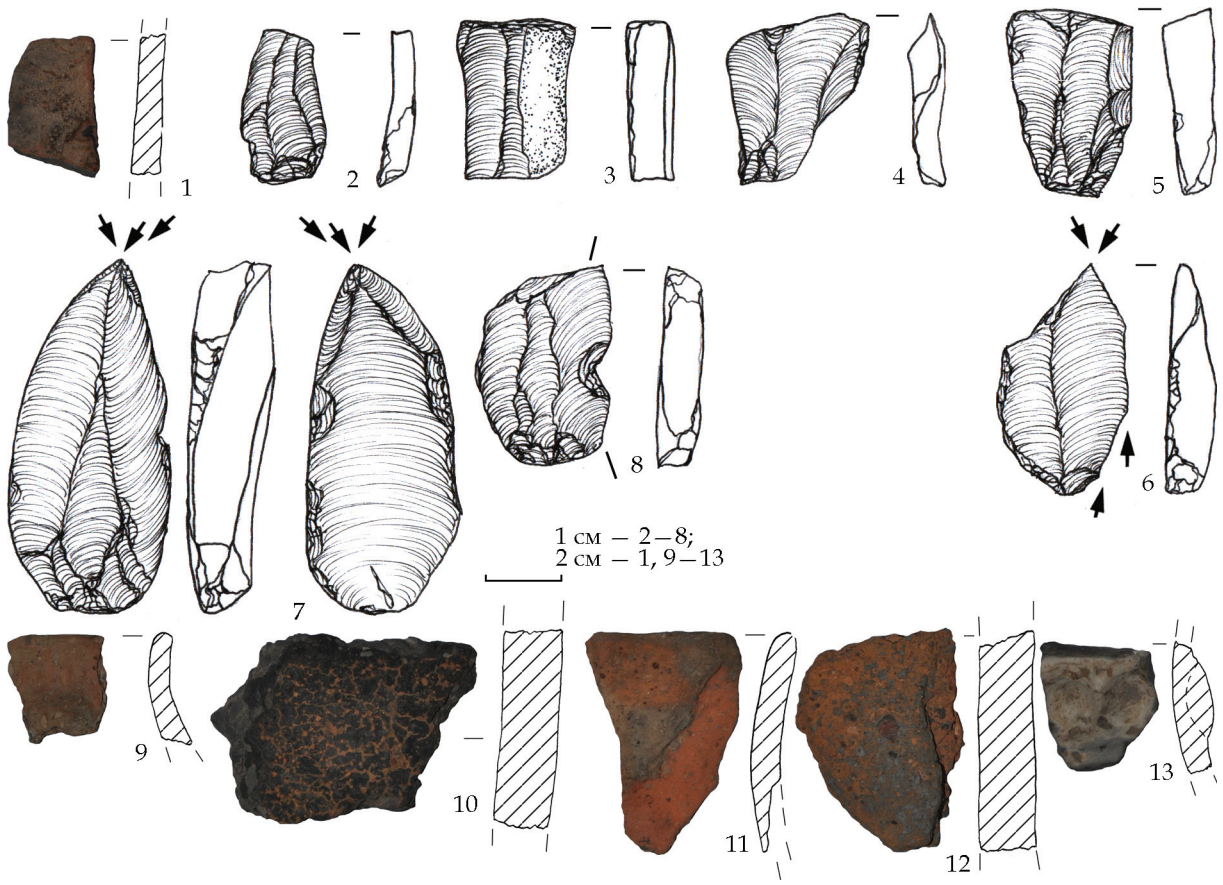

Рис. 1. Археологічний матеріал з поселення Добрівляни 1

Розкоп розмірами 11,67 × 11,67 м закладено на місці встановлення опори у південно-східній частині поселення, орієнтований стінками за сторонами світу. Південно-східна частина розкопу заходила у заплаву р. Луг. Під час досліджень виявлено рештки шести стаціонарних об'єктів.

Об'єкт 1 — залишки дерев'яної конструкції, з якої збереглися дві колоди. Діаметр колод — 0,15 м, відстань між ними — 1,6 м. Функціональне призначення — залишки містка. Об'єкт 2 — господарська яма розмірами 1,9 × 1,0 м, глибина у східній частині становила 0,22 м від рівня материка. Об'єкт 3 — господарська споруда розмірами 2,3 × 0,8 м, глибиною 0,22 м від рівня материка. Об'єкт 4 — господарська споруда розмірами 2,5 × 2,8 м і глибиною до 0,5 м. Об'єкт 5 — господарська яма розмірами 1,3 × 0,95 м, глибиною 0,45 м від рівня материка. Об'єкт 6 розмірами 1,05 × 0,6 м, глибина у центральній частині становила 0,6 м від рівня материка. Матеріал, який походить з об'єктів, датуємо енеолітом-ранньозалізним часом. Серед керамічних виробів виділяються боковини і вінця тюльпаноподібного горщика (рис. 3: 6). Посудина має горизонтально зрізаний і дещо витягнутий назовні край. Горщик декорований горизонтальним валиком. У тісті простежуються домішки товченої крупнофракційної жорстви і кременю. Поверхня посудини має сліди вторинного перебування у вогні. Цей тип горщиків є характерним для низки культур бронзового часу досліджуваного регіону.

Найранішими знахідками є боковини ліпного посуду доби неоліту, котрі зараховуємо до культури лінійно-стрічкової кераміки (рис. 1: 1—8). Другий хронологічний період представлений ранньобронзовим часом, а саме — культурою шнурової кераміки. Серед знахідок цього часу є фрагменти кераміки і крем'яні знаряддя праці (рис. 1: 9—11). Третій горизонт датуємо добою бронзи, серед якого виділяється вінець горщика комарівської культури. У тісті цього горщика простежуються домішки товченого середньофракційного кременю. Тісто добре відмулене, край горизонтально зрізаний і витягнутий назовні (рис. 1: 12—13; 2: 1—9). Четвертий горизонт датуємо ранньозалізним часом. Речовий комплекс представлений значною кількістю фрагментів ліпних посудин (рис. 3: 1—4). П'ятий хронологічний горизонт представлений римським часом (черняхівською культурою). Він презентований нечисленними знахідками ліпної і кружальної кераміки. Серед загального комплексу речового матеріалу черняхівської культури можна виділити фрагмент денця на піддоні. Унікальним артефактом є випадково знайдена у околицях розкопу бронзова пряжка (рис. 3:

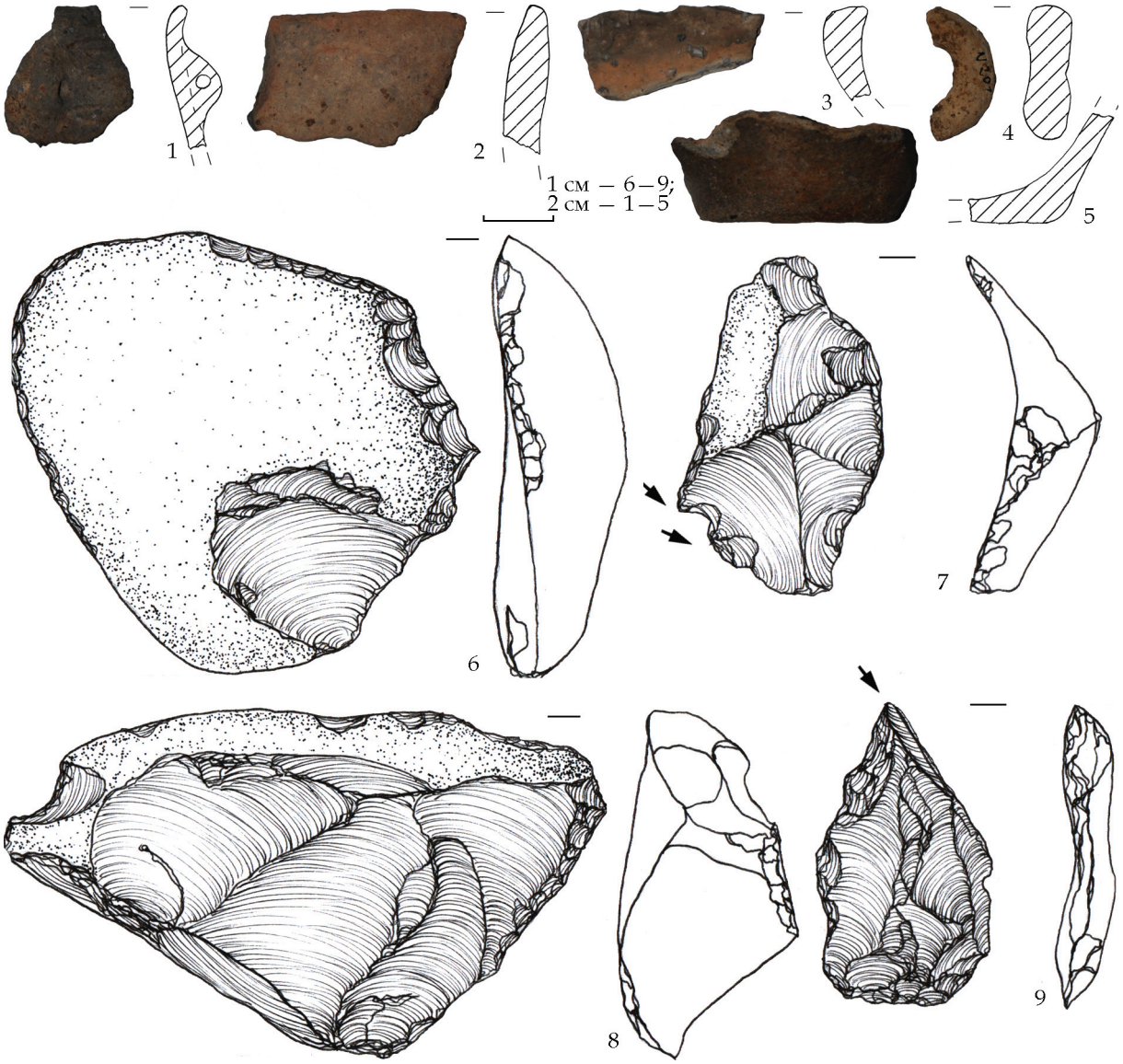

Рис. 2. Археологічний матеріал з поселення Добрівляни 1

Рис. 3. Археологічний матеріал з поселення Добрівляни 1

5), котра належить до суцільнолитих, з прямокутною (трапецієподібною) рамкою і щитком з бічними вирізами і підтрикутним завершенням, яка датується VI—VII ст.

Враховуючи те, що дослідження проводились у місці встановлення опори, археологічний культурний шар вивчений у недостатній мірі, переважно на периферії пам'ятки, і надалі потребує досліджень.

Я. Онищук, Н. Білас, В. Сидорович, Б. Гринчишин

РОЗКОПКИ КАРІВСЬКОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ У ЗАХІДНОМУ ПОБУЖЖІ

Карівська експедиція Львівського національного університету ім. Івана Франка і КЗ ЛОР «Історико-краєзнавчий музей» проводила розкопки ґрунтового могильника Карів I і багатошарової пам'ятки Карів XIII на північній околиці с. Карів Сокальського р-ну Львівської обл. Вони розташовані на правому березі р. Солокія — лівої притоки Західного Бугу.

Упродовж польових сезонів 2017—2018 рр. на могильнику відкрито дев'ять кремаційних поховань, зокрема т. зв. «князівське» захоро-

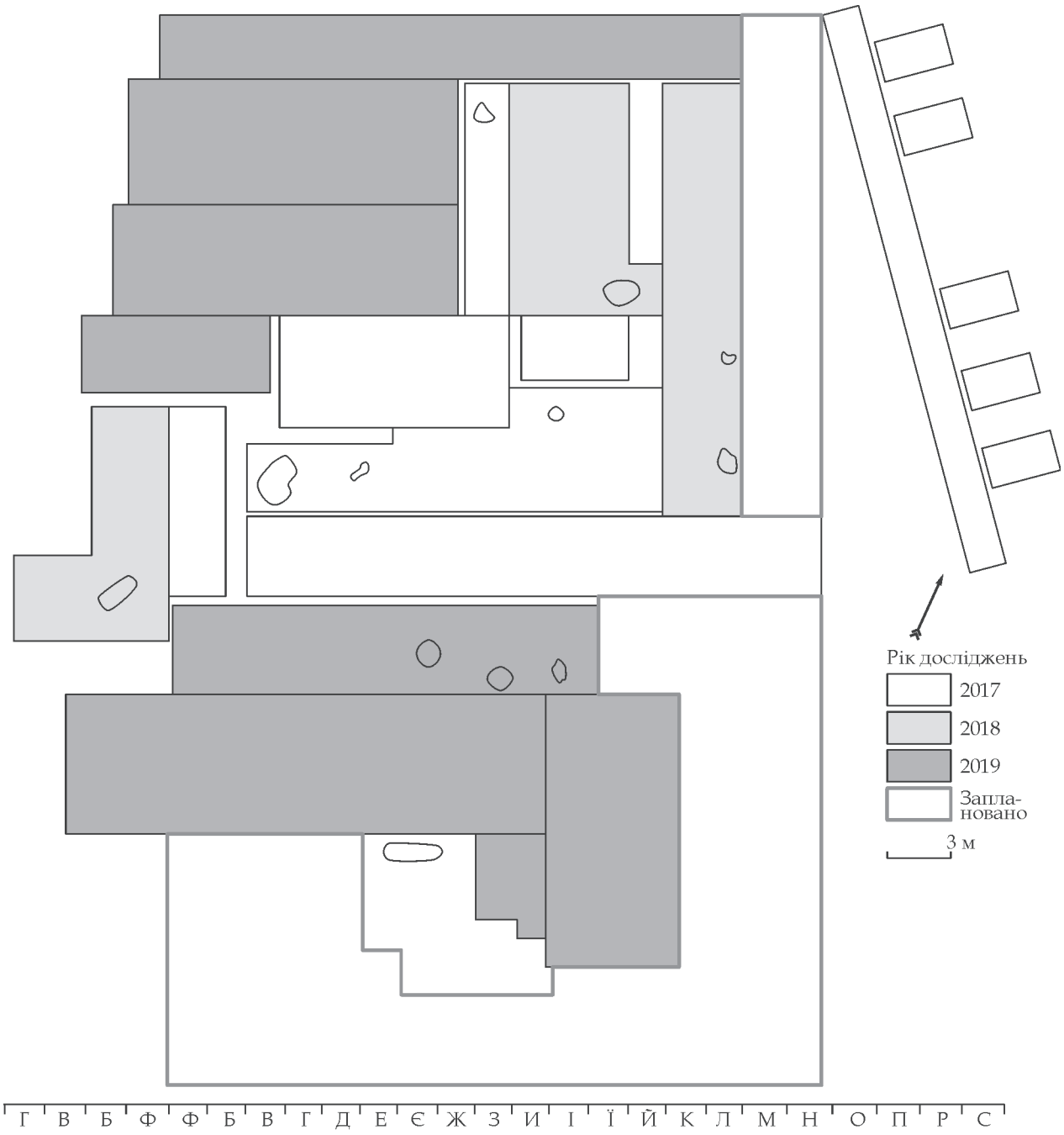

Рис. 1. Карів I, план території, дослідженої у 2017—2019 рр. (на плані дано досліджені поховання)

Рис. 2. Карів I, матеріали з поховання 12

нення з багатим супровідним інвентарем. У 2019 р. продовжили розкопки пам'ятки. Зокрема, у липні були досліджені північно-західна (сектор I), південно-західна (сектори I—II) і південно-східна (сектор III) частини некрополя загальною площею 316 м^2 (рис. 1). На жаль, на розкритих ділянках не було виявлено жодного поховання, хоча у орному шарі подекуди траплялися розрізнені та перепалені у вогні кісткові залишки людини, деревне вугілля, а також окремі речі з поруйнованих плугами могил: залізна шпора, сплавлений у вогнищі фрагмент скляної посудини, уламок бронзової фібули, фрагмент стінки посудини із залишками чорного лаку на поверхні, два уламки римських амфор (жовто- та червоноглиняної) і куляста підвіска із жовтого металу (рис. 3: 2).

Окрім знахідок римського часу, у розкопах 1 і 2 (сектор IV) натрапили на більше десяти заглиблень, переважно округлої форми, діаметрами від 0,8 до 1,5 м і глибиною від 0,5 до 0,8 м. Нечисленні знахідки кераміки у кількох із них вказують на можливу їх приналежність до ранньоскіфського часу.

У листопаді 2019 р. роботи на могильнику Карів I продовжено на ділянці (68 м^2), перекритій польовою дорогою (рис. 1). У орному шарі знайдено фрагменти жовтоглиняної кружальної посудини імпортного походження, кераміки із рештками чорного лаку всередині і залізний втулковий наконечник стріли. На глибині 0,4 м від сучасної поверхні простежено залишки трьох кремаційних поховань (№ 10—12 за загальною нумерацією). Два із них (№ 10, 11) фактично безінвентарні, натомість третє (№ 12) дало цікавий супровідний матеріал. У ньому виявлено два ключі від дерев'яних скриньок, залишки бронзової гарнітури поясного ременя, фрагменти двох залізних і однієї бронзової шпильок, три погано збережені маленькі скляні намистинки, бронзову накладку з ажурними вирізами тощо (рис. 2). Поміж похованнями 11 і 12, на глибині 0,4 м (на рівні переходу від орного до непорушеного шару ґрунту), знайдено три предмети із жовтого металу: сплавлений від високої температури злиток у формі кульки, частково оплавлена дротина, а також підвіска-лунниця (рис. 3: 1, 3, 4). Ймовірно, вони були виорані плугом з поховання 12.

Окрім розкопок могильника Карів I, у 2019 р. частково досліджено пам'ятку

Рис. 3. Карів I, знахідки з орного шару

Карів XIII, розташовану на відстані близько 240 м на південний захід від нього (т. зв. «Курган»). Вона знаходиться за 150 м на північний схід від дороги сполученням Карів—Угнів. Відстань від крайніх забудов с. Карів становить близько 600 м. Об'єкт дослідження представляє собою природне підвищення, яке має вигляд дюни діаметром близько 30 м. У процесі дослідження пам'ятку розділено на чотири сектори, один із яких (сектор I) розкрито суцільною площею. На ділянці площею 208 м^2 виявлено два порушені поховання — інгумаційне і кремаційне. На підставі двох бронзових сережок верболисної форми (рис. 4), знайдених на місці першого, а також фрагментів посуду можемо припустити його належність до городоцько-здовбицької культури доби ранньої бронзи. Кремаційне захоронення на основі виявленої кераміки відноситься до пізньолужицької або лежницької групи ранньоскіфського часу. Окрім матеріалів вищезазначених періодів, у культурному шарі знайдено незначну кількість матеріалів енеолітичної культури лійчастого посуду.

Під час розкопок пам'ятки Карів XIII майже на всій її площі на глибині 0,3—0,4 м від сучасної поверхні виявлено насипний шар твердого чорного мулистого ґрунту заплавного походження [1] 0,2—0,3 м завтовшки. Він перекривав усі вищезазначені поховальні об'єкти і супровідний матеріал. Ймовірно, у ранньоскіфському часі цим ґрунтом було «законсервовано» супіщану поверхню могильника, яка в результаті природних ерозійних процесів піддавалася постійній руйнації. У результаті штучної підсипки пагорб набув правильної форми і став нагадувати курган.

Рис. 4. Карів XIII, сережки верболистної форми з інгумаційного поховання

Отже, дослідження у Карові принесли нові матеріали, які датуються періодом енеоліту (культура лійчастого посуду), ранньобронзового (городоцько-здовбицька культура), ранньоскіфського (пізньолужицька або лежницька група) і римського часів (друга половина II ст. н. е.). Стверджено, що кремаційний могильник Карів I надалі залишається перспективним для вивчення.

1. Автори висловлюють подяку професору кафедри геоморфології та палеогеографії Львівського національного університету імені Івана Франка А. Б. Богуцькому та асистенту цієї ж кафедри О. М. Томенюк за проведені палеоморфологічні дослідження проб ґрунту.

В. Сидорович

РОЗВІДКИ В БАСЕЙНІ РІЧКИ ПОЛТВИ

Співробітниками Львівського історико-краєзнавчого музею проведено розвідки в басейні основної течії р. Полтва лівої притоки Західного Бугу. Основні роботи велися в межах Пустомитівського р-ну поблизу таких населених пунктів, як Кам'янопіль, Ямпіль,

Пикуловичі, Борщовичі, Нижня Білка і Сухоріччя. В результаті цього вдалося відкрити 14 різночасових пам'яток і окремих знахідок.

Кам'янопіль 2. Між селами Підбірці і Кам'янопіль, за 0,5 км на захід від цвинтаря, на невисокому пагорбі — пам'ятка княжої доби (XI—XIII ст.) і пізньосередньовічного часу.

Ямпіль 2. За 1,5 км на південний схід від села, на невисокому мисі правого берега р. Полтва, з невеликим підвищенням на схід, та 0,5 км на схід від мосту — поселення черняхівської культури. З нього, окрім кружальної кераміки, походять знахідки фібул, металопластики і монет пізньоримського часу.

Ямпіль 3. За 0,5 км на захід від пам'ятки Ямпіль 2 знайдено поховання пшеворської культури.

Пикуловичі 6. За 0,3 км на південь від залізничної колії, де р. Полтва робить вигин, 0,5 км на захід від ставка, на правому березі річки — поселення давньоруського часу (X—XII ст.). Під час досліджень вдалося віднайти фрагменти ліпного і кружального посуду, а також прикрасу-амулет.

Пикуловичі 7. На першій надзаплавній терасі берега р. Полтва, на невисокому підвищенні, 0,6 км на південь від села і 0,15 км на південний схід від моста — поселення черняхівської культури і ранньослов'янського часу. З цієї пам'ятки відомі знахідки фрагментів ліпного і кружального посуду, а також глиняних пряслиць.

Пикуловичі 8. За 1,8 км на північ від цвинтаря, на правому березі р. Яричівка, лівої притоки Полтви, на підвищенні із південною експозицією схилу — пам'ятка давньоруського часу (X—XII ст.).

Борщовичі 1. На східній околиці села, на південь від залізничної колії, на присадибних ділянках лівого берега Полтви — пам'ятка черняхівської культури, давньоруського часу (XI—XIII ст.) і XVI ст. З цієї місцевості, окрім фрагментів керамічного посуду, відомі знахідки залізних наконечників списа і стріли (XI—XIII ст.), римських монет і металопластики черняхівської культури, а також монет XVI ст.

Задвір'я 1. На правому березі р. Яричівка (канал Яричівський), де вона разом із меліоративним каналом утворює невисокий мис із північною експозицією схилу, 0,5 км на північ від західної околиці села — багатошарова пам'ятка культури лінійно-стрічкової кераміки, волинсько-люблінської, тшинецької культури, черепино-лагодівської групи культур ранньоскіфського часу і княжої доби (X—XII ст.).

Задвір'я 2. На правому березі р. Яричівка (канал Яричівський), де вона разом із двома потічками утворює підтрикутний невисокий мис із південною експозицією схилу, 0,3 км на південний схід від автомобільного моста і 1,2 км на північний захід від крайньої західної садиби — багатошарова пам'ятка культури лінійно-стрічкової кераміки, волинсько-люблінської, тшинецької культури, черепино-лагодівської групи культур ранньоскіфського часу і княжої доби (X—XII ст.).

Знайдені під час розвідкових досліджень артефакти передані у фонди КЗ ЛОР «Історико-краєзнавчий музей». Отримані результати ляжуть в основу подальших археологічних розкопок.

О. Сілаєв, З. Ільчишин

ДОСЛІДЖЕННЯ НА ПОДВІР'Ї МОНАСТИРЯ ДОМІНІКАНЦІВ У СЕЛИЩІ ПІДКАМІНЬ

Підкамінською експедицією РАС ІА НАН України (керівник О. М. Сілаєв) проведено рятівні дослідження на території пам'ятки архітектури національного значення — колишнього монастиря ордену домініканців XV — першої половини XIX ст. у селищі Підкамінь Бродівського р-ну Львівської обл. (нині монастир Походження дерева Хреста Господнього — згромадження ченців-студитів УГКЦ). Комплекс включає костел Внебовзяття Пресвятої Діви Марії, монастирські келії (великий двоповерховий корпус), внутрішню лінію укріплень (стіни і вежі), у межах яких і розташований внутрішній дворик. Ремонтно-реставраційні роботи запроєктовані у 2019 р. включали пропозиції щодо упорядкування території подвір'я з пониженням рівня ґрунту в деяких місцях до 0,8 м.

Археологічні роботи проведено у два етапи. Протягом червня виконано вибіркове

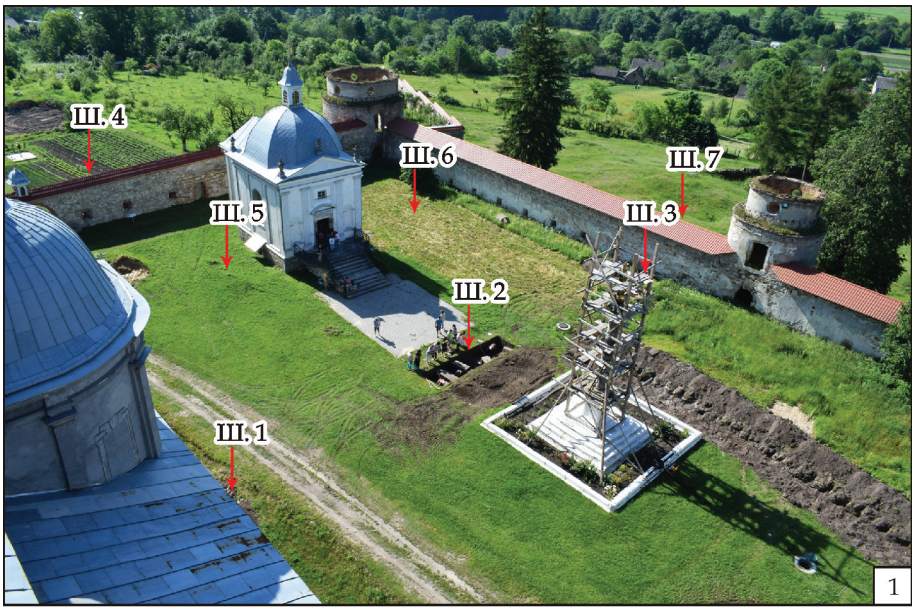

Роботи на подвір'ї монастиря домініканців у смт Підкамінь: 1 — вигляд внутрішнього подвір'я монастиря з місцями закладення шурфів; 2 — центральна частина кладовища з відновленими надгробками

шурфування на загальній площі 110 м^2. На східній ділянці двору виявлено рештки кладовища. У роботі «Cmentarze w Podkamieniu» (Wiśniewski, Paszkowicz 2014) вказано, що цвинтар був закладений одночасно з костелом, орієнтовно у середині або наприкінці XVII ст., і функціонував, принаймні, до кінця XIX ст. На внутрішньому подвір'ї монастиря, окрім ченців, були поховані миряни-католики з Підкаменя і сусідніх місцевостей.

На це ж вказують знахідки у культурному шарі: монети (24 од., найдавніша — литовський денар Сигізмунда II Августа 1558 р., найпізніша — австрійський крейцер 1859 р.); керамічні та скляні вироби відповідного часу, окремі вироби з металу (підковки, цвяхи від труни, медальйон із образами Св. Василя Великого і Св. Урсули, дримба), кам'яні надмогильні плити.

На подвір'ї було закладено п'ять шурфів (рисунок: 1). Ще два, розміщені за межами стін, засвідчили відсутність там решток кладовища. Окрему увагу заслуговує велика колекція (понад 1000 од.) кременевих артефактів із території монастирського подвір'я, які датуються періодом пізнього палеоліту і включають нуклеуси, скребки, скобелі, пластини і відщепи. Культурний шар цієї пам'ятки сильно зруйнований могилами, однак знахідки вказують на наявність палеолітичної стоянки у верхній частині гори «Рожаниця», де розташований монастир.

За результатами шурфування, з метою збереження у непорушному вигляді решток кладовища, проєктантам було запропоновано зменшити обсяги знімання ґрунту у центральній і східній частинах двору. Однак, виконавець робіт ТзОВ «ХоСаРо» почав проводити земляні роботи за старими проєктними відмітками і без археологічного нагляду, що призвело до руйнування частини поховань.

Завдяки втручанню Департаменту архітектури та розвитку містобудування Львівської

ОДА з 21 липня вдалось розпочати археологічний нагляд. Тому другий етап досліджень, що тривав до 9 серпня, включав спостереження за земляними роботами на загальній площі близько 1600 м^2. У місцях, де були зафіксовані рештки поховань, такі роботи зупинялись для фіксації і наступного переміщення решток до крипти монастирського храму. Загалом, під час шурфування і у процесі нагляду розкрито 36 поховань (поодиноких, подвійних і потрійних). Факт тривалого функціонування кладовища підтверджують неодноразові перетини старих могил більш пізніми. Частина решток, особливо з дитячих поховань, були відібрані с. н. с. відділу біоархеології ІА НАН України О. Козак для проведення антропологічної експертизи. Аналіз дитячих скелетів показав наявність запальних захворювань, цинги, анемії і хронічних інфекцій.

Також у результаті розкопок і під час земляних робіт з облаштування подвір'я виявлено цілими або частково ушкодженими 20 кам'яних горизонтальних надмогильних плит. На семи з них збереглися написи з прізвищами померлих і деякі дати поховання (1738, 1768). Більшість надгробків містила на поверхні лише зображення хреста і була, вочевидь, встановлена на могилах ченців та ігуменів монастиря. За згодою настоятеля о. Андрія Сологуба вирішено експонувати знайдені надмогильні плити у центральній частині кладовища, де була виявлена більшість з них (рисунок: 2).

О. Сілаєв, З. Ільчишин

РОЗВІДКИ В ДОЛИНІ РІКИ БІЛОСТОК (БАСЕЙН ЗАХІДНОГО БУГУ)

У рамках виконання проєкту Львівської обласної державної адміністрації «Археологічний кадастр Львівської області» у 2019 р. експедицією НДЦ «РАС» ІА НАН України (керівник О. М. Сілаєв) виконано розвідки в межах Радехівського і Сокальського р-нів. Об'єктом досліджень стала частина долини р. Білосток — правостороннього допливу р. Західний Буг.

На цей час найбільш дослідженою є нижня течія цієї річки, де багаторічними роботами В. Коноплі, В. Войнаровського і П. Бугая виявлено та опубліковано матеріали з понад 30 пам'яток в околицях сіл Велике, Волиця, Комарів і Зубків. Натомість долина Білостоку від її витоків до середньої течії, а також інші річки басейну залишаються мало обстеженими. Поодинокі пам'ятки знайдені біля сс. Бишів, Переспа, Новий Витків, Павлів, Станин і Розжалів в результаті розвідок Л. Крушельницької (1971 р.), Ж. Симферовської (1960 р.), О. Сілаєва (2007 р.), В. Коноплі і В. Яріша (2016 р.).

Під час розвідок 2019 р. обстежено площу близько 90 км^2 в адміністративних межах Бишівської, Нововитківської, Павлівської, Половецької, Розжалівської, Станинської сільських рад Радехівського р-ну і Переспівської сільради Сокальського р-ну. В результаті проведених досліджень зафіксовано 56 об'єктів археологічної спадщини, зокрема, три замчища, 43 поселення і 10 місцезнаходжень археологічних матеріалів.

Біля с. Бишів підтверджено локалізацію двошарового поселення епохи енеоліту і княжої доби **Бишів 1**, а також виявлено поселення і місцезнаходження археологічних матеріалів доби бронзи **Бишів 2** і **3**.

У межах і на околицях села Новий Витків зафіксовано 11 об'єктів археологічної спадщини. Два з них відомі з попередніх досліджень як поселення раннього періоду доби бронзи **Витків 1** і селище давньоруського часу **Витків 2**. В центральній частині села зафіксовано пам'ятку **Новий Витків 3** на острівному останці прямокутної форми, оточеному каналами і заплавою, де підтверджено наявність археологічного культурного шару, решток замчища XVI ст. і монастиря августинців XVI—XVII ст. Також виявлені поселення і місцезнаходження ранньозалізного віку, римського часу і княжої доби **Новий Витків 4—11**.

Розвідками на північній околиці с. Павлів підтверджено факт суцільного руйнування піщаними кар'єрами двох відомих пам'яток — поселення ранньозалізного віку, виявленого у 1971 р. Л. Крушельницькою, а також городища давньоруського часу в урочищі Замчисько, досліджуваного у 1930-

х рр. експедицією Наукового товариства ім. Т. Шевченка. На місці останнього у 1990-х рр. збудований став. Натомість зафіксоване місцезнаходження матеріалів ранньозалізного часу **Павлів 1** і поселення княжої доби **Павлів 2**.

В околицях с. Станин виявлено сім поселень — **Станин 2—8**, які у переважній більшості датуються ранньозалізним часом. Виключення становлять велика двошарова пам'ятка ранньослов'янського часу і княжої доби **Станин 4** і поселення доби бронзи **Станин 5**.

В адміністративних межах Половецької сільської ради знайдено 10 давніх поселень — **Йосипівка 1—3** і **Полове 1—7**. Саме між цими селами в урочищі Білі Джерела бере початок р. Білосток і концентрація пам'яток тут найбільша. Знайдені поселення містять культурно-хронологічні горизонти ранньозалізного віку, пізньоримського часу і княжої доби. Деякі пам'ятки мають два або більше культурно-хронологічних горизонтів.

На території Сушнівської сільської ради зафіксовано чотири об'єкти археологічної спадщини: поселення ранньозалізного віку **Сушно 1**, велике двошарове поселення доби бронзи і римського часу **Тоболів 1**, місцезнаходження матеріалів доби бронзи **Тоболів 2** і давньоруського часу **Тоболів 3**.

У межах Розжалівської сільської ради виявлено 13 об'єктів археологічної спадщини, з них біля с. Андріївка зафіксовані три місцезнаходження матеріалів ранньозалізного часу **Андріївка 1—3**, а в околицях с. Розжалів знайдено дев'ять поселень **Розжалів 2—10**, які містили один або декілька горизонтів доби бронзи, ранньозалізного віку, римського часу і давньоруського періоду. Підтверджено локалізацію замчища **Розжалів 1** XVI—XVII ст. на піщаному останці серед заплави, але окрім пізньосередньовічної кераміки, тут виявлено матеріали ранньозалізного часу.

У межах Переспівської сільської ради зафіксовано п'ять об'єктів археологічної спадщини — рештки сильно зруйновано колишнім колгоспним двором замчища XVII ст. в північній частині с. Переспа і чотири багатошарові поселення **Переспа 2** і **Зубків 1—3**, котрі містили матеріали мезоліту, енеоліту, доби бронзи, римського часу і давньоруського періоду.

Не обстеженими в басейні р. Білостік залишаються долина р. Млинівка — найбільшої правосторонньої притоки, а також окремі ділянки на вододілах, дослідження яких заплановане на наступний, 2020 р.

С. Терський, М. Майорчак, Н. Демський, О. Куценяк

ДОСЛІДЖЕННЯ В МЕЖИРІЧЧІ ЗАХІДНОГО БУГУ І ГНИЛОЇ ЛИПИ

Експедиція КЗ ЛОР «Львівський історичний музей» у співпраці з недавно створеним Історико-краєзнавчим музеєм села Словіта проводила розвідувальні дослідження на території сс. Словіта, Митулин, Якторів і Кривичі Золочівського р-ну Львівщини. Роботи виконувалися в рамках наукової теми «Пам'ятки галицько-волинського прикордоння XI—XIII ст. та літописне Рожне поле за даними археології». Дослідження також полягали у суцільному обстеженні вказаної території з метою виявлення і картографування різночасових пам'яток, що потребують рятівних розкопок.

Внаслідок проведених обстежень колись заболочених ділянок у заплаві р. Перегноївка (Якторівка, басейн р. Західний Буг) і надзаплавних терас виявлено двадцять пам'яток, більшість з яких багатошарові. Знахідки бронзової доби зафіксовані на селищах Якторів I, II (фрагменти кераміки, крем'яні відщепи, фрагмент шліфованої кам'яної сокири), Словіта I (фрагменти кераміки, два кам'яних тесла-сокири, крем'яні відщепи і два крем'яні нуклеуси), Словіта II (фрагменти кераміки і шліфованої сокири, крем'яні відщепи і крем'яний відбійник), Словіта III (фрагменти кераміки і шліфованої сокири, крем'яні відщепи, фрагмент «рогатого прясліця» комарівської культури, кістки і зуби свійських тварин), Словіта IV (фрагменти кераміки з відбитками шнура, шліфованих сокир, крем'яні відщепи, кістки і зуби свійських тварин), Кривичі I (фрагменти кераміки з відбитками шнура, крем'яної сокири-тесла, крем'яні відщепи, кістки і зуби свійських

Рис. 1. Словіта VI, бронзова сокира-кельт

Рис. 2. Словіта VI, бронзова сокира-кельт

тварин), Кривичі II (випадкова знахідка шліфованої кам'яної сокири під час проведення господарських земляних робіт).

Бронзовою добою, ймовірно, датуються курганні групи виявлені, переважно в лісі: Якторів IV (чотири розсунутих насипи, на яких ростуть дерева і чагарники, поруч зібрано кераміку періоду бронзи), Словіта VIII (три насипи («три кіпці») понад 2 м заввишки зі слідами грабіжницьких розкопок), Митулин III (добре збережені три кургани більше 2 м заввишки).

Знахідки ранньозалізної доби зафіксовані на селищах Якторів III (фрагменти кераміки, крем'яні відщепи, два ранньоскіфські бронзові наконечники стріл), Словіта I (фрагменти кераміки, крем'яні відщепи), Словіта IV (лагодівсько-черепинська група скіфського часу), Словіта V (фрагменти кераміки, крем'яні відщепи, залізний злиток-заготовка, фібула латенського часу, фрагмент бронзового браслета), Словіта VI (випадкова знахідка під час земляних робіт депозиту з двох бронзових сокир-кельтів типу Gemze, рис. 1, 2), Кривичі III (фрагменти кераміки, крем'яні відщепи, залізний шлак, ранньоскіфські бронзові наконечники стріл, грибоподібна бронзова сережка скіфського часу).

Знахідки римської доби зафіксовані на селищах Якторів III (фрагменти кераміки; дві фібули римського часу і три римських денарії (Фаустіни Старшої, Адріана, Антонія Пія) з цієї пам'ятки, які місцевий мешканець передав до тутешнього музею), Кривичі III (фрагменти кераміки липицької культури, крем'яні відщепи; дві сильнопрофільовані римські фібули, одна провінційна римська фібула з емалями, римські республіканські денарії з цієї пам'ятки, які місцевий мешканець передав до тутешнього музею).

Знахідки княжої доби зафіксовані на селищах Якторів III (фрагменти кераміки, предмети металопластики XII—XIII ст., земляними роботами порушено заглиблений об'єкт, який заплановано дослідити в майбутньому), Словіта IV (фрагменти кераміки; срібне скроневе кільце, ліроподібну бронзову пряжку з цієї пам'ятки, які місцевий мешканець передав до тутешнього музею), Митулин I (фрагменти кераміки; бронзовий наконечник ременя).

Раніше невідоме науці городище в пункті Митулин II займає вершину пагорба з крутими схилами. З напільної сторони його майданчик площею до 2 га захищений валом 1—2 м заввишки і ровом. Зробленим на південній ділянці валу перетином не виявлено дерев'яних конструкцій. Серцевина валу, насипаного з материкової глини, укріплена колотими плитами з місцевого вапняку на зразок крепіди валу X ст. на Пліснеському городищі (розкопки М. Филипчука). Аналогічно каменем викладено стінки рову. Культурний шар на городищі залягає до глибини 0,5 м. Чорноземний ґрунт слабо насичений різночасовими знахідками, починаючи від X ст. (уламки лез сокири, вістря двошипної стріли, бронзове окуття тощо).

Знахідки ранньомодерної доби (орієнтовно — XVII ст.) зафіксовані на селищах Словіта I, IV, VI, VII. У пункті Словіта VII, у місці порушення культурного шару закладено розвідувальний шурф. Досліджено заглиблену частину зруйнованої пожежею споруди (льоху?) з багатим інвентарем, який включає цілі форми гончарного і скляного посуду, фрагменти кахель, залізні ножі. Речовий комплекс будівлі, яка, ймовірно, належала монастирю Чесного Хреста, заснованому наприкінці XV ст., датують шість мідних монет дрібних номіналів (солідів / шелягів) карбу-

вання Речі Посполитої і королівства Швеція в період з 1620-х рр. до 1666 р.

У центрі с. Словіта, поряд з хрестом на честь скасування панщини у 1848 р., обстежено чотиригранний стовп 1,6 м заввишки і 36 × 39 см в перетині (за місцевою легендою — дол, якому раніше стесали лик). На двох його гранях по середині висоти вирізані хрести. Під г. Халявною (Святою), де раніше стояла ця стела, в шарі золи знайдено декілька горщиків, переданих до шкільного музею. Другий кам'яний стовп, вкопаний в землю на болотистій низовині поміж с. Словіта і Кривичі (селище Кривичі IV), має висоту 2,5 м і перетин 46 × 46 см. Стовп нахилений у східному напрямку. На північній грані посередині простежено поздовжній паз 1—4 см завглибшки, 2—3 см завширшки і близько 50 см завдовжки. Виїмки на кутах стовпа, можливо, є слідами руйнування каменю. Культурний шар поряд стели до глибини 0,5 м слабо насичений шматками кременю і ліпною керамікою I тис. до н. е.

За результатами проведених робіт здійснено попередню класифікацію зібраного матеріалу і з'ясовано культурно-хронологічну характеристику обстежених об'єктів.

А.Филипчук, О. Дідик, О. Якубовська

ПІДСУМКИ ВИВЧЕННЯ ДАВНЬОГО ПЛІСНЕСЬКА

Дослідження на Пліснеську у цьому сезоні проводилися під програму спорудження на дитинці літописного міста археологічного скансену. Головна мета робіт полягала у продовженні вивчення забудови слабо дослідженої укріпленої ділянки давньоруського городища в ур. Замчисько (розкоп I), а також у підготовці до чергових рекультиваційних робіт в ур. Оленин Парк (траншея I; рисунок).

Розкоп I, 2019 р. (60 м²) закладено поблизу розкопу I, 2018 р. Тут виявлено 19 різночасових об'єктів, переважно житлово-господарського і виробничого призначення.

На особливу увагу заслуговує заглиблене житло (*об'єкт 4а*) каркасно-стовпової конструкції стін з пічкою-кам'янкою. У заповненні споруди і на її долівці зафіксовано велику кількість кістяних напівфабрикатів, відходів косторізної справи, виробів і залізний ножик. Швидше за все, мова йде про косторізну майстерню X ст.

У розкопі також виявлено численні знахідки, які репрезентують низку сторін матеріальної і духовної культури населення дитинця давнього Пліснеська (предмети побуту, праці, виробництва, прикраси тощо).

Траншею I, 2019 (3 м²) закладено поблизу минулорічної траншеї I. Жодних об'єктів не зафіксовано, однак, виявлено низку артефактів слов'яно-руського часу. Уже найближчим часом тут можна проводити рекультиваційні роботи.

Після завершення робіт розкоп I і траншея I були законсервовані.

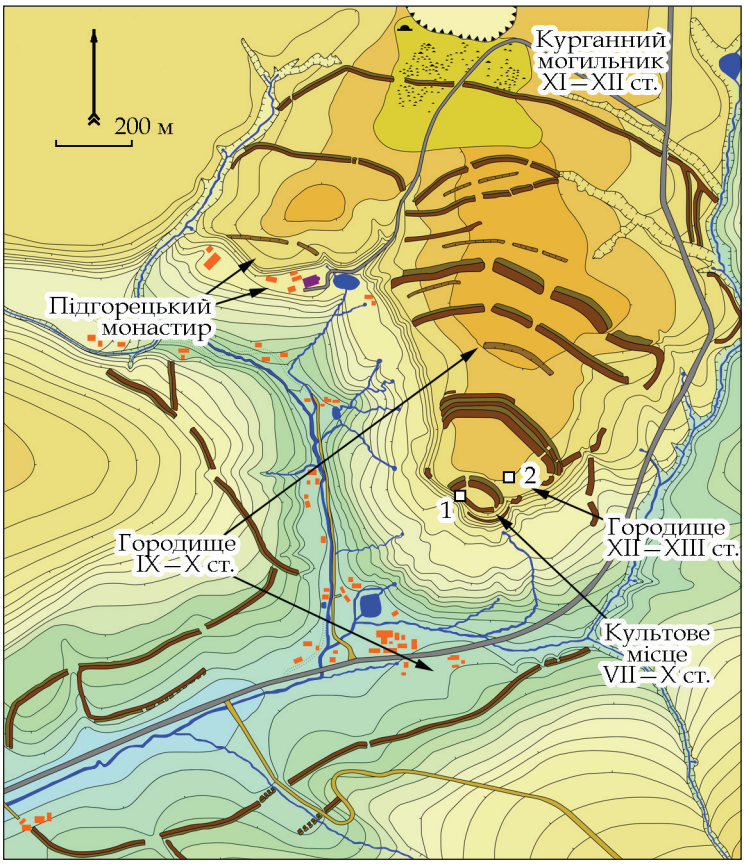

План Пліснеського археологічного комплексу (за М. Филипчуком). Умовні позначки: 1 — траншея I, 2019 р.; 2 — розкоп I, 2019 р.

М. Шніцар

ДОСЛІДЖЕННЯ ПО вул. КОРНЯКТА У ЛЬВОВІ

Експедиція НДЦ «РАС» ІА НАН України проводила археологічні дослідження на вул. Корнякта у м. Львів, пов'язані з її капітальним ремонтом.

Об'єкт досліджень розташований у північно-західному наріжнику давнього львівського Середмістя (сформованому в середині XIV ст.), між вулицями Краківською і Театральною. Незважаючи на те, що планувальна структура Середмістя була сформована ще у середньовіччі, саму вул. Корнякта прокладено відносно недавно — у другій половині XIX ст., до того ця ділянка була забудованою. Спочатку тут існувала типова для середмістя забудова з будинків-кам'яниць, на місці яких згодом був зведений нині втрачений комплекс сакральних споруд — костел Найсвятішої Трійці отців тринітаріїв і монастир при ньому. Будівництво комплексу тривало впродовж 1703—1731 рр., з деякими перервами. У 1783 р. будівлі костелу і монастиря були передані Львівському університетові. 1848 р. університетські будинки були зруйновані артилерійським вогнем і пожежею. Згодом частину університетських приміщень відбудовано під Народний дім, а руїни костелу перебудовані під церкву Преображення. Між ними через руїни колишнього монастиря була прокладена невеличка вуличка, яку в 1885 р. названо на честь родини меценатів Корняктів.

Спочатку земляні роботи на ділянці проводились без залучення археологів. Однак, згодом ситуація отримала суспільний резонанс і археологів врешті-решт допустили на ділянку. У результаті охоронні дослідження здійснювались у місцях ще не змонтованих колодязів дощової каналізації.

Шурф 1 закладено у верхній частині вулиці при південно-східному куті церкви Преображення. На початковому етапі розміри розпланованого шурфу становили 3 × 3 м. Однак вже на перших штихах по всій площі фіксувались муровані субстанції. У процесі розчистки загальна площа шурфу зросла до 21 м^2. Дослідженнями встановлено, що виявлені мури — це залишки підвального приміщення прямокутної форми, утвореного двома паралельними несучими стінами (ширина 1,6 м) і перекритого циліндричним склепінням, яке опирається на них (рисунок: 1). Мурування виконано з каменю-пісковику на вапняно-піщаному розчині, з внутрішньої сторони склепіння обмуроване цеглою. Стіни тиньковані. Північна стіна впритул прилягає до існуючої будівлі храму та, імовірно, частково перекрита його стіною. У стіні при західному краї шурфу зафіксовано прохід (у межах шурфу половина), що сполучав це приміщення з сусіднім (рисунок: 2). Ширина входу становить 0,9, висота 1,78 м, рівень порогу зафіксований на відмітці 3,85 м від умовного «0», що відповідає давньому рівню підлоги приміщення. Рівень залягання материка (мергель) становить 4,0 м від сучасного рівня денної поверхні і 4,34 м відносно умовного «0», підошву стіни зафіксовано на відмітці 4,46 м від умовного «0». Здобутий із заповнення будівлі рухомий археологічний матеріал представлений фрагментами керамічного посуду і кахлів, а також двома монетами другої половини XVII—XVIII ст.

Характер і планіграфія споруди свідчать, що це підвальне приміщення одного з будинків XVII ст., що існували на цій ділянці до спорудження монастиря тринітаріїв, а саме, кам'яниці Стіборовської. У заповнені споруди також виявлено людські рештки, які дають можливість припустити, що у період функціонування монастиря підвал могли використовувати як крипту.

Шурф 2 розмірами 3 × 3 м закладено у нижній частині вулиці. Його розпланувано при огорожі церковного подвір'я, за 5,6 м на схід від її кута. Під час поглиблення шурфу до рівня материка зафіксовано два мури. Материк — щільний супісок сірого кольору — зафіксовано на глибині 3,7 м від рівня сучасної денної поверхні, що відповідає відмітці 4,10 м відносно умовного «0». Мур 1 — це цегляна стіна, що проходить паралельно церковній огорожі на відстані 0,35 м від неї. Ширина коронки стіни — 0,45 м. Її виконано з цегли-пальцівки на вапняно-піщаному розчині. Стіна містить прохід з лучковою аркою (рисунок: 3), що веде до підвального приміщення із склепінчастим перекриттям (приміщення засипане). Ширина прорізу 2,3 м, висота від підошви (фіксується на відмітці 4,05 м від умовного «0» і відповідає рівню підлоги) до п'яти арки 1,6 м, висота від рівня підлоги до замка арки — 2,2 м. Мур 2 — це кам'яний фундамент, що проходив паралельно муру 1 на віддалі 1,2—1,4 м. Він виконаний із великогабаритних колотих блоків каменю-пісковику на міцному вапняно-піщаному розчині у закритий спосіб, у межах шурфу простежений на ширину

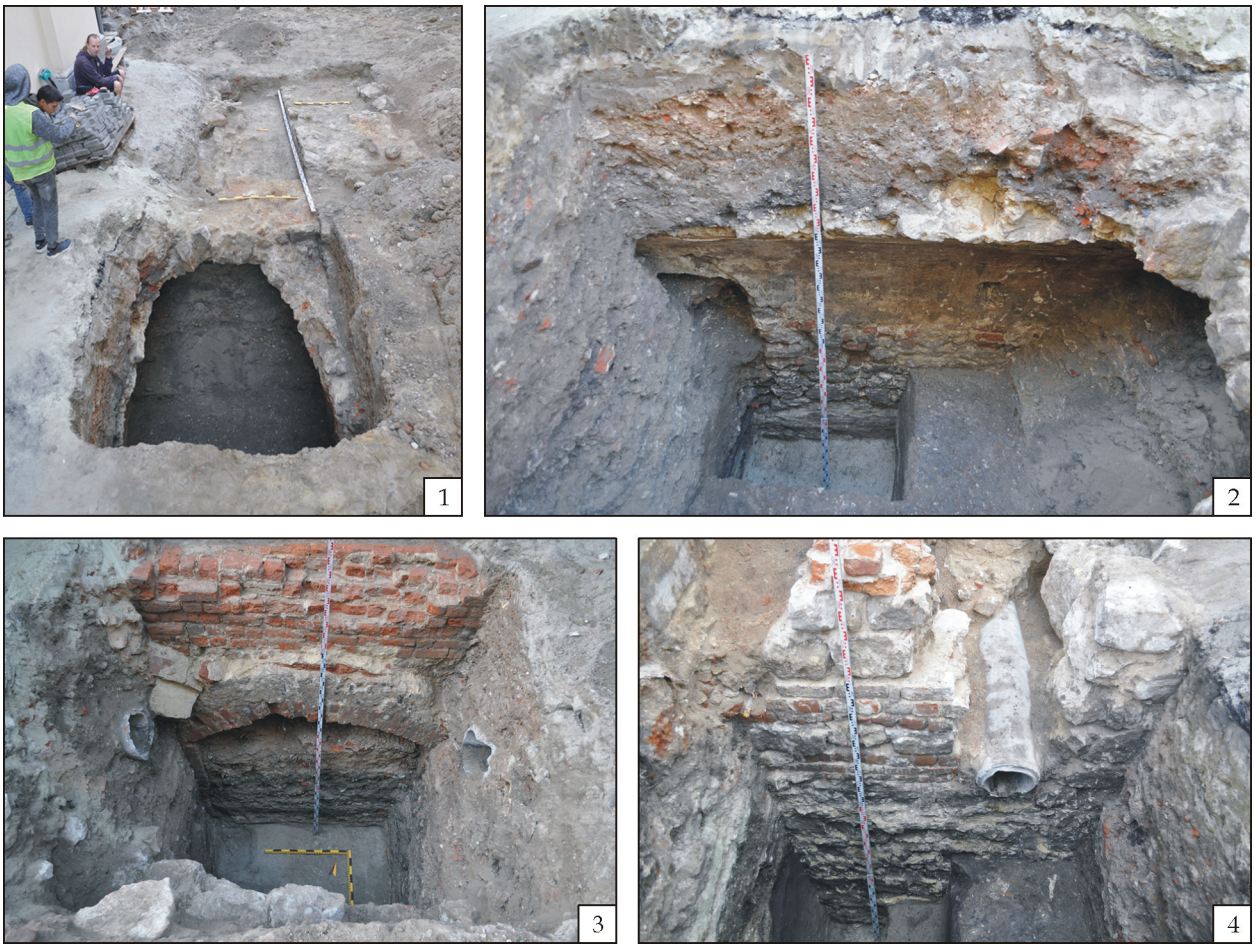

Фото шурфів: 1, 2 — шурф 1; 3 — шурф 2; 4 — шурф 3

0,6 м. Підошва муру глибоко впущена у материк. Зібраний матеріал представлений керамічними виробами XVIII ст.

Шурф 3 розмірами 2,3 × 2,4 м закладено на розі вул. Корнякта і Театральної. Його розпланова-но при куті огорожі церковного подвір'я. У процесі поглиблення шурфу в східній його частині, на глибині 0,1 м від рівня закладення, зафіксовано фрагмент муру (рисунок: 4). Це фундамент стіни, що проходить по лінії північ—південь і співпадає з напрямком фасадної стіни будівлі колишнього Народного дому (від вул. Театральної) і церковною огорожею (західне прясло). Ширина коронки стіни — 0,9 м. У одному місці є частина кладки цегляної стіни, збереженої на висоту до трьох верств. Характер муру і порівняльний аналіз його планіграфії з історичними планами свідчить, що це фундамент західної фасадної стіни монастирських корпусів.

Також у шурфі, за межами монастирського комплексу, зафіксовано збережені культурні нашарування давнішого часу за монастирський комплекс. Зокрема, простежуються горизонти ранньозалізного часу (IX—VII ст. до н. е.) і середньовіччя (XIII—XIV ст.), представлені уламками керамічного посуду.

М. Шніцар, О. Лазурко

РОЗКОПКИ НА вул. ГАЙДАМАЦЬКА, 2Б У ЛЬВОВІ

Експедиція РАС ІА НАН України провела дослідження на ділянці по вул. Гайдамацькій, 2б у м. Львів. Роботи викликані будівництвом офісного будинку з підземною автостоянкою.

Територія досліджень розташована у розлогій долині р. Полтва. Ця частина міста входила до Краківського передмістя середньовічного Львова. Головною артерією тут був шлях (Волинська дорога), який починався від Краківської брами і йшов у напрямку на Белз, Холм, Володимир-Волинський. Сама ділянка знаходиться поруч з церквою св. Параскеви П'ятниці, перша згадка про яку відноситься до 1443 р. Теперішня будова існує з 1644 р.

Із метою отримання поздовжнього і поперечного розрізів ділянки, простеження спаду рівня материка, встановлення наявності чи відсутності об'єктів археології розпланована система траншей загальною площею 56 м^2. Траншеї 1, 2, 4 розплановані зі сходу на захід по довжині території, траншею 3, орієнтовану з півночі на південь — перпендикулярно до початку траншеї 1.

За результатами досліджень встановлено, що максимальна потужність культурного шару становить 1,6 м. Найдавніші матеріали представлені лише двома фрагментами горщиків XIII—XIV ст. Але їх виявлення на досліджуваній території радше випадкове.

Освоєння цієї території розпочалося у XV ст., на що вказує культурний шар з фрагментами керамічного посуду цього часу. Найінтенсивніше освоєння ділянки припадає на XVI—XIX ст. Це спостерігалось за хронологічною насиченістю матеріалів як у культурному шарі, так і у заповненні об'єктів. Всього виявлено одинадцять об'єктів (господарські і стовпові ями) та лише у трьох виявлено матеріал у заповненні. Густота розташування об'єктів, як і матеріалу, збільшувалась до осі вулиці, що на нашу думку, пов'язано з певною забудовою (ймовірно, дерев'яною), що існувала по при неї. Рухомий археологічний матеріал представлений фрагментами кераміки, виробами з металу, кістки і каменю. Цікавою знахідкою, яка засвідчує торгівельні зв'язки з містом Гданськ, є текстильна торгова пломба, що датується другою половиною XVI ст. (рисунок).

Враховуючи отримані результати і висновки попередніх досліджень цієї території, можемо підтвердити думку про периферійність цієї ділянки у період існування княжого Львова.

Торгова пломба

М. Шніцар, О. Лазурко, Ю. Лукомський

ДОСЛІДЖЕННЯ НА ПЛОЩІ ГАЛИЦЬКІЙ У ЛЬВОВІ

У процесі реконструкції фонтану експедиція НДЦ «РАС» ІА НАН України провеля археологічні дослідження території між вул. Князя Романа і пл. Галицькою.

За історичними джерелами на цьому місці знаходився костел Воздвиження Чесного Хреста. Він розміщувався у Галицькому передмісті за мурами міста і не мав ніяких

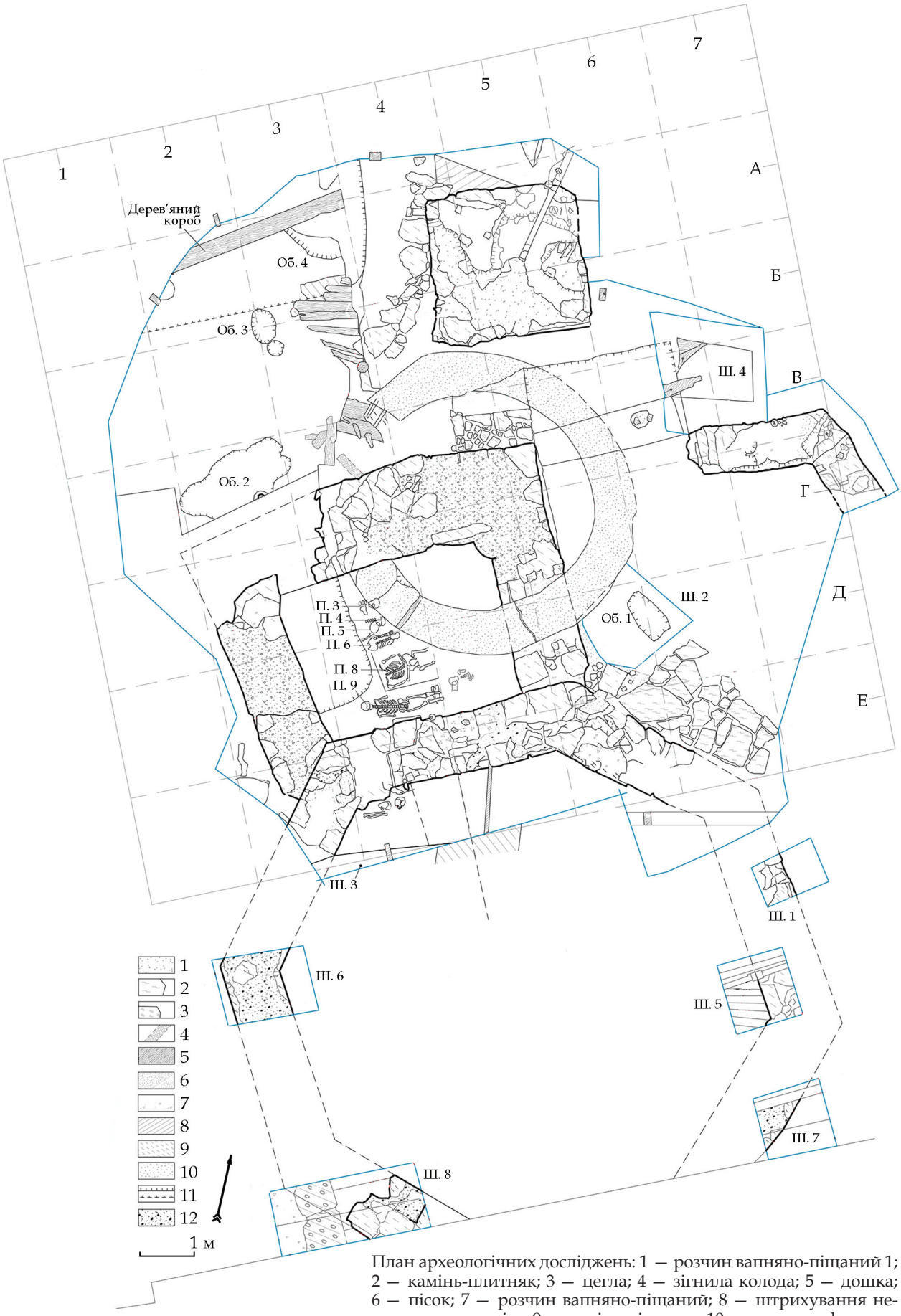

План археологічних досліджень: 1 — розчин вапняно-піщаний 1; 2 — камінь-плитняк; 3 — цегла; 4 — зігнила колода; 5 — дошка; 6 — пісок; 7 — розчин вапняно-піщаний; 8 — штрихування невидимого перерізу; 9 — камінь-пісковик; 10 — залишки фонтану XIX ст.; 11 — контури вапняних ям; 12 — вапняковий розчин

укріплень, крім огорожі довкола. Споруда храму з цвинтарем огородженим навколо, стояла на правому березі Потоку Срібний. Перша документальна згадка про костел припадає на 1536 р. Достеменно не відомо чи був костел мурований, але на більшості історичних планів м. Львів він зазначений як дерев'яний. Проіснував він до 1784 р., після чого був скасований під час так званої Йосифінської касати.

У процесі робіт розкрито 150 м^2 (рисунок). Потужність культурного шару становила 4 м. Було виявлено матеріали декількох культурно-хронологічних горизонтів. Найдавніші знахідки представлені фрагментами керамічного посуду, які відносяться до ранньозалізного часу (черепино-лагодівська група).

Наступний горизонт представлений матеріалами княжої доби (друга половина XIII — початок XIV ст.). Цей горизонт стратиграфічно виділений у окремий культурний шар, де зафіксовано кілька нерухомих об'єктів.

До пізньосередньовічного (XIV—XV ст.) горизонту відносимо декілька культурних нашарувань, один з яких був сильно насичений металевими виробами і відходами від їх виробництва. Це дозволяє припустити існування кузні на цій території до побудови костелу. Із нерухомих об'єктів цього часу відзначимо виявлену в північній частині ділянки дерев'яну каналізацію XV ст.

У процесі досліджень розкрито частину фундаментів храму, які почали виступати на глибині 0,5 м. Ширина фундаментних стрічок становила 1,2 м. Поступово, розкриваючи обриси храму, було встановлено, що у плані він був гранчастої форми. Довжина однієї грані у середньому становила 4,5 м, а по внутрішньому контуру — 3,3 м. Із північної сторони було розкрито рештки прямокутного у плані притвору (розміром 6,5 × 5 м), який як вияснилось, був добудований до храму на пізнішому етапі. Ширина його фундаментів значно перевищувала ширину фундаментів храму і доходила до 1,8 м. Це дозволяє припустити, що притвір був мурований, на відміну від храму, який скоріш за все був дерев'яний. Північно-східний кут притвору перекривала кругла у плані основа від фонтану «Світязянка», спорудженого у кінці XIX ст. При східній частині споруди зафіксовано рештки кам'яного мощення. Воно носило характер нерегулярної вимостки рваним каменем і впритул доходило до фундаментів. Хронологічно мощення було виконане на досить пізньому етапі функціонування костелу. Ймовірно, що простір навколо нього, у межах огорожі, також був замощений. Неподалік входу в храм, на віддалі двох метрів, виступив квадратний (3 × 2,8 м) у плані фундамент. Виявлена фундаментна основа була постаментом для фігури святого і підтверджується картографічним матеріалом. У східній частині ділянки локалізовано фрагмент мурованої огорожі, ширина якої становила 0,8 м. За картографічними зображеннями вона обходила храм навколо і завершувалась при торці притвору. Під час досліджень виявлено ряд поховань, які знаходились як у внутрішній частині притвору, так і у межах подвір'я навколо костелу, обмеженого парканом. За межами паркану поховань не виявлено. Орієнтація захоронень досить різна — південь, схід, захід.

Отже, у результаті розкопок вдалося чітко локалізувати місцезнаходження костелу Воздвиження Чесного Хреста і з'ясувати його конструктивні особливості. Виявлені матеріали княжої доби дозволили розширити межі долокаційного Львова у південному напрямку до площі Галицької.

МИКОЛАЇВСЬКА ОБЛАСТЬ

Д. Бондаренко, О. Смирнов

РОЗКОПКИ АНТИЧНОГО СВЯТИЛИЩА ВІКТОРІВКА I

Пам'ятка Вікторівка I розташована на південь від с. Вікторівка Березанської селищної ради Миколаївської обл., на високому плато правого берега Березанського лиману, за 1,5 км на північ від його гирла. На сьогодні пам'ятку майже повністю зруйновано зсувами ґрунту і постійними діями мародерів. Збереглася лише західна прибережна смуга пам'ятки до 400 м завдовжки і 10—20 м завширшки вздовж берега. Площа вцілілої частини близько 6000 м^2.

Південну частину плато займає поселення із житловою забудовою, північну — святилище, що складалося із зольників-жертовників. Пам'ятка двошарова — зафіксовано архітектурні залишки і культурні нашарування пізньоархаїчного та ранньоелліністичного часу.

Вікторівка I — пам'ятку досліджувала експедиція ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАН України із залученням школярів у межах проведення Літньої археологічної школи Миколаївського обласного Центру туризму, краєзнавства та екскурсій учнівської молоді і студентів Миколаївського національного університету ім. В. О. Сухомлинського.

Метою робіт цього польового сезону було виявлення і дослідження північної і південної меж зольника 2, розкопки якого почали у 2017 р.

Роботи велися у північній частині святилища у межах розкопу «Д», до якого здійснено дві прирізки: північну і південну. Досліджена у 2019 р. площа становила 187 м^2, загальна розкопана площа розкопу «Д» — 392 м^2.

Стратиграфія розкопу має таку послідовність: шар гумусу, темно-жовтий глинистий шар, давній гумус, материк (глина жовтого кольору).

У 2019 р. дослідження зольника 2 повністю завершено (рис. 1, 2).

Північна його частина зруйнована зсувами краю балки, західна — береговою абразією.

Котлован під зольник викопано у материковій глині жовтого кольору. Майже вся площа споруди знищена береговою абразією, збереглася лише його західна частина 5,90 м завширшки до і 40,10 м протяжністю вздовж берегової прірви у напрямку південний захід—північний схід. Максимальна глибина котловану від рівня материка — 1,89 м, від рівня сучасної денної поверхні — 2,50 м. Загальна площа частини котловану, що збереглася — 157 м^2.

Збережений північно-західний борт котловану оформлений у вигляді майже вертикальної стіни, місцями вздовж борту фіксуються незначні уступи. На захід від нього оформлено уступ до 3,25 м завширшки і до 0,52 м завглибшки від рівня материка, що тягнеться вздовж всього борту котловану.

На дні котловану в проміжку між його північно-західним бортом і береговою прірвою простежуються дві паралельні траншеї, що йдуть у напрямку південний захід—північний схід. Траншеї досліджено повністю, їх довжина становить 26,30 м. Траншеї приблизно однакової ширини і глибини. Вони розділені між собою материковою перегородкою, що звужується від основи догори і у перетині має форму трикутника або трапеції з шириною основи 0,38—1,18 м. Західна траншея має ширину 0,38—0,90 м і глибину 0,10—0,58 м, східна — ширину 0,49—1,08 м і глибину 0,13—0,53 м. Стінки траншей похилі, дно рівне. На деяких ділянках фіксується південно-східний борт східної траншеї, вцілілий від берегової абразії. Максимальна ширина, яка збереглася — 0,68 м, висота від рівня дна траншеї — 0,39 м. Траншеї мають тенденцію до пониження у північному напрямку. Перепад висот східної траншеї — 0,55 м, західної — 0,23 м.

У північній, центральній і південній частинах північно-західного борту котловану зафіксовано три марші материкових сходинок, що вели від рівня давньої денної поверхні на дно котловану.

У центральній частині західного краю котловану, в зольному заповненні над траншеями, шурфом 2016 р. зафіксовано частково зруйноване людське поховання.

Котлован заповнений золою з незначними домішками давнього гумусу, уламків мушель чорноморської мідії і жовто-глинистими включеннями. Трапляється незначна кількість дрібного буту вапняку і черепашника, поодинокі включення сирцю. У нижній частині заповнення і біля бортів котловану

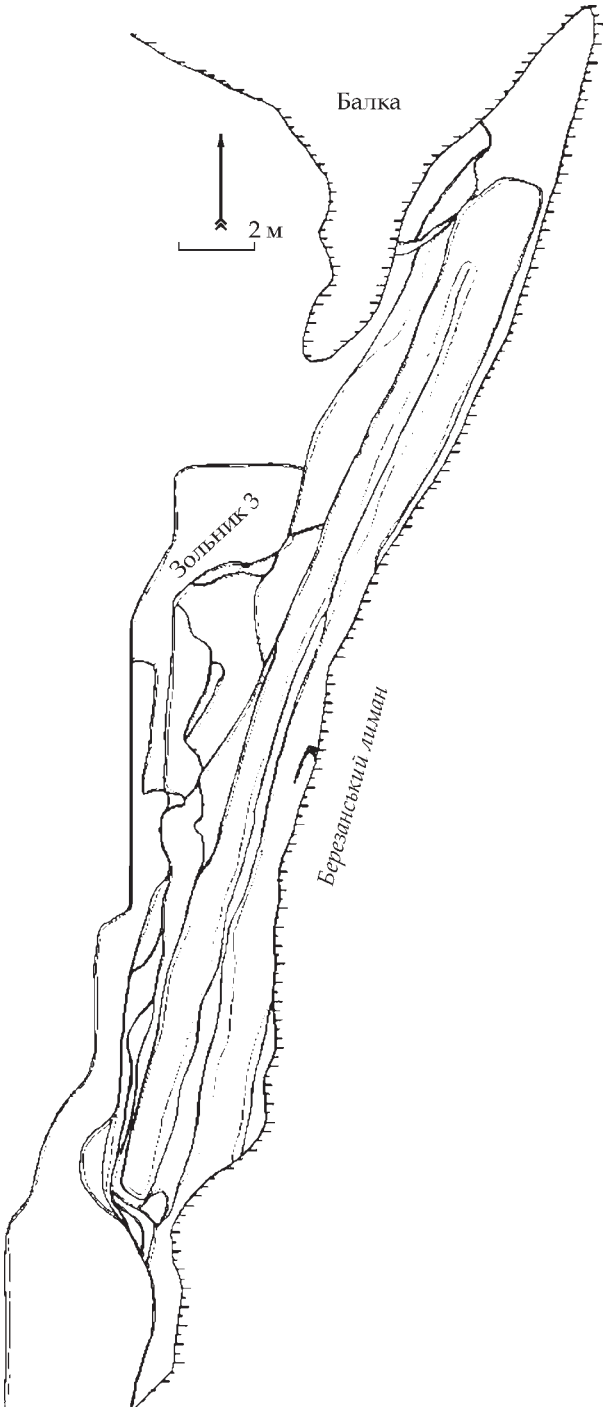

Рис. 1. Вікторівка I, 2019, план розкопу «Д»

Рис. 2. Вікторівка I, 2019, розкоп «Д». Південна частина зольника 2, вид з півночі

прослідковується шар жовтої глини з домішками давнього гумусу потужністю до 0,48 м.

Загалом колекція артефактів представлена типовими для ранньоелліністичних пам'яток Нижнього Побужжя уламками кераміки. Присутня незначна доля пізньоархаїчного матеріалу, який потрапив сюди під час будівництва котловану з більш ранніх культурних шарів.

Тарні амфори представлені продукцією Хіосу, Самосу, Фасосу, Менди, Пепарету, Кніду, Родосу, Гераклеї, Синопи, Ікосу, Косу, Еріфр, Аканфу і ряду невизначених центрів виробництва. Цікаві фрагменти амфор з таврами Гераклеї, Синопи, Родосу і Аканфу.

Без урахування амфорної тари, переважають фрагменти ліпного кухонного і простого столового посуду.

Серед індивідуальних знахідок варто відмітити колекцію сіткових рибальських грузил зі стінок амфор, бронзові стрижні, точильні камені і тетрахалк Пантикапею.

На основі речового матеріалу можна зробити висновок про формування зольнику 2 у межах третьої третини IV — першої половини III ст. до н. е.

Надалі дослідження Вікторівського святилища, на наш погляд, дозволять більш докладно судити про його характер, структуру і конструктивні особливості, а також дадуть нові матеріали щодо духовного життя еллінів Нижнього Побужжя.

А. Буйських, А. Івченко

ДОСЛІДЖЕННЯ НЕКРОПОЛЯ ОЛЬВІЇ

Роботи тривали у південній частині розкопу «Орієнт» на площі близько 300 м^2. Сорок відсотків цієї території досліджено з рівня сучасної денної поверхні (розкопувалися верхні шари — гумус і два шари супіску). Шари гумусу і жовтого супіску природні, їх формування пов'язане переважно з еоловими процесами. Окремі лінзи чорного, дуже щільного супіску, виявилися залишками невисоких курганних насипів, які було перекрито нашаруваннями пізнішого часу. Також завершено роботу на площі законсервованій у 2018 р. Загалом, досліджено п'ятнадцять об'єктів: чотири поховання, частина рову (яма 1), три тризни, одна кам'яна вимостка, п'ять скупчень каміння різних розмірів, покладених хаотично, і одна оброблена кам'яна плита.

Яма ґрунтового поховання 1 досліджена частково (західна частина пошкоджена дромосом поховання 2, південно-західний кут законсервовано). Вона виявлена у передматериковому суглинку, перекрита шаром чорного щільного супіску та ним же заповнена. Яма прямокутної форми, кути заокруглені, орієнтована зі сходу — північного сходу на захід — південний захід. Загальна глибина від рівня фіксації 0,20 м. Стінки ями майже вертикальні, трохи похилі донизу, дно майже пласке, перехід стінок у дно заокруглений. У заповненні ями біля східної стінки, паралельно їй, знайдені дві посудини: чорнолаковий канфар і червоноглиняний глек. Перший був покладений у горло другого. Нижче них знайдено невелику червоноглиняну ольпу. Навколо посудин зафіксовані дрібні шматочки вугілля, три маленьких пастових намистини і скляна підвіска у вигляді одноручного глечика. Поховання датується елліністичним часом.

Невеликий ґрунтовий склеп 2 (рис. 1) частково зруйнував поховання 1. Південна і південно-східна частини дромосу не досліджені. Об'єкт перекрито і заповнено шаром щільного чорного супіску. Склеп складається з дромосу і поховальної камери, жодних залишків закладу не простежено. Загальна виявлена довжина об'єкту — 2,10 м. У дромосі виявлено горизонтальний пандус і дві сходинки, що вели безпосередньо до камери. Поверхня пандусу і східців була рівною, торці східців незначною мірою скошені всередину. Зовнішня частина нижньої сходинки повторювала абрис камери.

Поховальна камера має «яйцеподібну» у плані форму, широкою частиною спрямовану на захід — південний захід, упоперек довгої осі дромосу. Три стінки камери майже вертикальні, трохи скошені всередину донизу. Біля нижньої частини західної — південно-західної стінки влаштовано підбій.

Заповнення склепу становить сильно гумусований супісок чорного кольору. У ньому не *in situ* знайдено незначну кількість матеріалу. У речовому матеріалі привертає увагу відносно велика кількість залізних цвяхів і їх фрагментів, а також велика кількість дрібних уламків кісток людини. Як перші, так і другі було знайдено по всьому об'єму склепу з рівня його фіксації. Об'єкт частково можна датувати лише за стратиграфією: нижню дату дає ямне поховання 1 елліністичного часу.

Поховання 3 (рис. 2) саме до поховальних об'єктів можна віднести лише умовно. У шарі суглинку було зафіксовано велику видовжену яму, орієнтовану із заходу — південного заходу на схід — північний схід. Розміри 4,50 × 1,90 м, глибина 0,65 м від рівня фіксації. По верхньому контуру бічні сторони трохи вигнуті на південь. Східна сторона пряма, її кути заокруглені. Західний бік вигнуто дугою, з цього боку зроблено по всій ширині сходинку максимальною довжиною посередині 0,5 м і глибиною 0,2 м. Її поверхня пласка, трохи похила у бік ями.

Стінки ями мають невеликий нахил донизу. Нижній контур прямокутний, його довжина 3,90 м, ширина (у східній частині) 1,80 м, кути незначною мірою заокруглені. Вздовж східної частини північного борту, приблизно на дві третини його довжини, влаштовано сходинку неправильної форми, близько 0,25 м заввишки. Над сходинкою у заповненні вздовж борту покладене у один ряд необроблене каміння середнього і невеликого розміру. У східній — південно-східній частині ями, на дні, упоперек її довгої осі зроблене видовжене заглиблення близької до прямокутника форми, 0,4 м завглибшки. У ньому зафіксовано покладені у ряд вздовж заглиблення три великих камені з частково обробленими гранями.

Заповнення ями становив супісок темно-сірого кольору з домішками гумусу і суглинку. У ньому знайдено велику кількість різноманітного і різночасового матеріалу. Значний відсоток знахідок становлять фраг-

Рис. 1. Поховання 2, вид з півночі — північного заходу

Рис. 2. Поховання 3, нижній рівень, вид зі сходу — південного сходу

менти амфор римського часу. У верхній частині заповнення знайдено невелику кількість дрібних уламків кісток тварин (зокрема щелеп дрібної рогатої худоби) і окремі кістки людини. Характер і дата цього об'єкта викликають певні питання.

Остаточно було досліджено ґрунтове поховання 7 2018 р., майже повністю зруйноване. Проста видовжена яма прямокутної форми була орієнтована із заходу — південного заходу на схід — північний схід. Стінки прямі, рівні, дно рівне, пласке. Заповнення ями складав щільний супісок сірого кольору з незначними домішками суглинку. У заповненні ями було знайдено дрібні фрагменти кісток людини і декілька уламків залізних цвяхів. На дні ями зафіксовано фрагменти кісток від кінцівок людини. Виходячи з їх положення, похований лежав випростано на спині, головою на схід — північний схід. Між гомілками зафіксовано деревний тлін. Біля похованого, справа від нього, на дні знайдено залізного цвяха. Підстави для датування об'єкту відсутні.

У східній частині розкопу (квадрат 27/Ш) у шарі суглинку знайдено яму 1 видовженої прямокутної форми, що проходила через весь квадрат з півночі — північного сходу на південь — південний захід. Можливо, це продовження рову (яма 4 2017 р.), який було виявлено у попередні роки у суміжних квадратах, але остаточно місце їх стику ще не простежено. Яма 1 йде майже по прямій, шириною 0,85 — 0,90 м по краях і 0,60 м по середині. Стінки ями сильно скошені всередину, у розрізі вона має трапеціеподібну форму, меншою основою донизу. Місце переходу стінок у дно заокруглене. Дно нерівне, знаходиться на різній глибині (0,40 — 0,60 м від рівня фіксації). Підйом рівня спрямований з півночі на південь. Заповнення становить супісок темно-сірого кольору. У заповненні знайдено відносно невелику кількість знахідок, зокрема фрагменти аттичної червонофігурної і чорнолакової кераміки та горло фасоської амфори конічно-біконічного типу першої половини IV ст. до н. е. Загалом дата об'єкту відповідає датуванню ями 4 2017 р.: середина — третя чверть IV ст. до н. е.

Тризну 1 було зафіксовано у верхній частині шару жовтого супіску на глибині 0,3 м від сучасної денної поверхні. Із заходу на схід на одному рівні були покладені дві амфорні ніжки, маленький червоноглиняний флакон і фрагмент теракоти між ними. Західна ніжка стояла вертикально, флакон орієнтований з північного заходу на південний схід, а східна ніжка навпаки. На північ від кераміки знайдено ланцюжок з невеликого необробленого каміння, розташованого у один ряд зі сходу — південного сходу на захід — північний захід, 1,5 м завдовжки. Верхня частина каміння знаходилася у шарі гумусу. Завдяки амфорним фрагментам цей об'єкт можна датувати серединою — другою половиною IV ст. до н. е.

Тризна 2 знаходилася у нижній частині шару жовтого супіску. Вона виглядала як скупчення дрібних фрагментів амфор, переважно стінок, серед яких було знайдено один уламок вінця ліпної посудини і велику кількість дрібних уламків кісток тварин, зокрема два хребця і нижню щелепу дрібної рогатої худоби. Скупчення мало форму близьку до прямокутної, орієнтовану із заходу на схід. Знахідки було покладено щільно у один шар, керамічні фрагменти переважно лицьовою стороною донизу. Серед матеріалу було зафіксовано вінце лесбоської червоноглиняної і денце «протофасоської» амфори, завдяки чому об'єкт можна віднести до пізньоархаїчного — ранньокласичного часу (кінець VI — перша половина V ст. до н. е.).

Тризну 3 зафіксовано у шарі жовтого супіску. Вона була з великих уламків амфорних стінок. Практично всі вони покладені горизонтально у один шар з півдня на пів-

ніч. Скупчення складалося з двох частин, західної і східної, відстань між ними становила близько 0,5 м. У окремих місцях фрагменти покладено впритул один до одного. Амфори світлоглиняні, з двоствольними ручками, датуються I ст. до н. е. — I ст. н. е.

Кам'яна вимостка була розташована у шарі жовтого супіску. Вона орієнтована з південного заходу на північний схід і мала складний абрис: південно-західна частина була прямокутна, північно-східна — мала форму видовженої трапеції. Вимостка складена з дрібного необробленого каміння, щільно покладеного у один шар. Довжина об'єкта — 2,30 м, ширина — від 0,7 м на південному заході до 0,1 м на північному сході. Серед каміння знайдено невелику кількість дрібних керамічних фрагментів і два невиразних уламки кісток людини. Підстави для датування об'єкту відсутні.

У нижній частині шару жовтого супіску, на суглинку, майже вертикально, з невеликим нахилом до сходу, стояла кам'яна плита, орієнтована з півночі—північного заходу на південь—південний схід. Плита мала трапеціподібну форму, меншою основою була спрямована донизу, її бічні сторони мали різні кути прилеглі до нижньої основи. Розміри основ — 1,82 м і 0,30 м, висота — 0,8 м, товщина — 0,22 м. За формою і розмірами плита подібна до фронтонних каменів невеликих кам'яних склепів ольвійського некрополю.

А. Буйських, А. Семенова, О. Синельніков

ДОСЛІДЖЕННЯ ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ЧАСТИНИ ОЛЬВІЇ

Після річної перерви поновлені дослідження у південно-східній частині Ольвії (територія римської цитаделі, ділянка Р 25). Ця частина ольвійського городища характеризується наявністю слідів будівельної активності практично всього хронологічного діапазону існування міста — від першої половини VI ст. до н. е. до зламу IV—V ст. н. е. На цій ділянці впродовж сорока років її наукових досліджень (розкопки тривають з 1979 р.) було відкрито сотні споруд — житлових, господарських, ремісничих і громадських, міську інфраструктуру — повздовжні і поперечні вулиці, що існували впродовж століть, цистерни, водогони тощо. На підставі розкопок, здійснених на цій ділянці у попередні роки, вдалося суттєво уточнити основні культурно-хронологічні періоди існування Ольвії.

З найголовніших досягнень, що були здійснені під час досліджень у південно-східній частині Ольвії, слід відзначити такі: культурний шар і житлові споруди пізньоантичного етапу існування пам'ятки кінця IV — початку V ст. н. е.; споруди, пов'язані з діяльністю римської військової залоги у III—II ст. н. е.; споруди, які свідчать про відродження Ольвії у кінці I ст. до н. е. — I ст. н. е.; монументальні споруди теменосу, перебудованого у післязопіріонів час, які існували, найімовірніше, до пізньоелліністичного часу; вівтар, два храми (пізньоархаїчний і класичний) та майстерню, пов'язані з культом Афродіти; заглиблені у материк споруди — житла, майстерні і ями найранішого періоду існування Ольвії першої половини — кінця VI ст. до н. е.

У звітному сезоні вивчалися практично всі періоди, за виключенням елліністичного. Роботи проводилися у центральній частині верхньої тераси, що примикала до головної повздовжньої вулиці. Зокрема, було закінчено дослідження заглибленої споруди найпізнішого етапу, підлогу якої вимощено дрібним бутом. У північно-західному кутку споруди, там, де за результатами сезону 2017 р. було видно заповнення ями, виявився вхід у вигляді вузького проходу, завернутого на схід. Підлога входу була вимощена аналогічним дрібним бутом. Сам же вхід організовано у вигляді похилого пандусу, викладеного щільною жовтою материковою глиною; пандус, у свою чергу, перекривав ранню яму (рис. 1). Така конструкція свідчить про те, що заглиблена споруда була одноповерховою, типу напівземлянки, можливо, з частково піднятими над тогочасною денною поверхнею стінами, вхід до якої було влаштовано зовні. Поки що не до кінця зрозумілими є залишки двох стін, західної і південної, відкриті на рівні стародавньої денної поверхні, кожна за 15—20 см від земляного борту котловану споруди. Чи мали ці кладки відношення до всієї споруди, зокрема, як її ранішій будівельний період, стане зрозуміло після додаткових досліджень.

Рис. 1. Вимощений бутом прохід до заглибленої споруди пізньоантичного часу

Будівництво часів існування в Ольвії римської залоги пов'язане з функціонуванням римської цитаделі. Цей будівельний період представлений лише однією, проте дуже важливою, кладкою, яка стала ключем для розуміння просторового розвитку і функції великої громадської споруди, що існувала тут у II — першій половині III ст. н. е. і мала площу близько 1000 м^2 із внутрішнім двором, що займав третину від усієї площі. Загальна довжина кладки становить близько 30 м (з півночі 10 м від цієї кладки було відкрито у вигляді вибірки у попередні роки), ширина до 0,75 м. Ця кладка відкрита на рівні фундаменту, частково вибраного у пізньоантичний час. Вона є фундаментом під портик, що із заходу відкривався у великий, мощений плитами двір. Портик було прибудовано до стіни (також відкритої на рівні фундаменту), що пролягла вздовж повздовжньої вулиці. Відтак, двір з кам'яним мощенням було оточено портиками з трьох сторін — північної, південної і західної. Частину заглибленого фундаменту західного портику виявлено у західній частині землянки пізньоархаїчного часу, яку він пробив.

Класичний етап представлено великою ямою, яка скоріше за все, слугувала для утилізації амфорної тари, що була використана під час ритуальних дій на теменосі Афродіти. У східній частині досліджуваної площі, на рівні пониження стародавньої тераси, відкрито яму діаметром до 3 м, глибиною до 2 м, заповнену щільним сирцевим ґрунтом з домішками золи. Таке щільне заповнення, найімовірніше, було функціональним — попередити просідання ґрунту на схилі тераси і надійно утрамбувати численні розбиті амфори. У придонній частині ями виявлено п'ять амфор — чотири цілі (рис. 2) і одну роздавлену, а також декілька десятків горловин і ніжок від інших посудин, тисячі стінок від тулубів. Амфори переважно представлені тарою Менде (з численними діпінті на

Рис. 2. Яма кінця V — початку IV ст. до н. е. з амфорами in situ

Рис. 3. Землянка останньої чверті VI ст. до н. е. Зліва — кам'яна обкладка стінки землянки, справа — фундаментний ряд кладки II—III ст. н. е.

горлах), Гераклеї Понтійської з клеймами ранньої фабрикантської групи, тобто кінця V — початку IV ст. до н. е., Хіоса з прямим горлом і ніжкою ранньоковпачкової форми, а також Фасоса. Не менш представницьким видається і набір столового посуду, в якому чільне місце займає аттична чорнолакова кераміка — киліки і скіфоси, та червонофігурна — киліки і декілька асків, зокрема із зливами у вигляді рельєфних лев'ячих голівок. Кераміка місцевого виробництва представлена значним набором сіро- і червоноглиняного посуду, розписаного або суцільною червоною фарбою, або окремими смугами. Значним здається і набір форм — глечики, ойнохої, лекани з кришками, миски, чаші. Розміщення цієї ями на теменосі, як і всіх подібних до неї, обумовлено і знахідками у ній предметів, що безпосередньо використовувалися у культі — це декілька теракот, серед яких виділяється мініатюрна фігурка старої жінки — Баубо. Наявність персонажу, пов'язаного з елевсінським містеріальним культом Деметри, на теменосі, де головною богинею була Афродіта, змушує пильніше придивитися до супутніх богів, культи яких також правилися на цій культовій ділянці.

Пізньоархаїчний час, а саме остання чверть VI ст. до н. е., представлена частиною великої заглибленої споруди (землянки) 1,25 м завглибшки і близько 3 м завширшки. Споруду викопано від рівня стародавньої денної поверхні, її південний борт повністю вирізано у материку, східний — обкладено кам'яною кладкою з чітко виділеною червоною лінією фасаду (рис. 3). Західний борт котловану було утворено кладкою без дотримання фасаду, з порушенням рядів, а головне, вона перерізала материковий котлован і «йшла» за його межі. Без сумніву, ця кладка і є частиною згаданого фундаменту західного портику споруди II—III ст. н. е., оскільки під час його спорудження будівельники зіткнулися із зольним заповненням землянки, через що фундаментний ряд нової споруди було вирішено заглибити до рівня материка. Ця кладка перерізала невелику загородку, складену на підлозі землянки з поставлених на ребро вапнякових плит. Після зняття підлоги було виявлено декілька невеликих ямок на рівні материкового дна котловану. Конструкція споруди, а також наявність у заповненні землянки декількох уламків виробів з кістки і рогу, дозволяє припустити її не житлове, а господарчо-ремісниче призначення. До цього часу відноситься ще декілька господарських або сміттєвих ям.

Рис. 4. Стінка північно-іонійської ойнохої першої третини VI ст. до н. е.

До першої половини VI ст. до н. е. відноситься яма грушоподібної у перерізі форми, звичайна для Ольвії цього часу. Інтерес викликає речовий матеріал з ями, серед якого — уламки нечастих в Ольвії амфор виробництва Коринфа (тип А за К. Келер), а також амфор Хіоса з білим ангобом і північноіонійських закритих посудин — столової амфори і на кшталт ойнохої (рис. 4), хіоських канфарів стилю Chalice (Бордман), іонійських киліків типу 9 (Шлотцхауер), фрагменти аттичної чорнофігурної столової амфори із зображенням протоми коня першої чверті цього століття тощо; знайдено теракоту типу «богиня, яка сидить у кріслі». Такі об'єкти ще й дотепер є нечисленними в Ольвії, тому кожна яма вказаного часу викликає значний інтерес.

А. Буйських, Й. Форнасьє, О. Кузьміщев

ДОСЛІДЖЕННЯ ОЛЬВІЙСЬКОГО ПЕРЕДМІСТЯ

Продовження досліджень ольвійського передмістя відбувалось у межах виконання спільного українсько-германського мультидисциплінарного проєкту (партнер — Гете-університет, Франкфурт-на-Майні, за фінансової підтримки Германського Дослідницького товариства (DFG). Польові роботи тривали з 22 липня по 22 серпня 2019 р. і проводилися силами міжнародного наукового колективу із залученням студентів-практикантів з Харківської державної академії культури і Гете-університету Франкфурту-на-Майні, а також волонтерів.

У цьому році дослідження ольвійського передмістя зосередились у його південній частині, на ділянці «Передмістя 2» (розкрита площа 25 м^2). Метою закладання цієї ділянки у 2018 р. була перевірка даних геофізичної розвідки, якою у цьому місці виявлено аномалію круглої форми. Також продовжились археозоологічні дослідження цієї ділянки (Є. Ю. Яніш, Інститут зоології ім. Шмальгаузена НАН України).

У процесі цьогорічних розкопок дані геофізичних досліджень повністю підтвердилися. На глибині 1,15 м від рівня сучасної денної поверхні була виявлена заглиблена структура, майже круглої форми (землянка), розмірами по її верху — 3,70 м (північ—південь) × 3,50 м (захід—схід). Землянка, вирізана у материковому ґрунті, нерівномірно розширюється донизу. Глибина, до якої її вдалося дослідити у цьому році — 1,25 м. На цій глибині розміри землянки становлять — 4,20 (північ—південь) × 3,90 (захід—схід) м.

Ґрунт заповнення верхньої частини землянки виявився неоднорідним, на півночі — пухким, темним жовтоглиняним,

Рис. 1. Розкрита частина землянки на ділянці «Передмістя 2», заповнена рештками сирцевих блоків і цеглин. Вигляд зі сходу

Рис. 2. Речові знахідки з ділянки «Передмістя 2»: 1 — верхня частина амфори, о. Хіос, третя чверть V ст. до н. е. («пізній» варіант); 2 — верхня частина амфори, о. Фасос, третя чверть V ст. до н. е. («піфоїдного» типу); 3 — профіль чорнолакового скіфосу; 4 — аттична чорнолакова одноручна чаша (One-handler), 450—425 рр. до н. е.; 5 — профіль чаші другої половини V ст. до н. е.; 6 — фрагмент теракотової фігури голуба

дрібнодисперсної структури, що типово для заповнення подібних об'єктів, у південній частині — дуже щільним, лесовим світло-глиняним, що майже не відрізнявся від материка. Найімовірніше, це обумовлено тим, що у тому місці, де був вирізаний даний об'єкт, йде підвищення на південь і після припинення функціонування землянки у її котлован з південного боку тривалий час стікав намивний ґрунт. Це свідчить про те, що землянка не була одноразово засипана до самого верху, але заповнювалася поступово і, найімовірніше, після припинення свого функціонування, використовувалася для скидання сміття. Про це свідчать також численні сліди горіння всередині заповнення землянки, прошарки золи, а також те, що сильно обгорілі уламки кераміки і не постраждалі від впливу вогню з'єднуються між собою.

Особливо відзначимо те, що у заповненні землянки з глибини 0,80 м від її верху, на відстані 0,25—0,45 м від північного борту були виявлені частини сирцевих блоків і цеглин, а також окремі цеглини, які впали всередину котловану після припинення існування землянки. Більшість з них лежали одні на одних без прошарків культурного шару між ними, що свідчить про те, що вони впали або були скинуті одночасно. Біля південного борту також простежені уламки сирцевих блоків, що лежали майже горизонтальною лінією, але скоріше за все, теж впали зверху (рис. 1).

Таку картину руйнувань простежено вперше, особливо з огляду на те, що сирцеві блоки, які повністю збереглися, у довжину сягали 52 см або ж 1,5 великого іонійського ліктя. Таку метрологічну систему і загалом будівельну техніку переселенці з Південної Іонії перенесли до Ольвії на початку VI ст. до н. е. Відкриття цієї споруди додає нової інформації до проблеми адаптації еллінських колоністів до нових кліматичних і геологічних умов Нижнього Побужжя та появи місцевої будівельної традиції, котра полягала у широкому використанні глини і сирцевої цегли.

Зі знахідок (рис. 2), особливо у верхній частині заповнення землянки, переважали великі фрагменти амфор і кістки тварин. Амфори представлені переважно такими центрами виробництва як острови Хіос, Фасос і Менде та датуються третьою чвертю V ст. до н. е. До того само часу відноситься і більшість знахідок тонкостінної кераміки, з якої найбільше уламків сіролощеного і ку-

хонного посуду. Також були представлені і зразки імпортної аттичної чернолаковой кераміки, зокрема з графіті.

Особливо відзначимо знахідки уламків теракот, яких було виявлено 11 од., а також 12 од. керамічних культових «хлібців». Це, можливо, свідчить про те, що дана структура могла мати культове призначення у період свого функціонування. На користь цього припущення говорять також великі розміри і глибина землянки, що вкрай нетипово для житлових і господарських приміщень.

У східній частині розкопу, над заповненням землянки, були виявлені фрагменти червонолакових посудин другої половини I — початку II ст. н. е., зокрема профіль тарілки *terra sigilata*, і кілька людських кісток, які найімовірніше, залишилися від зруйнованого поховання цього часу. Це підтверджує припущення про те, що на початку нашої ери на цю територію вже розповсюджувався некрополь.

А. Буйських, Й. Форнасьє, І. Шейко, Р. Козленко

ДОСЛІДЖЕННЯ ТЕРАСНОГО МІСТА В ОЛЬВІЇ (ДІЛЯНКА Т 4)

Завдяки мультидисциплінарному українсько-німецькому проєкту «Antike Stadt entwicklungan der Grenzeder griechischen Oikumene. Archdologische Untersuchungen im Vorstadt areal Olbia Pontikes» (2015—2019), який діяв за фінансової підтримки Германського дослідницького товариства, (DFG) у 2017 р. в Ольвії на території Терасного міста розпочато роботи з пошуку залишків театральної споруди. Того ж року, за підтримки Фонду Фрітца Тиссена, у південній частині ольвійської тераси площею у 2 га було здійснено розвідку за допомогою георадару (А. Патцельт). Дослідження проводились у 15 смугах 40—60 м завдовжки, кожна з них показала наявність аномалій, які слід трактувати як залишки споруд. Основна кількість таких аномалій мала чіткі прямокутні, витягнуті обриси, які при їх розшифровці були попередньо трактовані як стіни, переважно підпірні споруди терас.

Найбільший інтерес представляють результати, отримані у блоці F2 (результати розвідки георадаром об'єднано у три блоки: F1—F3), де аномалії на глибині 2,7—3,6 м мають виразні курватури з вигином на захід, що, імовірно, нагадує контури театрону, який складався із секторів і місць у античному театрі. Тому, саме в цьому місці, для перевірки цих даних вирішено закласти розкоп, названий за традицією, як і всі попередні розкопи, спрямовані на пошуки театру, — Т 4. Розкоп розміром 10 × 5 м, розташований за лінією північ—південь, на захід від розкопу Т 2. Протягом польового сезону 2018 року означену ділянку вдалося дослідити на глибину 2,50 м по західному борту.

Аналізуючи об'єкти і культурні нашарування відкриті у 2018 р. на ділянці Т 4, необхідно висловити наступні міркування. Перш за все, очевидна відсутність тут слідів будівельної діяльності протягом пізньоантичного періоду, незважаючи на наявність артефактів цього часу. II—III ст. н. е. представлено кутом приміщення, серією ям і заглиблень, які розташовувались у сирцевому масиві. Спостереження над заляганням цього масиву, його щільністю і значною домішкою материкового лесу, товщиною і «сповзанням» по схилу на схід, а також характером знахідок з нього (переважанням матеріалів I ст. н. е.), дозволяють висловити припущення, що цей масив утворився штучно, у результаті потужного зсуву зверху, що пояснює аномальну кількість дрібного і середнього буту і завалів каменів. Це могло статися тільки при активному будівництві на теренах Верхнього міста, яке відновилося на початку I ст. н. е. Виявлений масив перекрив будівельні залишки більш раннього часу. Його повне розкриття було залишено на польовий сезон 2019 р.

Південно-західний кут розкопу за рельєфом місцевості був найглибшим і після зачистки поверхні перед початком польових робіт 2019 р. становив 2,70 м, у той час як північно-західний — 1,90 м, тобто перепад становив 0,8 м. Тому, продовжуючи розкопки ділянки Т 4 у цьому році, було прийнято рішення відступити від південної частини розкопу з метою дослідження центральної частини означеної ділянки надалі і дослідити північний борт розкопу на 2,5 м відповідно. Слід зауважити, що виявлені георадаром

Рис. 1. Кладка 17, південний фасад

аномалії саме у центральній і північній частинах розкопу збереглися у більш повній мірі.

У цьому польовому сезоні на ділянці Т 4 виявлено багато розвалів столового посуду (рис. 3: 5), а також кілька амфор римського часу. У культурному шарі на глибині 1,50 м від рівня східного борту розкопу зафіксовано значну кількість матеріалів елліністичного часу. Розвали посудин були сконцентровані переважно у центральній частині розкопу, всередині вибірки двох кладок, які були зруйновані у античний період. По центру цієї конструкції розташовувався сирцево-золистий останець, можливо, вогнище.

Слід зазначити, що обидва приміщення, у попередньому і цьому польових сезонах, орієнтовані за тією ж віссю — північ—південь. Крім того, цікавим є той факт, що ці споруди співвідносяться з даними геомагнітних досліджень, проведених у 2017 р. Тобто, за вищевказаними даними, на глибині виявлення цих приміщень були присутні аномалії, позначені у звіті А. Патцельта. Однак, це не є сам театр, оскільки конструкції останнього за даними геомагнітної зйомки перебувають глибше.

Порівнюючи розкопки різних років на території Терасного міста, слід зазначити, що дослідники і раніше виявляли залишки приміщень римського часу зі схожим керамічним матеріалом. Тож, можна припустити, що у перші століття нашої ери ольвійські тераси мали щільну забудову.

У кладці № 1 виявленій у 2018 р., камені мають сліди вторинного використання, горіння, а також залишки русту; ширина

Рис. 2. Фрагмент штукатурки

русту — 0,03—0,05 м. Крім того, підтісування під руст і вторинне використання каменів, виявлених на ділянці Т 4, було зафіксовано практично в усіх кладках. Також виявлені оброблені мармурові деталі і опрацьоване троянкою каміння. У зв'язку з цим цікаво відзначити, що у херсонеському театрі під час його будівництва використовували рустований камінь, кам'яні лави і мармуровий фриз.

Не менш цікавою для дослідження виявилася прирізка у північній частині розкопу. Вздовж усієї осі захід—схід було виявлено кладку (рис. 1), з понад 20 рядів у збереженій західній частині — ймовірно, стіну великого приміщення або підвалу. Дослідити клад-

Рис. 3. Знахідки з розкопу Т 4: 1 — фрагмент чорнолакового канфара із графіто (О-2019/Т-4/1227); 2 — фрагмент вінця мегарської чаші (О-2019/Т-4/1207); 3 — фігурка птаха (качки?) з вапняку (О-2019/Т-4/331); 4 — фрагмент краю рибного блюда із орнаментом (О-2019/Т-4/1138); 5 — фрагмент червонолакової піали (О-2019/Т-4/361)

ку до її підніжжя у цьому році не вдалося. Вона також належить до пізнього будівельного періоду, а саме I—III ст. н. е. Матеріал заповнення споруди також заслуговує на увагу. Наприклад, на глибині 0,55 м від рівня денної поверхні північно-західного кута розкопу було знайдено вапняковий камінь, на якому вирізано серію рідкісних сарматських тамгоподібних знаків. Вірогідно, його було вторинно використано під час будівництва кладки. Крім того, у культурному шарі знайдено фігурку птаха (качки?) з вапняку (рис. 3: 3). Біля південного фасаду цієї стіни, практично на рівні підлоги, виявлено шар попелу і пропеченого ґрунту, в якому зафіксовано керамічний матеріал із шаром кіптяви. Деякі розвали амфор, передовсім біля західного борту (на глибині 2,80 м) і у центральній частині розкопу (на глибині 1,40 м від рівня східного борту), містили велику кількість зерна. Решта мали залишки олії, вина і товчені риб'ячі кістки. Поруч із цим місцем, біля стіни (на глибині 1,50 м від поверхні східного борту розкопу), виявлено цілий череп собаки.

Біля західного борту за віссю північ—південь, над рівнем скупчення каменів, знайдено невеличкий скарб, який складався із бронзових дельфінів, декількох монет, наконечників стріл і фібул. Весь цей матеріал датується не пізніше другої половини V ст. до н. е. Слід зауважити, що починаючи з глибини 1,50 м від рівня східного борту, у центральній частині розкопу фіксується зміна керамічного матеріалу на більш ранній (рис. 3: 2, 4), про що свідчать знахідки ранніх амфорних клейм і численний бій керамічного чорнолакового посуду (рис. 3: 1).

Слід також відзначити значну кількість фрагментів штукатурки, знайдену за ці два

сезони розкопок. Така велика кількість фрагментів не була виявлена на жодній ділянці в Ольвії, особливо зважаючи на незначну відкриту площу. Превалюють фрагменти червоного, але наявні й жовтий, блакитний, сірий та рожевий кольори. Серед них було знайдено великий фрагмент розмірами 0,22 × 0,28 м (рис. 2), виявлений у скупченні каменів біля західного борту розкопу.

Серед інших знахідок слід зазначити велику кількість вотивних кружків, чимало фрагментів теракотових статуеток і значну кількість черепиці. Стосовно місцевого виробництва, було виявлено матрицю для виготовлення каліптерів з місцевої ольвійської глини. Крім того, досліджувана площа розкопу дає значну кількість, у порівнянні з іншими ділянками в Ольвії, виробів із місцевої лиманної глини характерного зеленого кольору: імітації понтійських амфор римського часу і столовий посуд, а саме глечики.

Дослідження на ділянці Т 4 з метою виявлення античного театру в Ольвії тривають надалі. Його відкриття становить першочергове завдання на наступний польовий сезон 2020 р.

В. Герасімов, Р. Рейда, О. Смирнов

ЧОРНОМОРСЬКА МІЖНАРОДНА ПІДВОДНА АРХЕОЛОГІЧНА ЕКСПЕДИЦІЯ

Підводні розвідкові роботи Чорноморської міжнародної підводної археологічної експедиції (керівник — В. Є. Герасімов) були проведені на шельфі Північно-Західної частини моря у межах Миколаївської обл., в акваторії о. Березань, районах акваторії Кінбурнської коси і у Дніпровсько-Бузькому лимані, у затопленій частині античної Ольвії. Результатом досліджень також стала проведена батиметрична зйомка акваторії прибережних районів. Роботи на об'єктах обмежувались розвідками, проспекціями поверхні дна за допомогою гідролокатора бічного огляду (ГБО), фото- і відео зйомкою, шурфуванням окремих ділянок з метою більш точної ідентифікації об'єктів для визначення ступеню їх збереженості та збором підйомного матеріалу.

Цього сезону розвідки були зосереджені в акваторії біля північно-західного краю о. Березань. Крім візуальних розвідок, групами по два—чотири аквалангіста методом смугового пошуку проведені неінвазійні розвідки поверхні дна акваторії. Використовувалися ехолот і гідролокатор бокового огляду. У окремих пунктах, місцях виявлення керамічного матеріалу, проводилася його фіксація за допомогою буйків і GPS-навігатора. Унаслідок проведених досліджень вдалося скласти батиметричну мапу. У початковий період дослідження обмежилися картографуванням і фотофіксацією підйомного матеріалу.

Підйомний матеріал представлений фрагментами кераміки від античного періоду до середньовіччя (рис. 1). Більшість археологічного матеріалу виявлено в одному компактному районі з глибинами від 3 до 4,5 м, що може давати підстави припускати існування у даному місці портової частини емпорія.

Роботам сезону 2018 р. в акваторії Кінбурнської коси було виявлено і розчищено затонуле античне вітрильне судно кінця IV — початку III ст. до н. е. Тоді вдалося виявити добре збережений фрагмент корпусу судна 9,45 м завдовжки, *in situ,* з баластним камінням, керамічний матеріал з вантажу, свинцеву обшивку і елементи конструкції античного вітрильника. Збереглася нижня кільова частина і борти судна розмірами 9,45 × 1,28 м (рис. 2). Саме цю частину затонулого корабля у наступних сезонах планується дослідити і підняти надалі для консервації і музеєфікації.

У 2019 р. роботи на об'єкті продовжено, сам корпус, законсервований у попередньому сезоні, не розкопувався. Поблизу збережених країв корпусу судна були розбиті два шурфи розміром 2 × 2 м з використанням полукесонів з дерев'яною опалубкою для запобігання осипання ґрунту у розкоп (рис. 3).

Виявлений матеріал репрезентують баластне каміння і уламки амфор з генерального вантажу судна та інвентарю корабельної команди.

Перша група амфор, представлена амфорами типу Кос, датується IV—III ст. до н. е. (рис. 1: 1). Масова поява коської амфорної

Рис. 1. Фрагменти посуду: 1 — горло амфори типу Кос; 2 — фрагмент посуду з акваторії о. Березань; 3 — фрагмент амфори типу Sinopa; 4 — глек-лагінос для зберігання вина (фото О. Смирнова)

Рис. 2. Рисунок збереженої частини античного судна з Кінбурнської коси (П. Прейс)

Рис. 3. Напівкесон (опалубка), виготовлений з дощок (фото А. Заклецький)

тари у Північно-Причорноморському регіоні фіксується з кінця IV ст. до н. е. У другій чверті III ст. до н. е. її морфологія змінюється — це крупні амфори, посудини з коротким горлом, кубореподібною з валиком ніжкою, двостовбурними ручками. Тісто посуду відрізняється рожевим відтінком з включенням слюди. Поверхня амфор добре загладжена і вкрита світло-зеленим ангобом.

До другої групи можна віднести амфори типу Sinopa, що датують другою половиною IV — початком III ст. до н. е. Більша частина матеріалу, виявленого під час очищення корпусу судна, представлена стінками амфор (рис. 1: 3). Синопські амфори виокремлюються від іншої тари завдяки характерному глиняному тісту (яке включає в себе піроксид і пісок). Виявлені у 2019 р. екземпляри належать до II і III типів синопських амфор — з притаманним для них циліндричним чи розширеним донизу горлом, валикоподібними вінцями і циліндричною ніжкою з гладкою підошвою. Тип II розвивається впродовж другої чверті IV — третьої чверті III ст. до н. е. Тип III характерний для межі IV—III ст. до н. е., відрізняється конічною формою ніжки, тоншими ручками, поставленими не вертикально, а лініями, що сходяться.

Керамічні вироби представлені археологічно цілою формою типу Лагінос на кільцевому піддоні. Такі глеки, скоріше за все, використовувалися командою для зберігання вина (рис. 1: 4).

У затопленій частині античної Ольвії було проведено обстеження донної поверхні візуально і з допомогою гідроежектора квадрату

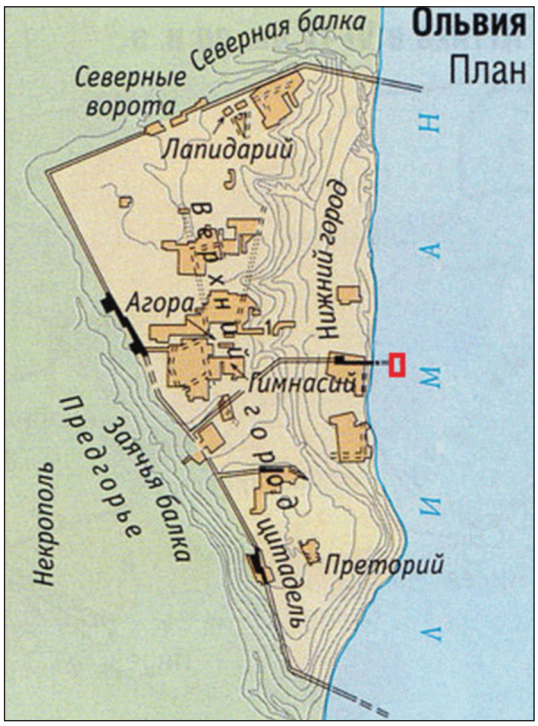

Рис. 4. Район досліджень затопленої частини Ольвії

20 × 20 м поблизу так званого «фонтану Фармаковського» (рис. 4). Також зроблено за допомогою ГБО батиметричну зйомку донної поверхні затопленої частини міста, результатом чого стала мапа району досліджень.

Виявлений археологічний матеріал представлений фрагментами кераміки від VI ст. до н.е. до римського періоду, монетами, виробами різного призначення з металу (свинець, мідь, бронза) і дерев'яним гребенем.

Рис. 5. Матеріали з затопленої частини Ольвії: 1, 2 — ольвійські аси, VI—V ст. до н. е.; 3 — лист на свинцевій пластині V ст. до н. е. (фото В. Герасімова)

Нумізматичний матеріал представлено 194 монетами, датованими від архаїчного до римського періодів. Зокрема, відлиті монети ольвійського виробництва — аси (всього 20 екземплярів) (рис. 5: 1, 2).

Більше ніж за 120-річний період археологічних досліджень в Ольвії було знайдено близько 100 свинцевих фігурок. У 2019 р. виявлено свинцеву голову Деметри — богині родючості, другого після Аполлона божества у пантеоні Ольвії — датовану VI—V ст. до н. е. Також знайдено свинцеві фігурки Пана, Сатира, вершника, Афродіти (?) та інші свинцеві вироби вотивного призначення.

Окрему групу предметів вотивного характеру (?) становлять більше десятка букраніїв (свинцеві фігурки у вигляді голови бика), один з яких на зворотному боці мав надпис. Вони використовувалися під час поховального ритуалу (хтонічні культи).

Також виявлено значну кількість виробів з металу (свинець, мідь, бронза, залізо, дерево) господарського, ігрового, ритуального, мисливського і військового характеру. Найцікавішими з них є листи на свинцевих пластинах (рис. 5: 3), широко відомі в античний період. Під час досліджень 2019 р. їх виявлено чотири (триває робота над перекладом). Рідкісною для Північно-Західного Причорномор'я є знахідка фрагменту бронзового корабельного тарану (аналогії у Північному Причорномор'ї відомі лише з Фанагорії). Також унікальним є бронзовий прямокутний вимірювальний пристрій, подібний до кутоміра, який скоріше всього, використовувався для навігації, на жаль, аналогій досі не знайдено. На особливу увагу заслуговує добре збережений дерев'яний гребінь. До цього часу з археологічних розкопок були відомі аналогічні, але виготовлені з кістки.

Надалі роботи планується продовжити. За їх подальшого систематичного вивчення може бути отримана комплексна інформація як про самі пам'ятки, так, можливо, й нові важливі свідчення щодо античної навігації у Північно-Західному Причорномор'ї.

К. Горбенко

ДОСЛІДЖЕННЯ УКРІПЛЕНОГО ПОСЕЛЕННЯ ДИКИЙ САД

Миколаївська експедиція ДП НДЦ ОАСУ ІА НАН України спільно з фахівцями Лабораторії археології та етнології Миколаївського національного університету ім. В. О. Сухомлинського провела археологічні дослідження у місті Миколаєві на укріпленому поселенні (городищі) епохи фінальної бронзи Дикий Сад, що розташоване на розі вулиць Набережна і Артилерійська (рис. 1).

Дослідження проводились у південній частині «цитаделі» городища Дикий Сад у розкопах 18 і 9 (рис. 1, 2). Рівень сучасної поверхні розкопів знаходиться на відмітці 20,40 м від рівня Балтійського моря. У розкопі 18 досліджено приміщення 25 з прилеглим міжбудинковим простором (100 м^2) і господарсько-ритуальний майданчик з вогнищем, стовповими, господарськими і ритуальними ямами (60 м^2). У розкопі 9 досліджено рівень підлоги господарської прибудови у східній частині приміщення 9 з стовповими і господарською ямами (10 м^2) та господарський майданчик за приміщенням 9 зі стовповими і господарськими ямами (14 м^2). Загальна площа розкопок становила 184 м^2.

Приміщення 25 (9,5 × 9,0 м) злегка заглиблене, прямокутної форми з овальними кутами, довгою віссю витягнуте уздовж річки (площа 85,5 м^2). Воно складалося з двох частин — основної (8,0 × 9,0 м) і прямокутної прибудови у північній частині (3,5 × 1,5 м). Основна частина мала кам'яну перегородку довжиною 2,5 м (збереглася частково), що витягнулася з південного заходу на північний схід. Вихід материкової глини: у північно-західній частині — 19,83 м; західній — 19,75 м; південній, біля входу — 19,69 м. Заглиблення основної частини приміщення у материк коливається від 0,32 м у північній до 1,04 м у південній частині (рис. 1, 2).

Три стіни приміщення були глинобитними з домішками середнього і дрібного вапняку (північна, східна і південна), західна і частково північна стіни мали у фундаменті цокольні кам'яні конструкції, що складалися з великих і середніх, рваних по шару, вапнякових каменів зі слабкими слідами обробки, що є характерним як для сабатинівської, так і білозерської систем домобудівництва. Вхід до приміщення у формі коридору (ширина 0,7—0,75 м, довжина 1,40—1,45 м) з невеликим нахилом розташовувався у південно-західному куті. Дах, виходячи з розташування стовпових ям, був односкатним, з нахилом до оборонного рову. Підлога добре утрамбована і промазана глинистим розчином багато разів. У заповненні приміщення зафіксовано фрагменти керамічного посуду (горщики різних типів, корчаги, банки, келихи, миски, пласкі жаровні); бронзове шило, кам'яні куранти і зернотерки, ковадла, якорі, кременевий серп, псалій з рогу, керамічний диск, таранні кістки з лощеними поверхнями; кістки тварин (ВРХ, ДРХ) і риб (коропові, щука, сом) (рис. 3).

На рівні підлоги внизу приміщення досліджено 11 ям (рис. 1). Виходячи з розмірів і особливостей заповнення, ями можна розподілити на господарські (№ 4 і 11); господарсько-ритуальні (№ 1, 3 і 10) і стовпові (№ 2, 5—9). У заповненні ям приміщення зафіксовано — фрагменти керамічного посуду (горщики різних типів, корчаги, келихи, чаша, миски, пласкі жаровні); кам'яні куранти, зернотерки, якір, лощила з копита і ребра тварин, таранні кістки з лощеними поверхнями; панцир черепахи, кістки тварин (ВРХ, ДРХ) і риб (коропові, щука, сом), мушлі (рис. 3).

Виходячи з конструктивних особливостей побудови приміщення 25, характеру і заповнення ям, а також зафіксованих артефактів та екофактів, можна припустити, що воно використовувалося мешканцями городища як житло з господарською спорудою зі складною системою багатофункціональних ям (стовпові, господарські, господарсько-ритуальні) у північній частині. Ймовірно, приміщення побудоване у час зародження життя на території укріпленого поселення та існувало продовж тривалого часу. Основу зафіксованих матеріальних предметів (рівень підлоги і заповнення ям приміщення), складає керамічний посуд (78 екземплярів), що розподіляється на дві групи: закриті — 59 екземплярів і відкриті — 19 екземплярів. Основні групи і види посуду з приміщення характерні для матеріалів укріпленого поселення Дикий Сад і трапляються у матеріалах поселень білозерського часу Північно-Західного Причорномор'я.

Господарсько-ритуальний майданчик з центральним вогнищем і системою різнофункціональних ям (розкоп 18) розташований у південній частині «цитаделі» городища, між приміщеннями 24 і 25 (за віссю захід—схід), приміщенням 4 і ровом «цитаделі» (за віссю північ—південь) (рис. 1). Ар-

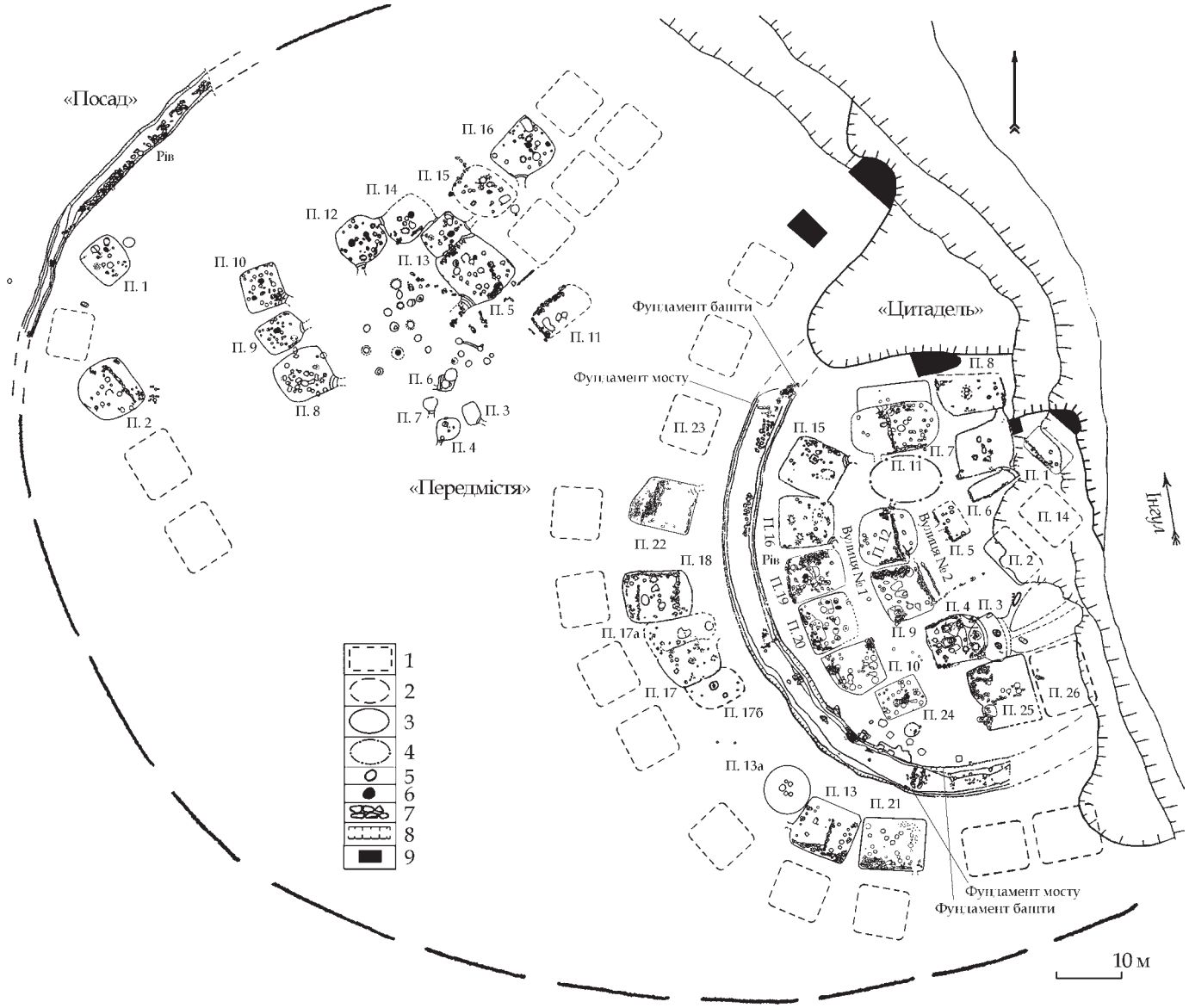

Рис. 1. План городища Дикий Сад 2019 р. Умовні позначки: 1 — межі ймовірних об'єктів; 2 — межі городища; 3 — контури приміщень; 4 — центральна площа; 5 — ями; 6 — вогнища; 7 — кам'яні кладки; 8 — рів; 9 — контури розкопів 1956 р.

хеологічний об'єкт розташовано на відносно рівній поверхні з нахилом із заходу до сходу (20,13—19,76 м, перепад — 0,37 м). Враховуючи глинисті завали, розташування вогнища у центрі об'єкту і ям навколо вогнища, можна припустити, що майданчик мав певну систему планування і деяку огорожу. Ймовірно, він був прямокутної форми, довгою віссю витягнутий з півдня на північ, приблизно розміром 10,0 × 8,0 м (загальна площа 80 м^2) (рис. 1, 2). Верхнє заповнення — залишки будівельного сміття XX ст. і глинисті заплили (ймовірно, залишки глинобитних стін) з невиразними фрагментами керамічного посуду, кістками тварин і риби.

На нижньому рівні об'єкту (відмітка 20,15—20,10 м), у глинистому шарі (товщина 0,20—0,25 м) проявилися плями вогнища і 19 ям (рис. 2). Виходячи з розмірів і особливостей заповнення, ями майданчика можна розподілити на господарські (№ 8, 13, 15—18, 23—25); господарсько-ритуальні (№ 9 і 11); ритуально-стовпові (№ 12) і стовпові (№ 10, 14, 19—22, 26).

Виходячи з конструктивних особливостей, характеру і заповнення ям, а також зафіксованих артефактів, можна припустити, що даний об'єкт використовувався мешканцями городища як господарська або господарсько-ритуальна споруда з центральним вогнищем і складною системою багатофункціональних ям (стовпові, господарські, господарсько-ритуальні). Однак, можливо, що цей об'єкт використовувався як житлова споруда, причому в певний час, або з початку заселення городища, або наприкінці його існування.

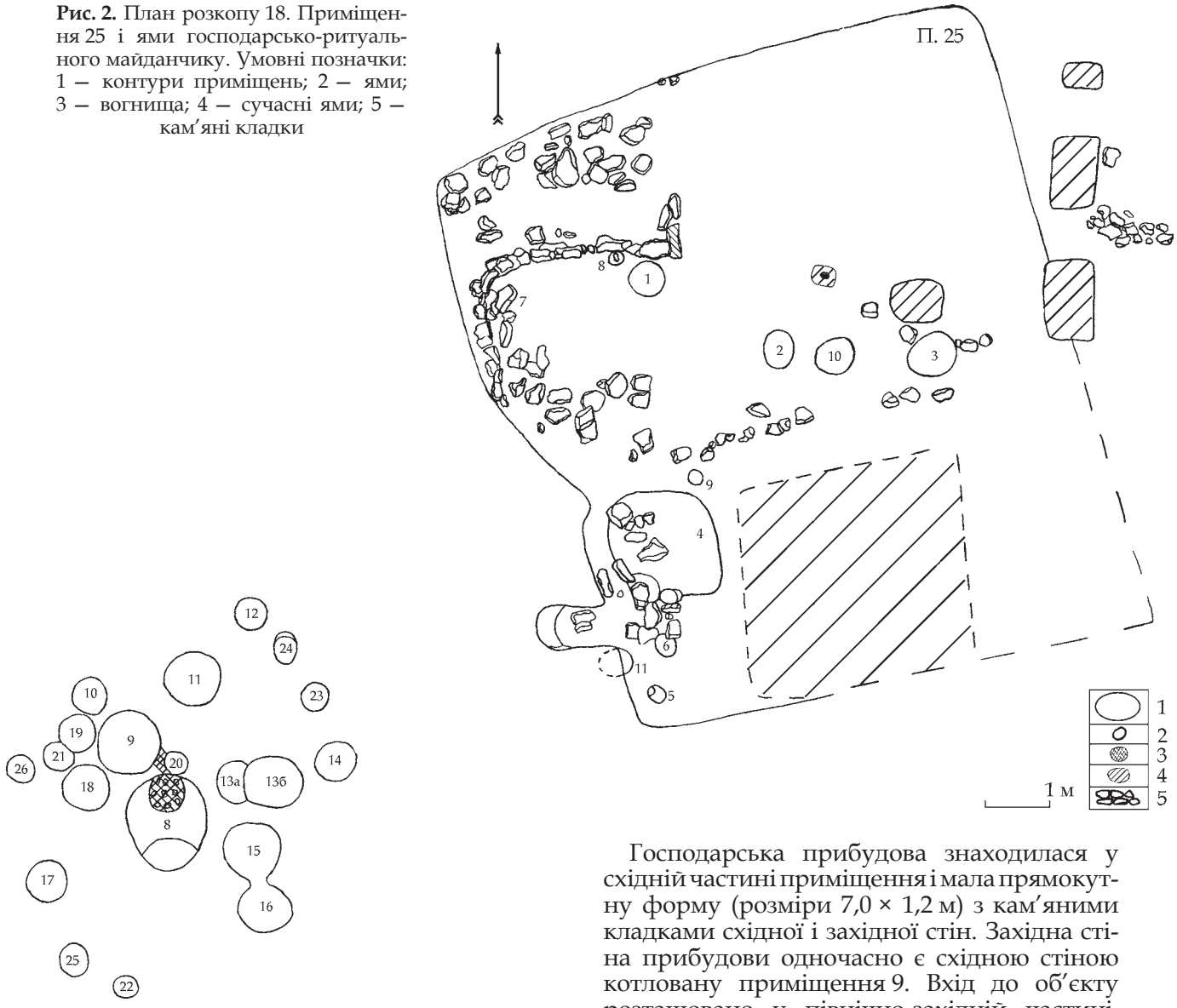

Рис. 2. План розкопу 18. Приміщення 25 і ями господарсько-ритуального майданчику. Умовні позначки: 1 — контури приміщень; 2 — ями; 3 — вогнища; 4 — сучасні ями; 5 — кам'яні кладки

Основу знахідок з рівня долівки і заповнення ям майданчика, складає керамічний посуд (56 екземплярів), що розподіляється на дві групи: закриті — 37 екземплярів і відкриті — 19 екземплярів. Основні групи і види посуду з господарсько-ритуального майданчику характерні для матеріалів укріпленого поселення Дикий Сад і трапляються у матеріалах поселень білозерського часу Північно-Західного Причорномор'я.

Інші артефакти представлені виробами з рогів і кісток тварин, глини і каміння. Серед них ріг і таранні кістки з обробленою поверхню, керамічний диск і прясельце, розтирачі куранти і каміння антропоморфної форми (рис. 3). Екофакти репрезентовані залишками кісток тварин, риб, панцирів черепах і равликів.

У розкопі 9 досліджено рівень підлоги господарської прибудови до приміщення № 9 і господарський майданчик за ним (рис. 1).

Господарська прибудова знаходилася у східній частині приміщення і мала прямокутну форму (розміри 7,0 × 1,2 м) з кам'яними кладками східної і західної стін. Західна стіна прибудови одночасно є східною стіною котловану приміщення 9. Вхід до об'єкту розташовано у північно-західній частині. Підлога у господарській прибудові рівна, зі слідами глиняної промазки. У глинистому шарі (товщиною 0,03—0,05 м) проявилися три ями (стовпова і дві господарські). Виходячи з розмірів і особливостей заповнення, можна констатувати, що ями 15 і 16 — господарські, яма 14 — стовпова. У заповненні ям зафіксовано фрагменти керамічного посуду (горщики різних типів, келихи); кістки тварин (ДРХ).

Виходячи з конструктивних особливостей, характеру і заповнення ям, а також зафіксованих артефактів, можна припустити, що даний об'єкт використовувався мешканцями городища як споруда господарського призначення (сховище для їжі або хлів для свійської дрібної рогатої худоби).

Господарський майданчик розташовано на схід від приміщення 9 (між приміщеннями 9, 2, 4 і 5). Об'єкт витягнутий за віссю південний захід—північний схід. Приблизні розміри — 8,0 × 6,0 м. Південна частина

Рис. 3. Артефакти з приміщення № 25, ям господарсько-ритуального майданчику і господарського майданчика. 1—9 — із заповнення приміщення 25 (1 — бронзове шило; 2 — кременевий серп; 3 — роговий псалій з трьома отворами; 4—6 — фрагменти керамічного посуду; 7—9 — кам'яні грузила або якорі; 10—14 — із заповнення ям приміщення 25 (10 — кам'яний курант (яма 3); 11 — лощило з ребра тварини (яма 3); 12 — таранна кістка тварини зі слідами обробки (яма 3); 13 — кам'яна зернотерка (яма 10); 14 — лощена чаша (яма 10); 15—22 — із заповнення господарсько-ритуального майданчика (15 — керамічний диск з обробленими краями; 16—22 — фрагменти керамічного посуду (стінки з орнаментом, миска і келихи); 23—25 — із заповнення ями господарсько-ритуального майданчика (23 — керамічне пряслице (яма 11); 24 — верхня частина корчаги світло-коричневого кольору (яма 15); 25 — лощена чаша (яма 24); 26 — кам'яне грузило (якір) із заповнення господарського майданчика з розкопу 9

майданчику обмежена кам'яною цокольною кладкою в один шар (рис. 1). Заповнення площі об'єкту переважно глинисте (ймовірно, залишки глинобитних стін). На рівні підлоги об'єкту досліджено п'ять ям. Виходячи з розмірів і особливостей заповнення, ями майданчика можна розподілити на господарські (№ 5) і стовпові (№ 1—4). Серед зафіксованих предметів (рівень підлоги і заповнення ям майданчика), переважає керамічний посуд (фрагменти горщиків різних типів, келихів і мисок); кам'яний якір (рис. 3) і кістки тварин (ВРХ, ДРХ) та риби (коропові, щука).

Виходячи з його конструктивних особливостей і характеру заповнення, можна припустити, що даний об'єкт використовувався як господарська споруда (кошара для худоби).

Отже, археологічні розкопки на території укріпленого поселення Дикий Сад у 2019 р. дозволили дослідити нові археологічні об'єкти — приміщення 25 біля приміщення 4; господарсько-ритуальний майданчик навпроти рову «цитаделі»; господарську прибудову і господарський майданчик біля приміщення 9 (рис. 1, 2).

Відкриття зазначених споруд дозволило уточнити архітектурну будову «цитаделі» поселення, отримати нові артефакти і нові знання про побут мешканців регіону наприкінці II тис. до н. е. Подібні споруди є властивими для об'єктів Дикого Саду, а також для житлових споруд поселень Північно-Західного Причорномор'я сабатинівського і білозерського часу.

В. Крутілов (†), О. Смирнов

ДОСЛІДЖЕННЯ АНТИЧНОГО ПОСЕЛЕННЯ НА ОСТРОВІ БЕРЕЗАНЬ

Розкоп «Т» («Теменос») розташовано у центральній частині античного поселення на о. Березань в квадратах В/III—IV (за топографічним планом Д. Б. Бєлєнького 1990 р.). Розкоп заклав у 1996 р. В. В. Назаров на місці шурфу С. М. Мазараті 1984 р. У даний час тут розкрито близько 1600 м^2 площі, на якій виявлено залишки храмового комплексу кінця VI — початку V ст. до н. е. з храмом Афродіти, житлові райони цього ж періоду поза територією теменосу, а також заглиблені у землю житла (землянки і напівземлянки) та господарські ями кінця другої — третьої чверті VI ст. до н. е.

Основним завданням досліджень на ділянці «Т» були планомірні розкопки території на захід від теменосу. У 1998—1999 рр. В. В. Назаров там заклав прирізку, що включала шурф С. М. Мазараті 1984 р. Надалі роботи відбувались у 2010—2011, 2015 і 2017 рр. Наслідком цих досліджень стали виявлені залишки двох будівельних періодів на території розкопу.

1

2

3

1 см — 2;
2 см — 3

Рис. 1. Ділянка «Т» і артефакти з неї

Рис. 2. Поховальний інвентар

Перший представлений землянками і напівземлянками середини VI ст. до н. е., другий (кінець VI — перша чверть V ст. до н. е.) — двома (як вважалося) житловими кварталами, синхронними існуванню теменосу Борисфена, які включають у себе наземні сирцево-кам'яні будівлі, а також вулицю, що розділяє ці квартали.

Роботи цього сезону були спрямовані на подальше дослідження одного з кварталів на північний-захід від вулиці. Для цього була зроблена прирізка, загальною площею 50 м^2. На площі прирізки з рівня сучасної поверхні зафіксовано чотири грабіжницьких шурфи: перший розмірами 2 × 1,5 м, 0,25 м завглибшки; другий — 1,5 × 2,20, 0,50 м завглибшки; третій — 1,5 × 1,8, 0,30 м завглибшки; четвертий — 1,1 × 2,2, 0,30 м завглибшки. По всій площі знято перевідкладений культурний шар до глибини 0,2 м. У південно-західній частині розкопу виявлено кут приміщення з двох залишків фундаментних рядів стін і прилеглої до них кладки. Виявлені залишки простежено на відстань 3,7 м (далі — борти розкопу). Ширина їх до 0,5 м, два ряди, кладка дволицьова, забутована всередині, постеліста, складена з крупного і середнього вапнякового буту, невеликих полігональних плит, на земляному розчині, ширина швів від 0,02 м до 0,16 м.

25.07.2019 роботи на ділянці були припинені. Ймовірно, кут приміщення продовжує забудову кварталу Березанського поселення кінця VI — першої чверті V ст. до н. е., синхронного існуванню теменосу Борисфена.

Із індивідуальних знахідок слід відмітити фрагмент теракоти і бронзову шиїтську каблучку періоду османського панування у Північному Причорномор'ї (рис. 1).

Крім зазначених робіт, під час інспекції острова у серпні 2019 р. співробітниками Миколаївської археологічної експедиції були помічені грабіжники, які за допомогою туристичного обладнання проводили грабіжницьку діяльність на морському зрізі острова, на обриві висотою до 12 м (територія некрополю). Грабіжників зупинити і передати до органів МВС не вдалось, але інвентар пограбованого поховання залишився у експедиції. Він складається з двох ліпних північно-іонійських посудин —лекіфу і мисочки (рис. 2).

Паралельно з роботами наземної експедиції в акваторії о. Березань працювала Чорноморська міжнародна підводна археологічна експедиція по локалізації порту полісу.

Надалі сподіваємося на дослідження античного полісу і повномасштабне археологічне дослідження нового об'єкту.

І. Піструіл, А. Главенчук

ДОСЛІДЖЕННЯ СТОЯНКИ АНЕТІВКА 1

У звітний сезон були продовжені роботи на пізньопалеолітичній пам'ятці Анетівка 1. В роботі експедиції брали участь студенти-практиканти Чорноморського національного університету імені Петра Могили (м. Миколаїв).

Стоянку Анетівка 1 відкрила й досліджувала на площі 35 м^2 у 1978 р. Причорноморська експедиція під керівництвом В. Н. Станка. Пам'ятка розташована на західній околиці с. Анетівка (Доманівський р-н Миколаївської обл.) на другій лесовій терасі (17 м над сучасним рівнем води) правого берега р. Бакшала (рис. 1: 1).

Археологічний матеріал (більше 7000 екз.) зафіксовано за метричними горизонтами

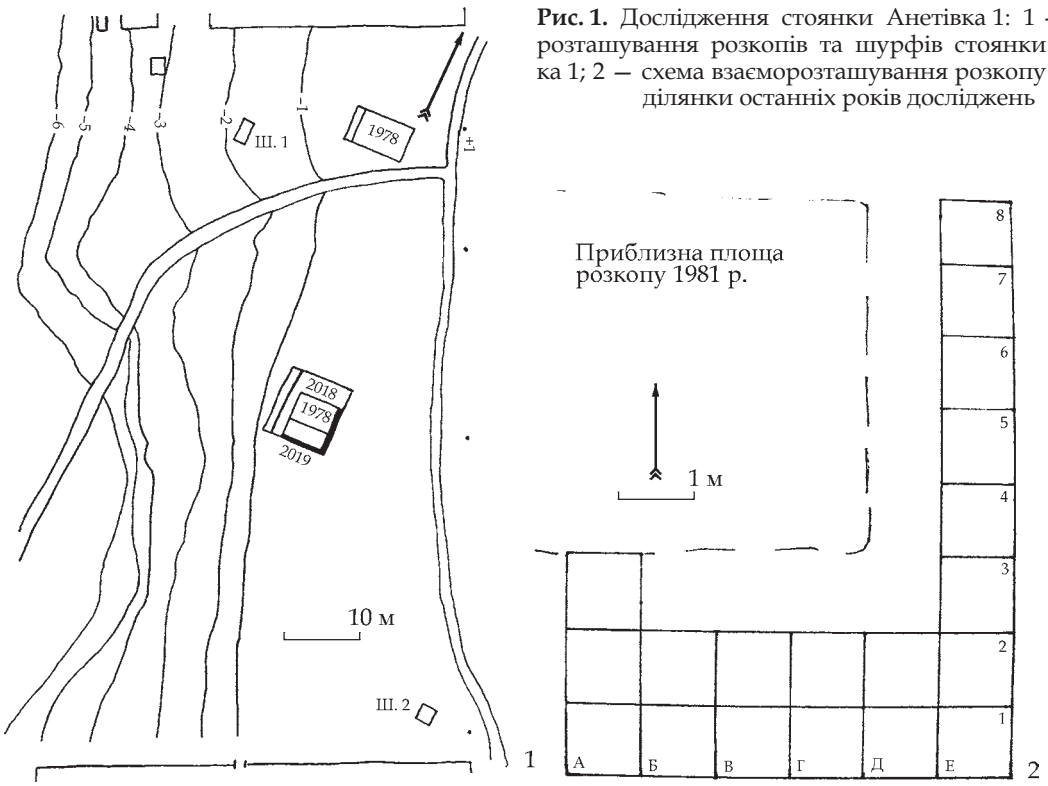

Рис. 1. Дослідження стоянки Анетівка 1: 1 — схема розташування розкопів та шурфів стоянки Анетівка 1; 2 — схема взаєморозташування розкопу 1981 р. і ділянки останніх років досліджень

(0,25 м) та зустрічався від денної поверхні до яскраво-жовтого лесу. У ході камеральної обробки археологічного матеріалу було виділено два «піки» залягання знахідок. Таким чином, стоянка Анетівка 1 була інтерпретована, як двошарова пам'ятка з хронологічно та генетично близькими комплексами. Невеликі за обсягом археологічні роботи були проведені на пам'ятці у 2005—2006 рр. біля розкопу 1978 р.

У 1981 р. на стоянці також були проведені невеликі дослідження (розкоп 2, приблизно в 50 м на південь від розкопу 1978 р.). Площа дослідженої ділянки — невідома (судячи з залишків розкопу — приблизно 25 м^2). Згідно шифрів, археологічний матеріал фіксувався за метричними горизонтами (4 горизонти по 0,25 м).

Дослідженнями 2018 р. з'ясовано, що стінки розкопу 1981 р. зруйновані, а сам розкоп перетворено на смітник (скляні пляшки, металобрухт, старі черевики тощо). Крім того, поряд з розкопом 1981 р. зафіксовані ями, що також заповнені всіляким непотребом (особливо з заходу та півночі). Можлива перспективна ділянка, з точки зору збереженості літологічних горизонтів, знаходиться на схід від розкопу 1981 р. Але, поряд проходить сучасна ґрунтова дорога. Тому дослідження 2019 р. було зосереджено на півдні від розкопу 1981 р.

Так як попередніми дослідженнями на півдні від розкопу 1981 р. також були виявлені пошкодження літологічних шарів під час руйнування стінки розкопу 1981 р. та сучасними перекопами було вирішено вирівняти ділянку до непошкоджених літологічних шарів. Для цього, з півдня від розкопу 1981 р. (рис. 1: 2) закладено невеликий розкоп площею 12 м^2 (2 × 6 м), а матеріал фіксувався по метричним горизонтам, що прив'язані до літологічних шарів.

Усього було знято 5 метричних горизонтів. Загальна глибина розкопу досягла 1 м. У першому метричному горизонті (дерновий шар, чорнозем) знайдено 1335 крем'яних виробів, у другому (чорнозем) — 4154 екз., у третьому (сірі суглинки) — 4916 екз., у четвертому (сірі та сіро-жовті суглинки) — 4427 екз. та у п'ятому (сіро-жовті та жовті лесоподібні суглинки) — 1021 екз. Усього в 2019 р. знайдено 15853 крем'яних вироби. Всі знахідки (кременеві, з інших порід каменю та кістки) вкриті сильною вапняковою кіркою. Основна частина матеріалу зафіксована у нижніх шарах чорнозему, сірих суглинків та у верхній частині сіро-жовтих суглинків. Таке геологічне положення матеріалу свідчить про його не інсітне залягання. Однак, присутність в колекції великої кількості дрібних відщепів, лусочок та вкриті вапняковою кіркою уламки плейстоценових кісток дозволяє припустити перевідкладеність археологічного матеріалу по вертикалі, під впливом діяльності, наприклад, землерийних тварин, ходи яких постійно та у великій кількості фіксувались в процесі досліджень. Крім кременевих виробів, в колекції присутня невелика кількість кісток тварин та вироби з інших порід каменю.

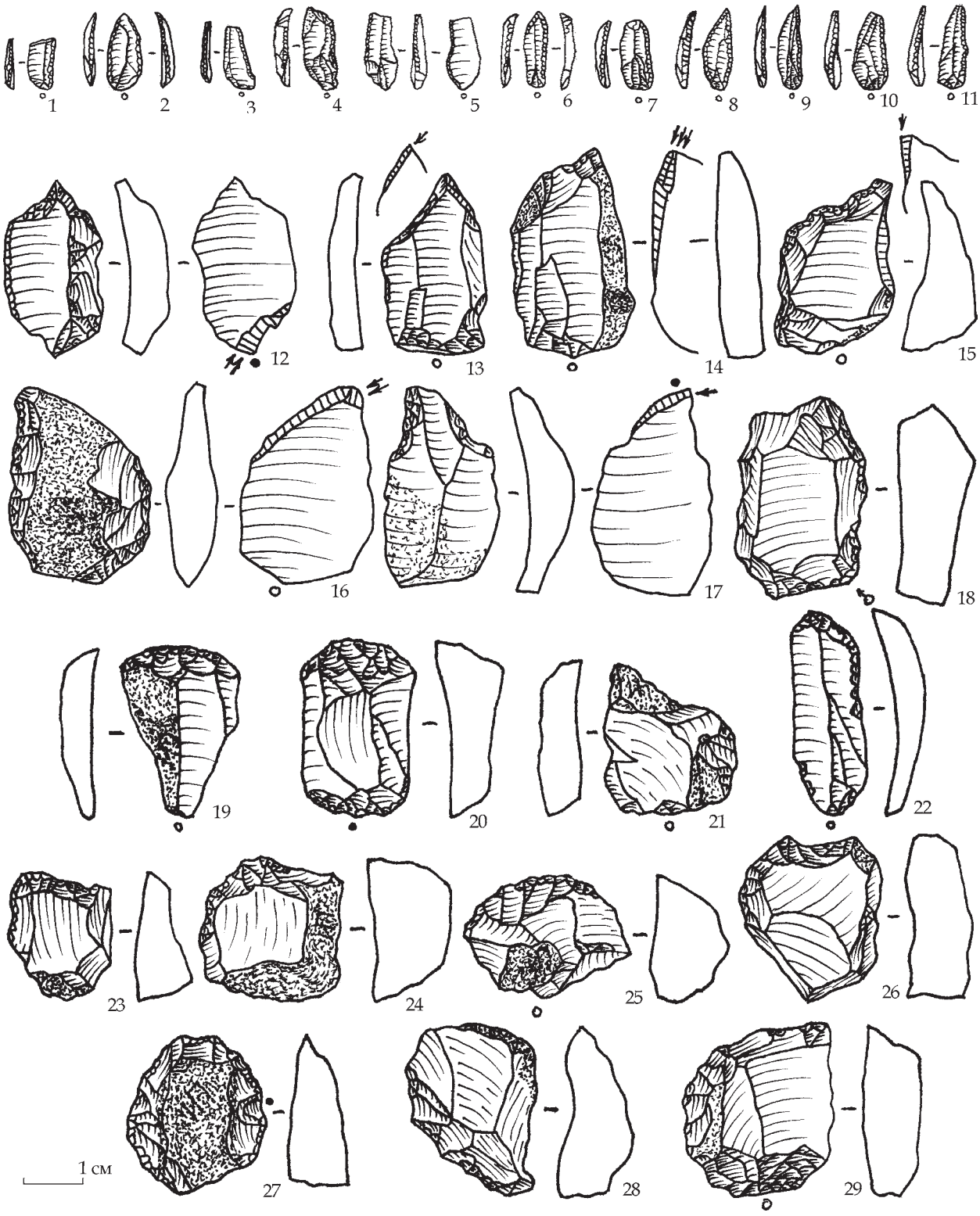

Рис. 2. Крем'яний інвентар стоянки Анетівка 1

Зібраний матеріал за техніко-типологічними покажчиками тотожний кременевому інвентарю, що отриманий у попередні роки дослідження пам'ятки. Специфіку індустрії надають скребачки високої форми, що переважають серед категорії скребачок, специфічні ретушні різці на пластинах з поперечним різцевим сколом та мікровістря сагайдакського-муралівського типу (рис. 2).

Кременева колекція 2019 р. відноситься до епіоріньякської індустрії. Вона повністю або частково подібна інвентарю таких епіоріньякських пам'яток півдня Східної Європи як Ліски, Сагайдак 1, Муралівка, Золотівка тощо.

О. Смирнов, Л. Смирнов, Д. Бондаренко

АРХЕОЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ У БЕРЕЗАНСЬКОМУ РАЙОНІ

У зв'язку з запланованим спорудженням двох комплексів вітроелектростанцій на земельних ділянках загальною площею 495 га на теренах Анатоліївської, Краснопільської

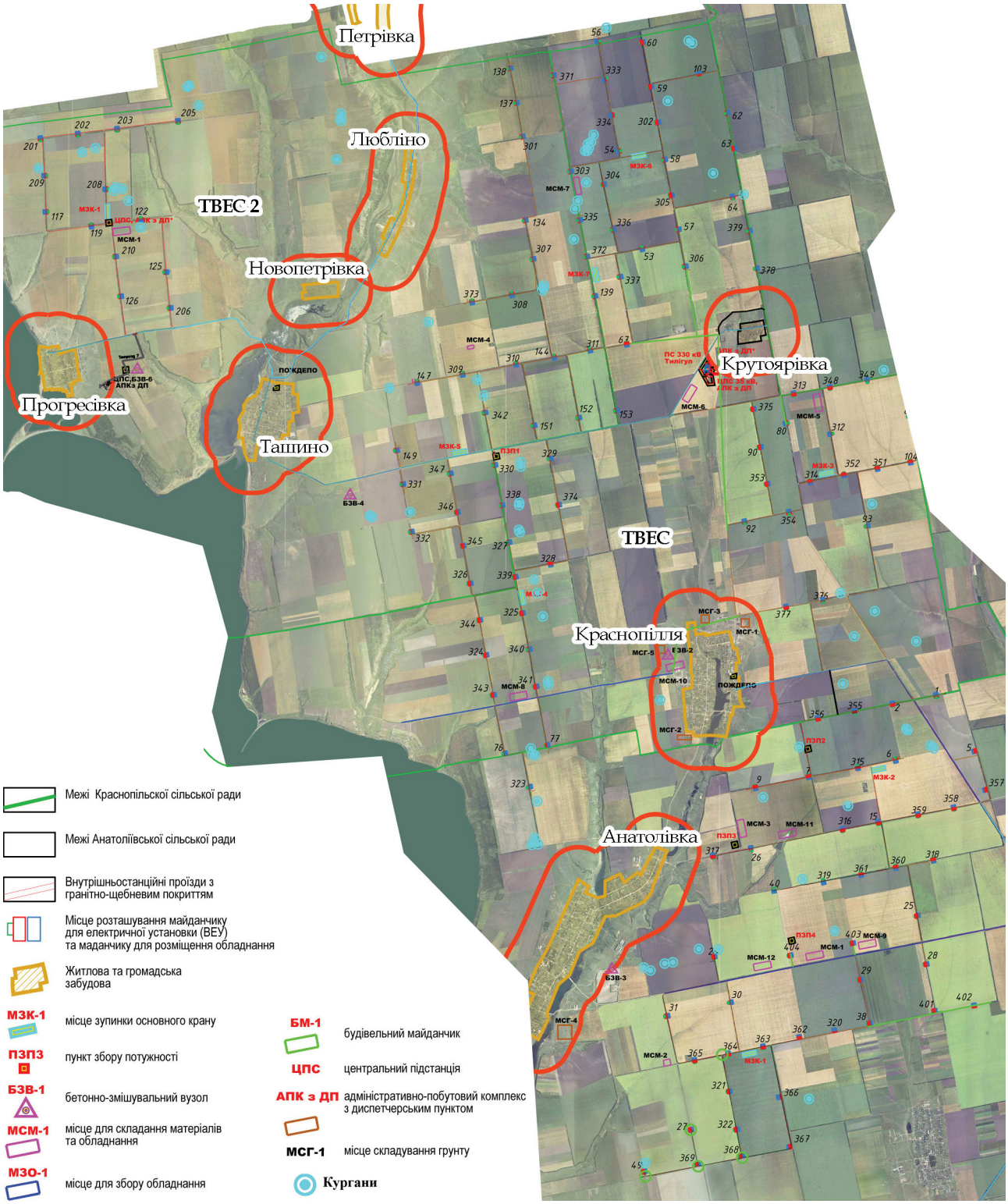

Рис. 1. Територія розвідки і обстеженні об'єкти археології

Рис. 2. Рятівні роботи на кургані і зафіксовані на ньому поховання

і Ташинської сільських рад Березанського р-ну Миколаївської обл. були проведені археологічні обстеження вищезазначених територій.

Зона будівництва — це територія Причорноморської низовини, а у межах Березанського р-ну — рівнина дренована балками і долинами невеличких річок Сосик, Царега і Березанка. Тут обстежено територію, зібрано підйомний матеріал. На підставі проведених робіт обрано місця і закладено 75 шурфів розмірами 1 × 1 м. Шурфування охопили майбутні майданчики під будівництво фундаментів ВЕУ, місця виконання будівельно-монтажних робіт, під'їзні шляхи (технологічні проїзди), майданчики для розташування будівельного містечка і бетонних розподільчих вузлів (БРВ), охоронні зони повітряних ліній електропередачі, охоронні зони кабельних мереж та інші проблемні зони.

Перші археологічні обстеження цієї території розпочав у кінці XIX ст. директор Херсонського музею В. І. Гошкевич. Він оглянув узбережжя лиманів, описав кургани і скарби, знайдені на цих теренах.

Другий етап археологічних робіт почався з кінця 1940-х рр. Їх здійснили співробітники Одеського археологічного музею (М. С. Сініцин, М. Ф. Болтенко) та ІА АН СРСР (Е. О. Симонович). Тоді на берегах лиманів відкрили поселення різних епох поблизу сс. Анатоліївка і Ташино. У цей же час розпочали розкопки виявлених об'єктів, у першу чергу черняхівських могильників і поселення доби бронзи. С. І. Капошина і Л. М. Славін провели розкопки пам'яток античного часу.

Третій, наймасштабніший етап, почався у 1970-х рр. і закінчився у середині 1990-х рр. Із 1973 р. периферійні загони Ольвійської експедиції ІА АН УРСР під проводом А. В. Буракова і С. Б. Буйських здійснили дослідження берегів лиманів району і відкрили чималу кількість поселень доби бронзи і античності. Виявлені античні об'єкти належать до архаїчного, класико-елліністичного і римського періодів.

У останню чверть XX ст., у зв'язку з широким меліоративним будівництвом на півдні України, масштабні розкопки курганів Березанщини провела Інгульська експедиція ІА АН УРСР.

У 2012 р. співробітники ІА НАН України оглянули зони перспективного будівництва, а виявлені об'єкти картографували. Нові дослідження, з огляду на принади місцевості, призведуть до відкриття нових пам'яток.

З метою вірогідної корекції кордонів будівництва також проводилось превентивне обстеження ділянок, які розташовані поблизу зон будівництва, і резервних ділянок, зазначених замовником.

На всіх територіях проведені візуальні обстеження і шурфування на проблемних ділянках. Паралельно проведено актування порушень чинного законодавства України у сфері охорони культурної та археологічної спадщини, знищення курганів і курганних груп. На курганах виявлено факти масштабного руйнування насипів курганів унаслідок сільськогосподарської діяльності, незважаючи на сервітути, встановлені охоронні зони і державні обмеження. На пам'ятках виявлені рештки поховань, їх конструкцій і поховального інвентарю (проведено рятівні дослідження одного кургану; рис. 2). Акти передані до управління культури Миколаївської облдержадміністрації. Разом з представниками поліції Березанського р-ну і співробітниками СБУ проведена роз'яснювальна робота на об'єктах.

Зауважено про неможливість будівництва технологічного проїзду і прокладання кабелю від ВЕУ № 64 до ВЕУ № 63 у зв'язку з наявністю археологічного об'єкту — кургану. Будівництво можливе за умови перенесення проїзду за межі об'єкту і його охоронної зони або після повного охоронного дослідження кургану (рис. 1).

О. Смирнов, Л. Смирнов, Д. Бондаренко

АНТИЧНА ПАМ'ЯТКА «БУЛЬВАР» У МИКОЛАЄВІ

Миколаївський півострів утворено злиттям двох річок — Південного Бугу та Інгулу. Ці зручні землі безперервно були заселені, тому півострів і навколишні території рясніють пам'ятками різних епох і культур. Значну їх частину пошкоджено або зруйновано забудовою міста. Станом на 2019 рік на державному обліку в межах міста налічується більше, ніж 60 об'єктів археології — поселення, городища, ґрунтові могильники і кургани.

Одним з таких об'єктів є античне поселення «Бульвар» (V—III ст. до н. е.) у північно-західній частині Миколаєва, біля нового Інгульського мосту. Обмежене вул. Пушкінською, Адміральською, Фалеївською та Інгульським спуском. Охоронні зони обумовлені конфігурацією сучасної забудови і вулицями. Вперше пам'ятка згадана у роботі І. В. Фабріциус «Археологическая карта Причерноморья УССР» (1951 р.). У ній зафіксовані такі дані про дослідження території пам'ятки: «В северо-западной части Николаевского полуострова, против Варваровского моста (*прим. авт.* — старого мосту), приблизительно до 1 км вглубь от берега в пяти-шести пунктах обнаружены находки различных эпох»; «к востоку от Ингульского моста (*прим. авт.* — старого мосту) на расстоянии около 0,75 км». Датовано періодом античності, межі не встановлені.

Пам'ятка фіксувалася лише наявністю підйомного матеріалу і згадкою в архівних паперах Миколаївського обласного краєзнавчого музею (на даний час не збереглися). У колективній праці «Античные поселения Нижнего Побужья» на 1990 р. усі античні об'єкти у центрі Миколаєва, які не мали власних назв, отримали нумерацію від 1 до 6 і не були прив'язані до сучасної місцевості, що дуже ускладнювало ідентифікацію об'єктів.

У 2019 р. була здійснена реконструкція Соборної площі міста (ці терени, за попередніми дослідженнями, потрапляли до охоронної зони античної пам'ятки). Тому будівельним роботам тут передували археологічні вишукування на всій площі.

Рис. 1. Антична яма

Рис. 2. Підвал магістрату

Територія проведення робіт вже була пошкоджена земляними роботами XIX—XX ст. Античний шар майже відсутній, зустрічався у перевідкладеному стані і не у всьому ареалі досліджень. Незважаючи на це, було виявлено і досліджено дві господарські ями античного періоду, підвал першого магістрату Миколаєва кінця XIX ст. і яму 1930—40-х рр. Дослідження проводились під час зняття пізніх нашарувань, насипів, перекопів на глибину до 1,4 м на ділянці площею 432 м^2.

Антична яма 1 має овальну в плані форму розмірами 2,2 × 1,6 м, витягнута по лінії північ—південь, дно — 0,82 × 0,79 м, глибина — від 0,27 до 0,5 м. Стінки з материкової глини жовтого кольору. Яма заповнена гумусом чорно-брунатного кольору, у ньому траплялась невиразна антична кераміка.

Антична яма 2 була перекрита невеликим вапняковим камінням розмірами 0,38 × 0,22 м. Під ним виявлено 0,02 м пропеченого багаттям шару. Розміри ями: верхній діаметр — 1,1 м, діаметр дна — 1,4 м, глибина — 0,23 м. Завдяки знайденим артефактам, зокрема ручкам і стінкам червоноглиняної амфори та денцю сіроглиняної столової посудини, можливо, є підстави говорити про початок існування пам'ятки з V ст. до н. е. і продовження життя тут до початку III ст. до н. е.

У підвалі Магістрату і бетонній ямі радянських часів знайдено: фарфоровий і фаянсовий посуд, оздоблений складним сюжетним розписом, бронзова монета дельфінчик VI—V ст. до н. е., фарфорова ручка зливного бачка унітазу німецького виробництва

початку XX ст., про що свідчить напис у нижній її частині «ZIEHEN». Античні ями збереглися фрагментарно і, виходячи з розмірів, тільки нижні частини (рис. 1). Підвал Магістрату зберігся завдяки його засипці до повного знищення будівлі у 1936 р. (не був помічений будівельниками; рис. 2).

На північ від дослідженої території в парку відпочинку фіксується не пошкоджений культурний шар 230-річної історії сучасного Миколаєва. Сподіваємося, що надалі реконструкція осереддя Миколаєва дозволить продовжити вивчення античної пам'ятки «Бульвар».

В.Фоменко, М.Товкайло, М.Дяченко

ДОСЛІДЖЕННЯ БАГАТОШАРОВИХ ПОСЕЛЕНЬ ГАРД І ЛІДИНА БАЛКА

Миколаївська експедиція ІА НАН України (керівник В. М. Фоменко) продовжила охоронні дослідження багатошарових поселень Гард і Лідина Балка, що розташовані у зоні запланованого підвищення рівня Олександрівського водосховища Южно-Українського енергокомплексу. Обидві пам'ятки знаходяться на правому березі р. Південний Буг (Бог), на відстані відповідно 2,5 і 3,5 км на південний схід від с. Богданівка Доманівського р-ну Миколаївської обл.

Багатошарове поселення Гард приурочене до нижньої частини клинуватого схилу тераси, обмеженого двома байрачними балками зі струмками (на так званому «гардовому клині»), навпроти Клепаного (Гардового) острова і скелі Пугач. У цьому році багаторічний розкоп було розширено у північному напрямку. Товщина культурних нашарувань сягає тут 2,0 м. Розчищено понад 20 м^2. Фактично це вже периферія поселення (відстань від північно-східного кута розкопу до краю тераси сягає кількох метрів), тому ця його частина вирізнялася меншою насиченістю культурних шарів і відповідно, відносно меншою кількістю отриманих артефактів. Але це зовсім не позначилось на результатах проведених робіт. Адже отримано масові археологічні матеріали доби раннього і пізнього неоліту, енеоліту, бронзи, римського часу і XIX — початку XX ст., що не лише підтверджують попередні висновки, а й дозволяють вносити корективи у датування та інтерпретацію тих чи інших матеріалів.

Крім культурних відкладів багатошарового поселення, не менш важливими поставали питання продовження досліджень розташованих тут само могильників маріупольського і усатівського типів. Що стосується могильника маріупольського типу, то у розкопі простежено частину кам'яної стіни, яка оточує могильник. Вона залягає тут у напрямку на північ—північний схід. Нових поховань могильника на дослідженій площі не виявлено.

Так само, у розкопі не виявлено і нових поховань усатівського типу. Отже, досліджені у 2006 і 2017 рр. поховання 2, 43 і 44 окреслюють північну межу усатівського могильника. Певна річ, проведеними у цьому й попередніх роках розкопками, дослідження могильника усатівського типу не завершено. Згідно загального плану уже відкритої частини могильника, він може продовжуватися у напрямку на північний захід. Саме цей напрямок виглядає найбільш перспективним для досліджень пам'ятки надалі.

Багатошарове поселення Лідина Балка розташоване за 0,7 км південніше «гардового клина» і Гардового (Клепаного) острова, у гирлі великої давньої балки під сучасною назвою Лідина (старі назви — Глицька, Зінцева), яка впадає у заплаву Південного Бугу. Вона розширюється до річки похилою надзаплавною терасою. Береговий зріз до затоплення височів над рівнем води на 3,5—4 м. Два яри (один неглибокий, маловиразний) прорізають терасу з південного заходу на північний схід, розділяючи її на три мисоподібні ділянки. Із них середня і північна більш похилі й нижчі за південну. Саме на вищому південному мисі розташоване поселення. Після підйому води до позначки 14,7—15,0 м, а зараз і до 16,9 м, берег розмивається через постійне коливання рівня Олександрівського водоймища під час роботи Ташлицької ГАЕС і обвалюється, руйнуючи культурний шар.

На поселенні розкопки велись на двох ділянках. На верхній ділянці, яка являє собою

Поселення Лідина Балка: гранітна антропоморфна брила із шару культури багатопружкової кераміки

додаткову прирізку до основного розкопу із заходу, розмірами понад 40 м^2, продовжено дослідження приміщення 4 багатокамерної будівлі XVIII—XIX ст. (верхній, перший культурний горизонт). Розчищено фундаменти північної і західної стін (східна і південна виявлені у попередньому сезоні). Приміщення прямокутної форми, розмірами зовні 6,8 × 4,8 м. Кам'яна основа стін 0,8 м завширшки викладена насухо з уламків різного розміру всередині траншеї, врізаної на глибину 0,3—0,4 м від рівня нижнього голоценового ґрунту. Підлога приміщення земляна, терасоподібна — південна її частина вище північної, перехід уступчастий, у вигляді сходинки до 0,2 м заввишки, укріплений камінням. Зсередини стіни і підлога обмазані шаром глини 4—5 см завтовшки і побілені. У південно-східному кутку, впритул до стін, залягав завал цегляної печі розмірами 1,5 × 2,0 м. На підлозі, зокрема поруч з піччю, лежало понад десяток цілих і роздавлених кухонних посудин (горщики, глеки тощо).

На східній, прирічковій ділянці площею понад 60 м^2 проведено розробку нижніх горизонтів культурного шару на глибину, здебільшого до валунно-галькової і скельної корінної породи. У центрі ділянки, у третьому зверху культурному горизонті (багатопружкової кераміки), знайдено масивну гранітну брилу антропоморфних обрисів, з напівкруглим виступом-головою, похилими плічками, паралельними боками і скошеним нижнім кінцем. Вона лежала пластом серед каміння і була орієнтована головою на північний схід. Довжина її — 1,15 м, ширина — 0,6—0,62 м, товщина — понад 0,3 м (рисунок). Описана знахідка розташована у межах культового комплексу культури багатопружкової кераміки і ймовірно, входила до складу останнього, разом із знайденими раніше на його території антропоморфними стелами і менгірами.

Загалом у нижніх горизонтах ділянки, при відсутності чіткого стратиграфічного розмежування, здобуто основну частину матеріалів більш давніх культур (від доби неоліту і енеоліту до ранньої бронзи). Особливо слід відзначити помітну концентрацію неолітичного кременю у її східних квадратах, у районі вивітреного валуна розмірами 2,0 × 1,2 м і крупного аморфного скельного уламка, що може вказувати на наявність десь поблизу місця обробки крем'яної сировини. Переважно це відходи виробництва, але є також кілька характерних нуклеусів, нечисленні призматичні платівки і їх уламки тощо. Водночас неолітична кераміка тут відсутня.

У результаті польових досліджень Лідиної Балки отримані нові матеріали для вивчення особливостей пам'ятки у різні періоди її існування. У зв'язку із знахідкою антропоморфного зображення першочерговим завданням наступного польового сезону буде виявлення західної межі культового комплексу, яка зараз перекрита бортом розкопу і будівельними рештками XVIII—XIX ст.

ОДЕСЬКА ОБЛАСТЬ

С. Іванова, А. Колесниченко, О. Савельєв, К. Савельєва,
О. Сінельніков, Л. Ковальський

ДОСЛІДЖЕННЯ ЕКСПЕДИЦІЇ «ОДЕСА — СХІД»

На півночі Одеської обл. розвідки проводилися в трьох районах (Великомихайлівський, Захарівський, Окнянський) (рисунок). Усі роботи здійснювалися з метою моніторингу стану пам'яток у зв'язку зі зміною цільового призначення земельних ділянок.

Під час проведення робіт, крім локалізації пам'яток археології і нанесення їх на схеми, встановлення їх координат, аналізу археологічних знахідок тощо, також визначалися охоронні зони кожної пам'ятки. В рамках дослідження були зібрані відомості про місце розташування, складалась характеристика території і встановлювались розміри видимих археологічних та історичних об'єктів і територій. У ході розвідок проведено археологічне дослідження і опис місць розташування історичних споруд (курганів, залишків поселень і стоянок).

Водночас обстежені дві вже відомі пам'ятки, які взяті під охорону державою як пам'ятки місцевого значення, а дві є нововиявленими.

Відомі пам'ятки

1. *Стоянка Гіржове* — багатошарова пам'ятка мезолітичного, пізньонеолітичного і енеолітичного часу, у 1961 р. відкрив В. Н. Станко (експедиція П. І. Борисковського).

Стаціонарне дослідження стоянки проводив В. Н. Станко в 1962—1964 рр. Під час розвідки оглянуто старий розкоп стоянки Гіржове, розташованої на терасоподібному мисі (100 × 100 м) правого берега р. Кучурган, 300 м на південь від с. Гіржове Великомихайлівського р-ну Одеської обл.

У ході розкопок дослідник встановив її багатошаровість, виявлені матеріали належать

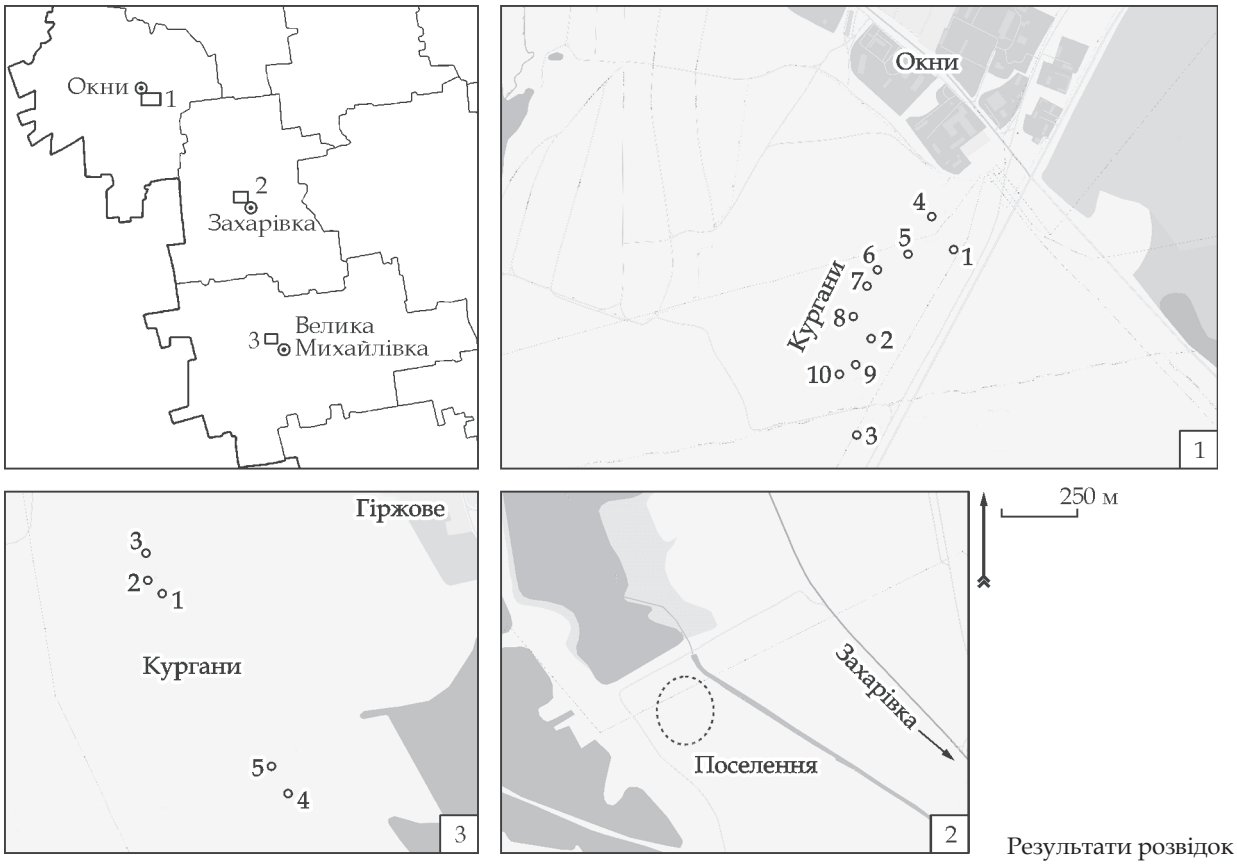

Результати розвідок

до мезоліту, пізнього неоліту, а також до трипільської і черняхівської культур.

Огляд пам'ятки виявив, що місцевість довкола неї зазнала істотних антропогенних змін, проте і досі виразно простежуються контури розкопу. На цьому місці розбито лісові насадження, які зайняли частину стоянки. Ймовірно, оранка для висадження дерев зруйнувала культурний шар на пошкодженій частині, але розкоп частково законсервовано корінням дерев. Навколо і під викидами з розкопу можна припускати добру збереженість культурного шару.

2. *Курганний могильник Окни* знаходиться на полі, що знаходиться на південний захід від автостанції районного центру Окни, яка розташована на південному сході згаданого селища. До його складу входить 11 курганів. Дослідженнями цього могильника (розвідками) відкориговані дані щодо розміщення і стану курганів, які вже неодноразово привертали увагу дослідників при вивченні пам'яток регіону. Отримані GPS-координати мають важливе значення у зв'язку з поступовим зникненням насипів і неможливістю їх фіксування у майбутньому.

Нововиявлені пам'ятки

1. *Курганний могильник Гіржове.* У результаті розвідок 2019 р. на захід від південного краю села на відстані 1 км, біля польової дороги візуально зафіксовано три курганні насипи (№ 1—3). З них найвищий курган (№ 1) має висоту близько 2—2,5 м, діаметр близько 60 м, на його вершині росте дерево. Два інших кургани менших розмірів (1,5—2 м заввишки) розорані. Середній курган (діаметром 50 м) виявлено північніше від великого. Вони торкаються розораними полами. Найменший, північний курган має діаметр близько 25 м. Ще два кургани вдалося зафіксувати на супутниковому знімку 2017 р. (№ 4, 5, діаметром 25 та 35 м; рисунок).

Зазначимо, що на військово-топографічній карті Російської імперії, складеній під керівництвом Ф. Ф. Шуберта в середині XIX ст., позначено 14 курганів, що тягнуться ланцюгом із заходу від населеного пункту м. Филиціяновка (Гіржове) до Богуславки. Вже на військово-топографічній карті 1917 р. на карту нанесено лише два кургани на південний захід від села Филиціяновка (Гіржове).

2. *Поселення Захарівка* розташоване на останці (мисі) заплавної тераси балки Кошарка, на її правому березі, з південно-західного боку від дороги з твердим покриттям Захарівка—Новошипка, в 150 м на південний схід, нижче за течією від греблі та в 970 м на північний захід від перетину вулиць Фрунзе і Комсомольська смт Захарівка (Захарівського р-ну) (рисунок). Площа пам'ятки становить 2,5 га. На поверхні виявлені численні черепки ліпного посуду і кістки тварин. Знахідки утворювали, щонайменше, одне виразне скупчення підпрямокутної форми, розмірами 20 × 10 м, хоча зустрічалися і поза його межами. На рілі площа скупчення виділялось плямою, пофарбованою крихтою від піщанику в жовтий колір. Ймовірно, йдеться про рештки споруди з каменю, пошкодженої оранкою. Форми вінець і фрагменти стінок посуду, орнаментованих наліпними валиками, розчленованими пальцевими вдавленнями, дозволяють припустити, що виявлена пам'ятка відноситься до пізньої пори доби бронзи.

Отже, розвідки 2019 р. дозволили уточнити дані про декілька відомих пам'яток Одеської обл. і відкрити два нових археологічних об'єкти.

Д. Кіосак, В. Денисюк, М. Дембец, Т. Зайле, А. Колесниченко

РОЗКОПКИ ПОСЕЛЕННЯ КУЛЬТУРИ ЛІНІЙНО-СТРІЧКОВОЇ КЕРАМІКИ КАМ'ЯНЕ—ЗАВАЛЛЯ

Кам'яне—Завалля виявив 1974 р. загін Одеського університету імені І. І. Мечникова під керівництвом В. Н. Станка як черняхівську пам'ятку. Матеріали інших археологічних періодів зібрано на його поверхні у 2011 р. Із 2012 р. на поселенні проводилися стаціонарні дослідження, якими в локусі «Третій мис» відкрито групу ям неолітичного часу. В 2017 р. артефакти зібрано на захід від дороги Кам'яне—Завалля, між нею і невеликим заводненим подом, у локусі названому «Відьмин мочар». 2018 р., тут шурфом було перерізано яму культури лінійно-стрічкової кераміки (КЛСК), заповнену численними уламками обмазки. Відповідно, 2019 р. вирішено дослідити цей об'єкт повністю. Яма одержала номер 2003.

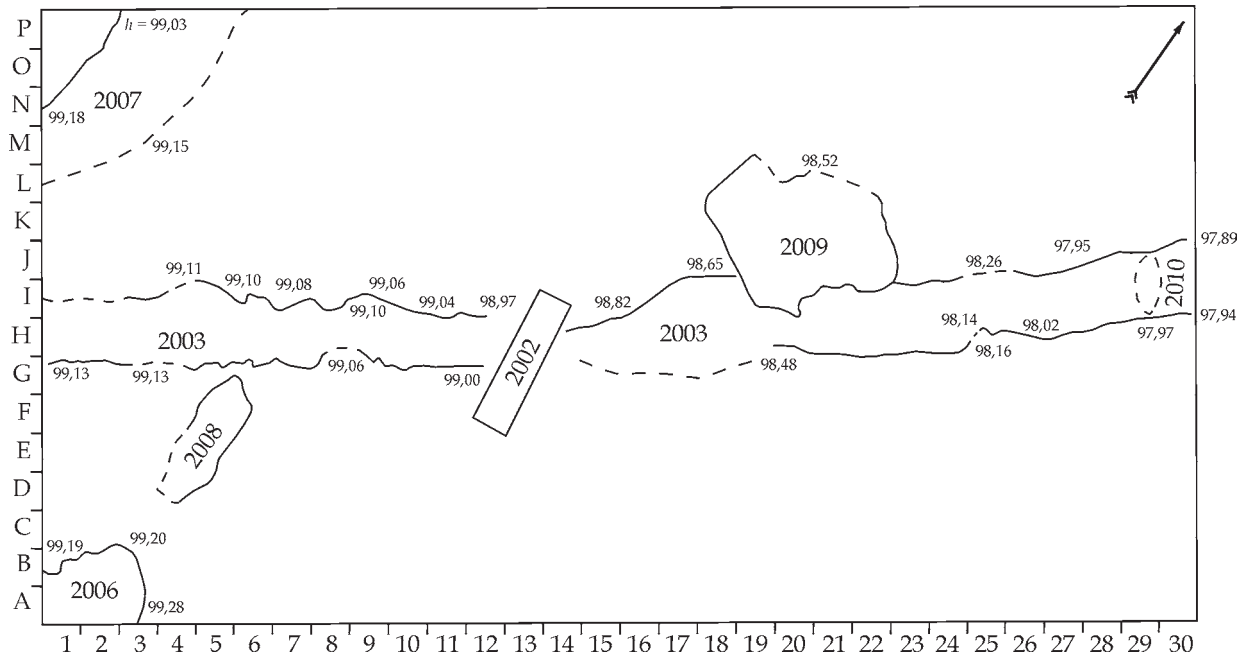

План розкопу 2. **Умовні позначки**: пунктир — гіпотетичні контури об'єктів; суцільна лінія — простежені контури об'єктів; *h* = 99,88 — глибини від умовного нуля; 2002 — шурф 2018 р.; 2003, 2006 тощо — номери об'єктів

Розкоп 2 було розбито за очікуваним напрямком ями 2003, а не за сторонами світу. Він мав розміри 30 × 16 м і фактично розташовувався довгими стінками перпендикулярно до невеликої розораної улоговини, яка вже по інший, східний, бік дороги Кам'яне—Завалля, відділяла «третій мис» від «четвертого мису».

Розкопом 2 відкрито групу ям неолітичного часу (рисунок). Усього їх зафіксовано шість. Через увесь розкоп тягнулась яма 2003. Вона мала характер лійчастоподібного у перетині рівчаку 1,5—3,8 м завширшки, до 0,80 м завглибшки від рівня виявлення (близько 1,60 м від поверхні). Заглиблення було найширшим у горішній (відносно схилу до улоговини) і середній частинах. На решті площі воно являло собою неглибокий (до 0,60 м від рівня виявлення), нешироκий (1—2 м) рівчак з субпаралельними, досить крутими краями. Прикметною рисою структури є щільне скупчення обмазки у 8—14 м від горішнього краю розкопу в межах згаданого заглиблення. Серед обмазки зустрічалися фрагменти з відбитками жердин. Отже, можливо, йдеться про рештки стіни. Об'єкт 2003 продовжувався в горішню стінку розкопу 2, проте, вже зовсім неглибокою западиною. Можна, припускати, що тут виявлено його кінець. У нижній частині розкопу 2 об'єкт 2003 був перерізаний ямою 2010, тому протилежний його край не виявлено.

Дві ями перерізали об'єкт 2003. Яма 2009 врізалась у нього в 10—14 м від нижнього краю розкопу 2 і перерізала його північно-західну стінку. Вона мала розміри 4 × 5 м і була неправильної ромбоподібної форми, витягнутої гострим кутом у бік улоговини. Стінки її досить круті і розміри зменшувались лише при дні. На глибині 1,91 м від умовного нуля контур ями розподілився на кілька заглиблень, вказуючи на дуже нерегулярну форму дна. В найбільшому заглибленні виявлено лінзу золи у поперечнику 1,5 м, товщиною до 5—6 см. Прокалення під лінзою бракувало, а отже, складно говорити про обладнане вогнище. Можливо, йдеться про зону евакуації решток горіння. Яма 2009 була глибшою від ями 2003 і сягала 2,35 м від умовного нуля (близько 1,60 м від рівня виявлення).

Яма 2010 перерізала найнижчу частину об'єкту 2010. Досліджено лише її невелику частину 1,5 × 1,7 м. Яма 2010 мала заповнення насиченого темно-сірого кольору і містила численні знахідки, зокрема, повний профіль кубку КЛСК і фрагменти обробленого рогу.

У горішній частині розкопу 2 зафіксовано три ями, не пов'язані з об'єктом 2003.

Яма 2007 півколом охоплює західний кут розкопу 2. Її ширина сягає трьох метрів і вона продовжується в південно-західній і північно-західній стінках розкопу. Глибина близько 1,20 м від рівня виявлення. Знахідки у ній нечисленні.

Яму 2008 досліджено повністю на квадратах С/4—G/6. На верхньому рівні розчистки вона сприймалася як частина ями 2003, але із заглибленням стало зрозуміло, що вони відокремлені нешироκою перемичкою. Яма 2008 мала коритоподібну форму 3,6 × 1,4 м. Стінки її дуже стрімкі. Яма фактично не звужува-

лася до дна. Від рівня виявлення її глибина становила 1,3 м. На дні ями виявлено пляму золи. В розрізі вона мала підквадратну форму, близько 10 см завтовшки. Чітко відрізнялися незначне прокалення, вуглистий і золистий прошарки. Тому, ймовірно, горіння відбувалося на місці, проте, скоріш, йдеться про один епізод спалення, ймовірно, дерева. Яма принесла виразну колекцію черепків посуду культури лінійно-стрічкової кераміки, зокрема, археологічно цілу неорнаментовану мініатюрну посудину.

Яма 2006 займала південний кут розкопу 2. Вона продовжувалась у південно-західну і південно-східну стінки. Досліджений сектор ями мав напівокруглу форму. Яма дещо звужувалась до дна і, сягаючи глибини 2,15 м від умовного нуля, була найглибшим виявленим об'єктом. Яма 2006 принесла найвиразнішу колекцію з численних черепків посуду і уламків кісток тварин.

Виявлені об'єкти не групуються у типові для КЛСК моделі розподілу. Яма 2003 далека за формою від типових «довгих ям» КЛСК. За орієнтацією, очевидно, можна поєднати ями 2008 і 2007. Вони спрямовані з невеликими відхиленнями меридіонально. Ймовірно, до них за заповненням і територіальною близькістю відноситься яма 2006.

Яма 2003 і ями, що її перерізають (2009 і 2010) формують окремий комплекс, який орієнтовано з південного заходу на північний схід. Стратиграфічні спостереження за співвідношенням ям 2008 і 2003, дозволяють обережно припускати, що яму 2003 споруджено першою. Отже, вирізняються два хронологічних горизонти на площі пам'ятки: яма 2003 і дві непов'язані прямою стратиграфією групи об'єктів, які були викопані пізніше від неї: об'єкти 2006—2008, з одного боку, і 2009, 2010 з іншого.

Розкопки принесли численну колекцію знахідок. Особливо насиченими матеріалом були ями 2008 і 2006. Загалом, керамічна колекція відповідає уявленням про матеріальну культуру КЛСК на «нотній» фазі розвитку. Представлені тонкостінні посудини урізано-сферичної і напівсферичної форми (типу 1 за О. В. Ларіною). Декоровано їх прокресленими лініями, розподіленими ямками — «нотками». В ямі 2008 зустрічаються і незвичні випадки орнаменту: з насічок, які повністю вкривають тулуб посудини, коротких хвилястих прокреслених ліній, насічок, організованих у смуги. Скоріш за все, йдеться про «імпорт» з інших регіонів поширення КЛСК, зокрема, з ареалу групи Шарка.

Отже, на поселенні КЛСК Кам'яне—Завалля виявлено дві групи ям неолітичного часу. Вони відображають кілька послідовних епізодів заселення площі пам'ятки. Колекція керамічних знахідок значно поповнює уявлення про розмаїття матеріальної культури мешканців пам'ятки на «нотному» етапі розвитку КЛСК.

І. Піструіл, А. Главенчук

РОЗВІДКА СТОЯНКИ БІЛОЛІССЯ

Автори провели обстеження території стоянки Білолісся. Пам'ятка розташована на правому березі р. Сарата на південний захід від південної околиці с. Михайлівка Саратського р-ну Одеської обл. (рис. 1).

Стоянку відкрив А. Кремер у 1957 р. Додаткове обстеження пам'ятки у 1959 р. провів В. І. Красковський. Досліджував В. Н. Станко у 1965—1966, 1977 рр. і Т. М. Швайко у 1991 р. Розкопками В. Н. Станка у 1965—1966 рр. досліджена центральна частина пам'ятки з декількома скупченнями археологічного матеріалу. Дослідження 1977 і 1991 рр. (на захід і південь від першого розкопу) дали невелику кількість археологічних знахідок. Але, на думку В. Н. Станка, далі на захід від розкопу 1977 р., можливо, ще розташовані скупчення археологічного матеріалу. Всього за всі роки досліджень знайдено близько 1200 кременевих виробів. Археологічний матеріал відноситься до шан-кобинської археологічної культури. В. Н. Станко датував стоянку добою раннього мезоліту. Але, на думку інших дослідників, пам'ятка датується фінальним палеолітом. Є повідомлення і про абсолютну дату — 8900 ± 190 ВР (Кі-10886). Не менш дискусійним також є питання про кількість культурних шарів на пам'ятці.

Завданням археологічної розвідки було встановлення перспективи продовження дослідження пам'ятки.

На початку досліджень встановлено, що значна частина охоронної зони пам'ятки відведена під будівництво сонячних енерго-

Рис. 1. Схема розташування стоянки Білолісся та земельних ділянок ТОВ «Михайлівська СЕС» і «Приморська енергогенеруюча компанія» на південний захід від с. Михайлівка

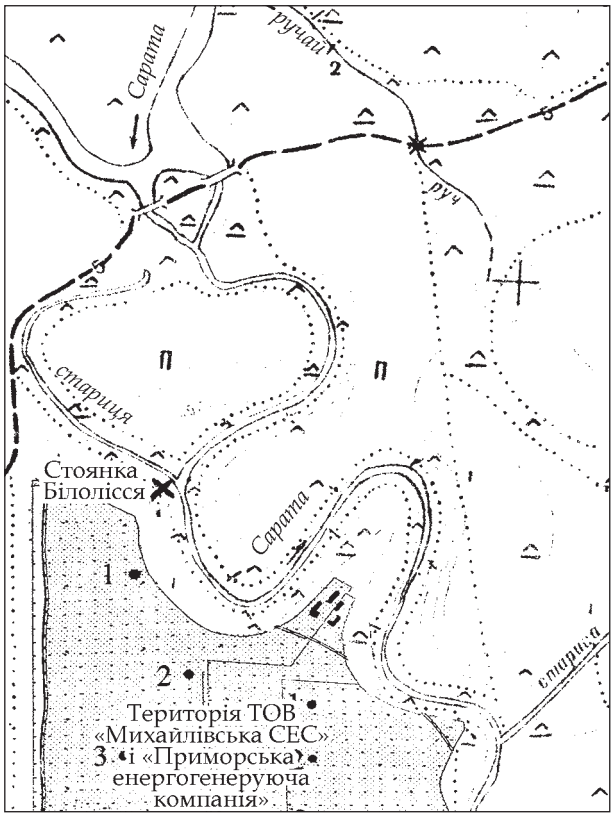

генеруючих станцій, територія огороджена і проводились будівельні роботи.

За домовленістю з керівництвом будівництва проведений огляд ям, котлованів і траншей. Глибина котлованів під будівлі та споруди досягала 1—1,10 м, траншеї — 0,6 і 1 м завглибшки. Таким чином, глибина котлованів і окремих траншей досягала жовтого лесоподібного суглинку. Археологічного матеріалу на території будівництва під час проведення землерийних робіт не зафіксовано.

На території пам'ятки, на захід від розкопу 1977 р., закладено чотири шурфи загальною площею 6 м². Шурфи 1 (1 м²) і 2 (3 м²) розташовані безпосередньо поряд з захід-

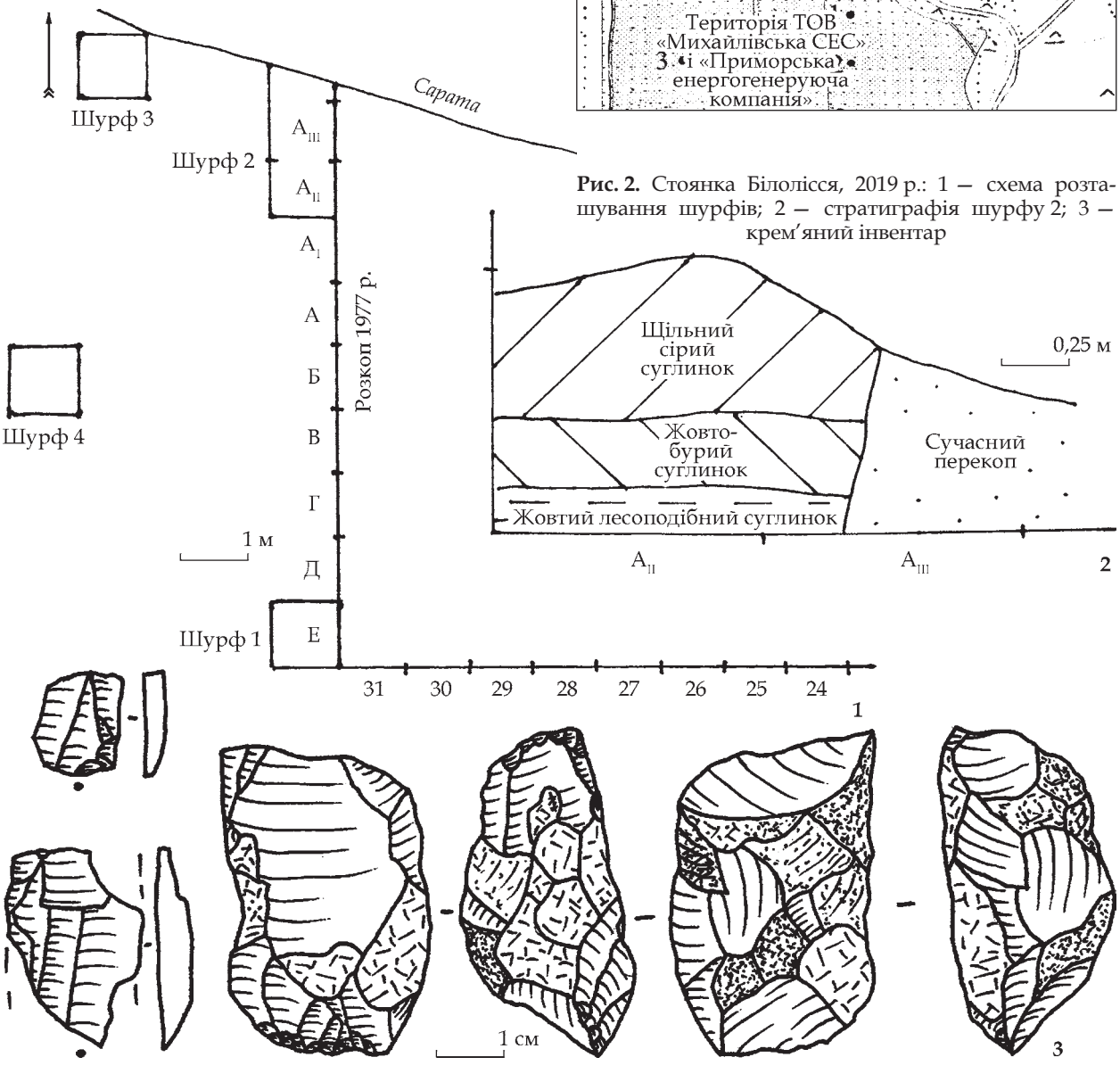

Рис. 2. Стоянка Білолісся, 2019 р.: 1 — схема розташування шурфів; 2 — стратиграфія шурфу 2; 3 — крем'яний інвентар

ною бровкою розкопу 1977 р. Шурфи 3 і 4 розташовані на декілька метрів західніше від західної бровки розкопу 1977 р. (рис. 2: 1).

Стратиграфія відкладень в шурфах однакова і збігається зі стратиграфією, що зафіксована під час попередніх досліджень пам'ятки: сірий суглинок, жовто-бурий суглинок з карбонатними стяжіннями і жовтий лесоподібний суглинок (рис. 2: 2). Невеликі розбіжності є тільки у потужності верхнього шару (від 0,45 до 0,6 м). Шурфи прокопані до глибини 100 ± 10 см. Подальшому поглибленню шурфів заважала виступаюча вода. Рівень води в річці у 2019 р. був досить високий. Так звана «стариця» річки, вздовж якої знаходилась стоянка, затоплена. Наприклад, у 1991 р. під час проведення останніх досліджень і у 2011 р., коли автори відвідували місце стоянки, рівень річки був значно нижчий — такий, що «стариця» залишалась не затопленою. Крім того, попередніми дослідженнями встановлено, що максимальна глибина культурного шару досягає 0,7—0,8 м.

У шурфах знайдено вісім оброблених кременів (шурф 1 — один відщеп, шурф 2 — два відщепи і уламок ретушованої пластини, шурф 3 — один відщеп і шурф 4 — обпалений уламок і два перетини пластин; рис. 2: 3). Кременеві вироби переважно знайдені в нижній частині сірого суглинку (на глибині близько 0,45—0,6 м) і один уламок пластини — у верхній частині жовто-бурого суглинку (шурф 2). Ще один нуклеус знайдено на ґрунтовій дорозі приблизно в 5 м від південно-західного кута розкопу 1977 р. Крім того, в шурфі 4 на глибині близько 0,45—0,5 м знайдено уламок напіврозкладеної кістки.

Результати робіт 2019 р. на пам'ятці можливо інтерпретувати по-різному. З одного боку, можна припустити, що пам'ятка практично повністю досліджена, а залишився малопотужний культурний шар периферії стоянки. З іншого боку, не виключено також, що наявність скупчень археологічного матеріалу, може опинитись між шурфами 2019 р. і далі на захід.

К. Савельєва

РОЗВІДКИ НА УЗБЕРЕЖЖІ ДНІСТРА І ДНІСТРОВСЬКОГО ЛИМАНУ В БІЛЯЇВСЬКОМУ РАЙОНІ

Співробітниками відділу археології Криму та Північно-Західного Причорномор'я здійснені розвідки, головною метою яких було визначення сучасного стану збереженості археологічних пам'яток і фіксація їх географічних координат за допомогою GPS пристрою. Маршрут розвідки був обмежений територією від північної околиці м. Біляївка на півночі до межі Біляївського і Овідіопольського р-нів на півдні. Обстежені пам'ятки представлені в порядку їхнього розташування з півночі на південь (рис. 1, 2).

1. Пізньопалеолітичне місцезнаходження *Зелений Хутір* розташоване на мису, утвореному лівим берегом Дністра і правим берегом р. Курудорова, на відстані 1 км на захід від північної околиці м. Біляївка. Поля, на яких розташована пам'ятка на момент обстеження були розорані. Виявлено значну кількість уламків кременя, зокрема, оброблених.

2. Курган поблизу м. Біляївка. Розташований на тому самому полі, що й пізньопалеолітичне місцезнаходження Зелений Хутір (його північна частина), на відстані 350 м на північ від автошляху Біляївка—Яськи, 600 м на захід від ставка Три Карасі (сучасна назва ставка, утвореного в Курудоровій балці). Курган має висоту 2,6 м, діаметр 70—80 м. Стан збереження незадовільний, він розорюється. На вершині викопана яма до 0,7 м завглибшки. Поблизу кургану виявлений фрагмент ручки і дві стінки амфор.

3. Античне поселення *Біляївка II* (IV—III ст. до н. е.) розташоване на відстані 1 км на південь від водопровідної станції «Дністер», на південно-західній околиці міста, на мису, обмеженому з півдня широкою балкою. В теперішній час територію повністю забудовано.

4. Двошарове поселення *Біляївка III* (IV—III ст. до н. е. і перших століть нової ери) розташоване на відстані 1,6 км на північний схід від водопровідної станції, на південно-західній околиці міста, на пологом мису між двома широкими балками. Зі сходу територія обмежена путівцем. На час обстеження більша частина поселення була зайнята приватним підприємством, оточеним високим парканом. Інша частина зруйнована обривом.

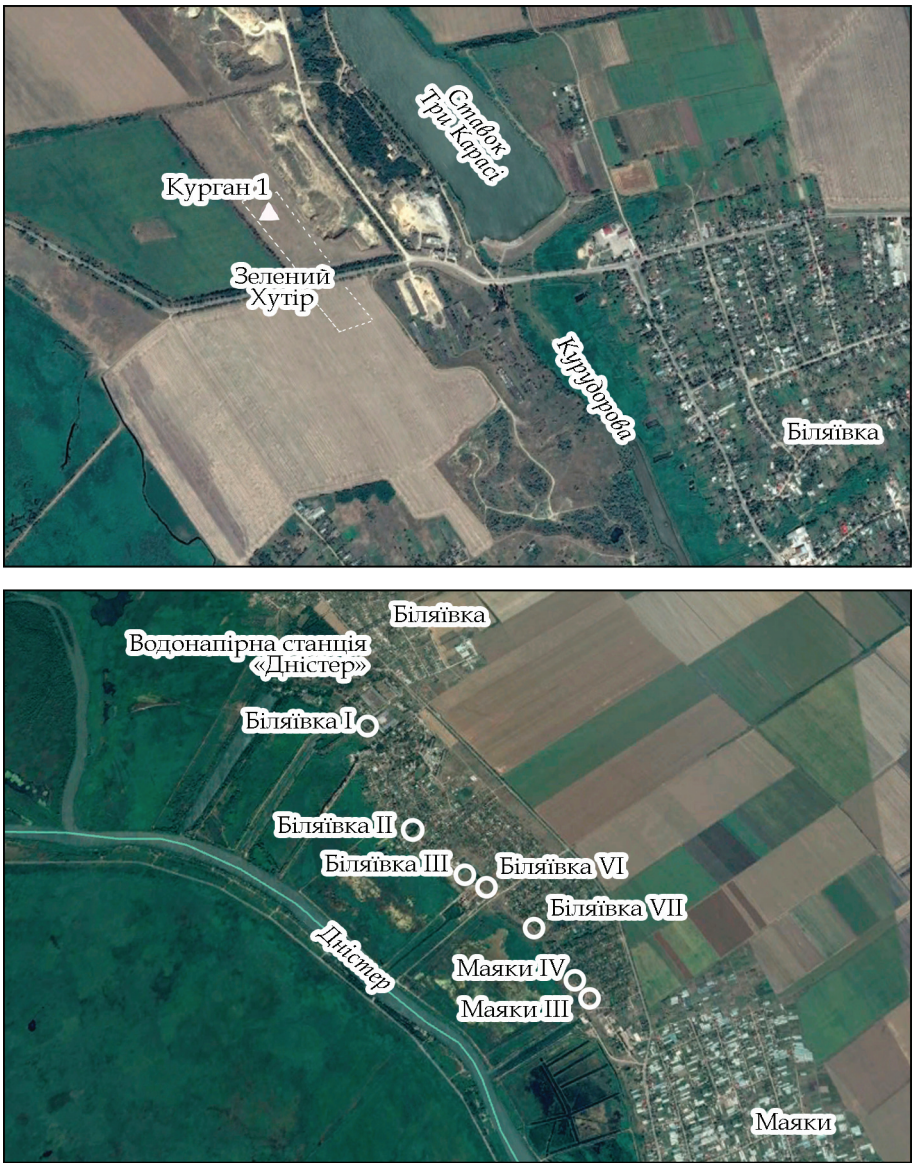

Рис. 1. Досліджені пам'ятки поблизу і в межах м. Біляївка

5. Античне поселення *Біляївка VI* (IV—III ст. до н. е.) розташоване на відстані 1,7 км на північний схід від водопровідної станції, на південно-західній околиці міста, на мису, який обмежується з півдня широкою балкою, що розгалужується. Зі сходу територія обмежується ґрунтовою дорогою. Поверхня мису щільно задернована. Схил мису стрімкий, в стінках обриву виявлені профілі двох ям і заглиблення (землянки?). В безпосередній близькості від цих об'єктів виявлено фрагмент вінчика амфори Хіосу, кілька фрагментів інших амфор, червоноглиняного і ліпного посуду.

6. Античне поселення *Біляївка VII* (IV—III ст. до н. е.) розташоване на відстані 2 км на північний схід від водопровідної станції, на південно-західній околиці міста, на мису, обмеженому з півдня широкою балкою. Мис має крутий схил, з півночі закінчується обривом 10—15 м заввишки. Знайдено фрагменти червоноглиняної і ліпної кераміки.

7. Поселення *Маяки IV* (VI—V ст. до н. е., відомі також окремі матеріали IV—III ст. до н. е.) розташоване на відстані 2,25 км на північний захід від центру села, на високому мису, обмеженому балками. Більшу частину території в теперішній час займають приватні ділянки з будинками і городами. На південному схилі виявлене скупчення фрагментів кераміки. На стежці, що проходить між ділянками, на відстані 100 м від краю мису, знайдено кілька фрагментів амфор, серед них — фрагмент ручки червоноглиняної амфори Лесбосу.

8. Двошарове поселення *Маяки III* (IV—III ст. до н. е. і перших століть нової ери) розташоване на відстані 1,9 км на північний схід від центру села, на мису між двома неглибокими балками, на території електропідстанції. Територія частково забудована, використовується місцевими мешканцями для викиду будівельного сміття. Мис має круті схили. На схилах виявлені фрагменти кера-

Рис. 2. Досліджені пам'ятки поблизу і в межах с. Маяки

мічного посуду. Знайдено фрагменти амфор (зокрема, світлоглиняних перших століть нової ери), червоноглиняного, сіроглиняного, червоно лакового і ліпного посуду.

9. Античне поселення *Маяки V* (IV—III ст. до н. е.) розташоване в межах села на відстані 0,8—0,9 км від центру, на березі з невисокими схилами. З півдня обмежене балкою. Територія поселення забудована в радянські часи. Площу не визначено.

10. Двошарове поселення *Маяки II* (IV—III ст. до н. е. і періоду пізньої бронзи) розташоване на відстані 1,5 км на південь від центру села, на мису обмеженому двома балками. Поверхня задернована. Частина мису зруйнована кар'єром. В стінках обриву прослідковуються профілі кількох об'єктів (у вигляді темних плям). Зафіксовані грабіжницькі шурфи. Знахідки: фрагменти стінок ліпного посуду періоду пізньої бронзи.

11. Античне поселення *Маяки VI* (IV—III ст. до н. е.) розташоване на південно-західній околиці села, на відстані 1,7 км на південь від центру, 300 м на північний захід від обсерваторії, на мису, утвореному двома балками. Мис має стрімкі схили. Поверхня задернована. Знахідки: кілька фрагментів стінок амфор.

12. Двошарове поселення *Маяки I* (кінець V—III ст. до н. е. і усатівської культури) розташоване на південно-західній околиці села, на відстані 2,3 км на південь від центру села, 0,3 км на південний захід від обсерваторії, на мису, утвореному двома балками. Поверхня задернована.

13. Античне поселення *Маяки VIII* (IV—III ст. до н. е.) розташоване на відстані 2,5 км на південний схід від центру села, на мису обмеженому зі сходу улоговиною, із заходу лісосмугою. В теперішній час поле, на якому розташоване поселення, розорюється. Виявлено значну кількість фрагментів амфор і ліпного посуду.

Пам'ятки, обстежені під час розвідки, переважно розташовані в територіальних межах двох населених пунктів — м. Біляївка і

с. Маяки. В теперішній час обидва пункти фактично з'єднуються один з одним. Територія пам'яток активно забудовується або використовується для господарських потреб. Не доступним для розвідки виявилося античне поселення Біляївка I, оскільки його залишки розташовані на закритій території водопровідної станції. Території античних поселень Біляївка II і Маяки V на сьогодні повністю забудовані. Ще одним негативним для збереження пам'яток фактором є руйнування берега під впливом природних факторів. Таким чином, найбільш перспективним для подальших досліджень є поселення Маяки VIII, яке розташоване за межами с. Маяки і не піддається руйнуванню.

О. Савельєв, Р. Карасевич-Щипьорскі

РОБОТИ БІЛГОРОД-ТІРСЬКОЇ МІЖНАРОДНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ НА ПРАВОБЕРЕЖЖІ ДНІСТРОВСЬКОГО ЛИМАНУ

Після незначної перерви свою роботу продовжила Білгород-Тірська експедиція ІА НАН України. В рамках виконання угоди про наукове співробітництво між ІА НАН України та Інститутом археології Варшавського університету і нового спільного українсько-польського проєкту дослідження античного міста Тіра та його округи, проведена розвідка на правому узбережжі Дністровського лиману. Роботи зосереджувалися переважно поблизу північної бухти Будацького лиману (Шаболат) і с. Біленьке Білгород-Дністровського р-ну. Головними завданнями були обстеження пам'яток, перевірка їх сучасного стану, фіксація географічних координат, пошук фортифікаційних укріплень римського часу (римського форту) і залишків портових споруд. Підставою припускати наявність цих об'єктів, окрім іншого, є знахідки вівтарів з латинськими написами, які використовувалися в якості закладних плит у похованнях на відомому черняхівському могильнику Біленьке. У складі експедиції також працювали ще два окремих загони, які проводили розвідки на пам'ятках лівого берегу Дністра і Дністровського лиману в Біляївському та Овідіопольському р-нах.

Нижче представлений список пам'яток, що обстежені в порядку їх виявлення (рисунок) [1].

1. Поселення Біленьке I. Розташоване на північній і північно-східній околиці села, біля колишньої ферми, з обох сторін від автошляху Білгород-Дністровський — Сергіївка. Поле, на якому воно розташоване, активно розорюється. Раніше визначена площа становила приблизно 150 × 70 м. Однак було встановлено, що поселення тягнеться далі на північний захід і займає значно більшу площу. Зібрано підйомний матеріал: фрагменти ліпного керамічного посуду епохи пізньої бронзи, сироглиняної кераміки і амфор перших століть нової ери, кухонного посуду з хвилястим орнаментом балкано-дунайської культури. Отже, поселення було багатошаровим, а точніше, тут було декілька різночасових поселень, що частково перекриті один одним.

2. Поселення Біленьке III (попередня назва). Розташоване на північно-східному березі Аккембетської затоки, на території села, на городах. Під час обстеження знайдений різноманітний матеріал, зокрема, декілька фрагментів світлоглиняних і червоноглиняних амфор римського часу.

3. Курган. Розташований на відстані 300 м від північно-західної околиці с. Біленьке, поруч з колишньою фермою. Висота — близько 1,5 м, діаметр — до 30 м. Не розорюється.

4. Курган. Розташований на відстані 1 км на північний схід від східної околиці с. Біленьке. Висота — 3 м, діаметр — 50 м. Розорюється.

5. Курган (?). Розташований в 500 м на південний захід від попереднього кургану, в посадці. Висота — 0,5 м, діаметр — до 10 м. Не розорюється.

6. Курган. Розташований в 100 м на південний захід від попереднього кургану, в посадці. На вершині кургану є геодезичний знак (репер ГУГК). Висота — 1 м, діаметр — до 10 м. Не розорюється.

7. Курган. Розташований на південно-східній околиці с. Біленьке, на правому березі Аккембетської затоки. Висота — до 0,2 м, діаметр — 15—20 м. Розорюється.

1. Номери відповідають номерам на карті.

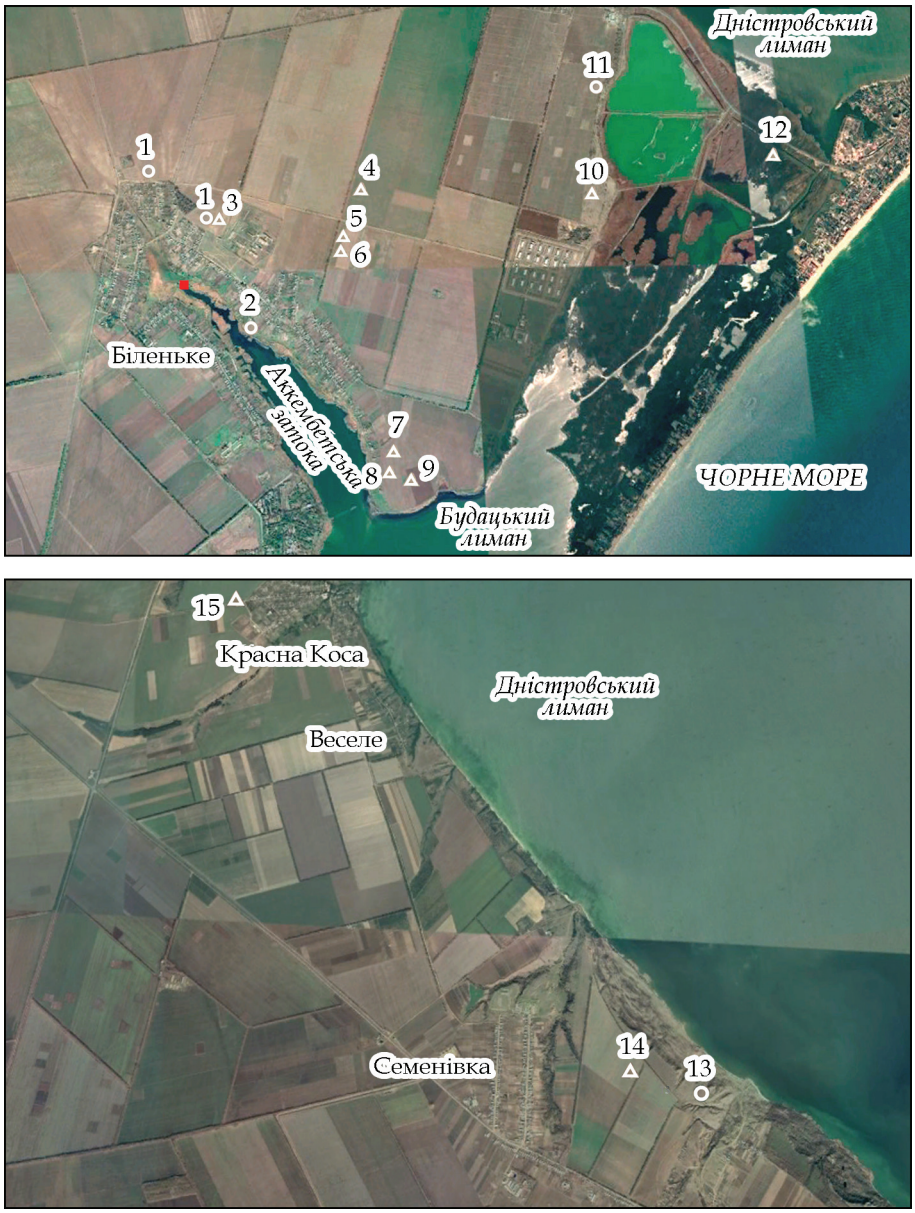

Рис. 1. Карта розташування обстежених пам'яток

8. Курган. Розташований приблизно в 250 м на південний захід від попереднього кургану. Висота — до 0,2 м, діаметр — 15—20 м. Розорюється.

9. Курган. Розташований приблизно в 220 м на південний схід від попереднього кургану. Висота — до 0,2 м, діаметр — 15—20 м. Розорюється.

10. Курган Попова Могила. Розташований приблизно в 1,5 км на південний захід від поселення Затока I. Висота — 10 м, діаметр — 60 м. Не розорюється.

11. Поселення Затока I. Розташоване в 2 км на північний захід від смт Затока, на березі Будацького лиману. Площа приблизно 450 × 150 м. Датовано IV—II ст. до н. е. Частина території поселення в теперішній час зайнята виноградниками Шабського виноробного заводу. Під час обстеження зафіксовано велику кількість грабіжницьких ям і фрагментів кераміки (зокрема, будівельної), переважно, амфорної тари.

12. Курган (?). Розташований приблизно в 0,6 км на північний захід від с. Затока, з правої сторони від автошляху. Висота — до 5 м, діаметр — близько 40 м. Не розорюється.

13. Поселення Південне II. Розташоване на північний схід від однойменного села, на північному березі балки, що впадає у Дністровський лиман. Займає площу приблизно 100 × 60 м. Під час обстеження зафіксовані грабіжницькі шурфи, з яких зібраний підйомний матеріал (фрагменти амфор і сироглиняного посуду), що відноситься до IV—III ст. до н. е. і перших століть нової ери. Південно-східна частина поселення використовується як кар'єр для видобутку глини. З південного заходу від поселення розташований земляний (Змійовий) вал, приблизно 1 м заввишки. Таке розташування фортифі-

каційної споруди викликає певний інтерес і показує очевидну необхідність і перспективність її попереднього геофізичного дослідження.

14. Курган. Розташований приблизно в 1,1 км на схід від південно-східної околиці с. Семенівка, і 0,9 км на північний захід від поселення Південне II. Висота — до 1,5 м, діаметр — близько 30 м. Розорюється.

15. Курган. Розташований приблизно в 100 м на захід від північної околиці с. Красна Коса, на північ від дороги в село. Висота — до 1 м, діаметр — близько 30 м. Розорюється.

Отже, були обстежені чотири поселення і одинадцять курганів (два з яких під питанням). Географічні координати всіх локалізованих пам'яток вперше зафіксовані GPS пристроєм.

Також за допомогою квадрокоптера зроблена аерофотозйомка досліджуваної території. Нових даних, що доповнювали б відомості про карту пам'яток і їх особливості тут, не виявлено, можливо для цього було б доцільним виконати сканування з повітря за допомогою LIDAR.

У північній частині акваторії Будацького лиману, в Аккембетській затоці додатково проводилося неінвазивне підводне дослідження за допомогою гідролокатора. Поблизу північно-східного берега лиману незвично низький рівень води і густо зарослий літоральний пояс. Встановлена дуже потужна товщина донного осаду. Незважаючи на незначну глибину, вдалося скласти батиметричний план перевіреної частини затоки. В її північно-західному секторі зафіксована аномалія — помітно виражена западина діаметром близько 20 м. Для її подальшого вивчення потрібне застосування додаткового технічного обладнання.

І. Сапожников, А. Колесниченко, О. Савельєв, К. Савельєва, О. Сінельніков, Л. Ковальський

ОБСТЕЖЕННЯ ПІВДЕННИХ І ЗАХІДНИХ РАЙОНІВ ОДЕЩИНИ

Співробітники відділу археології Криму та Північно-Західного Причорномор'я ІА НАН України здійснили низку археологічних розвідок на землях Арцизького, Білгород-Дністровського, Болградського, Ізмаїльського, Кілійського, Ренійського, Саратського, Тарутинського, Татарбунарського і Лиманського р-нів (рисунок). Обстеження проводили на ділянках, які розташовані в межах охоронних зон пам'яток, що за проєктом землеустрою передаються у власність громадянам для ведення селянського господарства або будівництва. Загалом здійснено близько 80 експертиз. Мета цих робіт полягала в наступному: 1) з'ясування наявності культурного шару поселень, курганів та інших, вже відомих або нововиявлених об'єктів; 2) визначення площі поширення підйомних матеріалів як безпосередньо на територіях досліджуваних ділянок, так і поза їх межами; 3) фіксація стану збереженості пам'яток.

У результаті розвідок обстежено 20 пам'яток, переважно поселенських структур. Хронологічний діапазон охоплює значний період від доби мезоліту до середньовіччя. Більшість відомих за розвідками пам'яток є дво- або багатошаровими. В межах досліджуваних ділянок проведено візуальний огляд таких пам'яток (або їх охоронних зон): мезолітична стоянка Залізничне, поселення Омбрія і Утконосівка гумельницької культури; Першотравневе VI, Омбрія, Червоноармійське XI, Дивізія II, Нерушай I, Камишевка I епохи бронзи; Кам'янське III, Карналіївка II, Єльчик II, Березине I, Татарбунари II та інші римського і пізньоантичного періодів; Камишевка I балкано-дунайської культури; Зоря татарського часу. Матеріали, в більшості, представлені одиничними фрагментами або взагалі відсутні. Лише на поселенні пізньоримського часу Єльчик II зібрано значну кількість підйомного матеріалу, що дозволило частково скорегувати межі його розповсюдження. Проте, зважаючи на те, що у 1970—1980-х рр. це поле було зайняте під виноградник, який викорчували у 1990-х рр., територія пам'ятки неодноразово піддавалась плантажній оранці. Тож знайдені матеріали, найвірогідніше, є механічно переміщеними.

На низці ділянок здійснені шурфування, зокрема, на території м. Ізмаїл (охоронна зона пам'ятки національного значення «Ізмаїльська фортеця») і **поблизу с. Старі**

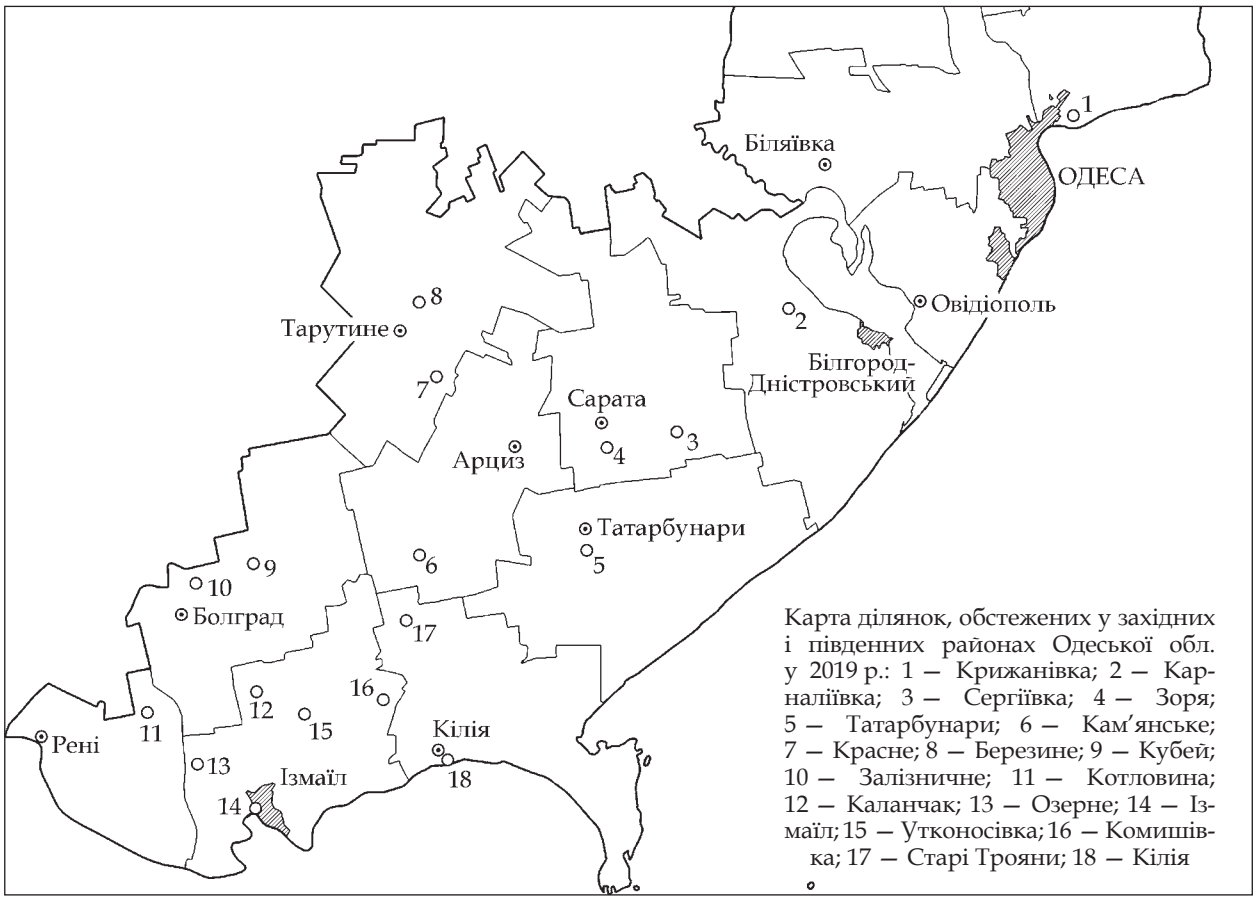

Карта ділянок, обстежених у західних і південних районах Одеської обл. у 2019 р.: 1 — Крижанівка; 2 — Карналіївка; 3 — Сергіївка; 4 — Зоря; 5 — Татарбунари; 6 — Кам'янське; 7 — Красне; 8 — Березине; 9 — Кубей; 10 — Залізничне; 11 — Котловина; 12 — Каланчак; 13 — Озерне; 14 — Ізмаїл; 15 — Утконосівка; 16 — Комишівка; 17 — Старі Трояни; 18 — Кілія

Трояни Кілійського р-ну (охоронна зона поселення перших століть нашої ери Старі Трояни II). В результаті цих робіт культурних шарів виявлено не було.

Поблизу с. Котловина Ренійського р-ну обстежено курганну групу. Вона складається з трьох насипів, які розорані і майже не виражені у рельєфі. Висота найвищого кургану з цієї групи становить близько 0,4—0,5 м.

Також локалізоване поселення Настенькине (доби бронзи і черняхівської культури), розташоване **поблизу с. Красне Тарутинського р-ну**. Тут виявлене підвищення округлої форми, на поверхні якого зафіксовані ями, залишені в результаті грабіжницьких розкопок. Поблизу знайдені фрагменти посуду черняхівської культури. Приблизно в 5 км на північний захід від цього ж села, на правому березі р. Когильник локалізовано двошарове поселення Пітійська Казарма I (доби бронзи і римського часу). В результаті обстеження виявлений археологічний матеріал — кераміка перших століть нової ери.

Отже, можна констатувати, що більшість зазначених пам'яток потребує подальшого дослідження, в першу чергу для встановлення точних меж розповсюдження підйомного матеріалу. Для частини з них такі межі встановлені частково або повністю. Переважна більшість поселень, за відсутності плантажної оранки, збережена в доброму стані, про що свідчить невелика кількість знахідок на поверхні.

І. Сапожников, О. Сінельніков

ЗНАХІДКИ АМФОР З ПІВНІЧНО-ЗАХІДНОЇ АКВАТОРІЇ ЧОРНОГО МОРЯ

Автори дослідили низку нових знахідок амфор, що походять з акваторії північно-західної частини Чорного моря, переданих до місцевих краєзнавчих музеїв переважно нирцями-аматорами. Ці амфори походять з двох районів: прибережної частини лиманів Сасик-Шагани на півдні Одеської обл. та акваторії навпроти Аджалицького лиману на захід від міста Одеса. Нові знахідки з півдня акваторії Одеської обл. доповнили вже існуючу колекцію амфор Татарбунарського історико-краєзнавчого музею, яку досліджено авторами у 2018 р. та опубліковано у 2019 р. Друга збірка походить з пункту знахідок, який зафіксовано вперше. Матеріали з нього передано до Етнографічного музейного комплексу «Бесарабське село Фрумушика-Нова». Наразі готується повна публікація досліджених авторами амфорних знахідок з усього вказаного регіону.

Збірки складаються з великих фрагментів верхніх і нижніх частин транспортних амфор, а також однієї цілої посудини. Глибини, з якої підняті обидві збірки, не перевищують 14 м, а відстань від узбережжя становить не більше 5 км. В результаті діяльності хвиль частина фрагментів окатана.

Хронологічний діапазон виявлених амфор доволі широкий і охоплює проміжок від пізньоархаїчного періоду до середньовіччя.

Перша збірка складається з семи фрагментів, частину з яких вдалось визначити. Серед них нижня частина амфори виробництва о. Хіос. За класифікацією С. Ю. Монахова зарахована до раннього варіанту (III-A) пухлогорлих амфор третьої чверті VI — початку V ст. до н. е. До хіоського виробництва віднесено також фрагмент верхньої частини амфори (тип пухлогорлих, варіант IIIB — V ст. до н. е.).

Серед амфор з другої збірки також присутній фрагмент верхньої частини посудини виробництва о. Хіос (рисунок). Амфора зарахована до типу II (з воронкоподібним горлом), варіанту IIB — кінець VI — початку V ст. до н. е., який був синхронним ранньопухлогорлій тарі. Та найбільш раннім екземпляром продукції цього центру виявився ще один фрагмент верхньої частини. Він віднесений до созопольського варіанту тари з білим ангобом першої половини VI ст. до н. е., за класифікацією С. Ю. Монахова. Один з екземплярів амфор, з долею вірогідності, відноситься до римського часу.

Єдина ціла амфора 63 см заввишки має високо підняті над вузьким вінцем ручки, закруглене дно і рифлену поверхню по витягнутому тулубу. За класифікацією Н. Гюнзеніна, віднесена до візантійського виробництва XIII ст. (вірогідно, з кінця XII ст.).

Отже, представлені знахідки, хоч і нечисельні, але доповнюють відомі на сьогодні скромні колекції амфор, знайдених у північно-західній частині Чорного моря. Досліджені авторами у 2019 р. транспортні амфори, що походять з двох різних районів акваторії

Хіоська амфора типу II (з воронкоподібним горлом), варіанту IIB, кінець VI — початок V ст. до н. е.

Одеської обл., демонструють широкий хронологічний діапазон від ранньої античності до середньовіччя. Всі вивчені на сьогодні амфори, беручи до уваги колекції 2018 р., розширюють знання про склад імпорту в Північно-Західне Причорномор'я і дають змогу повноцінного використання цих даних для залучення в якості аналогій. Присутність амфор виробництва о. Хіос ранніх типів в усіх збірках доповнюють інформацію про шляхи постачання цієї тари до регіону повз о. Зміїний і далі на північ. Водночас, майже повна відсутність гераклейських амфор серед морських знахідок, що не співпадає з амфорною номенклатурою наземних пам'яток, наштовхує на думку про інший шлях поставок цієї продукції до пам'яток Причорномор'я, найвірогідніше повз Кримський півострів.

Картографування відомих на сьогодні знахідок амфор в акваторії регіону демонструє наявність трьох видів місцезнаходжень. Перші з них виникли на місці корабельної трощі з наявністю залишків судна. Другі — як результат низки різночасових катастроф і треті — одиничні чи нечисленні екземпляри амфор, які могли з'являтися, зокрема і на місці якірних стоянок чи поблизу них.

Знахідки з прибережного району Тузловських лиманів доповнили вже існуючу велику колекцію, формування якої може бути результатом загибелі кораблів у різні періоди внаслідок викидання на мілини, про що свідчить фрагментарність матеріалів і ознаки діяльності прибійних хвиль. Як результат кількох різночасових корабельних трощ можна розглядати і місцезнаходження навпроти гирла Аджалицького лиману, при чому можливим є існування якірної стоянки поблизу, в акваторії Одеської затоки.

Вирішення подібних питань, пов'язаних з дослідженням амфорної тари, можливе лише при подальшому комплексному досліджені цих місцезнаходжень і акваторії в цілому, а також при повноцінній публікації знахідок з використанням сучасних типологічних розробок і методів.

О. Сінельніков

РОЗВІДКИ ВЗДОВЖ ЛІВОГО БЕРЕГА ДНІСТРОВСЬКОГО ЛИМАНУ В ОВІДІОПОЛЬСЬКОМУ РАЙОНІ

Співробітники відділу археології Криму та Північно-Західного Причорномор'я ІА НАН України [1] провели розвідки вздовж лівого берега Дністровського лиману від його верхів'їв (м. Біляївка Біляївського р-ну) до с. Надлиманське Овідіопольського р-ну Одеської обл. В інформації представлені попередні результати обстежень узбережжя в межах Овідіопольського р-ну [2].

Метою даних робіт було встановлення меж зборів підйомного матеріалу, уточнення місцезнаходження вже відомих пам'яток, виявлення або виокремлення нових пунктів (насамперед поселенських структур античного періоду), уточнення хронології старих і датування нових пам'яток, їх картографування і моніторинг стану збереженості.

Під час розвідки досліджено до 10 пунктів, серед яких як відомі поселення, так і декілька нових виявлених місцезнаходжень (рисунок) [3].

1. Поселення *Надлиманське XI* розташоване в 4,1 км на північний захід від центру с. Надлиманське [4]. Відкрив і досліджував С. Б. Охотников у 1977 р. Повторні дослідження із шурфуванням провели співробітники відділу у 2016 і 2018 рр. Вичерпні результати останніх робіт опубліковано в колективній статті співробітників відділу. Поселення розташоване на невеликому мису. Площа зборів численних матеріалів становить 100 × 170 м. Поверхня розорюється. Остання розвідка підтвердила приналежність пам'ятки до пізньоархаїчного часу, що було вперше встановлено шурфуванням у 2018 р.

2. Приблизно в 180 м на південний схід від поселення знайдено кілька фрагментів гончарної кераміки. Частина з них (фрагменти амфор) може відноситись до римського часу.

1. Автор вдячний за допомогу в організації і проведенні розвідки співробітникам відділу К. С. Савельєвій і Л. С. Ковальському.
2. Характеристику пам'яток подано послідовно з півночі на південь.
3. Номери в тексті відповідають номерам на карті.
4. Під центром села мається на увазі відділення пошти.

Карта розташування пам'яток (основа: викопіювання з сервісу Google Earth): 1 — пос. Надлиманське XI (2016 р.); 2 — пункт знахідок римського часу; 3 — пос. Надлиманське XI (1983 р.); 4 — пос. Надлиманське III; 5 — пос. Надлиманське X; 6 — пос. Надлиманське II; 7 — пос. Надлиманське I; 8 — городище Надлиманське; 9 — пос. Надлиманське V

Для підтвердження цієї тези необхідний глибший аналіз підйомних матеріалів.

3. У 3,6 км на північний захід від центру с. Надлиманське, на невеликому мису, який розорюється, знайдено значну кількість підйомних матеріалів. Площа зборів становить приблизно 120 × 70 м. Попередній аналіз матеріалів дозволяє датувати пам'ятку IV—III ст. до н. е. Виникає думка, що розвідкою С. Б. Охотникова 1977 р. відкрите саме це поселення, яке назване Надлиманським XI. Проте, підтвердити цю тезу зможе лише подальший аналіз матеріалу. В 130 м на південний схід від цього пункту, на сусідньому невеликому мису з підвищенням на схід також зафіксовано незначну кількість матеріалу, сильно фрагментованого. Цілком імовірно, що це частина попереднього пункту.

4. Поселення *Надлиманське III*. Відкрив І. Т. Черняков у 1957—1958 рр. Неодноразово досліджували Г. А. Дзис-Райко, А. І. Мелюкова та С. Б. Охотников, зокрема, стаціонарно. Розташоване в 2,2 км на північний захід від центру с. Надлиманське, на високому мису між двома глибокими балками. Північно-західна частина зруйнована комплексом очисних споруд. Поверхня розорюється. Площа зборів становить 160 × 120 м. Загальна характеристика матеріалів співпадає з результатами попередніх досліджень. Пам'ятку датовано кінцем VI — першою половиною V ст. до н. е.

5, 6. Поселення *Надлиманське X* і *II*. Відкрив у 1976 р. С. Б. Охотников і у 1957—1958 рр. І. Т. Черняков, відповідно. Розташовані в 1,7 і 1,5 км послідовно, на північний захід від центру с. Надлиманське. На момент огляду (і довгий час до цього) поверхня пам'яток не розорюється, що унеможливило збори підйомного матеріалу. Тож конфігурацію і датування пам'яток (IV—III ст. до н. е.), запропоновані раніше, підтвердити не вдалось. Проте, відсутність будь-яких господарських робіт на площі поселень позитивно впливає на стан їх збереженості.

7, 8. Подібна ситуація склалась і на поселенні *Надлиманське I* і *городищі Надлиманське*. Високі миси, не розорюються. Перше відкрите у 1972 р., друге — неодноразово досліджувалось. Результати цих досліджень опубліковані в монографічному виданні у 2012 р. Розташовані в 1,2 і 1 км на північний захід від центру с. Надлиманське, відповідно. Нечисленні матеріали з обох пам'яток зібрані навколо кількох невеликих грабіжницьких ямок. Загальний стан збереженості задовільний.

9. Поселення *Надлиманське V*. За публікацією 1983 р. розташоване в 0.8 км на північний захід від центру с. Надлиманське, на високому мису. Відкрите у 1972 р., досліджували у 1979 р. Проводились шурфування. На даний час повністю забудоване, тож проведення повноцінних розвідок неможливе. Під час обстеження схилів мису матеріалів не виявлено.

У результаті розвідки встановлено наявність більшості пам'яток, відомих за попередніми дослідженнями. Лише частина з них, в межах с. Надлиманське, знищена частково або повністю сучасною забудовою. Крім цього, попередньо можна припустити наявність двох—трьох нових пунктів, які виокремлені з-поміж вже відомих або відкриті вперше. Також, після детального аналізу матеріалів, можливою є фіксація нових пам'яток римського часу. Всі означені пункти детально картографовані. Визначення поставлених питань з хронології, а також виокремлення нових пам'яток можливе лише при детальному аналізі матеріалу і їх подальшому комплексному дослідженні.

ПОЛТАВСЬКА ОБЛАСТЬ

Ю. Башкатов, Т. Бітковська, Д. Пефтіць

ДОСЛІДЖЕННЯ ПОСЕЛЕННЯ ДОБИ ПІЗНЬОЇ БРОНЗИ — РАННЬОГО ЗАЛІЗА ЄРИСТІВКА II

Дніпро-Псельська експедиція продовжила дослідження поселення пізньої бронзи — раннього заліза Єристівка II. Роботи проводились на виконання угоди між ТОВ «Єристівський ГЗК» і ДП «РАС» ІА НАН України під майбутні відвали залізорудного кар'єру. Досліджено 356 м^2. Результатом робіт стало відкриття ще одного господарського комплексу доби пізньої бронзи, що відноситься до раннього етапу білогрудівсько-чорноліської культури. До нього належать — велике житло і сім господарських ям (рис. 1).

Об'єкт 1 виявлено в межах кв. Г—К/2'—4 він представляв собою будівлю, орієнтовану стінами за сторонами світу, розмірами приблизно 7 × 12 м, заглиблену до 0,8 м від рівня впуску (долівка нерівна і повторює падіння материка), стінки в східній частині більш похилі, в західній — ближчі до вертикальних. Заповнення темно-сірого кольору, можливо, через включення попелу. По периметру фіксувалися окремі залишки деревного вугілля (можливо, від конструкцій), на дні траплялись окремі сліди вугілля. Найбільша концентрація спостерігалась в кв. З/3. Також зустрічались невеликі скупчення обпаленої глиняної обмазки. Більшість знахідок виявлено на рівні долівки. Поряд з об'єктом, в кв. І/1' також зафіксовано невелике скупчення вугілля.

Яма 1 виявлена на межі кв. Г/4—В/4, вона мала округлу в плані форму, діаметр близько 1 м. Рівень впуску — 0,05 м, рівень дна — 0,19 від Р^0. Заповнення бурий гумусований супісок з включеннями золи, по дну простежувались прошарки тліну і вугілля. Із заповнення походив один фрагмент стінки доби бронзи—раннього заліза.

Яма 2 виявлена на стику кв. Б, В/3, 4, вона мала в плані округлу форму, діаметром приблизно 1,8 м. Рівень впуску — 0,03 м, рівень дна — 0,37 від Р^0. Заповнення складалось з бурого гумусованого супіску. В заповненні виявлені крем'яний ніж і кістки тварин.

Яма 3 виявлена в кв. Д/3, в плані мала округлу форму, діаметр приблизно 0,9 м. Рівень виявлення +0,04 м, рівень дна — 0,27 м від Р^0. Заповнення ями — гумусований супісок сіро-бурого кольору. В заповненні виявлені фрагменти ліпної кераміки.

Яма 4 — в кв. Г, В/4. В плані мала округлу форму, діаметр близько 1,20 м. Рівень виявлення +0,01 м, рівень дна — 0,45 м від Р^0. Заповнення ями являло собою гумусований супісок сіро-бурого кольору. В заповнені виявлені дрібні фрагменти кераміки і кістки тварин.

Яма 5 в кв. А/1, 2. В плані мала округлу форму, діаметр близько 2 м. Рівень виявлення — 0,02 м, рівень дна — 0,76 м від Р^0. Заповнення ями представлено гумусованим супіском бурого кольору. В заповнені не виявлено археологічного матеріалу.

Яма 6 виявлена в кв. А/1. В плані мала округлу форму, діаметр близько 1,80 м. Рівень виявлення — 0,09 м, рівень дна — 0,63 м від Р^0. Заповнення ями представлено гумусованим супіском бурого кольору.

Також виявлена пляма ями 7 в кв. К/2', але рівень впуску не фіксувався, центр її дна маркувався невеличким розвалом кераміки.

Найбільша кількість діагностичних фрагментів кераміки походить з об'єкта 1. Переважно це вінця кухонних горщиків, поверхня яких ззовні добре загладжена, а у тісті містяться крупні домішки жорстви і слюди. Діаметр вінець не перебільшував 200—220 мм. Там же знайдено розвал кухонного горщика, діаметр вінець якого був більше 300 мм. Поверхня посудини загладжена, на ній помітні сліди від інструменту з прямим робочим краєм (лопатка?). Вона обпалена нерівномірно, колір змінюється від темно-сірого до червоного. На плічках посудина прикрашена підтрикутним у перетині валиком, який деформовано пальцевими вдавленнями (рис. 2: 3). Звідти ж походить частина тулуба горщичка середнього розміру, прикрашеного валиком із пальцевими вдавленнями (рис. 2: 4). Також у заповненні об'єкту знайдено стінку крупної посудини з грубою поверхнею червоного кольору, прикрашену сплощеним виступом (рис. 2: 5). З придонного заповнення об'єкта 1 походить

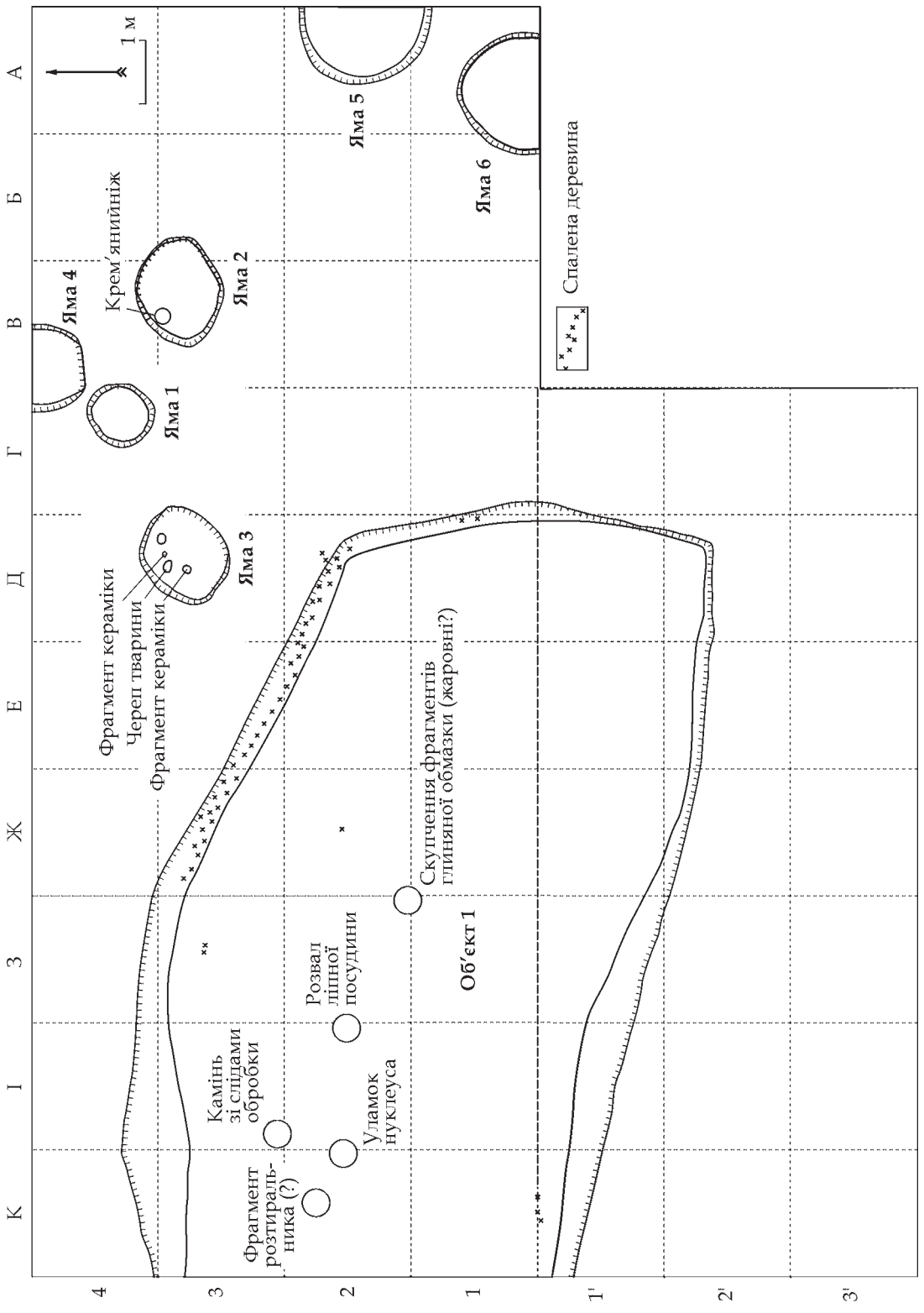

Рис. 1. Траншея VII. Загальний план і стратиграфія

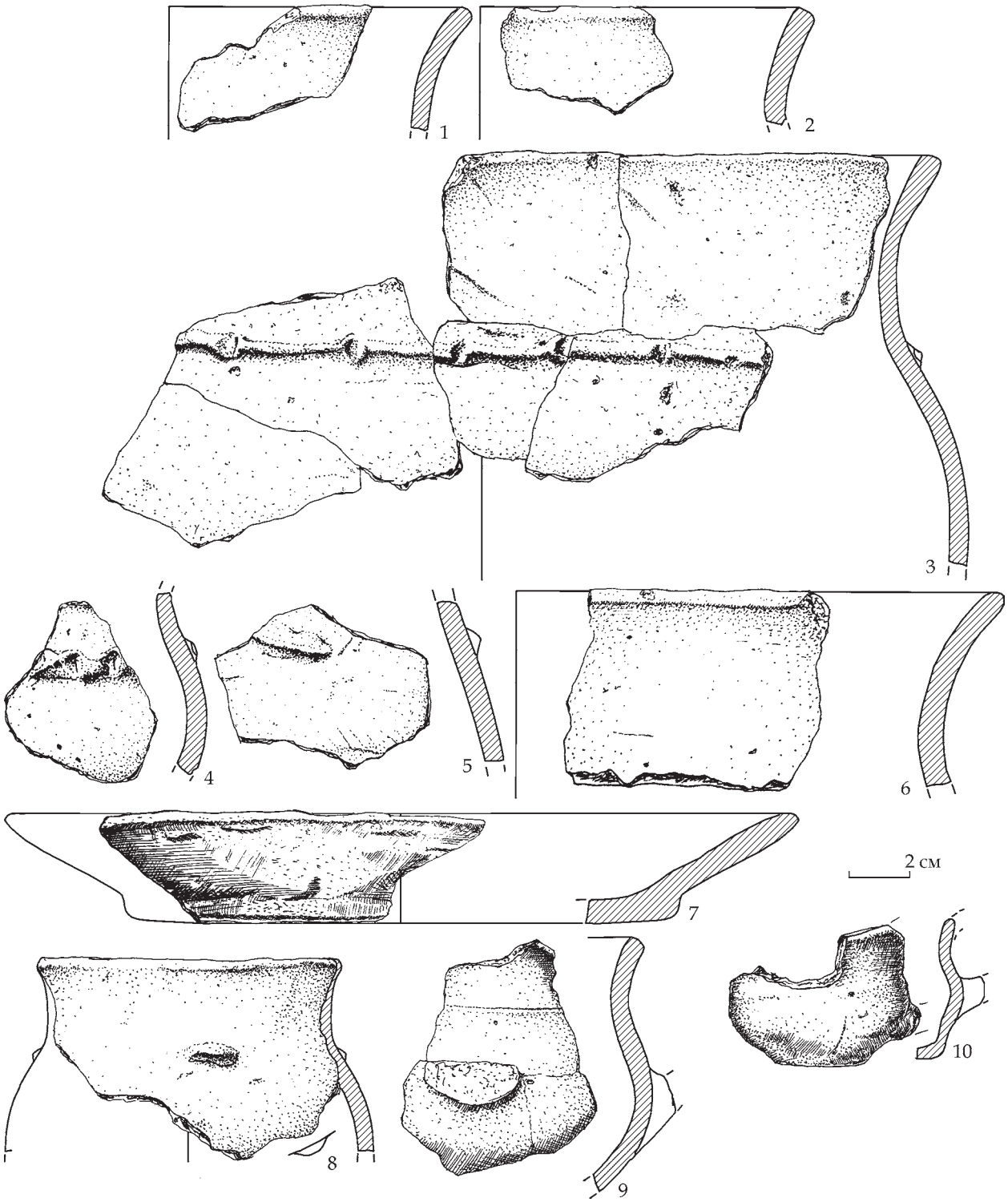

Рис. 2. Кераміка з поселення Єристівка II

фрагмент вінця корчаги з добре загладженою поверхнею, місцями майже залощеною, сірого кольору (рис. 2: 6).

До кухонного посуду також відносяться сковорідки-жаровні. В ямі 3 знайдено фрагменти такої посудини з добре загладженою поверхнею світло-сірого кольору, діаметр її вінець дорівнював 260 мм (рис. 2: 7).

Столовий посуд представлений фрагментами келихів і кухлів. Зокрема, це верхня частина келиха із загладженою поверхнею брунатного, місцями помаранчевого кольору. Посудина прикрашена сплощеним виступом на плічках (рис. 2: 8). З шару пам'ятки походить частина кухлика витягнутих пропорцій, з добре загладженою поверхнею світло-сірого кольору, декорованого прокресленою лінією на максимальному вигині шийки (рис. 2: 9). Рідкісним також є фрагмент мініатюрного кухлика, поверхня якого

загладжена і має світло-сірий колір (рис. 2: 10).

Кількість матеріалів, отриманих в цьому році досить незначна і майже всі вони сконцентровані в об'єктах. Це, на нашу думку, в черговий раз свідчить про недовготривалість існування поселення. Найцікавішим результатом робіт 2019 року стало те, що всі господарські комплекси досліджені у 2017—2019 рр. витягнуті в лінію приблизно по осі північ—південь, що відповідає даним розвідок О. Б. Супруненка. Подальші дослідження планується перенести на поселення Єристівка I.

Ю. Башкатов, Я. Гершкович, Т. Бітковська

КУРГАН ДОБИ БРОНЗИ ПОБЛИЗУ с. БОНДАРІ КРЕМЕНЧУЦЬКОГО РАЙОНУ

Дніпро-Псельська експедиція ІА НАН України, на замовлення Біланівського ГЗК, досліджувала один з курганів курганної групи III біля с. Бондарі (Білани) на місці майбутнього кар'єру. Висота кургану 4 м, діаметр близько 70 м. Курган виявив О. Б. Супруненко, а оскільки всю центральну частину насипу вибрано до основи, то він відніс його до «майданів» селітроварень XVI—XVII ст., які досить поширені на Полтавщині. Розміри котловану в насипу приблизно 27 × 20 м. Нашими роботами з'ясовано, що це не майдан, а старий археологічний розкоп XIX — початку XX ст.

Дослідження проводились методом паралельних траншей із залишенням максимально можливої кількості бровок. Роботи здійснювали за допомогою бульдозера Caterpillar D10T.

Через значні розміри і глибину котловану та тривалі природні промивини по всій його площі, дані щодо будови кургану збереглися переважно лише по краях насипу. Основне поховання розташовувалось по центру, на рівні або трохи нижче давнього горизонту (за цією ознакою, можливо, енеолітичне) і повністю знищене котлованом. Над цим похованням був збудований перший насип. У західній половині кургану в цей насип впущено одинадцять поховань, дві ями (кенотафи?), а в південно-східному секторі виявлено два скупчення кісток тварин.

Впускні поховання 11, 9 — ямної культури початку III тис. до н. е., розташовані у південно-західному і північно-західному секторах. Яма поховання 11 прямокутна у плані, розмірами 2,15 × 1,8 м. На дні могили — скелети двох дорослих людей (за попереднім визначенням антрополога, чоловіка і жінки). Чоловік лежав на спині з розворотом на лівий бік, головою на південний захід, обличчям до жінки. Жінка — на правому боці у слабо скорченому стані, головою на південний захід, обличчям до чоловіка. В області черепа, рук, на тазових кістках і стопах — плями вохри. Поховання 9 також парне, дорослого і дитини. Біля черепа дорослого — кременевий ніж листоподібної форми, з виокремленим черешком, вироблений з «донецького» крейдового кременю у техніці тонкого біфасу.

Впускне поховання 10 розташоване у північно-східному секторі кургану. За типом поховальної споруди і положенням скелета — інгульської катакомбної культури середини III тис. до н. е. За добре збереженим викидом суглинку на рівні першого насипу є найдавнішим серед інших катакомбних. Скелет дорослої людини лежав на спині, руки вздовж тіла, головою на захід.

Декілька поховань у південно-західному секторі кургану — маничської і бахмутської катакомбних культур (середина III тис. до н. е.). Ці поховання у катакомбах з круглою вхідною шахтою, овальними камерами, в яких скелети дорослих лежали на спині з розворотом на правий бік, права рука вздовж тіла, ліва — долонею на лікті правої, головою на південний схід (№ 5); на спині, руки зігнуті у ліктях, долонями до грудної клітини, головою на південний схід, ноги слабко зігнуті, можливо, первинно стояли вверх колінами (№ 4); обличчям і грудною клітиною донизу, головою на південний схід—схід, кістки ніг відділені від тазу і викладені окремо на рівні поперекових суглобів (№ 6). На долівці у східній частині камери поховання 6 знаходилась глиняна посудина з вузькою шийкою і широким дном. Подібні посудини, типи 6 і 7 за О. М. Смирновим, зараховані у групу

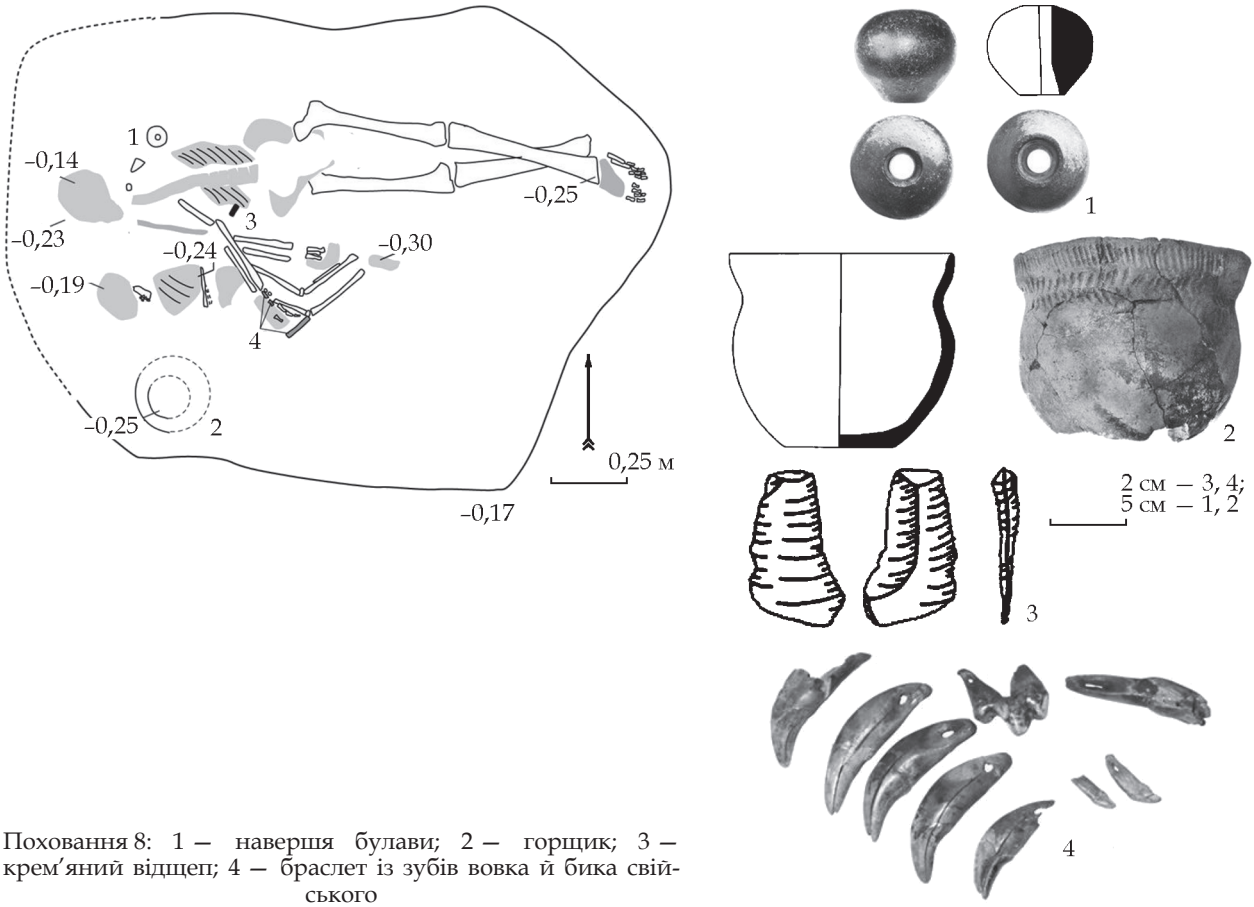

Поховання 8: 1 — навершя булави; 2 — горщик; 3 — крем'яний відщеп; 4 — браслет із зубів вовка й бика свійського

«ріпоподібної кераміки», відомі в похованнях пізнього етапу маничських поховань. О. М. Смирнов також відзначав, що подібні посудини не мають тут прототипів, а найближчі аналогії зосереджені на Лівобережжі Нижнього Подоння. Показово, що поховальні споруди у вигляді катакомби з невеликою округлою вхідною ямою і овальною камерою характерні для пізньоманичських поховань, і насамперед, для поховань з посудом «ріпо подібної» групи.

У південно-західному секторі кургану виявлено поховання 8 (рисунок). У ньому — кістки дорослого і дитини. Дорослий був покладений на спині, головою на південний захід—захід, руки витягнуті до дитини, на одній з них — браслет із зубів вовка (однієї особини) і різця бика; біля лівого плеча — кам'яне навершя булави грушоподібної форми, в отворі навершя збереглося руків'я з бронзовими вставками (рисунок: 1, 4). Дитина у слабо скорченому положенні на правому боці, головою на схід. Недалеко від черепа дитини — глиняний горщик з розтрубоподібною високою шийкою, на шийці відбитки гусеничного штампа у вигляді зигзагу (рисунок: 2). Це поховання відноситься до пізнього етапу середньодніпровської культури.

Кенотафи являли собою округлі ями, розмірами 2,5 × 1,5 і 2,4 × 1,4 м, в них знайдені череп і кістки кінцівок бика домашнього, а також кременевий наконечник стріли з виїмкою в основі. Ймовірно, ці ями пов'язані з катакомбними похованнями.

Також виявлені три скупчення кісток тварин. Одне з них — в округлій в плані ямі діаметром близько 150 см — представлене кістками самиці бика свійського і кістками її плоду. Ще в одному скупченні кістки тварин лежали у два шари: у верхньому — кінцівки бика свійського, як мінімум трьох різних особин, а в нижньому — кістяки двох особин бика свійського в анатомічному порядку один на одному (знизу дорослої особини, зверху молодої).

Скупчення кісток III виявлене в траншеї VI, кілька метрів на схід від поховання 7, на краю котловану на місці центрального поховання. Ймовірно, воно відноситься до нього або поховання 10. Скупчення являє собою остеологічні рештки коня (череп, ребра і хребці).

Курган досліджено повністю.

Д. Гречко, О. Крютченко, С. Ржевуська, О. Каряка

ДОСЛІДЖЕННЯ ПОСЕЛЕННЯ І ҐРУНТОВОГО МОГИЛЬНИКА В ур. БАРВІНКОВА ГОРА (БІЛЬСЬКИЙ АРХЕОЛОГІЧНИЙ КОМПЛЕКС)

Поселення Барвінкова Гора (V—IV ст. до н. е.) Більської сільської ради Котелевського р-ну розташоване на краю плато правого берега р. Ворскла, за валом городища. Із заходу і півночі воно обмежене ровом і валом Східного та Великого укріплень Більського городища, зі сходу — схилами правого, високого берега р. Ворскла, з півдня — лісовим масивом і яром. У 2018 р. Більською експедицією під керівництвом Д. С. Гречка закладено два розкопи з метою перевірки даних геофізичної зйомки. Внаслідок робіт виявлений ґрунтовий некрополь і кілька господарських об'єктів скіфського часу.

У 2019 р. закладено розкоп, що об'єднав траншеї 2018 р., продовжений у північному і західному напрямках (рисунок). Загалом досліджено площу 511 м^2.

Під час робіт, виявлено 20 господарських об'єктів і 21 поховання. Найдавнішим об'єктом у розкопі була яма 12 з фрагментами протофасоських і лесбоських амфор пізньоархаїчного періоду. Окрім цього, у переораному культурному шарі та заповненні поховань зафіксовано бронзовий трилопатевий наконечник стріли початку середньоскіфського часу, чисельні фрагменти ліпної кераміки і стінок амфор, глиняну обмазку, кістки тварин, що також можна пов'язувати з функціонуванням тут поселення.

Поховання представленні інгумаціями в ямах, підбоях і катакомбі. Тож на теренах Дніпровського лісостепового Лівобережжя вперше виявлено поховання у катакомбі типу II за В. С. Ольховським (пох. 9). Кістяк зорієнтовано головою на захід з підігнутими ногами (оскільки довжина камери не дозволяла здійснити випростане поховання). Інвентар представлений поламаним у давнину залізним ножем з кістяним руків'ям і напутньою м'ясною їжею.

Виявлено дев'ять поховань у підбоях. Склепіння всіх споруд зруйновані та перекрили кістки небіжчиків. Вісім кістяків зорієнтовані головами на захід (№ 8, 12, 19—21, 24), деякі з відхиленням на південь (№ 10, 15). Лише одне, безінвентарне, чоловіче поховання 22 здійснене головою на південний схід. Інвентар поховань представлений бронзовими сережками (№ 12, 15, 20, 21) і намистом (№ 8, 12, 20, 21). У двох дитячих похованнях знайдено по мушлі Каурі (№ 19, 21). Два жіночих поховання супроводжувались залізною голкою (№ 8) і пряслицем (№ 10), що зафіксовані праворуч від черепа. Поховання 24 повністю пограбоване в давнину при спорудженні господарської ями 23, що вказує на хронологічний розрив між формуванням некрополю і спорудженням тут господарських комплексів.

Одинадцять поховань здійснено у ямах, контур більшості яких чітко не фіксувався, оскільки ями неглибокі, впущені у передматериковий суглинок і виявлені одразу під ріллею. Дев'ять похованих орієнтовано головами на захід (№ 6, 7, 13, 14, 17, 18, 25), іноді з незначним відхиленням на південь (№ 5, 11). Поховання 16 вщент зруйноване при спорудженні ями 9, а № 6, 13 і 25 — частково перерізані господарськими об'єктами. Яма поховання 23 орієнтована по лінії північ—південь, з незначним відхиленням. Подібне розташування могили зафіксовано у похованні 4 минулого року. У похованого в комплексі 13 були підігнуті ноги. У районі лівої лопатки небіжчика в могилі 25 зафіксовано бронзовий наконечник стріли, положення якого свідчить про те, що він міг бути пов'язаний з обставинами смерті останнього. Всі «ямні» поховання, крім № 13 (бронзове кільце біля переміщених кісток), безінвентарні, що може свідчити про їхній низький соціальний статус. Прослідковується рядна система в розташуванні поховань, про яку ми зможемо впевненіше говорити після продовження досліджень.

Господарські ями 7, 9, 10, 23, 25 перерізали деякі поховання, що вказує на те, що життя відродилось на цій ділянці після завершення функціонування ґрунтового некрополя. Частина ям північно-західного краю розкопу мали дзвоноподібну форму з підбоями (№ 13—15, 17, 23), а їх заповнення не містило знахідок. Прослідковується шахова система у їх розташуванні, тому можна припускати, що вони виконували функцію колективних зерносховищ. Об'єкти 19 і 20 є залишками заглиблених господарських споруд зі сходинками (льохи?). Датування цієї групи ям ускладнене фактично повною відсутністю знахідок у заповненні. Лише у ямі 24 на дні було знайдено ціле дно ліпної посудини,

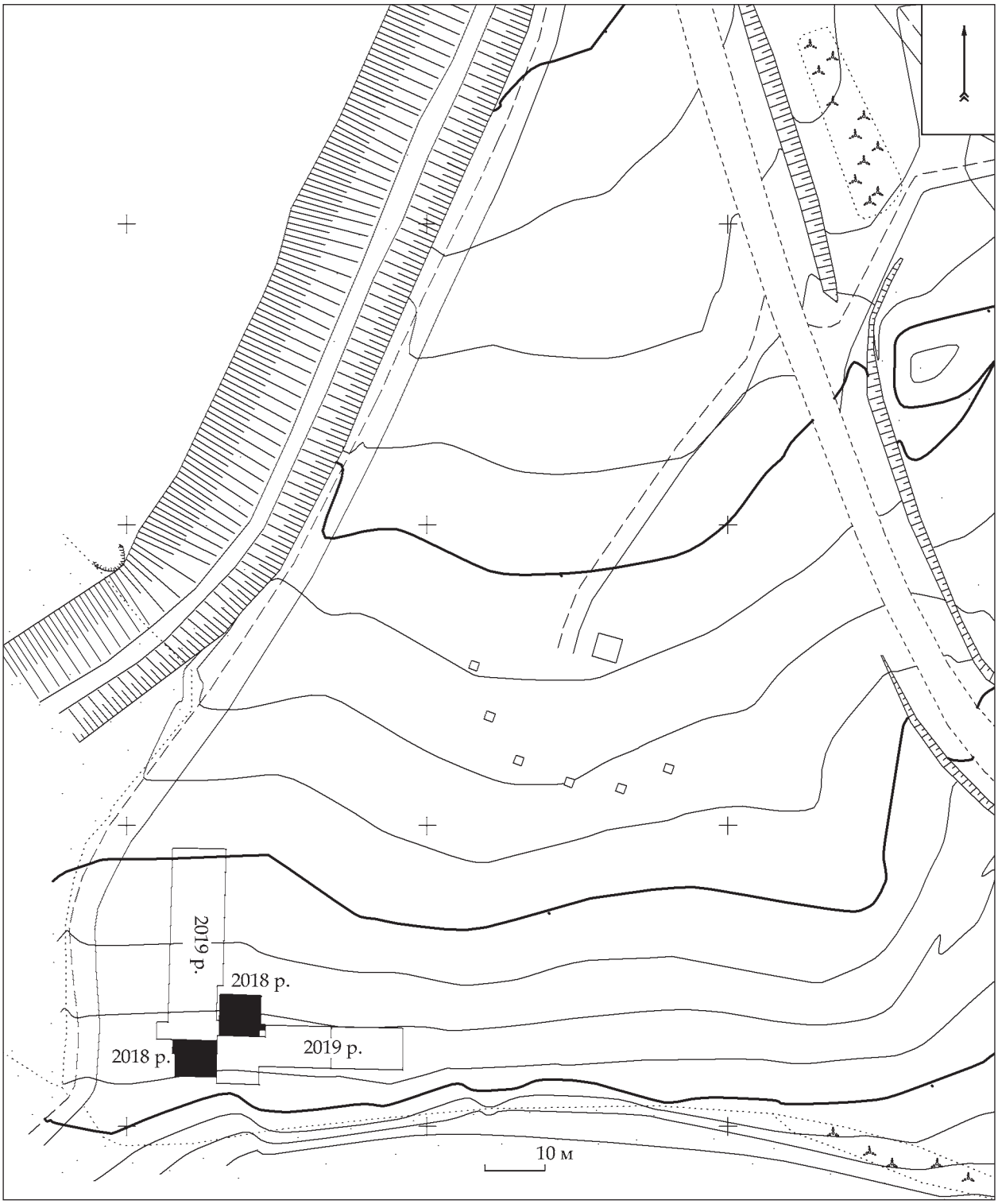

План південної частини поселення Барвінкова Гора, зозкопи БАЕ ІА НАН України 2018–2019 рр.

яке за своїми характеристиками відповідає місцевому посуду IV ст. до н. е. Можемо припускати, що цей господарський комплекс для зберігання продуктів може відноситись до останнього періоду функціонування Більського городища (друга половина IV ст. до н. е.).

Проведення робіт з метою вивчення поселення і ґрунтового могильника в ур. Барвінкова Гора планується продовжити у 2020 р.

Р. Луговий, О. Коваленко

ДОСЛІДЖЕННЯ В ур. ОЗЕРО БІЛЯ с. БІЛЬСЬК

Експедиція Полтавського національного педуніверситету ім. В. Г. Короленка провела розкопки багатошарового поселення в урочищі Озеро в межах Великого укріплення Більського городища поблизу с. Більськ Котелевського р-ну.

Дослідження на території цього поселення проводились неодноразово. Селище відкрила в 1997 р. експедиція ЦОДПА управління культури Полтавської облдержадміністрації.

Селище розташовувалось вздовж південно-східного берега озера, займаючи край першої тераси, вузькою смугою 70—130 м завширшки і загальною довжиною 400 м у напрямку північний схід — південний захід. Отже, загальна площа пам'ятки становила близько 4 га. Прибережна частина селища у центрі зруйнована дорожнім кар'єром 1995 р., пошкоджена дорогою — узвозом старого Зіньківського тракту, згадуваного ще 1784 р. О. Ф. Шафонським, — сучасної дороги на села Холодівщина і Саранчівка. Через пам'ятку проходять не менше 10 газових шлейфів, три кабелі та лінія зв'язку, прокладені у 1950—1970-х рр. Абсолютна висота цього підвищення — 134,4 м. Схил першої тераси задерновано і вкрито кущами та деревами. Південно-західна частина поселення розорюється.

Дослідження 1997 р. виявили частину землянки XVII—XVIII ст. довивчену в 1999 р. Під час досліджень 2000 р. об'єктів ранньомодерного часу не виявлено.

На обраній ділянці закладено два розкопи, розмірами 5 × 10 м і 3 × 10 м. Вони розбиті вздовж асфальтованої дороги Більськ—Саранчівка, майже впритул до краю дороги.

Внаслідок робіт виявлено культурний шар кількох культурно-хронологічних етапів потужністю 0,6 м, який знаходиться у перемішаному стані. Тут знайдені фрагменти глиняного посуду зарубинецької (II ст. н. е.), черняхівської (III—IV ст.) культур, скіфського (VI—III ст. до н. е.), ранньомодерного (XVII—XVIII ст.) часу, зокрема, монета — солід, Густав II Адольф Ваза (1621—1632), Рига.

Серед підйомного матеріалу, виявленого під час розвідкових робіт на поверхні селища, слід відзначити фрагмент бронзової тонкої платівки, уламок леза залізної сокири, монету — солід, Христина Августа Ваза (1652—1654), Ельблонг (?) — і фрагмент двочленної фібули з високим платівковим приймачем і невеликою гладкою дужкою, яка за типологією Є. Гороховського належить до VII групи 2 серії. Подібні фібули виступають діагностами першої фази черняхівської культури, 230—270 рр. і траплялися у Поворсклі.

Досліджені ділянки, безпосередньо, не були порушені давніми будівлями чи іншими об'єктами. Також, відзначимо досить активну господарську діяльність людини впродовж значного часового історичного відрізку, про що свідчить і потужність культурного шару, і його насиченість знахідками.

І. Назар, Б. Сало, Я. Ковальський-Білокрилий, Ю. Кісілевич

РЯТІВНІ РОЗКОПКИ КУРГАНІВ У КОБЕЛЯЦЬКОМУ РАЙОНІ

Кобеляцька експедиція НДЦ «РАС» ІА НАН України (керівник І. І. Назар) досліджувала курганну групу Грицаївка III (кургани 9; 11; 12). Могильник розташований на південний захід від с. Грицаївка на території Красненської сільської ради Кобеляцького р-ну Полтавської обл. Пам'ятка потрапила до смуги реконструкції автомобільної дороги державного значення Н-31 Дніпро—Царичанка—Кобеляки—Решетилівка на ділянці км 100 + 300—км 103 + 500.

У межах кургану 9 закладено три траншеї загальною площею 300 м^2. На ділянці кургану 11 розкрито 15 м^2 двома траншеями. За стратиграфічними спостереженнями варто зауважити, що обидва насипи частково знищено і знівельовано під час будівництва існуючої дороги в 1960-х рр. На них трапля-

Рис. 2. Керамічні вироби кінця XVII — XIX ст. з «хатища» на курган 12

ються частини стінок ліпних посудин доби бронзи—ранньозалізного часу.

У межах кургану 12 розкрито площу розміром 672 м^2. Внаслідок досліджень виявлено десять археологічних об'єктів, а саме: об'єкти 1, 2, 8, 9 — господарські ями кінця XVII — XIX ст.; об'єкт 10 — господарська споруда кінця XVII — XIX ст., заповнена великою кількістю попелу і вугликів; об'єкти 3, 5—7 — стовпові ями, які є залишками великої наземної споруди — хатища; об'єкт 4 — округла споруда невизначеного часу.

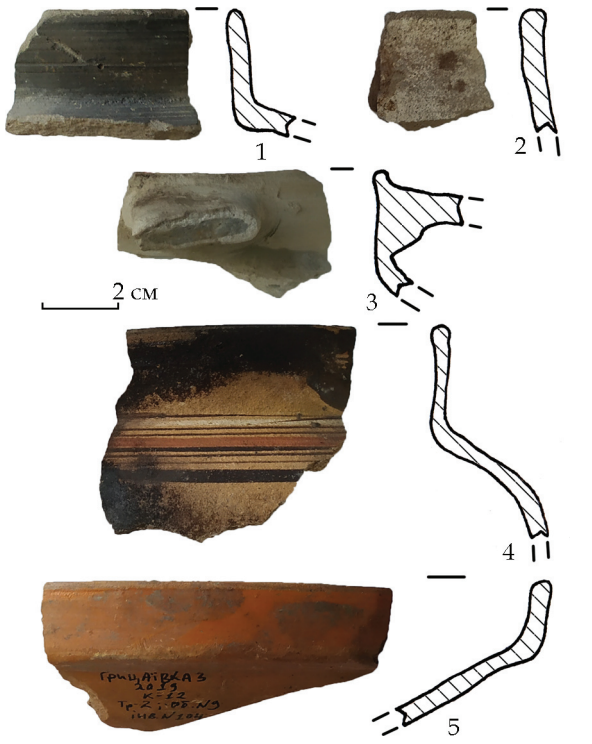

Рис. 1. Керамічні вироби кінця XVII — XIX ст. з «хатища» на кургані 12

Стратиграфічні спостереження демонструють, що на місці частини давнього кургану в кінці XVII — XIX ст. був розташований житлово-господарський комплекс, що частково знівелював насип.

Комплекс знахідок з кургану 12 складається з декількох фрагментів боковин ліпних посудин ранньозалізного часу, а також фрагментів кружальних горщиків, мисок і частин кахлів кінця XVII — XIX ст. (рис. 1, 2).

І. Назар, Б. Сало, Я. Ковальський-Білокрилий, Ю. Кісілевич

ОХОРОННІ РОЗКОПКИ ПОСЕЛЕННЯ КОБЕЛЯКИ—ур. ВЕДМЕДІВКА

Багатошарове поселення Кобеляки—ур. Ведмедівка потрапило в смугу будівництва обходу м. Кобеляки автодорогою державного значення Н-31 Дніпро—Решетилівка. Кобеляцька експедиція НДЦ «РАС» ІА НАН України дослідила це поселення, що знаходиться на південний захід від м. Кобеляки Полтавської обл.

Розкоп 1 площею 160 м^2 закладено вздовж проєктованого з'їзду з основної дороги в м. Кобеляки, зараз вул. Ведмедівська. Внаслідок досліджень виявлено вісім археологічних об'єктів, з них: об'єкт 1 — господарсько-житлова споруда пізньонеолітичного часу; об'єкт 2 — господарська споруда кінця

XVII — XIX ст.; об'єкти 3, 4 — господарські споруди і місця викопування «жорстви» кінця XVII — XIX ст.; об'єкт 5 — господарська споруда кінця XVII — XIX ст.; об'єкти 6—8 — залишки господарських споруд пізньонеолітичного часу.

Пізньонеолітичні об'єкти зосереджувались на краю схилу і частково заходили у заплаву. Більш пізні споруди розташовані на найвищій частині схилу. Насиченість культурними рештками ранніх споруд незначна. Вона складається з сильно фрагментованих частин ліпних горщиків і виробів з кременю: фрагментів відщепів, скребків на пластинах, зі слідами перебування у вогні.

Споруди кінця XVII — XIX ст. насичені в значній мірі культурними рештками, а саме частинами кружальних посудин (рисунок), дрібними металевими предметами, а також остеологічним матеріалом. Варто зауважити, що в заповненні пізніх об'єктів, зокрема, об'єкту 5 виявлено і ліпні керамічні вироби, що може свідчити про їх спорудження на місцях давніх археологічних комплексів.

Керамічні вироби кінця XVII — XIX ст. з поселення Кобеляки—ур. Ведмедівка

І. Назар, Б. Сало, Я. Ковальський-Білокрилий, Ю. Кісілевич

ДОСЛІДЖЕННЯ КУРГАНІВ ПОБЛИЗУ с. ПІДГОРА

Кобеляцька експедиція НДЦ «РАС» ІА НАН України (керівник І. І. Назар) дослідила три кургани і селітроварний майдан XVII ст. Необхідність розкопок обумовлена потраплянням пам'яток у межі будівництва обходу м. Кобеляки автодорогою Дніпро—Решетилівка.

Група курганів розташована на південний захід від с. Підгора Кобеляцького р-ну Полтавської обл. Дослідження були зосереджені на курганах 1—3, а для кращого вивчення могильника закладались суцільні траншеї. Вони перетинали як самі насипи, так і міжкурганний простір. Загальна площа розкопу становила 15084 м^2.

Внаслідок проведених робіт виявлено 77 об'єктів, з яких 42 становлять поховання. Досліджені поховання відносяться до багатьох культурних груп, а саме: ямної (кінця III тис. до н. е.); катакомбної (початок II тис. до н. е.); зрубної (XV—XIV ст. до н. е.) культур (рис. 1: 2); межі фінальної бронзи—ранньозалізного часу (X—IX ст. до н. е.); скіфського часу (IV—III ст. до н. е.); сарматів (II — початок III ст.) (рис. 1: 1); пізнього середньовіччя і нового часу (XVII—XVIII ст.).

Супровідний матеріал з поховань представлений: ліпними горщиками зрубної культури, фінального періоду доби бронзи — початку ранньозалізного віку, скіфського і сарматського періодів; фрагментами кружального посуду з скіфських і сарматських поховань; бронзовими шпильками і браслетами фінального періоду доби бронзи — початку ранньозалізного віку і сарматського періоду; намистами зі скляних бус (сармати). У сарматському дитячому парному похованні з об'єкта 10-1 виявлено скарабея з темно-синьої скляної пасти.

У межах могильника виявлено окремі вироби, які знаходились за межами поховальних споруд, а саме: чумбурний блок (салтівська культура VIII—X ст.); окремі заховані елементи кінської спорядження половців (X—XII ст.); римські динарії (II ст.).

Особливої уваги заслуговує селітроварний майдан XVII — початку XVIII ст. Об'єкт знаходився на місці скіфського кургану. Він

Рис. 1. Поховання з багатошарового могильника Підгора: 1 — об'єкт 10 (сарматське парне поховання); 2 — поховання зрубної культури

складався з чотирьох, так званих «вусів», і основного заглиблення. Селітровари використовували ґрунт безпосередньо з самого насипу, центральної поховальної камери і ровику. Поряд з майданом виявлено три житлово-господарські споруди і дві селітроварні печі (рис. 2). В житлах виявлені фрагменти кружальних горщиків і реманент селітроварів.

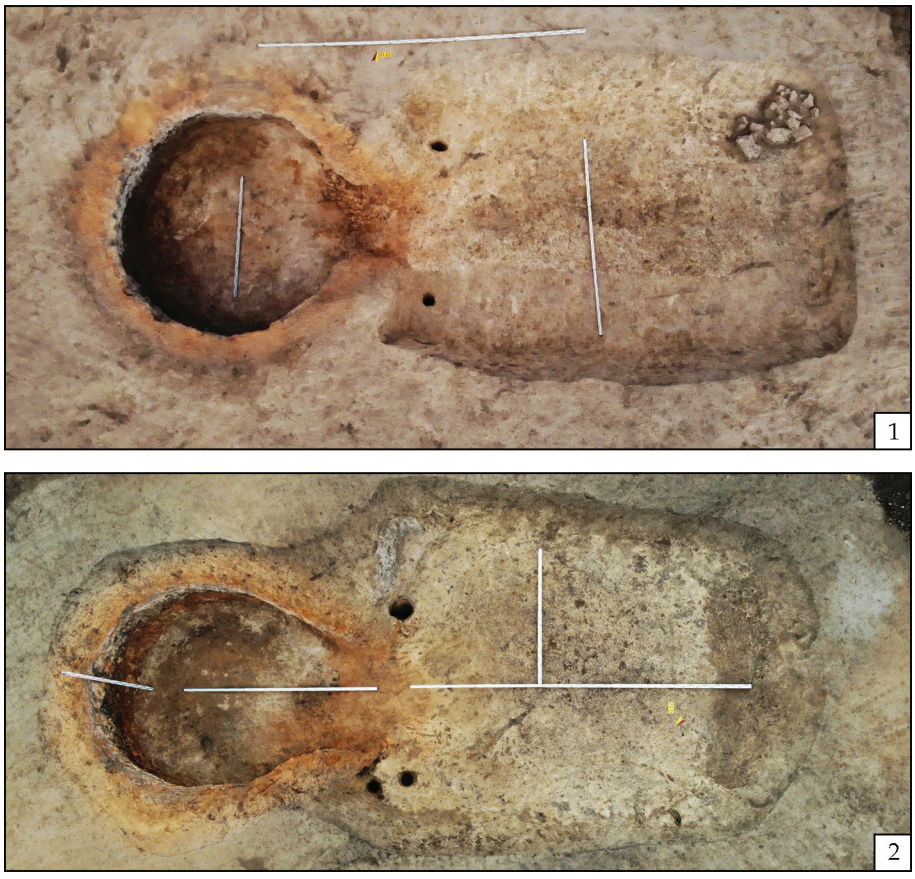

Рис. 2. Селітроварні печі з багатошарового могильника Підгора

Ю. Пуголовок

ДОСЛІДЖЕННЯ ПЕРЕДМІСТЯ ПОЛКОВОЇ ПОЛТАВИ

Полтавська експедиція ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАН України провела охоронні дослідження в смузі прокладання комунікацій в історичному центрі Полтави. Ділянка розкопу розміщена в межах передмістя полкової Полтави, а саме в його північно-західній частині. Відповідно до письмових джерел, на 1766 р., у цьому районі Полтави функціонували 10 гончарних майстерень, що тяжіли до Панянки (по вул. Михайлівській). Ця вулиця співвідноситься із Гончарним провулком XIX с. і сучасним провулком Капельгородського.

В трьох шурфах виявлені культурні нашарування і об'єкти XVII та XVIII ст. Переважну більшість знахідок становили уламки мальованого посуду і печних кахель, в меншій мірі фрагменти скляних виробів.

Особливу увагу привертає нижня частина видовженої господарської споруди. Розміри об'єкту становлять 1,20 × 1,70 м, глибина від рівня впуску 0,70 м. У заповненні чітко простежувався прошарок вуглини товщиною 0,05 м. З об'єкту походить досить виразна колекція знахідок. Насамперед це димлений і світло-глиняний посуд. Ідентифікуються такі вироби як горщики, покришки, миски і глеки. Крім цього, виявлено речі побутового призначення, виготовлені із заліза. До них належать фрагменти ножа, цвяхи, частина замка. З нижньої частини споруди походять свинцеві кулі, одна з яких деформована, і частина світло-глиняної люльки. Практично на долівці об'єкту, в різних його частинах, виявлено дві польські монети, одна з яких мала отвір для підвішування. Попередньо час існування господарської споруди визначається в межах першої третини XVII ст. Можливо, що домогосподарство полтавця, до якого належала ця будівля, знищено внаслідок однієї з суворих сторінок часів Смоленської війни 1632—1634 рр. Маємо письмові свідчення, що під час невдалої облоги Полтавського замку, загін московитів палив посади і слободи довкола міста.

Полтава, пров. Капельгородського; деякі знахідки з господарської споруди. 1—7 — залізо; 8 — мідний сплав; 9 — глина; 10, 11 — білий метал

Отже, внаслідок проведених охоронних досліджень суттєво доповнено відомості про історичну топографію Полтави козацької доби. Насамперед це стосується надійно задокументованого свідчення існування такої ранньої забудови на цій ділянці передмістя полкової Полтави.

Ю. Пуголовок

РОЗКОПКИ НА СТАРОПОЛТАВСЬКІЙ ГОРІ

У Полтаві на місці спорудження котловану багатоквартирного житлового будинку на вул. Пилипа Орлика, 26 експедиція ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАН України провела охоронні розкопки.

Ділянка, де проводилися роботи, розташо-

Полтава, вул. Пилипа Орлика, 26. Деякі знахідки з розкопок. 1, 2 — шахові фігури; 3 — чарка; 4, 5 — фрагменти імпортної кераміки з Кутаґ'ю; 6 — горнятко; 7 — іграшка-свистунець; 8 — мініатюрна гармата; 9—21 — кулі (1, 6, 7 — кераміка; 2 — кістка; 3 — скло; 4, 5 — фаянс; 8 — мідний сплав; 9—21 — свинець)

вана в основі мису Старополтавської гори, у північно-східній частині історичного центру міста. Тут залягають культурні нашарування передмість Полтавської фортеці ранньомодерної доби, містяться залишки забудови полкового і губернського міста Нового часу (кінець XVIII — початок XIX ст.).

У ході досліджень виявлено залишки забудови міста Полтави кількох історичних етапів. Вперше в цій частині передмістя фортеці виявлено об'єкти, що датуються серединою XVII ст. Це господарські ями, що входили до складу кількох тогочасних домогосподарств. До наступного хронологічного етапу належать житлові та господарські об'єкти XVIII ст. Загалом виявлено три господарські ями, вісім господарських споруд, чотири котловани житлових будівель. У північно-західній стінці котловану зафіксовано залишки конструкції горна. З числа досліджених об'єктів привертає увагу заглиблена частина споруди 5. Її заповнення складалося з битих глиняних виробів. Виявлені браковані вироби, напівфабрикати, речі, на яких майстер відпрацьовував свої навички, тощо. Така концентрація матеріалів є явищем унікальним і свідчить про наявність тут гончарної майстерні. Вірогідно, виявлені сліди садибної забудови можна пов'язати із володіннями генерального обозного Семена Кочубея, про що засвідчують писемні джерела. Крім цього, на ділянці розкопу виявлено залишки поселення скіфського часу — це три господарські ями, а також перевідкладені знахідки з культурного шару.

З матеріалів розкопок походить виразна колекція знахідок. Більшість є виробами з глини. Це кухонний і столовий посуд, архітектурна кераміка, дренажні (?) труби. Індивідуальні знахідки представлені побутовими предметами, прикрасами, оздобами одягу, фрагментами зброї, предметами спорядження коня, монетами, шаховими фігурами рисунок: 1, 2), іграшками рисунок: 7), люльками, посудом рисунок: 3, 6) кулями рисунок: 9—21). Серед них виділяється модель мініатюрної гармати рисунок: 8), що повністю повторює справжню до дрібних деталей. У невеликій кількості виявлені речі імпортного походження: фрагменти турецьких горняток з майстерень Кутаґ'ю рисунок: 4, 5); частина пляшки для мінеральної води з Німеччини і фрагменти посуду з Центральної Європи.

Проведені археологічні дослідження на місці будівництва в Полтаві, вкотре засвідчили необхідність і перспективність таких робіт. Внаслідок розкопок отримана виразна колекція знахідок, що ілюструє життя ранньомодерного українського міста, значно розширено уявлення про історичну топографію Полтави, виявлено нове поселення скіфського часу.

Ю. Пуголовок, А. Гейко, Р. Рейда, С. Сапєгін

РОЗВІДКИ В БАСЕЙНІ р. ТАГАМЛИК

Загін Полтавської експедиції ДП «НДЦ "ОАСУ"» ІА НАН України здійснив обстеження в басейні річки Тагамлик на території Машівської, Заворсклянської і Малопереще-пинської ОТГ (Машівський, Полтавський і Новосанжарський р-ни) Полтавської обл.

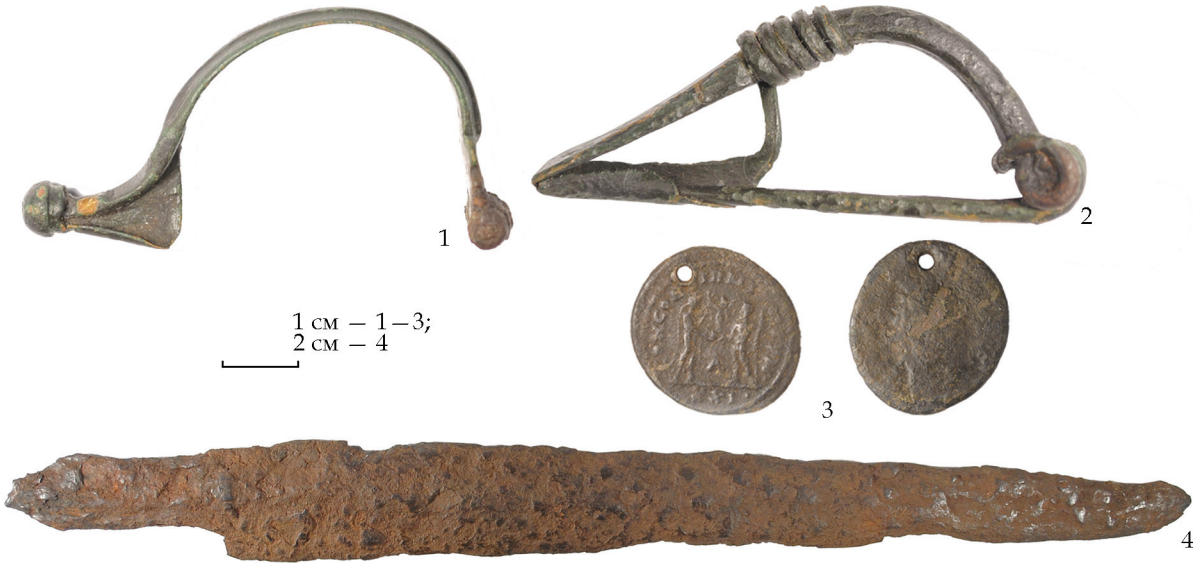

Знахідки з розвідок в басейні річки Тагамлик. 1, 2 — фібули; 3 — монета; 4 — лезо ножа (1—3 — мідний сплав; 4 — залізо)

Проведення розвідок зумовлювалося підготовкою матеріалів до археологічної частини тому «Зводу пам'яток історії та культури» по Полтавській обл., а також доповненням до археологічної карти України.

Внаслідок розвідок визначене зосередження поселень черняхівської культури по р. Тагамлик. Виявлено чотири селища черняхівської культури і два різночасових поселення (епоха бронзи, ранні слов'яни, черняхівська культура і козацька доба), два одиночних кургани і один курганний могильник.

Знахідки представлені переважно фрагментами подрібненого багаторічною оранкою глиняного посуду. Крім цього, на поселеннях черняхівської культури поблизу сс. Козельщина і Писарівка виявлено виразні індивідуальні знахідки. В першому випадку мова йде про дві фібули і римську мідну монету з отвором для підвішування. У другому випадку з поселення походить уламок леза, що ймовірно ідентифікувати з якоюсь клинковою зброєю.

Перша фібула належить до групи 13 (шарнірні дугоподібні фібули), форми 2 — фібули з масивною дугоподібною спинкою, прикрашеною штампованим орнаментом. Часто на сплощену голівку наносився латинський напис «AVCISSA», або врізні вічки. Суцільний приймач, що поступово звужується, переходить у загострене закінчення, на яке насаджена напівсферична намистина-кнопка. Голка втрачена (рис. 1: 1). Датується в основному у межах кінця I ст. до н. е. — першою половиною I ст. н. е.

Друга — фібула з підв'язним приймачем. З великою імовірністю ця фібула III серії групи 4 (лучкових підв'язних фібул). Це досить крупна двочленна застібка з пружиною і голкою, що вільно обертаються навколо власної вісі. Корпус таких фібул звичайно виготовлявся з масивного округлого стрижня або ограненого в перетині; пряма ніжка, відділена від спинки спеціальними плічками, що перешкоджають сповзанню зав'язки до низу (рис. 1: 2). Датована III серія широко — III—IV ст. н. е.

Монета — пізній антоніан Діоклетіана. Тип реверсу CONCORDIAMILITUM. На аверсі видно літери ET (у слові DIOCLETIAN) і в кінці дві літери VG у слові AVG. Із таким аверсом і реверсом (та диферентом A між фігурами) тільки два типи найближче до RICVDIOCLETIAN 284—294 рр., карбування м. Кізик (рис. 1: 3)

Лезо ножа відрізняється однобічною заточкою, скосим обухом на лезі, розвинутою хрестовиною (рис. 1: 4). Загальна довжина — 32 см. Довжина леза — 26 см, ширина леза — від 1,5 до 3,0 см. Не виключено, що це середньовічний західноєвропейський корд (хаусвер).

Проведені роботи доповнюють реєстр археологічних пам'яток на території Полтавської обл.

Ю. Пуголовок, Д. Гречко, О. Каряка, С. Ржевуська

ПОСЕЛЕНСЬКІ СТРУКТУРИ СКІФСЬКОГО ЧАСУ БІЛЯ ВИТОКІВ р. ПОЛУЗІР'Я

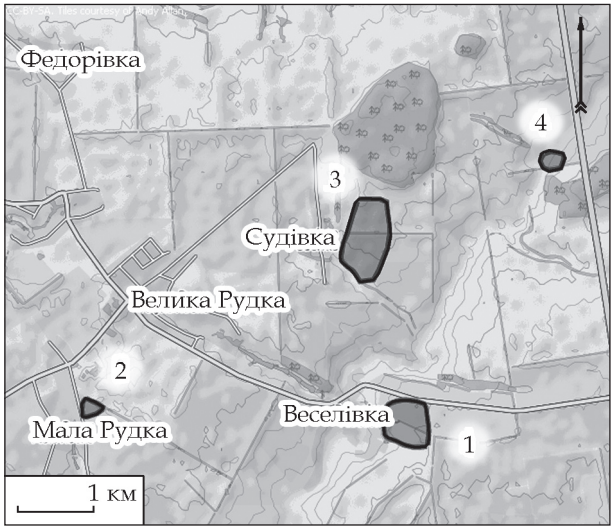

Рис. 1. Розташування поселень скіфського часу біля витоків р. Полузір'я, план О. Каряки

Полтавська експедиція ДП «НДЦ "ОАСУ"» спільно з Більською експедицією ІА НАН України провела розвідки у Диканському р-ні з метою перевірки даних з фото Google Earth. Верифіковано чотири місця розташування об'єктів, схожих на зольники або розорані кургани (рис. 1).

На схід від с. Веселівка оглянуто три групи цих об'єктів, що розташовані на плато лівого берега р. Полузір'я. За результатами огляду ділянок встановлено, що ми маємо справу з трьома групами зольників. Перша група, яка складається з 14 плям попелу, розташована на північ від лісосмуги. Зольники сильно розорані і, фактично, знищені оранкою. На зольниках 1—3 зібрано фрагменти ліпленого посуду, який представлено фрагментами вінець горщиків з наліпним валиком, пальцевими вдавленнями і наскрізними проколами та фрагментами бортиків лискованих мисок. Насиченість знахідками середня, а відсутність геометричної орнаментації дозволяє попередньо датувати цю групу зольників VI ст. до н. е.

На південь від лісосмуги, оглянуто другу групу, що складається з 16 зольників і 11 плям від розораних жител чи хатищ (?) [1]. Найпотужнішими виявились зольники центральної частини групи, що помітні і на космічних знімках. На зольниках 1а—3а (особливо № 1а) зібрано значну кількість фрагментів вінець горщиків з наліпним валиком, пальцевими вдавленнями і наскрізними проколами, фрагменти бортиків лискованих мисок, іноді з наліпним валиком і проколами (рис. 2: 6), обточеною стінкою і фрагменти глиняних конусів. Насиченість знахідками висока, але відсутність фрагментів, прикрашених геометричним орнаментом дозволяє попередньо датувати і цю групу зольників VI ст. до н. е., хоча для найпотужніших зольників (№ 1а, 2а) не можна виключати їх більш давній час виникнення.

Третя група зольників складається з восьми насипів і розташована за 400 м на південний захід від попередньої групи. Між цими групами на космічному знімку помітні дев'ять плям іншого кольору, які попередньо можна вважати курганами. Ще два насипи помітні на схід від першої групи зольників і ще декілька плям — на південний захід від третьої групи.

На східній околиці с. Мала Рудка, на плато лівого берега одного з витоків р. Полузір'я зафіксовано, що 29 плям світлого кольору на космічному знімку є залишками зольників. Підйомний матеріал із зольника 1 представлений значною кількістю фрагментів вінець горщиків з наліпним валиком, пальцевими вдавленнями і наскрізними проколами, фрагментами бортиків лискованих мисок і чорнолискованих черпаків, прикрашених геометричним врізним орнаментом, глиняним пряслицем і фрагментом глиняного хлібця з нігтьовими вдавленнями (рис. 2: 4, 5, 7, 8). Насиченість знахідками висока. Керамічний комплекс дозволяє припускати виникнення даного поселення у другій половині VII — початку VI ст. до н. е., а, можливо, й раніше.

На схід від с. Судівка, на лівому березі балки, яка є одним з лівих витоків р. Полузір'я, підтверджена наявність двох груп зольників. Південна група складається з 22 насипів, на яких зібрано фрагменти вінець горщиків з наліпним валиком, пальцевими вдавленнями і наскрізними проколами, фрагменти бортиків лискованих мисок і уламок, прикрашеної геометричним врізним орнаментом, ручки чорнолискованого черпака (рис. 2: 1—3). Керамічний комплекс дозволяє припускати виникнення цього поселення у другій половині VII — початку VI ст. до н. е.

1. Встановити чітко, що це за плями завадив той факт, що поле засіяне соняшником.

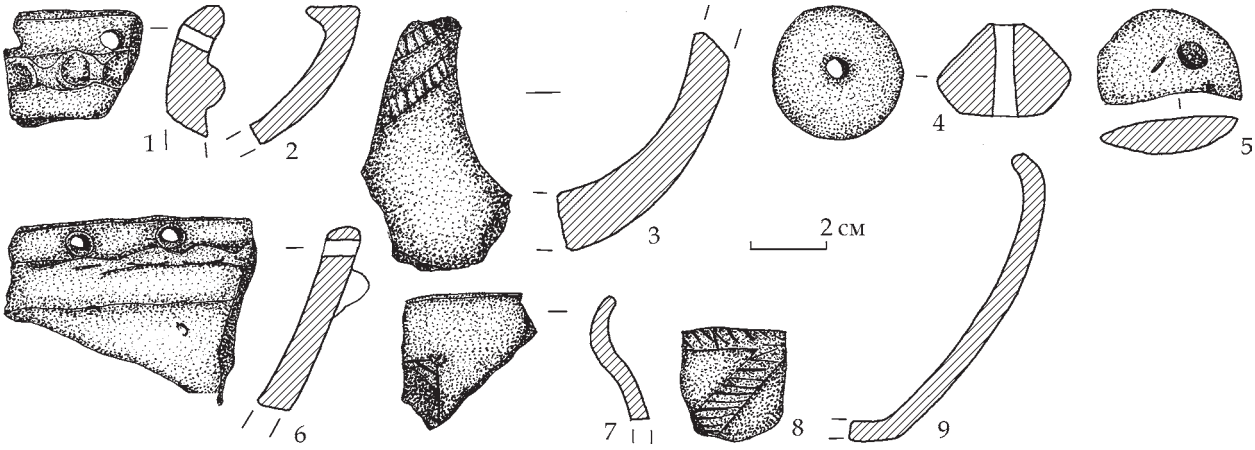

Рис. 2. Матеріали з поселень скіфського часу біля витоків р. Полузір'я. 1—3 — Судівка південна; 4, 5, 7, 8 — Мала Рудка; 6 — Веселівка, група II, зольник 2а; 9 — ур. Хамське. Малюнки С. Ржевуської

Північна група розташована за 400 м на північ від першої, складається з дев'яти, гірше помітних зольників. На зольниках виявлено фрагменти горщиків з косими насічками по краю вінець і без орнаменту. Попередньо цю групу зольників можна віднести до середньоскіфського часу. Нижче по балці, ближче до першої групи поселення Веселівка, на знімках помітні групи плям відмінні від зольників, які, можливо, є залишками розораних курганів. Ці дані потребують перевірки у майбутньому.

На лівому березі сухого річища р. Полузір'я, біля витоків, в ур. Хамське виявлено групу з семи зольників. На зольниках знайдено фрагмент горщика з наскрізними проколами нижче краю вінець і бортик чорнолискованої миски з фрагментом дна (рис. 2: 9). Попередньо можна датувати дану групу зольників VI ст. до н. е.

Розвідки 2019 р. підтвердили перспективність використання космічних знімків при підготовці до розвідок. Отримані дані доповнили наші знання про поселенські структури ранньо- і середньоскіфського часу біля витоків р. Полузір'я, південніше від добре дослідженого розвідками Диканського «куща» пам'яток.

Ю. Пуголовок, А. Кушнір

РОЗВІДКИ НА ЗІНЬКІВЩИНІ

Співробітники Полтавської експедиції ДП НДЦ «ОАСУ» і Відділення керамології Інституту народознавства НАНУ провели розвідки на території Зіньківського р-ну Полтавської обл., в межах Опішнянської ОТГ. Здійснення цих обстежень зумовлювалося підготовкою матеріалів до археологічної частини тому «Зводу пам'яток історії та культури» по Полтавській обл., а також доповненням до археологічної карти України. Також роботи супроводжувалися палеоґрунтознавчими дослідженнями, що здійснювалися фахівцями Інституту географії НАН України.

Розвідками охоплені Глинський археологічний комплекс, городище скіфського часу в ур. Кардашів Вал, округа Опішнянського ранньослов'янського городища і городище часу Київської Русі в с. Міські Млини.

У Глинському археологічного комплексу здійснено прирізку на місці розкопу 2018 р.,

Рис. 1. Опішня. Сокира, залізо

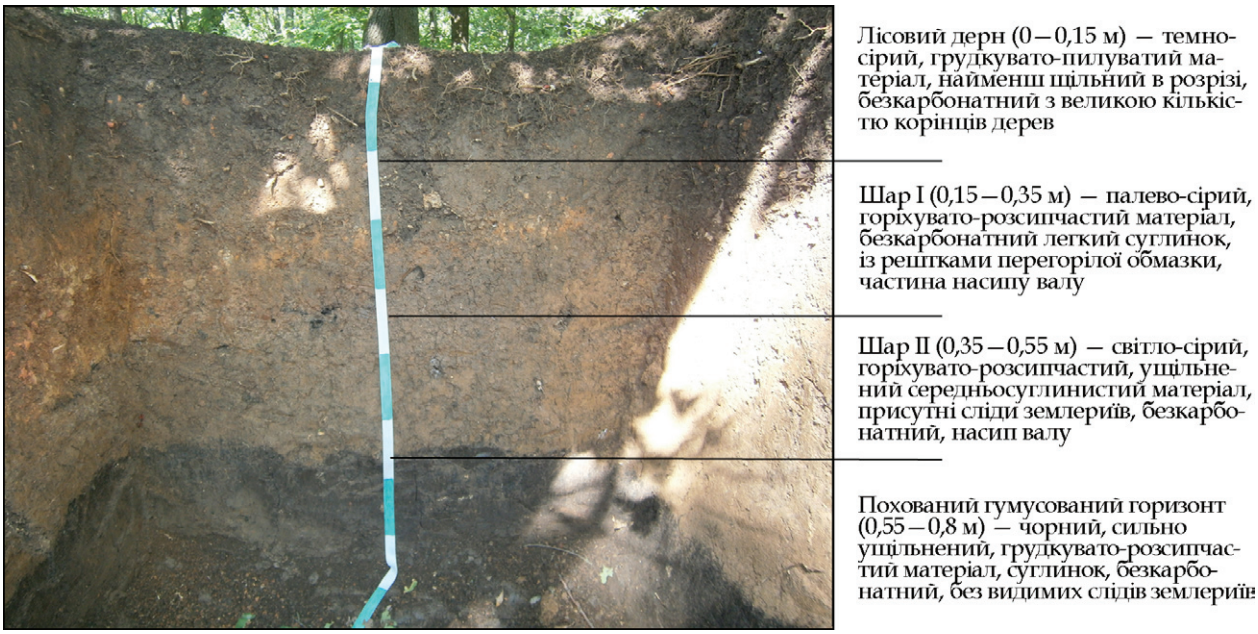

Рис. 2. Міські Млини. Профіль ґрунту стратиграфічно розділений під час палеогрунтознавчого вивчення

де передбачалася наявність поховання XIV ст. В процесі досліджень з'ясовано, що поховання належить більш пізньому часу. З культурного шару походить виразна колекція кераміки роменської культури, часу Київської Русі та післямонгольського періоду.

На городищі скіфського часу в урочищі Кардашів Вал з метою з'ясування потужності культурних нашарувань проведено шурфування майданчика збереженої частини укріплення. Знахідки представляють вироби з глини: кераміка, обмазка і орнаментоване пряслице.

В околиці Опішнянського ранньослов'янського городища виявлено залізну сокиру часу Київської Русі (рис. 1).

На городищі в с. Міські Млини здійснено шурфування майданчика укріплення з метою з'ясування потужності культурних нашарувань. Археологічні дослідження супроводжувалися палеогрунтознавчими студіями (рис. 2). Об'єкт дуже цікавий з точки зору своєї унікальності, бо поховані ґрунти даного культурно-історичного періоду вивченні в межах території України поодиноко. Подальші палеогрунтознавчі дослідження цього археологічного комплексу є досить перспективними, адже похований ґрунт тут можна дослідити в декількох місцях, а повноцінні висновки можна робити при його повнопрофільній ідентифікації. На цьому етапі можемо говорити, що насип валу складається, ймовірно, з ґрунту тогочасних ілювіальних горизонтів, що притаманні зараз зональним лісовим ґрунтам або азональним лісостеповим. Сильна ущільненість і значна видима потужність безпосередньо похованого гумусового горизонту пояснюється також, ймовірно, активним механічними впливом на нього до часу спорудження валу. В сучасних умовах така структура ґрунту може спостерігатися в межах польових доріг, с/г садиб, місцях невеликого будівництва, постійного скупчення людей тощо. Також така щільність і характер ґрунту, можуть бути свідченням і швидкого будівництва валу в період максимального зволоження території (початок весни/кінець осені). Вказані припущення можна підтвердити або заперечити лише після більш масштабного дослідження цього археологічного об'єкту. Натомість, відсутність карбонатів по всьому профілю розчистки вказує на те, що після спорудження валу, ця територія, можливо, певний час перебувала безлісою, але після закінчення повноцінного функціонування городища, вона була переважно під деревними насадженнями.

Проведені роботи доповнюють реєстр археологічних пам'яток на території Полтавської обл.

Б. Сало, В. Шерстюк

РОЗКОПКИ КУРГАНІВ ПОБЛИЗУ с. КОЛОМАЦЬКЕ

Чутівська експедиція НДЦ «РАС» ІА НАН України (керівник — Б. Я. Сало) спільно з Центром охорони та досліджень пам'яток археології Полтавської обласної ради, поблизу с. Коломацьке Полтавського р-ну розкопали три кургани, які потрапили в зону реконструкції автодороги М-03 Київ — Харків.

Роботи ускладнювали попередні руйнування насипів через їх розміщення уздовж автотраси, що вносило свої корективи в методику розкопок (зокрема, й відносно орієнтування, ширини траншей і бровок).

Коломацьке, (колишнє с. Куликове), група курганів І. До її складу входили майдан і курган, обидва стали об'єктами дослідження.

Майдан 1. До смуги відведення дороги потрапило близько половини кільцевого останця насипу, а інша половина і його вуса розміщувалися в зоні підземних кабелів, на приватних засіяних ділянках, за межами землевідводу і тому не були досліджені. Максимальна сучасна висота насипу — 0,8 м, протяжність смуги робіт — 60 м, ширина — 17,4 м (рис. 1: 1).

Стратиграфічні спостереження вказували, що насип зведено, щонайменше, у два прийоми: перший і основний відносився до доби бронзи, і, певно, містив поховання ямної культурно-історичної спільноти, яке зруйноване котлованом майдану.

Саме на цей час облаштування первинного насипу вказує наявність у полі кургану двох впускних поховань. Перше з них (№ 2) — безінвентарне, доби ранньої бронзи (катакомбної культури) (рис. 1: 2), друге — бабинської культури (№ 1) (рис. 1: 3), здійснене у колоді, супроводжувалося кістяною пряжкою (рис. 1: 4). У насипі поряд трапилася кістяна бабка-астрагал (рис. 1: 5).

Поховання скіфського часу повністю зруйноване величезним котлованом вибірки селітроварного майдану в XVII ст. Його наявність засвідчують ліпна і амфорна кераміка як у заповненні котловану, так і в насипу та навколо нього.

Інші об'єкти — синхронні часу функціонування насипу кургану як місця селітроварного промислу. Котлован вибірки ґрунту в центрі насипу мав діаметр понад 20 м, і глибину, лише від сучасної поверхні, більше 5 м (тобто, первісно глибина від найвищої точки кургану орієнтовно могла бути до 10 м або й більше!).

До часу функціонування майдану належать і шість стовпових ямок на дні котловану вибірки (об. 10, 12—16), що, певно, були конструктивними деталями помостів для підняття ґрунту на поверхню (наразі точно про це стверджувати не доводиться через повну відсутність подібних аналогій). Прямо в насипу було облаштовано господарське приміщення.

Цікавими є технологічні споруди за межами насипу скіфського часу, влаштовані безпосередньо в край поли кургану. Їх коритоподібний перетин, пряма орієнтація, плавне поглиблення дна у напрямку до місця розміщення вусів, схиляють до думки, що останні використовувалися як канали подачі води — важливого компоненту для випарювання селітри (промивки ґрунту).

У нижньому заповненні завалів котловану вибірки виявлено ряд знахідок, які можна ототожнити з часом, власне, функціонування майданного селітряного виробництва (частина знахідок, та, щонайменше один комплекс — поховання корови (об. 11) — потрапили, чи були вміщенні до котловану пізніше, після його часткового осипання). Так, поміж великої кількості остеологічного матеріалу (харчових решток селітроварів?) трапилася незначна кількість інших предметів: уламки червоноглиняної «турецької» люльки (рис. 1: 6, 7), кістяні знаряддя і вироби (рис. 1: 8, 9), залізний предмет (покришка?; рис. 1: 10), уламки скляної пляшки (рис. 1: 11).

Наявні матеріали не дають широких можливостей для точного датування об'єкту селітроваріння. Лише звернення до історичних джерел і наукових публікацій дає можливість датувати комплекс XVII — початком XVIII ст.

Курган 1. Висота — 0,6 м, розміри витягнутого уздовж дороги насипу — 18 × 36 м. Судячи з характеру насипу, форми і відсутності поховань під ним, він міг бути влаштованим будівельниками сучасної автодороги у середині XX ст.

Коломацьке, група курганів ІІ. До складу групи входило три кургани, з яких лише насип 2 був об'єктом дослідження. Насип оточений двома непаралельними кабелями зв'язку, що ускладнювало розбивку траншей. Висота — 0,1 м, діаметр насипу — 22—25 м (рис. 2: 1). Насип кургану сильно постраждав під час будівництва шосе, при прокладанні

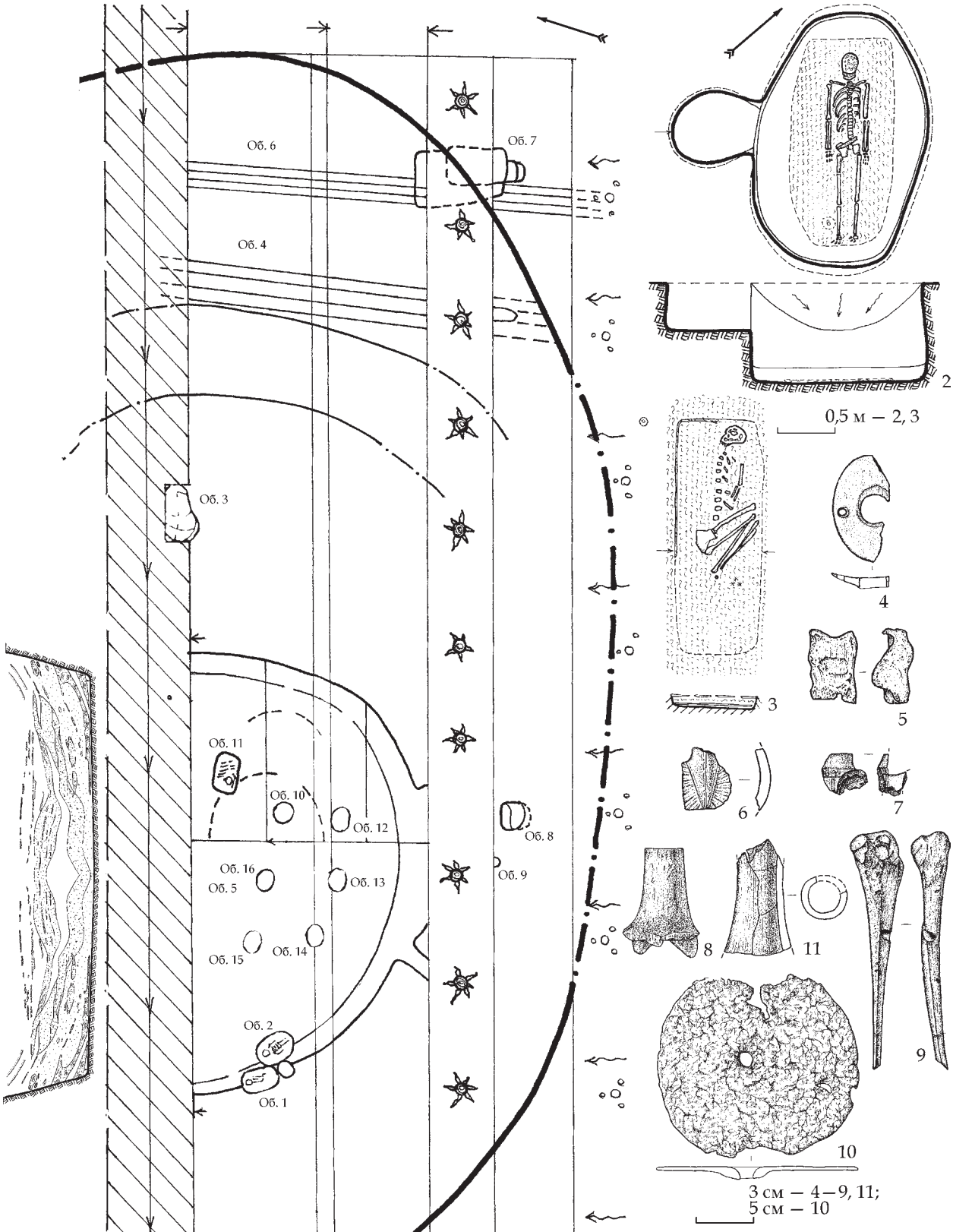

Рис. 1. Коломацьке, група I, майдан 1. План, комплекси і знахідки: 1 — загальний план, 2, 3 — плани поховань, 4, 5 — знахідки з поховань та околиць, 6, 7 — матеріали з котловану вибірки майдану (матеріал: 4, 5, 8, 9 — кістка, 6, 7 — кераміка, 10 — залізо, 11 — скло)

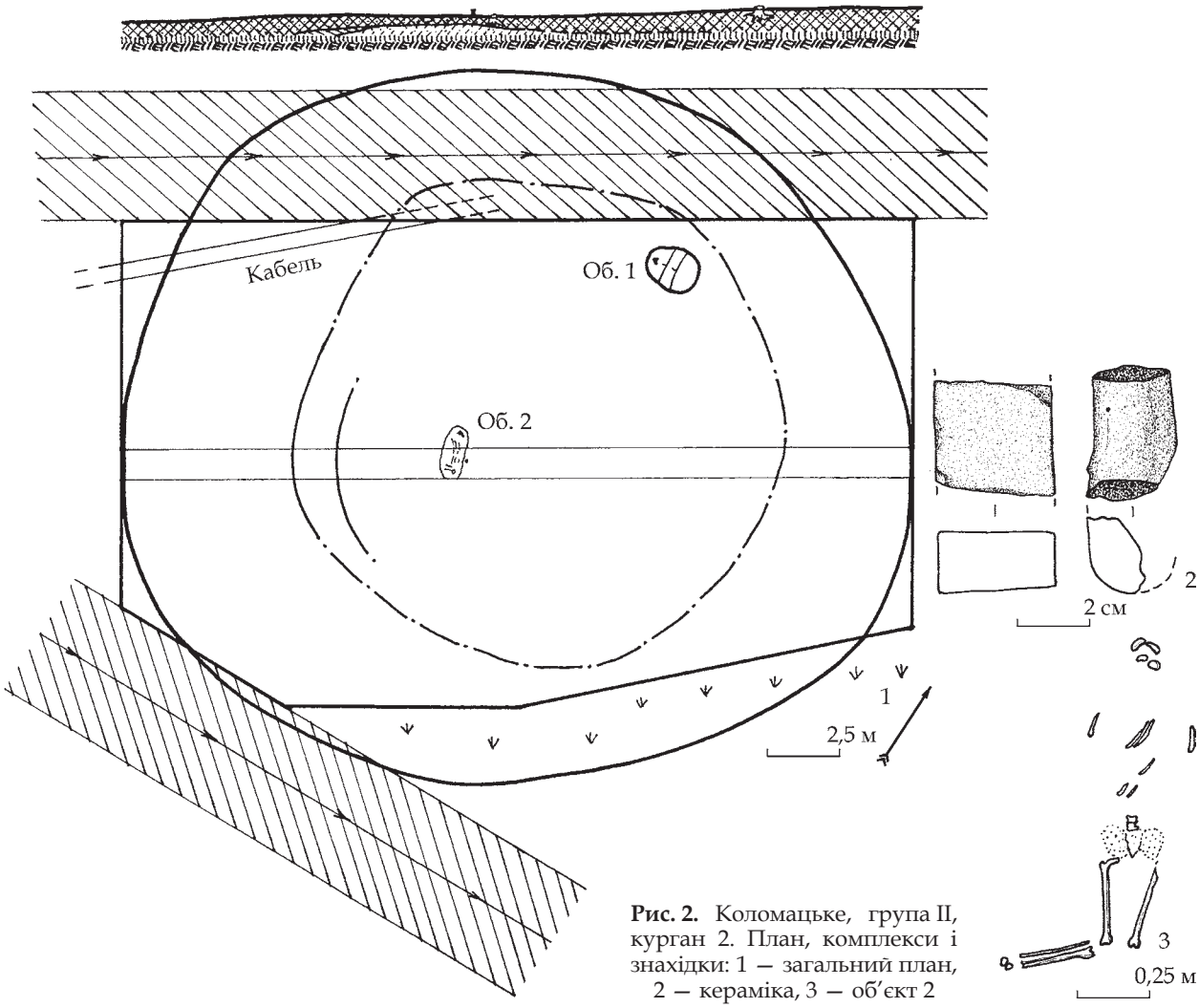

Рис. 2. Коломацьке, група II, курган 2. План, комплекси і знахідки: 1 — загальний план, 2 — кераміка, 3 — об'єкт 2

ці кабелів і встановленні геодезичного пункту.

Курган збудували за доби ранньої бронзи, основне поховання не знайдене, певно зруйноване під час зведення полотна дороги. У полу насипу впущене ще одне впускне поховання (№ 2) ямної культури (рис. 2: 3). Про те, що воно було не основним, свідчить щонайменше два насипи кургану, зафіксовані за стратиграфічними спостереженнями, і його зміщення до поли.

В іншій полі досліджено яму (№ 1) катакомбного типу (кенотаф?). Про можливе розміщення в насипу зруйнованої могили доби раннього заліза свідчать знахідки в полі кургану кількох уламків червоноглиняних амфор (рис. 2: 2).

Б. Сало, В. Шерстюк

РЯТІВНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА ДІЛЯНЦІ АВТОТРАСИ ПОЛТАВА — ЧУТОВЕ В ЧУТІВСЬКОМУ РАЙОНІ

Упродовж 2019 р. на території Полтавської обл. тривали археологічні науково-рятівні дослідження НДЦ «Рятівна археологічна служба» ІА НАН України, разом з КЗ «Центр охорони та досліджень пам'яток археології» Полтавської обласної ради, на ділянках реконструкції автомобільних доріг. Так, Чутівська експедиція НДЦ «РАС» ІА НАН

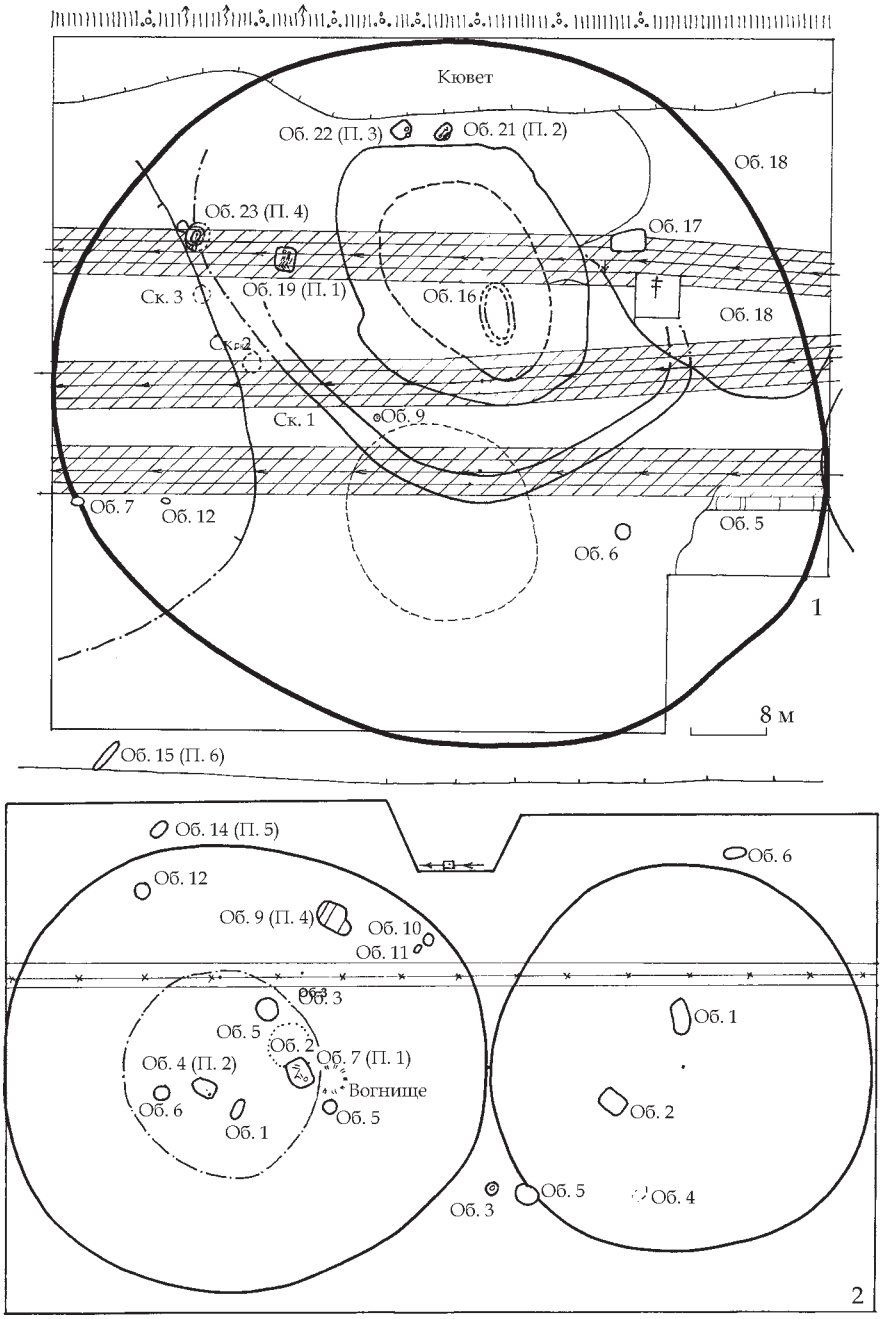

Рис. 1. Новофедорівка, с.: 1 — група курганів II, кургани 1 і 2; 2 — група курганів VII, кургани 8 і 10

України здійснювала розкопки на об'єктах культурної спадщини, розташованих у межах реконструкції автомобільної дороги М-03 Київ—Харків—Довжанський Лот 3,3 (км 356 + 200—км 385 + 100).

У межах Чутівського р-ну Полтавської обл. досліджено 10 об'єктів у складі чотирьох комплексів. Численні перебудови, руйнування насипів через їх розміщення уздовж автотраси та зони будівельних робіт, у смузі пролягання кабелів зв'язку, ускладнювали ведення охоронних рятівних досліджень, та вносили свої корективи (зокрема й відносно орієнтування, ширини траншей та бровок).

Войнівка, с. Група курганів I. До складу комплексу входило до 10 курганів, об'єктом дослідження був лише насип 4.

Він був помережаний трьома паралельними ПКЗ «Укртелеком». Насип був знівельований і розтягнутий під час будівництва полотна дороги. Максимальна сучасна висота — 0,05 м, діаметр насипу — 25 × 28 м.

Курган мав кілька об'єктів, які можна віднести до доби енеоліту — початку раннього бронзового віку. Окремі знахідки на давньому горизонті відносилися до доби міді, об'єкт 1 — досить широка заглибина вибірки ґрунту містила незначні за кількістю матеріали ранньоямного часу. Не виключено що комплекс поховання чи якогось ритуального об'єкту було зруйноване саме прокладанням ПКЗ.

У полу насипу був впущений комплекс об'єктів 2 і 3, що були пох. 1 — кремацією черняхівської культури.

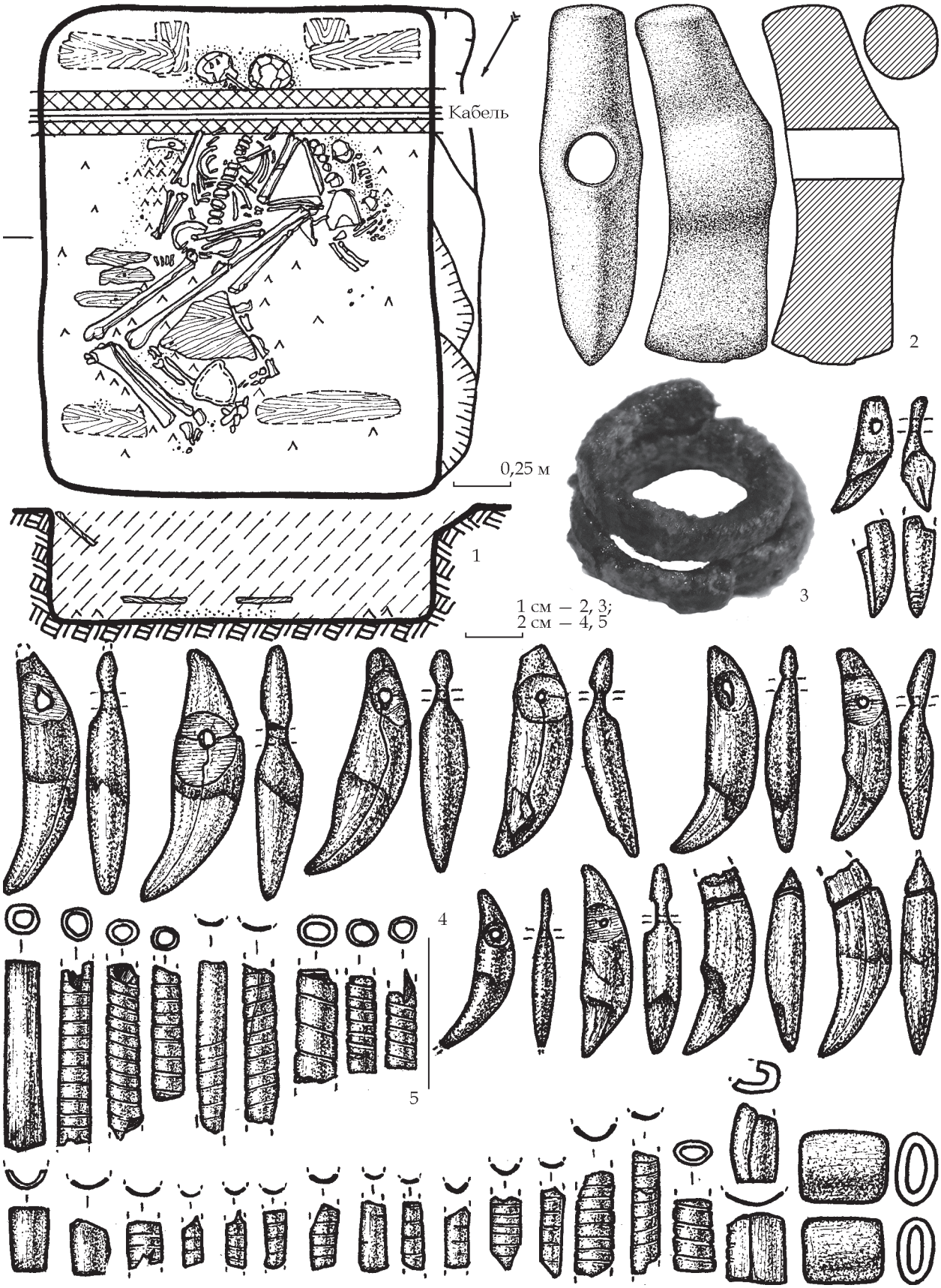

Рис. 2. Новофедорівка, с. Група курганів II, курган 1, пох. 1: 1 — план; 2—5 — знахідки (матеріал: 2 — камінь, 3 — бронза, 4 — зуби тварин, 5 — кістка)

Новофедорівка, група курганів II. До складу комплексу входило 3 кургани, об'єктом дослідження були насипи 1, 2. До смуги відведення дороги потрапляло близько половини площ насипів. За домовленістю з власниками і орендаторами земельної ділянки, вони були досліджені повністю, й за межами смуги відведення.

Курган 1. На сер. XX ст. мав висоту 3,5 м. Він був помережаний трьома ламаними лініями ПКЗ «Укртелеком». Близько 2/3 насипу було перекопано кар'єрами середини XX ст., що, певно, з'явилися в результаті будівництва полотна дороги. Максимальна сучасна висота — 0,79 м, розміри розтягнутого насипу — 66 × 59 м (рис. 1: 1).

Курган мав щонайменше два насипи, судячи зі стратиграфії. Основне (а можливо й наступне, над яким було зведено насип II) поховання було зруйноване котлованом кар'єру в центрі насипу (об. 13, 16).

Лише в одній полі кургану збереглися впускні комплекси доби ранньої бронзи. Серед них вирізняється унікальне колективне (сімейне?) пох. 1 (об. 19) ямного часу (рис. 2: 1): чоловік у ньому супроводжувався до потойбіччя кам'яною сокирою (рис. 2: 2), жінка — скроневим бронзовим кільцем (рис. 2: 3), а немовля — намистом з амулетів, виготовлених з ікл тварин, та кістяних пронизок, більшість з яких були декоровані гофруванням (рис. 2: 4, 5). По насипу проходила ПЛЗ, що частково його зруйнувала.

Ще два комплекси ямної доби, пох. 2, 3 (об. 21, 22), схоже — синхронні один одному, містилися у схожих за формою та розмірами ямах: Перше з них — дитяче поховання (рис. 3: 3) з крем'яним предметом у голові (останнє або ж було покладено на голову дитині та з часом провалилося до черепа, або ж і стало причиною смерті; рис. 3: 4). Друге — яма-кенотаф (чи ритуальна яма; рис. 3: 1), з цілим округлодонним горщиком (рис. 3: 2), без жодних ознак кістяка, але з фрагментами дерева у заповненні.

Останньою за часом із виявлених була інгумація інгульської катакомбної культури, інвентарна, з рештками мінеральної речовини на дерев'яній посудині (пох. 4, об. 23; рис.3:5); зверху на цю речовину (яка на разі визначається) було покладено два астрагали (рис. 3: 6, 7).

У полі насипу було виявлено розсіяний гаманець першої половини XVII ст. у складі майже 40 західноєвропейський драйпелькерів.

Курган 2. Максимальна сучасна висота — 0,20 м, розміри розтягнутого насипу — 29 м.

У кургані було досліджено майже 10 різноманітних господарських ям XVIII ст. (об. 1, 3, 4, 11 та ін.), окремі знахідки цього ж часу траплялися в насипу. Це свідчило про те, що в полі високого насипу 1 в означений період розміщувався невеликий хутір. Певно, саме ці ями й зруйнували поховання цього кургану, з якого й походили окремі антропологічні матеріали, знайдені в насипу під час розкопок.

Новофедорівка, група курганів VI. До складу комплексу входило 2 кургани, об'єктом дослідження був насип 2.

Максимальна сучасна висота — 1,28 м, розміри розтягнутого насипу — 16 × 21 м.

Курган мав щонайменше два насипи, судячи зі стратиграфії: перший, власне археологічний, був насипаний над єдиним основним захороненням (об. 2), з якого походять лише окремі розтягнуті землериями антропологічні рештки. Тому хронологічне датування комплексу ускладнене. У Новітню добу вершина кургану була знівельована, і сюди скинули рушений ґрунт, що сформував сучасний вигляд кургану.

Новофедорівка, група курганів VII. До складу комплексу входило 10 курганів, об'єктом дослідження були насипи 2, 3, 5, 6, 8, 10.

Курган 2. До смуги відведення дороги потрапляв майже весь насип. Він перетинався двома лініями ПКЗ «Укртелеком». Максимальна сучасна висота — 0,52 м, розміри розтягнутого насипу — 23 × 26 м. Курган був значною мірою зритий при будівництві полотна дороги, тому реальний центр насипу був зміщений, сучасний зафіксований центр — це були рештки збереженої поли насипу.

Зведений над ямним пох. 1 (об. 2), що супроводжувалося кременевим набором у вигляду відщепів та уламків виробів (набір майстра?). До цього ж часу належить тризнова відправа з уламками кераміки та кісток тварин (об. 4), окремі ями (об. 1, 3, 7). Ближче до поли первісного насипу було впущене пох. 2 представника бабинського культурного кола (об. 8), безінвентарного, густо посипаного крейдою.

Кургани 3, 5, 6, 10. Кургани були значною мірою зриті при будівництві полотна дороги, окремі пошкоджені розмінуванням (підривом) у масиві боєприпасів, по ним проходила ПЛЗ, лісосмуга тощо. Культурно-хронологічна їх приналежність не встановлена.

Значна частина ям під ними не містила знахідок, але наявність окремих фрагментів кераміки у кількох з них дозволяють віднести ці комплекси до ритуальних чи тризнових відправ черняхівського могильника, розміщеного поруч (див. далі). Одна яма під насипом 10 містила матеріали XVIII ст., ще одна, можливо, відноситься до доби бронзи.

Курган 8. Він перетинався вже відключеною лінією ПКЗ «Укртелеком», а також збу-

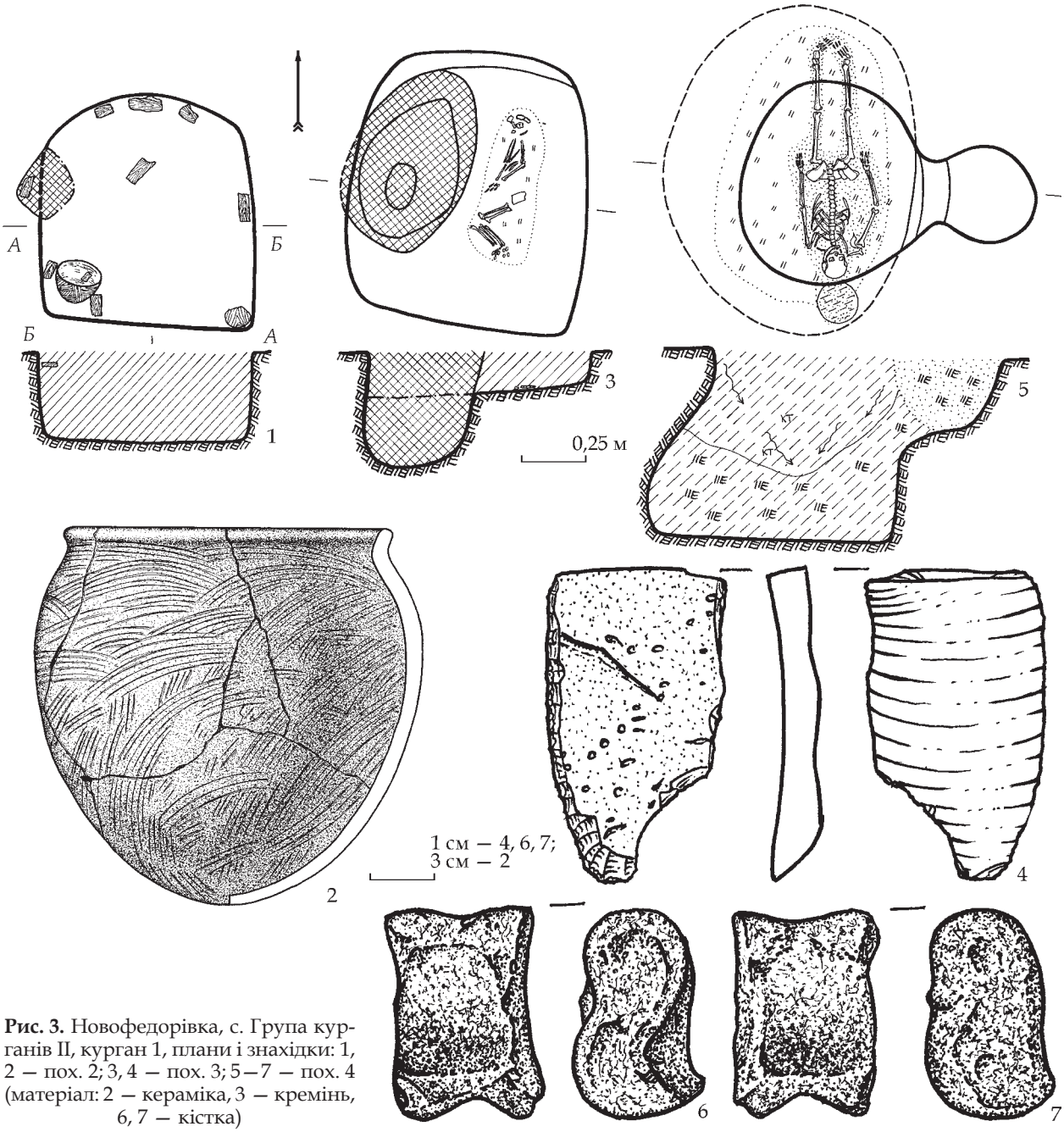

Рис. 3. Новофедорівка, с. Група курганів II, курган 1, плани і знахідки: 1, 2 — пох. 2; 3, 4 — пох. 3; 5—7 — пох. 4 (матеріал: 2 — кераміка, 3 — кремінь, 6, 7 — кістка)

дованою в його полі огорожею асфальтного заводу. Частина поли насипу та за її межами виявилася місцем розташування ґрунтового могильника черняхівської культури (рис. 1: 2). Максимальна сучасна висота — 1,06 м, розміри насипу — 33 м.

Курган був зведений над безінвентарним пох. 1 ямної культурно-історичної спільноти (об. 7; рис. 4: 1). До часу зведення насипу належить і ряд тризнових комплексів: ритуальна площадка з рештками розбитого горщика (рис. 4: 2), кістками тварин (об. 2) та кількома ямами (об. 3). У первісний курган було впущене пох. 2 пізньоямного часу (об. 4), що також супроводжувалося кількома ямами (об. 1, 5, 6).

За межами кургану під час нагляду було виявлено ще одне захоронення ямної КІС (рис. 4: 3), пох. 3 (об. 13), що, певно, містилося під курганом, який не був свого часу виявлений розвідковими обстеженнями (малоймовірно що даний комплекс — безкурганний). Між означеним похованням та первісним насипом кургану 8 було влаштовано поховальні комплекси ґрунтового черняхівського могильника.

Кілька ям поруч повторювали форму та глибину інших, «тризнових», виявлених у курганах 3, 5 і 10 (об. 10, 11, 12). Три ж об'єкти були неординарними захороненнями пізньоримського часу, можливо — з ознаками аланського впливу на їх носіїв.

Усі вони були дитячими чи підлітковими (об. 9, 14, 15), мали незвичні форми ям (з підбоєм, овал, витягнуту траншею), усі містили

Рис. 4. Новофедорівка, с. Група курганів VII, курган 8: 1—3 — комплекси і знахідки ямного часу; 4—11 — комплекси і матеріали черняхівського могильника (матеріал: 2, 9—11 — кераміка, 5 — сердолік, 7 — бронза, залізо, 8 — мушля)

сліди постмортальної демембрації кістяків, всі інвентарні.

У пох. 4 (об. 9) в ямі з підбоєм на дно в куток було поставлено дві сіролощені посудини — глек та миску (рис. 4: 10, 11). Дитячі кістки в цьому похованні були зруйновані й розтягнуті на приступку та вхід до поховальної камери, на дні підбою кістки відсутні.

Пох. 5 (об. 14) мала овальну форму, також містила розпорошені дитячі кістки у заповненні (рис. 4: 4). Поховання супроводжувалося сердоліковою намистиною (рис. 4: 5).

Найцікавіше підліткове дівоче (?) пох. 6 (об. 15) було здійснене у глибокій та вузькій ямі-траншеї (рис. 4: 6). У супровід небіжчиці, кістяк якої звично був розкиданий безсистемно по усій могилі, було покладено біметалеву арбалетну фібулу (рис. 4: 7), уламки червоноглиняної посудини, залізний ніж, глиняне ажурне пряслице (рис. 4: 9) та підвіска з мушлі (рис. 4: 8).

Роботи на об'єктах на смузі землевідводу ділянки траси Полтава—Чутове в межах Чутівського р-ну Полтавської обл. завершені.

С. Скорий., В. Окатенко, Р. Зимовець, О. Шапорда

РЯТІВНІ РОЗКОПКИ ПОБЛИЗУ БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА

Спільна експедиція Історико-культурного заповіднику «Більськ» та ІА НАН України (керівник С. А. Скорий) провела рятівні дослідження поблизу Більського городища.

Роботи здійснено в кількох місцях, зокрема, там, де розкопки раніше не проводилися, в ур. Безодня 1 і 2. Перше з них розташоване в південній частині Великого укріплення Більського городища, друге — на південь від нього.

На одній з невеликих височин в ур. Безодня 2 відкрито одиночне ґрунтове жіноче поховання в супроводі прикрас (сережки чи підвіски, намиста, перстень) і залізного ножа. Цікавим елементом поховального обряду є ритуальне порушення кісток небіжчиці (рис. 1).

Культурно-хронологічне визначення цієї поховальної пам'ятки доволі проблематичне. На думку фахівців з археології середньовіччя, поховання могло належати представниці гото-аланського (VI—VII ст.) чи слов'янського населення (XI ст.) [1] або суто слов'янського (при цьому, датується серединою — другою половиною XI ст.) [2].

Вельми цікавими виявилися результати дослідження невеликого, розораного кургану 127, який входив до складу некрополя в урочищі Марченки, на захід від Більського городища (рис. 2). Курган містив дві чоловічі могили: основна — доби архаїки, і впускна — IV ст. до н. е. Впускне поховання

1. Щиро дякуємо колезі О. В. Комару з відділу давньоруської та середньовічної археології ІА НАН України за надану консультацію.
2. Щиро дякуємо колезі Ю. О. Пуголовку з Інституту керамології (Опішня) за надану консультацію.

Рис. 1. Ґрунтове жіноче поховання в ур. Безодня 2 поблизу Більського городища

Рис. 2. Вигляд з висоти пташиного польоту кургану 127 з некрополя в ур. Марченки, що західніше Більського городища

Рис. 3. Розчистка залізного наконечника спису ранньоскіфського часу

зруйнували, як мінімум, два пограбування. З інвентарю збереглося лише кілька бронзових вістер стріл і залізний вток списа чи дротика.

Основне поховання непошкоджене. Воно здійснене в ямі, викопаній нижче рівня давнього горизонту, в дерев'яному гробовищі. Положення небіжчика і розміщення речей не є притаманними для ранньоскіфського обряду.

У могилі виявлено повний комплект наступальної зброї ближнього бою — акінак зі слідами дерев'яних піхов, прикрашених бронзовою бутероллю у вигляді голівки хижого птаха, бойова сокира-молот і наконечник списа (рис. 3), а також декілька бронзових архаїчних вістер стріл. Цікаво, що до піхов акінаку спочатку був прикріплений довгий стілетоподібний бойовий чи мисливський ніж.

Склад озброєння ближнього бою цілковито відповідає тому, що походить з гробниці 2 кургану Реп'яхувата Могила в басейні р. Тясмин.

Варто наголосити, що виявлена бронзова бутероль від піхов акінака є другою документованою знахідкою в архаїчних похованнях скіфів Східноєвропейського Лісостепу.

Над похованням відкриті сліди тризни у вигляді уламків, як мінімум, п'яти або шести ліпних посудин ранньоскіфської пори.

Дата могили, скоріш за все, кінець VII або самий початок VI ст. до н. е. Відкриття не пограбованого ранньоскіфського поховання доповнює джерельну базу для вивчення історії Більського городища.

І. Шрамко, С. Заднiков

ДОСЛІДЖЕННЯ БІЛЬСЬКОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО КОМПЛЕКСУ

Скіфською експедицією Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна велись наукові дослідження на Західному і Східному укріпленнях Більського городища, а також курганному могильнику Скоробір.

Західне укріплення. У польовому сезоні 2019 р. закладено розкоп на зольнику 5. З південного заходу примикав до минулорічного розкопу 3. Розкрито площу 42 м^2, на якій зафіксовано дві господарські ями, шар білої глини. Встановлено західну межу зольника. Культурний шар зольника залягав від 0,25—0,3 до 0,65—0,8 м, був насичений речовими залишками. За межами зольника, під шаром ріллі, залягав чорнозем культурного шару потужністю 0,4 м. На глибині від 0,7—0,8 до 1,6 м простежено давній похований ґрунт, який поступово переходив у жовтий материковий суглинок.

У розкопі знайдені уламки місцевого ліпленого посуду. Вироби з металу представлені залізними ножами, шильцями, шпильками, бронзовими вістрями стріл, панцирною пластиною, уламками бронзових котлів. Античний імпорт репрезентований переважно фрагментами стінок амфор різних центрів. За типами ліпленої кераміки, виробів з металів і античного імпорту розкрита ділянка розкопу попередньо може бути віднесена до другої половини VI — початку V ст. до н. е.

Східне укріплення. Тут продовжені роботи на ділянці розкопу 36, який закладено в минулому році, неподалік від південного в'їзду до укріплення. З півдня і сходу розкоп примикав до минулорічного.

На загальній площі 90 м^2 відкрито десять господарських ям, вогнища і два жертовника. Культурний шар у цій частини укріплення в значній мірі зруйнований оранкою, тому на багатьох ділянках розкопу, безпосередньо під орним шаром, починався шар давнього похованого ґрунту, який поступово переходив у жовтий материковий суглинок. У господарській ямі 9 знайдено скупчення глиняних конусів. В ямі 10 — розвал горщика.

Найбільш раннім комплексом виявилась яма 14, в якій знайдено фрагмент стінки античної амфори кінця VI—V ст. до н. е.

Ліплений посуд в розкопі представлено уламками горщиків, вінця яких прикрашено пальцевими вдавленнями і наскрізними проколами. Слід відмітити маленький горщик з прокресленим візерунком на шийці. Античний імпорт представлено уламками амфор, переважно V—IV ст. до н. е. Вироби з бронзи — тригранні і трилопатеві вістря стріл, вироби із заліза — втульчасте вістря стріли, ножі, шильця, вироби з глини — уламки глиняної статуетки.

З метою вивчення захисних споруд (вал і рів) Східного укріплення, закладено новий розкоп 37 на західному в'їзді. Траншея розкопу перетинала вал і рів у напрямку захід—схід.

Захисний вал зберігся по всій довжині, вкритий дереном і лісом. Товщу валу утворюють нашарування ґрунтів різного походження, а також незначних прошарків. Найбільша відмітка висоти валу від рівня давньої поверхні фіксується на позначці 2,6 м. Ширина підошви валу сягає 12 м. Зафіксовані залишки дерев'яного частоколу. Дві стовпчикові ями з пласким дном, вірогідно, від фортечної стіни зафіксовані на гребені валу.

Рів трапецієподібної в перетині форми, в верхній частині сягав ширини 11 м. Його глибина від сучасної поверхні — 4,60 м. Практично на всю глибину рів заповнено чорним змивним ґрунтом. Тільки в центральній частині, на глибині фіксувались лінзи щільного сірого ґрунту, що утворились від постійної вологи. Під шаром сірого ґрунту фіксувались окремі шматки дерева діаметром до 3 см. Тут також знайдені декілька ліплених стінок горщиків. З напільної сторони фіксувався невеликий вал до 0,8 м заввишки від рівня давнього похованого ґрунту.

Внаслідок дослідження ділянки на площі 60 м^2 встановлено, що з напільного боку Східне поселення було оточене потужним земляним валом з дерев'яною стіною, а також глибоким ровом, що може свідчити про зведення споруд цієї структурної одиниці городища, раніше виникнення ідеї об'єднання двох укріплень спільним валом.

Могильник Скоробір. Для вивчення обрані два кургани з ледве помітними насипами, що мали висоту до 0,1—0,18 м.

У кургані 1 виявлена поховальна яма прямокутної форми, орієнтована по лінії північ—південь. Могилу повністю пограбовано, на дні камери знайдено ліпний черпак і зооморфно оформлену бляшку від кінської вузди. На перекритті зафіксована глиняна миска із загнутим усередину краєм.

У кургані 2 виявлено не пограбоване поховання. Стратиграфічні спостереження велися на двох контрольних бровках. Простежені

межі початкового насипу кургану. Поховальна камера являла собою дерев'яний склеп з дощатою підлогою. Вона фіксувалась практично під шаром ріллі, мала глибину 1,55 м від реперної відмітки, підквадратну в плані форму розмірами 4,4 × 5,0 м. Орієнтована довшою віссю за лінією північ—південь.

Заповнення поховальної камери було твердим, затікшим, що можливо пояснити руйнацією перекриття і осипів забутовки між стінами ями і дерев'яним склепом. Стратиграфію заповнення могили простежено за контрольною бровкою, яка була орієнтована меридіанально. Центральну частину могили заповнено чорноземом, що потрапив з насипу у процесі руйнування дерев'яної конструкції й просідання згнилого перекриття. Дно і стіни поховальної камери у різних частинах перетинали кротовини.

У похованні знайдені залишки кістяка однієї людини, яку поклали випростано на спину, головою на захід. Череп виявився розчавленим, інші кістки скелету не збереглися. На місці розташування правої руки небіжчиці знайдено бронзовий браслет, біля лівого плеча — залізну шпильку. Праворуч від черепа лежало біметалеве дзеркало, вміщене у дерев'яний футляр. В районі грудної клітини знайдено намисто з напівкоштовного каміння. Окремо відмітимо єгипетського скарабея.

Особливістю поховання можна вважати золоті платівки від головного убору. Це перший, добре зафіксований випадок, коли головний убір не був пошкоджений грабіжниками. Лише кротовини, що перетинали центральну частину поховання, заважали фіксації деяких знахідок.

Небіжчиці залишили набір глиняного посуду, прясельця і кам'яне блюдо. Праворуч від померлої знаходилась частина туші козеняти, біля якої лежав залізний ніж.

Несподівано у південно-східному кутку були знайдені предмети чоловічого користування: зброя і деталі кінської вузди. Речі лежали скупчено і були відокремлені від іншого інвентарю, але залишків скелета другого похованого в могилі не було.

Попередні спостереження дозволяють зв'язати низку предметів (дзеркало, посуд, браслет, шпилька, намисто, прясельце) саме з жіночою статтю похованої людини. Питання про наявність у могилі чоловічого поховання залишається відкритим. Можна лише звернути увагу на те, що зброя не мала прямого стосунку до похованої жінки, що не дозволяє інтерпретувати відкрите нами поховання як могилу амазонки. Усі предмети були покладені у відповідності з існуючими місцевими традиціями, статусом похованої людини.

Ще раз матеріали розкопок довели, що Більське городище було не пересічним поселенням Східної Європи на початку I тис. до н. е. Це був один з центрів Лісостепової Скіфії, що об'єднував різні за традиціями, походженням, етнічною приналежністю племена, які мешкали у Дніпровському лісостеповому Лівобережжі та заснували перші поселення ще у другій половині — наприкінці VIII ст. до н. е. Не тільки матеріали поселень, а й поховань свідчать про широкий діапазон зв'язків місцевого населення з різними регіонами Європи початку доби раннього заліза. Найбільш імовірна дата поховання — друга чверть — середина VI ст. до н. е.

Загалом, відкритий у 2019 році поховальний комплекс суттєво розширює наше уявлення про розповсюдження сталих поховальних традицій місцевого землеробського населення і вказує на певні культурні та, можливо, родинні зв'язки лісостепового населення у ранньоскіфський час, а також на доволі високий статус жінок у племен Лісостепової Скіфії VI ст. до н. е.

РІВНЕНСЬКА ОБЛАСТЬ

П. Васильєв, І. Хоптинець, В. Ткач

РОЗВІДКИ НА ПАЛЕОЛІТИЧНИХ ПАМ'ЯТКАХ РІВНЕНСЬКОГО, ДУБЕНСЬКОГО І ЗДОЛБУНІВСЬКОГО РАЙОНІВ

У червні—серпні 2019 р. продовжені розвідки на палеолітичних пам'ятках Рівненської обл., в межах міжнародного проєкту «Між Сходом і Заходом — соціальні зв'язки та навколишнє середовище до, під час і після останнього льодовикового максимуму на Волині (Західна Україна)». Роботи проводила Волинська палеолітична експедиція ІА НАН України на території чотирьох районів області, зокрема, Рівненського, Дубенського, Здолбунівського і Острозького. Географічно обстежена територія належить до східної частини Люблінсько-Волинської височини, цьогорічні роботи охоплювали територію неподалік верхньопалеолітичної стоянки Бармаки і Мізоцького кряжу.

Основною метою досліджень є пошук палеолітичних пам'яток із культурним шаром або шарами, що збереглися, для проведення їх датування і оцінки потенціалу для подальших розкопок. Внаслідок робіт виявлені нові місцезнаходження і обстежені вже відомі.

Рівненський р-н. Розвідкові роботи проводилися на північ від м. Рівне, за напрямком Бармаки—Шпанів—Зозів—Городок (р. Устя), і на схід — Бармаки—Городище—Великий Житин—Забороль (р. Кустинка). Виявлено низку нових місцезнаходжень поблизу населених пунктів Шпанів, Радиславка / Великий Житин, Нова Українка.

Шпанів 10. На північній околиці с. Шпанів виявлено нове місцезнаходження. Матеріал розміщується на зниженій ділянці високого правого берега безіменного потічка, що в районі урочища Павлівщина впадає в р. Устя. Всього виявлено проксимальний фрагмент крем'яної пластини (62 × 16 × 6 мм, сучасний злам) і відщеп, вкриті білою/білоблакитною патиною. У нижній частині плато фіксуються потужні крейдяні відклади з крем'яною сировиною (плитка і галька). Місце збору підйомного матеріалу знаходиться під ділянками для ведення індивідуального сільського господарства.

Радиславка 1–3. Нова група пам'яток виявлена на південний захід від с. Великий Житин, на правому березі р. Кустинка. Підйомний матеріал зібраний на знижених ділянках язикоподібних мисів, що орієнтовані на захід. Місця збору матеріалу знаходяться в оренді у фермерських господарств. Радиславка 1 — зібрано 12 крем'яних виробів, більшість матеріалу вкрита легкою блакитною патиною, одиничні — повністю білою. У збірці здебільшого наявні відщепи — 10 одиниць, з яких один первинний. Нуклеус від відщепів розмірами 40 × 38 × 20 мм. Вироби з вторинною обробкою представлені медіальним фрагментом ретушованого відщепу з дорсальною ретушшю по краю. Радиславка 2 — зібрано 12 крем'яних виробів, матеріал вкритий біло-блакитною патиною. Більшість зібрання — відщепи (6 одиниць), дві пластинки (проксимальний і медіальний фрагменти), пластина (проксимальний фрагмент) і реберчастий відщеп. У колекції є один двоплощадковий біповздовжній торцевий нуклеус від пластин, розмірами 72 × 38 × 46 мм. Вироби з вторинною обробкою представлені проксимальною частиною ретушованого відщепа, що має регулярну дорсальну білатеральну ретуш. Радиславка 3 — зібрано всього три крем'яні артефакти, з яких два вторинних відщепи, вкриті легкою блакитною патиною. Вироби із вторинною обробкою представлені одним ретушованим напівпервинним відщепом, вкритим суцільною білою патиною. Ретуш напівстрімка, луската, нею оброблений весь периметр заготовки.

Нова Українка 1. Місцезнаходження розташовується на південний захід від с. Нова Українка, підйомний матеріал зібраний на правому березі р. Безодня. Всього у зібранні представлено чотири крем'яні артефакти, що вкриті легкою біло-блакитною патиною: два вторинних відщепи; один нуклеус на початковій стадії від відщепів; і один медіальний фрагмент ретушованого відщепа. Місце збору матеріалу знаходиться в оренді у фермерських господарств.

Дубенський р-н. Цьогорічні розвідки на території району охоплювали північно-західну, західну і південно-західну частини

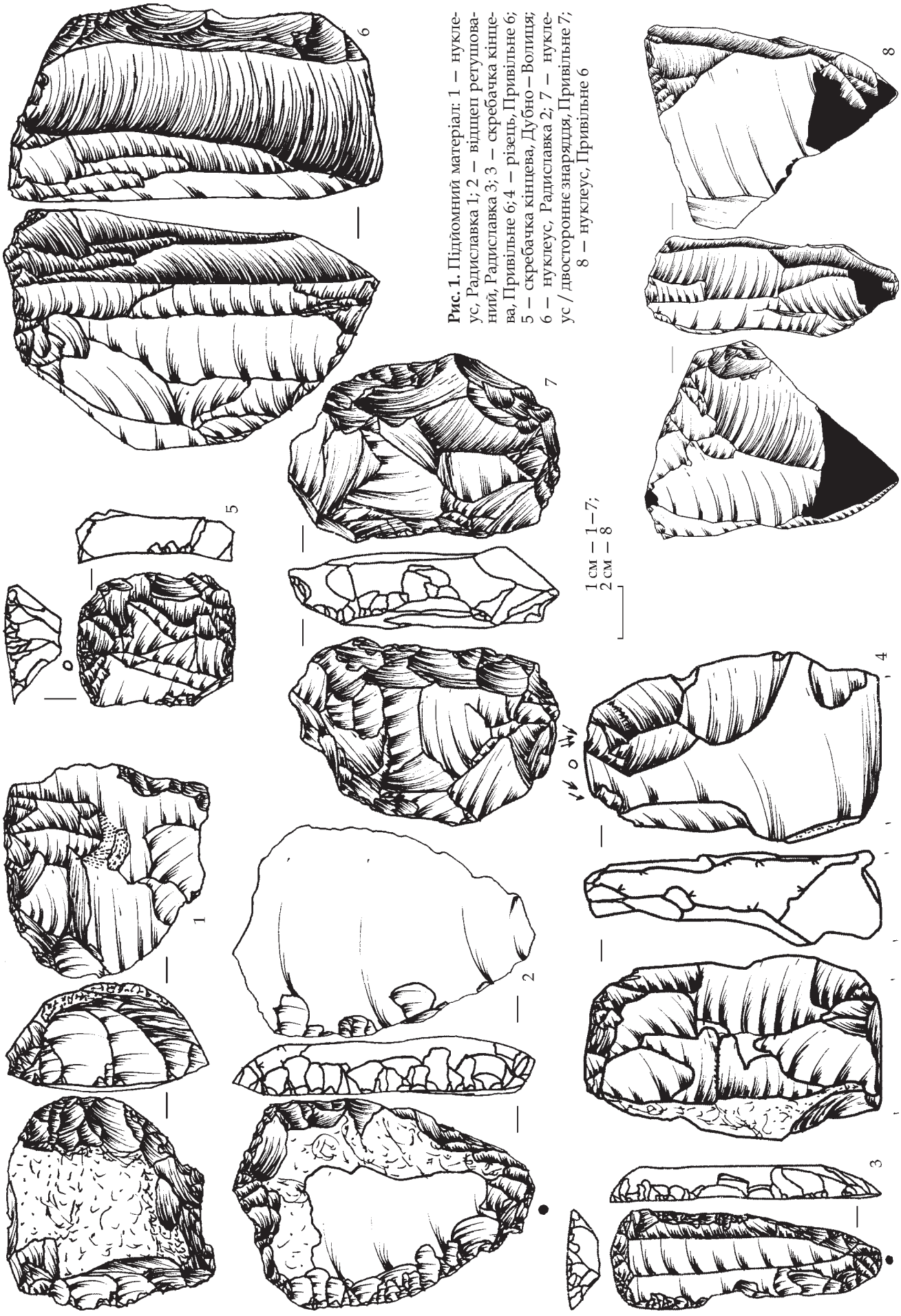

Рис. 1. Підйомний матеріал: 1 – нуклеус, Радиславка 1; 2 – відщеп ретушований, Радиславка 3; 3 – скребачка кінцева, Привільне 6; 4 – різець, Привільне 6; 5 – скребачка кінцева, Дубно – Волиця; 6 – нуклеус, Радиславка 2; 7 – нуклеус / двосторонне знаряддя, Привільне 7; 8 – нуклеус, Привільне 6

1 см – 1–7;
2 см – 8

Мізоцького кряжу — верхів'я р. Збитинька. Обстежено низку відомих місцезнаходжень: Привільне 6, 7, Дубно—Волиця, Княгинине 3. Крім того, виявлено нові пам'ятки з артефактами доби палеоліту — Гірники 11 і Злинець.

Гірники 11. Пам'ятка розташована на низькій ділянці плато, що виходить до широкої заплави р. Іква, на північний захід від с. Гірники. Матеріал вкритий щільною білою патиною, всього у зібранні представлено 52 крем'яні вироби. Більшість із них становлять відщепи — 29 одиниць, з яких чотири первинні. Пластини і пластинки представлені виключно фрагментами — 13 і 4 екземпляри відповідно. Крім того, в колекції нараховується по одному реберчастому відщепу і різцевому сколу, один нуклеус від пластинок / мікропластин — одноплощадковий торцевий, виконаний на відщепі. Вироби із вторинною обробкою представлені трьома екземплярами — дистальним фрагментом ретушованого відщепа з дорсальною лускатою ретушшю по краю; медіальним фрагментом ретушованої пластини з нерегулярною дорсальною ретушшю по краю; кутовим різцем на медіальному фрагменті реберчастої пластини. Місце збору матеріалу знаходиться в оренді у фермерських господарств.

Злинець 1. Місцезнаходження розташоване на північний схід від с. Злинець, займає знижену ділянку плато, що північно-східною частиною виходить до широкої заплави р. Іква. Підйомний матеріал покритий білою патиною, всього зібрано 124 крем'яні артефакти. Більшість з них становлять відходи виробництва: 35 відщепів, з яких п'ять первинних, два авіважів; 36 пластин, де три цілі, а решта проксимальні (10), медіальні (14) і дистальні (9) фрагменти; п'ять пластинок — по два медіальних і дистальних та один проксимальний фрагменти; шість лусочок; чотири реберчастих сколів — три на пластинах і один на відщепі. Один нуклеус — одноплощадковий на початковій стадії, і один пренуклеус. Вироби із вторинною обробкою представлені п'ятьма виробами — дві ретушовані і одна прямотронкована пластини та два відщепи. Місце збору матеріалу знаходиться в оренді у фермерських господарств.

Дубно (Волиця, 1 мис). Місцезнаходження розташоване на південній околиці м. Дубно, на правому березі р. Іква. Підйомний матеріал покритий біло-блакитною патиною. Всього зібрано 27 крем'яних артефактів: дев'ять відщепів (один первинний); 10 пластин, з яких одна ціла, а решта — фрагменти; три пластинки (одна ціла), а також вироби із вторинною обробкою, представлені п'ятьма виробами — дві ретушовані пластини і один відщеп; боковий білатеральний різець, виконаний на виїмчастій тронкованій пластині; кінцева білатерально ретушована скребачка. Місце збору матеріалу знаходиться в оренді у фермерських господарств.

Княгинине 3, виявили у 2008 р. В. В. Ткач та А. Б. Бардецький. Пам'ятка кам'яного віку, культур кулястих амфор, городоцько-здовбицької, тшинецько-комарівської, могилянської, поморської, пшеворської, слов'яно-руського IX — першої половини XIII ст. і литовсько-польського XIV—XVIII ст. часу. Пам'ятка розташована на правому березі р. Стубла, на південній околиці с. Княгинине. Підйомний матеріал покритий білою / біло-блакитною патиною, всього зібрано 13 крем'яних артефактів. Більшість із них є відходами виробництва — дев'ять відщепів, два дистальні фрагменти пластин, і один реберчастий відщеп. Вироби із вторинною обробкою представлені однією кінцевою скребачкою, що виконана на дистальній частині реберчастої пластини. Місце збору підйомного матеріалу знаходиться під ділянками для ведення індивідуального сільського господарства.

Привільне 6, 7. Місцезнаходження розташовані на схід від с. Панталія, на орієнтованих на захід двох сусідніх мисах, що виходять до каналізованої заплави річок Липка та Іква. Привільне 6 — пам'ятка доби палеоліту, межановіцької, тшинецько-комарівської, могилянської і поморської культур, литовсько-польського часу XV—XVII ст. Виявив В. В. Ткач у 2014 р., обстежене в 2015—2019 рр. Привільне 7 — пам'ятка доби палеоліту, могилянської, райковецької культур, давньоруського X—XIII ст. і литовсько-польського XV—XVII ст. часу. Виявили А. Б. Бардецький і Ю. Л. Пшеничний у 2001 р., обстежив В. В. Ткач у 2014—2019 рр. Місця збору матеріалу знаходяться в оренді у фермерських господарств. Привільне 6 — зі зборів поверхневого матеріалів отримано 12 крем'яних артефактів, що вкриті білою / біло-блакитною патиною. З них — п'ять відщепів, одна ціла і два фрагменти пластин, два торцеві нуклеуси — одноплощадковий односторонній та двоплощадковий біповздовжній. Вироби із вторинною обробкою представлені одним кутовим різцем на відщепі, з різцевими сколами на вентральну частину та кінцевою скребачкою, що виконана на дистальній частині білатерально ретушованої пластини. Привільне 7 — зі зборів поверхневого матеріалів отримано 25 крем'яних артефактів, що вкриті легкою біло-блакитною патиною. Найбільше відщепів — 19 (один первинний), пластини і пластинки, представлені виключно фрагментами. Один із виробів віднесений до нуклеусів, що має негативи від сколів дрібних відщепів. Вироби із вторинною об-

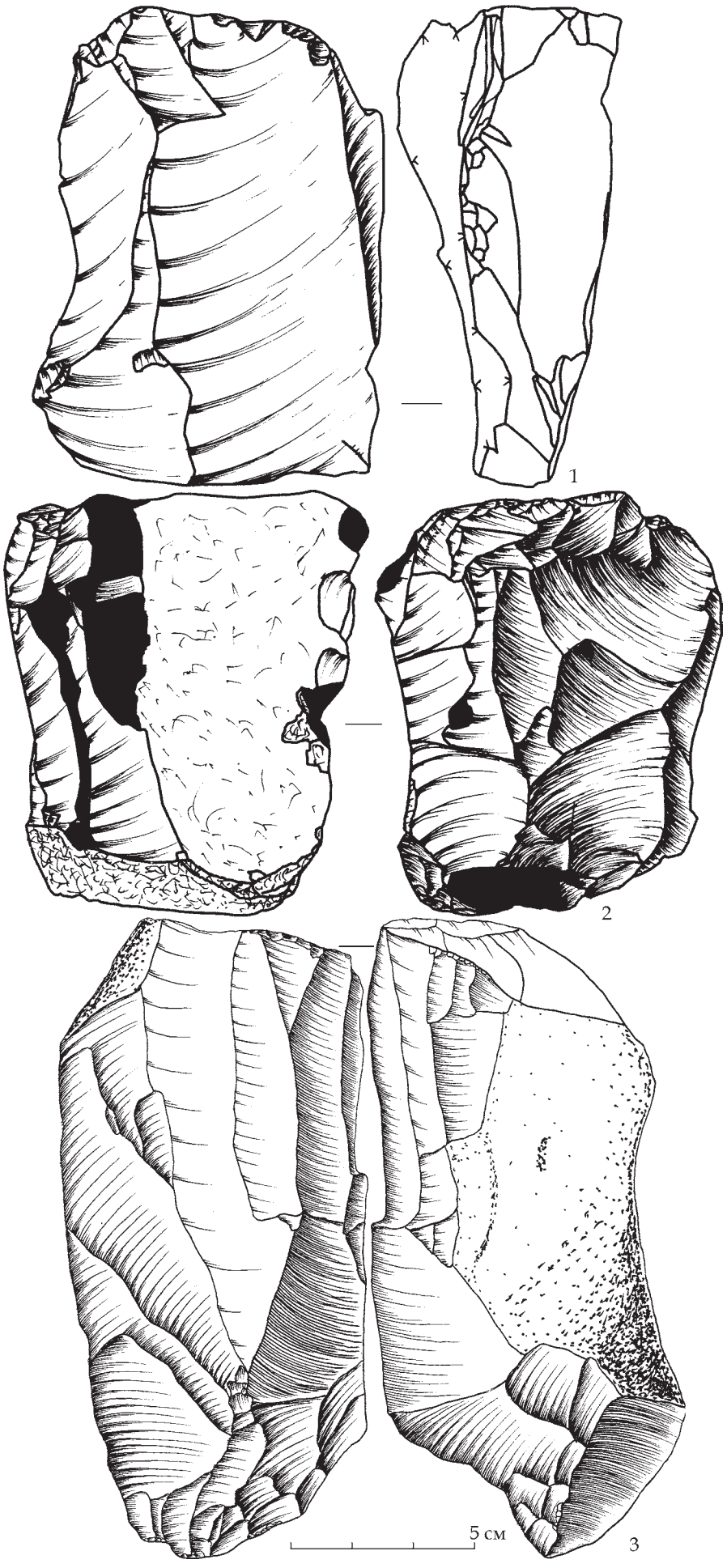

Рис. 2. Підйомний матеріал, нуклеуси: 1, 2 — Півче 1; 3 — Мізоч 1

робкою представлені одним фрагментом ретушованого відщепа.

Мирогоща 1. У 2018—2019 рр. під час археологічних досліджень на стоянці, шурфом 2 × 2 м виявлено 10 шарів з крем'яними артефактами доби палеоліту, деревним вугіллям, фауністичними рештками. Стратиграфічний розріз глибиною 3,65 м складається з 28 літологічних горизонтів, які представлені лесами і суглинками. Крем'яний матеріал з *шару 1* представлений лише трьома відщепами, з *шару 2* — 404 одиницями, з яких — лусочки (39 %), відщепи (50 %), пластини (15 %), пластинки (20 %), мікропластини (8 %), технічні сколи (4 %), уламки (1 %), різцеві сколи (1 %), нуклеуси (1 %), знаряддя (3 %). Крем'яний матеріал з *шару 3* представлений 3918 одиницями, з яких — лусочки (91 %); відщепи (50 %), пластини (32 %), пластинки (15 %), мікропластини (17 %), технічні сколи (10 %), уламки (2,5 %), різцеві сколи (2 %), нуклеуси (0,5 %), знаряддя (5 %). Крем'яний матеріал з *шару 4* представлений 418 одиницями, з яких — лусочки (77 %), відщепи (49 %), пластини (27 %), пластинки (7 %), мікропластини (13 %), технічні сколи (1 %), нуклеуси (3 %), знаряддя (6 %). Крем'яний матеріал з *шару 5* представлений 170 одиницями, з яких — лусочки (35,5 %); відщепи (54 %), пластини (16,5 %), пластинки (17,5 %), мікропластини (4 %), уламки (7,5 %), різцеві сколи (2 %), пренуклеуси (0,5 %), знаряддя (6 %). Крем'яний матеріал з *шару 6* представлений 646 одиницями, з яких — лусочки (85 %); відщепи (64 %), пластини (8,5 %), пластинки (11 %), мікропластини (11 %), технічні сколи (3 %), нуклеуси (2,5 %), знаряддя (5 %). Крем'яний матеріал з *шару 7* представлений лише двома відщепами і уламком. Крем'яний матеріал з *шару 8* представлений 53 одиницями, з яких — лусочки (89 %); чотири відщепи, два уламки. Крем'яний матеріал з *шару 9* представлений 187 одиницями, з яких — лусочки (93 %); 10 відщепів, три знаряддя, пластинка, мікропластина і уламок. Крем'яний матеріал з *шару 10* представлений 79 одиницями, з яких — лусочки (67,5 %); 20 відщепів, два уламка, по одному фрагменту пластини і нуклеуса, різцевий скол.

Оксфордською лабораторією проведено датування зразків деревного вугілля: шар 3 — отримано 10 дат в діапазоні 32 кал. тис. р. т.; шар 4 — отримано дві дати в діапазоні 33 кал. тис. р. т. Також, для датування відібрані зразки із шарів 5, 6, 8—10. Результати датування цілком відповідають хронологічним рамкам раннього гравету Західної України і Центральної Європи.

Здолбунівський р-н. На території Здолбунівського р-ну розвідкові роботи охоплювали центральну частину Мізоцького кряжу (басейни річок Піщанка, Збитинька / Світенька, Стубла) і лівий берег р. Швидівка (Глинськ—Нагірне) басейну р. Устя. Виявлено нові місцезнаходження з артефактами доби палеоліту поблизу населених пунктів Будераж, Буща, Дермань Друга, Півче.

Будераж 5. Місцезнаходження розташоване на північний захід від с. Будераж, на високій терасі правого берега р. Світенька, що має південно-східну експозицію на місце її злиття з безіменним потічком. Підйомний матеріал покритий білою патиною, всього зібрано 17 крем'яних артефактів. З них — чотири відщепи (один первинний); вісім пластин і три пластинки, представлені лише фрагментами; одна реберчаста пластина, також один двоплощадковий біповздовжній сплощений нуклеус. Вироби із вторинною обробкою представлені проксимальним фрагментом ретушованої пластини. Місце збору підйомного матеріалу знаходиться під ділянками для ведення індивідуального сільського господарства.

Будераж 6. Місцезнаходження виявлено в низині лівого берега р. Світенька, по дорозі Півче—Будераж. Підйомний матеріал вкритий білою патиною, виявлений на крейдяних оголеннях. Поруч розташовується крейдяний кар'єр, де зафіксовано два потужних шари крем'яної сировини. Поруч на терасі обстежений діючий кар'єр з видобутку піску, плейстоценові (лесові) відклади становлять лише 1—1,5 м, підйомного матеріалу не виявлено. Всього із поверхневих зборів отримано 11 крем'яних артефактів — сім відщепів, три фрагменти пластин і один двоплощадковий біповздовжньо-суміжний сплощений нуклеус.

Буща 1. У процесі обстеження правого берега р. Світенька на ділянці між селами Буща—Мости виявлений патинований крем'яний матеріал у кількості 16 одиниць, з яких — 13 відщепів, один проксимальний фрагмент пластини та один одноплощадковий торцевий нуклеус. Вироби зі вторинною обробкою представлені відщепом з виїмкою, що оформлена на дистальній частині заготовки за допомогою вентральної ретуші. Місце збору підйомного матеріалу знаходиться під ділянками для ведення індивідуального сільського господарства.

Дермань Друга 4. Місцезнаходження розташоване на захід від с. Дермань Друга, у верхів'ях безіменного потічка басейну р. Устя з потужною яровою системою. В основному підйомний матеріал виявлений на схилі південного плато (пункт 5), що обривається глибокою балкою у вигляді літери Х, розмірами приблизно 800 × 600 м (орієнтованої по лінії північний захід—південний схід). На південь від плато, на вододілі виявлені

два проксимальних фрагменти пластин, які, вірогідно, переміщені під час сільськогосподарських робіт. Крем'яні артефакти покриті білою патиною, всього зібрано 28 одиниць — 17 відщепів (два первинних); чотири пластини (одна ціла і три фрагменти); три пластинки (одна ціла і два фрагменти); два реберчасті відщепи і дві лусочки. Місця збору матеріалу знаходяться в оренді у фермерських господарств.

Мізоч 1. Пам'ятка розташована на північно-західній околиці смт Мізоч, за територією колишнього комбікормового заводу. Численний підйомний матеріал зібрано на плато правого берега р. Стубла, орієнтованому на північний захід. З поверхні отримано 504 крем'яні вироби. Для встановлення наявності культурного шару/шарів на пам'ятці закладено два шурфи і дві зачистки, які не засвідчили наявність артефактів *in situ*. Аналіз отриманих матеріалів демонструє, що отриманий комплекс є мішаним, і може належати двом—трьом індустріям.

Півче 1. Місцезнаходження розташовується на захід від с. Півче, на високому плато, яке спадає із заходу на схід, до межиріччя річок Піщанка, Збитинька і безіменного потічка, утворюючи одну річку — Світеньку. Підйомний матеріал виявлений ближче до правого берега р. Піщанка. Пізніше, під час обстеження плато встановлено, що виявлені пам'ятки розташовуються в охоронній зоні магістрального нафтопроводу «Дружба», дільниця 42. Це унеможливило проведення подальших археологічних досліджень. Вірогідно, внаслідок прокладання траншеї нафтопроводу частина культурного шару / шарів була зруйнована, а зібранні локальними плямами артефакти є результатом цього. Місця збору матеріалу знаходяться в оренді у фермерських господарств.

Таким чином, було Всього отримано 49 крем'яних виробів, з яких найбільше відщепів — 27 вторинних і два первинних, 15 цілих сколів, серед яких група із семи масивних відщепів, що мають довжину більше 80 мм, ширину 60 мм, і товщину більше 20 мм. Здебільшого, вони мають один негатив від сколу попереднього відщепа, а по периметру (окрім площадок) оточені природною кіркою. Пластин всього 12, з яких більшість є фрагментами, і лише дві цілі розмірами 96 × 39 × 19 мм і 81 × 34 × 22 мм. Пластинки представлені двома фрагментами. Також у зібранні є три нуклеуси — два одноплощадкові, розмірами 76 × 94 × 60 і 136 × 100 × 68 мм і один двоплощадковий зустрічний під призматичний, розмірами 118 × 104 × 104 мм. Вироби з вторинною обробкою представлені одним ретушованим відщепом з нерегулярною дорсальною ретушшю по дистальній частині та проксимальним і дистальним фрагментами ретушованих пластин. Обидві мають сучасний злам і нерегулярну ретуш по дорсальній і вентральній стороні відповідно.

Проведені археологічні розвідки виявили ряд нових місцезнаходжень, які, на нашу думку, придатні для подальшого шурфування, зокрема, поблизу населених пунктів Шпанів, Радиславка (Рівненський р-н), Привільне, Дубно (Дубенський р-н), Будераж, Дермань Друга, Півче (Здолбунівський р-н).

Ю. Пшеничний, А. Бардецький

РОЗКОПКИ В ДУБНІ НА БАГАТОШАРОВІЙ ПАМ'ЯТЦІ ОСТРІВ ДУБОВЕЦЬ

Експедиція Державного історико-культурного заповідника м. Дубно спільно із Міжрегіональної громадською науковою організацією «Дубенський археологічний осередок» за підтримки Дубенської міської ради продовжила дослідження пам'ятки Острів Дубовець.

Розкоп 2 закладено західніше від розкопу 1, уздовж минулорічної розвідкової траншеї, в межах арів 5—10. Відкрита площа становить 248,5 м^2. З них повністю досліджено — 183,5 м^2, а 65 м^2 площі розкопу законсервовано до наступного сезону. З метою фіксації знахідок і об'єктів площу розкопу розбито на метрові квадрати з присвоєнням кожному числового позначення від 1 до 100 в межах ару (рис. 1). Фіксація глибини відбувалася відносно денної поверхні південно-східного кута розкопу, який прийнято за умовний 0 (абсолютна висота — 195,85 м) як R_2. По західній стінці розкопу зафіксовано таку стратиграфію: 0—0,3 м — орний шар,

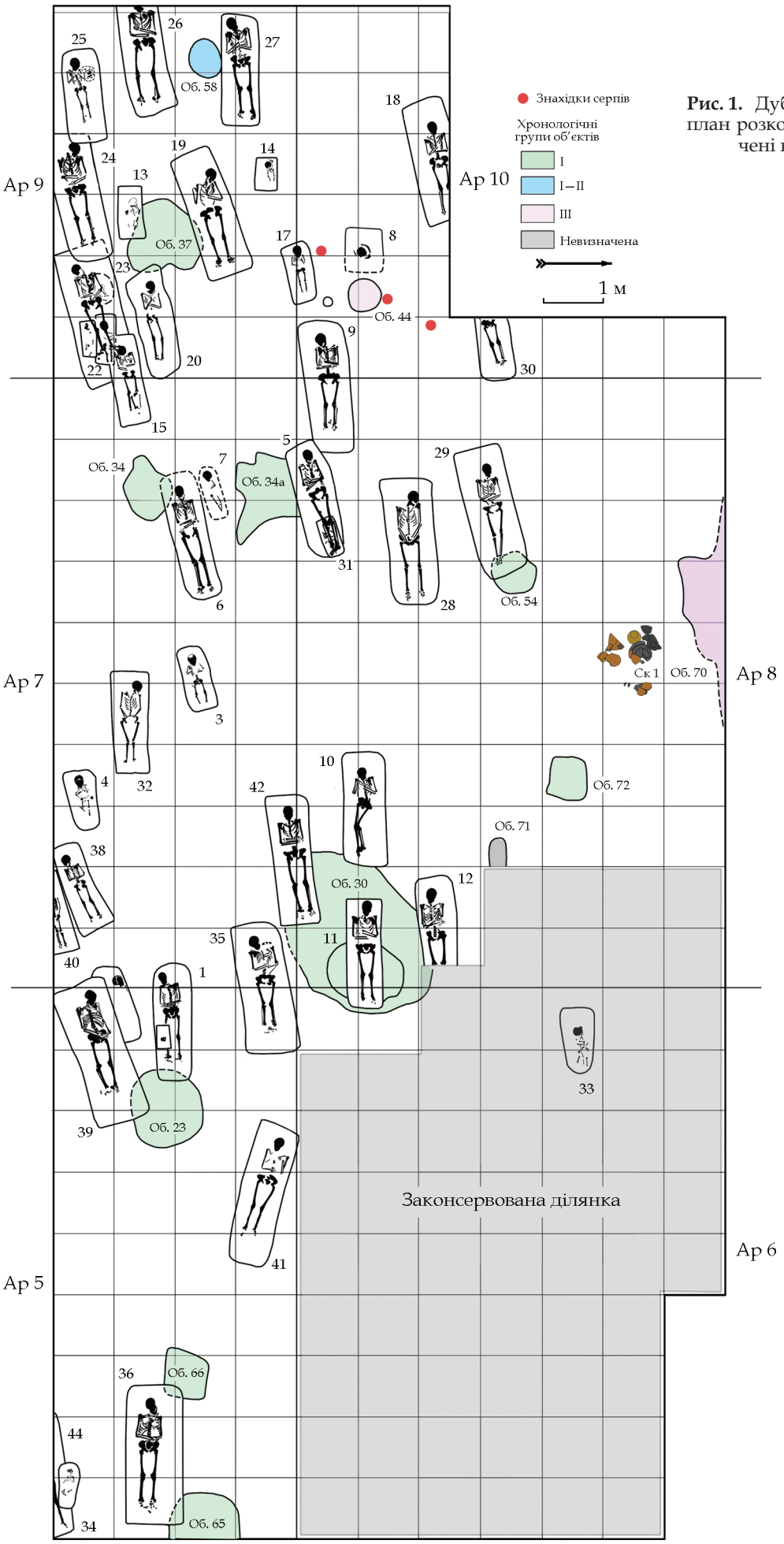

Рис. 1. Дубно, острів Дубовець, план розкопу 2. Цифрами позначені номери поховань

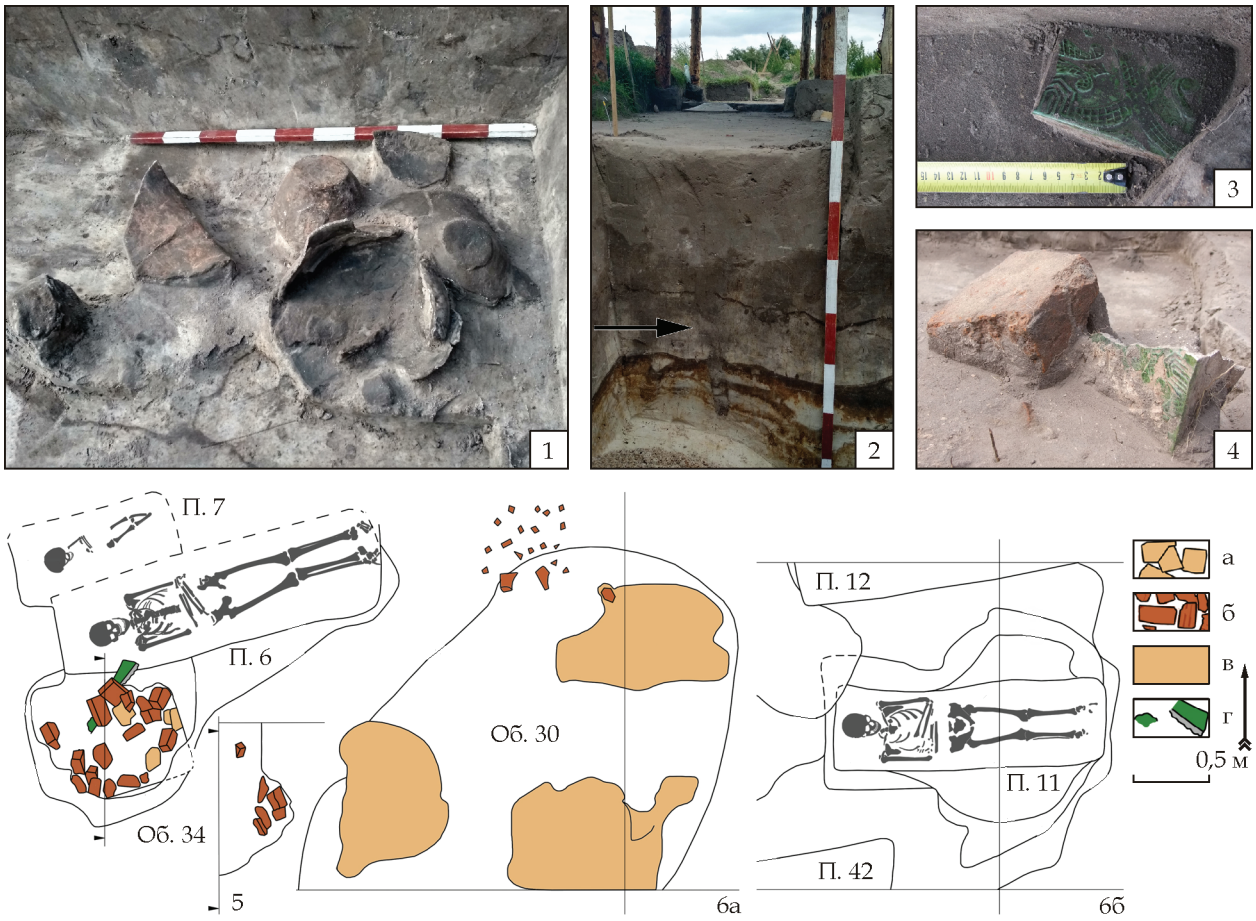

Рис. 2. Дубно, острів Дубовець: 1 — скупчення посудин ранньозалізного віку в квадраті 45; 2 — стратиграфічний розріз у східній стінці квадрату 45 (стрілкою позначено шар ґрунту, в якому залягали посудини); 3, 4 — кахлі in situ в об'єкті 34; 5 — об'єкт 34 і поховання 6, 7; 6а — об'єкт 30 на рівні виявлення, 6б — об'єкт 30 на глибині 1—1,2 м, перекопаний похованнями 10—12, 42. Умовні позначення: а — цегла-сирець, б — випалена цегла, в — лесоподібний суглинок, г — кахлі

0,3—0,8 (нижче по схилу — до 1 м) — сірий гумусований піщанистий ґрунт, нижче 0,8—1 м — біло-жовтуватий пісок.

Як і в попередній сезон, знайдено поодинокі мікропластинки і знаряддя на них, кілька кінцевих скребків на пластинах, і двоплощинний нуклеус зі скошеними площадками. Враховуючи раніші знахідки, зокрема, фрагмент кераміки, який відносимо до дніпродонецької культури, цю збірку крем'яних виробів можна, імовірно, пов'язати з неолітом.

До маліцької культури мідного віку віднесено дві клиноподібні чотиригранні шліфовані сокири з опоки, знайдені поруч в межах одного метрового квадрату (ар 5, кв. 34) на глибині 0,6—0,7 і 0,7—0,75 м, фрагмент кухлика і декілька дрібних фрагментів орнаментованих посудин, а також серію макропластин і виробів на них (ножі, скребки). Вперше виявлено три фрагменти орнаментованих посудин культури кулястих амфор і фрагмент відколу з леза чотиригранної шліфованої крем'яної сокири, яку можна віднести до цієї ж культури. У цьогорічному розкопі не виявлено жодного фрагмента кераміки з шнуровим орнаментом (межановіцької культури), а незначна кількість таких, виявлених в розкопі 2018 р., свідчить про те, що поселення, вочевидь, знаходилось східніше від досліджуваної розкопками ділянки.

Зібрано виразну серію кераміки білогрудівської культури. Вона представлена фрагментами банкоподібних посудин, орнаментованих гладкими валиками на плічках, часом у комбінації з наскрізними проколами, рідше — перлинами, витисненими ззовні. Вони виготовлені з добре вимішаної формувальної маси з домішкою піску і кременю.

Найбільшу збірку представляє кераміка могилянської групи ранньозалізного віку: горщики, миски, черпаки і пряслиця. Велика кількість екземплярів горщиків і мисок з перлинним орнаментом дозволяє датувати цей горизонт ранньоскіфським часом. З ним також можна пов'язати три біфаціальних серпа, виявлених в ар 10, в трьох сусідніх квадратах (кв. 89 глибина 1,3—1,4 м; кв. 98, глибина 1—1,1 м і кв. 90, глибина 1,35 м),

тобто в радіусі 1 м. Всі вони мають звужену п'ятку, пряме лезо із зубчастою ретушшю і носять сліди інтенсивного спрацювання. Серпи залягали в товщі темно-сірого гумусованого піщаного ґрунту, і, ймовірно, належали до перевідкладеного депозиту. В межах кв. 45 ару 8 на глибині 1,7—1,9 м (1,0—1,2 м від денної поверхні) виявлено скупчення розвалів чотирьох посудин цього ж часу: корчаги, двох горщиків і миски (рис. 1: Ск. 1; 2: 1). Всі вони виготовлені з формувальної маси з домішкою шамоту. Корчага склеєна майже повністю (висота — 25 см, діаметр верхньої частини — 20 см), однак мала втрачені вінця по всій окружності, які, скоріше за все, в момент руйнування виступали над денною поверхнею ґрунту. На збережених її краях видно, що вона була орнаментована рядом наскрізних круглих отворів під вінцями. Від одного горщика повністю збереглась лише нижня частина, а інший представлений денцем, бочком, склеєним з кількох крупних фрагментів і окремим фрагментом верхньої частини. Останній мав діаметр вінець 40 см і висоту близько 50 см. Він був орнаментований косими насічками по краю вінець і рядом круглих отворів під ними. Обидва горщики мали рустовану зовнішню і добре згладжену внутрішню поверхні. Миска збережена лише наполовину. Вона мала конічний тулуб і плавно загнуті всередину вінця, діаметр яких становив близько 35 см і добре згладжену, частково вивітрену поверхню. Поряд у кв. 55 ару 8, на глибині 1,6—1,7 м виявлено ще три фрагменти цієї корчаги і два фрагменти більшого горщика, які лежали один на одному, та два фрагменти миски. Умови залягання цих і деяких інших фрагментів свідчать про те, що їхнє положення не є випадковим наслідком природного перевідкладення, а, очевидно, пов'язане з людським фактором. Стратиграфічні спостереження показують, що рештки посудин залягали в шарі лісового опідзоленого ґрунту, перекритого псевдофіброю, яка відклалася також всередині самої корчаги (рис. 2: 2). Під його ілювіальним шаром залягав еоловий пісок. Знаходження посудин *in situ* дозволяє датувати цей шар ґрунту не раніше ранньоскіфського часу, що свідчить про утворення всієї товщі голоценових відкладів над ним в останні 2,5 тис. років. З цієї ділянки взято зразки відкладів для мікроморфологічного аналізу, а заповнення з перевернутої догори дном нижньої частини горщика — на паліногологічний аналіз.

У розкопі зібрано велику кількість відщепів і уламків кременю, знарядь, виготовлених з відщепів (ножі, скребки, свердла), та декілька фрагментів заготовок біфаціальних виробів на різних стадіях. Їх можна пов'язати як з білогрудівським, так і з горизонтом ранньозалізного віку. Частина з них може відноситись і до енеоліту чи ранньобронзового періоду.

Отримано також значну колекцію фрагментів товстостінного ліпного посуду, виготовленого з погано вимішаної формувальної маси з домішками крупних гранул шамоту і кременю, іноді органіки, з недбало згладженою горбкуватою поверхнею і крихким черепком з крупною текстурою. Фрагменти злегка відігнутих назовні вінець часом були орнаментовані округлими втисненнями або насічками. Дану збірку кераміки можна пов'язати з пізньою фазою зарубинецької культури римського часу. Хоча не виключено, що частина цієї кераміки може відноситись до поморської культури, яка однак, через відсутність виразних зразків, ще погано ідентифікована на цій пам'ятці.

На дослідженій частині розкопу відкрито 13 об'єктів. Всі вони відносяться до періоду функціонування на острові Свято-Вознесенського монастиря. На основі датування матеріалу із заповнення об'єктів їх розділено на хронологічні групи: I — кінець XVI — середина XVII ст.; I—II — XVII — початок XIX ст.; III — друга половина XVII — початок XVIII ст. Об'єкти 44, 58, 72 — ями округлої, овальної і підчотирикутної форми, 0,45—0,5 м завглибшки, зі стовповим заглибленням на дні. Об'єкти 54, 66 — ями округлої і підчотирикутної форми, із невеликим заглибленням на дні. Об'єкти 65 і 70 досліджені неповністю. З них об'єкт 70 — підвал понад 3 м завдовжки у верхній частині, зафіксований на глибину 0,8 м. Об'єкти 23, 30, 34, 37 мали вигляд ям від 0,5 м до 1,1 м завглибшки від рівня виявлення та заповнення сміттєвого характеру (прошарки вугілля, попелу, значна кількість фрагментів посуду і кахель). Об'єкти 30 і 34 відзначаються присутністю у них багатьох крупних уламків кахель (зокрема, мископодібного типу), значних включень суглинку, перепаленої глини, цегли, зокрема, із вапняним розчином, а також цегли-сирцю (рис. 2: 3—5, 6а, 6б). Вони відображають наслідки демонтажу опалювальних печей монастиря. За стилістичними і типологічними особливостями коробчасті кахлі датуються XVII ст. Поставлені з них печі використовувались від початку існування монастиря і, принаймні, до другої половини XVII ст., після чого були демонтовані. Про це свідчить датування комплексу кераміки із заповнення об'єктів і присутність у них шелягів короля Яна Казимира.

Досліджено повністю або частково 44 поховання. Кістяки лежали в прямокутних ямах, на глибині 1,1—1,8 м, максимально 2,2 м від R_2. Орієнтовані головою на захід, півден-

ний захід, рідше північний захід. Положення — випростане на спині. Верхні кінцівки складені в області грудей або тазу, в двох випадках (пох. 10 і 19) одна з кінцівок зігнута у лікті до свого плеча. Нижні кінцівки витягнуті, за винятком пох. 10, у якого вони зігнуті у колінах. У багатьох випадках навколо кістяків простежено рештки дерева від трун, знайдено від одного до восьми цвяхів. Поховальний інвентар виявлено у трьох випадках. Поховання 3: два ґудзики, виготовлені зі скляної пасти білого і блідо-синього кольору, круглої сплюснутої форми, діаметром 1,3—1,4 см. В одного з них зберіглося вплавлене залізне вушко. Один ґудзик знаходився на грудях, другий — нижче правої лопатки. Крім цього, під нижньою щелепою зафіксовано *in situ* фрагмент намиста, виготовленого з глини (?). Поховання 39: свинцева запонка зі скляною вставкою синього кольору. Поховання 20: подібна свинцева запонка без скляної вставки. Такі запонки вдягали до сорочок як аксесуари святкового костюму. Масового поширення вони набули в польській моді у другій половині XVIII — початку XIX ст.

В усіх випадках є накладання поховань на об'єкти монастиря, перші перерізали другі. У заповненні декількох могильних ям знайдено шеляги короля Яна Казимира. Крім того, у заповненні поховання 24 знайдено гріш Станіслава Августа 1767 р., а у похованні 33 — шеляг Августа III 1755 р. Заповнення могильних ям у багатьох випадках містили змішані за часом побутування керамічні вироби: від першої половини XVII до початку XIX ст. Крім того, ґудзик із заповнення поховання 6 має аналогії серед ґудзиків періоду від Наполеонівських воєн до польського повстання 1830 р.

Враховуючи ці матеріали, можна стверджувати, що формування великого світського кладовища на території монастиря відбулося на завершальному етапі його існування і продовжилось після ліквідації обителі в 1832 р. Після цього воно мало змогу розширити площу за рахунок розібраних житлових і господарських будівель. Верхньою хронологічною межею його функціонування є середина XIX ст. Таке датування обумовлене будівництвом нової церкви в селі Підборці в 1850 р., після чого стара монастирська церква на острові була розібрана, хоча поховання жителів села, ймовірно, тут ще продовжувались якийсь час. На карті, складеній між 1830 і 1850 рр., на Дубовці позначена церква і кладовище. На карті 1885 р. змінено розташування Підборецького кладовища, воно зображене поблизу дороги до фільварку, на місці, де зараз знаходиться хрест-фігура.

В. Чабай, Д. Ступак, А. Весельський, Д. Дудник

РОЗКОПКИ ВЕРХНЬОПАЛЕОЛІТИЧНОЇ СТОЯНКИ БАРМАКИ

У 2019 р. досліджено 31 м^2 відкладів другого (нижнього) культурного шару в північній і східній частинах стоянки Бармаки, в межах розкопу 1982—2018 рр. У порівнянні з минулорічними розкопками інформація щодо стратиграфії стоянки Бармаки значно доповнилась, насамперед, за рахунок збільшення кількості літологічних шарів, виявлених над культурним шаром 2.

Стратиграфічну послідовність відкладів у розкопі представляють 8 основних літологічних шарів (рисунок: 1). Максимальна товщина пачки відкладів виявлена на лінії квадратів 6/в—г і становить 2,4 м.

1—2 — сучасний ґрунт; підґрунтя;

3 — бурий лесоподібний суглинок, верхній культурний шар 1;

4 — світло-коричневий лесоподібний суглинок — похований ґрунт;

5a, 5b, 5c — різнобарвні лесоподібні суглинки; заповнення мерзлотної просадки; культурний шар 2, археологічний горизонт 2d;

6 — темно-жовтий лесоподібний суглинок;

6—7 — темно-жовтий лесоподібний рихлий суглинок; культурний шар 2, археологічний горизонт 2a;

7 — білий лесоподібний суглинок — похований ґрунт; культурний шар 2, археологічний горизонт 2b — концентрація мергелю;

7a — коричнево-сірий лесоподібний суглинок; культурний шар 2, археологічний горизонт 2c;

8 — палевий шаруватий лесоподібний суглинок.

Плейстоценові відклади стоянки характеризуються наявністю слідів постдепозицій-

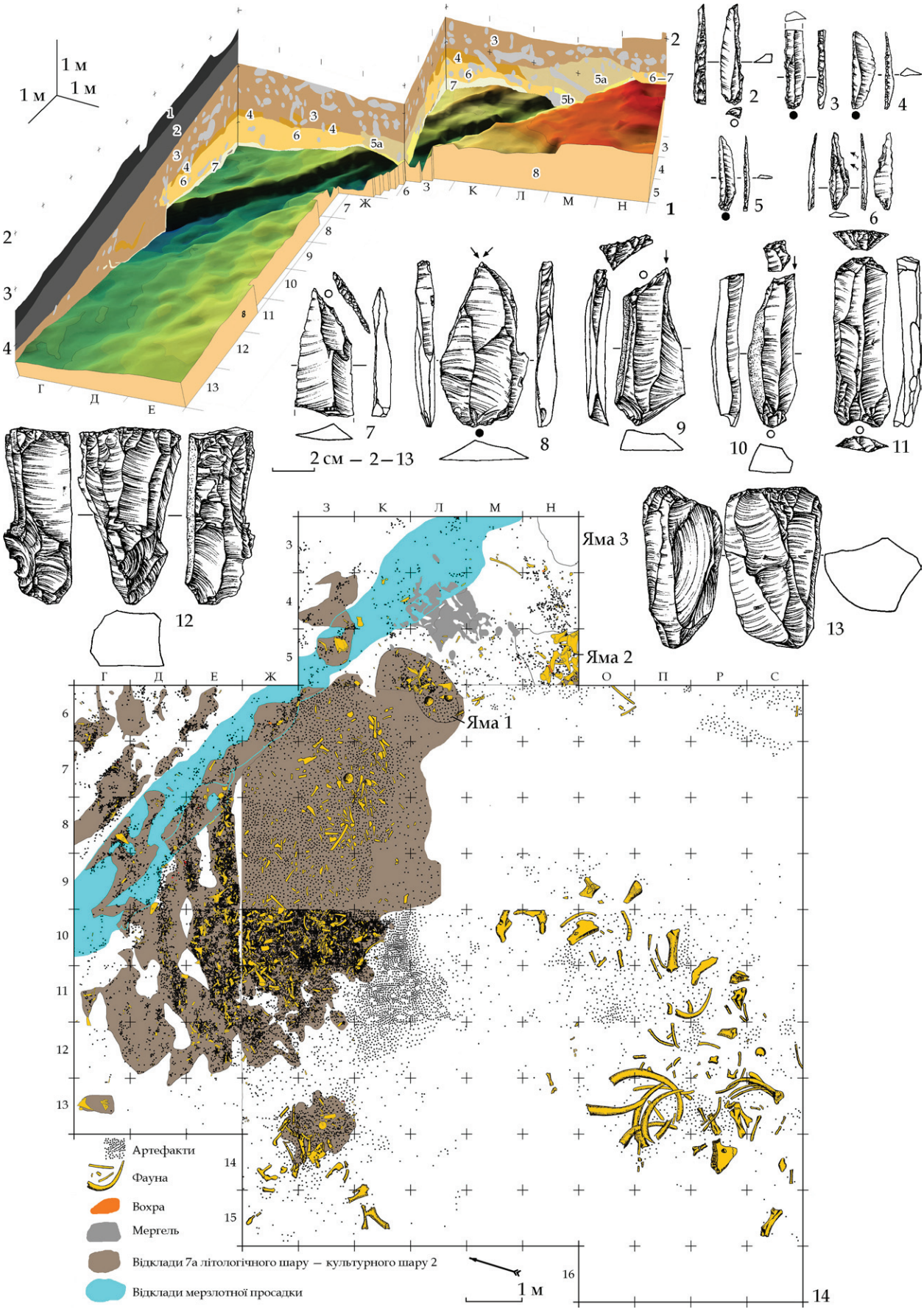

Стоянка Бармаки: 1 — 3D-модель розрізів по лініях квадратів В—Г, Е—Ж, 5—6, Ж—З, 2—3 і підлоги культурного шару 2; 2—6 — мікроліти; 7 — пластина, косо-тронкована; 8—10 — різці; 11 — скребок; 12, 13 — нуклеуси; 14 — план культурного шару 2, розкопки 1982—2019 рр.

них кріотурбаційних процесів: соліфлюкцією і мерзлотними просадками.

У цьому році досліджені яма 1 і концентрація фрагментів мергелю. Також частково досліджено ями 2 і 3. Всі згадані об'єкти походять зі східної частини розкопу (рисунок: 14). Яма 1 пов'язана з археологічним горизонтом 2c, ями 2 і 3 — з горизонтом 2a, концентрація мергелю — з горизонтом 2b.

Більшу частину ями 1 дослідив В. К. Пясецький у 1990 р. на кв. 6/к—л; форма, скоріш за все, — овал; стінки похилі; дно хвилясте; максимальний діаметр — 0,72 м; максимальна глибина — 0,17 м; заповнення — літологічні шари 7 і 7a. З відкладів літологічного шару 7a в ямі 1 походять 2963 крем'яні артефакти і 48 кісток ссавців, в основному, мамонта. Розкопки ями 2, поки що не завершені; її форма невизначена; стінки похилі / напівкруті; дно не знайдене; максимальний діаметр — не менше 1 м; глибина — не менше 0,3 м; заповнення — відклади літологічного шару 6—7 з лінзами літологічного шару 7a і фрагментами плиток мергелю. З ями 2 походить 53 артефакти з кременю, одна мушля викопного морського молюска і 27 кісток ссавців, в основному, мамонта. У цьому польовому сезоні частково досліджена яма 3; її форма невизначена; західна і північна стінки круті; максимальний діаметр — не менше 0,9 м; глибина — не менше 0,3 м; заповнення — відклади літологічного шару 6—7; археологічний матеріал не виявлений.

Концентрація мергелю представлена різних розмірів щільно спресованими фрагментами мергелю; форма — аморфна; площа — близько 1,5 м^2; товщина — 0,03—0,05 м; частина концентрації мергелю на кв. 4/к—л потрапила у мерзлотну просадку; серед мергелю виявлено 18 крем'яних артефактів і два фрагменти кісток. Розмір окремих фрагментів мергелю сягає 0,2 × 0,15 × 0,05 м. Проте не має впевненості в реальності цих розмірів. Не виключено, що настільки великі шматки можуть бути результатом постдепозиційної спресованості менших за розмірами фрагментів мергелю.

Спорудження ям призвело до порушень культурного шару, а пляма мергелю, вірогідно, як результат одного господарського епізоду, зіграла роль своєрідного реперу для геоархеологічного підрозділу відкладів палімпсесту культурного шару 2 на окремі археологічні горизонти. Тобто, результати господарської діяльності мешканців стоянки у східній частині розкопу дозволили встановити послідовність подій, які призвели до акумуляції відкладів культурного шару 2. Найбільш ранній — археологічний горизонт 2c, виявлений у літологічному шарі 7a під концентрацією мергелю і поза її межами. Потім, разом з концентрацією мергелю, утворився археологічний горизонт 2b — археологічний матеріал зі скупчення мергелю. Пізніше, в результаті створення ям 2 і 3, були частково зруйновані літологічний шар 7a (горизонт 2c) і концентрація мергелю (горизонт 2b) та виникли відвали з ям — літологічний шар 6—7, знахідки з якого віднесені до археологічного горизонту 2a. Іншими словами, вказані ями викопали на ділянках, які вже містили матеріали горизонту 2c (літологічного шару 7a). Переміщений у відвали матеріал горизонту 2c (шару 7a) отримав нову геоархеологічну реальність: горизонт 2a — літологічний шар 6—7. І нарешті, деградація багатолітньої мерзлоти призвела до вертикального транспортування всіх зазначених горизонтів у мерзлотну просадку, де і акумулювались знахідки археологічного горизонту 2d. Не виключено, що утворення археологічного шару 1 (верхнього) є результатом природного горизонтального транспортування матеріалів археологічного горизонту 2a вниз по схилу, на лінії кв. 7—13.

Акумуляція артефактів і фауністичних решток археологічних горизонтів 2c, 2b відбулася на відносно стабільній поверхні незначного схилу (до 3°) над відкладами багатолітньої мерзлоти. Згодом, антропогенна активність — горизонт 2a, і деградація багатолітньої мерзлоти — горизонт 2d призвели до остаточного формування на пам'ятці культурного шару 2. Загалом, запропонована геоархеологічна інтерпретація послідовності утворення залишків культурного шару 2 відображає процес виникнення, функціонування і консервації палімпсесту стоянки Бармаки.

На думку д-ра К. Пазди, фауністичний комплекс культурного шару 2 представлений мамонтом, північним оленем, бізоном, песцем. Фауністичний комплекс виник унаслідок застосування декількох моделей експлуатації здобичі: «кухонна модель — споживання» представлена більшою частиною залишків, «модель — зберігання» встановлена на основі аналізу решток мамонтів і північних оленів в ямах 1 і 2; «модель — хутровий промисел» відображена в наявних анатомічних групах кінцівок песця. Свідоцтва регулярного використання кістки, рогу, бивня для виготовлення артефактів не представлені.

З відкладів археологічних горизонтів культурного шару 2 походить 39773 крем'яні артефакти, 184 фрагменти відбійників з кварциту або пісковику, 217 мушель викопних морських молюсків (зокрема, зі штучними отворами), два фрагменти голок і

п'ять підвісок з перехватом з бивня мамонта. Найчисельнішою є колекція з мерзлотної просадки — археологічний горизонт 2d: 21922 знахідки. Загалом, суттєві відмінності в типологічній структурі артефактів археологічних горизонтів 2a, 2b, 2c, 2d не виявлені. Серед всіх артефактів переважають луски — до 90 %. Без врахування лусок уламків кременю і невизначених сколів переважають відщепи — близько 50 %, нуклеуси становлять менше 1 %, пластини — до 18 %, пластинки — до 15 %, мікропластини — до 6 %, різцеві сколи — до 6 %, знаряддя — до 7 %. Технологічно значущі ознаки нуклеусів і сколів дозволяють зробити висновок про наявність двох технологій нуклеусного розколювання. Перша технологія спрямована на отримання пластин і пластинок з прямим латеральним профілем, переподібною дистальною частиною, 60—100 мм завдовжки, 10—16 мм завширшки. Для досягнення зазначеного результату використовувались підциліндричні (рисунок: 12, 13) і торцеві нуклеуси, розколювання яких проводилось переважно м'яким кам'яним відбійником. Друга технологія розколювання базувалась на експлуатації торцевих нуклеусів і була направлена на отримання пластинок і мікропластин з переподібною дистальною частиною, прямим латеральним профілем, до 50—60 мм завдовжки, 8—12 мм завширшки. В рамках обох технологій використовувались переважно м'які кам'яні (пісковик, кварцит) відбійники, застосовувалися прийоми редукції і абразивної обробки карнизів між ударними площадками і робочими поверхнями нуклеусів. Процеси розколювання нуклеусів і виготовлення знарядь проходили на території стоянки. Інтенсивність утилізації крем'яної сировини була помірною. Типологічна структура крем'яного інвентарю характеризується домінуванням двох класів знарядь: різців — до 50 % (рисунок: 8—10) і мікролітів — близько 25 % (рисунок: 2—6). Тронковані пластини становлять до 20 % (рисунок: 7), скребки — не більше 5 % (рисунок: 11), свердла-проколки і вістря на пластинах представлені одиничними виробами.

Технології розколювання крем'яної сировини, типологія крем'яних знарядь, прикрас із мушель викопних морських молюсків, артефактів з органічних матеріалів не суперечать висновку Д. Ю. Нужного (2015) щодо належності колекції культурного шару 2 стоянки Бармаки до Мізинської індустрії епігравету Середнього Подніпров'я.

СУМСЬКА ОБЛАСТЬ

Л. Білинська, О. Білинський, О. Євтушенко

РОЗВІДКИ НА СУМЩИНІ

У 2019 р. спільна експедиція ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» ІА НАН України і Сумського обласного краєзнавчого музею проводила розвідки на території Великописарівського, Лебединського, Недригайлівського, Сумського і Тростянецького р-нів Сумської обл. Розвідки здійснювались з метою обстеження місць знахідок археологічних предметів, переданих до музею, перевірки інформації, отриманої співробітниками Сумського обласного краєзнавчого музею від громадян, та виявлення нових археологічних об'єктів і пам'яток на території області. Також проводились обстеження вже відомих археологічних об'єктів і пам'яток для уточнення інформації про них, встановлення їх меж і картографування.

Під час проведення вказаних робіт виявлено дев'ять нових об'єктів культурної спадщини, представлених чотирма поселеннями і п'ятьма місцезнаходженнями, уточнено інформацію про шість вже відомих пам'яток.

Курганна група біля с. Попівка Великописарівського р-ну (№ 100 Державного реєстру пам'яток археології Сумської обл.) розташована на південь—південний схід від села, з обох сторін дороги Велика Писарівка—Попівка. Група виявлена у 1988 р., складається з п'яти насипів. Обстежено розташовану ліворуч дороги частину групи з трьох насипів (№ 3—5), в межах якої планується будівництво газопроводу. Насипи діаметрам 30—32, 42—36, 110—36 м і висотою 0,5, 0,7 і 1,0 м відповідно розорюються, на кургані 3 зібрано підйомний матеріал, представлений фрагментами ліпного посуду доби бронзи.

Поселення Монастирщина (*IX – X ст.*) *біля с. Михайлівка* Лебединського р-ну розташоване на північно-східній околиці села в ур. Монастирщина. Займає мис-останець корінного правого берега р. Псел. Виявлене за інформацією від громадян у 2016 р. Територія поселення поросла лісом з густим підліском. Схили останця круті, місцями з ескарпом, у південній частині по схилу помітний неглибокий (до 1 м) рів, у північній і південній частинах поселення є схожі на залишки валів підвищення, що потребують подальших досліджень. На території поселення закладено чотири шурфи, в яких зафіксовано культурний шар потужністю до 0,6 м, а у шурфі 2 — господарську яму. Майже у центральній частині, на місці виявленої у 2016 р. великої ями розмірами 3,7 × 2,4 м і глибиною до 1 м проведено її вибірку і зачистку. На дні зафіксована темна пляма заповнення з перепаленою глининою в одному з кутів, ймовірно, залишки котловану будівлі. Її дослідження заплановане у наступному сезоні. На поселенні у шурфах виявлено матеріали IX—X ст., представлені фрагментами ліпного посуду, значна частина яких (з господарської ями) зі слідами перебування у вогні, фрагментом керамічного пряслиця, залізною сокирою, кістками тварин, а також бронзовим бубонцем і наконечником списа, знайденими на схилах останця.

Поселення Ракова Січ (*V—VII, VIII—IX ст.*) *біля с. Ракова Січ Недригайлівського р-ну* розташоване на північний схід від села, ліворуч дороги Коровинці—Малі Будки. Займає край тераси лівого берега р. Бишкінь (права притока Сули). На полі, на площі не менше 0,5 га зібрано підйомний матеріал, представлений фрагментами ліпного посуду ранньослов'янського часу, культурний шар до 0,3 м. Поселення розорюється.

Поселення Ракова Січ (*II—I тис. до н. е., V—VII ст.*) *поруч з с. Ракова Січ* розташоване на північний схід від села, ліворуч дороги Коровинці—Малі Будки, через невеликий вибалок північніше попереднього поселення. Займає край тераси лівого берега р. Бишкінь (права притока Сули). На полі, на площі не менше 0,25 га зібрано підйомний матеріал, представлений фрагментами ліпного посуду доби бронзи та ранньослов'янського часу. Поселення розорюється.

З метою включення до Історико-архітектурного опорного плану м. Конотоп оглянуто сучасний стан і локалізовано два поселення, виявлені у 2008 р. в околицях міста.

Поселення Загребелля багатошарове доби бронзи—раннього залізного віку, XII—XIII ст. в м. Конотоп розташоване на північ від інтернату (район Загребелля, вул. Інтернатна).

Воно займає не менше 1,5 га площі на мису першої надзаплавної тераси правого берега р. Єзуч. Більша частина території поселення розорюється, інша — задернована.

Поселення Заводське багатошарове доби бронзи—раннього залізного віку, XII—XIII ст. в м. Конотоп розташоване на північний схід від північно-східної околиці селища Заводське (район Житлового масиву в м. Конотоп). Воно займає невисоку піщану дюну в заплаві лівого берега р. Єзуч. Його площа не менше 0,3 га, територія поселення задернована.

Також оглянуто кам'яну плиту — могильний камінь XVII—XVIII ст. з християнськими і якимись іншими знаками — з піщанику, виявлену на краю поля біля колишнього с. Саранівка Шевченківської с/р Конотопського р-ну (рис. 1). На полі неподалік є курганний насип. Можна припустити, що знахідка пов'язана з подіями Конотопської битви 1659 р. Детальніше обстеження місцевості і знахідки заплановане наступного сезону.

Поселення Могриця II—I тис. до н. е. біля с. Могриця Сумського р-ну розташоване на південний захід від села. Займає терасоподібне підвищення над однією зі стариць у заплаві правого берега р. Псел. На площі не менше 3,5 га зафіксовано культурний шар до 0,6 м, у місцях пошкоджень дернового шару (вивернутих з корінням старих дерев тощо) зібрано підйомний матеріал, представлений фрагментами ліпного посуду доби бронзи, бронзові шильце і ніж (серп?). У закладеному шурфі виявлено велику кількість кераміки, що дозволяє припустити наявність об'єкта — споруди, що використовувалась як смітник, або зольника. Об'єкт потребує детального дослідження. Територія поселення заліснена.

Селище Могриця (*X—XII ст.*) *біля с. Могриця Сумський р-н* (№ 561 Державного реєстру пам'яток археології Сумської обл.) розташоване на північний схід від крейдяного кар'єру, що на південно-східній околиці села. Займає частину плато правого берега р. Псел на північний захід від городища та на південний захід, за балкою. У зв'язку з виявленням цього року поховання XI—XII ст. в обриві старого крейдяного кар'єру, за 0,5 км на південний захід від Могрицького комплексу, з метою встановлення південно-західної межі селища проведено вибіркове шурфування території між вказаними об'єктами, насамперед на мисах, утворених ярами, та їх пологих схилах. На площі не менше 1,3 га, зафіксовано культурний шар до 0,35 м, насиченість якого культурними рештками зменшується в міру віддалення від городища. У шурфах, особливо на пологих схилах балки навпроти городища і мису за нею, виявлені фрагменти гончарного давньоруського посуду, залізна черешкова ромбоподібна стріла, кістки тварин, тощо. На схилі балки у південно-західному кутку шурфу 5 на глибині 0,4 м зафіксовано масив перепаленої глини. Об'єкт залишено для дослідження у наступному році. Поодинокі дрібні фрагменти гончарного давньоруського посуду виявлені у шурфі 3 за близько 300 м від городища, що можна розглядати як південно-західну межу периферійної частини селища.

Рис. 1. Кам'яна плита з Саранівки

Поселення Лісовод 2 (*друга – третя чверть I тис.*) *біля с. Токарі Сумського р-ну* розташоване на північний захід від села. Займає дюноподібне підвищення над однією зі стариць у заболоченій заплаві лівого берега р. Псел. Тут була знайдена половинка бронзового ранньослов'янського браслета, переданого до Сумського обласного краєзнавчого музею. Під час обстеження місцевості та шурфування на площі не менше 0,3 га зафіксовано культурний шар до 0,3 м, в якому виявлені фрагменти ліпного посуду ранньослов'янського часу. Територія поселення заліснена.

Крім цього, на території Сумського р-ну, за інформацією, отриманою від громадян обстежені кілька місцезнаходжень.

Місцезнаходження Микільського скарбу (*друга – третя чверть I тис.*) *біля с. Микільське Сумського р-ну* розташоване на краю плато правого корінного берега р. Псел на північний захід від села. У квітні обстежено місце знахідки. Це ділянка, що об-

Рис. 2. Срібні гривні з Дернівського скарбу

робляється, у ймовірному місці (ямка), де було знайдено скарб бронзових прикрас ранньослов'янського часу, у 2016 р. переданий до Сумського обласного краєзнавчого музею, закладено шурф площею 4 м^2. Культурний шар не виявлено. Потрапити на саму ямку, з якої вийнято скарб, не вдалося, але на глибині 0,35 м від сучасної поверхні, виявлено нижню частину пальчастої фібули, яка може належати фрагменту фібули зі скарбу (наразі скарб на реставрації в Харківській філії ННДРЦ України). Ділянка, де знайдено скарб, активно розорюється і внаслідок цього речі зі скарбу могли бути «розтягнуті».

Місцезнаходження (*друга – третя чверть I тис.*) *біля с. Могриця Сумського р-ну* розташоване на південний захід від села. Займає край першої надзаплавної тераси правого берега р. Псел. Виявлене під час огляду місцевості, так званого Могрицького лужка, де у 2014 р. був знайдений *Могрицький скарб* прикрас другої — третьої чверті I тис., 2019 р. переданий до Сумського обласного краєзнавчого музею. Під час обстеження цієї території, на краю тераси зібрано нечисленний підйомний матеріал, представлений фрагментами ліпного посуду ранньослов'янського часу. Територія частково задернована, частково розорана під лісові насадження.

Місцезнаходження Житейське (*VI—IV ст. до н. е.*) *біля с. Житейське Сумського р-ну* розташоване на південний схід від села. Займає дюноподібне підвищення у заплаві правого берега р. Псел. Виявлене під час огляду місцевості, де за інформацією громадян було знайдено скарб золотоординських монет і траплялися окремі предмети (стріли) скіфського часу. На площі не менше 0,25 га проведене шурфування і виявлено культурний шар до 0,4 м слабо насичений знахідками, представленими фрагментами ліпного посуду ранньозалізної доби. Територія поселення (?) заліснена і потребує додаткового обстеження.

Місцезнаходження Дернівського скарбу (*XII—XIII ст.*) *біля с. Дернове Тростянецького р-ну* розташоване на південний захід від села, на густо порізаному ярами корінному правому березі р. Ворсклиця (права притока Ворскли). Скарб, що складався з п'яти срібних гривень давньоруського часу, виявили в лісі під деревом мешканці м. Суми С. Гуцан і Р. Бобков, про що вони повідомили в Сумський обласний краєзнавчий музей. На місці знахідки закладено шурф та обстежено місцевість навколо. У шурфі на глибині 0,3 м від денної поверхні зафіксовано материк — жовта глина — культурного шару й інших решток не виявлено. Скарб давньоруських гривень із срібла вищої проби, що складається з п'яти злитків-брусочків у вигляді паличок близько 15 см завдовжки і вагою приблизно 200 г, на початку 2020 р. переданий до Сумського обласного краєзнавчого музею (рис. 2). У цій самій місцевості (44 м західніше від скарбу) виявлена залізна бортна сокира післямон-

Рис. 3. Бортна сокира з-під Дернового

гольського (?) часу, теж передана до музею (рис. 3). Ці знахідки можуть бути пов'язані з пам'яткою національного значення комплексом сіверянсько-давньоруського часу біля с. Ницаха — територіально найближчим пунктом цього часу (4,5 км на захід), до ресурсної зони якого вони потрапляють.

Також за інформацією, отриманою від громадян, було зафіксовано руйнування двох насипів пограбованих курганів діаметрами 9,5—14 і 11—14 м та висотою 0,6 м і 0,8 м відповідно курганного могильника Зеленогайського комплексу XI—XIII ст. поблизу с. Зелений Гай Сумського р-ну (№ 555 Державного реєстру пам'яток археології Сумської обл.).

Роботи експедиції показали перспективність обстеження місць знахідок окремих археологічних предметів, переданих до музеїв, та перевірки інформації отриманої від громадян для виявлення нових археологічних об'єктів і пам'яток, а також як один з напрямків просвітницької роботи з населенням у вихованні бережного ставлення до археологічної спадщини.

Л. Білинська, Ю. Долженко

ДАВНЬОРУСЬКЕ ПОХОВАННЯ З МОГРИЦІ НА СУМЩИНІ

У польовому сезоні 2019 р. спільна експедиція ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» ІА НАН України і Сумського обласного краєзнавчого музею дослідила поховання давньоруського часу біля с. Могриця Сумського р-ну.

Напівзруйноване поховання виявили учасники Всеукраїнського ленд-арт симпозіуму «Простір покордоння» (Г. Гідора, В. Кохан, Ю. Вишняков) в обриві старого крейдового кар'єру на південно-східній околиці села, за їхньої участі повністю досліджене. Поховання здійснене у ямі, що добре фіксувалась у стінці кар'єру і врізалась у шар крейди. Воно мало західну орієнтацію, що притаманна християнському обряду (рис. 1). У збереженій верхній частині поховання на черепі та в області шиї виявлені прикраси — два бронзових скроневих кільця і бронзова сережка візантійського типу та три намистини (одна сердолікова і дві скляні із золотою прокладкою). Під похованням, на дні кар'єру зібрані окремі кістки з поховання, що впали внаслідок обвалу стінки кар'єру. Знахідка датується сіверянсько-давньоруським часом, попередньо другою половиною XI ст., і може бути пов'язана з розташованими неподалік пам'ятками археології — городищем Могриця і селищем IX—XIII ст. Природні умови сприяли гарній збереженості кісток.

Рис. 1. Могриця 2019, поховання 1

Антропологічні матеріали, представлені черепом, нижньою щелепою, плечовими кістками і хребцями та кістками верхньої частини грудної клітини, передані до ІА НАН України і досліджені у відділі біоархеології Ю. Долженком.

Череп вимірювався за повною краніометричною програмою з використанням стандартної методики Р. Мартіна, згідно з якою вказувалася нумерація ознак. Стать похованої визначалась за особливостями будови

Рис. 2. Могриця 2019, супровідний матеріал з поховання

черепа та інші відділів посткраніального скелету. Комплексно за ознаками на черепі, черепних швах і зубах встановлено вік.

Череп жовто-коричневий. Масивний. Розвиток надорбітальної частини чола добрий, чоло нахилене слабо, майже пряме. Надочний край орбіт наближається до гострої форми, соскоподібні відростки скроневої кістки добре розвинуті, зовнішньо потиличний горб майже відсутній. Передня носова ость велика. Потилиця сильно розвинута. Форма орбіт майже круглої форми. Форма черепної коробки у вертикальній нормі наближається до овоїдної. Альвеолярна дуга верхньої щелепи U-подібна. Потиличний виступ слабо розвинутий. Форма верхньої щелепи прямокутна, видовжена, притаманна жінкам.

Величина голівки плечової кістки за шириною проксимального епіфізу входить до категорії жіночих розмірів. Розвиток рельєфу довгих кісток слабкий, вони не масивні. Такі загальні ознаки статевого диморфізму вказують більше на жіночу стать похованої. Враховуючи не облітерований стан швів ззовні та облітерований зсередини, сильну стертість зубів, а також облітерований клиноподібний потиличний синхондроз — шов у базилярній частині потиличної кістки — можна визначити, що похована померла у 30—40 років.

Краніометрія. Поздовжній діаметр черепної коробки дуже великий, поперечний — малий (на межі з помірними абсолютними розмірами). За черепним індексом він має видовжену форму — доліхокранний. Висотний діаметр черепної коробки великий (на межі з дуже великими) за абсолютними розмірами. Відношення висоти черепа до поздовжнього діаметра вказує на помірно високу черепну коробку (ортокранія). У зв'язку з малим поперечним діаметром, відношення висоти до поперечного діаметру черепної коробки, вказує на високий череп (акрокранія). Вушна висота дуже велика. Довжина основи черепа за світовими стандартами та горизонтальна окружність через краніометричну точку офріон — великих розмірів. Лоб середньо нахилений, випнутий помірно. Лобна кістка помірних розмірів у фронтальній площині та вузька в дорсальній частині. Потилиця помірно широка і добре розвинута.

Обличчя помірно широке за лінійним розміром, малої висоти, за верхньолицевим індексом помірно широке (мезен). Довжина основи обличчя — середніх розмірів. Лобно-виличний індекс помірний. Загальний кут обличчя вказує на його ортогнатність. Профілювання обличчя різке як на верхньому, так і на середньому рівні.

Орбіти помірної ширини і дуже малої висоти, за індексом, їх можна охарактеризувати як середні (мезоконхія). Ніс низький і помірної ширини, за покажчиком відносна ширина носа вказує на хамеринію. Переніс ся помірно високе як за симотичним, так і за дакріальним індексом. Носова вість розвинута сильно, кут випинання носа дуже великий. Глибина іклової ямки середня.

За схемою Т. О. Рудич типологію жінки визначити не можливо, позаяк не вкладається у доліхокранний краніологічний тип ні виличний діаметр, ні носовий індекс, ні кут випинання носа.

За В. І. Пашковою такі краніологічні ознаки як довжина основи обличчя, ширина основи черепа, лобна хорда, довжина основи обличчя, верхня ширина обличчя, середня ширина обличчя, виличний діаметр і висота тіла нижньої щелепи потрапляють у невизначену категорію розмірів за статтю.

Наразі за супровідним інвентарем (рис. 2), характерними рисами поховального обряду, ми попередньо можемо припускати, що похована була жінкою 30—40 років, і скоріш за все, належала до поліетнічного населення, ймовірно, переселеного з Правобережжя у прикордонні зі Степом землі сіверян внаслідок державницької політики київських князів.

В. Жигола, О. Моця, В. Скороход

РОЗВІДКИ НА ЗАРІЧНЕНСЬКОМУ АРХЕОЛОГІЧНОМУ КОМПЛЕКСІ

У цьому сезоні проведено розвідки на Зарічненському археологічному комплексі у с. Зарічне Тростянецького р-ну Сумської обл. Було обстежено три різночасові городища, їх посади і навколишню територію.

На майданчику городища Зарічне I у шурфі виявлено господарську яму з керамічним матеріалом роменської культури (X—XI ст.) і господарську яму XII—XIII ст. Крім того, у культурному шарі знайдено два металевих вістря стріл і кований цвях давньоруського часу.

На посаді неподалік від рову в шурфі натрапили на рештки заглибленої споруди з керамічним матеріалом X і XII ст., яка, найімовірніше, загинула у пожежі в X ст. У межах споруди виявлено фрагмент пласкої пропеченої черені від зруйнованої печі, розмірами 45 × 80 см, заввишки 8,0 см. Над материковим дном споруди залягав шар пропеченої глини і вугликів. Біля решток печі знайдено скелет собаки. У південно-східному куті споруди досліджено округлу яму з підбоями по колу, датовану XII ст., влаштовану після загибелі споруди.

На східній околиці посаду в шурфі трапилося жіноче поховання XII—XIII ст. за християнським обрядом. Біля кисті правої руки знайдено бронзовий браслет з приплюснутими закінченнями. Між правою ключицею і нижньою щелепою виявлено хрестик-тільник з кольорового металу, рівносторонній, осердя у вигляді квадрату, на кінцях рамен «шишечки», зверху вушко (рисунок: 9). Окрім поховання у шурфі досліджено дві господарські ями з керамічним матеріалом X—XI і XII—XIII ст.

У решті шурфів на посаді Зарічного I у культурному шарі присутні матеріали роменської культури і давньоруського часу. Досліджено фрагменти трьох споруд і семи господарських ям обох періодів. Серед знахідок трапилася низка астрагалів із наскрізними отворами і прокресленими лініями, кістяна проколка, залізні ножі і вістря стріл, фрагмент бронзового вудила, перстень з кольорового металу з квіткоподібним щитком, фрагменти глиняних і пірофілітових пряселець (рисунок: 1—8, 10—12).

У шурфах на території городища Зарічне II і його укріплених посадів виявлено культурний шар з керамічним матеріалом роменської культури. Також зафіксовано круглу господарську яму і фрагмент підпрямокутної заглибленої споруди.

На городищі Зарічне III знайдено ліпну кераміку VI—IV ст. до н. е. і керамічне пряслице цього часу. У одному із шурфів виявлено завал фракцій пічини діаметром до 30 см, які утворювали певну конструкцію (не досліджували).

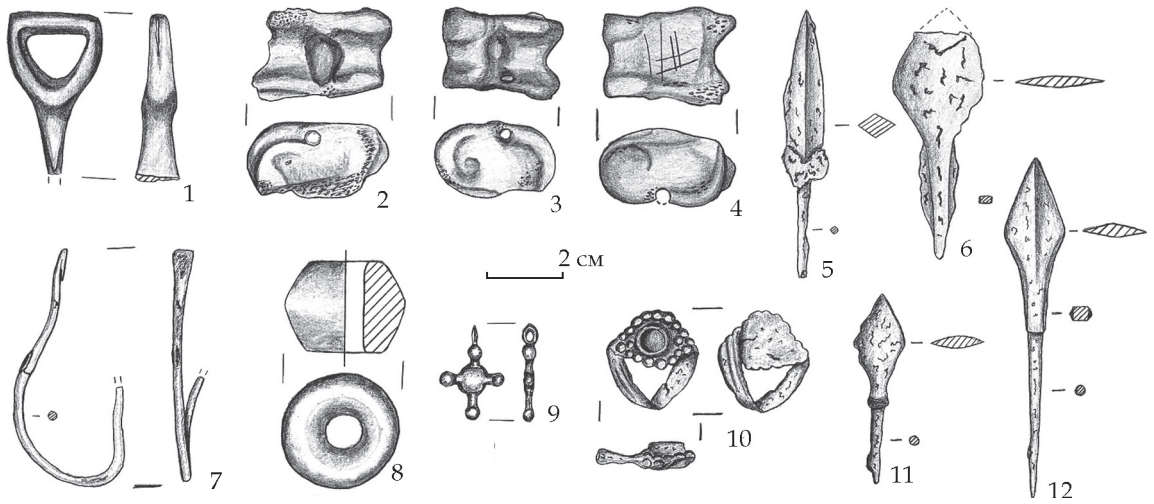

Знахідки з розвідок на Зарічненському археологічному комплексі

Д. Каравайко, О. Качура

ДОСЛІДЖЕННЯ ГОРОДИЩА І ПОСЕЛЕННЯ ШИРЯЄВЕ

Поточного року продовжено вивчення археологічного комплексу раннього залізного віку поблизу с. Ширяєве Путивльського р-ну Сумської обл. Роботи тривають третій рік поспіль спільними зусиллями Державного історико-культурного заповідника у м. Путивль та ІА НАН України. Останнім часом долучився й Сумський державний педуніверситет ім. А. С. Макаренка, студенти першого курсу якого проходять тут археологічну практику.

Дослідження городища. У 2019 р. закладено розкоп загальною площею 60 м^2, який безпосередньо примикав із заходу до розкопу 1 (2017 р.). Основною метою є виявлення меж наземної споруди верхнього горизонту. Останній має потужність 0,5—0,7 м і відрізняється від нижніх шарів більш темним відтінком сірого супіску. Залишки стін будівлі представляли собою скупчення обпаленої глини із включеннями плям білої глини і обмазки з відбитками прутів. Цього року виявлено західну стіну, а відтак, за три роки споруду вдалося дослідити повністю. Вона мала розміри 8 × 8 м. Чітко орієнтована стінами за сторонами світу. Найкраще збереглися північна і південна стіни, інші — доволі аморфні. Зважаючи на знахідки, підлога споруди була дещо заглиблена, проте простежити це у однокольоровому культурному шарі не вдається. Опалювального пристрою не виявлено.

Знахідки з першого горизонту і заповнення споруди представлені переважно керамікою, не чисельними виробами з металу, каменю і кістки. Вінця ліпних горщиків відрізняються плавно відігнутими вінцями і глибокою шийкою. Декоровані, переважно пальцевими вдавленнями по краю вінця, а типовий орнамент у вигляді проколів трапляється рідше. Виключно у верхньому шарі присутні знахідки фрагментів амфор — уламки стінок. Інші вироби з глини представлені невеличкою намистиною, пряслицями і хлібцями. Доволі чисельні знахідки глиняних грузил, що концентруються у межах самої споруди і не так розповсюджені поза нею. Такі речі використовувалися виключно на ткацьких верстатах. За формою вони більш схожі з аналогічними виробами юхнівського населення, адже на інших пам'ятках Лісостепу побутували дещо відмінні грузила (рисунок: 1).

Серед виробів з металу відмітимо кілька знахідок бронзових вістер стріл, залізну посохоподібну шпильку і кілька уламків залізних предметів, інтерпретація яких під питанням. У цьому горизонті, втім як і в інших, напрочуд мало виробів з кістки, хоча остеологічний матеріал доволі чисельний.

Нижче залягав шар попільного сірого супіску, умовно названий горизонт 2. Попередніми дослідженнями у ньому не було виявлено слідів житлобудівництва. Знахідки кераміки та інших речей були поодинокі. Розкопом 2019 р. у цьому горизонті розчищено залишки двох наземних споруд, які дослідили лише частково. Перш за все, чітко вдалося простежити відстань між будівлями — 1,8—1,9 м. Обидві мали опалювальні споруди — печі. Останні фіксувалися за масивними завалами білої глини розмірами від 1,6 до 3,8 × 2 м. Після їх розчистки вдалося встановити, що печі мали округлу форму діаметром близько 1 м. По краях фіксувалися ямки від дерев'яного каркасу. Черінь пропечений нерівномірно. Нешироке устя південної пічки повернуте на північ, з невеличким відхилом на схід.

Особливий інтерес представляє собою конструкція стіни, що доволі добре збереглася на одній ділянці. В основі знаходився дерев'яний плетений каркас обмащений глиною зі слідами випалу. Зовнішня частина покрита шаром білої глини близько 10 см завтовшки.

На відміну від попередніх років, у другому горизонті виявлено велику кількість фрагментів кераміки та інших знахідок. Орнамент на посуді доволі типовий для Лісостепу — проколи попід вінцем. Разом з тим, є кілька фрагментів прикрашених насічкою, що виконана косо поставленою паличкою. Такі горщики притаманні населенню юхнівської культури.

Серед інших речей чисельні глиняні хлібці (рисунок: 2) і грузила, пряслиця різноманітних форм, зрідка прикрашені орнаментом. Вперше було знайдено уламок «рогатої цеглини», тобто артефакту, що не має широкого розповсюдження на пам'ятках Лісостепового Лівобережжя скіфського часу.

Металеві речі представлені переважно невиразними фрагментами, на кшталт уламків голок. Присутні поодинокі знахідки залізних посохоподібних шпильок і уламків ножів. Серед виробів з бронзи відзначимо чотири вістря стріл, невеличке шильце і бронзовий браслет, округлий у перетині, з невеличкою

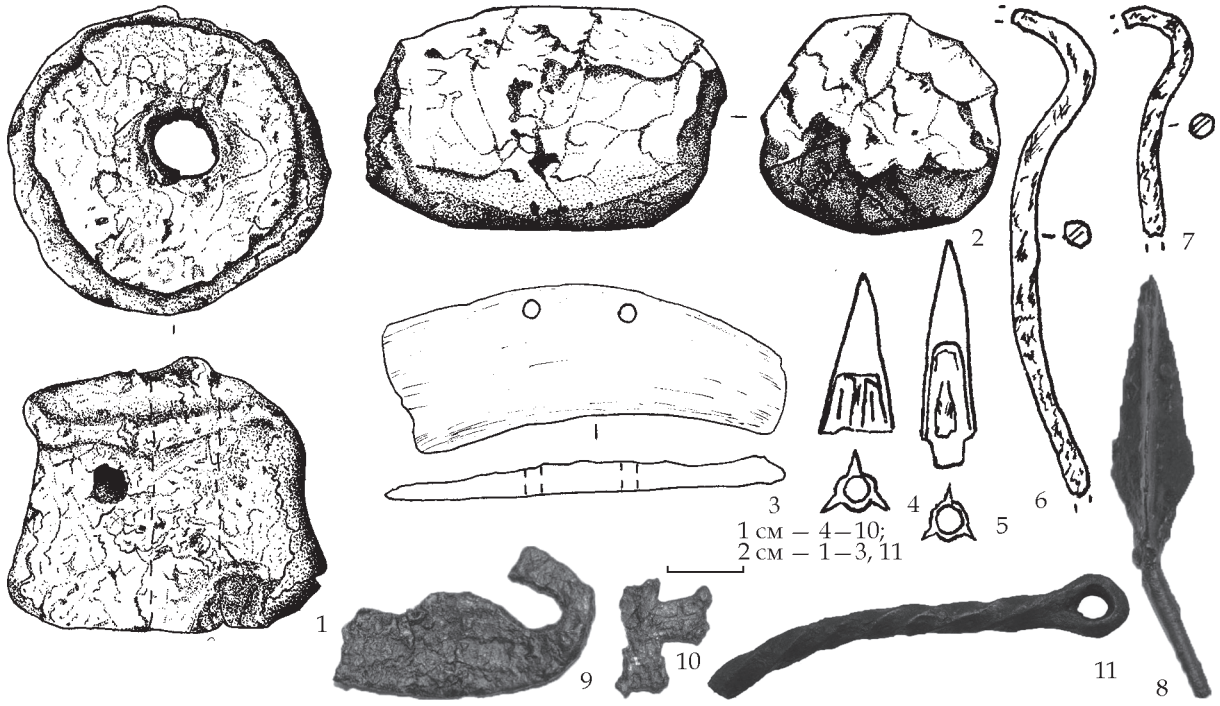

Городище і поселення Ширяєве. Знахідки скіфського часу і доби Київської Русі

шишечкою на одному з кінців. Збереженість металу в другому горизонті значно гірша, що, вірогідно, обумовлено наявністю у ньому більшої кількості органічних решток.

Вироби з кістки представлені порожнистою обробленою кісткою великого птаха, уламком рогового руків'я і ще одним предметом незрозумілого призначення. Останній виготовлено з нижньої щелепи парнокопитного, у якій просвердлено дві дірочки (рисунок: 3). Цілком імовірно, що це якесь ткацьке знаряддя.

Нижній горизонт, найменш потужний — до 0,2 м. Відрізняється наявністю прошарків брунатного кольору, білої глини, вугілля. На рівні материка продовжено дослідження споруд, що виявлені тогорічними дослідженнями. Дві будівлі ніби копіюють споруди, що знаходяться у другому горизонті. Це у свою чергу дозволяє припускати не повне перебудування, а наявність капітального ремонту. Тут так само розчищено дві печі, аналогічної конструкції. Чітко вдалося простежити, що підлогу заглиблено у середньому на 0,3 м. На рівні материка, на відміну від майже однорідного культурного шару, фіксувалися господарські ями і ямки від стовпів. Поки що зарано говорити про систему їх розташування, адже необхідно дослідити обидві споруди на всій площі, що є справою майбутнього.

У межах нижнього горизонту знахідок значно менше. Кераміка доволі типова, з проколами попід вінцем і пальцево-нігтьовим орнаментом поверх нього. Пряслиця, грузила і хлібці тут поодинокі. Знайдено кілька залізних предметів, інтерпретація яких через погану збереженість вкрай ускладнюється. На жаль, жодних речей, здатних сприяти вирішенню питання про дату цього горизонту не знайдено.

Під час робіт ретельно відбирався остеологічний матеріал, який передано на визначення. За результатами попередніх робіт (визначення В. Л. Бондаренка) розведення корів було пріоритетним у скотарстві місцевого люду. Полювали переважно на ведмедя, кабана і бобра.

Вкрай цікавими виявилися результати визначення іхтіологічних решток, проведені к. б. н. Ю. К. Куцоконь [1] (Інститут зоології ім. І. І. Шмальгаузена НАН України). Так, основою улову були щука і сом, а ось рештки риби родини коропових відсутні. Це, безумовно, свідчить про те, що сітку для рибної ловлі не використовували, а всі знайдені грузила є приналежністю ткацького верстату.

Окремо відзначимо знахідку черепної коробки людини у верхньому шарі, що належала дитині.

Дослідження поселення. Повноцінних розкопок на поселенні у цьому році провести не вдалося, адже поле було незаконно засіяне. Однак, свіжа оранка і рясні дощі стали тим фактором, завдяки якому вдалося зібрати виразний підйомний матеріал. До скіфського часу відносяться знахідки глиняних пряс-

1. Принагідно, висловлюємо дослідниці щиру вдячність.

лиць, трьох невеликих стінок від амфор, фрагменти залізних посохоподібних шпильок і двох бронзових вістер стріл V ст. до н. е. (рисунок: 4—7). Разом з тим, були присутні і фрагменти кераміки, властивої виключно для верхнього горизонту городища. Таким чином, попередня дата поселення може бути визначена у межах V—IV ст. до н. е. Крім того, на периферії поселення закладено дев'ять шурфів розмірами 1 × 1 м. Це дозволило уточнити межі поселення, площа якого дещо більша за 10 га.

Основна ж кількість знахідок відноситься до часів Київської Русі. Матеріал цього періоду концентрується ближче до городища. Окрім великої кількості залізних уламків, інтерпретація яких фактично неможлива, знайдено й доволі виразні речі. Зокрема, це уламок натільного бронзового хрестика, срібна скронева сережка у вигляді зігнутого дроту, два залізних вістря стріли, уламки залізних кресала і дужки від відра, фрагменти скляних браслетів тощо (рисунок: 8—11). Попередньо час існування давньоруського поселення Ширяєве може бути визначений у межах XII ст. Саме у цей час стародавній Путивль набуває розквіту, а князь Ігор здійснює свій відомий похід.

Таким чином, протягом трьох років вдалося дослідити городище на площі 140 м^2. Отримано виразний матеріал, що дозволяє розглядати розвиток місцевої культури у динаміці протягом трьох століть. Частково з'ясовано особливості житлобудівництва. Виявлено певні особливості матеріального комплексу. Зокрема, різноманіття посуду мешканців городища Ширяєве є значно багатшим ніж вважалося для населення Сейму загалом. Це стосується і кількості мисок, і лощеного посуду, і наявності корчаг та кубків тощо. Городище і поселення Ширяєве є доволі перспективною пам'яткою, вивчення якої лише починається.

Д. Каравайко, Є. Осадчий

РОЗВІДКИ У ЛИПОВОДОЛИНСЬКОМУ РАЙОНІ

Липоводолинський р-н розташований у південно-західній частині Сумської обл. На півночі межує з Недригайлівським р-ном, на заході — Роменським, на сході — Лебединським, на півдні — з Полтавською областю. Адміністративно поділяється на 18 сільських і одну селищну раду. Районний центр — смт Липова Долина.

Рельєф місцевості переважно степовий, з невеликими масивами байрачних лісів. Гідрографічна структура досліджуваного регіону представлена р. Хорол, що є основним водним об'єктом, і невеликими струмками — притоками Хоролу, Груні та Сули.

Археологічно район малодосліджений. Перші археологічні розвідки здійснив у 1982 р. О. В. Сухобоков, який виявив два майдани у складі курганних могильників. 1989 р. Л. І. Білинська здійснила розвідки у рамках підготовки обласного тому «Звід пам'яток історії та культури Української РСР». Було виявлено і обстежено сім пам'яток — кургани і курганні могильники. У 2003 р. під час ремонту газорозподільної системи на газопроводі Мічуринськ—Кременчук поблизу с. Лучка Є. М. Осадчий і В. В. Приймак виявили поселення з матеріалами черняхівської культури. Охоронні розкопки на цьому поселенні наступного року здійснили Р. В. Терпиловський і В. В. Приймак. Тоді ж було виявлене поселення з матеріалами черняхівської і пеньківської культур поблизу с. Русанівка. З 2006 р. окремі пам'ятки виявили наукові співробітники ДП НДЦ «ОАСУ» Л. І. Білинська та Г. В. Жаров під час здійснення археологічних експертиз земельних ділянок.

У 2019 р. на замовлення відділу культури і туризму Липоводолинського р-ну Сумської обл. здійснено розвідки з метою паспортизації відомих пам'яток і щойно виявлених об'єктів. Роботи проведено переважно в межах Липоводолинської та Беївської сільських рад і територіях, що межують з ними. Відповідно до рельєфу основними пам'ятками цього мікрорегіону були кургани, розташовані на найвищих точках плато, і поселення черняхівської культури, які влаштовувалися по краях глибокої, частково обводненої, балки або на пологих схилах берега річки.

Під час розвідок виявлено і обстежено дев'ять поселень та зняті їх топографічні плани. До черняхівської культури відносяться вісім поселень. Найбільше з них — Ко-

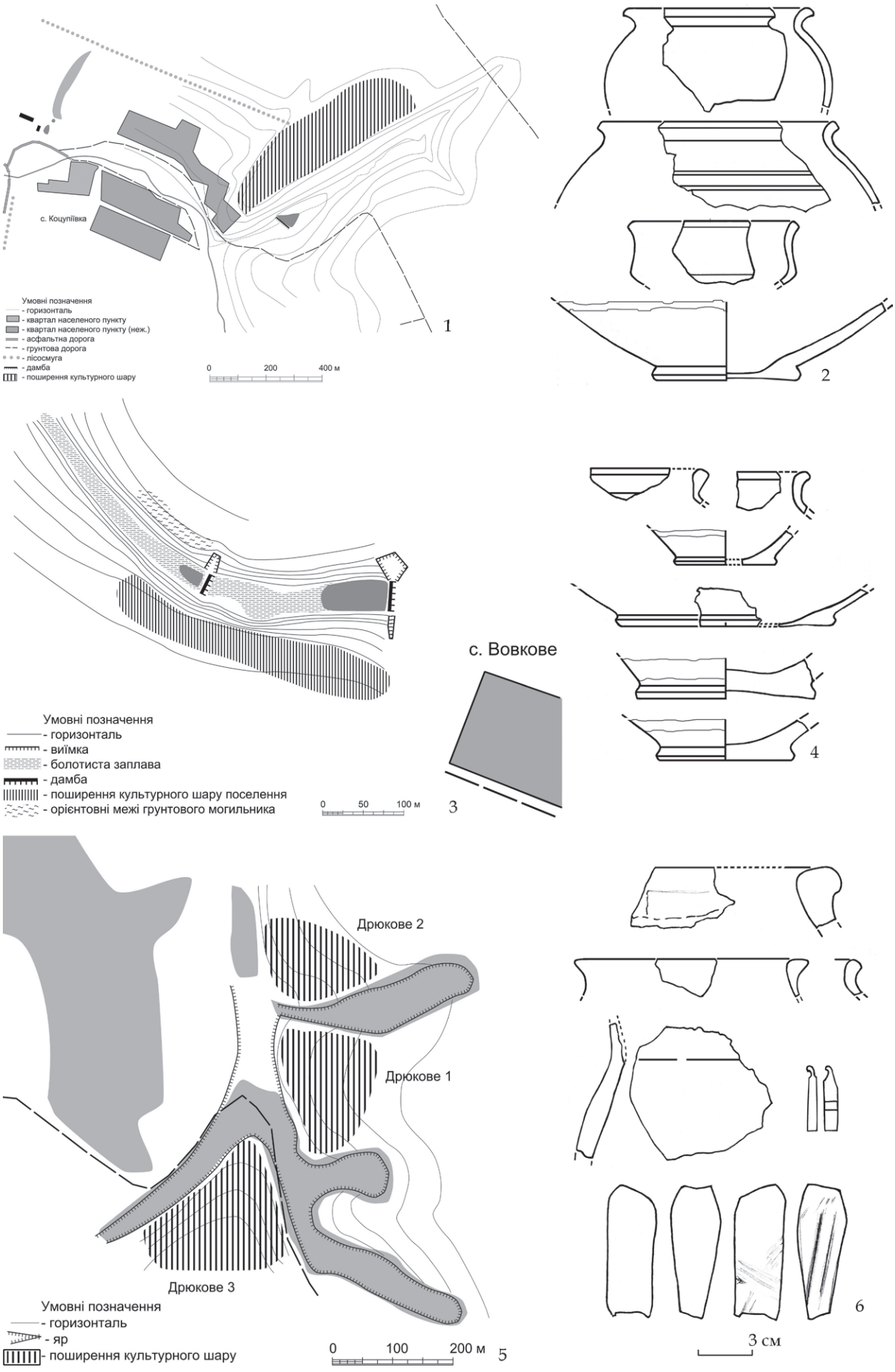

Рис. 1. Пам'ятки Липоводолинського р-ну: 1 — план поселення Коцупіївка; 2 — гончарний посуд з поселення Коцупіївка; 3 — план могильника і поселення Вовкове; 4 — кераміка з поселення Вовкове; 5 — поселення Дрюкове; 6 — знахідки з поселення Дрюкове

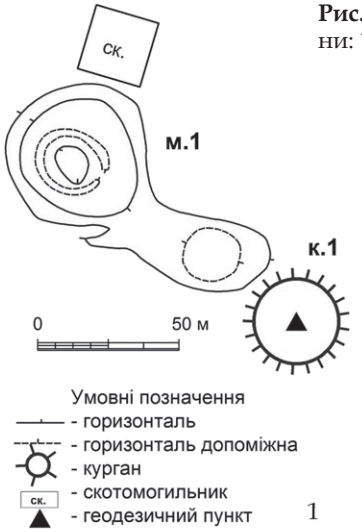

Рис. 2. Кургани та майдани: 1 — Беєве 2; 2 — Голуби; 3 — Саї

Ще один археологічний комплекс черняхівської культури виявлено поблизу с. Вовкове (рис. 1: 3). Він складається з двох частин. На похилому лівому березі невеличкого струмка-притоки р. Грунь, на оранці зафіксовано невеликі плями попелу з дрібними фрагментами кальцинованих кісток. Уламки кераміки тут відсутні. Наявність у цьому місці могильника черняхівської культури вимагає підтвердження шляхом проведення археологічних розкопок. Фрагменти гончарного посуду знайдені на протилежному похилому березі струмка (рис. 1: 4).

Звертає на себе увагу велике поселення черняхівської культури «Дрюкове» поблизу сіл Мельникове і Великий Ліс, що розташоване на трьох мисах, розділених ярами ліво-

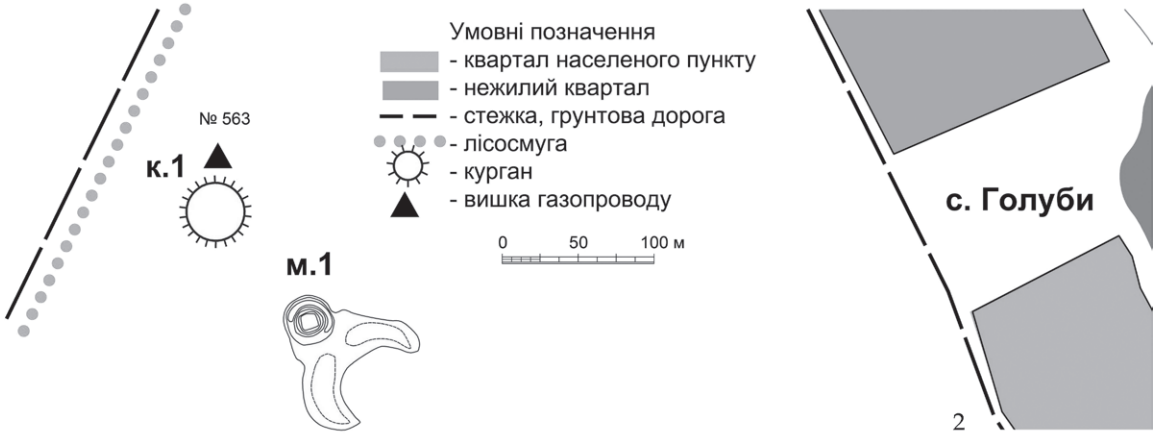

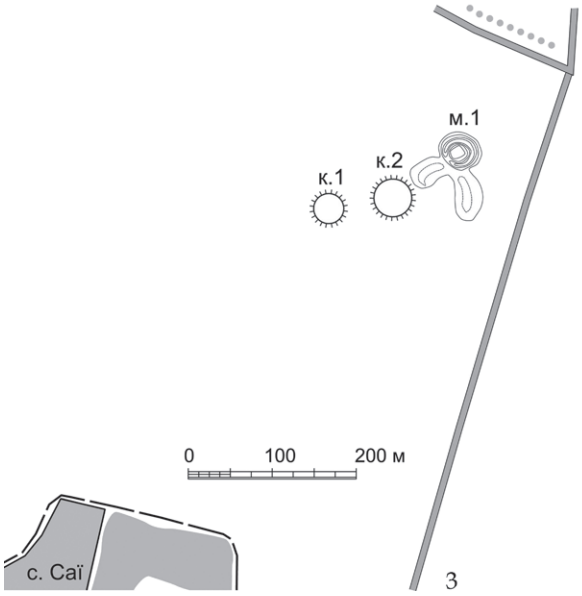

го берега струмка-притоки р. Грунь (рис. 1: 5). Із території поселення походять фрагменти гончарного посуду черняхівської культури і кам'яний брусок (рис. 1: 6). Крім того, на центральному мисі знайдено кременевий відщеп з ретушшю. Заготовкою для цього виробу слугував відщеп, відколотий по морозобійній тріщині. Вірогідно, він був підібраний мешканцями поселення у сусідньому урвищі, де знайдені природні уламки кременю і обкатані камінці, які вірогідніше за все, мають моренне походження.

Липоводолинський р-н є північною частиною Полтавської рівнини. Для цієї території характерний рівнинний ландшафт із чисельними ярами і давніми балками та улоговинами, утворення яких пов'язане із водами дніпровського льодовика. Сучасні чорноземні ґрунти утворені на лесових відкладах. Під час розвідкових робіт з метою пошуку палеолітичних стоянок обстежені миси старих розлогих балок, частина з яких і досі є заводненими. Насамперед обстежені ділянки, які мали південну і південно-східну орієнтацію. Окрім того, обстежені кар'єри, більшість з яких виникла стихійно і пов'язана із господарською діяльністю мешканців найближчих сіл. Дослідження у цьому напрямку не дали позитивних результатів.

цупіївка — займає мис, утворений двома балками, що впадають в р. Ольшана (рис. 1: 1). Навіть за приблизними підрахунками розміри поселення становлять не менш, ніж 700 × 180 м. Поверхня пам'ятки розорюється, а в ораному шарі виявлено значну кількість гончарного посуду IV—V ст. н. е. (рис. 1: 2).

Неподалік південно-західної околиці смт Липова Долина, на схилі першої надзаплавної тераси р. Хорол виявлене поселення Липова Долина 1. Його культурна атрибуція поки що залишається під питанням. Тут знайдено доволі дрібні та невиразні фрагменти кераміки, що можуть бути попередньо віднесені до доби бронзи, раннього залізного віку і черняхівської культури. За повідомленням місцевих мешканців на полі неодноразово знаходили бронзові вістря стріл скіфського часу.

Підводячи підсумок досліджень поселень, відмітимо, що їх межі визначено виключно за концентрацією підйомного матеріалу. У жодному випадку не з'ясовано характер і потужність культурного шару. Зважаючи на масові грабунки черняхівських пам'яток у цьому районі, це є необхідна і нагальна справа майбутнього, яку мають здійснити фахівці зі старожитностей III—V ст. н. е.

Під час розвідки виявлено 10 поодиноких курганів та 11 курганних могильників, що складалися з 2—5 насипів. Частина цих пам'яток відома за результатами досліджень попередніх років, а більшість оглянуто вперше. Стан збереженості курганів вкрай незадовільний. Майже всі насипи розорюються. У окремих випадках наявність кургану можливо зафіксувати лише за плямою землі іншого кольору. Насипи курганів Беєве і кургану 2, могильника Попів Яр, повністю знівельовані. Центральна частина деяких курганів (курган 1 Кімличка, курган 1 Вовкове, курган 1 Панасівка тощо) збереглася частково завдяки встановленому на ній геодезичному знаку. Проте поли таких курганів, у окремих випадках, повністю знищені оранкою.

Сучасна висота обстежених курганів у середньому становить до 1 м. Вище одного метра (1,3—1,7 м) виявлено 10 курганів. Найвищими серед обстежених є курган могильника Беєве 2 (2 м), курган 2 могильника Колісники (2 м) і курган 1 могильника Побиванка (2,2 м). Найбільшу — 3 м — мав курган Липова Долина 1, проте конфігурація насипу є дещо незвичною. Насип формувався у кілька етапів. На початку був один або два невеликих кургани, що злилися полами і утворили єдиний насип. Згодом на ньому було здійснено поховання, над яким насипано курган зі стрімкими схилами. Подібних насипів на Сумщині відомо поки що чотири.

Культурна атрибуція і хронологія оглянутих курганів є проблематичною. Жодних фрагментів кераміки або інших речей на оранці не виявлено. У зв'язку з цим звертає на себе увагу могильник поблизу с. Побиванка. Два найвищих насипи розорюються лише частково, бо одна їх половина знаходиться на території яблуневого саду, інша — активно використовується місцевим фермером під посадку. Оранкою знищено насип на глибину 0,2—0,4 м, де фіксуються сліди материкового викиду. Цілком імовірно, що саме цей могильник може бути віднесений до скіфського часу, хоча робити остаточні висновки зарано.

Ще одним об'єктом вивчення стали так звані майдани або залишки курганів, що були зруйновані внаслідок діяльності селітроварів. Вони виявлені у складі трьох курганних могильників. Вочевидь, саме найбільші кургани мікрорегіону і були задіяні для виробництва селітри — основного компоненту димного пороху.

Так, висота майдану курганного могильника Беєве 2 наразі становить 2 м при діаметрі 50 м. Прохід знаходиться у південно-східній частині, а глибина центральної ями становить 2 м (рис. 2: 1).

Майдан кільцеподібної форми, 2,5—3 м заввишки, діаметром 30 м розташований за 0,4 км на захід від околиці с. Голуби (рис. 2: 2). Частково розорюється.

Найбільший майдан обстежено поблизу с. Саї. Його діаметр становить 50 м, а висота сягає 4,5 м. По центру знаходиться округла яма близько 2,5 м завглибшки. Із південно-західної сторони розташовані два викиди овальної форми, розмірами 45—55 × 30 м і 1,3 м заввишки (рис. 2: 3). Навіть якщо брати до уваги сучасну висоту залишків цих курганів, складно собі уявити реальну висоту поховальної пам'ятки у первозданному вигляді. Майдани відносяться до класичних майстерень, де видобуток селітри проводився на місці.

Таким чином, проведені у 2019 р. археологічні розвідки в межах Липоводолинського р-ну Сумської обл. дозволили виявити доволі значну кількість нових археологічних пам'яток мікрорегіону. Із огляду на те, що дослідження тут фактично не проводилися, роботи цього року дозволяють суттєво доповнити археологічну карту України і зробити перший крок у справі охорони культурної спадщини у районі.

А. Корж

РОЗВІДКИ НА ТЕРИТОРІЇ НЕДРИГАЙЛІВСЬКОГО РАЙОНУ

У жовтні 2019 р. спільно з директором ДІКЗ «Посулля» В. В. Панченком і директором Недригайлівського краєзнавчого музею І. К. Абаровським проведено археологічні розвідки. Основна мета цих розвідок — обстежити перспективні ділянки і намітити план подальших досліджень. Для цього значну увагу приділено вивченню особливостей рельєфу.

Рельєф Недригайлівського р-ну неоднорідний — південно-східна частина степова, з невеликим відсотком байрачних лісів, північно-західна (правий високий берег р. Сула) — лісостепова. Гідрографічна структура досліджуваного регіону представлена річкою другого порядку Сула і її притоками (річками Бишкінь, Хусь, Терн, Бобрик, Вільшанка), а також річкою Хорол (права притока р. Псел).

На правому березі р. Сула обстежено дві пам'ятки національного значення — давньоруські городища в с. Городище і біля с. Засулля, поселення доби бронзи на північ від смт Вільшана та виявлено два місцезнаходження біля смт Вільшана і с. Засулля.

Городища давньоруського часу в с. Городище і біля с. Засулля описані в кінці XIX ст. В. Г. Ляскоронським. Досліджували Ю. Ю. Моргунов у 1970—80-х рр. Пам'ятка археології національного значення в с. Городище грабується. По всій площі помітні ямки грабіжників з металошукачами. В північно-східній і північно-західній частинах помітні грабіжницькі «розкопи». Сукупна площа зруйнованої грабіжниками частини становить близько 45—50 м^2, при заглиблені до 0,5 м. Відвал грабіжницьких «розкопів» насичений фрагментами гончарного посуду, кістками тварин, фрагментами обмазки.

Поселення біля с. Вільшана знаходиться за 1 км на північ від села, по дорозі на с. Великі Будки, та 200—250 м на північний захід від мосту через р. Сула. Поселення виявив Ю. Ю. Моргунов. Його точні розміри встановити не вдається через значну залісненість. Приблизні розміри 150—200 × 75—100 м. Висота над рівнем заплави до 1 м. Південна сторона поселення, судячи з розповсюдження підйомного матеріалу, спускається в заплаву (можливо, просто змив з основної площі поселення). Концентрація підйомного матеріалу низька. Всі фрагменти, знайдені під час розвідок, походять з протипожежних ровів, якими оборюють край лісу, а також з ґрунтової дороги, що перпендикулярно спускається до південного протипожежного рову.

З території поселення походять невиразні фрагменти стінок ліпного посуду. Судячи з топографіних особливостей і матеріального комплексу, поселення відноситься до доби бронзи.

Місцезнаходження 1 знаходиться за 100 м на північний схід від поселення. В протипожежному рові виявлено фрагмент стінки горщика XVII—XVIII ст.

Місцезнаходження 2 знаходиться за 150 м від городища біля с. Засулля. На полі виявлено уламок кременю. За визначенням наукового співробітника відділу кам'яної доби ІА НАН України Д. В. Ступака цей кремінь є первинним відщепом. Кремінь типовий деснянський, темно-сірий, із світло-сірими цятками. Дорсальна поверхня і площадка вкрита кіркою. Вентральна поверхня патинована напівпрозорою біло-блакитною патиною.

У південній рівнинній частині району обстежено ряд курганів біля сіл Сакуниха, Перетічки, Перекір, курганний могильник біля с. Перетічки і залишки розкопаного у 1906 р. В. Ф. Беспальчевим кургану біля с. Коровинці.

Біля с. Тимощенкове виявлено курганний могильник і курган.

Курганний могильник складається із трьох курганів.

Курган 1 — округлої, напівсферичної форми. Діаметр кургану — 35 м, висота — 2 м. По центру знаходиться лійкоподібна яма діаметром до 10 м, глибиною до 1 м (сліди руйнування від тріангуляційного знаку). Верхня частина задернована, поли кургану з трьох сторін заорюються. По західній частині проходить ґрунтова дорога.

Курган 2 — округлої напівсферичної форми, розташований за 60 м на північній захід від кургану 1. Висота кургану — 1 м. Діаметр — близько 25 м. Курган повністю розорюється.

Курган 3 — округлої напівсферичної форми, розташований за 50 м на південний захід від кургану 1. Висота кургану — 0,3 м, діаметр — близько 20 м. Курган повністю розорюється.

Одинокий курган розташований за 1,6 км на південний схід від околиці села, в полі. Висота кургану — близько 0,4 м. Діаметр — 30 м. Курган повністю розорюється.

Отже, обстежено ряд вже відомих пам'яток в Недригайлівському р-ні, а також виявлено курган і курганний могильник біля с. Тимощенкове.

В. Ільчишин

ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРИЧНОГО АРЕАЛУ СЕЛИЩА ЗАЛІЗЦІ НА ТЕРНОПІЛЬЩИНІ

Селище Залізці Зборівського р-ну Тернопільської обл. знаходиться у північній частині Західного Поділля, у верхів'ї річки Серет. Із північно-східної сторони довкола селища проходить гряда гір Товтрового кряжу із абсолютними висотами 380—420 м над рівнем моря. Вперше Залізці (кол. Załozce, Заложці) згадані у 1483 р. У 1520 р. містечко вже отримало Магдебурзьке право. У 1510 р. тут побудований кам'яний замок, руїни якого збереглись по сьогодні. Стара частина міста (Старі Залізці) розташована на острівному підвищенні в широкій заплаві Серету.

Наприкінці XIX ст. у містечку під час земляних робіт було виявлено скарб бронзових виробів (серпи, кельти) доби пізньої бронзи, який сьогодні зберігається в Краківському археологічному музеї. Т. Сулімірський у своїй праці, присвяченій висоцькій культурі 1931 р. (Краків), подає опис мініатюрних посудин висоцької культури, що зберігаються у Львівському історичному музеї, які теж виявлені у Залізцях під час проведення земляних робіт в кінці XIX — на початку XX ст.

Уперше археологічні дослідження на території Залізців проводили у 1980-х рр. і носили розвідковий характер (О. Ситник у 1982 р., В. Савич у 1987 р., В. Оприск у 1988 р.). Протягом 2005—2007 рр. ДП «ОАСУ Подільська археологія» ІА НАН України (м. Тернопіль) проводила тут розвідкові роботи і шурфування, пов'язані з будівництвом різних об'єктів на теренах селища.

У 2019 р. експедиція ДП «НДЦ "ОАСУ"» ІА НАН України проводились науково-рятувальні дослідження на вул. Шевченка (Набережна) в смт Залізці, у зв'язку з реконструкцією громадського пляжу. Окрім рятівних досліджень, експедицією було поставлено за мету провести діагностичні дослідження

Рис. 1. Загальний вигляд селища Залізці з позначенням місця проведення розкопів і шурфів: 1 — розкоп на вул. Шевченка (Набережна); 2—6 — розкопи і шурфи на вул. Купчинського (2 — розкоп «Ратуша», 3 — розкоп «Костел», 4 — шурф біля костелу, 5 — шурф на площі Ринок, 6 — зачистка брами Замку)

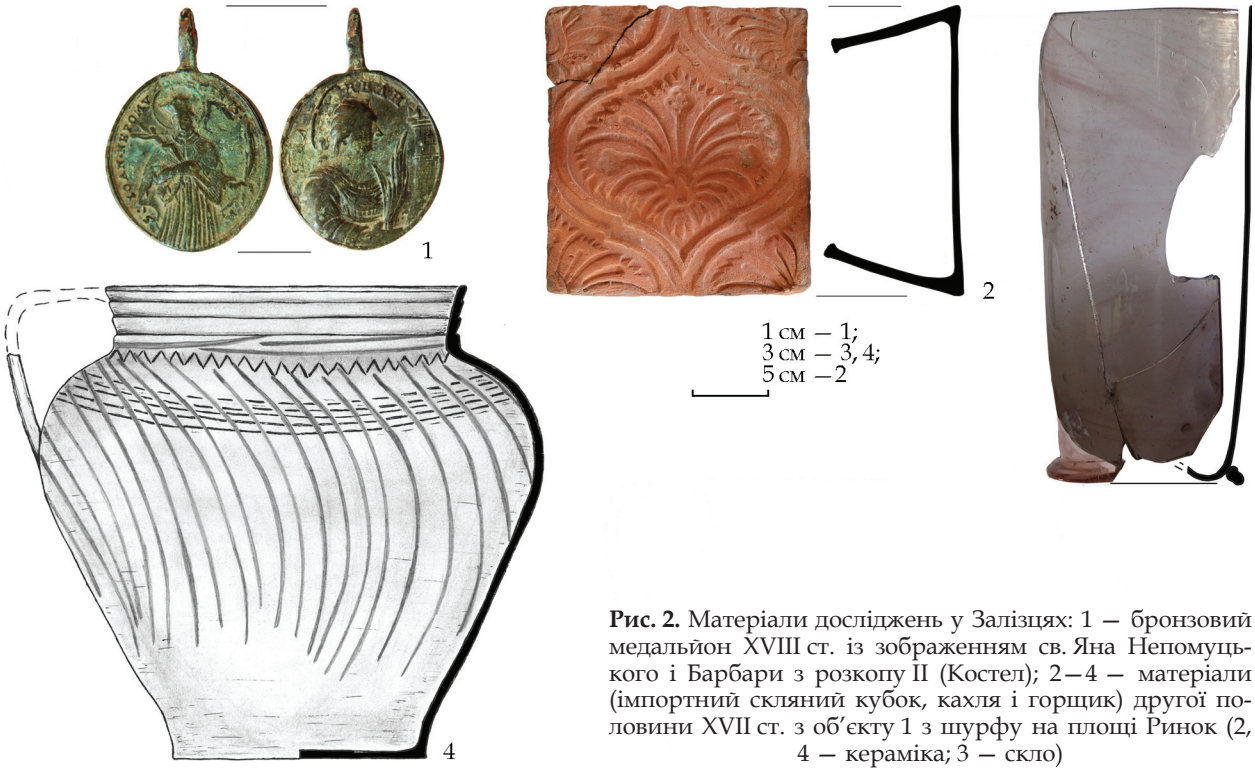

Рис. 2. Матеріали досліджень у Залізцях: 1 — бронзовий медальйон XVIII ст. із зображенням св. Яна Непомуцького і Барбари з розкопу II (Костел); 2—4 — матеріали (імпортний скляний кубок, кахля і горщик) другої половини XVII ст. з об'єкту 1 з шурфу на площі Ринок (2, 4 — кераміка; 3 — скло)

давнього середмістя і втрачених історичних об'єктів з метою у перспективі тут створення музею-заповідника (рис. 1). На базі експедиції пройшли практику студенти-історики Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника (м. Івано-Франківськ) під керівництвом І. Кочкіна.

Розкоп на вул. Шевченка (Набережна) в смт Залізці знаходився в периферійній частині історичного ареалу селища і в охоронній зоні поселення Залізці II давньоруського часу (XII—XIII ст.). На досліджуваній ділянці проведенні земляні роботи по вирівнюванню екскарпованого схилу пляжу ще в попередні роки. Тому дослідженнями лише зафіксовано стінки котловану і залишки культурного шару. Загалом, зачищено і досліджено 19 м стінки, де збережений культурний шар. Окрім відомої інформації про наявність тут шару давньоруського часу XII—XIII ст., зафіксовано ще й присутність культурних нашарувань доби каменю (фінального палеоліту—неоліту), середнього етапу висоцької культури IX—VIII ст. до н. е. і вельбарської культури II—IV ст. Слід відмітити, що в якості домішок у ліпній вельбарській кераміці є наявні включення жорстви — перепаленого кременю, що не типово для цієї території.

Розкоп у старій частині Залізців на вул. Купчинського (Ратуша) носив попередній характер. Оскільки відомо, що будівлю повністю розібрано у другій половині XIX ст. Метою розкопок було вивчення стану збереженості фундаментів Ратуші, яка входила до комплексу замку. Закладено дві поперечні траншеї загальною площею 32 м^2. Внаслідок досліджень виявлено залишки фундаментів Ратуші в районі брами, які збереглись на рівні її функціонування і перебудови у XVIII ст. На цьому етапі, розкопки фундаментів були законсервовані до майбутніх робіт, пов'язаних зі створенням тут музейного об'єкту-скансену.

Розкоп на вул. Купчинського (Костел) теж стосувався вивчення давніх об'єктів «Старих» Залізців, а саме руїн костелу св. Антонія XVI—XVII ст. З лівої сторони центрального входу до культової споруди, біля стіни, закладено розвідковий розкоп розміром 4 × 4 м. Тут виявлено культурний шар XVI—XVII ст., періоду будівництва і перебудови костелу, наявність цивільних поховань до кінця XVIII ст. та існування військового кладовища часів Першої світової війни.

Саме наявність військового цвинтаря австро-угорської армії часів Першої світової війни стала важливим відкриттям даного розкопу, що доповнює історичні відомості про містечко Залізці.

Біля досліджуваного костелу, із північно-західної сторони, на суміжній земельній ділянці проведено рятівні шурфування, у зв'язку з відведенням її у власність. Метою досліджень була перевірка наявності тут культурних нашарувань і пошук меж прикостельного цвинтаря. Внаслідок шурфування жодних поховань не виявлено і встановлено, що історичні межі прикостельної території не порушуються. Тут лише зафіксовано ма-

лонасичений культурний шар, властивий для периферійної частини міста.

Шурфування з метою вивчення культурних нашарувань історичного ареалу Старих Залізців проведені на колишній площі Ринок, тепер вул. Купчинського, на території підприємства автосервісу. У шурфі 2 × 2 м досліджено культурний шар на глибину 2 м, до рівня міської забудови кінця XVI ст. У шурфі виявлено дерев'яні конструкції споруд XVI—XVII ст., кам'яне мощення площі середини XVII ст., на якому знайдено велику кількість залишків органічних матеріалів (насіння, деревина) і фрагментів дерев'яних виробів. Нижче кам'яного мощення, під прошарком стерильного ґрунту на глибині 1,6 м від рівня денної поверхні, зафіксовано споруду — дерев'яний зруб (об'єкт 2). Об'єкт відповідно до виявленої в ньому кераміки датується кінцем XVI ст.

Під час обстеження Залозецького замку (початок XVI ст.), який на сьогодні являє собою руїни, зафіксовані нашарування на північно-західному казематі, у правому крилі від брами. В місці обвалу склепіння брами і каземату, добре проступає стара частина мурів замку і пізніші перебудови й надбудови. А саме, над давнім кам'яним склепінням каземату XVI ст. зафіксоване нашарування будівельного сміття і шару попелу, поверх якого зведено ще одне склепіння із цегли, яке мало б зміцнити розширену стіну замку. Ймовірно, що така ґрунтовна перебудова відбулась близько середини XVII ст., в період володіння замком Костянтином Вишневецьким. Тим же періодом можемо датувати фрагменти кераміки, виявлені у культурному шарі між вищезгаданими склепіннями.

Отже, наші дослідження ґрунтовно доповнюють як археологічні, так і історичні відомості про Залізці. Виявлені в процесі робіт об'єкти, зокрема, фундаменти Ратуші XVI—XVIII ст. і дерев'яна міська забудова XVI—XVII ст. можуть стати базовими об'єктами для створення тут музею і заповідника.

В. Ковбаса, В. Ільчишин

РОЗВІДКИ НА ТЕРИТОРІЇ ЗБОРІВСЬКОГО РАЙОНУ

Розвідки на території Зборівського р-ну Тернопільської обл. проводилися в його північно-східній частині, у витоків річки Серет (лівий доплив Дністра). Обстежена територія відноситься до північної частини Західного Поділля, через яке простягається Товтровий кряж. Насамперед, обстежувались ті населені пункти, де не було жодної інформації про наявність археологічних об'єктів. Загалом, виявлено одинадцять різночасових археологічних пунктів.

Дітківці I — стоянка фінального палеоліту, розташована за 2 км на північний захід від центру села. На вершині Товтрового останця покритого дубово-грабовим лісом. Стоянка із західної, північної і південної сторін окреслена вертикальними обривами. У північній стороні стоянки — виходи скельної вапнякової породи, що утворюють вертикальну стіну заввишки до 10 м, там же зафіксовано у скельних тріщинах гроти, які внаслідок ерозійних процесів заповнилися ґрунтом (рис. 2). Площа пам'ятки становить 0,5 га. Під час поверхневого обстеження території стоянки виявлено крем'яні відщепи і фрагменти крем'яних пластин, які покриті біло-блакитною патиною (рис. 1: 1).

Дітківці II — стоянка фінального палеоліту, розташована на відстані 1 км на схід від центру села. На вершині пагорба, з північної, західної і південної сторін окреслена крутими схилами. Територія стоянки на цей час розорюється. Площа пам'ятки становить 1 га. На поверхні стоянки виявлено крем'яні відщепи, покриті біло-блакитною патиною, серед яких привертає увагу скол площадки нуклеуса (рис. 1: 2).

Дітківці III — стоянка фінального палеоліту, розташована за 1,5 км на схід від центру села. На вершині пагорба, з південно-західної сторони окреслена вертикальними обривами. Площа пам'ятки становить близько 0,5 га. Територія стоянки використовується як орне поле, на поверхні якого зібрано крем'яні відщепи і пластини з біло-блакитною патиною (рис. 1: 3).

Дітківці IV — курган епохи бронзи—ранньозалізного часу. Розташований на високому плато за 1,5 км на північний схід від центру села. Курган сильно розораний, діаметром до 20 м і у висоту до 0,5 м над навколишнім рельєфом. У центральній частині кургану зафіксовано скупчення каміння і викиди материкової глини.

Рис. 1. Матеріали розвідок: 1—3 — стоянки Дітківці I—III; 4 — поселення Гаї-Розтоцькі I; 5—8 — поселення Гаї-Розтоцькі II; 9 — поселення Гаї-Розтоцькі III; 10—12 — поселення Мшанець VII; 13, 14 — поселення Тростянець IV; 15, 16 — поселення Гаї-Розтоцькі IV (1—9 — кремінь; 10—14 — ліпна кераміка; 15, 16 — свинець)

Гаї-Розтоцькі I — поселення висоцької культури (XII—VIII ст. до н. е.) зі слідами кременеобробки. Розташоване на першій надзаплавній терасі мису зі східною експозицією, яка утворена вигином правого борту заболоченої балки. За 2 км на північний схід від села із західної сторони гори Гушер, на якій розташований кар'єр. На поверхні поселення виявлено дрібні фрагменти ліпної кераміки висоцької культури і уламки крем'яних виробів та відщепів, зокрема, фрагменти заготовок крем'яних серпів (рис. 1: 4). Площа поселення становить приблизно до 1 га і використовується на цей час як орне поле.

Гаї-Розтоцькі II — поселення висоцької культури (XII—VIII ст. до н. е.) зі слідами кременеобробки. Розташоване на західному схилі підвищеного мису із західною експозицією, що утворено вигином лівого борту заболоченої балки. За 2 км на північний схід від села із західної сторони гори Гушер, на якій розташований кар'єр. На поверхні поселення виявлено дрібні фрагменти ліпної кераміки висоцької культури і уламки крем'яних виробів та відщепів, зокрема, фрагменти заготовок крем'яних серпів (рис. 1, 5—8). Площа поселення становить приблизно до 0,5 га і використовується на цей час як орне поле.

Гаї-Розтоцькі III — поселення висоцької культури (XII—VIII ст. до н. е.) і давньоруського часу (XII—XIII ст.). Розташоване за 2 км на північ від села на першій надзаплавній терасі східного схилу правого берега заболоченої балки. Поселення перерізає шосе Гаї-Розтоцькі—Загір'я. На поверхні поселення виявлено дрібні фрагменти ліпної кераміки висоцької культури і уламки крем'яних виробів та відщепів, зокрема, і фрагменти заготовок крем'яних серпів, фрагменти гончарного посуду давньоруського часу (рис. 1: 9). Площа поселення становить приблизно до 2 га і використовується на цей час як орне поле.

Гаї-Розтоцькі IV, ур. Гушер — стоянка фінального палеоліту (XV—X тис. рр. до н. е.) і поселення-хутір XVII—XIX ст. Розташоване за 3 км на північний схід від села, на першій вершині гори Гушер, із північно-західної сторони кар'єру. Поселення-хутір розташовувалося на перехресті давніх шляхів із Залізців на Старий Олексинець—Почаїв і Мильне—Підкамінь—Броди. Хутір Гушер (ориг. *Uszer*) фігурує на історичних мапах з пізньосередньовічної доби до початку XX ст. У північній частині перехрестя зберігся невеликий курганний насип діаметром 5 м, у висоту 0,5 м, на вершині якого розміщується пам'ятний знак — кам'яний постамент із датою 1869 р. Площа поселення становить приблизно 1 га і на цей час повністю задер-

Рис. 2. Вид на стоянку Дітківці I з північного заходу

нована. У кротовинах, ямках «скарбошукачів» і ямах від викорчуваних дерев виявлено фрагменти крем'яних відщепів, покритих білою патиною, фрагменти сироглиняної гончарної кераміки пізньосередньовічного часу, шрапнелі і фрагменти артилерійських снарядів Першої світової війни та мушкетні кулі XVII—XVIII ст. (дві діаметром 16 мм і масою 25 г кожна) (рис. 1: 15, 16). На цей час поселенню загрожує знищення через ймовірність розширення території кар'єру.

Мшанець VII — поселення висоцької культури (XII—VIII ст. до н. е.) і давньоруського часу (XII—XIII ст.). Розташоване за 1,5 км на північ від села, на першій і другій надзаплавних терасах вздовж лівого берега струмка. На поверхні поселення виявлено дрібні фрагменти ліпної кераміки висоцької культури і уламки крем'яних виробів та відщепів, зокрема, фрагменти заготовок крем'яних серпів, фрагменти гончарного посуду давньоруського часу (рис. 1: 10—12). Площа поселення становить приблизно до 4 га і використовується на цей час як орне поле і пасовища.

Тростянець III — поселення давньоруського часу (XII—XIII ст.). Розташоване за 2 км на схід від села, на першій надзаплавній терасі з південно-східною експозицією мису, утвореного впадінням струмка у р. Смолянка. На поверхні поселення виявлено дрібні фрагменти гончарної кераміки давньоруського часу. Площа поселення становить приблизно до 0,5 га і використовується на цей час як орне поле.

Тростянець IV — поселення ранньозалізного віку черевино-лагодівської групи ранньоскіфського часу (VII—V ст. до н. е.). Розташоване за 4 км на схід від села, на першій і другій надзаплавних терасах з південно-східною експозицією мису, утвореного впадінням струмка у р. Смолянка. На поверхні поселення виявлено дрібні фрагменти ліпної кераміки (рис. 1: 13, 14). Площа поселення становить приблизно до 1 га і використовується на цей час як орне поле.

Внаслідок проведених розвідок, виявленні археологічні пункти суттєво доповнять археологічну карту пам'яток Тернопільщини. Слід відмітити, що обстежуваний регіон густо насичений палеолітичними пам'ятками, серед яких досить перспективною для досліджень є стоянка зі скельними гротами Дітківці I (рис. 2). Окрім палеолітичних місцезнаходжень, тут зосереджені пам'ятки ранньозалізного віку зі слідами кременеобробки, що в обох випадках пов'язано з наявністю тут виходів кременевої сировини.

М. Ягодинська, В. Ільчишин

ДОСЛІДЖЕННЯ МОГИЛЬНИКА БІЛЯ с. КОРДИШІВ

У цьому сезоні тривали дослідження могильника Кордишів VIII в ур. Замчище (ур. Застав або Забірник) біля с. Кордишів Шумського р-ну Тернопільської обл. Роботи проводили автори — наукові співробітники ДП НДЦ ОАСУ ІА НАН України.

У кінці XIX ст. тут нараховувалося 19 насипів курганів, з яких виділялося п'ять середніх, а решта — малі. Вперше кургани, які були до того вкриті кущами, почали оратися після 1883 р. євреєм Френкелем з метою збільшення ріллі. Сьогодні насипи курганів майже не читаються, територія ореться, репери регулярно знищуються. Дослідження на могильнику розпочалися у 2013 р. Тоді ж виявлено перше поховання тшинецько-комарівської культури з частковою кремацією. Як з'ясувалося пізніше, це поховання належало до кургану 1. Крім того, зафіксовано об'єкти могилянської групи скіфського часу, які свідчили і про поселенський характер пам'ятки.

Дослідження 2014 р. дали нові матеріали і дозволили говорити про могильник Кордишів VIII як про різночасовий. Тут виявлені поховання шнурової кераміки, тшинецько-комарівської культури і давньоруські XII—XIII ст. Кількість поховань, їх розташування свідчать про використання території для захоронень в різні хронологічні періоди. Могильник залишило населення, що мешкало за 0,4 км на схід від нього, на мисі, утвореному річками Вілія і Шупінька. Досліджені курган 2 і навколокурганна територія.

У 2015 р. цілеспрямовано досліджувався курган 3. У результаті досліджень, крім інгумаційних поховань тшинецько-комарівської і давньоруської (XII—XIII ст.) культур, виявлено кремаційне поховання в урні вельбарської культури.

Під час досліджень 2014—2015 рр. в розкопах фіксувалися ровики, питання походження яких потребувало додаткового вивчення. Ця проблема і необхідність вивчення території могильника між курганами 2 і 3 було одним із пріоритетних питань у дослідженнях 2019 р.

Для вирішення поставлених завдань закладено два розкопи: розвідкова траншея (розкоп I) і розкоп II, що дозволило зв'язати розкопи 2019 і 2014—2015 рр. Загальна площа досліджень становила 168 м^2. Розміри розкопу I — 34 × 2 м, загальна площа 68 м^2, глибина від денної поверхні — 0,6 м. Розкоп I вийшов на північно-західну частину основного розкопу 2015 р., в ньому зафіксовано два поховання.

Поховання 1 (кв. А/11, розміри 1,6 × 0,55 м, глибина 0,6 м), безінвентарне, орієнтоване головою на південний захід. Кістяк лежав випростаний на спині, череп повернутий в праву сторону, ноги витягнуті, повернуті стопою вправо (ліва нога), права нога механічно пошкоджена (зрушена гомілкова кістка, стопа відсутня). Руки складені на животі. Могильна яма добре фіксувалася в борті розкопу. Датовано давньоруським часом, скоріш за все, XIII ст.

Поховання 2 — групова інгумація комарівської культури (кв. А/4, глибина 0,6 м). Виявлено в південній частині розкопу I, за 0,5 м на південь від південно-західного кута розкопу 2015 р. Поховання належало до кургану 3. Заповнення ями відрізнялося бурим ґрунтом на тлі світло-коричневого суглинку. Яма підквадратної в плані форми, розміром 0,8 × 1,4 м, орієнтована за лінією схід—захід, мала глибину 0,4 м від рівня фіксації (рис. 1).

У західній частині ями поховальний комплекс складався з трьох зібганих кістяків, покладених головами на захід. Кістяк (№ 1) дорослого перебував у скорченому положенні на правому боці, із піднятими до обличчя руками. В районі черевної порожнини знаходилась ліпна миска, яка лежала на боку. Мисочка із звуженою шийкою і різко профільованим вінцем, вигнутим назовні, його діаметр становить 10,2 см. Висота миски — 6,4 см, діаметр вузького денця — 3 см. Посудина доброго випалу із загладженою поверхнею, у тісті присутні домішки товченого перепаленого кременю.

Кістяк 2, як і попередній, лежав у скорченому положенні на правому боці і належав дитині. На відміну від попереднього, верхні кінцівки кістяка були випростані і накривали кістяк 3. Кістяк 3 належав, ймовірно, жінці, лежав у скорченому положенні на лівому боці із частковим розворотом на живіт. Череп повернутий лицевою частиною до інших кістяків. На шиї знаходилась масивна бронзова прикраса — гривна із двома спіральними щитками, які утворювали закручені в протилежні сторони кінці. Гривна діаметром 13 см, виготовлена із щільного бронзового дроту діаметром 0,4 × 0,5 см, овального в перетині. Щитки на прикрасі мали діаметр 3,5 см і ут-

Рис. 1. Розкоп I, кв. А/4, поховання тшинецько-комарівської культури

Рис. 2. Розкоп II, кв. Б—В/5, давньоруське поховання

ворені з п'яти витків. Окрім гривни, на кістяку 3, на правій скроні знаходилась бронзова спіральна підвіска. Вона виготовлена із тонкого дроту діаметром 1,5 × 2 мм, скрученого в щиток з шести витків, інший кінець якого утворював кріплення-виток (кільце), вигнуте перпендикулярно до осі основного щитка. Діаметр основного щитка становить 2,5 см, кільця — 1 × 1,2 см.

На схід від згаданих трьох кістяків, в їх нижніх кінцівках знаходилось хаотичне скупчення кісток, що являло собою кістницю. Серед скупчення вдалось виділити ще три черепа (кістяки 4—6). Череп № 4 належав дитині-підлітку (?) і знаходився поверх скупчення кісток біля південного краю поховальної ями та зі східної сторони нижньої частини кістяка 3. Біля черепа лежала в горизонтальному положенні бронзова шпилька вістрям у напрямку до лицевої частини. Шпилька цвяхоподібної форми, 20,5 см завдовжки, зі злегка опуклою шапкою діаметром 2,3 см. Стрижень шпильки у місці кріплення роздвоєний, до середини висоти ромбічний у перетині, товщиною 0,4 × 0,5 см. Нижня частина стержня в перетині овальна. Верхня частина — орнаментована косими канелюрами, що утворилися внаслідок його скручування навколо осі.

Так само череп 5 розміщувався поверх кісток у середній частині ями, але з її північної сторони та в нижній частині кістяка 1. На черепі із правого боку, в районі кріплення нижньої щелепи, виявлено перснеподібну бронзову підвіску. Вона виготовлена із тонкого дроту діаметром 1 мм, який скручений «змійкою» в овальний щиток розміром 1 × 1,5 см. Під черепом виявлено в анатомічному порядку шийні хребці, на яких знаходилось кам'яне намисто. Намисто складалось із восьми плоских намистин круглої форми, діаметр яких становив від 1,4 до 1,2 см, товщиною 0,5—0,8 см. Усі намистини мали просвердлений по центру отвір діаметром 0,4—0,6 см. Ймовірно, намистини виготовлені із кристалічного гіпсу.

Окрім шийних хребців, під черепом 5, вдалось зафіксувати в анатомічному порядку ще й залишки хребта і ребра. Однак верхні кінцівки кістяка були анатомічно відсутні. Із південного краю від хребта, під скупченням кісток, зафіксовано нижні частини нижніх кінцівок, що, ймовірно, належать кістяку 5. На кінцівках, у пристоповій частині, зафік-

совано (*in situ*) бронзові браслети. Судячи із положення кісток, двощитковий браслет був одягнутий на праву нижню кінцівку, яка лежала паралельно, поверх нижньої лівої, так само з браслетом, з одним відламаним щитком. Браслет з правої кінцівки виготовлений з грубого бронзового дроту, овального в перетині, товщиною 0,6 × 0,6 см. Браслет неправильної округлої форми, діаметром 9 × 9 см, зі спіральними щитками діаметром по 2 см, утворені скручуванням кінців браслета у 3 оберти і в різні сторони.

Браслет з лівої кінцівки з одним втраченим ще в давнину щитком, менш масивний, ніж попередній, діаметром 6,9 × 7,6 см, виготовлений з круглого бронзового дроту товщиною 0,3 × 0,4 см. Вцілілий спіральний щиток браслета діаметром 3 см, утворений з шести обертів.

Вище рівня залягання нижніх кінцівок, серед скупчення кісток в його середній частині, виявлено ще одну бронзову голкоподібну шпильку. Шпилька лежала в горизонтальному положенні, вістрям на захід. Виготовлена із овального бронзового дроту 0,3 × 0,5 см завтовшки при голівці та 0,2 × 0,3 см у нижній частині, загальна довжина — 13 см. Голівка шпильки кільцева, з отвором діаметром 0,5 см. Одна внутрішня сторона кільця голівки шпильки дещо витерта, ймовірно, від тривалого використання.

Окрім вищенаведених анатомічно збережених трьох кістяків (№ 1—3), одного черепа (№ 4) і фрагментарно збереженого кістяка 5, у середній частині скупчення кісток виявлено нижню щелепу і уламки черепа 6. Це свідчить про наявність шостого кістяка у комплексі групового поховання 2 комарівської культури.

Розкоп II закладений на схід від розвідкового розкопу 1. Він орієнтований довгими сторонами по осі північ—південь, короткими — по осі захід—схід. Загальна площа розкопу II — 100 м^2.

У розкопі II виявлено такі об'єкти: поховання 1—3; дві частини ровика; зуби і кістки черепа коня.

Поховання 1 (кв. Г/9—10, розміри 2,3 × 0,6 м, глибина 0,5 м) безінвентарне, орієнтоване головою на захід, випростане на спині, голова нахилена вперед до грудей, руки складені на животі (лежать на тазових кістках), стопи ніг притулені одна до другої. Можливо, ноги були зв'язані. Частково читається поховальна яма. Кістки погано збережені, крихкі й трухляві. Ймовірно, датується XIII ст.

Поховання 2 (кв. Б—В/10, 0,65 × 0,45 м, глибина 0,7 м) являло собою кістницю, сформовану, скоріш за все, у XIX—XX ст., кістки належали підлітку. Вони були викинуті під час копання пізнішої ями (глибина 1,0 м). Частини кістяка знаходилися у хаотичному перевідкладеному стані. Збереженість частини кісток і черепа дитини хороша. Кістки темно-жовтого кольору. З лівої сторони черепа на ділянці скроні зафіксовано круглий отвір, можливо, від наконечника стріли. В середині черепної коробки знайдене мідне скроневе кільце у 1,3 оберти.

У кв. Б—В/5, в межах кола ровика, на глибині 0,5 м від денної поверхні зафіксовано пляму від поховання 3 (рис. 2). Глибина поховальної ями — 1,05 м від денної поверхні, довжина — 1,8 м, ширина — 1,3 м. Це поховання відрізняється від загального масиву давньоруських поховань, досліджених в межах Кордишівського могильника, не лише через те, що знаходилося в межах кільця ровика, але й тому, що похований підліток був орієнтований головою на південь. З обох сторін черепа фіксувалися скроневі кільця. З лівої сторони, біля лівої скроні, знаходилась пара зчеплених між собою скроневих кілець з мідного сплаву. З правої сторони, під скронею, знайдено одне скроневе кільце з мідного сплаву. Всі скроневі кільця були у 1,4 оберти і вкриті агресивною зеленою патиною. Похований лежав на спині. Поганий стан кісток не дозволяє говорити про положення рук і ніг. Кістки рук, стоп і грудної клітки не збереглися. Датується, скоріш за все, XIII ст. З правої сторони від похованого зберігся дерев'яний тлін від гробу. Згідно з аналізом М. С. Сергєєвої, дерев'яний поховальний виріб був зроблений з дубу. Т. Ю. Гошко провела аналіз всіх виробів з мідного сплаву (Р I, пох. 2; Р II, пох. 1—3).

У кв. Г, А/3—4 і Г/6—7 зафіксовано кільцевий ровик з входом зі сходу, 1,0—1,2 м завглибшки і 1,0 м завширшки. За знайденими частинами ровика діаметр його становив 8 м. Стінки скошені до дна. Заповнення ровика — чорна гумусована земля з включеннями дрібних гончарних фрагментів кераміки XII—XIII ст. У кв. Г/3—4 серед загальної кількості гончарної кераміки зафіксовані невеликі фрагменти гончарної кераміки черняхівської культури (фрагмент дна на піддоні, тонкостінний, сірого кольору, з відмуленого тіста, можливо, від гончарної мисочки).

Внаслідок досліджень 2019 р. отримані нові археологічні дані, а саме:

• доповнено поховальний комплекс кургану 3 (був досліджений у 2015 р.) ще одним багатим і цікавим похованням тшинецько-комарівської культури;

• доповнено ще трьома похованнями традиційний давньоруський ґрунтовий рядовий могильник XII—XIII ст.;

• підтверджено гіпотезу співіснування на могильнику підкурганних і ґрунтових поховань. Це дозволило говорити про те, що

частини ровиків, які були відкриті під час досліджень у 2014—2015 рр. належали саме підкурганним похованням давньоруського часу. В межах такого ровика знаходилось мінімум одне поховання. До того ж, в ровиках фіксувалися фрагменти давньоруської кераміки. Можливо, всі поховання, розташовані у кільці ровика, мали південну орієнтацію і з ними пов'язана знахідка кісток коня. Ці припущення потребують проведення подальших досліджень на могильнику і розкопок великими площами.

М. Ягодинська, М. Сохацький

ДОСЛІДЖЕННЯ В МЕЖИРІЧЧІ ВІЛІЇ ТА ДНІСТРА

В Тернопільській обл. проводились комплексні роботи з інвентаризації і визначенню меж пам'яток, виявлених переважно у XX — на початку XXI ст. у Бучацькому, Збаразькому, Кременецькому, Підволочиському, Тернопільському і Чортківському р-нах. Кінцевою метою робіт був збір матеріалів для складання археологічної карти області.

За цей період загалом локалізовано 171 (відомі раніше і нововиявлені) археологічний об'єкт в районах: Бучацький — 1, Збаразький — 3, Кременецький — 1, Підволочиський — 48, Тернопільський — 7, Чортківський — 110 і Шумський — 1.

З метою вивчення меж розповсюдження і потужності культурного шару на щойно виявленому об'єкті культурної спадщини — поселенні трипільської культури Сидорів IV (біля с. Сидорів Гусятинського р-ну Тернопільської обл.) проведені невеликі розвідкові роботи директором Борщівського краєзнавчого музею М. П. Сохацьким.

Об'єктом дослідження стали частково збережені залишки поселення трипільської культури. Поселення знаходиться за 1 км у південному напрямку від с. Сидорів, на правому березі р. Збруч, займає середню і нижню частину схилу. Підвищення території поселення над рівнем води річки Збруч досягає 46 метрів.

За результатами поверхневих обстежень встановлено, що майже вся площа давнього трипільського поселення зруйнована кар'єром, який діє тут впродовж декількох останніх десятиліть

Ділянка, яка досліджувалася нами у 2019 р., знаходиться у північному напрямі від діючого кар'єру і займає вузьку смугу над самим краєм уступу кар'єру. Далі у північному напрямі, аж до початку орного поля, поверхня перекрита потужними насипами землі. Ця територія відводиться під розширення зони кар'єру. Тому з метою встановлення наявності культурного шару і стану його збереження у різних, доступних для дослідження місцях ділянки, а саме на вузькій смузі над краєм кар'єру, ми заклали два шурфи і два розкопи з умовними цифровими позначеннями: розкоп 1, розкоп 2, розкоп 3 і розкоп 4. Загальна досліджена площа становить 34 м^2.

Культурний шар на досліджуваній території дуже перемішаний. Частково він знищений давніми земляними роботами і діяльністю кар'єру в цій частині поселення.

Загалом, для поселення трипільської культури Сидорів характерна висока насиченість археологічним матеріалом, зокрема, у розкопі 1. Проте, внаслідок проведення тут інтенсивних земляних робіт, основну масу археологічного матеріалу поглинув котлован кар'єру. Втратили цілісність і компактність залягання залишки наземних жител — глинобитні площадки. Лише у двох місцях вдалося зафіксувати незначне компактне залягання збережених залишків наземних глинобитних жител.

Виявлені матеріали засвідчують функціонування на досліджуваній території трипільського поселення з наземними житлами, що, можливо, розміщувалися на схилі правого берега річки Збруч.

Водночас наявність значної кількості каменів і крем'яних знарядь праці з ознаками довготривалого перебування у вогні свідчить про те, що вдалося дослідити невеличкі території між житлами, де функціонували відкриті вогнища.

Оцінюючи комплекс знарядь праці з даного поселення, як індикатор господарської діяльності, можна зробити висновок про землеробсько-скотарську економіку його жителів, з допоміжною роллю мисливства.

На основі типологічного аналізу кераміки поселення Сидорів попередньо відносимо до етапу BII.

Крім того, проведені рятувальні дослідження на приватному подвір'ї на вул. Під-

гірна, 5-А одного давньоруського поховання з могильника в с. Онишківці Шумського р-ну, недалеко від літописного міста Шумськ. Роботи в с. Онишківці викликані знахідкою людського черепа під час земляних робіт з розширення старого погребу власником подвір'я. Товщина ґрунту від денної поверхні до черепа становила 1,2 м. Верхня частина являла собою сучасний щільно утрамбований перевідкладений шар, із залишками різного будівельного і господарського сміття. У заповненні знайдено фрагменти димленого посуду і фрагмент дзеркала кахлі з волошкою. Подібну кахлю знайдено під час розкопок палацу Скалатського замку XVI—XVII ст. Над самим кістяком знайдений фрагмент стінки гончарного білоглиняного горщика XIII ст. з лінійним орнаментом.

Скелет лежав на спині, головою на захід, руки складені на животі. Ступні ніг розхилені назовні. Супровідний інвентар відсутній. Приблизно на відстані до 0,5 м на схід від лівої ноги похованого фіксувався ще один череп. Друге поховання розташоване в напрямку до приватного будинку. Скоріш за все, домогосподарство розміщене на території давньоруського могильника.

Під давньоруським похованням знаходився культурний шар доби пізньої бронзи—ранньозалізного часу, де зафіксовані фрагменти ліпного посуду і крем'яні вироби тшинецько-комарівської культури та могилянської групи ранньозалізного часу.

Ще одне поховання досліджене в історичному ареалі міста Чорткова на вул. Броварова, 14, на території приватного подвір'я. Дослідження в м. Чортків викликані повідомленням краєзнавця В. К. Добрянського про знайдення під час земляних робіт людського черепа господарями приватного подвір'я в історичній частині міста, знаній ще як Старий Чортків, недалеко від замку XVI—XVII ст. (орієнтовно 400 м на північний захід). До сьогодні не було відомостей про кладовища чи поховання в цій частині міста, хоча ця територія заселена і перебувала в епіцентрі бойових дій, починаючи з XVI ст. У 1919 р. під час польсько-української війни Чортків був центром Чортківської офензиви і одним з населених пунктів Чортківщини, де проходили бойові дії. Тому знайдене поховання могло бути як часів козаччини, так і періоду визвольних змагань. Тим більше, що господарями знайдене під час копання того ж септику металеве емальоване горнятко військової фляги, яким користувались у 1916 р. вояки австро-угорської армії.

З огляду на вищесказане, у дослідженні взяли участь співробітники ДП ЛОР «Доля» (м. Львів, керівник С. П. Шеремета). Аналіз кістяка здійснила О. Мінейко з відділу біоархеології ІА НАН України.

Над знахідкою черепа закладений шурф розмірами 1 × 1 м. Поховання зафіксоване на глибині 0,4 м від денної поверхні. Ґрунт над похованням щільний, з камінчиками і вугликами, сформувався у процесі господарської діяльності. Скелет був витягнутий на спині, головою на північний захід. Руки складені на грудях. Ноги випростані. Нижня частина ніг (кістки гомілок і стоп) не прослідковувалась, можливо, знищена під час господарської діяльності у попередні часи. Скелет лежав під кутом до горизонтальної площини: голова найнижче, ноги піднімалися догори. Ями від поховання не прослідковано. Покійного поховано неглибоко, у ґрунті, можливо, використано існуюче заглиблення і поховання було санітарним. Кістки мали біло-жовтий колір, були сухі і легкі. Скелет належав жінці близько 30—35 років.

Поховання знаходилось в культурному шарі, в якому зафіксовані крупні фрагменти кахель з криноподібним орнаментом, геральдичної кахлі, а також димленої кераміки. Нижче чорного гумусованого шару, в якому знаходились вище згадані артефакти, фіксувався шар каміння середнього розміру. Каміння також знаходилось у заповненні. Можливо, ямою під септик і похованням було зачеплено піч (?), про що свідчить фіксація залишків куполу печі в північній стінці шурфу. З огляду на стан кістяка і фрагменти кераміки й кахель під скелетом, поховання можна попередньо датувати XVI—XVII ст.

В. Аксьонов, В. Скирда

ДОСЛІДЖЕННЯ ВЕРХНЬО-САЛТІВСЬКОГО КАТАКОМБНОГО МОГИЛЬНИКА

У поточному польовому сезоні спільна експедиція Харківського історичного музею ім. М. Ф. Сумцова та істфаку Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна провела роботи на четвертій ділянці ранньосередньовічного катакомбного могильника біля с. Верхній Салтів. Вдалось дослідити п'ять катакомб (№ 151, 153—156), кенотаф (№ 152) і поховання у звичайній ямі (№ 157).

У дромосах усіх виявлених катакомбних споруд зафіксовані сліди повторного проникнення до поховальних камер у вигляді ходу повторного проникнення, котрий перерізав дромос безпосередньо перед поховальною камерою. Дно ходу повторного проникнення до поховальної камери фіксувалося завдяки тонкому прошарку ґрунту темно-коричневого кольору. У заповненні ходу повторного проникнення до поховальної камери катакомби 151 виявлено кам'яний заклад, що складався з кам'яної плити п'ятикутної форми і половини верхнього каменю від ротаційних жорен. Частини закладу були відсунуті від входу до поховальної камери і покладені одна на одну. У заповненні ходу повторного проникнення і поряд з каменями закладу виявлено тридцять окремих людських кісток і їх фрагментів (ребра, шийні хребці, частини нижніх щелеп). Третя частина закладу у вигляді кам'яної плити підпрямокутної форми знаходилася всередині поховальної камери, в заповненні навмисно зробленого у її підлозі заглиблення біля входу до камери. У заповненні входу до поховальної камери на боку лежав глиняний кухоль, який в давнину було вилучено з камери під час повторного проникнення до неї.

Усі досліджені катакомби відносилися до Т-подібних земляних склепів — їх камери перпендикулярні до дромосу. У камерах усіх катакомб виявлені навмисно зруйновані в давнину кістяки похованих людей.

У камері катакомби 151 були залишки трьох людей (чоловіка, жінки і дитини). Інвентар катакомби представлений сережками (рисунок: 1); намистом зі скла, сердоліку і коралу; скляним бісером; бронзовим браслетом; ґудзиками; бубонцями, елементами поясної гарнітури (рисунок: 2—4); металевими прикрасами ремінців взуття.

Поховальна камера катакомби 153 містила залишки двох людей (чоловіка і дівчини-підлітка). Рештки чоловіка займали місце вздовж торцевої стінки камери, рештки дівчинки розташовувалися ближче до входу в камеру. На дні камери був розкиданий чисельний поховальний інвентар: бронзові литі бубонці; штамповані ґудзики у вигляді бубонців; скляне намисто; п'ять астрагалів (три мали отвори для підвішування, один — підточену одну із сторін); залізні черешкові ножі; сережки; елементи поясної гарнітури (рисунок: 6—8, 10, 11); чумбурний блок (рисунок: 5); вінець від скляної посудини; масивна лита бронзова пронизка (рисунок: 7); перетворена на нашивку арабська монета (Аббасиди, халіф ар-Рашид, Аль-Мухаммадійя, 182 р. х. (798/799 р.), з іменами аль-Аміна Мухаммада і Джафара).

Поховальна камера катакомби 154 містила рештки молодого чоловіка і дівчини-підлітка зі слідами навмисної руйнації. Серед людських решток виявлені сережки (рисунок: 18); ніж; чотири астрагали (один з наскрізним отвором по середині); бронзові литі бубонці; елементи поясної гарнітури (рисунок: 19—25); намисто зі скла і сердоліку; два бронзових ґудзика-дзеркальця (рисунок: 12); підвіска-амулет з пташиними голівками; пряжка і металеві деталі від ремінців взуття; підвіска зі стулки морського молюска; глиняний кухоль; перетворена на нашивку срібна монета (Аббасиди, халіф ал-Махді, Мадінат ас-Салам, 160 р. х. (777/778 р.).

У поховальній камері катакомби 155 виявлені рештки дорослого чоловіка і дитини. Кістяк чоловіка розташовувався вздовж торцевої стінки камери, але його череп було відкинуто до бокової лівої стінки. Біля поясу в чоловіка виявлені металеві деталі поясної гарнітури (рисунок: 13—17, 26, 27), фрагменти ножа. На кістках стоп ніг знаходилися пряжки, штамповані бляшки і наконечники

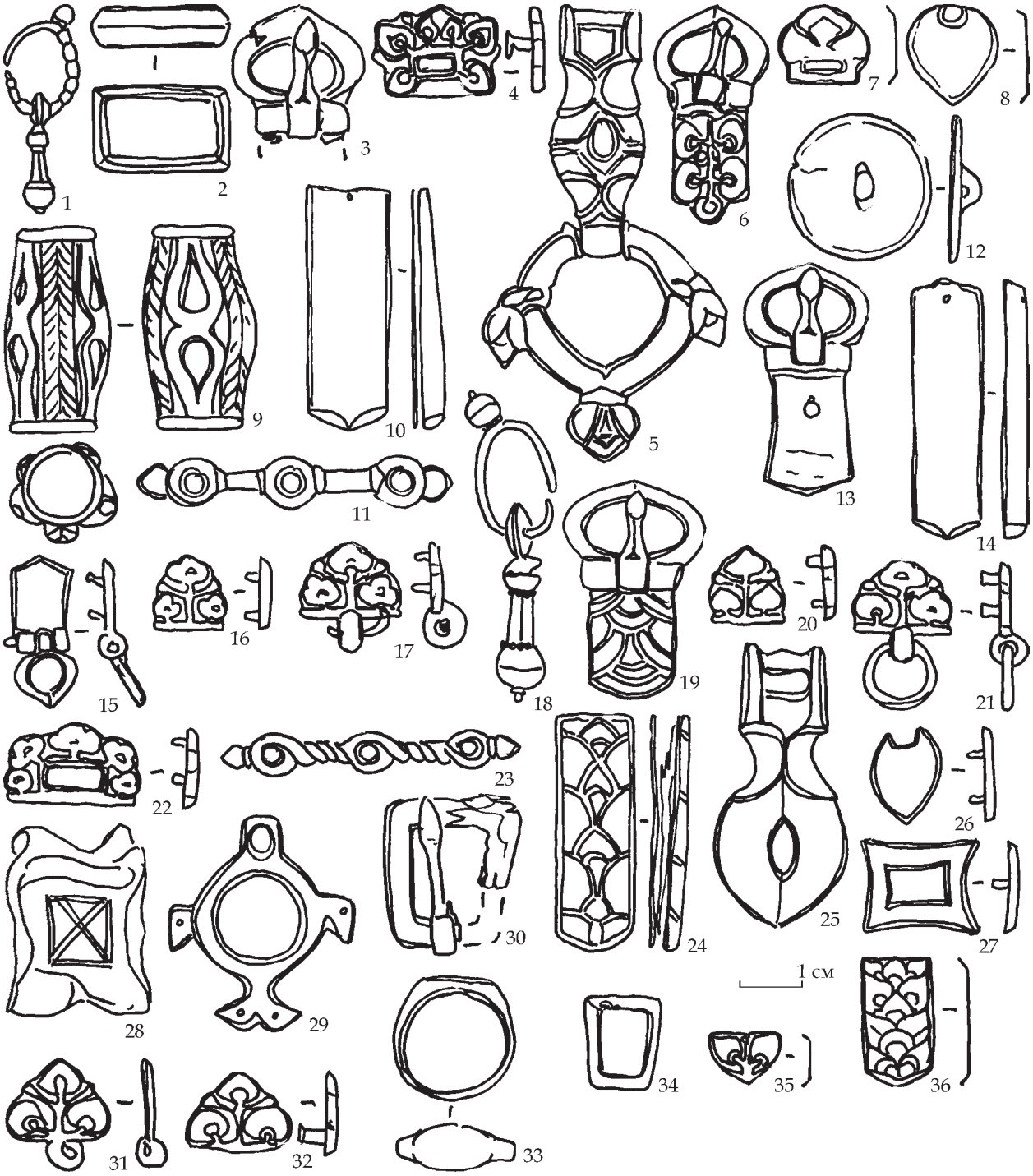

Інвентар з катакомб ВСМ-IV: 1—4 — катакомба 151; 5—11 — катакомба 153; 13—17, 26, 27 — катакомба 155; 12, 18—25 — катакомба 154; 28—36 — катакомба 156

від ремінців взуття. Кістяк дитини розташовувався паралельно кістяку чоловіка, ближче до входу в поховальну камеру. За черепом дитини стояв глиняний кухоль. Поряд з черепом дитини знайдені: бронзовий бубонець; штампований ґудзик; п'ять скляних намистин.

На підлозі камери катакомби 156 лежав кістяк жінки, верхня частина якого (грудна клітина, череп, хребет) була в давнину навмисно відсунута в бік входу до поховальної камери. Жінку супроводжував інвентар, який складався з шести бронзових браслетів; сережок; намиста зі скла, сердоліку і коралу; двох амулетів з пташиними голівками (рисунок: 29); трьох каблучок з пласкими щитками (рисунок: 33); бронзових бубонців; залізної поясної пряжки (рисунок: 30); поясних бляшок (рисунок: 31, 32); металевих елементів від ремінців взуття (рисунок: 34—36). Між кістками лівої руки жінки і торцевою стінкою камери знаходилась пляма розміром 0,4 ×

0,18 м з деревного вугілля, серед якої лежали шість астрагалів (один з графіті) (рисунок: 28), бронзовий дитячий браслет, п'ять бронзових бубонців і фрагмент трубчастої кістки вівці з нарізками від ножа. На південь від цієї плями стояв глиняний глечик, поряд з яким лежали два черешкових ножа із залишками дерев'яних піхв на лезах.

Поховання 157 містило кістяк дорослої людини, яка була похована у випростаному положенні на спині, головою на північний схід. На лівій ключиці похованої людини зафіксовано бронзовий литий салтівський ґудзик.

Знайдений поховальний інвентар дозволяє датувати досліджені поховальні комплекси початком — третьою чвертю IX ст.

Д. Гречко, В. Окатенко, О. Крютченко, К. Пеляшенко

РОЗВІДКИ НА ХАРКІВЩИНІ

Співробітниками ДП НДЦ «ОАСУ» здійснювались археологічні розвідки на території Харківської обл. та м. Харків. Метою розвідок було обстеження різночасових відомих пам'яток — об'єктів культурної спадщини — для уточнення інформації про них, виявлення нових об'єктів, встановлення їх меж і культурно-хронологічної приналежності, складання облікової документації і археологічних карт території Харківської обл.

У результаті розвідок виявлено і картографовано декілька об'єктів (курганний могильник і поселення Водяхівка, поселення Сидора Ковпака 1 і 2). Додатково обстежені вже відомі пам'ятки (поселення Селище VII—III ст. до н. е. в смт Краснокутськ і поселення Чуйківська в м. Харків), уточнені їх розміри і дані про характеристику культурних нашарувань.

Виявлені об'єкти відносяться до різних археологічних культур і давніх історичних періодів, серед яких доба бронзи, скіфський час, черняхівська культура, новий час чи пізнє українське середньовіччя.

Курганний могильник Водяхівка розташований на північний захід від с. Водяхівка Зміївського р-ну, приблизно в 0,7 км від краю села. За топографією могильник знаходиться в заплавній частині правого берега р. Мжа, в межах заплавного дюнного підвищення (рис. 1). На сьогоднішній день територія, на якій зафіксовано кургани, використовується для сільськогосподарських потреб. Усього на поверхні зафіксовано чотири курганні насипи, один з яких руйнується.

Під час виїзду співробітників Охоронної археологічної служби України на місце було з'ясовано, що курган 1 значною мірою знівельований і потребує негайного дослідження (рис. 1: 2).

Курган 1. Діаметр кургану становить близько 60 м. Його північно-східна частина пошкоджена і знищена асфальтованою дорогою Зміїв— —Соколове, яка сполучає с. Водяхівка з с. Соколове. Поли кургану розорані і розтягнуті по полю, лише центральна частина насипу діаметром близько 35 м не розорюється. У її центрі фіксується грабіжницький шурф, що з плином часу частково заплив ґрунтом. У південній частині є ще одна аналогічна грабіжницька яма. Залишки насипу, що збереглися, було вирішено зачистити з метою фіксації стратиграфічних відкладень. Насип від вершини до рівня +0,8 м (від сучасної денної поверхні) в центральній частині складається з мішаного чорноземно-глиняного ґрунту. Він перекриває чорноземний ґрунт, з якого складається похований насип діаметром близько 20 м. Між ними в східному секторі фіксуються тонкі прошарки суглинку, які, вочевидь, є викидами з поховальних споруд.

На відстані близько 25 м у північно-західному напрямку від краю лінії зачистки насипу (за 5,5 м від краю асфальтованої дороги) — в північно-західному секторі кургану — виявлена нечітка пляма могили, яка була досліджена. На глибині 0,2 м від рівня сучасної поверхні зафіксовано контур поховання. Він являв собою овальну яму максимальними розмірами 1,6 × 0,8 м, з гумусованим мішаним ґрунтовим заповненням, витягнуту в плані по лінії північ—північний схід — південь—південний захід. Яма мала пласке дно, яке знаходилось на глибині 0,4 м від рівня фіксації (0,6 м від сучасної денної поверхні). Стінки ями вертикальні. Розчищена яма становила в плані овал з максимальними розмірами 1,6 × 0,9 м. На дні ями знаходився кістяк людини, покладений на лівий бік (рис. 1: 2). Головою небіжчик зорієнтований на північний захід, азимут 160°. Ноги до колін витягнуті вздовж тулубу, а в колінах

підігнуті назад під прямим кутом. Верхні кінцівки не збереглися. Окрім кісток, ніяких речових знахідок виявлено не було. Можна орієнтовно віднести дане поховання до доби пізньої бронзи (зрубна КІС?).

Окрім кургану 1, у межах могильника зафіксовані ще три кургани (№ 2—4), насипи яких пошкоджені сільськогосподарською оранкою. У діаметрі вони становлять близько 20—25 м.

Поселення черняхівської культури Водяхівка знаходиться на північний захід від с. Водяхівка Зміївського р-ну. За топографією воно знаходиться в заплавній частині правого берега р. Мжа. Рельєф, у межах якого фіксується археологічний підйомний матеріал, — невеликі дюнні підвищення і частково низинні заболочені ділянки (рис. 1: 1). На північному сході поселення впритул примикає до р. Мжа. На сьогоднішній день територія, на якій зафіксовано поселення, використовується для сільськогосподарських потреб, її перетинає асфальтова дорога до с. Соколове. Також територію перетинають ґрунтові дороги. Північно-західна частина поселення знаходиться під сосновим лісом. У південно-східній його частині розміщено курганний могильник з чотирьох насипів, описаний вище.

Поселення зафіксоване за підйомним матеріалом на оранці, серед якого знайдені фрагменти гончарного посуду черняхівської

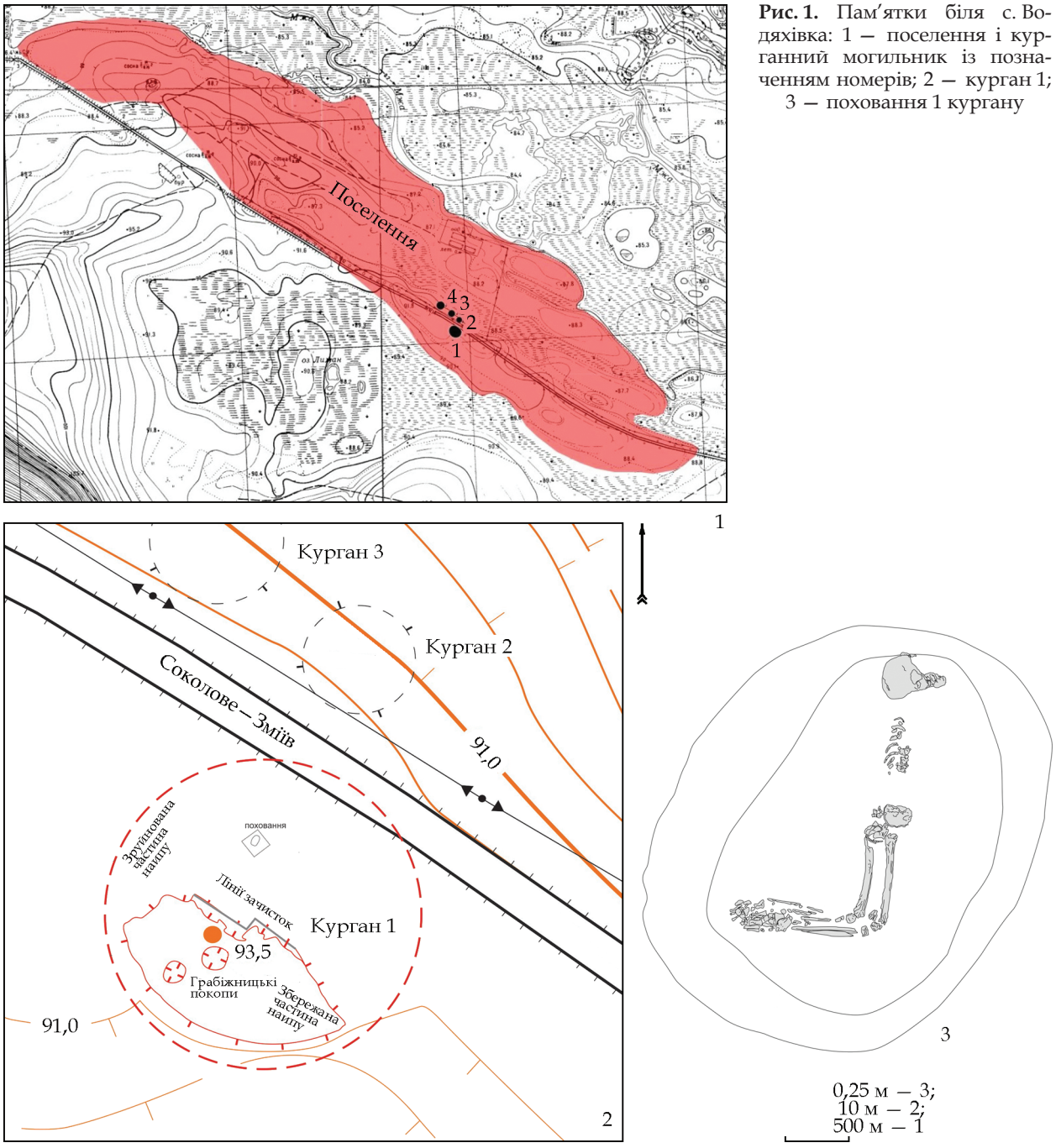

Рис. 1. Пам'ятки біля с. Водяхівка: 1 — поселення і курганний могильник із позначенням номерів; 2 — курган 1; 3 — поховання 1 кургану

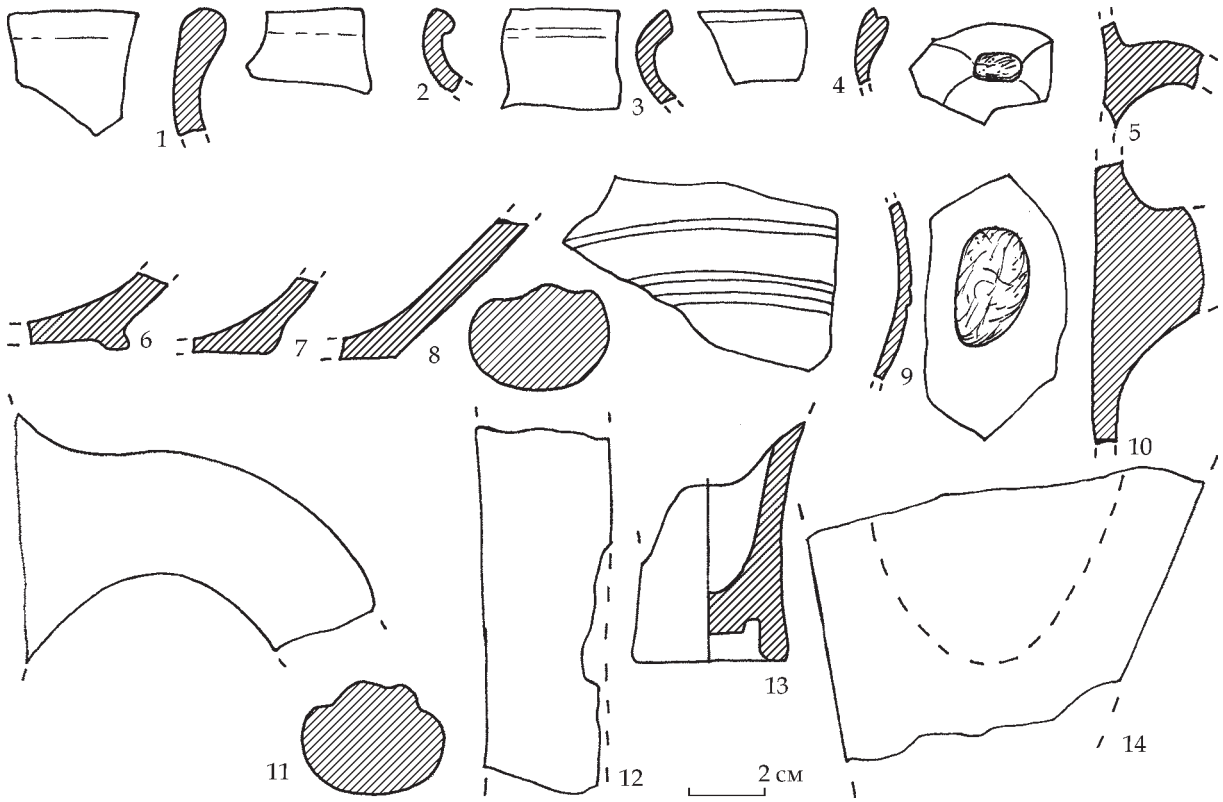

Рис. 2. Знахідки з поселення Водяхівка

культури (горщиків, амфор: два фрагменти дна, дві ручки і одна стінка горловини з частиною ручки), дрібні шматки глиняної обмазки і невеликий кременевий відщеп без слідів обробки (рис. 2).

Поселення за розповсюдженням підйомного матеріалу витягнулося вздовж дороги Зміїв—Соколове з південного сходу на північний захід. Має орієнтовні розміри близько 3800 × 600 м.

Поселення скіфського часу Селище VII—III ст. до н. е. знаходиться в смт Краснокутськ (південно-західна околиця), на високому правому березі р. Мерла. На південний схід від поселення знаходиться кар'єр цегельного заводу. Пам'ятка вже відома і перебуває на обліку в органах охорони культурної спадщини під назвою Селище VII—III ст. до н. е.

На момент огляду територія поселення використовується для сільськогосподарських потреб і перебуває під ріллею. Його перетинає ґрунтова дорога. Орієнтовні розміри поселення встановлені за підйомним матеріалом, зібраним на оранці. Також у межах поселення і поза його межами закладено шість пошукових шурфів (1 × 1 м) і проведена зачистка траншеї (10 × 2 м) від вибірки піску. Потужність культурних нашарувань становить до 0,35 м (верхній шар зорано).

Знахідки, зібрані на оранній поверхні поселення і з шурфів, представлені фрагментами ліпного посуду скіфського часу (вінця ліпних

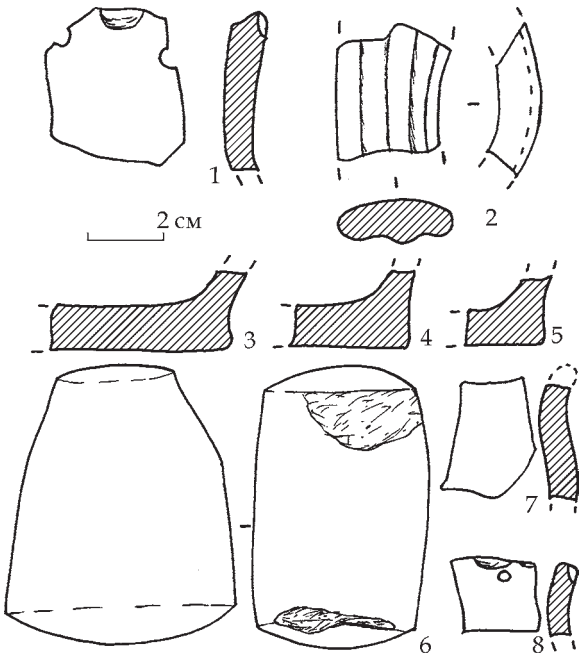

Рис. 3. Знахідки з поселення Селище VII—III ст. до н. е. в смт Краснокутськ

горщиків, прикрашені пальцевими вдавленнями і проколами, ручка ліпного глечика з двома повздовжніми канелюрами, придонні частини посудин, фрагменти стінок) і кам'яним товкачем-розтирачем з абразивними слідами використання (рис. 3). Орієнтовні межі поселення становлять 300 × 100 м.

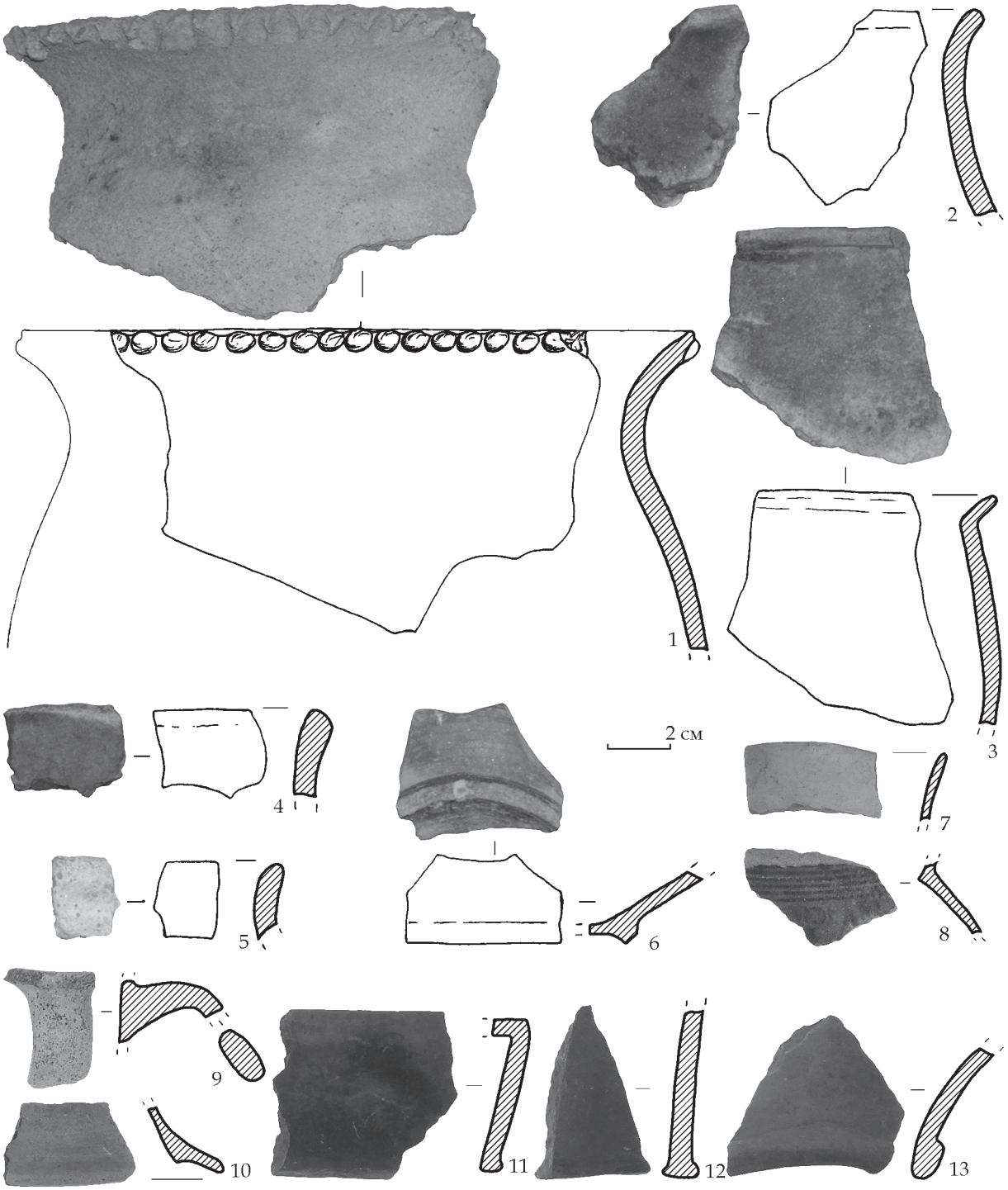

Рис. 4. Знахідки з поселень: 1—6 — Сидора Ковпака 1; 7—13 — Сидора Ковпака 2

Багатошарове поселення (ранній залізний вік, черняхівська культура) Сидора Ковпака 1 знаходиться в зоні приватної забудови на вул. Сидора Ковпака в Київському р-ні м. Харків. За топографічним розташуванням воно знаходиться в заплавній частині правого берега р. Харків, неподалік від впадіння в неї невеликої притоки — р. Очеретянка. На вільній від забудови території було закладено шурф, розмірами 1 × 2 м. У шурфі зафіксовано таку стратиграфію: 0—0,2 м — дерен; 0,2—0,6 м — насипний / перевідкладений ґрунт з вкрапленнями будівельного сміття і артефактами кінця XIX—XX ст.; 0,6—1,3 м — піщаний ґрунт темного кольору, в якому зафіксована кераміка черняхівської археологічної культури і окремі фрагменти посуду раннього залізного віку; 1,3—1,8 м — супіщаний ґрунт з окремими знахідками, що переходить у материк.

У верхніх нашаруваннях шурфу виявлені артефакти кінця XIX — XX ст., що представлені залізними виробами (серп, плішня, плоскогубці). У гумусованому піщаному ґрунті

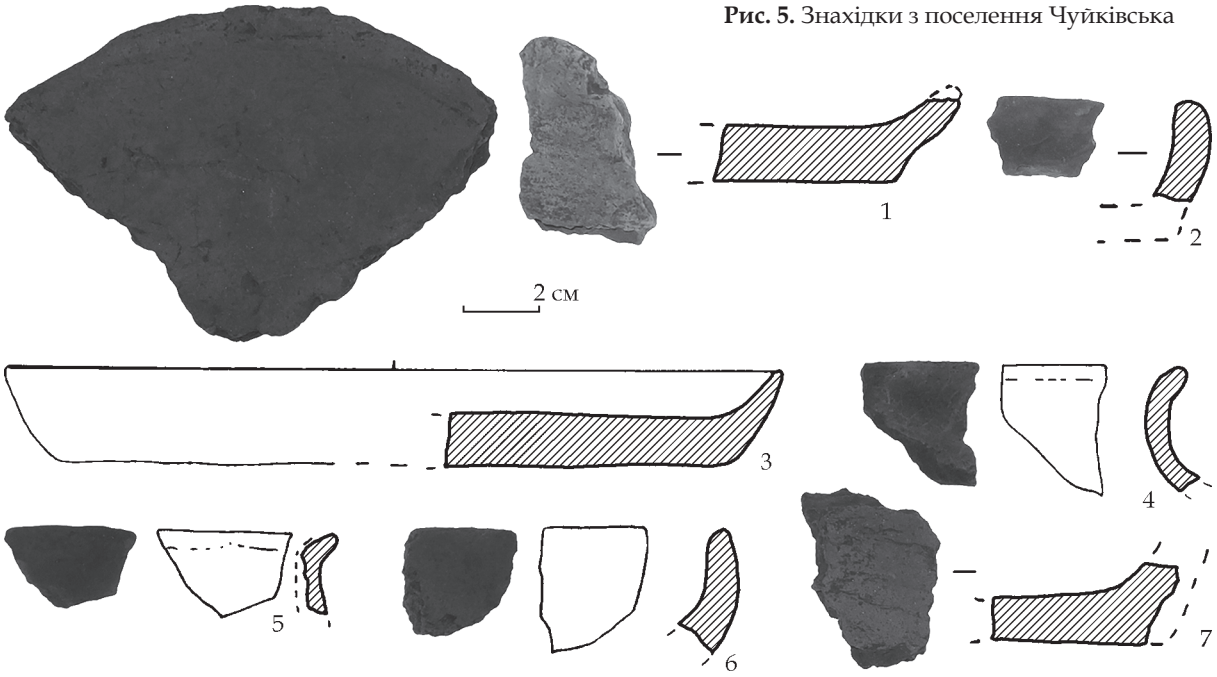

Рис. 5. Знахідки з поселення Чуйківська

зафіксовано давній культурний шар, в якому виявлені фрагменти посуду — верхня частина ліпного горщика, що прикрашена пальцевими вдавленнями по краю; неорнаментовані вінця горщиків, одне з яких має різкий перегин в районі шийки; стінки ліпного посуду; фрагмент дна гончарної посудини з виділеним піддоном, характерним для гончарної традиції черняхівської культури (рис. 4: 1—6). Через інтенсивну приватну забудову встановити межі поселення складно.

Поселення XVIII—XIX ст. Сидора Ковпака 2 знаходиться в зоні приватної забудови на вул. Сидора Ковпака в Київському р-ні Харкова, поблизу перехрестя вулиць Гірський в'їзд і Нижегородська. За топографічним розташуванням воно знаходиться в заплавній частині правого берега р. Харків, на схилі підвищення між річкою та її притокою р. Очеретянка.

На вільній від забудови території було закладено шурф, розмірами 1 × 1 м, орієнтований за сторонами світу. У шурфі зафіксовано таку стратиграфію: 0—0,25 м — дерен; 0,25—0,5 м — насипний / перевідкладений ґрунт з рештками XIX ст.; 0,5—0,9 м — шар перевідкладеного ґрунту з матеріалами кінця XVIII — XIX ст.; від 0,9 м і нижче — суглинок світлого кольору, що переходить у материк. Знахідки з культурного шару представлені фрагментами гончарного посуду (фрагменти вінець і стінок горщиків, ручки, покришки), румпи пічних коробчастих кахель (рис. 4: 7—13).

Поселення пеньківської культури Чуйківська виявлено в 2008 р. під час археологічної експертизи земельної ділянки на вул. Ново-Чуйківська, провулки 1-й і 2-й Чуйківські в Київському р-ні м. Харків. Того ж року на поселенні проводились охоронні розкопки під керівництвом І. В. Голубєвої. Внаслідок досліджень встановлено, що поселення відноситься до пеньківської археологічної культури.

Воно розташоване в північній частині міста Харкова, в зоні приватної забудови. За топографічним розташуванням поселення знаходиться в заплавній частині правого берега р. Очеретянка (права притока р. Харків).

Були проведені дослідження в південній частині пам'ятки. На ділянці поселення, що обстежувалась, було закладено три розвідувальні шурфи розмірами 1 × 2 м, орієнтовані довгою стороною по лінії схід—захід. У шурфах встановлено таку стратиграфію: від 0 до 0,05 м — дерен, 0,05—0,40 м — перевідкладений зораний шар глинистого ґрунту без будь-яких матеріальних залишків; 0,40—0,80/0,90 м — шар чорнозему (культурний шар), в якому виявлені давні артефакти; 0,80/0,90—1,30 м — передматериковий суглинок, що поступово переходить у материкову глину.

Знахідки, виявлені в шурфах, представлені фрагментами ліпного посуду (вінцями горщиків, бортами сковорідок; рис. 5), глиняною обмазкою, уламками каміння.

Проведені розвідки доповнюють інформацію про давню історію Харківщини, поповнюють загальну колекцію предметів матеріальної культури, уточнюють інформацію про відомі та нові об'єкти археологічної спадщини, встановлюють їх межі та культурно-хронологічну належність і можуть бути використані для складання облікової документації і археологічних карт території Харківської обл.

Д. Гречко, В. Окатенко, О. Крютченко, К. Пеляшенко, В. Дідик

НАУКОВО-РЯТІВНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ «ПОСЕЛЕННЯ ХАРКІВ» У м. ХАРКІВ

Співробітники ДП «НДЦ "ОАСУ"» ІА НАН України здійснювали науково-рятівні дослідження на території пам'ятки археології місцевого значення — Поселення Харків (охор. № 8828-Ха), розташованого в історичному центрі м. Харків.

Згідно з історико-архівними даними територія поселення Харків як частина стародавнього поселення — місця проживання і життєдіяльності населення Слобожанщини, починаючи з XVII ст., зазнає антропогенного впливу. До початку XX ст. ця територія використовувалась для забезпечення господарських і житлових потреб, була частиною історичного ареалу формування міста Харкова. Вона несе інформацію щодо історії перетворення території спільного проживання людей на місто, як самодостатній об'єкт, що характеризується самоорганізацією населення з одного боку, так і його адмініструванням з іншого. В першій половині XX ст. територія поселення Харків була інтенсивно забудована. На сьогоднішній день у межах поселення виокремлюються такі історично сформовані райони міста: Нагірний, Подол, Залопань і Захарків.

Внаслідок археологічних досліджень у 2019 р. на території поселення Харків обстежено 47 ділянок. У більшості випадків давні культурні нашарування перевідкладено / зруйновано або пошкоджено попередніми будівництвами і землевпорядними роботами, внаслідок інтенсивної господарської діяльності на території міста у XIX—XX ст.

Втім, археологічні артефакти / рештки археологічних об'єктів виявлені на 18 земельних ділянках. Місця, де виявлено непорушений або перевідкладений археологічний культурний шар, прив'язувались до світової системи координат і картографувались на загальній карті пам'ятки (рис. 1). Це земельні ділянки за адресами: *пров. Борзий, 9; Бурсацький узвіз, 8* (рис. 2, 3); *бульвар Нетіченський від вул. Грековської до вул. Мар'їнської; пров. Іскринський, 16; вул. Конєва, 2* (*зафіксоване скам'яніле дерево — визн. А. І. Попова — інженера Ботанічного саду ХНУ ім. В. Н. Каразіна*); *вул. Конторська, 5; вул. Конторська, 16; вул. Кооперативна, 24; вул. Малинівська, 21; вул. Миколи Міхновського, 2; просп. Московський, 28; просп. Московський, 54; вул. Полтавський Шлях, 35; вул. Пушкінська, 2; пров. Спортивний, 7а* (рис. 4); *пров.*

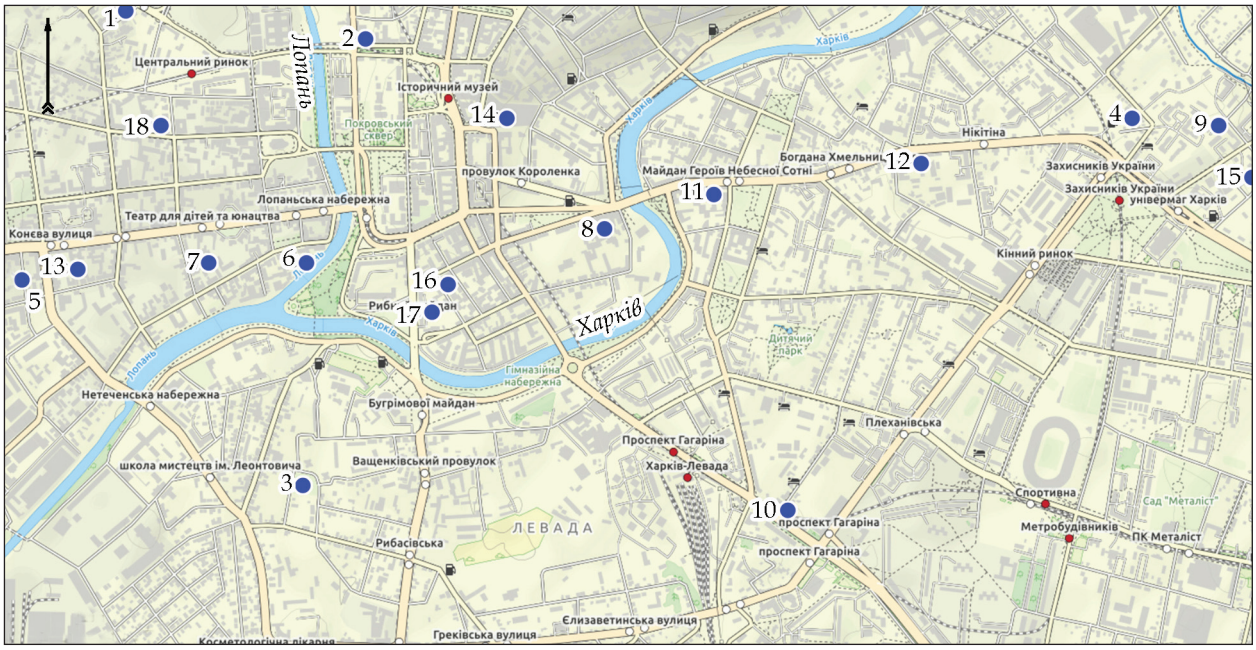

Рис. 1. Сучасна мапа м. Харків з позначенням земельних ділянок, де зафіксовано і досліджено непошкоджений або перевідкладений культурний шар: 1 — пров. Борзий, 9; 2 — Бурсацький узвіз, 8; 3 — бульвар Нетіченському від вул. Грековської до вул. Мар'їнської; 4 — пров. Іскринський, 16; 5 — вул. Конєва, 2; 6 — вул. Конторська, 5; 7 — вул. Конторська, 16; 8 — вул. Кооперативна, 24; 9 — вул. Малинівська, 21; 10 — вул. Миколи Міхновського, 2; 11 — просп. Московський, 28; 12 — просп. Московський, 54; 13 — вул. Полтавський Шлях, 35; 14 — вул. Пушкінська, 2; 15 — пров. Спортивний, 7а; 16 — пров. Троїцький, 6/4; 17 — вул. Університетська, 34; 18 — вул. Ярославська, 4

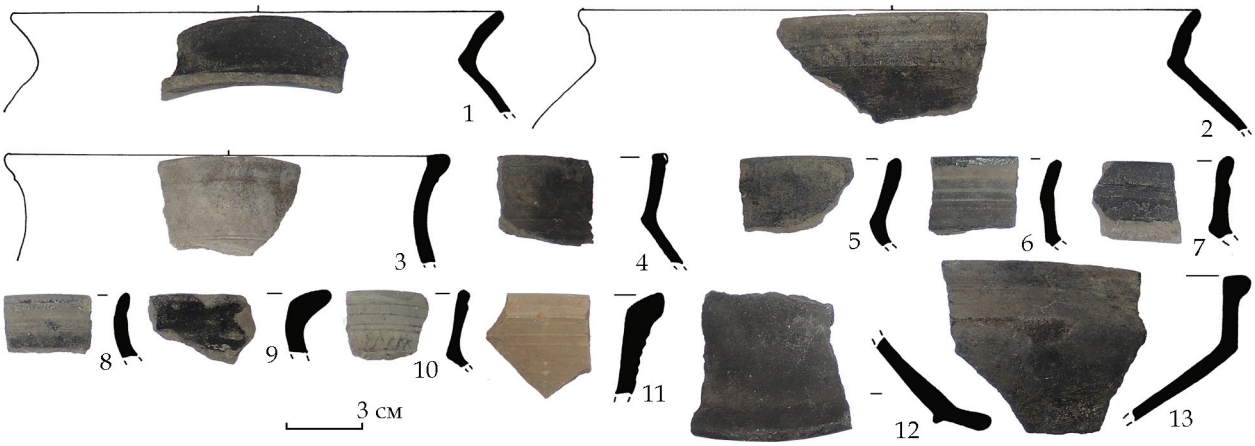

Рис. 2. Поселення Харків, Бурсацький узвіз, 8. Знахідки з розкопу I: 1—13 — фрагменти гончарного посуду (XVIII, XIX — початок XX ст.)

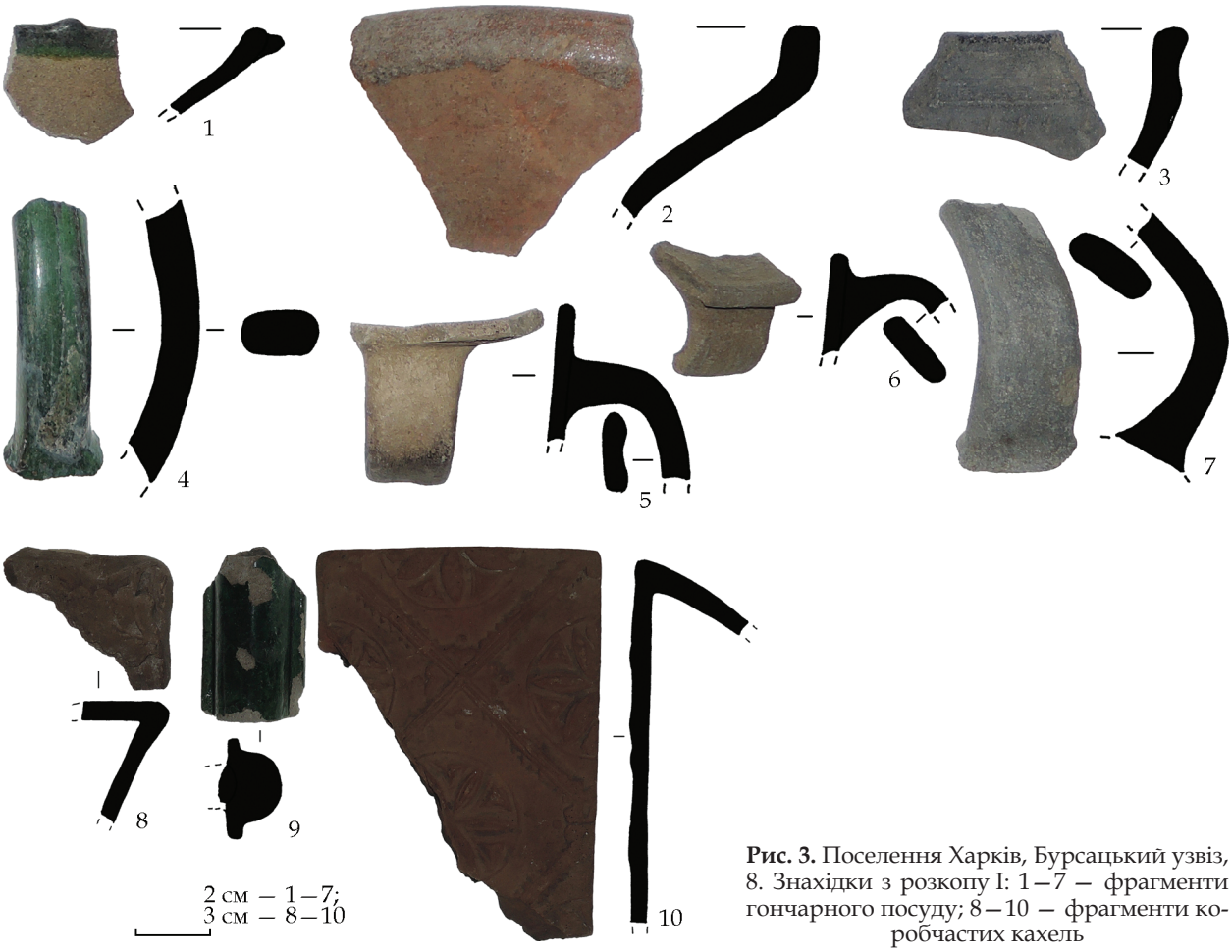

Рис. 3. Поселення Харків, Бурсацький узвіз, 8. Знахідки з розкопу I: 1—7 — фрагменти гончарного посуду; 8—10 — фрагменти коробчастих кахель

Троїцький, 6/4 (рис. 5)*; вул. Університетська, 34; вул. Ярославська, 4.* У більшості випадків до виявлених тут артефактів відносяться матеріальні рештки і культурні нашарування Нового часу (XVIII — початку XIX ст.). Винятком є ділянка на просп. Московському, 54 у Основ'янському р-ні міста, де серед сучасних перекопів зафіксовано фрагмент ліпного посуду (доби бронзи—раннього заліза). У топографічному відношенні ця ділянка знаходиться в заплавній частині лівого берега р. Харків.

Найінформативнішими виявилися археологічні розкопки на ділянці за адресою вул. Полтавський Шлях, 35 у Новобаварському р-ні міста. Ділянка розташована в зоні громадської і житлової забудови у центральній частині м. Харків (рис. 1). У топографічному відношенні ділянка знаходиться у заплавній частині р. Лопань.

Розкоп V закладений у південно-східній частині ділянки і орієнтований довгою віссю по лінії захід—схід. У розкопі зафіксовано таку

Рис. 4. Поселення Харків, пров. Спортивний, 7а. Знахідки з розкопу I: 1—6 — фрагменти гончарного посуду (XVIII—XIX ст.); 7 — пічна кахля

стратиграфію: 0—0,2 м — дерен; 0,2—0,9 м — перевідкладений ґрунт з будівельним сміттям; 0,9—1,6 м — ґрунтовий шар сірого кольору, в якому зустрічалися знахідки XVIII—XIX ст. («Деньга» 1737 р., решетки гаманця з монетою номіналом 3 копійки 1897 року, бронзовий ґудзик з декоративним орнаментом тощо) (рис. 6: 1—8); 1,6 м і нижче — супісок, що переходить у материк. Серед знахідок виявлених у культурному шарі розкопу слід відзначити: фрагменти гончарного посуду (фрагменти вінець горщиків, частина з яких прикрашена ангобовим розписним орнаментом), фрагменти пічних коробчастих кахель, лицеві пластини яких прикрашені штампованим рослинним орнаментом. Також в цьому шарі виявлені знахідки пізніших історичних епох: фрагменти скляного посуду, фрагмент металевої статуетки, цегла, елементи шкіряного взуття. В межах розкопу зафіксовано значну кількість сучасних перекопів, що заповнені сучасним будівельним і побутовим сміттям.

У східній частині розкопу виявлено об'єкт — приміщення. Пляма комплексу зафіксована на глибині 1,60 м на рівні материкового ґрунту (рис. 9: 1). На зачистці комплекс мав вигляд плями підквадратних контурів із заповненням темного гумусованого ґрунту. В ряді місць археологічний об'єкт перерізали пізніші перекопи. Приміщення мало підквадратну форму, сторони орієнтовані за сторонами світу. Розміри котловану об'єкту по лінії північ—південь і схід—захід становлять 4,1 × 4,4 м. Підлога приміщення рівна і зафіксована на глибині 0,7 м від рівня материкового ґрунту та 2,3 м від рівня сучасної денної поверхні. Стінки котловану приміщення вертикальні. В центральній частині, ближче до північної стіни зафіксовано залишки вогнища у вигляді скупчення деревного вугілля. Окрім того, в північній, південній і північно-західній частинах зафіксовані стовпові ями від опорних конструкцій (рис. 9: 2). Вони мають діаметр від

Рис. 5. Поселення Харків, пров. Троїцький, 6/4. Знахідки з розкопу I: 1—5, 8 — фрагменти пічних кахель (XVIII—XIX ст.); 6, 7 — фрагменти гончарного посуду

Рис. 6. Поселення Харків, вул. Полтавський Шлях, 35. Знахідки з розкопу V: 1—4 — фрагменти гончарного посуду; знахідки з приміщення та над ним: 5, 7 — мідні монети; 6 — залізний обід гаманця; 8 — бронзовий гудзик

0,4 до 0,5 м і заглиблені нижче рівня підлоги на 0,2—0,3 м.

У заповнені виявлено виразний комплекс знахідок XVIII ст., представлений численними фрагментами гончарного посуду: вінця горщиків, макітер, глеків, покришок, полумисків, мисок, донних частин посуду (рис. 7, 8). Досить значною кількістю представлені фрагменти пічних коробчастих кахель: румп, лицевих пластин, що прикрашені штампованим рослинним орнаментом. Також у приміщенні виявлені фрагменти скляних віконниць. Окрім артефактів XVIII ст., в межах приміщення виявлені знахідки пізнішого періоду (XIX—XX ст.), майже всі вони походять з перекопів, що перерізають комплекс. До таких відносяться: фрагменти скляних пляшок, фаянсового посуду, залізні цвяхи, кахляна фаянсова плитка, пічна кахля, лицева пластина якої вкрита поливою білого кольору.

Отже, результати археологічного дослідження ділянки дозволили встановити, що в її

Рис. 7. Поселення Харків, вул. Полтавський Шлях, 35. Знахідки з розкопу V: 1—21 — фрагменти гончарного посуду із заповнення приміщення

межах більшу частину автентичного давнього культурного шару перевідкладено і зруйновано попередніми будівництвами і землевпорядними роботами. Непорушені археологічні нашарування зафіксовані лише в розкопі V, в межах якого вдалось дослідити археологічний об'єкт — житлове приміщення XVIII ст.

Протягом 2019 р. на території пам'ятки археології місцевого значення — поселення Харків проведено ряд науково-рятівних археологічних досліджень у різних місцях пам'ятки (історичні райони Нагірний, Подол, Захарків і Залопань). Перевідкладений або непорушений автентичний давній культурний шар зафіксовано в межах 18 земельних ділянок.

Усі ділянки розташовані в зоні інтенсивної громадської і житлової забудови, їх територію перетинають підземні комунікації, внаслідок чого дослідження ґрунтового шару були обмежені охоронними зонами останніх. У більшості випадків давні культурні нашарування зруйновано, перевідкладено або пошкоджено внаслідок інтенсивної господарської діяльності на території міста в XIX—XX ст. Утім, археологічні артефакти, виявлені у перевідкладених шарах, свідчать про факти існування і ма-

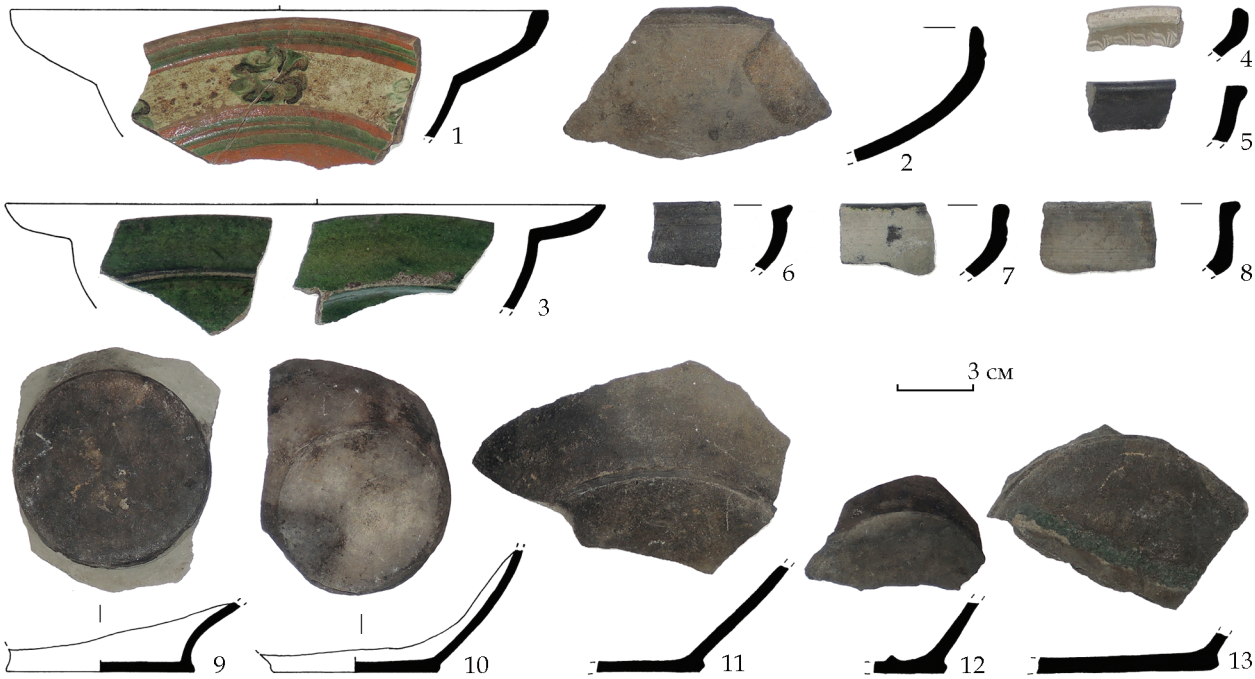

Рис. 8. Поселення Харків, вул. Полтавський Шлях, 35. Знахідки з розкопу V: 1—13 — фрагменти гончарного посуду із заповнення приміщення

теріальну культуру давнього населення на території історичної частини міста Харкова. До таких артефактів відносяться численні фрагменти, цілі гончарні посудини, пічні коробчасті кахлі, скляні вироби, що датуються періодом пізнього українського середньовіччя (XVIII — початку XIX ст.).

Непорушений культурний шар зафіксовано на ділянці за адресою: вул. Полтавський Шлях, 35. Тут також зафіксовано цікавий археологічний об'єкт — житлове приміщення XVIII ст.

Проведені науково-рятівні археологічні дослідження в 2019 р. значно доповнюють інформацію про давню історію міста Харкова в період пізнього українського середньовіччя і збільшують загальну колекцію предметів матеріальної культури з цієї пам'ятки.

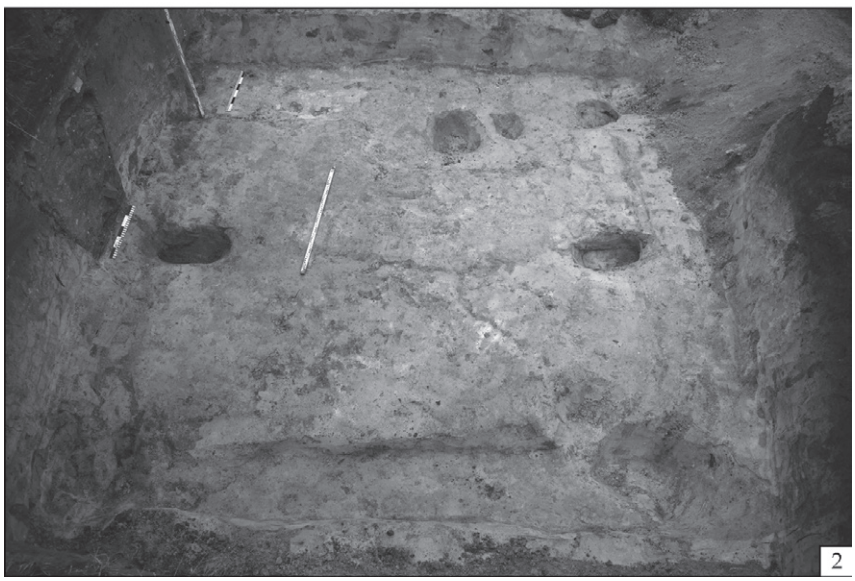

Рис. 9. Поселення Харків, вул. Полтавський Шлях, 35; приміщення у розкопі V: 1 — до фінальної розчистки, вид із заходу; 2 — після розчистки, вид зі сходу

В. Квітковский, Г. Свистун

ДОСЛІДЖЕННЯ КИЦІВСЬКОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО КОМПЛЕКСУ

У цьому сезоні були продовжені дослідження Кицівського археологічного комплексу, який розташований у Печенізькому р-ні Харківської обл. Його систематичні розкопки розпочалися з 2017 р. Цього разу основна увага була приділена багатошаровому селищу, яке розміщене на південь від с. Кицівка, на лівобережжі р. Велика Бабка.

Продовжені роботи в розкопі 1, який був розширений у північному напрямку. Всього в 2019 р. досліджено 27 м^2. Розкоп 1 розміщується в межах останця першої надзаплавної тераси, який складається з піску і штучно засаджений рядками сосен у напрямку, що наближений до лінії південь—північ. Загальна площа розкопу за три роки досліджень становить 75 м^2. Різночасові культурні нашарування перекриті навіяним піском, що сприяє їх збереженості. Якщо за два минулі роки досліджень були виявлені об'єкти часів Великого переселення народів, раннього і розвиненого середньовіччя, колонізації Слобожанщини, то в 2019 р. помітно переважали знахідки часів Великого переселення народів та раннього і розвиненого середньовіччя, і лише в незначній кількості артефакти часу колонізації Слобожанщини в XVII—XIX ст., не становлячи при цьому суцільного культурного шару. Це дрібні фрагменти кружального керамічного посуду, матеріалом для якого була каолінова глина, прикрашеного ангобованим геометричним орнаментом по плічку і горлу, характерним для посуду черкаського типу, а також поодинокі уламки випаленої цегли з будівель старого с. Кицівка, яке в останні десятиріччя змістилось на північ — ближче до автомобільної траси.

Рис. 1. Середньовічне поховання в селищі Кицівка 1, вид зі сходу

Під час робіт у 2019 р. виявлено і вивчено чотирнадцять різночасових господарських комплексів. Серед них дві господарські ями нового часу, дві стовпові ямки, дві споруди і вісім господарських ям доби Великого переселення народів.

Окрім перелічених господарських комплексів, на території селища виявлено поховання за обрядом тілопокладення, яке нами попередньо відноситься до періоду розвиненого середньовіччя. Небіжчик, випростаний на спині, був зорієнтований головою на захід з незначним сезонним (зимовим) відхиленням на південь (рис. 1). Руки і ноги витягнуті, лице повернуте в північному напрямку. Останки дорослого чоловіка були покладені в підпрямокутну яму глибиною 120 см від сучасної денної поверхні, яка частково впущена в заповнення більш раннього комплексу. Біля кісток тазу, з лівого боку, виявлені залізні кований брусок, який, можливо, є напилком для висікання іскор, і калачовидне кресало з кремнієвим камінцем (*діоксид кремнію*). Ці предмети, вірогідно, розміщувалися на поясі померлого. Особливістю даного поховання було те, що на кістках центральної частини скелету (тазових і стегнових, ліктьових і променевих кістках рук) простежуються сліди пірогенного впливу. В цьому ж секторі поховання було скупчення золи з домішками деревного вугілля, які також відмічені в засипці могили.

Поховання з аналогічними характеристиками добре відомі в середовищі кочового населення огузо-печенізького кола (кінець IX — XI ст.) і характерні, на думку Г. О. Федорова-Давидова, для чорних клобуків. Згідно з класифікацією дослідника поховання з поселення Кицівка 1 можна зарахувати до

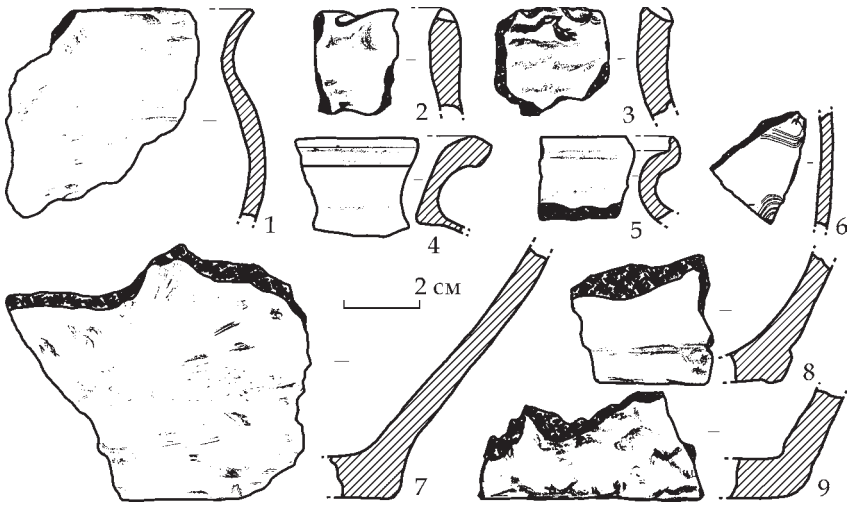

Рис. 2. Знахідки з селища Київка 1: 1—3, 7, 9 — фрагменти ліпних посудин часу Великого переселення народів; 4—6, 8 — фрагменти кружальних посудин ординського часу

типу А 1 (західна орієнтація, проста могильна яма, без кісток коня). Ця і подібні обрядовості (типи Б I—III), зміщуючись із часом територіально щонайменше від Поросся до Волго-Уралу, продовжує існувати у відповідних етнічних групах за часів язичницького періоду Золотої Орди (друга половина XIII — початок XIV ст.), після чого поховальний обряд корегується згідно з мусульманськими вимогами. Виявлене в 2019 р. поховання, скоріше за все, слід віднести саме до золотоординського часу, враховуючи контекст ординських старожитностей досліджуваної пам'ятки. Останні в цьому році представлені фрагментами рівномірно випаленого кружального керамічного посуду (рис. 2: 4—6, 8) сіро-коричневого кольорового спектру, з відігнутим назовні дещо сплощеним по верху вінцем (зокрема, з жолобком для покришки), виразно профільованим плічком, яке прикрашене нарізним хвилястим орнаментом в один чи два радіальні горизонти, і придонними частинами, серед яких траплялися з помітними закраїнами.

Артефакти салтівсько-маяцької культурно-історичної спільності VIII—IX ст. презентовані переважно уламками кружального сироглиняного столового посуду, виготовленого з добре відмученої глини і прикрашеного лощеними вертикальними лініями. Також були характерні для цього хронологічного горизонту лісостепової частини басейну Сіверського Дінця фрагменти червоноглиняних амфор з дрібним нарізним зональним радіальним прямолінійним орнаментом.

До часу Великого переселення народів відносяться знахідки фрагментів ліпного посуду (рис. 2: 1—3, 7, 9), який має більш-менш нерівномірний випал, що характеризується зміною кольорової гами від чорно-сірого до коричнево-бежевого спектрів, розтрісканими поверхнями стінок. Вони частково мають домішки керамічного шамоту різного подрібнення, відбитки рослинних стебел і зерен. Опуклобокі посудини почасти мають профільно виражений перелам на боковині та піддони в нижній частині. Вінця посудин досить різноманітні: від тонких, дещо сплощених по верху, до прикрашених по верху вдавленнями пальцями (нігтями) і паличками. Окрім іншого, знайдено фрагмент керамічної жаровні з бортиком по краю.

Окрім робіт на поселенні, був оглянутий Київський кремаційний могильник салтівсько-маяцької культурно-історичної спільності, який у 2011, 2013 рр. досліджував О. О. Лаптєвим. Нині могильник, на жаль, розграбований вщент. Шурфи грабіжників зафіксовані по всій його площі.

Дослідження Київського археологічного комплексу дозволили уточнити наукові дані щодо динаміки освоєння лісостепової частини басейну Сіверського Дінця різними етнічними групами в їх зв'язку з навколишніми ландшафтами в цілому і визначити економічне, соціальне та військове значення поселення з городищем і могильником, розташованими в безпосередній близькості до магістрального шляху з переправою на Каганському перелазі, яка сполучала лісостепові та степові райони сучасної Харківщини.

В. Колода

ДОСЛІДЖЕННЯ НА ГОРОДИЩІ МОХНАЧ

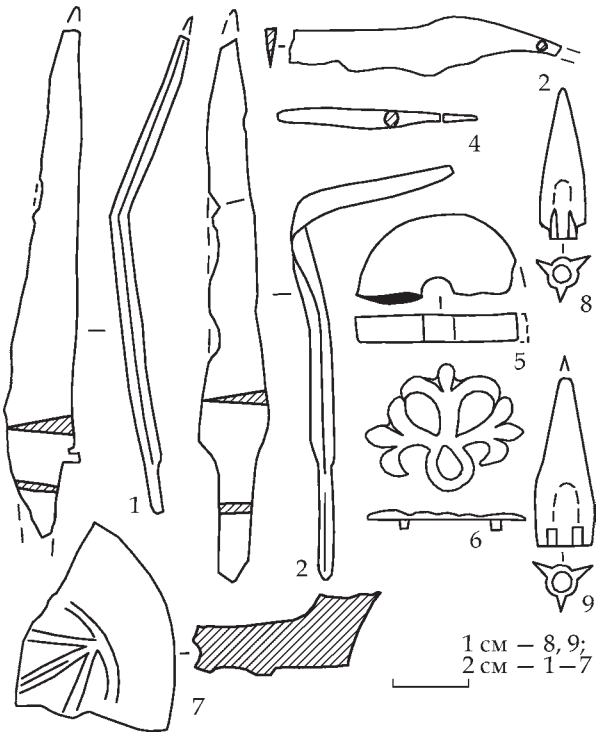

Рис. 1. Мохнач, знахідки 2019 р. з розкопу 10: 1—4 — залізо; 5, 7 — кераміка; 6, 8, 9 — кольоровий метал

Середньовічна експедиція Харківського педуніверситету ім. Г. С. Сковороди проводила дослідження городища, що знаходиться на правому березі Сіверського Дінця в с. Мохнач Зміївського р-ну Харківської обл. Роботи були продовжені в розкопі 10 на північному дворі, культурний шар якого відноситься до салтівської археологічної культури (друга половина VIII — середина X ст.). У цьому сезоні вивчено нові ділянки загальною площею 125,5 м^2, що збільшило єдину досліджену ділянку в північно-західному секторі пам'ятки до 8426,5 м^2, а загальну вивчену площу — майже до 10 тис. м^2. Потужність культурного шару становила 20—40 см. У ранньосередньовічному горизонті інколи траплялися артефакти від доби раннього заліза до нового і новітнього часу.

Серед *салтівських артефактів* переважають, зазвичай, уламки гончарного посуду, один з

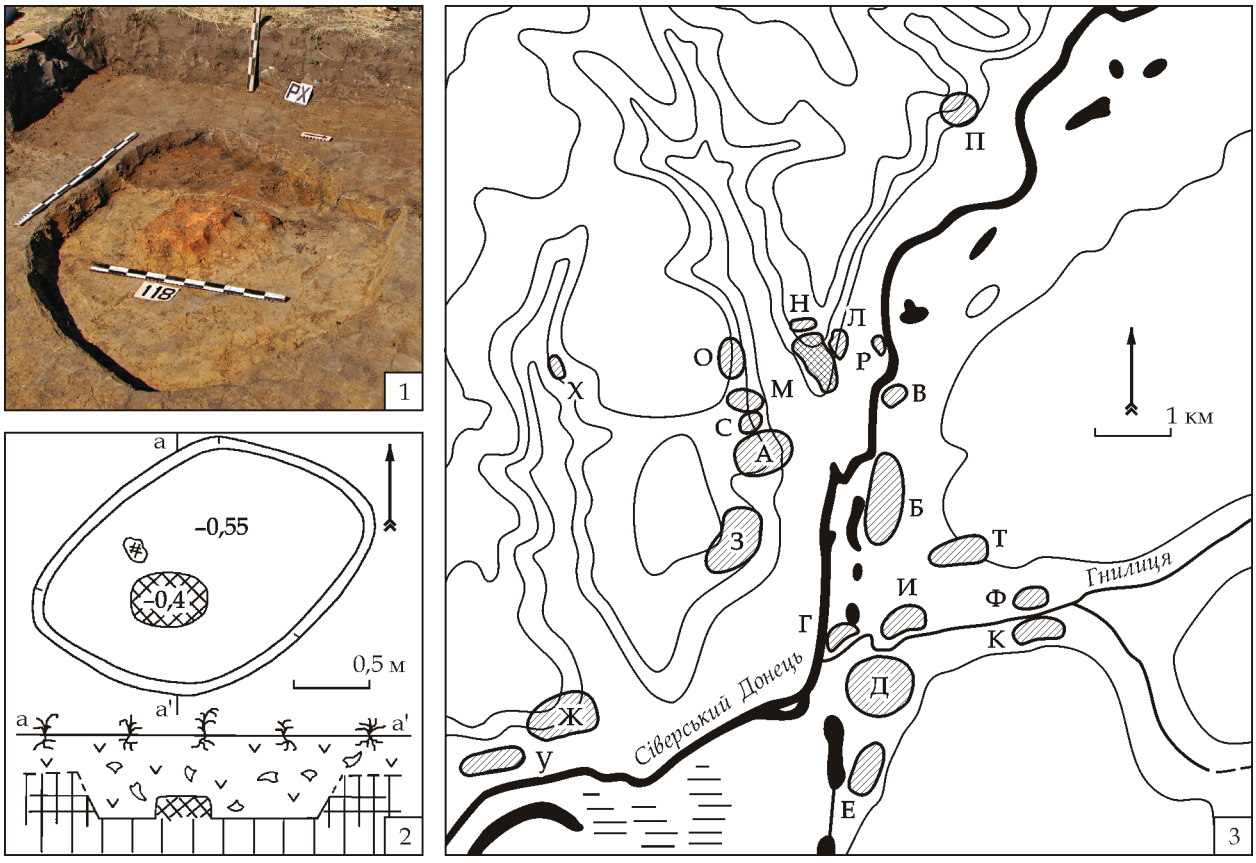

Рис. 2. Комплекс і селище 2019 р.: 1 — літня кухня (комплекс 118); 2 — план комплексу 118 (1 — денна поверхня, культурний шар; 2 — фрагменти кераміки; 3 — пропечений материк, шматки печини; 4 — передматерик і материк); 3 — план мікрорегіону городища Мохнач (без літерного позначення) і навколишніх селищ

яких уламок денця кухонного гончарного горщика з рештками клейма (рис. 1: 7). Індивідуальних знахідок небагато, вони представлені найбільш розповсюдженими видами залізних знарядь праці: ножі (рис. 1: 1, 2), шило (рис. 1: 4), серп (рис. 1: 3) і уламком пряслиця зі стінки гончарної посудини (рис. 1: 5). З прикрас слід відзначити оригінальну і першу для пам'ятки знахідку бронзової ремінної бляшки з рослинним сюжетом (рис. 1: 6).

Скіфські матеріали представлені поодинокими фрагментами ліпної кераміки і парою бронзових наконечників стріл, що датуються кінцем V—IV ст. до н. е. (рис. 1: 8, 9).

Новий час презентовано невеликою кількістю керамічних уламків гончарного посуду і фрагментами залізних виробів.

Цього року було досліджено три комплекси: зернова яма з критим вхідним тамбуром, погрібець, літня кухня (рис. 2: 1, 2). Всі вони відносяться до салтівської культури. У придонній частині зернової ями знайдено кілька уламків товстостінного глиняного жертовника з бортиком значного діаметру, на якому виявлені відбитки зернових злаків, що потребує спеціального дослідження.

Окрім того, на теренах Харківщини виявлено два нових селища. Разом з директором Зміївського краєзнавчого музею М. І. Саяним на одному з мисових майданчиків східного схилу Березового Яру, поблизу городища Мохнач, виявлено нове (вже двадцять перше за порядком) селище з рештками салтівської археологічної культури кінця I тис. н. е. (рис. 2: 3). За традиціями літерної нумерації, що використовується для всіх поселень навколо вказаного городища, воно отримало назву — селище Мохнач X. Зазначимо, що на ньому виявлені сліди виробництва заліза (уламки стінок колб-тиглів від залізоробних горнів лісостепового салтівського типу). У Чугуївському р-ні в 3,3 км на захід—північний захід від с. Таганка, поблизу південного краю місцини Таганський лиман, виявлено нове селище з матеріалами бронзової доби (без конкретного культурно-хронологічного визначення) і салтівської археологічної культури кінця I тис. н. е.

М. Любичев, Д. Філатов, К. Варачова, В. Руснак, Е. Шультце, К. Мизгін

ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК ПІЗНЬОРИМСЬКОГО ЧАСУ

Германо-Слов'янська експедиція Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна спільно з Євразійським відділом Германського археологічного інституту проводила дослідження пам'яток пізньоримського часу на території Харківської обл. Продовжено розкопки поселення Вийтенки I і могильника біля с. Вийтенки Валківського р-ну і могильника Зачепилівка в Зачепилівському р-ні.

Дослідження на поселенні Вийтенки 1. У 2010 р. було проведено геомагнітну зйомку частини ділянки Б поселення. За отриманою картою геомагнітних аномалій з 2011 р. триває дослідження цієї ділянки. У 2019 р. тут загалом досліджено площу 400 м^2. Культурний шар був насичений знахідками: фрагментами гончарної кераміки і амфор пізньоримського часу, уламками обмазки і кістками тварин; також виявлені індивідуальні речі: чотири бронзові фібули, кременевий наконечник спису тощо. Вивчено шість господарських ям (відповідно ями 20/Б—25/Б).

Були продовжені розпочаті в минулому році дослідження поглибленої споруди на ділянці Г поселення Вийтенки 1 (раніше ця ділянка фігурувала як окреме поселення Вийтенки 2, яке знаходиться на протилежному — північному — схилі вологої балки). Ця споруда була знайдена в одному із шурфів (№ 5) під час нашого шурфування в 2015 р. Вдалося закінчити дослідження зазначеного об'єкту. Всього протягом двох польових сезонів тут вивчено загальну площу в 56 м^2. Заповнення котловану споруди вибиралося пошарово, що дозволило зафіксувати їх перекриття і зв'язати знахідки з кожним з них. У цілому заповнення було багато насичене фрагментами ліпної кераміки і амфор пізньоримського часу типу Шелов D, обмазкою і кістками тварин. Також виявлені індивідуальні речі: відерцеподібна підвіска, три керамічні пряслиця, чотири залізних ножа тощо. Матеріал із заповнення дозволяє віднести споруду до об'єктів передчерняхівського горизонту — горизонту Боромля.

Дослідження на могильнику Вийтенки. Роботи проводились у трьох напрямках — виявлення західної і північно-східної меж могильника та розкопки в його південно-східній час-

тині. Загальна досліджена площа в 2019 р. становить 364 м^2. Відкрито вісім поховань (№ 233—240): п'ять інгумацій (№ 234—236, 239, 240) і три кремації (№ 233, 237, 238). В культовому шарі могильника знайдено уламки перепалених кісток, фрагменти гончарної кераміки і амфор з вторинно випаленою поверхнею. Окремо слід відмітити поховання 236 (інгумація), інвентар якого складався з 13 кружальних посудин, бронзової підв'язної фібули, набору намистин, підвіски-лунниці, двох підвісок-мушель, зрізу рогу і жертовної їжі. Особливість цього комплексу в його положенні на плані могильнику: поховання знаходилось на відстані 16 м від найближчої групи поховань і, можливо, маркує їх нову групу.

Дослідження на могильнику біля смт Зачепилівка. Кожен рік продовжується інтенсивне руйнування могильника піщаним кар'єром, під час розробки якого було виявлено цю пам'ятку. У 2019 р. вивчалась східна ділянка, яка примикає до кар'єру. Досліджено 173 м^2 і виявлено вісім поховань: дві кремації (№ 47, 53) і шість інгумацій (№ 46, 48—52). В культовому шарі могильника траплялися дрібні фрагменти гончарної і ліпної кераміки з вторинно випаленою поверхнею.

К. Пеляшенко

РОЗВІДКИ НА ТЕРИТОРІЇ ДЕРГАЧІВСЬКОГО І ЗОЛОЧІВСЬКОГО РАЙОНІВ

Експедиція Харківського історичного музею ім. М. Ф. Сумцова здійснила ряд розвідок на території Дергачівського і Золочівського р-нів Харківської обл. Головним завданням було продовження вивчення археологічних пам'яток скіфського часу в басейні річки Лопань і її правих допливів (у межах Дергачівського і Золочівського р-нів): пошук і картографування поселень і могильників для комплексного вивчення регіону, складання археологічної карти. В цьому році дослідження були зосереджені на відрізку на північ від м. Дергачі до с. Прудянка. У результаті проведених розвідок обстежено 10 археологічних об'єктів, всі вони відносяться до відкритих поселень. З них два вже відомі (виявлені в результаті розвідок О. Г. Дьяченка в 1970 р.) і вісім нових, що вводяться в наукових обіг вперше.

Дергачівський р-н

Поселення доби бронзи Дергачі – Луки 2 розташоване на території Дергачівської міської ради, на захід від м. Дергачі. Воно займає невисоке дюнне підвищення в заплавній частині правого берега р. Лопань. На момент огляду територія поселення була задернована і поросла високою травою. По території поселення проходить кілька сучасних невеликих ровів, у яких зібрано нечисленний підйомний матеріал. Знахідки представлені фрагментами ліпного посуду зрубної культурно-історичної спільноти. Орієнтовні розміри поселення, що встановлені за підйомним матеріалом, 100 × 50 м.

Поселення доби бронзи Слатине (виявив О. Г. Дьяченко у 1970 р.) розташоване на території Слатинської селищної ради, на захід від південної околиці селища Слатине, і на північ від північно-західної околиці с. Безруки. Пам'ятка знаходиться на пологому схилі правого корінного берега р. Харків і має високу топографію. На момент огляду ця територія використовувалася для сільськогосподарських потреб. Колір ораного ґрунту, на якому фіксуються давні артефакти, має більш світлий відтінок, що, можливо, вказує на те, що це був зольний пагорб, зораний у наші часи. Знахідки представлені фрагментами ліпного посуду, які дозволяють віднести поселення до зрубної культурно-історичної спільноти. Орієнтовні розміри поселення, що встановлені за підйомним матеріалом, 50 × 50 м.

Поселення доби бронзи Шаповалівка 2 розташоване приблизно в 2 км на захід від західної околиці с. Шаповалівка, на території Слатинської селищної ради і знаходиться на пологому схилі правого берега балки Бережної (притока правого берега р. Лопань). Територія, на якій розташоване поселення, має мисоподібний вигляд, з північного сходу і південного заходу обмежена ярками. На момент огляду поверхня була задернована, поросла невисокою травою і сильно порита кротовинами. Знахідки з підйомного матеріалу представлені фрагментами ліпного посуду і однією крем'яною пластиною.

Фрагменти верхніх частин ліпних горщиків і банок, стінок, що прикрашені шнуровими відбитками, пальцевими вдавленнями, насічками паличкою та округлими прямими і підтрикутними косими відбитками палички. Зібрані матеріали дозволяють віднести поселення до двох археологічних культур: зрубної культурно-історичної спільноти і бондарихинської культури. Орієнтовні розміри поселення 70 × 50 м.

Поселення доби бронзи Шаповалівка 3 розташоване приблизно в 500 м на південь від східної околиці с. Шаповалівка на території Прудянської селищної ради і знаходиться на пологому схилі правого берега балки Бережної (притока правого берега р. Лопань). На момент огляду територія, на якій зафіксовано археологічний об'єкт, використовувалася для сільськогосподарських потреб. Знахідки з підйомного матеріалу представлені фрагментами ліпного посуду: фрагменти верхніх частин ліпних горщиків і банки, фрагмент дна, стінки з розчосами на зовнішній поверхні. За зібраними матеріалами важко встановити культурну атрибуцію, можна лише припустити, що поселення відноситься до зрубної культурно-історичної спільноти. Орієнтовні розміри поселення 50 × 50 м.

Поселення доби бронзи Шаповалівка 4 розташоване одразу на північ від центральної частини с. Шаповалівка на території Прудянської селищної ради і за топографією воно знаходиться на пологому схилі лівого берега балки Бережна (притока правого берега р. Лопань). На момент огляду територія використовувалася під сільськогосподарські потреби. Знахідки з підйомного матеріалу представлені уламком крем'яної пластини з ретушованим краєм і фрагментами ліпного посуду: фрагменти вінець, стінок і донних частин. Фрагменти прикрашені шнуровими відбитками, округлими вдавленнями, повздовжніми канелюрами. Зібрані матеріали дозволяють віднести поселення до катакомбної культурно-історичної спільноти. Орієнтовні розміри поселення 50 × 50 м.

Багатошарове поселення Шовкопляси (виявив О. Г. Дьяченко у 1970 р.) розташоване одразу на північ від с. Шовкопляси на території Дергачівської міської ради і за топографією знаходиться на мисоподібному схилі до заплави, утвореному правим берегом р. Лопань і її правою безіменною притокою. Поселення має низьку топографію і розташоване в передзаплавній частині. На момент огляду територія поселення використовувалася для сільськогосподарських потреб, його перетинає ґрунтова дорога і невеликий ярок. Знахідки з підйомного матеріалу представлені фрагментами ліпного і гончарного посуду. Виявлені матеріали дозволяють казати про багатошаровість культурних відкладень: доба пізньої бронзи, скіфський час, черняхівська культура. Орієнтовні розміри поселення 150 × 100 м.

Поселення скіфського часу Шовкопляси 2 розташоване в 300 м на північний захід від околиці с. Шовкопляси на території Дергачівської міської ради і за топографією знаходиться на мису, утвореному двома ярами (безіменними притоками правого берега р. Лопань), має високу топографію. На момент огляду територія поселення використовувалася під сільськогосподарські потреби, через нього проходить ґрунтова дорога. Знахідки з підйомного матеріалу представлені фрагментами ліпного посуду, серед яких до колекції взято фрагменти вінець, що прикрашені пальцевими вдавленнями і проколами, фрагмент дна. Також виявлено фрагмент стінки античної амфори і глиняну намистину. Зібрані матеріали дозволяють віднести поселення до скіфського часу (V—IV ст. до н. е.). Орієнтовні розміри поселення 150 × 300 м.

Поселення скіфського часу Шовкопляси 3 розташоване приблизно в 1 км на північний захід від околиці с. Шовкопляси і в 400 м від поселення Шовкопляси 3 на території Дергачівської міської ради. За топографією поселення знаходиться на пологому схилі правого берега безіменної правої притоки р. Лопань. На момент огляду територія використовувалася під сільськогосподарські потреби, його перетинає ґрунтова дорога. Знахідки з підйомного матеріалу представлені фрагментами ліпного посуду, серед яких до колекції взято фрагменти вінець, прикрашені пальцевими вдавленнями і проколами, фрагмент дна. Також виявлено фрагмент стінки античної амфори. Зібрані матеріали дозволяють віднести поселення до скіфського часу (V—IV ст. до н. е.). Орієнтовні розміри поселення 400 × 400 м.

Золочівський р-н

Поселення доби бронзи Калинове розташоване приблизно в 1 км на південний схід від околиці с. Калинове (колишнє Жовтневе) на території Калиновецької сільської ради і знаходиться на мисоподібному пологому схилі, утвореному двома витоками балки Бережної (притоки правого берега р. Лопань). На момент огляду територія поселення була задернована, порита кротовинами, його перетинає ґрунтова дорога з с. Калинове до с. Шаповалівка. Знахідки з підйомного матеріалу представлені фрагментами ліпного посуду доби бронзи. Більша частина фрагментів прикрашена округлими наколюваннями ззовні і зсередини, продовгуватими насічками, відтисками зубчастого штампу. Зібрані матеріали дозволяють віднести по-

селення до доби пізньої бронзи — зрубної культурно-історичної спільноти. Орієнтовні розміри поселення 70 × 50 м (трохи витягнуто по лінії північний захід—південний схід).

Поселення доби бронзи Чорноглазівка розташоване приблизно в 1,5 км на схід від північної околиці с. Чорноглазівка на території Калиновецької сільської ради і за топографією знаходиться на високому мису, утвореному двома відрогами балки Бережної (притоки правого берега р. Лопань). На момент огляду територія поселення використовувалася для сільськогосподарських потреб. Знахідки з підйомного матеріалу представлені фрагментами ліпного посуду, крем'яними відщепами і пісковиковими абразивами. Більша частина посуду прикрашена наліпними пружками, деякі з них розчленовані насічками або пальцевими вдавленнями, також трапляються прокреслений орнамент, продовгуваті насічки, пальцеві вдавлення на тулубі. Знайдені матеріали дозволяють віднести поселення до бабинської історико-культурної спільноти, при ймовірній наявності культурного шару зрубної культурно-історичної спільноти. Орієнтовні розміри поселення 50 × 50 м.

К. Пеляшенко

РОЗКОПКИ КУРГАННОГО МОГИЛЬНИКА СКІФСЬКОГО ЧАСУ ДЕРГАЧІ

Експедиція Харківського історичного музею ім. М. Ф. Сумцова продовжила розкопки курганного могильника скіфського часу Дергачі, що були розпочаті в 2018 р. Могильник розташований на території Дергачівської міської ради Дергачівського р-ну Харківської обл. і відомий з 1903 р. Пам'ятку виявив приват-доцент Харківського університету Є. П. Трефільєв, того самого року під його керівництвом проведені розкопки десяти курганів.

У 2019 р. розкопано три кургани (№ 23—25). Вони розташовані в північній частині могильника, в лісопосадці, тому дослідження велись без використання техніки, ручним способом. Оскільки діаметри розкопаних курганів невеликі (5—7 м), всі насипи розкопувались траншеями шириною 2 і 3 м, орієнтованими по лінії північ—південь, із залишенням центральної бровки.

Курган 23 розташований на самому краю могильника, найбільш північний у групі, що знаходиться в лісопосадці. Дослідження дозволило уточнити сучасні розміри самого насипу, він має діаметр 7 м і висоту 0,3 м від рівня давньої поверхні. Насип складений з чорноземного однорідного ґрунту. У насипу в різних частинах на глибині від 0,1 до 0,3 м траплялись поодинокі фрагменти ліпленого посуду скіфського часу. У західній полі кургану на глибині 0,2 м знайдено бронзовий тригранний наконечник стріли. На глибині 0,2 м у насипу виявлено залізну пряжку з прямокутною рамкою і рухливим язичком, що, найімовірніше, відноситься до нового часу. У південно-східній частині курганного насипу, на краю кургану, на рівні давньої денної поверхні зафіксовано скупчення деревного вугілля — місце вогнища. На тому ж рівні зафіксовано пляму поховальної камери, центр якої дещо зміщений на північний схід від сучасного центру кургану. Камера мала неправильну прямокутну форму із заокругленими кутами і була орієнтована довгою віссю за лінією південний захід—північний схід (відхилення від напрямку північ — 45°). Розміри у верхній частині: довжина — 2,9 м, ширина в північно-східній частині — 1,7 м, у південно-західній — 1,8 м. Стінки ями вертикальні, але трохи нахилені до дна. Глибина камери від рівня давньої денної поверхні — 0,95 м.

Усередині поховальної камери було встановлено склеп (дерев'яну конструкцію). Його прямокутний контур добре фіксувався під час контрольної зачистки поховальної камери в придонній частині, на глибині 1,0 м від центрального реперу, а також простежувався у повздовжньому перетині. Розміри склепу: довжина — 1,75 м, ширина в південно-західній частині — 0,80 м, у північно-східній — 0,70 м. Дослідження поховальної камери секторами дозволило простежити грабіжницький лаз, який воронкою розширявся до дна камери в південно-західній частині, мав більш щільне чорноземне заповнення. У грабіжницькому лазі на різних глибинах фіксувались фрагменти ліпленого посуду, що потрапили з насипу.

На дні склепу, у північно-східній частині, виявлено лише тлін від нижніх кінцівок

(правої гомілкової і стегнової, лівої гомілкової), що дозволяє стверджувати, що кістяк було покладено випростано на спині і орієнтовано головою на південний захід. Камеру пограбували в районі голови і грудного й поясного відділу тіла небіжчика. Інвентар у поховальній камері відсутній.

Кургани 24 і 25 було досліджено суцільною площею в межах одного розкопу, оскільки вони знаходились на невеликій відстані один від одного і їх контури простежувались дуже нечітко через невелику висоту і розміри.

Курган 24 розташований безпосередньо на північний захід від кургану 1. У процесі дослідження уточнені реальні розміри курганного насипу: він мав діаметр 4,5 м і висоту 0,3 м від рівня давньої денної поверхні або 0,1 м від рівня сучасної поверхні. Насип складено з однорідного чорноземного ґрунту, в якому на глибині 0,1—0,2 м у різних частинах виявлено уламки ліпленого посуду скіфського часу, частина кварцитової зернотерки, а на глибині 0,1 м — глиняну курильну люльку нового часу, яка походить з верхньої частини грабіжницького лазу. Поховальна камера мала підпрямокутну форму із заокругленими кутами і була орієнтована довгою віссю за лінією північний схід—південний захід (відхилення від напрямку північ 47°). Розміри камери у верхній частині: довжина — 3,55 м, ширина в північно-східній частині — 1,9 м і в південно-західній — 2,1 м. До глибини 0,8 м стінки ями вертикальні, потім переходять у заплічки шириною від 0,1 до 0,45 м. Розміри поховальної камери по дну: довжина — 3,0 м, ширина в північно-східній частині — 1,5 м і в південно-західній — 1,7 м. Глибина камери від рівня давньої денної поверхні — 1,5 м. Поховальна камера досліджувалась секторами, що дозволило простежити стратиграфію заповнення і встановити, що поховання кілька разів було пограбоване, внаслідок чого вся центральна частина його порушена.

На дні поховальної камери зафіксовані поодинокі артефакти: в південно-західній частині виявлено тлін від черепа і зуби дорослої людини. Поруч — бронзова сережка з плаского дроту. На північний схід від черепа, в нижньому заповненні виявлено п'ять намистин і неподалік від них бронзовий трилопатевий наконечник стріли. Біля північно-східної стінки знайдено тлін від ще одного черепу з зубами, який належав дитині/підлітку. Неподалік від нього знайдено ще одну скляну намистину.

Курган 25 (курганоподібний насип) розташований в 2 м на захід від кургану 24. Насип його дуже слабо простежувався на поверхні, мав діаметр 4,5 м і висоту 0,3 м від рівня давньої поверхні, від рівня сучасної поверхні — 0,1 м. Насип складений з чорноземного однорідного ґрунту, в якому на глибині від 0,1 до 0,2 м у різних місцях виявлено фрагменти ліпленого посуду скіфського часу. На материковому горизонті будь-яких слідів заглиблених у материк об'єктів не зафіксовано. Можна припускати, що це або невеликий природний пагорб, або насип, який утворився в процесі пограбування поховальної камери кургану 24, коли грабіжники робили викид на одну, західну, сторону. У результаті над самою поховальною камерою кургану 24 ми майже не фіксуємо насипу, натомість візуально простежується два невеликі насипи на схід і захід від камери.

Отже, в цьому році розкопки на могильнику показали, що деякі насипи, які дуже погано візуально фіксуються на поверхні, можуть виявитися не курганами (як у випадку з курганоподібним насипом 25). Дві поховальні камери, що були досліджені, зазнали пограбування. У результаті цього, а також невеликої глибини залягання, агресивного середовища, остеологічний матеріал з комплексів майже не зберігся. Інвентар поховань, представлений бронзовими вістрями стріл і сережкою, намистинами, дозволяє датувати комплекси в межах кінця V—IV ст. до н. е.

В. Скирда, І. Іськов

РОЗВІДКИ У ДЕРГАЧІВСЬКОМУ РАЙОНІ 2018 р.

У травні—вересні 2018 р. Середньовічна експедиція Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна під керівництвом В. В. Скирди провела археологічні розвідки на території Дергачівського р-ну Харківської обл. Маршрут розвідок пролягав уздовж лівого берега р. Лопань від м. Дергачі до с. Нова Козача, а також уздовж схилів Стульнєвої балки між сс. Нове і Слатине та північною околицею с. Черкаська Лозова

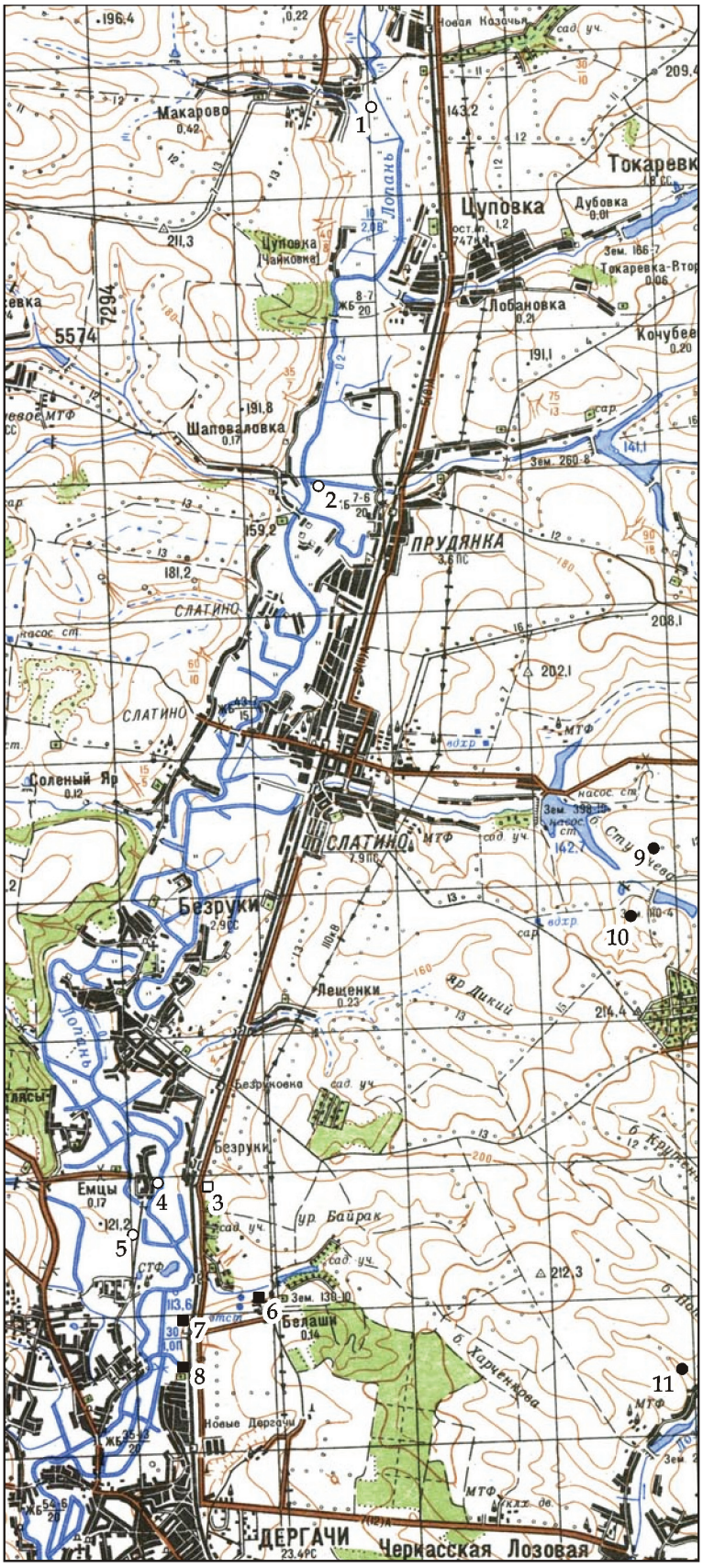

Результати розвідок у Дергачівському р-ну Харківської обл. у 2018 р., поселення: доба бронзи: 1 — Макарове I; 2 — Прудянка I; 4 — Безруки III; 5 — Дергачі — вул. Культури; рання залізна доба: 3 — Безруки II; черняхівська культура: 9 (могильник) — Нове; 10 — Нове; 11 — Черкаська Лозова I; пеньківська культура: 6 — Білаші I; 7 — Нові Дергачі I; 8 — Нові Дергачі II

уздовж правого берега р. Лозовенька. У результаті проведений робіт виявлено 10 поселень та один могильник (рисунок).

Поселення черняхівської культури «*Черкаська Лозова*» знаходиться на північній околиці с. Черкаська Лозова Черкаської-Лозівської сільради. Займає площу східного схилу правого берега р. Лозовенька між двома балками, розташованими на відстані 380 м одна від іншої. Поверхня дещо похила у східному напрямку. Центр знаходиться на відстані 880 м на північний схід від греблі ставка на р. Лозовенька (азимут 30°). На схід від поселення знаходиться розсадник «Зелений дворик» та городи місцевих жителів. Нині поверхня поселення розорана під поле. Його розміри за підйомним матеріалом становлять 250 × 150 м (1,6 га). Довгою віссю поселення орієнтоване вздовж р. Лозовенька. Серед підйомного матеріалу більшість становлять фрагменти стінок гончарних і ліпних горщиків. Окрім них — фрагменти вінець гончарних горщиків, вінця глечика з ручкою, ручки амфори. Серед особливих знахідок — бронзова голка і фрагмент вінця вази з геометричним орнаментом.

Поселення черняхівської культури «*Нове*» знаходиться на північному схилі мису, утвореному Стульнєвою балкою та її рогом у 1,7 км на північний захід від південної околиці с. Нове Руська-Лозівської сільради (азимут 286°). На північний схід знаходиться гребля ставка. Поверхня поселення дещо похила у північному напрямку. Нині поверхня поселення розорана під поле. Його розміри за підйомним матеріалом становлять 200 × 100 м (1,12 га). Серед підйомного матеріалу було знайдено фрагменти стінок, вінець і денець гончарних горщиків, уламки жорен. Цікавою знахідкою є кременева пластина, яку могли використовувати як кресальний камінь, про що свідчать характерні сколи.

У 400 м на північ від поселення «Нове», на протилежній стороні Стульнєвої балки знайдено пам'ятку, яку за характером ін-

вентарю можна зарахувати до могильників черняхівської культури за обрядом кремації. Могильник займає ділянку 70 × 70 м (0,7 га) на південному схилі Стульнєвої балки. На північ від нього знаходиться ріг балки, що утворює мис, на якому він і розташований. Серед знахідок — 2 обпалених сердолікових намистини розмірами 1,5 × 1 × 0,7 та 1 × 0,7 × 0,5 см, фрагмент обпаленої сердолікової намистини розміром 0,7 × 0,8 × 0,5 см, фрагмент спинки бронзової фібули розміром 2,3 × 0,7 × 0,3 см, фрагмент бронзового амулету розміром 2,8 × 0,7 × 0,7 см та 2 виплески срібла. Усі предмети мають сліди перебування у вогнищі.

Поселення доби фінальної бронзи «*Прудянка I*» знаходиться на нерозмитому останці першої тераси лівого берега р. Лопань у 200 м на північний схід від моста між сс. Прудянка та Шаповалівка (азимут 40°) з обох боків від ґрунтової дороги. На південь від поселення знаходиться штучно вирите русло р. Прудянки — лівої притоки Лопані, на захід — саме русло р. Лопань. Територія поселення міститься в межах Прудянської сільради. Його поверхня нині розорана під поле. Розміри пам'ятки за підйомним матеріалом становлять 250 × 150 м (3,75 га). Довгою віссю поселення орієнтоване вздовж р. Лопань. Більшу частку підйомного матеріалу становлять фрагменти стінок ліпних горщиків. Окрім них, було знайдено фрагмент вінця ліпного горщика і стінки, прикрашеної рядом паличних вдавлень, характерних для постзрубного часу і бондарихінської культури. Проте, для уточнення культурно-хронологічної приналежності поселення «Прудянка I» необхідно провести додатково шурфування та збір підйомного матеріалу, що на час розвідки було неможливо, оскільки поле тоді знаходилося під посівами. У 690 м на південний схід від моста між сс. Прудянка і Шаповалівка (азимут 103°) зафіксовано курган близько 1 м заввишки, який нині розорюється. Курган був позначений на топографічній карті 1 : 50000 1953 р. У 40 м на північ від нього знаходиться русло р. Прудянки.

Поселення доби пізньої та фінальної бронзи «*Макарове I*» знаходиться на південно-східній околиці с. Макарове Світличненської сільради Золочівського р-ну Харківської обл. на відстані 280 м на південний захід від моста над р. Лопань між сс. Нова Козача та Макарове (азимут 190°). Між цими селами проходить межа Золочівського й Дергачівського р-нів Харківської обл. і через це маршрут розвідки частково виходив за межі Дергачівського р-ну. На нерозмитому останці першої тераси правого берега р. Лопань знаходиться поселення із матеріалами доби пізньої та фінальної бронзи. Поверхня задернована. Розміри поселення за підйомним матеріалом становлять 130 × 110 м (1,43 га). Серед підйомного матеріалу було знайдено фрагмент ліпного банкоподібного горщика зрубної культури, прикрашеного прокресленими хрест-навхрест лініями і ліпного горщика бондарихинської культури, прикрашеного паличним вдавленням трикутної форми. Для визначення потужності культурного шару було проведене шурфування. Найбільша потужність культурного шару простежена на глибині 0,2—0,6 м. У шурфі знайдено фрагменти кераміки зрубної й бондарихінської культури, вінця і денця гончарного горщика нового часу. Попри багатошаровість поселення, розповсюдження знахідок різного часу не залежить від глибини. У північному й південному профілях шурфа і на дні зафіксовано комплекс з глибини 0,5 м, що займає 50 % площі зачистки. У зв'язку з тим, що комплекс входить у 2 протилежних профіля шурфа і міг бути житловою спорудою значної площі, його дослідження не проведено.

Поселення скіфського часу «*Безруки II*» знаходиться на південній околиці с. Безруки Безруківської сільради у 260 м на південь від крайнього південного будинку на вул. Залізничній (азимут 180°). Територія поселення займає ділянку західного схилу першої тераси лівого берега р. Лопань між залізничною колією і дренажним каналом. У зв'язку з тим, що у 1955 р. на північний схід від хут. Нижні Клочки В. І. Кадєєв відкрив поселення доби бронзи «Безруки», нове поселення отримало назву «Безруки II». Поверхня задернована. Його розміри за підйомним матеріалом становлять 120 × 60 м (0,72 га). Східна частина поселення зруйнована при будівництві залізниці. Серед знахідок переважають фрагменти стінок ліпних горщиків. Було знайдено й фрагмент стінки гончарного горщика, що, імовірно, репрезентує черняхівську культуру. На поселенні «Безруки II» проведено шурфування. Культурний шар мав найбільшу потужність на глибині 0,2—1 м. На глибині 0,2 м був знайдений фрагмент пряслиця, на 0,8 — характерний фрагмент вінця ліпного горщика з пальцевими защипами та проколами

Поселення «*Безруки III*» знаходиться на південній околиці с. Безруки однойменної сільради у 385 м на південний захід від крайнього південного будинку на вул. Залізничній (азимут 200°). Відносно поселення «Безруки II» воно знаходиться на відстані у 170 м на південний захід (азимут 237°). Між поселеннями проходить дренажний канал. На заході від поселення «Безруки III» знаходиться старе пересохле русло. Територія пам'ятки займає площу двох нерозмитих

останців першої тераси лівого берега р. Лопань. Загальна площа становить 0,96 га. Поверхня останців задернована, проте перший руйнується піщаним кар'єром, в обрізі якого трапляються фрагменти стінок ліпних горщиків. Було знайдено і фрагмент денця гончарного горщика черняхівської культури.

На першому останці поряд з обрізом кар'єру було закладено шурф. Найбільша потужність культурного шару спостерігалася на глибині 0,25—0,5 м. На глибині 0,5 м знайдено фрагмент стінки ліпного горщика з рядами косих насічок у вигляді «ялинки», стінки ліпного горщика, прикрашеного валиком і рядами паличних вдавлень, стінки з пальцевим вдавленням, кременевий відщеп. Кераміка має аналогії на поселенні «Пісочин-Мобіль». Ю. В. Буйнов зараховує кераміку поселення «Безруки III» до доби енеоліту, найвірогідніше — середньостогівської культури.

Поселення пеньківської культури «*Нові Дергачі I*» знаходиться на північній околиці м. Дергачі. Пам'ятка знаходиться у 350 м на північний захід від Новодергачівського кладовища. Територія поселення займає площу західного схилу першої тераси лівого берега р. Лопань. На південний захід від поселення знаходиться старе пересохле русло, на схід — залізниця. Поверхня задернована, проте раніше розорювалася. Уздовж східної частини поселення простежуються залишки бульдозерної траншеї. На поверхні трапляється велика кількість фрагментів стінок ліпних горщиків, обмазки та каменю. Було знайдено і фрагмент стінки сироглиняної гончарної посудини, імовірно черняхівської культури. Розміри поселення за підйомним матеріалом становлять 150 × 60 м (0,9 га). Довгою віссю орієнтоване за лінією північ—південь.

На поселенні «Нові Дергачі I» був закладений шурф. Культурний шар мав найбільшу потужність на глибині 0,2—0,4 м. На глибині 0,5 м було знайдено фрагмент бортика глиняного диску, не характерного для пеньківської культури.

Поселення пеньківської культури «*Нові Дергачі II*» знаходиться на північній околиці м. Дергачі у 500 м на північний схід від поселення пеньківської культури «Нові Дергачі I» (азимут 18°). Територія поселення займає площу західного схилу першої тераси лівого берега р. Лопань. На захід знаходиться старе пересохле русло, на схід — залізниця. Поверхня задернована, східна частина поселення була зруйнована під час будівництва залізниці. Розміри поселення за підйомним матеріалом становлять 120 × 35 м (0,42 га). Серед підйомного матеріалу було знайдено фрагмент вінця ліпного горщика та фрагменти стінок.

Поселення пеньківської культури «*Білаші I*» знаходиться на північно-західній околиці с. Білаші Дергачівської міськради у 80 м на північний захід від господарського двору підгоспу «Дергачі» (азимут 312°). Територія поселення займає площу північного схилу балки Глибокої. Поверхня розорана під поле, на східній частині поселення добре помітні вимоїни. У радянський час на території пам'ятки знаходилися відстійники. Розміри за підйомним матеріалом становлять 230 × 60 м (1,38 га). Серед підйомного матеріалу були знайдені дрібні фрагменти стінок ліпних горщиків, фрагмент вінця та денця.

Поселення доби фінальної бронзи «*Дергачі — вул. Культури*» знаходиться на північній околиці м. Дергачі у 200 м на північний схід від приватного сільськогосподарського підприємства «Сад» (азимут 50°), що знаходиться за адресою: м. Дергачі, вулиця Культури 135. Територія поселення займає площу нерозмитого останця першої тераси правого берега р. Лопань. Із півдня, заходу і сходу воно оточене старими заболоченими руслами. На північному сході поселення знаходиться заплава та русло р. Лопань. Поверхня задернована, проте добре простежуються залишки дренажної системи і цегляних споруд, якими був порушений культурний шар. На поверхні трапляються уламки керамічних водогінних труб. Розміри пам'ятки за підйомним матеріалом становлять 260 × 90 м (2,34 га). Серед підйомного матеріалу були фрагменти стінок ліпних горщиків, зокрема, один з паличним вдавленням трикутної форми, характерним для оздоблення кераміки бондарихинської культури. Було знайдено і фрагменти вінець ліпних горщиків та вінця ліпного горщика з пальцевими защипами. Останній виготовлений з керамічного тіста, аналогічного до сусідніх поселень пеньківської культури.

Таким чином, в ході археологічної розвідки в межах Дергачівського р-ну Харківської обл. було відкрито 10 поселень та 1 могильник.

І. Сніжко, Л. Бабенко

ДОСЛІДЖЕННЯ ПІЗНЬОПАЛЕОЛІТИЧНОЇ СТОЯНКИ БІЛЯ с. КАМ'ЯНКА

Експедиція Харківського історичного музею ім. М. Ф. Сумцова продовжила роботи на пізньопалеолітичній стоянці, що розташована біля с. Кам'янка Ізюмського р-ну Харківської обл. Пам'ятка відкрита в 2004 р., дослідження ведуться методом розкриття широкої площі з послідовною прирізкою сусідніх ділянок. На початок цьогорічного сезону загальна відкрита розкопами площа становила 206 м^2. Під час робіт використовується методика дослідження культурного шару умовними горизонтами потужністю близько 5 см. Для просторової фіксації знахідок у 2005 р. встановлено позначку умовного «0», яка одночасно є репером для горизонтальних і вертикальних промірів.

Культурний шар пам'ятки залягає на стику давньоголоценового ґрунту і причорноморського лесу, не забарвлений, має значні постгенетичні пошкодження. Він вміщує крем'яні артефакти, дрібні шматочки червоної і жовтої вохри, зрідка трапляються незначні фрагменти кісток і вугілля. Мешканці поселення використовували місцевий високоякісний крейдяний кремінь чорного і темно-сірого кольорів. Поверхню знахідок вкриває шар патини від густої молочно-білої до легкої блакитно-димчастої.

Метою робіт 2019 р. було продовження вивчення дослідженої в попередні роки ділянки на захід і північ — кв. 8, 9/М—Р, відповідно до прийнятої на пам'ятці сітки (рис. 1). Друга ділянка (кв. 29—31/З—І) розташована навколо шурфу 17, де минулого року було зроблено цікаві знахідки і зафіксована наявність культурного шару.

На ділянці кв. 8, 9/М—Р знахідки концентрувалися на глибині 0,6—0,8 м у бурому лесоподібному суглинку. На площі розкопу вони не утворювали помітних скупчень. Колекція нараховує 199 екземплярів і демонструє всі стадії обробки кременю. Первинне розколювання представлене чотирма нуклевидними уламками, трьома пренуклеусами, двома торцевими нуклеусами зі сколюванням в одній площині, а також первинними і напівпервинними відщепами (8 екз.) та сколами формування і підправки нуклеусів (27 екз.). Метою розколювання були відщепи і пластинки (20 і 15 екз. відповідно), мікропластинки представлені п'ятьма фрагментами. До групи знарядь входять серединний різець і невизначений уламок з ретушованою ділянкою. Вторинну обробку засвідчують різцевий відщепок і наявність 82 лусочок. Також знайдені 30 уламків різних розмірів.

Друга досліджена цього року ділянка площею 9 м^2 розташована в 20 м на захід (рис. 1) і знаходиться навколо шурфу 17 2018 р. Квадрати нового розкопу одержали номери 29—31/З—І. Горизонт залягання знахідок тут відповідає стратиграфічній ситуації, що спостерігалась у попередні роки на дослідженій ділянці. Поодинокі знахідки з'являються майже від поверхні, концентруються в коричневому і жовтувато-палевому суглинку, незначна кількість — у типовому лесі. Крем'яна сировина тут має ті ж характеристики.

Колекція, яку логічно об'єднати з матеріалами шурфу 17, налічує 286 предметів. Первинне розколювання представлене чотирма нуклевидними уламками, двома пренуклеусами, двома торцевими нуклеусами, сколами формування і підправки нуклеусів (52 екз.), первинними і напівпервинними відщепами (7 екз.). Відщепи і пластинки, цілі та у фрагментах, налічують відповідно 16 і 26 екз., мікропластинок — 10 екз., переважно фрагментованих. Також зафіксовані різцевий відщепок, лусочки (77 екз.), уламки (71 екз.) і знаряддя з вторинною обробкою (9 екз.). Останню групу складають сім різців, скребок кінцевий на двоскатній пластині і мікропластинка з ретушованою ділянкою. На площі кв. 29—31/З—І знахідки не утворюють чітко визначених скупчень, хоча впадає в очі їх більша концентрація в кв. 30/З—И, 29/И (рис. 1).

Склад колекції, що походить з цієї ділянки, доволі незвичний: вперше за всі роки дослідження на обмеженій площі зафіксована така кількість різців — 7 екз., фактично на трьох квадратних метрах (рис. 1). Загальна кількість знарядь, що походить зі стоянки, становить трохи більше 1 %, що типово для пам'яток, розташованих поблизу виходів крем'яної сировини, де первинна обробка відбувалась безпосередньо на території поселення. Що ж стосується різців з кв. –1—10/А—Щ і підйомного матеріалу, зібраного за всі роки навколо розкопу, то їх всього 20 екз.

Різці з кв. 29—31/З—І представлені переважно двогранними серединними типами, є двогранний кутовий і подвійний (рис. 2). В якості заготовок було використано відщепи і масивний напівпервинний скол формування / підправки нуклеусу. З кв. 31/З походить двогранний кутовий різець (рис. 2: 2), знайде-

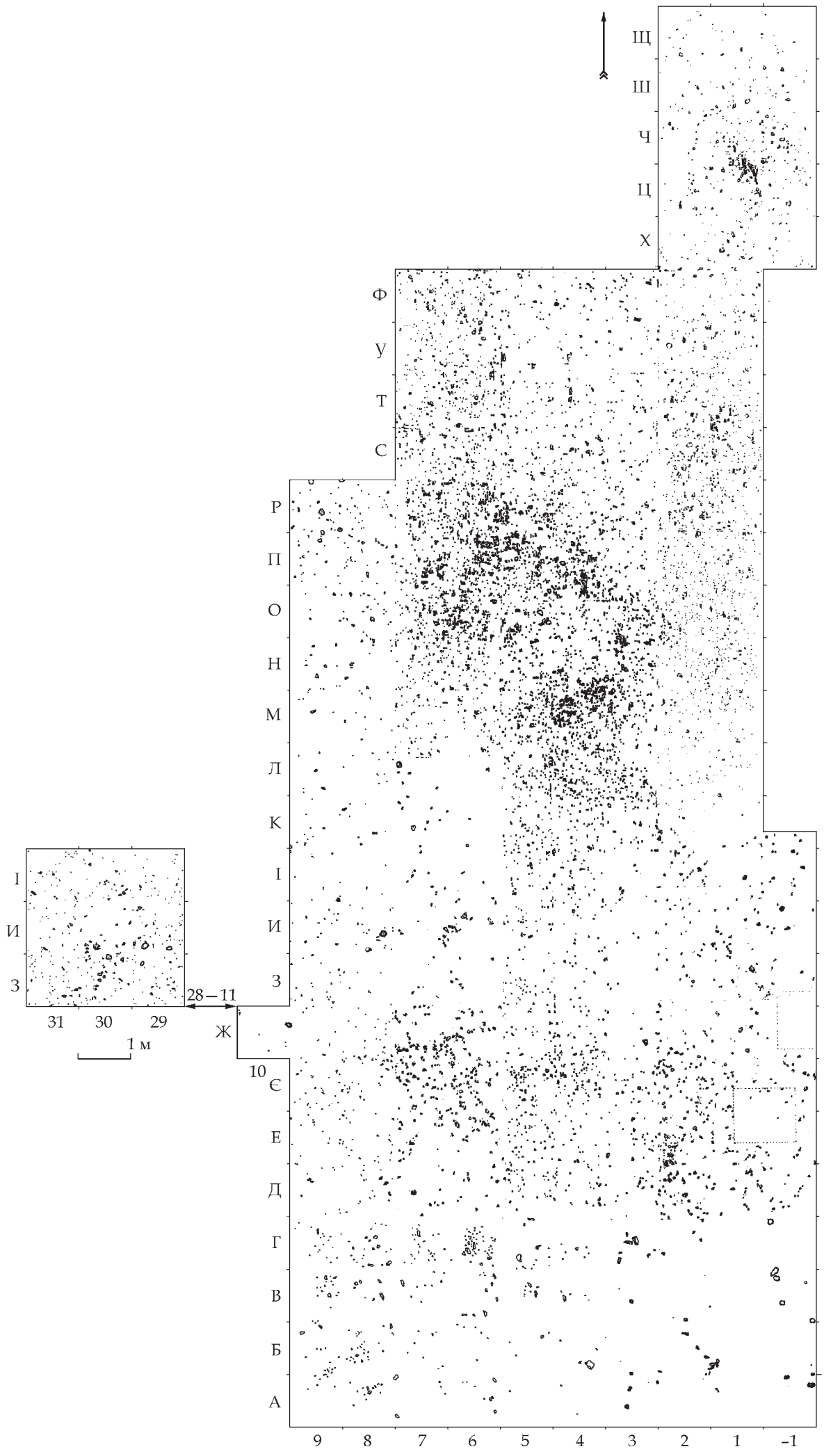
Щ
Ш
Ч
Ц
Х
Ф
У
Т
С
Р
П
О
Н
М
Л
К
І
И
З
І
И
З
28–11
31
30
29
1 м
Ж
10
Є
Е
Д
Г
В
Б
А
9
8
7
6
5
4
3
2
1
–1

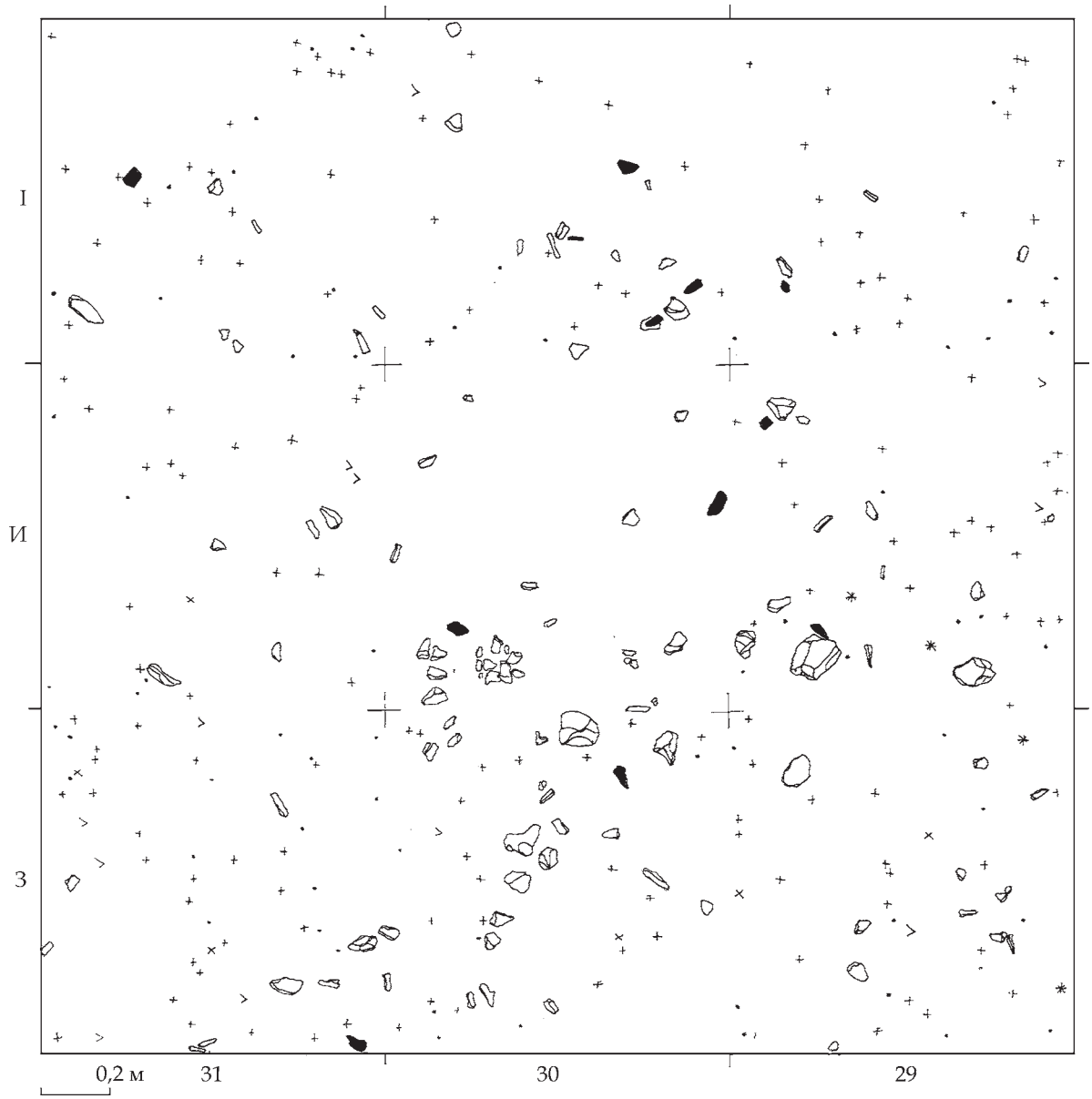

Рис. 1. Кам'янка 2019, розташування досліджених ділянок

ний майже на східному його кордоні. В північній частині кв. 30 З знайдено серединний різець (рис. 2: 4), а також різцевий відщепок. З кв. 30/И походять два двогранних серединних різця (рис. 2: 6, 7), з кв. 29/И — двогранний серединний різець (рис. 2: 1). Ще два — двогранний серединний і подвійний — знаходились майже поруч в кв. 30/І (рис. 2: 3, 5). Відстань між всіма різцями не перевищує кілька десятків сантиметрів. Така концентрація знарядь одного типу може бути свідченням їх виготовлення або використання на цій ділянці.

Ділянка кв. 29—31/З—І має ще одну особливість — тут знайдено велику кількість фрагментів скам'янілого дерева. Під час досліджень у попередні роки іноді траплялись знахідки дрібних шматочків, але на цих 9 м^2 їх нараховується до сотні. Розмір коливається від 3—5 до 10 см завдовжки і 2—5 см завширшки, є дрібніші фрагменти. Колір від темного сірувато-коричневого до жовтувато-сірого, з добре помітною шаруватістю. Деякі фрагменти справляють враження оброблених — з рівними або заокругленими краями.

На мисі, де розташована стоянка, на поверхні зустрічаються уламки скам'янілого дерева, є навіть великий фрагмент стовбура. В околицях Кам'янки та Ізюму наявність скам'янілої деревини була відзначена і досліджена ще в 1880-і рр.: М. Є. Крендовський зарахував знайдені тут зразки до араукарієвих. Відома геологічна пам'ятка «Дружківські скам'янілі дерева» знаходиться біля селища Олексієво-Дружківка в 60 км від Кам'янки, скам'яніла деревина знайдена також біля селища Петрівське Балаклійського р-ну і поблизу Святогірська. Отже, відомо, що в цьому районі є місцезнаходження скам'янілого дерева. Дивує не сам факт при-

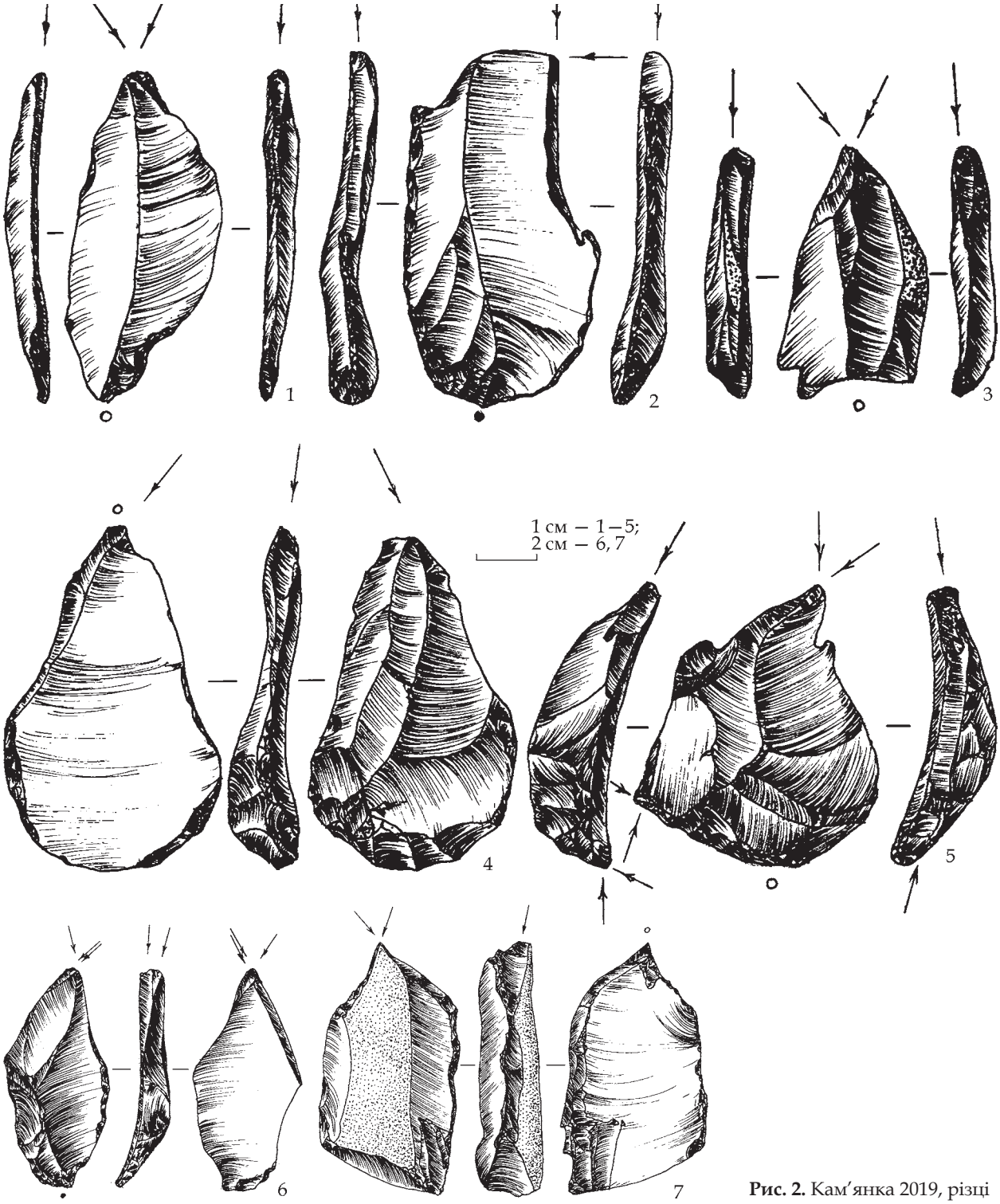

Рис. 2. Кам'янка 2019, різці

сутності його фрагментів в культурному шарі, а концентрація на обмеженій ділянці.

Навколо розкопу зібрано підйомний матеріал, який за характером сировини, технікою обробки і формами знарядь відповідає знахідкам з культурного шару і розглядається з ними в межах однієї колекції. З 85 предметів — три пренуклеуси, нуклеус двохплощадковий торцевий, 27 сколів формування / підправки нуклеусів і первинних відщепів, 29 відщепів, 21 пластинка і одна мікропластинка. Знаряддя з вторинною обробкою представляють різець серединний на масивному сколі формування нуклеуса, скребок кінцевий на трискатній пластині і мікропластинка з притупленим краєм.

У результаті досліджень пізньопалеолітичної стоянки біля с. Кам'янка в 2019 р. з розкопаної площі 19 м^2 і зібраного навколо підйомного матеріалу сформовано колекцію з 523 артефактів, яка була передана до фондів Харківського історичного музею ім. М. Ф. Сумцова. Вивчення пам'ятки планується продовжити.

ХЕРСОНСЬКА ОБЛАСТЬ

С. Біляєва, К. Гуленко, М. Ієвлев, О. Фіалко

ДОСЛІДЖЕННЯ ПІВДЕННОЇ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ

Південна Середньовічна експедиція ІА НАН України продовжила роботи у Бериславському р-ні Херсонської обл. Цього польового сезону, насамперед, здійснені розкопки **фортеці Тягин** поблизу с. Тягинка, де продовжено розкриття зовнішньої стіни фортеці. Внаслідок робіт відкрито нову ділянку стіни у південному напрямку, 10 м завдовжки і 1,1 м завширшки, викладену з вапнякових брил зі слідами обробки (рисунок). У протилежному напрямку, в північному кутку фортеці, розчищені руїни кутової вежі. У внутрішньому просторі зафіксовані розвали будівель внутрішнього двору фортеці.

Артефакти репрезентовані матеріалами, що стосуються будівельної практики і життєдіяльності мешканців фортеці. Серед них цвяхи різних розмірів і функціонального призначення, засуви для воріт, металеві деталі одягу (пряжки), кінська підкова тощо.

Побутові речі представлені також доволі чисельною серією тарного, кухонного і столового посуду без поливи, з ангобом і поливою різних кольорів та відтінків — зеленою, жовтою і брунатною. Особливу групу складає кераміка сграффіто, до якої входять переважно миски і тарілки, близькі аналогії яким добре відомі на пам'ятках Північного Причорномор'я, зокрема, на теренах Криму XV ст.

До числа рідкісних знахідок належить фрагмент скляної посудини сірувато-блакитного відтінку, прикрашений двома рельєфними виступами округлої форми, скоріше за все, імпортного походження.

Вперше за період наших розкопок на руїнах кутової вежі знайдений фрагмент турецької поливної люльки червоного кольору, який за формою і орнаментацією відноситься до зразків першої половини XVIII ст.

Як хроноіндикатори досліджень цього сезону виступають знахідки монет, визначення яких зробив к. і. н. Г. Козубовський. Найраніша монетна знахідка — срібна монета з Кафи XV ст. Дві монети Кримського ханства Менглі Гірея — срібна і мідна акче початку 90-х рр. XV ст. Дві османські монети XV — початку XVI ст., одна з яких належить чекану Константинополя, Баязіда II (1481—1512 рр.).

Останні монети, скоріше за все, співвідносяться з другим етапом існування фортеці, коли на її території були побудовані укріплення кримським ханом Менглі Гіреєм, будівельна активність якого відзначена у Північному Причорномор'ї протягом 1492—1493 рр. Подібно до Очакова, Менглі Гірей здійснив розбудову своїх укріплень на теренах Старої, а саме литовської фортеці. Подальші дослідження допоможуть з'ясувати особливості різних будівельних періодів Тягинської фортеці.

Ділянка стіни фортеці Тягин у південному напрямку (кв. 14). Загальний вигляд

Крім робіт у Тягині, експедиція здійснила розвідки **на острові Львівському**, де залишилися руїни кам'яної споруди, час зведення якої невідомий. Проте, зважаючи на картографічні дані XVII ст., не виключено розташування тут митниці часів Вітовта.

Результати робіт 2019 р. засвідчують доцільність продовження археологічних досліджень пам'яток періоду Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського — важливої і ще відносно мало вивченої складової історії України на землях Північного Причорномор'я.

Ю. Болтрик, Д. Куштан, О. Фіалко, Л. Кармазіна

КУРГАН ДОБИ БРОНЗИ НА АРАБАТСЬКІЙ СТРІЛЦІ

Арабатська експедиція ІА НАН України за участю співробітників ДП ОАСУ на замовлення виконкому Щасливцевської сільради (голова В. О. Плохушко) у два етапи 2018—2019 рр. розкопала курган доби бронзи поблизу с. Щасливцеве Генічеського р-ну Херсонської обл.

Курган знаходиться у північній, широкій частині Арабатської стрілки, на невисокому материковому плато, 0,7 км на схід від узбережжя Сиваша і 1,75 км від смуги прибою Азовського моря, а також за 0,7 км на захід від будинку сільради с. Щасливцеве.

Зараз цей насип (курган 1) є другим з півдня в розтягнутому ланцюгу (1,68 км завдовжки) з чотирьох курганів (на триверстовій карті 1913 р. налічується дев'ять насипів), що перетинає плато з північного сходу на південний захід, тобто під кутом приблизно в 40° від моря до Сивашу. На момент розкопок насип кургану був другим за розмірами в цій групі. Найбільший з курганів цього ланцюга, що вцілів, знаходиться нині на старому цвинтарі с. Щасливцеве, за 0,6 км від найменшого кургану на приватній землі.

Рис. 1. Щасливцеве, курган 1, поховання 8

Поверхню кургану декілька десятиріч тому було зорано під виноградники плантажним плугом на глибину до півметра. Тому під дією часу та інших факторів діаметр насипу збільшився орієнтовно на 6—8 м, а висота відповідно зменшилась. На момент розкопок висота становила 1,3 м (в центральній частині від рівня давнього горизонту — 1,2 м), діаметр по осі північ—південь — 42 м, захід—схід — 40 м.

Курган зведено з блоків дерену (вальків) над основним ямним похованням 5. З цим похованням пов'язана глиняно-ґрунтова обваловка, внутрішній простір якої декоровано мушлями різного розміру.

У кургані відкрито 36 поховань. Вісім з них належать до ямної культури (№ 5, 7—9, 12, 16, 22, 26), 15 могил до катакомбної культури (№ 6, 15, 17—20, 23, 24, 28—30, 32—35), три залишені носіями культурного кола Бабине (№ 13, 25, 36), одне належить до зрубної культури (№ 14), одну могилу залишили представники кочової сарматської культурної спільності (№ 1), три поховання належать пізньосередньовічним кочовикам (№ 2—4). Крім того, культурну приналежність декількох поховань важко визначити через відсутність кістяків.

Яскравою та інформативною виявилась група поховань, залишених носіями ямної культури. В більшості з них могильні ями влаштовані у вигляді прямокутника з заокругленими кутами. В двох впускних могилах (№ 9 і 12) зафіксовані заплічки.

Варте уваги основне **поховання 5**. Небіжчика поклали на спину з піднятими в колінах ногами, головою на схід (в бік моря). На стінках могильної ями збереглися сліди знаряддя (кайла з рогу оленя), що йдуть вертикально, паралельно один одному. Викид з могили, який виклали двома дугами, відокремлює її від оточуючого простору. Поверхню навколо могили і її саму декоровано очеретом. Шар очерету всіяно дрібненькими веретеноподібними мушлями *Chondrula tridens* і равлика тризубого (за визначенням І. Балашова і Є. Яніш). Ці мушлі, що є наземним видом молюсків, не зустрічаються ані на морському, ані на Сивашському узбережжях. Наявність очерету і частини інших видів молюсків дотичним чином засвідчує, що на момент спорудження кургану Сиваш мав не

солону воду, а це підтверджує існування на ті часи захисного бар'єру між морем і Сивашем, яким і була Арабатська стрілка.

Унікальним виявилося **поховання 8**. У ньому чоловіка поклали на спину із зігнутими в колінах ногами, головою на північ (рис. 1). П'ястки обох рук і стопи були рясно пофарбовані вохрою. Небіжчика обклали тушками щонайменше десяти качок роду *галагаз* або *пеганка* (англ. *Common Shelduck*). Імовірно, що на дні могили (між головою і північно-західним кутом) лежали ще одна чи дві пеганки, кістяки яких зруйнували ховрахи або їжаки (визначення останнього Є. Яніш).

Галагази належать до групи так званих земляних качок, є досить великими за розміром — масою тіла до 1,6 кг. Відрізняються строкатим яскравим опереннням з поєднанням білого, рудого, сірого і чорного кольорів, мають червоний дзьоб. Гніздування цих птахів відбувається рано навесні поблизу солонуватих озер. Гнізда галагази влаштовують найчастіше в норах лисиць, борсуків, бабаків. Фіксуються вони і у складних норах лисиць, де одночасно може гніздитися від двох до п'яти самок. Ймовірно, саме цією обставиною пояснюється яким чином була впольована така кількість птахів для облаштування могили.

Доволі цікавим є і парне **поховання 9**. Воно впущене в західну частину насипу, за 7,6 м від центру. На факт впуску вказує рівень заплічків, що був на 5—7 см вище рівня давнього горизонту. На стінках могили збереглися сліди дерев'яних кілків, забитих у ґрунт. Кремезну людину — чоловіка, на погляд археологів, або жінку? 30—40 років за визначенням О. Козак (проте з певними засторогами), яка посідала домінуючу позицію, та іншу небіжчицю (20—30 років) поклали головами в протилежні сторони. На південь орієнтували першого небіжчика, на північ — другого. Більш грацильний кістяк жінки супроводжувала срібна спіралеподібна дротяна підвіска (рис. 2). В заповненні могили над більшим кістяком виявили окремі кістки дитини 2—4 років. Тут були ребра лівої сторони, фрагменти поперекових хребців, ліктьової кістки, уламки великої гомілкової та лівої п'яткової кісток.

Завершує низку незвичайних могил носіїв ямної культури поховання 12, впущене за 7 м на південь від центру насипу. Тут привертає увагу та обставина, що небіжчика хоча і поклали на спину, але в настільки сильно скорченій позі, що його кістяк займає лише чверть площі могили (рис. 3). Тіло орієнтоване головою на схід, вписане в північно-західний кут могили. Ноги його зігнуті в колінах. При цьому коліна розведені та притиснуті майже до рівня пліч, а п'яти складені хрест навхрест. Схоже, що тіло небіжчика ще до поховання перебувало сильно скорченим, можливо, в якомусь лантуху. Череп і стопи ніг до середини гомілок посипані вохрою.

Рис. 2. Щасливцеве, курган 1, поховання 9; а — срібна пронизка

Рис. 3. Щасливцеве, курган 1, поховання 12

Не менш виразною виявилась група поховань, залишених носіями катакомбної культури. Дві могили (№ 30 і 32) можна віднести

Рис. 4. Щасливцеве, курган 1, поховання 24

до групи ранніх. Тут небіжчики лежать на боку, з різним ступенем скорченості, головою у східному напрямку. Групу могил пізніх катакомбників вирізняють досить просторі камери з максимальними розмірами 2,3 × 1,8 м. Оскільки ці могили влаштовані переважно по периметру ямного насипу, то орієнтація їх камер слідує за контуром кургану, хоча переважає широтна. Небіжчики цієї групи лежать випростано на спині з переважанням західного вектору в орієнтації, втім, присутні і поодинокі приклади напрямків в інші три сторони світу. Складається враження, що при покладанні небіжчиків до камер, їх розміщували головою ліворуч по відношенню до вхідної ями. У всякому разі, це є притаманним для всіх похованих цієї групи. До того ж практично всі вони були майже вперті ногами в стінку камери. Ці обставини дозволяють припустити, що небіжчиків заносили до камери праворуч вперед ногами, відповідно за головою залишався вільний простір.

У двох випадках — у похованнях 28 і 29, влаштованих під східною полою насипу, попереднього небіжчика зсунули під стінку для звільнення місця, куди і поклали пізніших померлих.

У трьох могилах носіїв катакомбної культури (№ 20, 24, 34) зустрінуті качині яйця (галагази?) — від п'яти до 10 штук. У двох випадках вони зафіксовані за головою небіжчиків (рис. 4: 1).

У камерах двох катакомбних могил зустрінуті роги: тура (№ 15) і свійської кози (№ 24, рис. 4: 2).

Носії культурного кола Бабине залишили в кургані групу могил, що різняться формами поховальних споруд: яма із заплічками, підбої. Проте їх об'єднує положення кістяків: скорчені на боку, з руками, покладеними перед обличчям.

Поховання сармата (№ 1) знаходилось на незначній глибині (0,42—0,48 м) під вершиною насипу. Небіжчика поклали випростано на спину, головою на північний захід, на органічну підстилку брунатного кольору (кора?), перекриту білим тліном. Його супроводжував залізний меч з кільцевим навершям і прямим брускоподібним перехрестям (47 см завдовжки), приторочений до правого стегна. Впоперек ніг небіжчику поклали напутню їжу, від якої залишилися довга кістка ноги і лопатка барана із залізним ножем, а зверху глиняний глек з ручкою.

Найпізнішими в кургані є три поховання пізньосередньовічних кочовиків, покладені випростано на спині, головою на захід, а обличчям повернуті на південь. Руки ледь зігнуті в ліктях, не торкались тулуба. Не виключено, що це поховання ногайців (проте вільне положення рук, наче, свідчить, що вони були покладені не в савані). Одну з могил (№ 4) поруйновано, в ній знайдено два або три качиних яйця.

Серед матеріалів з кургану 1 біля с. Щасливцеве найбільш важливим є блок поховань ямної культури, що істотно поповнюють археологічну і антропологічну джерельні бази. Особливу увагу викликає поховання 8, де небіжчика супроводжує десяток качок. Подібна риса поховального обряду носіїв ямної культури зустрінута вперше і попередньо може бути трактована, як символічне перенесення померлого в потойбічний світ.

Присутність у кургані могили озброєного роксолана (II—I ст. до н. е.), дотичним чином пояснюється, з одного боку, джерелом одержання солі (Геніческе солоне озеро), а з іншого — джерелами прісної води в цій частині стрілки. Тобто, небіжчик з мечем міг бути представником спільноти, що контролювала доступ до принад цієї місцевості.

Отже, період функціонування кургану як поховальної пам'ятки охоплює значний часовий проміжок від IV тисячоліття до нашої ери до орієнтовно XV—XVII ст. нашої ери. Тобто, багато поколінь мешканців Арабатського степу використовували насип кургану з періоду від ранньої бронзи до пізнього середньовіччя.

О. Симоненко, Д. Сікоза, О. Дзнеладзе

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА ХЕРСОНЩИНІ

Херсонська експедиція (керівник О. В. Симоненко) проводила археологічна розвідка на території сс. Садове та Іванівка Голопристанського р-ну Херсонської обл. Результатом роботи стала точна GPS-прив'язка курганних груп, розташованих у зоні спорудження СЕС.

Пізньоскіфська експедиція (у складі авторів) продовжувала роботи на могильнику Червоний Маяк. Впритул до північного борту минулорічного розкопу 12 розбито розкоп площею 7 × 10 м з двома прирізками. Тут досліджено п'ять поховальних споруд (поховання 155—159).

Поховання 155 (катакомба). В поховальній споруді виявлено скелети двох жінок. В області черепа скелета 1 знайдено бронзові дротяні сережки, праворуч від плечової кістки виявлено ліпну мініатюрну вазочку на конічній ніжці, в області шиї і грудей — разок намиста з сердоліку, поліхромного скла і бісеру. На литках — дрібні намистини, які, вірогідно, прикрашали шаровари. Скелет 2 супроводжувався ліпною миской зарубинецького типу з напутньою їжею (кістки дрібної рогатої худоби), на шиї — декілька намистин.

Поховання 156 (катакомба). Поховання пограбоване в давнину. Розміри камери 0,97 × 1,95 — м. Закладна плита розмірами 0,60 × 0,60 м лежала на долівці поховальної камери. Тут знайдено фрагменти плечової кістки людини і ребро. В різних частинах камери на долівці та у заповненні знайдено залишки поховального начиння: бронзове люстро, глиняне прясельце, намисто, фрагменти ліпних і гончарних посудин, дрібні фрагменти фібул і залізного спису.

Поховання 157 (ґрунтова яма). В овальній ямі 0,65 × 1,95 м випростано на спині лежав скелет людини. На грудях — фрагменти залізної воїнської фібули і маленький фрагмент вінець ліпної посудини.

Поховання 158 (катакомба). В камері головою на південь—південний захід лежав скелет чоловіка. На долівці простежено камені та сліди дерев'яного помосту, що стояв на них. Похованого супроводжував великий набір поховального начиння. На шиї знайдено декілька намистин зі скла і гірського кришталю, праворуч від тазових кісток — червонолакову чашку з залізним ножем і кістками напутньої їжі, на ліве передпліччя був надітий бронзовий браслет зі зміїними голівками, поруч з лівою рукою — кремінь, на правому плечі залізна підв'язна фібула, біля правої кисті — залізний черешковий наконечник стріли, на поясі — залізна «маркоманська» пряжка. Також у похованні простежений тлін від дерев'яного луку, покладеного вздовж тіла, біля правого плеча знайдене вістря спису з відбитком тканини.

Поховання 159 (катакомба). Вхідну яму і склепіння дитячої катакомби зруйновано пізньою траншеєю водогону. На долівці виявлено неушкоджені скелети двох дітей.

Поховальне начиння скелету 1 представлене бронзовою сережкою з сердоліковою намистиною, поліхромним і скляним намистом, підвіскою з єгипетського фаянсу у вигляді двох циліндриків, і набором з 32 астрагалів, складених купкою в області ніг. Скелет 2 мав разок намиста на шиї, на грудях знайдено бронзове кільце з шишечками, бронзовий дзвіночок в області тазових кісток і бронзовий браслет із закінченнями «цибульками» на лівому передпліччі.

Усі поховання здійснено в межах I—II ст. н. е.

Восени 2019 р. Пізньоскіфська археологічна експедиція проводила розвідкові роботи в с. Золота Балка Нововоронцовського р-ну Херсонської обл. Було проведено шурфування і уточнення меж Золотобалківського пізньоскіфського археологічного комплексу, а також рятівні розкопки катакомби на краю тераси, вхідна яма якої вже впала в урвище.

Поховання 99 (катакомба). Нумерація продовжує загальну нумерацію поховальних споруд Золотобалківського могильника. Після робіт М. І. Вязьмітіної, М. П. Оленковський організував Херсонську обласну охоронну археологічну експедицію і в 1980 р. провів рятувальні розкопки поховання 98.

Закладні камені поховальної споруди простежені в урвищі до початку робіт. Вхідна яма впала на дно яру. Поховальна камера овальна в плані, 1,86 × 1,24 м, видовжена за віссю схід—захід. Дно камери від верху закладного каменя — на відмітці 131, глибина від сучасної денної поверхні на заході — 175, на сході — 100.

На дні камери головою на захід, випростано на спині лежали скелети двох дітей. Під скелетом 1 вздовж усього тіла і до ніг скелета 2 викладено п'ять плиток вапняку, середніми розмірами від 15 × 15 см до 20 × 30 см.

На грудях обох скелетів виявлено декілька скляних намистин, в області грудної клітки над зігнутим передпліччям скелета 2 — велику намистину у вигляді астрагалу або «каперсу», а під черепом скелета 2 в області лівого вуха виявлено залізне кільце.

Хронологічним показчиком у комплексі є намистина типу Алексєєва 282 другої половини I — першої половини II ст. н. е.

Матеріали передано до Херсонського обласного краєзнавчого музею.

О. Смирнов, Л. Смирнов, О. Апуневич

РОЗВІДКИ НА ТЕРИТОРІЇ ТОКАРІВСЬКОЇ СІЛЬСЬКОЇ РАДИ

На території Херсонської обл. налічується понад чотири тисячі пам'яток археології, інтерес до дослідження яких виник ще у першій половині XIX ст.

Перше зведення відомостей про пам'ятки археології краю опублікував у 1894 р. В. М. Ястребов. Над пам'ятками Херсонщини в XIX і на початку XX ст. працювали Ф. К. Брун, П. Й. Бурачков, М. І. Веселовський, К. Є. Думберг, І. Є. Забєлін, В. М. Рот, Б. В. Фармаковський та інші вчені.

Велика заслуга в археологічному дослідженні Херсонщини належить В. І. Гошкевичу (1860—1928). Численні матеріали, зібрані В. І. Гошкевичем, зберігаються у заснованому ним у 1890 р. Херсонському археологічному музеї (нині Херсонський обласний краєзнавчий музей). У роки Радянської влади В. І. Гошкевич — незмінний директор музею — був обраний дійсним членом Всеукраїнської археологічної комісії АН УРСР.

У 1920—30-х рр. археологічні дослідження на Херсонщині провадили І. В. Фарбиціус, А. В. Добровольський, Г. П. Крисін, які вивчали пам'ятки на території нижньодніпровських пісків, кургани, городища пізньоскіфського часу.

У зв'язку з будівництвом на півдні Каховського гідровузла і зрошувальних систем з початку 1950-х рр. на Херсонщині систематично працюють експедиції ІА АН УРСР. Успішно працює рятівна експедиція Херсонського краєзнавчого музею й організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. Одержані археологічні матеріали дають можливість відтворити стародавню історію Херсонської обл.

Останні роки на території області успішно працюють чотири археологічні експедиції ІА НАН України, що займаються вивченням пам'яток раннього залізного віку, античності та середньовіччя.

На території, яка входить до складу Токарівської сільської ради, знаходяться об'єкти археології різних історичних епох, від раннього бронзового часу до середньовіччя (в основному курганні поховання).

У III—IV ст. ці території входили до готської держави, заснованої носіями черняхівської культури. Поселення Токарівка I знаходилося на лівому березі Токарівської балки, що впадає в річку Дніпро. На корінному березі, розташованому над заплавою, було зібрано численні уламки посуду черняхівської культури.

Поселення Токарівка II знаходилося на правому березі тієї ж балки, дуже сильно зруйноване оранкою. На поверхні зібрано численний керамічний матеріал, простежені кам'яні завали. Ґрунтуючись на аналізі кераміки, поселення слід віднести до багатошарових — доби бронзи та черняхівської культури.

За часів Середньовіччя між селами Іванівка і Тягинк, на островах Велике городище і Мале городище, розташовувалась фортеця Тягинь (Тягиня). Заснування фортеці, а згодом і міста, пов'язують із Золотою Ордою (Улус Джучи). Згодом, у 1398 р., за часів князя Вітовта, місто входить до складу Великого князівства Литовського. В цей період територією Токарівської сільської ради проходить один з найважливіших торгівельних шляхів Європи — «Польський», що йшов від Тягині до Крем'янця та Львова.

У XVIII ст. на місці села Токарівка знаходився один з козацьких зимівників, відомий за картою інженер-полковника Романа Нікіфоровича Томілова.

Село Токарівка засноване 27 червня 1780 р. хорунжим польської служби Антоном Токаревським. Але ще до 1796 р. він програв свій маєток сім'ї Ерделі, яка і володіла Токарівкою до радянських часів.

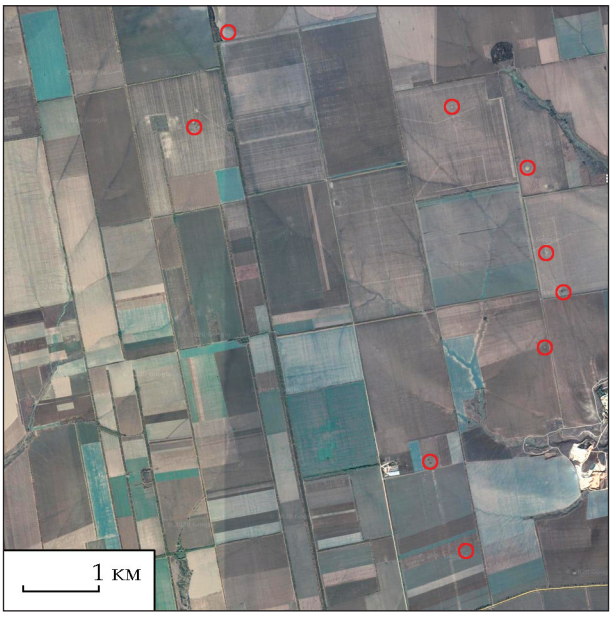

Обстеженні об'єкти

Роботи проводилися на ділянках загальною площею 19,1 га для будівництва об'єктів Придніпровської вітрової електростанції встановленою потужністю до 100 МВт з 15.09.2019 по 9.10.2019 на території Токарівської сільської ради Білозерського р-ну Херсонської обл. Проведено повне візуальне обстеження земельних ділянок для будівництва вітрових електроустановок та центральної трансформаторної підстанції з диспетчерським пунктом (загалом 23 ділянки).

Роботи проходили в декілька етапів. Перший етап — вивчення мікрорельєфу та робота з топографічними та супутниковими мапами на місцевості. Складання плану проведення робіт, візуального огляду територій та вибір місць закладання розвідувальних археологічних шурфів. Опираючись на висновки першого етапу, було прийняте рішення стосовно черговості польових робіт. За даними супутникових координат, наданих замовником, проведений вибір закладки розвідувальних археологічних шурфів.

Стародавнього культурного шару на досліджених територіях не виявлено. Зазначимо, що землі під будівництво ВЕУ № 2 розташовані поблизу курганної групи (на схід від ВЕУ). Також, враховуючи відстань від кургану (46.801134 33.011627), який знаходиться на ріллі (на відстані до полезахисної полоси 32 м) у зоні міжмайданчикової дороги від ВЕУ № 1 до ВЕУ № 2, рекомендовано присутність спеціаліста-археолога під час проведення будівельних робіт на об'єкті (ВЕУ № 2) та при будівництві частини міжмайданчикової дороги для професійного нагляду за роботами (рисунок).

Крім зазначених робіт, під час виконання договору були первинно оглянуті земельні ділянки для будівництва підземних кабельних ліній, міжмайданчикових доріг, повітряної лінії електропередачі та метеорологічної щогли. В ході огляду первинних та вторинних ознак пам'яток археології не виявлено, але повний висновок можливо буде зробити тільки після повного комплексного дослідження (археологічних вишукувань (розвідки).

Також оглянуті прилеглі території до ВЕУ та підземних кабельних ліній, міжмайданчикових доріг, повітряної лінії електропередач. Ділянки, де візуально виявлені курганні поховання, кургани нанесені на мапи та їх координати надані до управління культури Херсонської обласної державної адміністрації. Слід зазначити, що не було виявлено три кургани, нанесені на картосхеми обласної інспекції по охороні пам'яток історії та культури, дані об'єкти могли бути нанесені випадково і підлягають зняттю з обліку на вказаних територіях, як неіснуючі. А нові об'єкти археології подані на державний облік. Подальші роботи по майданчику плануються на 2020 рік, що дасть можливість разом з управлінням культури Херсонської обласної державної адміністрації вдосконалити та доповнити документацію по пам'ятках археології на території Токарівської сільської ради.

С. Теліженко

РОЗВІДКИ В УРОЧИЩІ КОЯНЛІВСЬКИЙ КУТ НА АРАБАТСЬКІЙ СТРІЛЦІ

Співробітниками Арабатської експедиції ІА НАН України (керівник Ю. В. Болтрик) обстежене місцезнаходження в урочищі Коянлівський Кут на півострові Семенівський Кут (північно-західна частина Арабатської стрілки). Нововиявлене місцезнаходження розташоване на південно-східному березі оз. Генічеське за 2,7 км на південний захід від центру с. Приозерне (Щасливцівська сільська рада Генічеського р-ну Херсонської обл.). Артефакти нерівномірно поширені у смузі 30—40 м завширшки, що тягнеться вздовж берега озера на 400 м. Частину знахідок виявлено на пересохлих ділянках озера та у розмивах берегової лінії.

Берег Генічеського озера обстежив у 1992 р. співробітник КФ ІА НАН України О. Гаврилов. Ним відкрито два стійбища епохи пізньої бронзи — Арабатська стрілка і Приозерненське. Обидва стійбища знаходяться на північний і південний захід від урочища Коянлівський Кут, на протилежному березі оз. Генічеське. Інформацію про стійбища наведено у «Археологічній карті Генічеського р-ну».

Зібрані артефакти представлені керамікою і виробами з каменю — загалом 61 екземпляр.

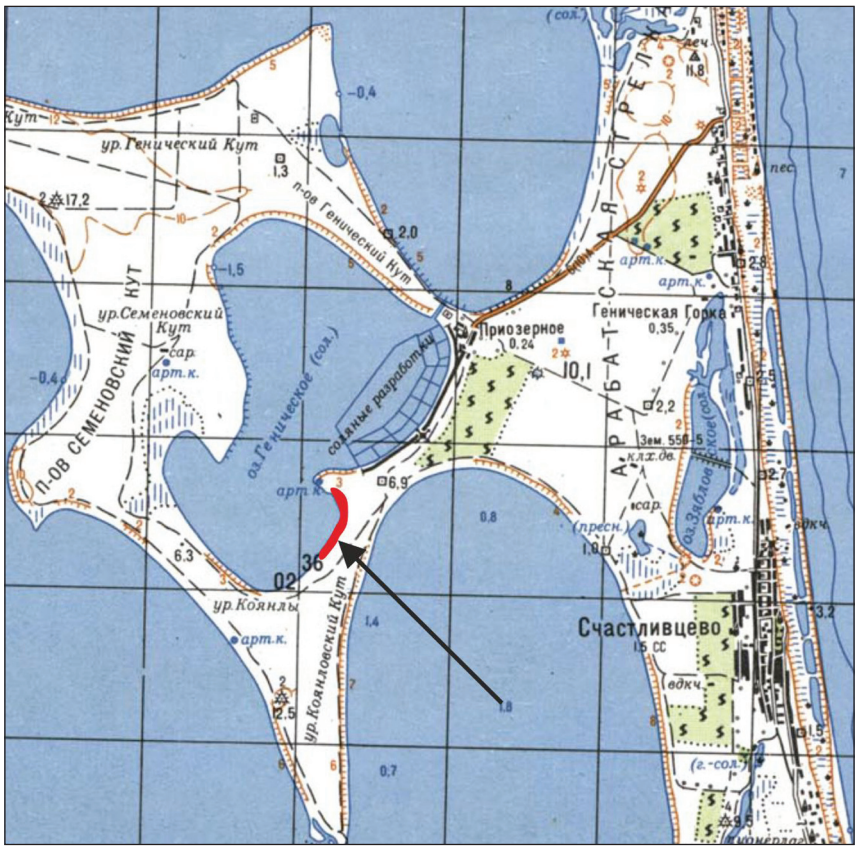

Рис. 1. Коянлівський Кут: 1 — позиція на мапі Google Earth (позначено червоним) 2 — місцезнаходження на мапі Головного штабу СРСР 1990 р. (позначено червоним)

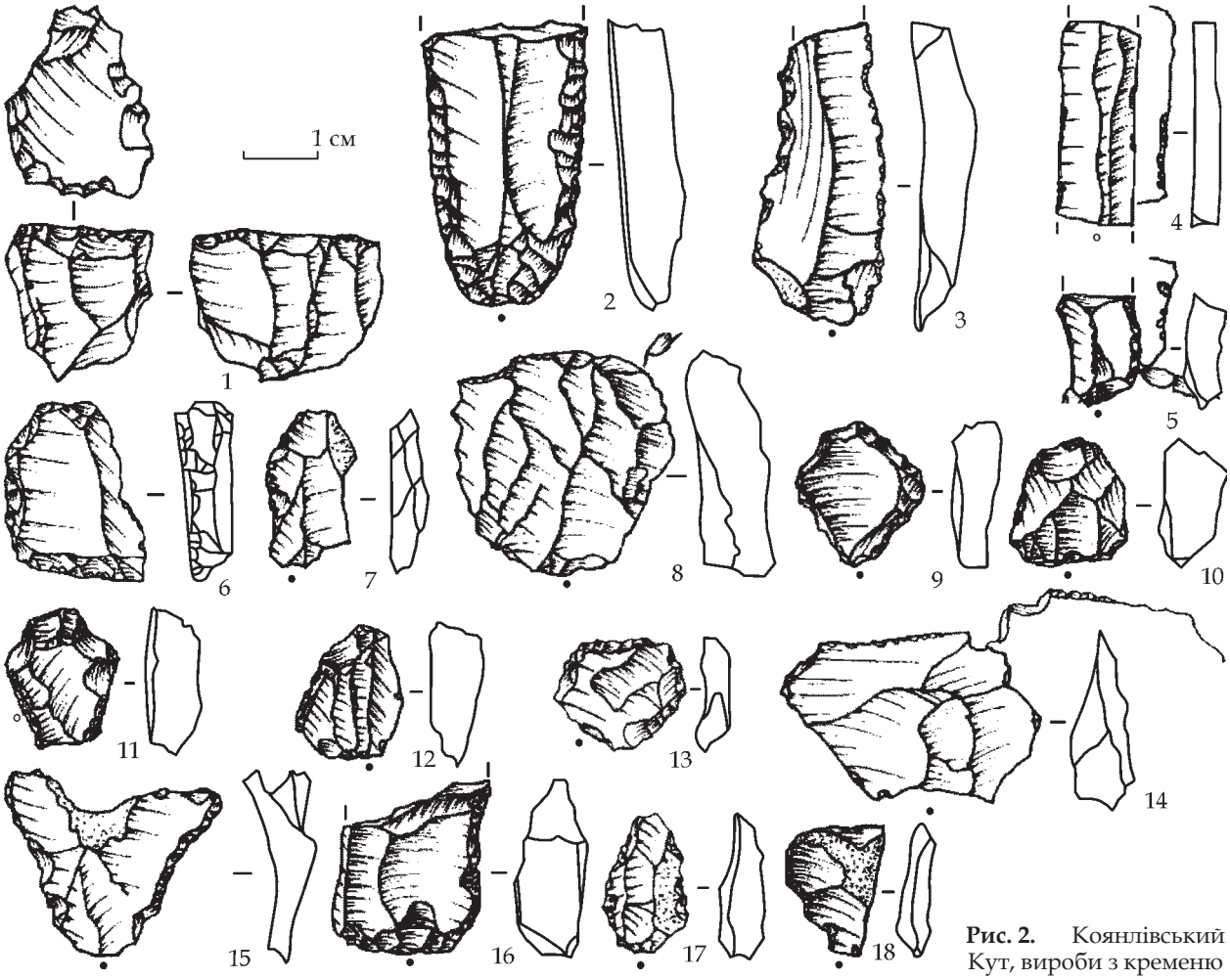

Рис. 2. Коянлівський Кут, вироби з кременю

Основу комплексу становлять вироби з каменю загальною кількістю 57 одиниць, з яких 50 з кременевої сировини. Були використані жовна і гальковий кремінь сірого, темно-сірого, бежевого і рожевого кольорів — не місцевого походження, на що також вказує високий ступінь утилізації сировини.

Процес розщеплення кременевої сировини характеризують шість нуклеусів максимальної спрацьованості, з яких чотири аморфні, один підконічний, одноплощадковий, прямоплощадковий, з фасетками від відтискних коротких пластинчастих заготовок, і ще один підпризматичний, двоплощадковий, з негативами від пластинчастих заготовок і відщепів. Кременевих уламків налічується вісім одиниць. Одним екземпляром представлено уламок гальки із ознаками розщеплення. Первинних відщепів чотири, вторинних — шість. Доповнюють матеріали процесу первинної обробки — два ребристі сколи.

Рис. 3. Коянлівський Кут: 1 — фрагмент сокири зі сланцю; 2 — фрагмент полірованого знаряддя із сіро-зеленого мінералу

Виробів із вторинною обробкою налічується 23 одиниці, з яких більшість — знаряддя виготовлені на відщепах. Найбільшу групу становлять відщепи з ретушшю — дев'ять екземплярів (рис. 2: 14—18). Комплекс скребачок складається з шести виробів, більшість з яких мініатюрні, стрімкоретушовані, високого профілю, на підовальних або округлих вторинних відщепах (рис. 2: 8—13).

Одним екземпляром презентовано скобель, що виготовлено на аморфному відщепі. Робочий край знаряддя увігнутий, з численними фасетками утилізації.

Знарядь на пластинчастих заготівках налічується шість одиниць (рис. 2: 2—7). Доповнює колекцію ребристий скол переоформлений у комбіноване знаряддя скобель-скребачку.

Серед іншого підйомного матеріалу слід виокремити виготовлену із сірого сланцю, спрацьовану сокиру (?) з полірованим обухом, (рис. 3: 1) і уламок виготовленої з сіро-зеленого мінералу полірованої сокири (?), яку після зламу переоформлено у ретушер-відбійник (рис. 3: 2). Двома екземплярами представлено уламки підчотирикутних у перетині піщаникових абразивів.

Кременевий комплекс містить інформативні вироби, що дозволяють виділити, як мінімум, три хронологічні групи. З епохою неоліту слід пов'язувати нуклеуси і медіальну частину пластинки з нерегулярною притупляючою вентральною ретушшю і ретушшю утилізації з дорсальної сторони (рис. 2: 4). До пізнього неоліту—енеоліту відносяться: проксимальна частина пластини з напівположистою, субпаралельною, дорсальною ретушшю по краях (рис. 2: 2), проксимальна частина пластинки з притупляючою дорсальною ретушшю по краю (рис. 2: 5) та, ймовірно, мініатюрні скребачки. Всі інші знаряддя, скоріше за все, слід пов'язувати з епохою бронзи. Уламки сокир, виготовлені зі сланцю і сіро-зеленого мінералу, можуть бути датовані епохою бронзи.

Керамічний комплекс складається з трьох фрагментів стінок ліпних сироглиняних і коричневоглиняної посудин, що, скоріше за все, належать до доби пізньої бронзи, та фрагментом вінця гончарної посудини, вкритої зеленою поливою, яку слід відносити до XVIII—XIX ст.

П. Нечитайло, П. Болтанюк, І. Старенький, Д. Тимчук, О. Омельченко

НАГЛЯД ЗА РОБОТАМИ У МІСЦІ ОБВАЛУ СТІНИ НА ПІВНІЧНОМУ БАСТІОНІ СТАРОГО ЗАМКУ

У м. Кам'янець-Подільський здійснювався археологічний нагляд за протиаварійними роботами у місці обвалу стіни на Північному бастіоні Старого замку. Роботи проводились у північно-західному куті Північного бастіону, на північ від башти Рожанка. Історично цей оборонний вузол замку утворився в середині XVI ст., коли військовим інженером і будівничим Іовом Претфусом були збудовані нові ворота до замку. Як зауважував напис на брамі, вона реставрована в 1771 р. за часів короля Станіслава Августа. Через це брама отримала назву на його честь. 1876 р. Пільна брама або ж брама Станіслава Августа була знесена з метою розширення шляху.

У рамках проведення ремонтно-реставраційних робіт виконавцем протиаварійних робіт здійснювалась виїмка ґрунту за обвалом стіни. Ґрунт виймався вручну і технічними засобами на ділянці 7,7 м заввишки і 12 м завдовжки. Виїмка ґрунту проводилась у два етапи. Під час першого знято 1—1,2 м ґрунту за завалом стіни, в південному напрямку до башти Рожанки. Під час другого етапу відбулось поглиблення в південному напрямку ще на 1—1,3 м. Загалом ґрунтові нашарування за завалом стіни вибрано на відстань 2—2,5 м. Оскільки західний кут стіни Північного бастіону постраждав найбільше, вибірка ґрунту в цьому місці здійснена на більшу глибину, ніж зі східного боку обвалу. Археологічний нагляд за протиаварійними роботами включав спостереження за вибіркою ґрунту, серію горизонтальних і вертикальних зачисток, фото і графічну фіксацію, вибірку рухомого археологічного матеріалу. Профіль 1 зафіксував стратиграфічну картину в нижній частині стіни (рис. 2: 2). Він дав змогу простежити конфігурацію валу чорноліської культури і ймовірне укріплення часів трипільської культури. Профіль І зафіксовано під час першого етапу виїмки ґрунту. Профіль ІІ фіксували після другого етапу вибірки ґрунту за стіною. Фіксація відбувалась за допомогою фото і креслення профілю в масштабі 1 : 20 (рис. 1, 2: 1).

Зведена стратиграфічна ситуація виглядала так. Над скельною монолітною породою залягав шар гравійно-галькового ґрунту осадового походження (передматерик, «ромушина»). Над ним фіксувався шар трипільської культури (рис. 1: 2, 3). Він розділявся на два прошарки. Над передматериковою породою залягав сіро-зелений суглинок, який перекривав темно-сірий суглинок. Шари 1—3 простежено по всій довжині стратиграфічного зрізу. Беручи до уваги дослідження Е. В. Овчиннікова керамічного матеріалу Кукутень-Трипілля з розкопок Л. І. Виногродської 2008 і 2010 р., можна зробити висновок, що ці нашарування представляють три періоди трипільської культури: тип Дрегушень ВІ, заліщицька група ВІ/ВІІ і гординештський тип СІІ. Над горизонтом 3 зафіксовано шар перевідкладеного гравійно-галькового ґрунту. Шар гравійно-галькового ґрунту, що перекриває горизонт трипільської культури, може бути інтерпретований як залишки валу енеолітичного часу (рис. 1: 10). У стратиграфічному перетині спостерігається чітке пониження горизонту з матеріалами трипільської культури і гравійно-галькової підсипки на ньому в західному напрямі. Це дає підстави обережно припускати, що перше фортифікаційне укріплення в цьому місці могло виникнути в епоху енеоліту. Це зазначається авторами публікації щодо досліджень Північного бастіону 2008 і 2010 р. Утім, не виключено, що підсипка трипільського горизонту і його штучне пониження в процесі формування рову і валу могли бути зроблені і в пізніші часи носіями чорноліської культури. На це може вказувати той факт, що в межах валу трипільський шар, немов перевідкладений. Для ствердної відповіді на це питання потрібні дослідження ширшою площею. Над шаром перевідкладеного гравійно-галькового ґрунту фіксувався шар чорнозему з вкрапленням горілого дерева, обмазки, гравію, тваринних кісток і кераміки чорноліської і трипільської культур (рис. 1: 4; 2: 1). Шар зафіксовано в кв. 3—6. У західній частині кв. 3 і кв. 2 шар перерізала яма 1 другої половини XV — першої половини XVI ст. У кв. 1 і східній частині кв. 2 виявле-

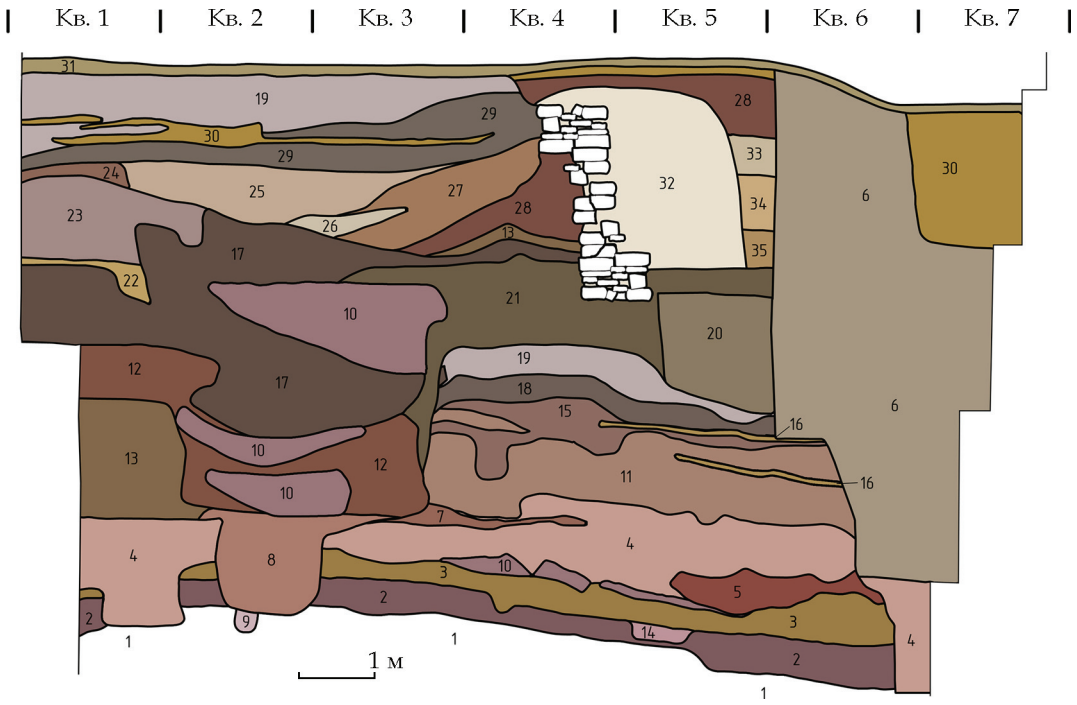

Рис. 1. Стратиграфія профілю за лінією захід—схід у місці проведення протиаварійних робіт на Північному дворику замку: 1 — материкова порода (ромушина); 2 — трипілля, сіро-зелений шар; 3 — трипілля, сіро-темний шар; 4 — чорнозем із вкрапленнями горілого дерева, обмазки, гравію; 5 — яскраво-помаранчевий дисперсний горілий шар (суглинку?) чорноліської культури; 6 — засипка траншеї 2010 р.; 7 — сіро-зелений шар ґрунту; 8 — заповнення ями 1; 9 — стовпова ямка трипільської культури; 10 — скупчення каміння; 11 — шар битого каміння, утворений при поглибленні рову; 12 — мішаний чорнозем з камінням; 13 — раму шина; 14 — стовпова ямка від частоколу чорноліської культури; 15 — суміш глини, горілого дерева та гравію; 16 — темний горілий шар; 17 — чорнозем з дрібним камінням; 18 — коричневий ґрунт, насичений тлілим деревом; 19 — сірий ґрунт; 20 — суміш сірого ґрунту з гравієм; 21 — сіро-зелений шар з вугликами, обмазкою, горілим деревом; 22 — глина з камінням; 23 — сірий шар ґрунту з камінням; 24 — темний ґрунт; 25 — сіро-коричневий ґрунт; 26 — ґрунт зі щебенем; 27 — сіро-коричневий ґрунт; 28 — будівельне сміття; 29 — сірий ґрунт з гравієм, вугликами, кістками; 30 — глина; 31 — шар дерну; 32 — бойова (крита) галерея; 33 — сірий ґрунт з гравієм; 34 — сіро-коричневий ґрунт

но яму 2: прямокутної форми з незначними заокругленими підбоями стінок у придонній частині. Вона опущена з горизонту 4. Заповнення — кістки тварин, фрагменти обмазки, деревного вугілля, гравію і кераміки чорноліської культури IX—VIII ст. до н. е. На гребні валу і по лінії падіння рову чорноліського часу спостерігався яскраво-помаранчевий дисперсний горілий шар (суглинку?) чорноліської культури (рис. 1: 5) Подібні залишки горілого ґрунту фіксуються на більшості з досліджених городищ раннього заліза в Подністров'ї. У квадраті 5 була яма від частоколу (рис. 1). Отже, в стратиграфічному профілі зафіксовано фрагмент укріплення чорноліської культури IX—VIII ст. до н. е. Вдалось простежити конструкцію рову, валу і частоколу. Рів добре простежувався в профілі I (рис. 2: 2). Поряд з цим, валові конструкції простежуються й у стратиграфічному зрізі з внутрішнього боку західного муру Північного бастіону. Над шаром чорноліської культури фіксувався шар битої скелі потужністю понад 1 м (рис. 1: 11; 2: 1). У верхній частині шар битої скелі розділяв прошарок горілого дерева (рис. 1: 16). Над шаром битої скелі в кв. 4 і 5 і східній частині кв. 6 фіксувався шар суміші глини, горілого дерева, гравію і сірого попелу (рис. 1: 15). Над ним у західній частині — прошарок спаленого дерева. Ці шари перекривав коричневий горизонт, насичений зітлілим деревом (рис. 1: 18). Шари 15, 16, 18, а також перевідкладені шари, що залягали біля західної стіни підземної бойової галереї, були насичені матеріалами XIV—XVI ст. Шар битої скелі (рис. 1: 11) утворився під час реконструкції замку — поглиблення рову і підвищення валу — не раніше XIV ст. На валу існували залишки якоїсь споруди, збудованої з дерева з використанням суглинку, про що свідчать шари 15, 16, 18. Споруда була зруйнована під час будівництва Пільної брами і появи підземної бойової галереї, що з'єднувала браму з баштою Рожанка. Поглиблення рову і підвищення замкового валу в XIV — першій половині XVI ст. проходило в два етапи. Про це свідчить горілий прошарок, що розділяє шар битої скелі (рис. 1, 2: 1). Верхні шари із східного боку підземної бойової галереї сформовані

Рис. 2. Проведення протиаварійних робіт на Північному дворику замку: 1 — фото профілю на другому етапі вибірки ґрунту; 2 — зачистка шару трипільської культури і фортифікаційних конструкцій чорноліської культури на першому етапі вибірки ґрунту

будівельними підсипками XVII—XIX ст. Із західного боку підземної бойової галереї фіксувались гумусовані шари, насичені каменем і матеріалами XIV—XVI ст. (рис. 1: 33—35). Також у цих шарах траплявся перевідкладений матеріал другої половини XIII ст., чорноліської і трипільської культур. Цікавим є шар глини, який простежується в кв. 1—3 на глибині 1,0—1,2 м від денної поверхні Північного бастіону (рис. 1: 30). Товща шару коливається від 0,15 до 0,3 м. На нашу думку, це є горизонтальний рівень бастіону, який був побудований у 1790—1791 рр. Верхні нашарування являють собою ґрунтові засипки під горизонтальний рівень Північного бастіону.

Археологічний матеріал, поділяється на такі культурно-хронологічні групи: матеріали трипільської і чорноліської культур; матеріали другої половини XIII — початку XV ст. і другої половини XV—XVI ст.; матеріали XVII—XVIII ст. На сьогодні вони перебувають в обробці. Найбільшу кількість знахідок становлять керамічні фрагменти посуду, будівельної кераміки. Є незначна кількість знахідок з чорного металу доби пізнього середньовіччя і нового часу. Цікавими є знахідки фрагментів кам'яних ядер і декору.

У результаті археологічного нагляду за роботами в місці обвалу стіни в північно-західному кутку Північного дворику замку ви-

явлено ряд важливих археологічних об'єктів і зроблено низку фіксацій, висновків і узагальнень. Попередні висновки, зроблені на підставі аналізу стратиграфії та рухомого археологічного матеріалу, такі.

1. Активне використання території розпочинається в добу енеоліту. Над материковою породою виявлено нашарування трипільської культури, етапів BI, BI—BII, CII.

2. Пониження трипільського горизонту в західному напрямку і виявлення кам'яної підсипки над ним (рамушина) дозволяє ставити питання про існування першого укріплення на території замку на етапі CII.

3. Над горизонтом трипільської культури виявлено конструкцію рову, валу і частоколу IX—VIII ст. до н. е., що відноситься до старожитностей чорноліської культури. Це співпадає з припущенням А. Ф. Гуцала.

4. Фортифікаційні конструкції IX—VIII ст. до н. е. перекривав шар битої скелі. Цей шар утворився під час реконструкції замку, що супроводжувалась поглибленням рову і підвищенням валу. Реконструкція відноситься до XIV — першої половини XVI ст.

5. У середині XVI ст. побудовано Пільну браму і підземну бойову галерею. Будівництво підземної галереї законсервувало давні горизонти, які ми простежили нижче рівня її залягання.

6. На початку XVIII ст. із західного боку збудовано стіну, основа якої була опущена в давній рів. Подібну картину зі ступінчастою конфігурацією основи стіни ми фіксували під час археологічних робіт на Руській брамі.

7. У 1790—1791 рр. досліджувана ділянка також зазнала змін у результаті побудови Північного бастіону, що став конструктивним елементом оборони замку з боку Польських фільварків. Загалом це було укріплення, де кам'яна куртина поєднувалася з дерево-земляним бруствером, що був насипаний під важкі гармати.

П. Нечитайло, Д. Тимчук, О. Омельченко

ДОСЛІДЖЕННЯ ЗАЇЖДЖОГО ДВОРУ смт ЧОРНИЙ ОСТРІВ

У смт Чорний Острів проводились археологічні дослідження на території заїжджого двору («Ратуші»; рис. 1: 1).

Шурф 1 закладено за 4,8 м на схід від внутрішнього, північно-західного кута споруди (рис. 1: 1). Шурф по лінії захід—схід мав довжину 2,2 м. По лінії північ—південь — 2,15 м. Верхні шари складались із залишків горілого дерева і тиньку, що утворилися на підлозі внутрішнього двору внаслідок пожежі 2014 р. На глибині 0,3 м від сучасної денної поверхні в східній частині шурфу виявлено фрагмент цегляної стіни. Стіна орієнтована по осі північний схід—південний захід. Складена на цементному розчині з цегли без маркування, розміром 24,5—25 × 12—12,5 × 6,5 см. На схід від стіни, на глибині 0,4 м — підлога з дерев'яних дощок. На захід від стіни — цементна стяжка на глибині 0,4 м. Рівень залягання відрізку стіни, її орієнтація і конструктивні особливості дозволяють інтерпретувати її як частину сцени кінотеатру радянського часу. Відповідно, підлога і цементна стяжка теж відносяться до перебудов будівлі «Ратуші» під потреби кінотеатру. Під цементною стяжкою і стіною фіксувалась підсипка з битої цегли і сухого будівельного розчину потужністю 10—15 см (рис. 1: 2: 5). Під підсипкою фіксувався чорний гумусований шар (рис. 1: 2: 6). У шарі траплялись фрагменти деревного вугілля, мілких вапнякових камінців, цегляної крихти. Рухомий матеріал з цього шару представлений фрагментами пляшок пивного заводу Леона Кляве в Проскурові (початок XX ст.), фрагментами фаянсового і гончарного посуду. Цей шар накопичувався протягом функціонування заїжджого двору з середини XIX до середини XX ст. Під цим шаром, на глибині 0,9—1 м від денної поверхні відкрився шар втоптаної, перепаленої глини (цегляної крихти?; рис. 1: 2: 7). Шар викладено в рівень з лицьовим каменем фундаменту. На глибині 0,7 м від денної поверхні цегляна кладка північної стіни переходила в кам'яну. Нижче шару перепаленої глини, каміння фундаменту покладене траншейним методом і не мало обробленої лицьової сторони. Отже, шар перепаленої глини був шаром підлоги внутрішнього двору на момент побудови «Ратуші».

Під шаром перепаленої глини, що відповідав рівню підлоги заїжджого двору XIX ст., фіксувався прошарок гумусованого ґрунту,

Рис. 1. Дослідження заїжджого двору в смт Чорний Острів: 1 — план першого поверху «Ратуші» (заїжджого двору) з позначенням розташування шурфів; 2 — стратиграфія західного борту шурфу 1. Умовні позначення: 1 — дерн; 2 — шар пожежі 2014 р.; 3 — будівельне сміття кінця XX — XXI ст.; 4 — цементна стяжка підлоги радянського кінотеатру; 5 — підсипка з битої цегли; 6 — гумусований шар другої половини XIX — початку XX ст.; 7 — шар перепаленої глини (цегляної крихти?), рівень підлоги «Ратуші»; 8 — суглинок; 9 — гумусований супіщаний шар з матеріалами XV — першої половини XIX ст.; 10 — викид з траншеї під фундамент; 11 — сіро-коричневий супісок; 12 — зернова яма середини XVII — першої половини XVIII ст.

під яким залягав шар мішаного світло-жовтого материкового суглинку (рис. 1: 2). Шар суглинку понижувався в напрямку стіни фундаменту, що дозволяє інтерпретувати його як викид з-під траншеї під фундамент. Нижче залягав супіщаний гумусований шар (№ 9) потужністю 0,8—1,2 м (рис. 1: 2: 9). Шар насичений фрагментованим керамічним матеріалом різного часу. Це фрагменти вінець і денець горщиків XV—XVI, XVII—XVIII ст., уламки печних кахель XVII—XVIII ст., фрагменти мисок, тарілок XVII—XVIII ст. Утім, зважаючи на знахідки специфічних вінець горщиків і винної пляшки з увігнутим денцем, що датуються не раніше середини XIX ст., цей шар (рис. 1: 2: 9) був порушений під час будівництва фундаменту «Ратуші».

Яма 3. На глибині 2,2 м від денної поверхні фіксувалась материкова порода 20—40 см світло-коричневого гумусованого супіску (рис. 1: 2: 11), нижче якого залягав жовтий материковий суглинок. З рівня світло-коричневого гумусованого супіску в материку була викопана яма. Розміри плями по лінії північ—південь становили 0,96 м, по лінії захід—схід — 1,32 м. Вибірка і зачистка ями показала, що її збережені розміри становлять 1,36 м (північ—південь) і 1,34 м (захід—схід). Глибина ями від рівня впуску — 1,4 м. У вертикальному профілі яма овальна (рис. 1: 2: 12). Стінки ями перепалені, мають коричневий колір. Яма заповнена гумусованим чорноземним ґрунтом з включенням деревного вугілля, зітлілого дерева, невеликих каменів, фрагментів обмазки. На дні ями зафіксовано порівняно крупний фрагмент зітлілого дерева, що лежав над двома уламками печних кахель. Також на дні ями лежало декілька вапнякових каменів.

Рухомий матеріал представлений фрагментами печних кахель XVII ст., сироглиняними фрагментами горщиків і макітер XV—XVI ст.; біло-, сіро- і червоноглиняними фрагментами гончарного посуду другої половини XVII ст.; коротким залізним бруском, трапецієподібним у профілі, двома фрагментами шлаку і двома зубами тварин. Стратиграфічна ситуація (впуск до ями залягає нижче рівня фундаменту і перекривається шаром мішаного супіску (рис. 1: 2: 11) і аналіз заповнення ями дозволяють датувати її другою половиною XVII століття.

Підвальні приміщення «Ратуші». На прохання замовника проведене попереднє обстеження підвальних приміщень «Ратуші». Відкриті для візуального огляду підвали локалізують-

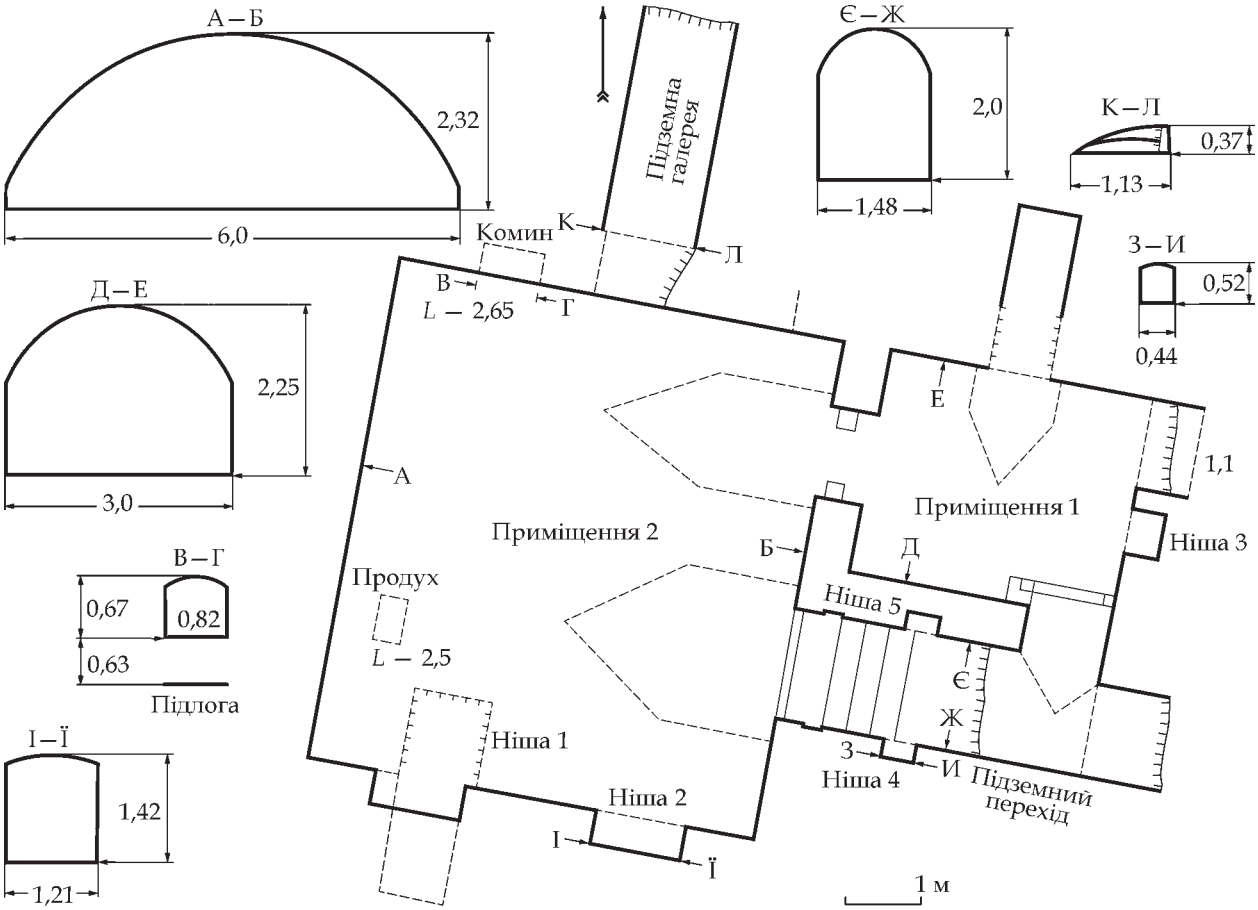

Рис. 2. План підвальних приміщень у північно-західному крилі «Ратуші»

ся в північно-західному крилі споруди. Тут обстежено чотири підземних приміщення, зв'язаних між собою переходами (рис. 2).

Основні висновки такі.

1. На території заїжджого двору («Ратуші») закладено два шурфи і проведено топозйомку та фотофіксацію частини підвальних приміщень.

2. З'ясовано, що фундамент споруди залягає на глибині 0,7 м від денної поверхні. На глибині 0—0,7 м продовжується цегляна кладка північної стіни. Нижче відмітки 0,7 — фундамент складений з каменю-вапняку. На глибині 0,7—0,9 м каміння фундаменту має лицьову оброблену сторону. Нижче — фундамент закладено траншейним методом. Він має ступінчасту структуру і поступово звужується в глибину на рівень 2 м від денної поверхні.

3. Фундамент і споруда заїжджого двору муровані на піщано-вапняному розчині з переважаючим вмістом піску. Цегла першого етапу будівництва має розміри 28—29 × 14—15 × 5,5—6 см.

4. На території споруди фіксується потужний культурний шар і залишки археологічних об'єктів. Потужність культурного шару на території «Ратуші» сягає 1,7—2 м.

5. Вивчення культурних шарів і території пам'ятки доводять, що територія активно використовувалась у середині XVII ст. Активна господарська діяльність у цей час частково знищила культурні нашарування XV—XVI ст.

6. Наявність на території «Ратуші» заглиблених об'єктів середини XVII ст., повторно використаної цегли зі стороною 30 см, топографічне розташування об'єкту дозволяють припускати існування на території «Ратуші» більш ранньої архітектурної споруди.

7. Підвальні приміщення, обстежені в північно-західній частині споруди, дозволяють припускати існування подібних приміщень під першим поверхом східного в'їзду (брами) до «Ратуші» і південно-західної частини в'їзду (брами).

8. Підземна галерея (№ 3) і наявність вхідного отвору в нижній ярус з приміщення 1 дозволяють стверджувати існування другого ярусу підвалів.

9. Проведені археологічні дослідження попередньо підтверджують ймовірність побудови цегляної споруди заїжджого двору («Ратуші») в першій половині XIX ст.

10. Наявність потужного культурного шару і заглиблених об'єктів XVII ст. дозволяють сподіватися на відкриття споруди, що існувала на цій території до побудови заїжджого двору.

П. Нечитайло, Д. Тимчук, О. Омельченко, Т. Ярославська, О. Дрегало-Соколовський, О. Дацик

ДОСЛІДЖЕННЯ ПІДЗЕМНИХ СПОРУД У м. ПОЛОННЕ ПО ВУЛИЦІ ПУШКІНА

У серпні-вересні 2019 року експедиція ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАН України проводила дослідження підземних споруд по вулиці Говорун та по вулиці Пушкіна (рис. 1). Дослідження проводились за Відкритим листом форми 1 № 302/01990, виданий 2 липня 2019 р. та Дозволом від Міністерства культури України № 22-305/19 від 04 жовтня 2019 р. Ініціатором досліджень був відділ культури і туризму Полонської ОТГ. Найцікавішою виявився об'єкт по вул. Пушкіна.

Пам'ятка займає високий мисовий схил лівого берега р. Хомора. Знаходиться на підвищенні, домінує над оточуючою місцевістю (рис. 1; 2).

Зі сходу, північного та південного сходу обмежена невеликим яром, за яким, східніше — проїжджа частина вулиці Пушкіна.

Із півночі та заходу — схил лівого берега р. Хомора. Схил над рікою має сліди неодноразових підсипок. У верхній частині схилу на його поверхні трапляються знахідки гончарного посуду та кахель другої половини XVII — першої половини XVIII ст. У північно-західній частині схилу збереглись фрагменти кам'яної оборонної стіни (рис. 1: 2: 5). Цю стіну вперше локалізувала й описана експедиція І. С. Винокура у 1994 р. І. С. Винокур вбачав у цьому місці городище III. Детальному обстеженню городища вже в той час заважали садиби місцевих жителів. Експедиція зачистила стіну та схил «городища». Стіна мурована з каменю на вапняковому розчині з додатком битої цегли. Збереглась на висоту 2,5, ширину 0,8—0,85 м. Під час зачистки стіни було зібрано фрагменти кераміки XVI—XVII ст. До цього часу І. С. Винокур зарахував і функціонування городища III. У звіті І. С. Винокура також повідомлено про підземний хід, який, за переказами з'єднував городище III з городищами I і II на правому березі Хомори. Наостанок І. С. Винокур пророчо резюмував: «На жаль, у 1993 році більш широких робіт на городищі III проводити було неможливо. Адже, навіть попередня зачистка обриву викликала обурення одного з власників садиб і городів на території городища. В майбутньому, очевидно, археологам доведеться повернутися».

Підземна споруда 1, була виявлена на так званому городищі III під час земляних робіт у 2008 р. Її попереднє обстеження провів О. В. Дрегало-Соколовський, Б. Т. Рідуш, П. О. Нечитайло.

Писемних свідчень про об'єкт не виявлено. На думку С. В. Пивоварова, час зведення комплексу слід пов'язувати з діяльністю князя Олексія Меньшикова, що займався розширенням Полонської фортеці та облаштуванням воєнних складів у 1706—1712 рр.

На одному з найдавніших відомих планів м. Полонне кінця 1760-их років, на території досліджуваної ділянки, у західній частині мису зображено прямокутну споруду, витягнуту по осі Зх—Сх (рис. 1: 1). З правого берега Хомори до споруди веде міст. По краям природного мису зображено якусь капітальну огорожу (мур? паркан?). Зі східного боку, по краю природного яру проходить найдовша лінія муру. Із заходу, по берегу ріки Хомори, лінія муру вдвічі коротша і примикає до північно-західного кута прямокутної споруди. В південно-західній частині ділянки, за південно-західним кутом прямокутної споруди, мур на плані не показаний. Південні контури муру показані тонкою лінією. Південно-східний кут муру має невеликий прямокутний виступ всередину. В північній частині природного мису мур збудований у вигляді невеликого трапецієподібного виступу.

Пам'ятка складається з таких елементів (рис. 1: 2): 1—3 — підземні споруди 1—3; 4 — фрагмент східної оборонної стіни двору; 5 — фрагмент північно-західної оборонної стіни над Хоморою.

Підземна споруда 1. Розташована у східній частині комплексу, на території подвір'я приватної садиби по вулиці Пушкіна, 6. Виявлена та обстежена у 2008 р. (рис. 1: 2; 2). Складається з двох поєднаних між собою галерей, склепіння яких знаходиться на глибині 2 м від сучасної денної поверхні. Галереї з'єднані під прямим кутом. Будівля цегляна, частково тинькована. Середні розміри цегли: 30—31 × 16 × 7 см. У стелі галерей влаштовані вентиляційні отвори. Склепіння додатково укріплені підпружними арками довжиною в одну цеглину: 30—31 см. В галереї 1 — 4 підпружні арки. В галереї 2 — 2 підпружні арки. В стінах споруди — 12 ніш розміром 0,9 × 0,9 × 1,6 м (рис. 2).

Галерея 1 має орієнтацію Зх—Сх з невеликим відхиленням на схід. Габаритні розміри галереї 1: 17 × 1,3 × 1,9 м. В стінах галереї роз-

міщено 6 ніш. Ніші збудовано в шаховому порядку: 3 в північній стінці і 2 в південній. Між нішами 3 і 4 у стелі — вентиляційний отвір. В кінці східного коридору галереї 1 розміщено тупикову нішу 5, яку зараз використовують як основний вхід у підземну споруду 1. Ділянка галереї між нішами 1 і 2 перебуває в аварійному стані. Спостерігаються вивали стін, розлесування цегли. Західна частина галереї 1 сполучена з підземною спорудою 2, яку теперішній власник ділянки використовує як льох. У другій половині XX ст. було побудовано новий, східний вхід до підземної споруди 2. Тоді привхідну, західну частину галереї 1 було закидано будівельним сміттям, і закрито кам'яними сходами.

Автентичний вхід в підземелля знаходився у західній частині галереї 1, в місці де вона сполучалась з системою льохів камерного типу (підземні споруди 2 і 3).

Галерея 2 орієнтована Пн—Пд. Габаритні розміри галереї 2: 8 × 1,2 × 1,9 м. В стінах споруди — 6 ніш, розміщених у шаховому порядку. В південній частині закінчується завалом, за яким, можливо, існує її продовження. У тупиковій, південній частині галереї в склепінні є вентиляційний отвір.

Підземна споруда 2. Сполучається із західною частиною галереї 1. У другій половині XX ст. в підземну споруду 2 був влаштований окремий вхід зі східної сторони (рис. 2). Перехід між галереєю та підземною спорудою 2 був забутований та перекритий сходовою клітиною.

Сучасний вхідний коридор у підземній споруді 2 має 10 сходинок. На рівні сьомої (з гори) сходинки коридор перекритий коробовим склепінням. Краї кладки склепіння нерівні, обламані. В кладці південної несучої стіни цегла, аналогічна тій, з якої збудована підземна споруда 1. Складається враження, що при будівництві нового (східного входу)

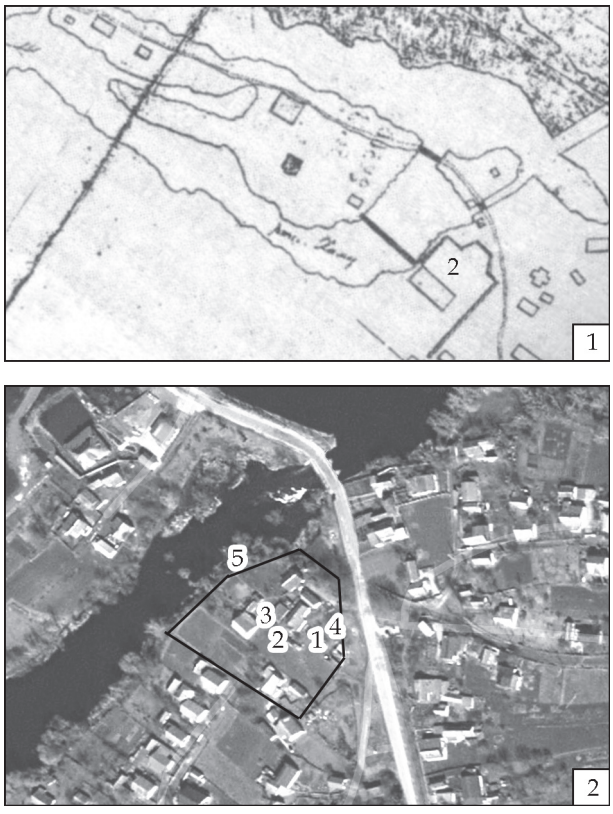

Рис. 1. Дослідження підземних споруд: 1 — пам'ятка на фрагменті плану міста 1760-х рр.; 2 — територія пам'ятки з позначенням елементів комплексу: 1—3 — підземні споруди 1—3; 4 — фрагмент східної оборонної стіни двору; 5 — фрагмент північно-західної оборонної стіни над Хоморою

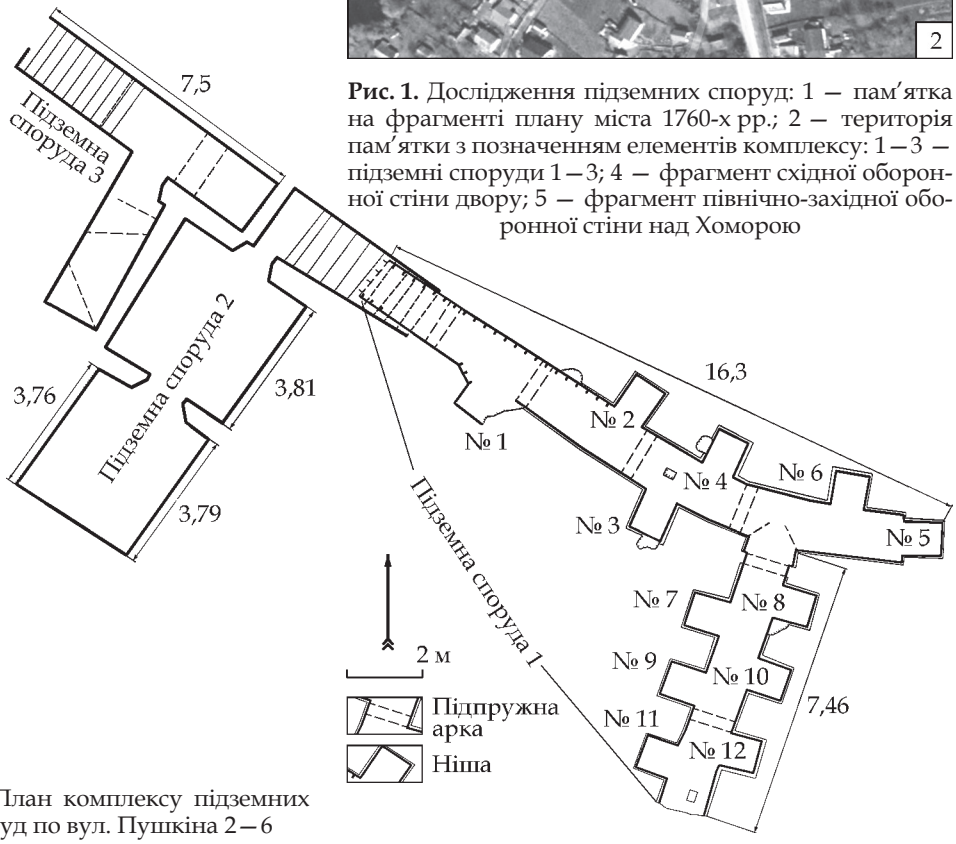

Рис. 2. План комплексу підземних споруд по вул. Пушкіна 2—6

і сходової клітини первісне склепіння було зруйноване. Сучасний вхідний коридор продовжується ще на 1 м на захід, від останньої сходинки, де закінчується тупиковою стіною. Ліворуч, у південному напрямі — два однокамерні приміщення.

Приміщення витягнуті в лінію і сполучені між собою переходом. Орієнтація приміщень Пн—Пд із невеликим відхиленням на Захід. Склепіння коробове (рис. 2). Камера 1 (північна) в підземній споруді 2 має вигляд неправильного прямокутника несучі стіни — 3,8 × 4, поперечні стіни — 4 × 3,5 м. Камера 2 (південна) має розміри 3,8 × 3,5 м. Середня висота приміщень — 2,2 м.

Сліди галереї, що сполучала підземну споруду 1 та підземну споруду 2, конструктивні особливості приміщень, розміри цегли, дозволяють припускати їх одночасне створення та планування як єдиного підземного комплексу.

Сучасний вхідний коридор до підземної споруди 2, що у західній частині закінчувався тупиком, раніше сполучався з підземною спорудою 3.

Підземна споруда 3 розміщена території приватної садиби на Пушкіна 2 (рис. 1: 2; 2). Вхід орієнтований на північний захід. Вхідний коридор з 10 сходинками має довжину 3,1 і ширину 1,6 м. Вхідний коридор переходить в галерею, з орієнтацією Зх—Сх. У східній частині галерея вхідного коридору закінчується тупиком. Висота галереї — 2,2 м. Довжина від останньої сходинки до тупика — 4,4 м. За 2,08 м від останньої сходинки — підпружна арка. Висота до замка арки від підлоги — 1,77, до п'яти арки — 1,16 м. Висота самої арки — 0,6 м. Частина стін у нижній частині вхідного коридору у підземну споруду 3 мурована з цегли та гранітного каменю. Над сьомою сходинкою — залишки коробового, піваркового склепіння галереї, до якої прибудовано сучасний вхідний коридор.

За 0,8 м від останньої сходинки вхідного коридору — поворот праворуч (Пд—Зх) в приміщення з дверними відкосами та частиною хрестового склепіння. Половина приміщення замурована і розділена стіною. Розміри перемурованого приміщення з хрестовим склепінням: довжина — 4,6 м. Ширина — 1,6 м. Підземна споруда 3 також носить сліди численних перебудов другої половини XX століття. Втім, залишки галереї, що сполучала підземні споруди 1—3, конструктивні особливості приміщень, розміри цегли, дозволяють припускати їх одночасне створення та планування як єдиного підземного комплексу.

Фрагмент східної оборонної стіни. У 2019 р., під час копання технічної траншеї на території садиби на вулиці Пушкіна, 6, було знайдено фрагмент давнього фундаменту. Фундамент залягав на глибині 0,6—0,7 м за 4 м на схід від східної вхідного шурфу до галереї 1, підземної споруди 1 (рис. 1: 2: 4).

Фундамент мурований на піщано-вапняному розчині, що за візуальними характеристиками співпадає з розчином, на основі якого мурована підземна споруда 1. Фундамент мурований з місцевого гранітного каменю та цегли, що за розмірами та кольором формувальної маси аналогічна 30-сантиметровій цеглі, з якої мурована галерея 1 і галерея 2. Ширина стіни 1,4 м. Орієнтація стіни Пн—Пд. Над стіною та в щілинах фундаменту було виявлено фрагменти білоглиняної полив'яної кераміки та дзвоникоподібний келих на дисковій підставці синього, гутного скла.

Будівельні та археологічні матеріали, виявлені під час зачистки, а також співставлення картографічних даних дозволяє ототожнити фрагмент стіни з муром, позначеним на плані 1790-х рр. Мур у вигляді двох трапецій, оточував по периметру мис, на якому розміщено воєнно- фортифікаційний комплекс. Менший трапецієподібний сегмент, був розміщений на північному краї мису, на вершині більшого трапецієподібного сегменту муру.

Фрагмент північно-західної оборонної стіни над Хоморою. У північно-західній частині схилу, на лівому березі ріки Хомора збереглись фрагменти стіни (рис. 1: 2). Стіну вперше описав І. С. Винокур. Стіна мурована на глиняно-супіщаному, жовтому розчині з тесаного гранітного місцевого каменю та фрагментів цегли різних розмірів, ручної формовки. Одна з цілих цеглин мала довжину 30 см по довгій стороні. Над залишками стіни є земляний насип. Кладка з обох боків стіни виглядає лицьовою. Багато фрагментів цегли з характерними залишками білого вапняно-піщаного розчину з переважаючим вмістом вапна. Це свідчить про вторинне використання цегли. Сучасна видима висота стіни — 1,8 м. Ширина — 0,9 м. Магнітний азимут — 117°, орієнтація північно-західна. На схилі поруч з фрагментом стіни знайдено фрагменти керамічного посуду та кахель другої половини XVII — першої половини XVIII ст.

Співставлення картографічних матеріалів, візуальний аналіз кладки, будівельних матеріалів, орієнтації стіни дозволяє визнати її частиною воєнного господарсько-фортифікаційного комплексу першої половини XVIII ст. Призначення стіни — оборонне, фортифікаційне. Можливо, вона слугувала для укріплення земляного насипу. Стіна могла бути частиною огорожі військових складів, або фортифікації бастіонного типу.

Пам'ятка є унікальним зразком військового об'єкту початку XVIII ст. Об'єкт включає фрагменти наземних та підземних госпо-

дарських та фортифікаційних споруд, що збереглись в задовільному стані. Планувальна структура пам'ятки та окремі архітектурні елементи досі є виразно читабельними. Пам'ятка пов'язана з діяльністю важливих історичних осіб початку XVIII ст.: князя Олексія Меньшикова та гетьмана Івана Мазепи.

На території України повних аналогів комплексу не виявлено. Стан збереження окремих елементів комплексу, їх призначення, час створення, зв'язок з відомими історичними особами дозволяє піднімати питання про особливу історичну, культурну, архітектурну та археологічну цінність об'єкту.

І. Старенький, П. Болтанюк, А. Гуцал, В. Гуцал, Є. Левінзон

РОЗВІДКИ В СЕРЕДНЬОМУ ПОДНІСТРОВ'Ї

У березні 2019 р. археологічна експедиція Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника розпочала сезон з дослідження поховань на території дачного кооперативу с. Баговиця Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл. Місце, де зафіксовано захоронення являє собою високий правий корінний берег річки Баговиця, лівої притоки Дністра, неподалік від місця її впадіння в Дністер (координати 48°53'33.0''N, 26°44'08.5''E). Ділянка має значний ухил на схід — у бік долини річки. Стратиграфічна ситуація на місці поховання 1 виглядала наступним чином: верхній шар товщиною 0,16 м становив дерен, нижче дерну лежав шар чорнозему потужністю до 0,4 м, під яким знаходилася материкова порода (глина). Поховальна камера впущена з чорноземного шару до глибини 1,0 м від денної поверхні. Засипка могили являла собою суміш суглинку та чорнозему. Поховальна камера трапецієподібної форми, її довжина становить 1,96 м, а ширина: в межах голови покійника складала 0,7 м, а в ногах — 0,45 м. Кістяк лежав горілиць в анатомічному порядку з випростаними прямо ногами. Ліва рука зігнута в лікті й кистю розміщувалась на рівні середини грудної клітки, а права рука зігнута в лікті кистю до ключиці. Грудна клітина й хребет в поганому стані збереженості. Череп покійника частково роздушений, однак по його залишкам видно, що він був повернутий у правий бік. Поховання орієнтоване за сторонами світу південний схід—північний захід, головою на південний схід. Поховання належить людині віком 40—60 років.

Поховання 2 знаходилося за 4,26 м на північ від поховання 1. Стратиграфічна ситуація тут виглядала таким чином: верхній шар складав дерен товщиною 0,25 м, нижче якого лежав шар чорнозему потужністю 0,2—0,37 м, а під ним шар бурого суглинку товщиною 0,27—0,36 м, під яким залягала материкова глина. Поховальна камера теж трапецієподібної форми, досягала глибини 1,4 м від денної поверхні, врізаючись у материкову породу. Довжина камери становила 1,8 м, ширина 0,4—0,6 м. При цьому в поховані простежувались залишки дерев'яної домовини (труни), яка мала шестикутну трапецієподібну форму. Товщина дошок труни складала 3 см. Кістяк лежав горілиць в анатомічному порядку, руки складені в рівні погруддя, череп лежав прямо з нахилом до грудної клітки. Орієнтоване поховання за сторонами світу північний захід—південний схід, головою на північний захід. Поховання належить молодій людині до 25 років.

Цікаво, що поховання розташовані у протилежних напрямах одне від одного. Поховання 1 орієнтоване головою на південний схід, тоді як поховання 2 — на північний захід. Конфігурація поховальних камер та залишки домовини у поховані 2 вказують на обряд поховання в дерев'яних домовинах (трунах).

Обидва поховання безінвентарні, що не дає змоги зробити точну хронологічну прив'язку. Припускаємо, що тут міг бути цвинтар у межах XVII—XIX ст., оскільки, зі слів людей, які проживають по-сусідству, минуло річ поруч також натрапили на ще одне поховання.

При дослідженнях виявлено предмет кам'яної пластини Т-подібної форми, витесаний з місцевого вапняку. 1967 р. І. С. Винокур біля с. Колодрібка Заліщицького р-ну виявив аналогічну кам'яну скульптуру, яку він атрибутував як ідол. Водночас на теренах України зрідка поширені були хрести Т-подібної форми, що однак не дуже характерні для теренів півдня Хмельниччини.

У квітні в ур. Нова ферма біля згаданого села вдалося виявити багатошарове

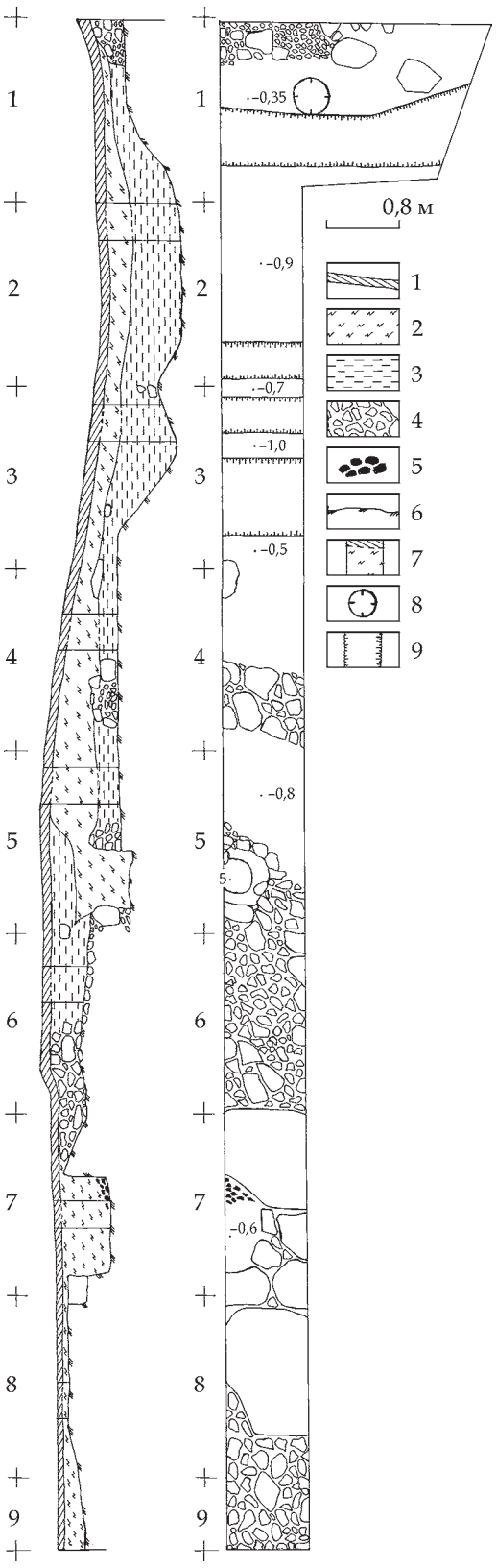

Рис. 1. Стратиграфія та планіграфія серії шурфів на городищі Кармалюкова гора: 1 — дерен; 2 — темний ґрунт з гравієм; 3 — темний ґрунт з обмазкою й вугликами; 4 — каміння; 5 — глиняна обмазка; 6 — материк; 7 — бровка; 8 — стовпова яма; 9 — схил

(п'ятишарове) поселення площею близько 12 га. Виділено п'ять хронологічних горизонтів. Перший відноситься до періоду трипільської культури. Матеріал цього часу виявився малочисленим та сильно фрагментованим, що не дає змогу не лише визначити локальну групу, але й етап.Виявлено також кілька фрагментів кераміки раннього залізного віку. Малочисельність і фрагментованість матеріалу не дають змоги впевнено віднести його до чорноліського чи ранньоскіфського часу. Черепок коричневого кольору, на зламі сірого, випал нерівномірний, у тісті значна домішка крупно товченого шамоту. Інколи спостерігається додавання в якості жорстви дрібно товченого кременю. Також виявлено порівняно незначну кількість фрагментів керамічних виробів, які, ймовірно, можуть бути зараховані до матеріалів празько-корчацької культури. Траплялися й поодинокі дрібні фрагменти кераміки давньоруського часу XII—XIII ст. Водночас основну групу знахідок становлять матеріали черняхівської культури (III — перша половина V ст.), представлені фрагментами горщиків, мисок, глеків, піфосів, амфор, скляного посуду.

У червні 2019 р. відбулись спільні археологічні дослідження Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника (І. О. Старенький та П. А. Болтанюк) та Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (А. Ф. Гуцал та В. А. Гуцал, студенти історичного факультету) на багатошаровому городищі Кармалюкова гора поблизу с. Привороття Друге Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.

У ході робіт було закладено серію шурфів, які умовно були об'єднанні в траншею та окремо 3 шурфи в різних місцях городища. Було досліджено залишкивалу, що відділяв верхню бойову площадку від середньої. Метою було вивчення структури рову та залишків валу, що відділявверхню частину городища, де, ймовірно, знаходилися будинок та господарські будівлі феодала. Вдалося встановити, що ширина рову становила 4,7 м, а його глибина від денної поверхні становила 1,1 м. Рів був вибитий в скельній породі на глибину 0,7 м. Поряд з цим, з зовнішнього боку рову чітко простежувалось кам'яне мурування з місцевого каменю-вапняку яке піднімалося над материковою породою на 0,4 м. Укіс з зовнішнього боку рову становив близько 40°, а з внутрішнього боку — 35°. Між валом та ровом виділялася горизонтальна площадка (берма) шириною до 1,3 м (рис. 1).

Вал укріплення мав кам'яну конструкцію, поверх якого простежувався темний ґрунт з вкрапленнями вуглинок та глиняної обмаз-

ки. Його ширина становила близько8,6 м, а висота валу простежувалась до 0,8 м. В його межах було виявлено два заглиблення діаметром 1,1 і 0,6 м, відстань між якими складала три метри. Глибина заглиблень (стовпових ям?) становила 0,5 м. Основою для валу слугувала кам'яна скеля. Такі залишки конструкції дають змогу припустити, що вал мав складну структуру де поєднувалося внутрішні приміщення (ізбища), вал з кам'яною основою та верхня бойова площадка (заборола) (рис. 1). Речовий матеріал представлено значною кількістю фрагментованої кераміки, яка відноситься до етапу ВІ трипільської культури, етапу СІІ гординештського локально-хронологічного утворення трипільської культури, поодинокими фрагментами ранньоскіфського часу та давньоруським матеріалом XII — першої половини XIII ст., який був найбільш чисельним.

У шурфі 1, який закладено на галявині в центральній частині дитинця, вдалося натрапити на залишки трипільської площадки етапу СІІ гординештської групи. Вона сильно еродована та в більшій своїй частині знищена життєдіяльністю людини в давньоруський час.

Наступний шурф було закладено ближче до стрілки мису на правому борту городища. Глибина шурфу становила 0,5—0,8 м від денної поверхні. Під шаром темного ґрунту на глибині 0,2 м від денної поверхні простежувався культурний шар трипільської культури, що примикав до верхнього відслонення кам'яної скелі. Поряд з цим у плані в кам'яному відслоненні простежувалося заглиблення округлої форми. Ймовірно тут розміщувалась споруда трипільського часу. В межах шурфу виявлено уламки кераміки етапів ВІ, СІІ трипільської культури та давньоруського часу XII — першої половини XIII ст.

Ще один шурф закладено поряд з валом основної лінії укріплення.Місцем для закладання шурфу було обрано лінзоподібну заглибину, на краю якої вдалося знайти ключ та наконечник стріли давньоруського часу. У ході робіт вдалося встановити, що, всього скоріш, це внутрішнє приміщення конструкції головного валу городища з елементами

Рис. 2. Горщик VIII ст. до н. е. (шолданештський імпорт) з поселення Малинівці—Попів Яр

кам'яних та глинобитних конструкцій, які під час руйнації будівлі завалилися досередини. При розчистці споруди зафіксовано три кістяка в анатомічному порядку, череп одного з них був роздушений каменем з конструкції споруди. Кістяк 1 розміщений головою на південь. При його розчистці знайдено амулет з ікла бурого ведмедя з просвердленим у центрі отвором та ікло кабана. Поховання 2 орієнтоване майже по лінії схід—захід, головою на захід, однак серед кісток крім двох фрагментів скляних браслетів зафіксовано ромбічний наконечник стріли. Поховання 3 дитяче, майже не збережене. Розміщення кістяків померлих вказує на те, що вони не були поховані, а загинули внаслідок нападу й були поховані під завалом споруди без належного християнського обряду.

Наприкінці листопада здійснено археологічну розвідку берегом Дністровського водосховища при різкому падінні рівня води. Обстежено чотири різночасових поселення (трипільська, чорноліська, черняхівська культури, давньоруський та ранньомодерний час). Зібрано репрезентативну колекцію кераміки, при цьому знайдено черпак VIII ст. до н. е., який являється імпортом або місцевою чорноліською реплікою посуду групи фракійського гальштату Бесараба-Шолданешти (рис. 2).

Ю. Башкатов, Т. Бітковська, Т. Слободян

ПОШУК МОГИЛЬНИКА РАННЬОРИМСЬКОГО ЧАСУ БІЛЯ с. ІВКІВЦІ

Село Івківці розташоване в басейні ріки Тясмин, на півдні Черкаської обл. Його теренами протікає невеличка річка Івка. Саме село розташоване в типовому для Черкащини ландшафті — системі пагорбів і балок. Матеріали ранньоримського часу поки що виявлені на трьох пагорбах.

Першою знахідкою в 2016 р. стало поховання у вигляді кремації. Воно виявлено під час дій грабіжників. Завдяки директору просвітницько-розважального комплексу «*Зерноленд*» Н. П. Лавриненку комплекс було врятовано і передано до Черкаського археологічного музею Середньої Наддніпрянщини. Надалі місце знахідки додатково обстежили М. П. Сиволап і Д. П. Куштан. Було зібрано фрагменти двох горщиків і решткі похованих. На жаль, частину інформації втрачено під час грабунку, але можна стверджувати, що на глибині приблизно 0,4—0,6 м, було поховано двоє осіб — чоловіка і жінку. Одне чи обидва поховання були накриті щитом, від якого залишився умбон і цвях кріплення. Подібний ритуал властивий для носіїв пшеворської культури. У похованнях також було знайдено дві фібули — перша дротяна лучкова, з підв'язною ніжкою, традиційно пов'язується із сарматським впливом, друга — тип «Авцисса», що зв'язують з римським імпортом (зокрема, подібні фібули часто знаходять на місцях стоянок легіонів). Горщики знайдені в похованнях, на наш погляд, належать до категорії поховального посуду. Вони мають незвичний жовтий колір і досить низьку якість керамічної маси, але доволі добре підлиcковані. Один з них прикрашений чотирма соскоподібними наліпами по плічках, на другому прокреслений орнамент, який, можливо, імітує традиційний для зарубинецького поховального посуду місяцеподібний наліп. Вони мають не дуже розповсюджені форми, які ускладнюють їх атрибуцію. Ці відмінності, на наш погляд, можуть бути свідченням того, що посуд був виготовлений для поховання. Загалом, навіть у такому контексті, можна відмітити, що поховання за інвентарем досить багаті і в ритуалі, схоже, використано не місцеві традиції. Весь речовий комплекс має досить чітку дату — середина I ст. н. е. — середина II ст. н. е.

За результатами геомагнітної зйомки весни 2019 року розбито розкоп площею 60 м^2. Було обрано ділянку, яка дозволяла при мінімальній площі накрити найбільшу кількість аномалій. Ще однією проблемою стало те, що на даний час ми не знаємо як має виглядати пізньзарубинецьке поховання Середнього Подніпров'я. Досі відомий тільки один могильник Рахни на Південному Бузі.

У результаті досліджено декілька скупчень кремованих кісток і невеликих скупчень кераміки. Всі вони розташовувались на глибині до 0,4 м і були пошкоджені оранкою.

Під час аналізу чисельних уламків кісток виявлено людські, зокрема фалангу з верхньої кінцівки (палець руки). Значна частина кісток через фрагментарність і малий розмір кісткових уламків не може бути видово ідентифікована. За кольором кісток визначена температура вогнища — 500—700 °С, що відповідає стандартній температурі тілоспалення.

Хоч матеріали у цьому році і не дали бажаних результатів, однак, з досить великою вірогідністю, можна стверджувати, що виявлено периферію могильника з похованнями на ґрунті або в неглибоких ямках. На жаль, вони досить сильно пошкоджені оранкою. Роботи планується продовжити в 2020 р.

Л. Виногродська, П. Нечитайло, Д. Тимчук

СПЕЛЕО-АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ У с. СУБОТІВ

У травні 2019 р. група спелео-археологів у складі П. О. Нечитайла і Д. В. Тимчука обстежувала підземелля у с. Суботів Чигиринського р-ну Черкаської обл. Обстеження проводилось в рамках робіт і на підставі дозвільних документів комплексної архітектурно-археологічної експедиції під керівництвом к. і. н. Л. І. Виногродської, замовником робіт виступило ГО «Фонд Великий Льох», в особі голови організації (голови правління) П. П. Костенка.

Територія досліджень. Дослідження були зосереджені на території пагорбу, де знаходиться Іллінська церква 1653—1656 рр. Пагорб знаходиться при в'їзді в село з боку м. Чигирин, на високому правому березі р. Тясмин, неподалік від впадіння у неї р. Суба (рис. 1). Між пагорбом, де стоїть Іллінська церква, і замчищем Богдана Хмельницького пролягає широкий і глибокий яр, можливо, частково штучного походження.

Мета досліджень. Провести дослідження підземних порожнин на пагорбі, де розташована Іллінська церква. З'ясувати наявність чи відсутність імовірного зв'язку підземних порожнин зі спорудою церкви.

Одним з перших дослідників, які описали підземні порожнини на горі біля церкви був архітектор та історик архітектури Г. Н. Логвин: «У садибі під горою, біля церкви на схід, знаходилась якась діра або хід, за переказами, цей хід ішов під церкву і йому немає ні кінця ні краю. При обстеженні виявилося, що хід цей має довжину трошки більше 5 м. При вході в цей хід угору є хід, що тепер цілком завалений і заріс, але раніше цей вертикальний хід правив за димар, бо його стінки геть перепалені. При розчищенні ходу було знайдено багато шлаку і поливи та бракованих черепиць і кахлів. Очевидно, що це рештки печі, де вироблялися кахлі, плитки для підлоги та черепиця. Пізніше хтось від цієї покинутої печі прорив хід далі. Ці знахідки дуже важливі тим, що підтверджують наявність місцевого керамічного виробництва, що стояло на високому як технічному, так і художньому рівні».

Нами було обстежено чотири об'єкти і один провал. Усі вони — штучного походження, влаштовані у лесоподібних суглинках. Потужна товща лесових відкладів різних відтінків жовтого кольору залягає на глибині 1,6—1,7 м на вершині пагорбу Іллінської церкви. Північний схил пагорбу містить ділянки з вертикальними відслоненнями суглинку видимої потужності 3,5—4 м.

Провалля 1 знаходиться на східному схилі, за церквою. Координати провалля: широта — 49.09438, довгота — 32.55537 (рис. 1). На момент обстеження провалля було повністю засипане. На основі інформації, викладеної у звіті Г. Н. Логвина, це провалля ототожнене з обстеженою ним порожниною. Головним фактором, що дав можливість зіставити засипану порожнину з об'єктом, описаним Г. Н. Логвином, є опис її розміщення: «У садибі під горою біля церкви на схід». На таку думку наводить і польове фото вхідного отвору 1953 р.

Цікаво, що в об'єкті 2, також знайдено фрагменти автентичних стін і склепіння зі слідами кіптяви і перепалу in situ. Не виключено, що у схилі пагорбу, на якому стоїть Іллінська церква було декілька подібних споруд, які використовувались в якості господарсько-виробничих комплексів, майстерень.

Об'єкт 2 знаходиться за 37,7 м на північний схід від північного, внутрішнього кута Іллінської церкви, що розмежовує вівтарну і навову частини храму (рис. 2). Координати провалля: широта — 49.09465, довгота — 32.55521. Провалля витягнуте із заходу на схід на 2,3 м, найбільша ширина — 1,63 м. У західній частині провалля збереглись рештки підземної споруди. Сучасний вхідний отвір має висоту 1,2 м і ширину 1,68 м. Довжина збереженої частини підземелля — 4,9—5,4 м. Сучасна висота — 0,5—1,1 м. Сучасна ширина порожнини становить 2,2—2,3 м. Орієнтація напрямку галереї — західна. На даний момент автентичне склепіння і стіни порожнини вивалені. Підземелля заповнене завалами стелі та стін, а також делювіальними відкладами, більш ніж на половину своєї первісної висоти.

Можна припустити, що первісно підземелля мало вигляд галереї із західною орієнтацією. Склепіння було коробовим, напівциркульним. На відстані 2,8—3 м від сучасного входу у лівій і правій стіні збереглись ділянки автентичних стін і склепіння. Ці ділянки мають вигляд перепаленої поверхні суглинку, що набула рожевого кольору, внаслідок дії високих температур. Рожевий прошарок перепалу вкриває тонкий шар чорної кіптяви. На лівій від входу (південній) стіні зберігся округлий отвір-паз для дерев'яних

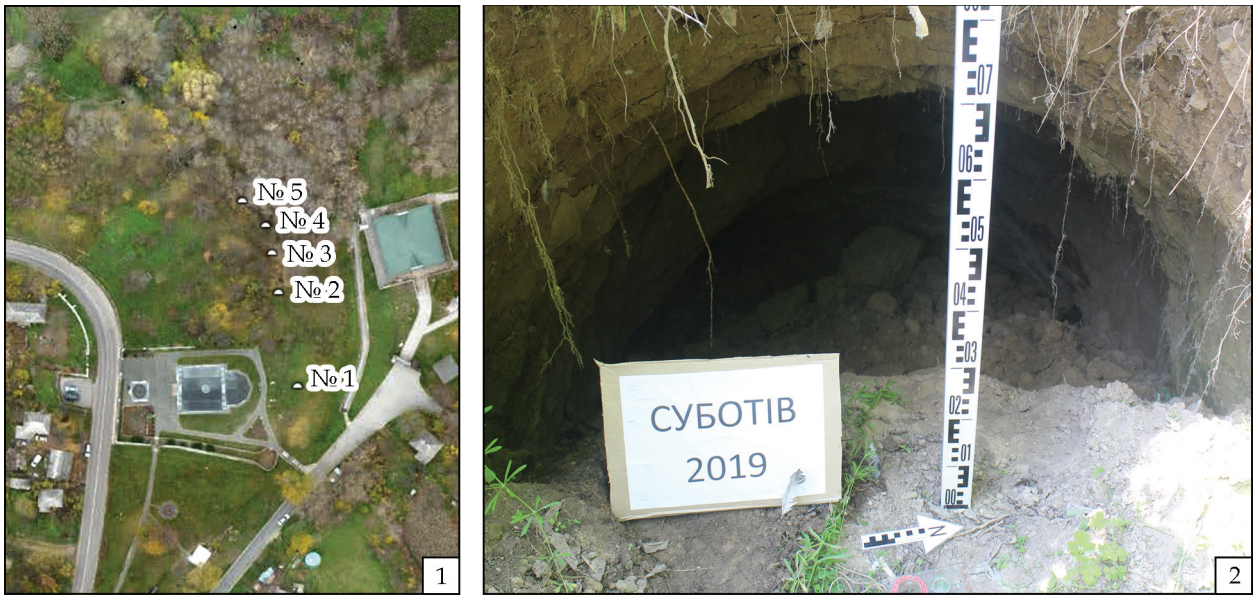

Рис. 1. Суботів: 1 — уточнений план підземних споруд; 2 — вхідний отвір до об'єкту 2

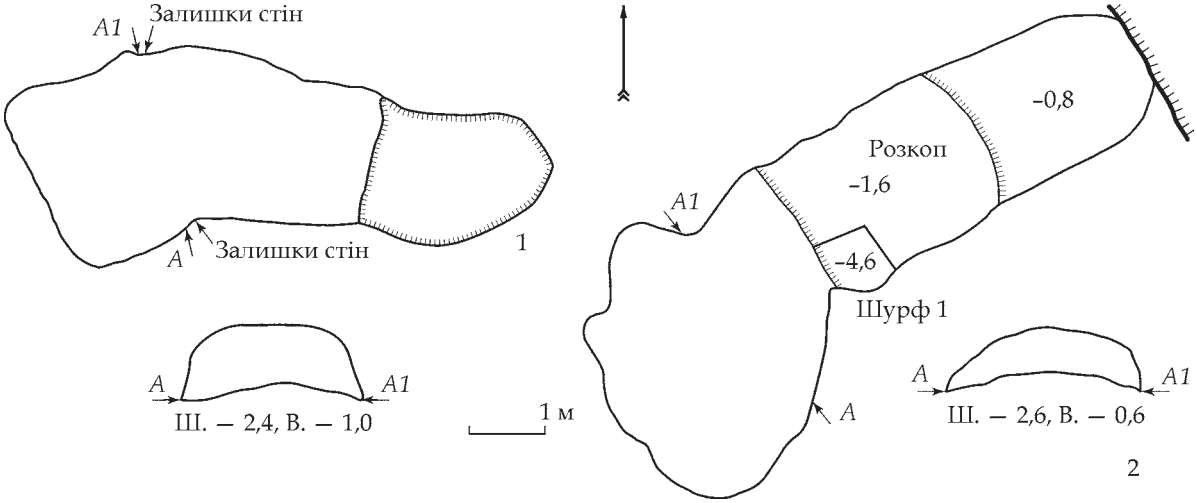

Рис. 2. Суботів: 1 — план і перерізи об'єкту 2; 2 — план і перерізи об'єкту 3

конструкцій діаметром 3—4 см. Нижче отворів-пазів простежується слід від лопати з гострим робочим краєм. Ці фрагменти інтер'єру підземної порожнини є важливими в контексті повідомлення Г. Н. Логвина про знахідку підземної порожнини з вертикальним перепаленим отвором-димарем і залишками гончарного виробництва XVII ст. Текстовий опис і польове фото дають підстави ототожнити «підземелля Логвина» з провалом 1. Перепалені стінки і округлі пази від дерев'яних конструкцій не характерні для пізніх підземних споруд у суглинку. Суттєво відрізняються за морфологією і підземні споруди, виявлені рівнем нижче, на другій (?) надзаплавній терасі, які є частиною житлово-господарського комплексу XX ст. Гіпотетично можна припустити, що об'єкт 2 мав вигляд галереї з коробовим склепінням до 2,2 м заввишки, 2—2,2 м завширшки і до 7 м завдовжки. Оскільки стіни порожнини мають сліди перепалу і шар кіптяви, можна припустити, що порожнина створена з господарською метою і використовувалась як гончарна майстерня або кузня тощо. Не виключені й інші форми використання підземелля (льох, студня, копальня з видобутку глини). Дати остаточну відповідь про мету створення цієї споруди і періоди її використання можуть тільки комплексні археологічні дослідження підземної порожнини.

Цікаво, що західна, тупикова частина підземелля має невеликий ухил на південний захід, у бік церкви, в той час як основна частина порожнини має строго західну орієнтацією. Оскільки автентичні стіни і стеля не збережені, на цей момент важко впевнено визначити чи має поворот штучне походження. Можливо, він утворився внаслідок руйнування стелі та стін порожнини.

Об'єкт 3 — нововиявлений — знаходиться за 13,3 м на південний захід від об'єкту 2, на краю схилу, на рівні третьої (?) надзаплавної тераси (рис. 2). Вхідний отвір орієнтований на 210°. Сучасне склепіння споруди знаходиться на глибині 1,6 м від рівня сучасного схилу. Висота вхідного отвору — 0,5 м. Довжина збереженої частини споруди зі склепінням — 3,5 м. Середня ширина — 2,3—2,4 м. Висота порожнини — 0,5—0,6 м. Автентичні стіни і стеля порожнини — вивалені. На денній поверхні порожнини спостерігається замив піску, що просочується до підземелля разом з ґрунтовими водами. У стінках підземелля видно нори тварин. Вхідна частина підземелля завалена сміттєвою засипкою XXI ст.

Для з'ясування рівня і форми первісної підлоги порожнини здійснено часткову розчистку завалу вхідного отвору і закладено шурф у сучасній привхідній частині споруди біля східної стіни. У місці закладення шурфу заповнення споруди складалось із сміттєвої засипки XXI ст. і суглинкових брил, що потрапили сюди внаслідок руйнування приміщення. Стіни споруди мають білий колір. Це може свідчити про те, що після вивалу стін споруда певний час була відкритою і сухою, що сприяло утворенню специфічного білого нальоту на стінах. Ймовірна автентична підлога порожнини була досягнута шурфом на глибині 4,6 м від рівня денної поверхні схилу. Дно споруди мало світло-коричневий колір, що різко контрастував з світло-жовтим кольором завалу стін і стелі. На дні споруди знайдено невеликий шматок деревного вугілля.

Отримані дані дають можливість висловити припущення, що споруди 2 і 3 є синхронними. Це однокамерні галерейні приміщення з коробовим склепінням, до 7 м завдовжки.

Об'єкти 4, 5 знаходяться на території житлово-господарського комплексу XX ст., на рівні другої (?) надзаплавної тераси (рис. 2). Тераса 16—18 м завширшки на північній частині пагорбу. На цей момент знаходиться у приватній власності. Територія тераси забудована житловими і господарськими спорудами. Садиба нині покинута і не використовується за призначенням.

На стінах об'єктів сліди інструменту, якими вони вирубувалися — лопати із заокругленим і гострокутним робочим краєм. Це приміщення галерейного типу з однокамерними нішами-відгалуженнями. Їх середня довжина — до 4 м, ширина — 0,8—1,2 м. Профілі — коробові. Приміщення вирубані лопатою і кайлом. Час створення приміщень — не раніше першої половини XX ст.

Висновки.

1. У схилах пагорбу, на якому стоїть Іллінська церква, обстежено чотири підземних порожнини і одне замулене провалля.

2. Попередньо можна виділити два типи об'єктів, які відрізняються між собою за плануванням, морфологією, способом вирубки, розміщених на різних рівнях схилу.

3. Найпізнішими є об'єкти 3, 4, що входять у житлово-господарський комплекс XX століття на другій (?) надзаплавній терасі схилу. Це приміщення галерейного типу з однокамерними нішами-відгалуженнями. Їх середня довжина — до 4 м, ширина — 0,8—1,2 м. Профілі — коробові. Приміщення вирубані лопатою і кайлом. Час створення приміщень — не раніше першої половини XX ст.

4. До другої групи відносяться підземні споруди 2 і 3 та, ймовірно, провал 1 (за описом Г. Н. Логвина). Це приміщення з коробовим, півциркульним склепінням. Середня довжина приміщень — до 7 м, ширина — до 2,2 м, висота — 2,0—2,2 м. У об'єктах 1 і 2 достовірно фіксується перепал автентичних стін і склепіння. Базуючись на інформації Г. Н. Логвина, який у завалі провалу 1 зібрав колекцію будівельної кераміки і визначив, що підземелля слугувало гончарною майстернею XVII ст., можна припустити, що порожнини 2 і 3 — синхронні провалу 1. На це вказують такі ознаки:

- незвична морфологія і планіграфія підземних порожнин, яка відрізняється від господарських приміщень XX ст.;
- розміщення об'єктів на рівні третьої надзаплавної тераси схилу;
- перепалені та закопчені елементи стін і склепіння в об'єктах 1 і 2;
- подібні розміри порожнин 1, 2 і 5;
- наявність нехарактерних для пізніх споруд округлих пазів для дерев'яних конструкцій у стіні об'єкту 2.

Отже, гіпотетично підземні споруди 1—3 можуть бути датовані серединою XVII ст. і пов'язані із замчищем і церквою Богдана Хмельницького. Найімовірніше, споруди були пов'язані з виробництвом і промислом, про що свідчить перепал і кіптява з фрагментів стін і стелі. Не виключене їх використання в якості льохів, а на пізньому етапі — в якості копалень глини. Остаточну відповідь щодо призначення і датування підземних порожнин можуть дати лише комплексні археологічні дослідження.

5. Зв'язок підземних порожнин 1—3 зі спорудою Іллінської церкви на цьому етапі досліджень не знайшов підтверджень. Порожнина 1, за описом Г. Н. Логвина, мала довжину більше 5 м. Порожнини 2 і 3 мають довжину до 7 м і продовжень ходів візуально не простежено. Єдиним моментом, що пот-

ребує уточнень, є незвичний поворот порожнини 2 у південно-західному напрямку, в бік храму. Генеза цього повороту не з'ясована. Він міг з'явитися внаслідок вивалу стін і стелі, однак, не виключено, що це штучний поворот. Остаточну відповідь щодо наявності / відсутності зв'язку між об'єктом 2 і церквою може дати повна розчистка останнього від завалів і наносів.

6. Порожнини 4, 5 представляють інтерес як приклад місцевої традиції освоєння підземного простору у XX ст. Зауважимо, що морфологія цих підземних порожнин не знаходить повних аналогів у вітчизняній спелестології. Вони є оригінальними пам'ятками, що представляють інтерес для української етнографії, спелестології, історії і народної архітектури.

7. Порожнини 1—3, з великою ймовірністю, відносяться до середини XVII ст. Не зважаючи на просту планіграфію і морфологію, повні аналоги подібних споруд нам також невідомі. Домінуючим типом порожнин, закладених у лесовидних суглинках, на території Черкащини є галерейні об'єкти з коробовим, півциркульним склепінням, ширина яких не перевищує 1,2—1,6 м. Для порожнин 2 і 3 середня ширина становить 2 м і більше. Зважаючи на повідомлення Г. Н. Логвина про знахідки (ймовірно, в підземеллі на місці сучасного провалу 1) будівельної кераміки, шлаку і вертикального отвору-димаря, розчистка завалів цих споруд є доволі перспективною і може дати цікаві та важливі результати.

Л. Кармазіна, С. Очеретний, Ю. Болтрик, О. Пробийголова, А. Корж

ГОРОДИЩЕ ЛИСУХА — ЧЕТВЕРТИЙ СЕЗОН РОБІТ

Канівська експедиція ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАН України (керівник Ю. В. Болтрик) провела четвертий сезон робіт на городищі Лисуха поблизу с. Бучак Канівського р-ну Черкаської обл.

До початку масштабних робіт на ділянці гори були закладені три траншеї. Траншеї 1/II, 3 і 4 не містили знахідок, а в котлованах траншей 1/1 і 2 зафіксовані плями об'єктів 1—4.

Розкоп загальною площею 2112 м^2 було закладено навколо траншей, він отримав назву Північний (N; рис. 1). Довгою стороною він орієнтований за лінією схід—захід і витягнутий від центру гори в напрямку західного схилу із залишком укріплень. Оскільки ця територія сильно залісена, то на першому етапі розкоп утворюють окремі ділянки різної конфігурації з таким найменуванням: A, B, C і D. Його північний край проходить вздовж краю площадки, за якою починається схил, штучно утворений у результаті робіт землерийної техніки в 1980-х рр. Південно-східний край межує із Центральним розкопом (C) 2016 р., а південно-західний край виходить на Західний розкоп (W) 2017 р. (рис. 2). Поверхня майданчика в більшій частині перепланована у 1980-і роки і порізана траншеями Другої світової війни.

Основна частина знахідок зосереджена в шарі 0,3—0,5 м від рівня сучасної поверхні. Культурний шар в західній і південній частині розкопу зафіксовано з глибини 0,1 м до 0,2 м, вздовж краю гори він відсутній. Датуючим матеріалом виступають різночасові індивідуальні артефакти, які стратиграфічно не розшаровуються. Це підв'язні двочленні фібули, два срібні денарії часів правління Марка Аврелія і Антоніна Пія (рис. 3), деталі поясних пряжок, які утворюють хронологічну групу IV—V ст. Так само виявлені і нечисленні знахідки скіфського часу V—IV ст. до н. е.

На відкритій площі зафіксовано 33 об'єкти і два поховання. Дев'ять плям об'єктів локалізовано і законсервовано до теплої пори наступного сезону.

Об'єкти 5, 17 і 30 за знахідками світлоглиняних амфор з Гераклеї Понтійської попередньо датуємо в межах I—III ст. Об'єкт 17 інтерпретовано як житло із заглибленою конструкцією. В плані котлован цього житла має форму подібну до прямокутника, його площа 14,5 м^2 опущена в материковий шар на 0,8 м. Із заходу влаштовано сходинку на глибині 0,3 м від рівня виявлення. У центральній частині котловану, на рівні підлоги розчищено залишки вогнища. Об'єкт 30 являє собою яму з неглибокими підбоями. Заглиблення до 0,4 м від рівня виявлення виконувало функцію ями-схрону. Заповненню всіх згаданих об'єктів — шару мішаного ґрунту сірого кольору — притаманна відсутність вугликів і печини, які неодноразово фіксувались на городищі.

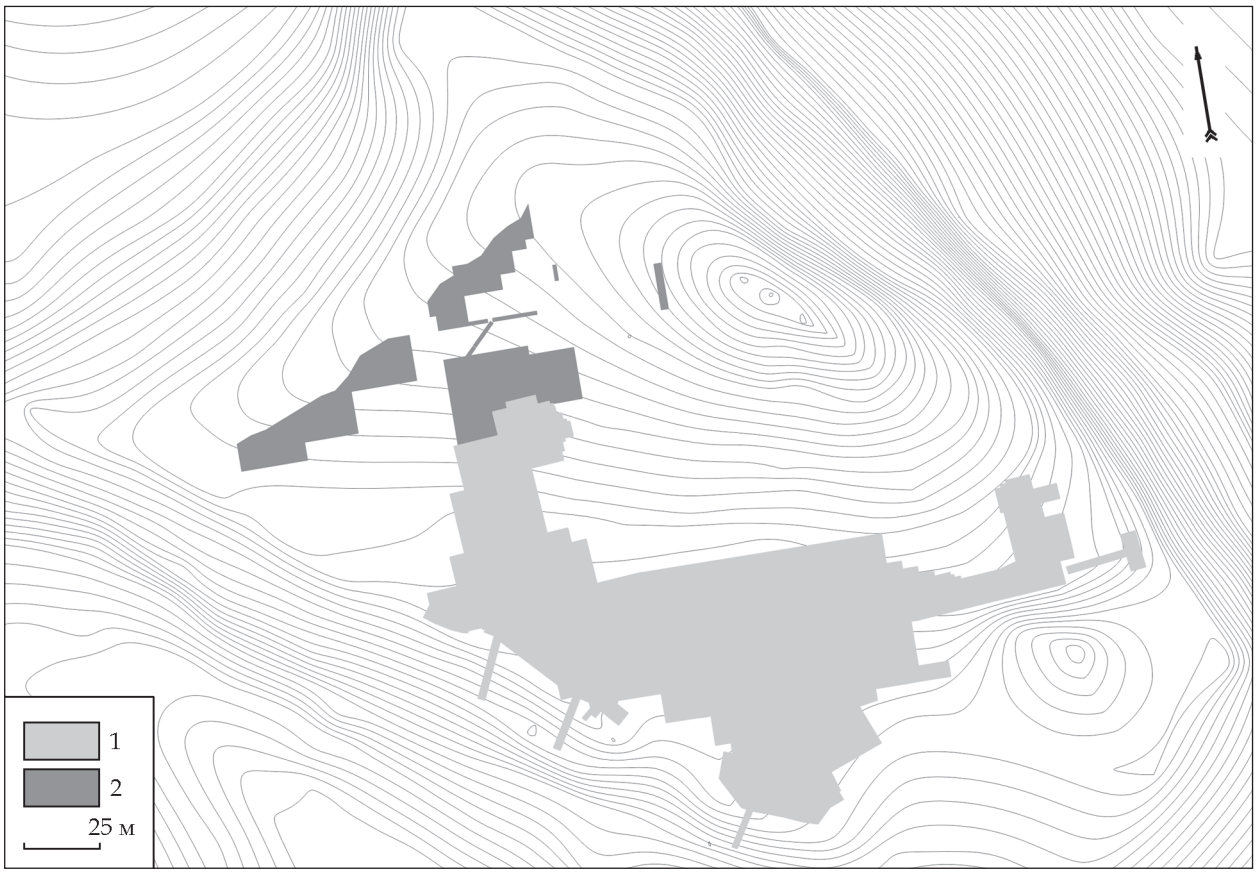

Рис. 1. Загальний план дослідженої ділянки городища Лисуха: 1 — досліджена площа в 2016—2018 рр.; 2 — площа розкопу Північний (N)

Інші об'єкти житлово-господарського і невизначеного призначення, досліджені на площі розкопу Північний, відносимо до пізньоримського часу.

Об'єкти 12, 15, 27 і 31 являють собою житлові споруди із заглибленою конструкцією. В плані котловани об'єктів мають форму подібну до прямокутної, з округлими кутами, які орієнтовані за сторонами світу. Об'єкт 12 влаштовано в піщаному шарі, а його південно-західна частина пошкоджена пізнім перекопом. Житло 27 не вдалося повністю дослідити тому, що над його південною половиною розміщене велике дерево. У житлах, окрім об'єкта 31, є опалювальний пристрій у вигляді печі-ніші. В об'єкті 12 під черінню розчищена викладка камінців пісковику, а в об'єкті 27 цей простір заповнений фрагментами ліпного посуду з округлим корпусом. У верхньому шарі заповнення котлованів жител трапляються частини горілих колод і лінзи пропеченого ґрунту. Вони є залишками наземних конструкцій споруд, які були знищені внаслідок пожежі. Виявлений посуд також залягав у верхніх шарах заповнення, переважно на боку, перекритий шаром з вугликами і печиною.

Рис. 2. План розкопу Північний (N). Умовні позначки: 1 — досліджений об'єкт; 2 — виявлений об'єкт; 3 — поховання; 4 — вогнище; 5 — піч; 6 — траншея

Рис. 3. Срібні денарії з розкопу Північний: 1 — Марка Аврелія, об'єкт 14, ; 2 — Антоніна Пія

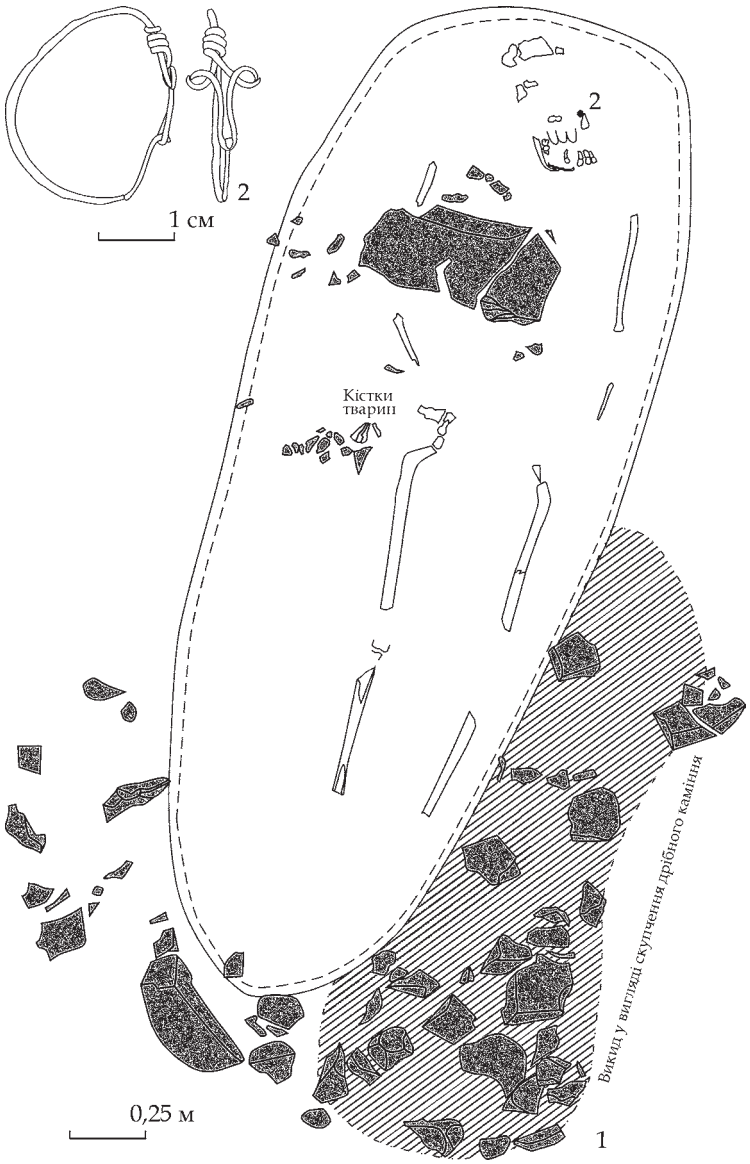

Рис. 4. Поховання 8: 1 — план; 2 — сережка з бронзового дроту. Умовні позначки: I — каміння, II — кістки тварин, III — сережка, IV — викид у вигляді скупчення дрібного каміння

Господарські комплекси представлені відкритими вогнищами (об'єкти 18, 23, 25) літніми кухнями (об'єкти 14, 29, 33), ямами-схронами і смітниками. Відкриті вогнища містяться на рівні денної поверхні і простежені у вигляді лінз обпаленого материку, які мають діаметр близько 0,8 м. Їх робоча поверхня в об'єктах 23 і 25 додатково промащена глиною. Приміщення для приготування їжі можна розділити на дві групи. Перша утворена спорудами 14 і 33, в основі конструкції яких лежить піч-ніша (або декілька печей) і припічний простір. Заповнення котлованів дуже гумусоване, з вкрапленням дрібних вугликів, шматочків кальцинованих кісток поблизу печей. Об'єкт 29 на противагу кухням з печами, має слабко заглиблену конструкцію. У плані вона мала неправильну підпрямокутну форму. У середній частині західного борту котловану розчищено залишки вогнища. На підлозі містилися розвали восьми керамічних посудин і біконічне глиняне пряслице. Виявлено п'ять ліпних горщиків кухонного призначення, сильнопрофільовану ліпну миску, дрібний кубок біконічної форми і кружальний сироглиняний горщик. Посудини лежали на боку, в два ряди, по осі схід—захід, миска — вінця донизу.

Об'єкти 19 і 22 заглиблені в пісок сірого кольору. Мають неправильну округлу форму. У їх заповненні виявлені кістки тварин і каміння. Їх хронологічна приналежність невизначена через брак датуючого матеріалу.

Поховання за обрядом інгумації виявленні в різних частинах городища. Вони мають північну орієнтацію, небіжчиків поклали випростано на спині. Стан збереженості задовільний, є довгі кістки і уламки черепів. Поховання 7 розчищене в північно-західному куті об'єкта 12, нижче рівня його долівки. Права частина могильної ями і кістяка пошкоджені пізнім перекопом. Супровідні речі відсутні. Поховання 8 знаходилось у східній частині Північного розкопу, неподалік від вершини гори. Яму зафіксовано на глибині 0,5 м від рівня сучасної поверхні. Її контур простежено в шарі сірого піску. Вздовж південно-східного і південного країв ями міститься викид у вигляді скупчення шматків пісковику різних розмірів (рис. 4: 1). Каміння зафіксовано і в могилі.

Зауважимо, що в цій частині гори Лисухи світло-сірий пісок разом зі шматками пісковику середніх розмірів є материковою породою. Не виключено, що це каміння могли використати для надмогильного горбика.

Цікавою в похованні 8 є знахідка сережки біля лівої скроні небіжчика. Сережка згорнута з тонкого бронзового дроту, мала застібку у вигляді гачка і петлі. Дугу петлі завершують два кільця, що утворюють поперечну «вісімку» (рис. 4: 2). Своєю схемою виріб є подібним до пари бронзових сережок з поховання 9/1 скіфського могильника поблизу с. Глинне біля Тирасполя. Декор з «вісімок» є невід'ємною рисою фібул середньолатенської схеми III—II ст. до н. е. Тому і дротяні сережки подібних або близьких схем відомі на пізньоскіфських пам'ятках на Нижньому Дніпрі (Золота Балка, Червоний Маяк) і в Криму (Беляус, Усть-Альмінський могильник).

Наявність окремих поховань відома на городищах пізньоскіфського часу Криму. Припустимо, що і населення городища Лисуха переживало такі періоди, коли ховати своїх небіжчиків поза межами укріплення було небезпечно.

О. Корвін-Піотровський, Е. Овчинников, Д. Черновол, І. Радомський, Д. Желага, В. Чабанюк

ДОСЛІДЖЕННЯ ТРИПІЛЬСЬКОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ ІА НАН УКРАЇНИ 2018—2019 рр.

У 2018—2019 рр. Трипільська експедиція ІА НАН України продовжила дослідження поселення-гіганта на землях Тальянківського агротехнічного коледжу в с. Тальянки Тальнівського р-ну Черкаської обл. Пам'ятка відноситься до томашівської локальної групи Кукутень—Трипілля (етап СІ, перша чверть IV тис. до н. е. калібр.). Як і в попередні роки, роботи проводили завдяки гранту, наданому фондом «Search Foundation» (США). Крім авторів, у роботі експедиції брали участь Н. О. Шевченко (мінерало-петрографічні дослідження), С. Г. Виклюк (камеральна обробка матеріалів), студенти-практиканти і волонтери з Уманського педагогічного університету ім. П. Тичини (керівники С. О. Біляєва, А. В. Шауренко, О. В. Бойко), Національного університету «Києво-Могилянська академія» (керівник Д. А. Король), Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького (керівники А. І. Касьян, Л. Г. Лисиця, М. В. Захарченко, О. М. Абразумова).

Трипільською експедицією з 2011—2012 рр. реалізується багаторічна програма, яка базується на даних, отриманих за високоточними геомагнітними планами. Програма включає два основних напрямки:

— археологічна перевірка і атрибуція малих та атипових аномалій, які можуть являти собою особливі типи архітектурних споруд і об'єктів;

— широкомасштабне польове дослідження окремих структурних планіграфічних одиниць поселення-гіганта Тальянки, які акумулюють у собі об'єкти різних типів, призначення, конструкцій як відображення окремих груп общини.

Дослідження 2018—2019 р. проходили в північній, найбільш забудованій частині поселення (рис. 1).

Відповідно до першого завдання програми було обрано нетипову аномалію вісімкоподібної форми, яка належала до групи наземних будівель, що перпендикулярно (відповідно орієнтації будівель) прилягала до однієї з радіальних «вулиць» зі східної сторони. Об'єкт належав до території внутрішньої забудови поселення, знаходячись практично на межі з незабудованою частиною поселення. Для його дослідження в 2018 р. закладений розкоп XXIV.

Відповідно до другого завдання програми обрано окрему групу аномалій, що виокремлюються як планіграфічно-структурний комплекс завдяки розривам у забудові єдиної лінії зовнішнього контуру південно-західної частини поселення. Комплекс, до якого входять рештки наземних будівель, малих і заглиблених об'єктів, отримав умовну назву «Сім'я гончаря 2». Для його дослідження закладений розкоп XXV (2018—2019 рр.).

За два роки розкопані: житлові об'єкти комплексу — площадка 53 (2018—2019), площадка 54 (2019); виробнича споруда — гончарний горн «G» (2018), господарчо-виробничий комплекс заглиблених об'єктів — котлован 3

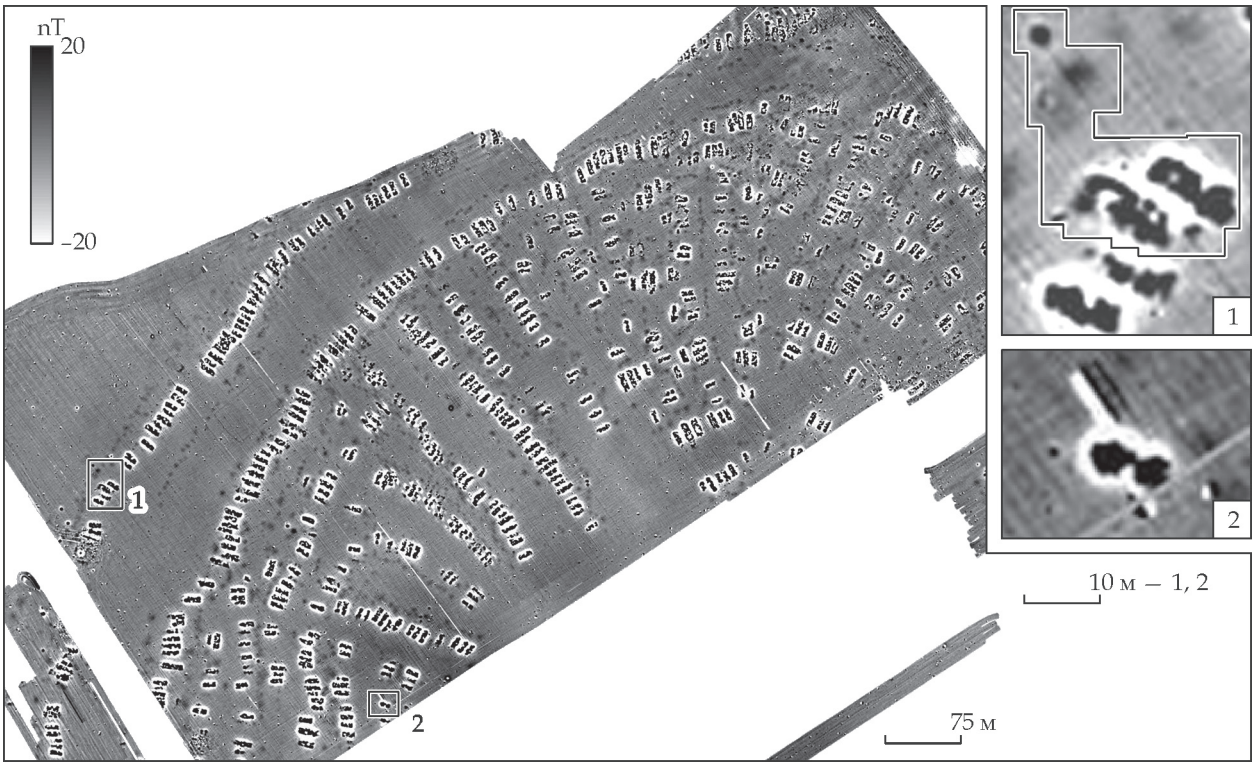

Рис. 1. Тальянки, північна частина поселення, геомагнітна зйомка 2012 р., дослідження 2018—2019 рр.

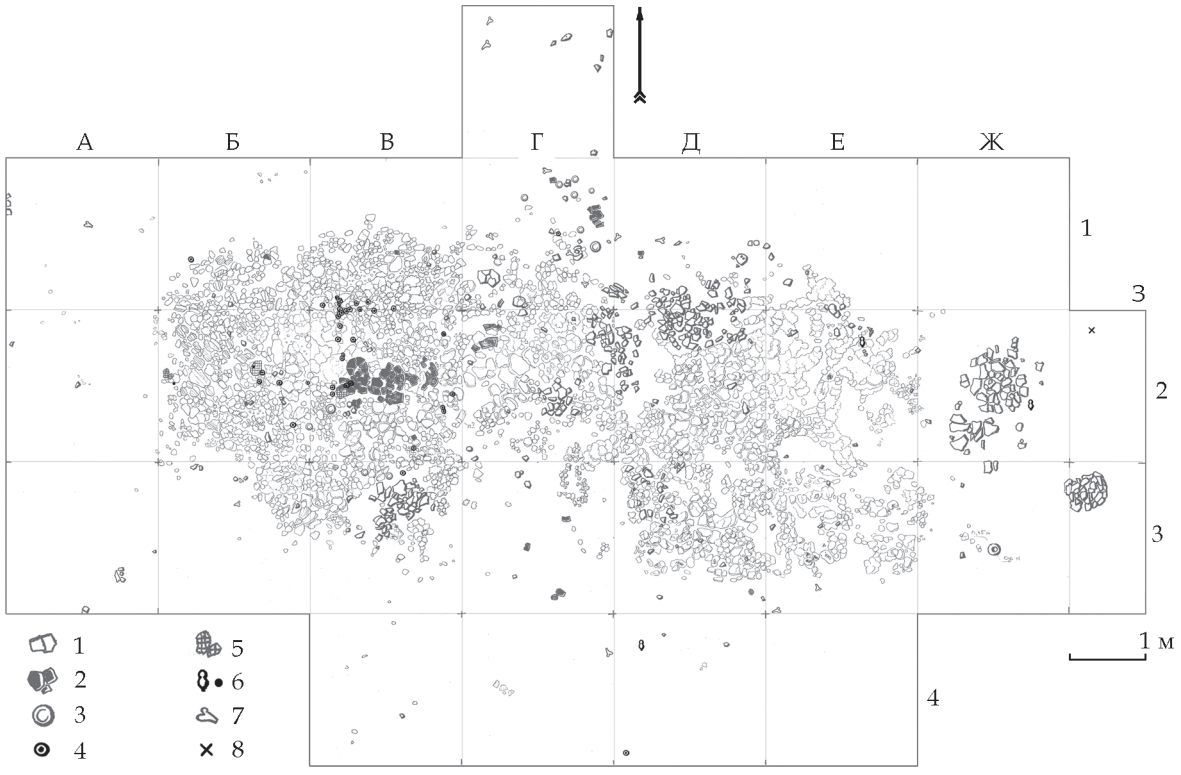

Рис. 2. Тальянки 2018, розкоп XXIV, площадка 52. Умовні позначки: 1 — розписна кераміка; 2 — кухонна кераміка; 3 — цілі посудини; 4 — відтяжки глиняні; 5 — камені; 6 — пластика; 7 — кістка; 8 — кремінь

(2018—2019). Група цих об'єктів розташована по сусідству з раніше розкопаним комплексом «Сім'я гончаря 1».

Загальна площа розкопу XXIV становила 108 м^2, розкопу XXV — близько 420 м^2.

Розкоп XXIV (рис. 2).

Площадка 52 представляла собою масив обпаленої обмазки видовженої в плані форми, без правильних геометричних обрисів. Довгою віссю вона орієнтована по лінії захід—

схід. Форма споруди, ймовірно, прямокутна, розміри 10 × 4 м.

Виділяються дві ділянки з щільним заляганням будівельних залишків — західна і східна. Між ними простежується лакуна 2 × 1,5 м ближче до південної, повздовжньої стіни будинку. Маємо лакуни і менших розмірів. Випал площадки дуже нерівномірний — вся південна сторона майданчика має ознаки зниження температури, з північно-західного боку зафіксовані ділянки з сильним ошлакуванням. У верхніх нашаруваннях площадки, на західному закінченні, зафіксовані залишки стіни розміром 2,0 × 1,2 м. Фрагменти лежать догори відбитками горизонтального переплетіння тонкої щепи, підквадратної в перетині.

«Платформу» презентують масивні шматки обпаленої глини з домішками полови і відбитками колотої деревини (ширина плах 14—15 см). Товщина шару глини від 7 до 9—10 см. Фрагменти розшаровуються на три шари. Низ дуже грубо вирівняний, перекритий підмазкою 1—2 см завтовшки, і зверху зовнішньою ретельно загладженою підмазкою 0,4—1,0 см. Маємо один фрагмент основи платформи зі слідами ошлакування знизу. У будівельний розчин «платформи» іноді потрапляли цілі зерна злаків і дрібні фрагменти кераміки. У межах великої лакуни по центру будівлі, біля південної довгої сторони, зафіксовані розрізнені фрагменти «плитчастої» обмазки без домішок полови, які за складом аналогічні матеріалу черенів печей. У східній частині будівлі знайдено кілька розрізнених фрагментів «плитчастої» обмазки 4 см завтовшки з облицюванням, що належали, можливо, вівтарю. Окремі фрагменти елементів інтер'єру з облицюванням зафіксовані біля входу в житлове приміщення (поріг?) і біля північної поздовжньої стіни (подіум?).

Виявлені розвали і цілі форми розписних посудин. Вони концентруються в житловому приміщенні біля північної поздовжньої стіни (подіум?) і поруч з лакуною. У сінях, по центру, знаходилися чотири розвали кухонних горщиків з зооморфними наліпами. Тут знайдена і розписна кераміка, зокрема ціла амфора, а також скупчення відтяжок ткацького верстата. За межами площадки зі східної (тильної?) сторони знайдені розвали великих розписних посудин і тонкостінний кубок, біля північної поздовжньої стіни концентрувалися сім кубків. Крім посуду, на площадці та за її межами знайдені предмети пластики (три антропоморфні фігурки, два диска), а також виріб з кременю і уламки зернотерок.

Аналіз будівельних решток площадки 52 дозволяє припустити дві інтерпретації. Перша — це стандартний житловий будинок, в якому, по суті, не зберігся інтер'єр — лава, жертовник, піч (на її місці залишилася лакуна). За другою інтерпретацією — це дочасна господарсько-виробнича споруда. Вхід у таку будівлю міг знаходитися посередині довгої південної сторони будинку.

Розкоп XXV (рис. 3).

Площадка 53 довгою віссю була орієнтована за лінією захід—схід з ухилом з південного сходу на північний захід на 16°. Розміри будівлі 53 17 × 6 м, входом орієнтована до центру поселення. Довжина житлового приміщення становила 10 м. Вхідна частина 7 м завдовжки складалася з двох приміщень: сіни / робоча кімната — 3 × 6 м, прибудова / сіни — 4 × 6 м.

У житловому приміщенні розташована піч розмірами 3 × 2,8 м. Черінь складався з чотирьох шарів підмазки. Зафіксовано вертикально стоячі елементи склепіння і фрагмент орнаментованого устя печі. Орнамент нанесено у вигляді трьох паралельних косих ліній. Припічок мав розміри 1,7 × 0,5 м і складався з трьох шарів підмазки. Вівтар і подіум були в дуже зруйнованому стані, поріг також практично не зберігся. У сінях / робочій кімнаті, можливо, знаходилося корито, що опосередковано підтверджується розміщенням тут зернотерки. У прибудові / сінях виявлено рештки відмостки (площа близько 0,9 × 0,7 м), і велика кількість посуду.

На рівні переходу із сіней / робочої кімнати до житлового приміщення виявлено підмазку підлоги глиною і сліди від опорного стовпа.

Скупчення знахідок локалізуються в конкретних частинах будинку: в прибудові / сінях, де виявлена найбільша кількість розвалів і цілих форм посуду, з південного боку, в районі подіуму, і в найвіддаленішому від входу, південно-західному куті житлового приміщення.

За своїми параметрами житло 53 найбільше в групі і загалом аналогічне житлу 47 у комплексі «Сім'я гончаря 1».

Площадка 54 розміром 12 × 4 м розташована паралельно до площадки 53, на відстані двох метрів від неї. Будівля була розподілена на вхідне і житлове приміщення. Ця площадка від попередньої відрізнялася наявністю нівелюючого «плитчастого» шару, який повністю покривав підлогу житлового приміщення. Цей шар виконаний з глини без домішок полови і подібний до нівелюючих шарів, властивих таким конструкціям як вівтар. Довжина житлової частини становила 8 м, вхідної — 4 м. Вхід у житло був зі східної сторони.

У житловій частині знаходилася піч у дуже зруйнованому стані, розмірами 2,6 × 2 м,

черінь якої складався з двох шарів підмазки. Навпроти печі було корито розмірами 1 × 0,7 м, яке є фактично продовженням подіуму. Припічок і подіум збереглися фрагментарно. Вівтар мав округлу форму діаметром 1,2 м, складався з чотирьох шарів. Від порогу залишився лише верхній пофарбований шар облицювання. У сінях, можливо, знаходилось робоче місце (корито?), яке визначене за розміщенням зернотерки.

За межами будівлі, з протилежної від входу торцевої західної стіни, знаходилась відмостка з установленими поруч з нею великими зернотерками.

Площадка 54 відрізнялася меншою кількістю знахідок, скупчення кераміки локалізувалися в сінях і, в меншій кількості, напроти печі в житловому приміщенні. Проте, великі скупчення різних категорій матеріалів (зернотерки, знаряддя з кістки і рогу, кераміка) виявлені за межами площадки, праворуч і ліворуч від входу. До унікальних знахідок належить верхня половина великої антропоморфної статуетки — зображення жінки з реалістично проробленими рисами. Вона була знайдена біля південно-східного кута будівлі (рис. 4: 1).

Горн мав конструкцію подібну до вже досліджених у Тальянках горнів (напр., горн «F», 2015) підпрямокутний, з одним «козлом», двома топковими каналами, зі складною системою продухів і стінами, що побудовані з каміння, глини і фрагментів керамічного посуду.

Максимальні розміри горну: довжина — 1,85 м, ширина — 1,60 м. Форма в плані підквадратна, із заокругленими кутами. Горн мав дві камери, що знаходились одна над одною. Верхня камера — опалювальна, нижня — топкова. Нижня камера розділена на два канали підпорною перегородкою («козлом»), яка підтримувала теплопровідно-розподільний блок («черінь») 8 см завтовшки. Дно каналів вимащене кількома шарами глини; верхні шари мають золисту структуру. «Козел» викладений з каменів, замащених глиною, перемішаною з фрагментами керамічного посуду. Для створення більш стійкої форми в якості облицювання використані фрагменти посуду. Максимальна товщина «козла» становила від 28 до 36 см. Теплопровідні канали-продухи трубчасті, округлої в плані форми. Маємо чотири великі продухи, по два над каналами топкової камери. Діаметр продухів посередині — 19—22 см, по верху вони розширені до 30—42 см у вигляді розтрубів. Всередину двох найбільших продухів вставлені камені на всю товщину продуху. Зафіксовані також залишки чотирьох продухів, менших за розмірами (діаметр 13—17 см). Вони знаходились у торці конструкції, біля задньої західної стінки. У основу стінок горну були закладені камені, замащені глиною, перемішаною з фрагмен-

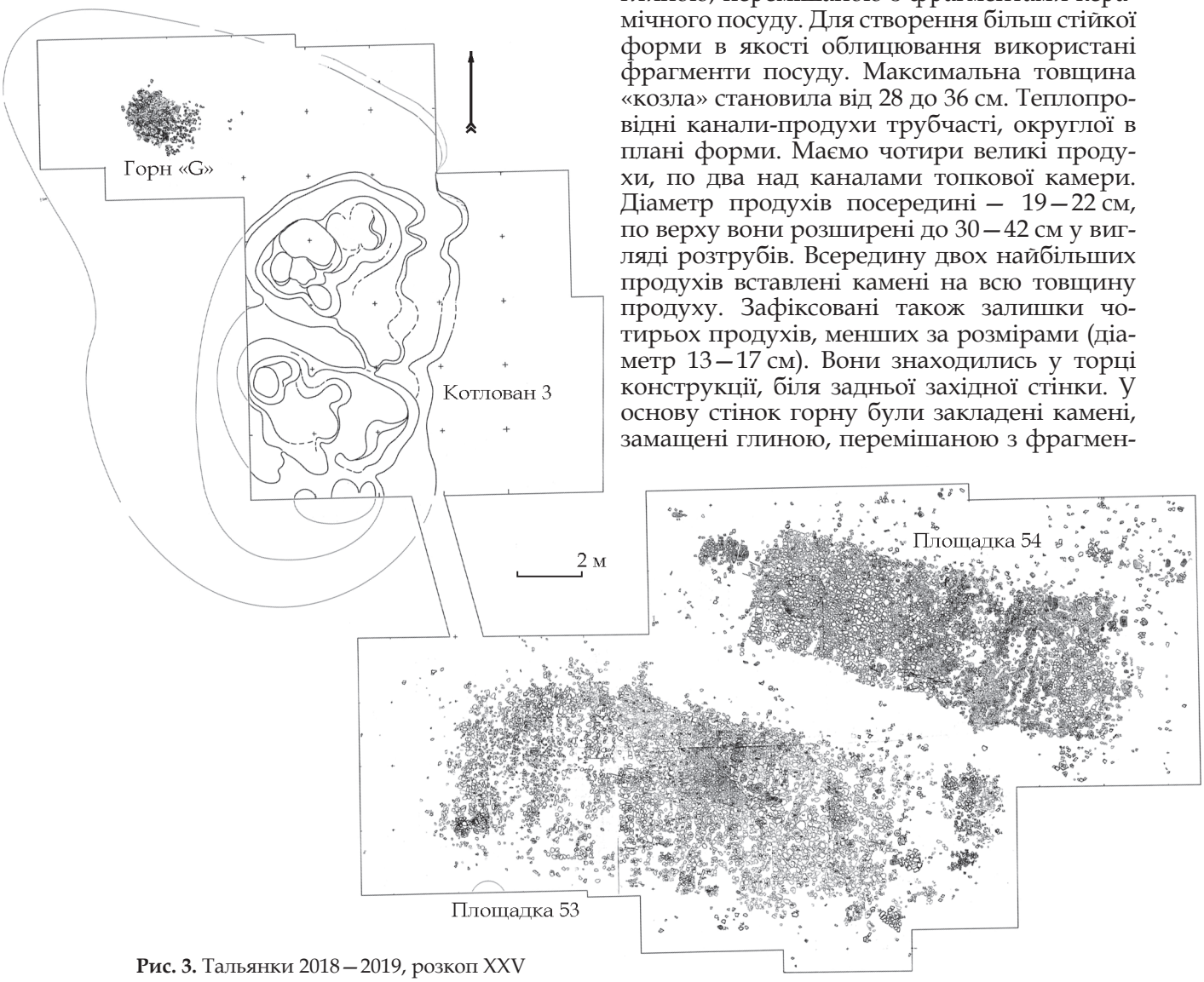

Рис. 3. Тальянки 2018—2019, розкоп XXV

тами кераміки. Ширина стін коливається в межах 35—45 см. Залишки склепіння перекривали всю конструкцію згори. Вони збереглися у вигляді шматків шлаковатної обмазки, іноді з припаяними черепками, і ошлакованих фрагментів кераміки, які, ймовірно, виступали своєрідним каркасом склепіння.

Перед устям горну зафіксоване невелике заглиблення, в самому усті знайдено кілька фрагментів кісток тварин.

Котлован 3 розташовувався за лінією наземних будинків з напільного боку поселення, між крайнім житлом комплексу «Сім'я гончаря 2» та горном і за 10 м на північний захід від площадки 54. Розміри об'єкта близько 12 × 8 м. Виділено два великих заглиблення, між якими залишена перегородка шириною до 1 м, що по верху була додатково укріплена глиною. Відмінністю цього котловану є ступінчаста форма дна з серією малих заглиблень. Поступове пониження дна йшло в західному і північно-західному напрямках, тобто з боку лінії житлових будинків. Найбільш глибока частина північного заглиблення (2,4—2,6 м) була розділена на три відсіки, загальна площа яких становила 2,5 × 2,0 м. Найглибша частина південного заглиблення (2,7 м) мала циліндричну форму (діаметр близько 0,8 м), з вирізаною сходинкою для спуску. Конфігурація заглиблень котловану і спрямованість у бік наземних будівель пов'язує їх, насамперед з житлами. Використовувалися вони, мабуть, періодично для вибирання і підготовки місцевої глини, передусім, для будівельних потреб.

Рис. 4. Тальянки 2018—2019, розкоп XXV: 1 — антропоморфна статуетка; 2 — модель житла

У заглибленнях котловану і на прилеглій площі знайдено велику кількість кераміки, кам'яні та кістяні знаряддя праці, пластика, зокрема модель житла (рис. 4: 2), фрагменти великих антропоморфних і зооморфних статуеток, моделі санчат. У північному заглибленні, що прилягає до горна, сконцентровані також відходи гончарного виробництва — шлаковатні фрагменти склепіння горна і велика кількість кераміки. Заповнення південної частини котловану більше нагадує смітник.

Відзначимо, що комплекси заглиблених об'єктів (котловани) є однією з структурно-функціональних складових трипільських поселень-гігантів. За даними планіграфії ряди наземних будівель завжди супроводжуються лініями заглиблених об'єктів. Повністю котловани розкопані в Тальянках у північно-західному секторі поселення: котлован 1 у 2003—2006 рр., котлован 2 у 2012—2017 рр., котлован 3 в 2018—2019 рр. Як показують наші дослідження, ями-котловани, первинне виникнення яких справедливо пов'язують із спорудженням будинків, повторно могли використовуватися і в інших виробництвах, зокрема в керамічному. Як відомо, гончарні горни, відкриті відносно нещодавно, споруджувалися здебільшого поруч із заглибленими об'єктами.

Проведені в 2018—2019 рр. дослідження ставлять перед Трипільською експедицією завдання подальшого вивчення комплексу «Сім'я гончаря 2» в наступному році.

Б. Магомедов, С. Діденко

ДОСЛІДЖЕННЯ ЧЕРНЯХІВСЬКИХ ПАМ'ЯТОК

Легедзинська Черняхівська експедиція ІА НАН України продовжила роботи в Черкаській обл., а саме: дослідження могильника черняхівської культури на околиці с. Легедзине Тальнівського р-ну і незаплановані розвідки біля с. Журавка Городищенського р-ну.

На могильнику Легедзине протягом кількох сезонів з 2008 по 2018 рр. досліджено практично повністю його північну частину, де на площі 690 м² відкрито 81 поховання. У 2019 р. роботи було зосереджено в південній частині некрополя. Оскільки проводити розкопки не було можливості, ми обмежилися обстеженням ділянки за допомогою металодетектора для уточнення розмірів пам'ятки, а також, щоб запобігти розкраданню матеріалів нелегальними копачами. Роботи проведено в жовтні на площі 3200 м². На план могильника із застосуванням GPS-навігатора нанесено вісім артефактів. Рідкісною знахідкою є дещо оплавлена монета з отвором для підвішування. Визначено, що це електровий статер Боспорського царства, карбований за часів правління Савромата II близько 196 р. н. е. Вперше в черняхівському контексті виявлені два свинцеві півсферичні пряслиця типів, поширених на античних пам'ятках Північного Причорномор'я. Також знайдені дві пряжки, дрібні злитки срібла і бронзи. Судячи з розміщення знахідок на плані могильника, площа його південної ділянки становить до 1000 м² і може містити до 120 поховань. Незважаючи на датування монети, період використання могильника, встановлений під час попередніх досліджень, залишається незмінним — остання третина III — кінець IV ст.

Під час робіт у с. Легедзине нас повідомили про незаконні розкопки на могильнику в околицях с. Журавка Городищенського р-ну. З'ясовано, що мова йде не про відому пам'ятку південніше цього села (розкопки Е. О. Симоновича 1959—1963 рр.). Нововиявлені могильник і поселення поряд з ним, розташовані на схід від села, отримали назву Журавка 2. Інформатор вказав точні координати знахідок, а також передав нам кілька предметів черняхівської культури, які, за його словами, походили з одного поховального комплексу. Серед них були бронзові фібула і кільцеподібна підвіска з фігурками птахів (качок) типу 2.2 (за Магомедов 2017), залізні речі — уламок меча, відерцеподібна підвіска, ключ і окуття від скриньки. Після виїзду на місце події, навколо залишеної «пошуковцями» ями, ми зробили шурф 2 × 2 м. По краях грабіжницького перекопу зафіксовано незрушені рештки тілопального поховання (№ 1). Крім кальцинованих кісток, знайдено перепалені уламки гончарних мисок черняхівського типу і фрагмент гребня з бронзовою заклепкою. На відстані 1 м на схід виявлено тілопальне поховання 2. У заповненні містилися кальциновані кістки, уламки однієї ліпної і кількох гончарних посудин, фрагменти гребня і скляної посудини.

О. Манігда, М. Джік, А. Борисов, М. Беленко, В. Баранов

ОБСТЕЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК ДАВНЬОРУСЬКОГО ЧАСУ ПОБЛИЗУ с. МИКОЛАЇВКА

У цьому році здійснене обстеження комплексу пам'яток поблизу с. Миколаївка Корсунь-Шевченківського р-ну Черкаської обл. (керівник робіт О. В. Манігда). У роботі розвідувального загону також взяв участь віцедиректор Інституту археології Жешувського університету М. Джік (Micha Dħik).

Метою робіт було з'ясування сучасного стану комплексу пам'яток, більшість яких датується давньоруським часом і перебуває в реєстрі нерухомих пам'яток Черкаської обл. під № 3027. Останній огляд цих об'єктів здійснювався більше тридцяти років тому О. М. Титовою (1987 р.).

Давньоруська частина комплексу пам'яток «Миколаївка» складається із залишків городища Миколаївка 1 (ур. Городок), двох поселень на різних берегах р. Рось — Миколаївка 2 на лівому березі, Миколаївка 3 (ур. Границя Південь) на правому березі — Правобережного ґрунтового могильника Миколаївка 4 і лівобережного курганного могильника Миколаївка 5 (ур. Дубки). До давньоруського часу належить також відрізок лінії Змієвого Валу, що перетинає лівобережне поселення, огинаючи курганний могильник. До археологічного комплексу «Миколаївка» належать поселення черняхівської культури Миколаївка 3 (ур. Границя Північ) на правому березі та поселення доби бронзи — раннього залізного віку Миколаївка 4Б.

Городище в урочищі Городок вперше описав і графічно зафіксував 1848 р. І. І. Фундуклей. Інформацію про пам'ятку губернатор, ймовірно, запозичив з рукопису М. Грабовського, опублікованого окремим виданням 1850 р. Городище описане як земляне укріплення, обведене двома високими валами і пов'язане з місцем розташування табору військ Богдана Хмельницького. В. Б. Антонович подав інформацію про шестикутне укріплення 188 сажень в окружності і зафіксував знахідки вістер бронзових стріл на його території.

У 1946 р. городище обстежив П. Н. Третьяков і зробив детальний професійний опис. Дослідник зафіксував наявність культурного шару давньоруського часу і залишки валу в західній та південній частині урочища. Форму городища описано як прямокутну. Після відновлення роботи Стеблівської ГЕС у 1952 р. територія городища опинилась на острові серед р. Рось. У 1954 р. В. Й. Довженок обстежив городище і прилегле до нього (частково затоплене) лівобережне селище. На городищі було закладено траншею 5 × 1 м. У 1956 р. дослідник повернувся до дослідження цього археологічного комплексу. Роботи здійснювались на території селища і правобережного ґрунтового могильника. У шести траншеях досліджено 24 поховання давньоруського часу. Складено план археологічного комплексу. Городище обстежував В. Й. Довженок у 1973 р. і М. П. Кучера в 1980 р. Останній, у зв'язку з дослідженням Змієвого валу, 1981 р. здійснив розкопки на лівобережному селищі. Також досліджено кілька курганів на лівобережному могильнику. З комплексу пам'яток походять кілька предметів озброєння і побуту (вістря стріл, сокира), які знаходяться у фондах Корсунь-Шевченківського державного історико-культурного заповідника і Черкаського міського археологічного музею Середньої Наддніпрянщини.

У 2019 р. авторами повідомлення оглянуто залишки городища Миколаївка 1 (ур. Городок). На момент обстеження на острові не залишилось жодних видимих ознак оборонних конструкцій. Ймовірно, в південно-західній частині зберігся кут (бастіон?) городища. Територія сильно поросла кущами. У смузі розмиву на південному і південно-західному березі острова зібрано фрагменти давньоруської кераміки XII—XIII ст. і кілька фрагментів ліпних посудин доби бронзи — раннього залізного віку. Північно-східний край острова густо поріс очеретом.

Поселення Миколаївка 2 на момент обстеження було повністю задерноване. Значна його частина, особливо вздовж русла річки, поросла деревами і кущами. Південна частина пам'ятки розмічена як приватна ділянка, на північній околиці пам'ятки влаштовано громадський пляж.

Лінія Змієвого валу в районі селища візуально не фіксується. Місце курганного могильника Миколаївка 5 (ур. Дубки) на разі знаходиться між територіями баз відпочинку. Простір поріс густими хащами. Слабо помітні курганоподібні підвищення візуально майже не фіксуються.

На правому березі р. Рось обстежено поселення Миколаївка 3 (ур. Границя Південь). Зібрано підйомний матеріал в зоні розмиву і на свіжозораній поверхні пам'ятки. Виявлена кераміка давньоруського часу датується в межах XI—XII ст.

Обстеження, проведені на безкурганному могильнику Миколаївка 4, дозволили більш точно локалізувати його місцезнаходження за знахідками кісткових решток. Пам'ятка виявилась багатошаровою. На дюноподібному пагорбі першої надзаплавної тераси, на якому розташовано могильник, зібрано фрагменти ліпних посудин доби бронзи, раннього залізного віку (поселення Миколаївка 4Б).

Поселення черняхівської культури Миколаївка 3 (ур. Границя Північ) задерноване лучною рослинністю, місцями заболочене. Унаслідок цього, воно не було обстежене в повній мірі. Збір підйомного матеріалу не здійснювався.

Здійснено низьковисотну аерофотозйомку всього археологічного комплексу за допомогою квадрокоптера (к. і. н. В. А. Гнера).

Обслідування пам'яток вказує на необхідність і перспективність їх наукового дослідження. Водночас, варто звернути увагу на низку загроз, що впливають на стан об'єктів історико-культурної спадщини. Так, на поселенні Миколаївка 3 (ур. Границя Південь) зафіксовано сліди діяльності грабіжників з металодетектором. Усі пам'ятки, прилеглі до річки (Миколаївка 1 ур. Городок, Миколаїв-

ка 2, Миколаївка 3 ур. Границя Південь), зазнають розмиву внаслідок коливання рівня води в резервуарі водосховища Стеблівської ГЕС. Пам'ятки постійно засмічуються побутовим сміттям, частина з них руйнується внаслідок систематичного обробітку ґрунту (Миколаївка 3 ур. Границя Південь, Миколаївка 4, 4Б).

Давньоруська частина цього комплексу пов'язується дослідниками з місцем оселення полонених «ляхів», про що повідомляє Іпатіївський літопис. Наші обслідування частково підтверджують результати попередніх досліджень пам'яток, про це свідчить наявність окремих керамічних форм, що поширені в західноруських землях. Водночас, певні типи кераміки знаходять паралелі в найбільш ранніх пам'ятках Поросся, наприклад, у матеріалах літописного Юр'єва. Дослідження історії виникнення і функціонування давнього населеного пункту давньоруського часу на місці комплексу пам'яток «Миколаївка» важливе для розуміння процесу давньоруської колонізації Поросся.

Т. Нераденко

ДОСЛІДЖЕННЯ ЖИТЛОВО-ГОСПОДАРСЬКОГО КОМПЛЕКСУ НА ПІВНІЧНІЙ ОКОЛИЦІ ПОСЕЛЕННЯ МОЛЮХІВ БУГОР

У цьому сезоні розкопки відомого поселення доби неоліту і енеоліту Молюхів Бугор, що розташоване поблизу с. Новоселиця Чигиринського р-ну Черкаської обл., були зосереджені на північній околиці пам'ятки. Саме тут розташовано великий житлово-господарський комплекс, який досліджується нами з 2009 р. У 2019 р. досліджено 76 м^2 площі давнього поселення.

У результаті розкопок 2018—2019 рр., виявлено кілька об'єктів, які входили до складу комплексу, і завдяки яким вже сьогодні можна запропонувати реконструкцію загального вигляду північного житлово-господарського комплексу, що належав до пізнього періоду існування енеолітичного поселення на Молюховому Бугрі.

Отже, розкопками 2018 р. на захід від «рову», що поділяв комплекс на дві частини, виявлено такі об'єкти.

• Продовження великого господарського об'єкту доби енеоліту з розкопу 2010 р., який попередньо визначений як господарська яма доби енеоліту. Але доволі великі розміру об'єкту (більше двох метрів у діаметрі), майже рівні стінки в місці заглиблення в материк приблизно на 70 см, можуть свідчити, що в цьому випадку ми маємо справу, скоріше за все, з невеликою заглибленою спорудою куреневидного типу, поруч з якої виявлена господарська яма.

• Нову господарську яму зі східцеподібними похилими стінками і лінзовидним дном, заповнену великими кістками диких і свійських тварин, великою кількістю енеолітичної пористої кераміки та іншим відповідним інвентарем.

• «Стовпи» від певних конструкцій господарського або житлового характеру, які знаходилися на одній лінії з господарською ямою з попелом 2009 р., що фіксують південну межу культурного шару комплексу з попелом.

• Велике відкрите вогнище, яке розміщувалося в 9 м на північний захід від ями з попелом і, за перепаленим підстелаючим міцним вохристим піском материка, було витягнуте зі сходу на захід приблизно на 3,20—3,30 м. Його ширину встановити не вдалося, бо воно входило в південну стінку розкопу, а шар попелу самого вогнища мав неоднакову потужність — від 12 до 18 см. Можливо, це було не одне, а 2—3 невеликих вогнища, що примикали одне до одного.

• Три господарські ями поблизу вогнища, які мали різну глибину залягання (перша — 70—105/110 см від сучасної денної поверхні, друга — 90/93—150/158 см, третя — 80/90—152 см), що може свідчити про їх різночасовість у рамках пізнього енеолітичного поселення на Молюховому Бугрі, до якого відноситься житлово-господарський комплекс.

У 2019 р. продовжено розкопки комплексу на схід і захід від «рову», що прямує на північний схід і поділяє комплекс на дві частини.

На захід від «рову» виявлено витягнуте, більше ніж 3 метри, вогнище, зафіксоване минулого року, яке мало загальну ширину

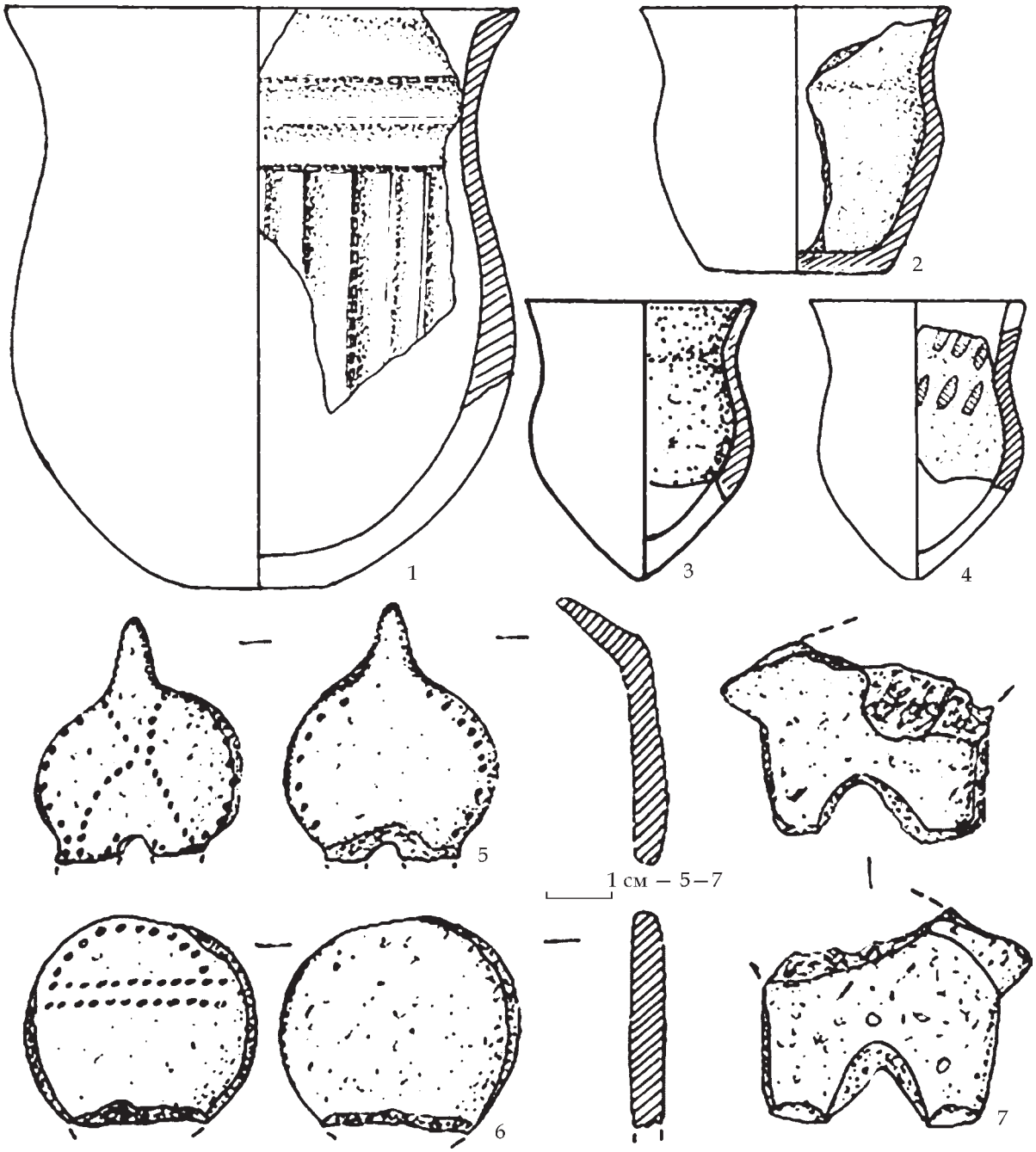

Трипільський імпортний кубок з канелюрами і мініатюрний глиняний посуд з розкопок 2018 р., глиняні пластини з розкопок 2019 р.

140–150 см. Воно входило в західну стінку розкопу, тож його загальну довжину виявити не вдалося. За прошарками міцного попелу і перепаленого вохристого піску під ними зафіксовано ще чотири відкритих вогнища, які мали потужність 21–25 см, витягнуту форму близько 100–120 см завширшки і 200–220 см завдовжки. Між ними розміщувалися шість господарських ям підокруглої і підовальної форм, заповнених кістками тварин, фрагментами енеолітичної кераміки та іншими знахідками. Різна глибина залягання вогнищ і ям, а також перекриття двома вогнищами двох ям без попелу, засвідчують, що виявлені об'єкти, скоріше за все, відносяться до різних періодів існування комплексу.

На схід від «рову» зафіксовано продовження комплексу на південь від дослідженої в 2013 р. його частини, яка за попереднім визначенням могла слугувати коморою для зберігання припасів. Тут на глибині передматерику зафіксовано продовження системи «стовпів», причому їх три паралельні смуги могли бути опорою для стін і покрівлі певної дерев'яної конструкції господарського призначення. Поруч досліджено три господарські ями з енеолітичною керамікою, крем'яним та іншим інвентарем, в одній з яких виявлено

кілька скупчень кісток тварин в анатомічному порядку. Привертає увагу відсутність попелу в культурному шарі та об'єктах цієї частини комплексу. На особливу увагу заслуговує факт розміщення окремих» стовпів» по периметру господарських ям.

Отже, розкопки Молюхового Бугра в 2019 р., разом з результатами дослідження поселення 2018 р., дозволили відкрити і дослідити цілий ряд об'єктів, що належали до північного житлово-господарського комплексу. Його вивчення почалося в 2009 р., коли в «рові», що прямував на північ поселення, була виявлена велика яма, у вмісті якої знаходився попіл, а також звичайні відходи життєдіяльності мешканців поселення — розбитий посуд, відпрацьовані знаряддя, кістки з'їдених тварин. Датування кісток з ями за C^{14} дало час існування об'єкту в межах 3650—3510 рр. до н. е. за каліброваними датами.

Подальшими розкопками північної околиці поселення 2011, 2013, 2018 і 2019 рр. вдалося загалом виявити і дослідити такі об'єкти житлово-господарського комплексу.

• «Рів», що прямував на північний схід поселення, поділяючи комплекс на дві частини; наявність у вмісті «рову» попелу, який скидали в нього з відкритих вогнищ, дозволяє встановити приблизну північну і південну межі комплексу, довжина якого по лінії південь—північ на сьогодні становить понад 14 м, але культурний шар з попелом продовжується на північ, тож подальші розкопки можуть збільшити ці розміри.

• Великий місток через «рів» на дев'яти «стовпах», що з'єднував західну і східну частини комплексу і розміщений приблизно посередині його, та ще два невеликих містка на 4—5 «стовпах», які зафіксовано в 4 і 8 м південніше.

• Три прошарки попелу в культурному шарі комплексу, які утворилися внаслідок перенесення попелу з відкритих вогнищ у західній частині комплексу до «рову»; вони засвідчують, скоріше за все, три періоди в існуванні комплексу в рамках пізнього енеолітичного поселення на Молюховому Бугрі.

• Сліди щонайменше двох невеликих заглиблених споруд куренеподібного типу (діаметром близька 2 м), які розміщені в західній частині комплексу, південніше культурного шару з попелом, між комплексом і підвищеною центральною частиною поселення, яку оперізував «рів».

• Систему «стовпів» на схід від «рову», яка була частиною певної дерев'яної конструкції; причому частина «стовпів» залишила вертикальні, частина — горизонтальні сліди, що може свідчити про існування тут як стін, на яких трималася покрівля, так і підлоги, яка захищала комплекс від води в цій, низинній частині поселення.

• Три господарські ями на схід від «рову», по периметру яких були вкопані «стовпи», неподалік — невелика заглиблена куренеподібна споруда господарського призначення і коричнева смуга на «стовпах», яка або тримала настил, або укріплювала стінку «рову».

• П'ять відкритих вогнища, з яких три залягали приблизно на одній глибині (95/100—123/125 см), а два — нижче (118/120—135/138 см), що мали різну потужність — від 12—18 до 21—25 см і різні розміри: ширину від 100—120 до 140—150 см, довжину від 200—220 до 320—330 см.

• Дев'ять господарських ям поруч з відкритими вогнищами, які мали звичайні підокруглі та підовальні обриси, східцеподібні стінки, що звужувалися до дна; ями розміщувалися на різних глибинах (від 140 до 195 см) і подекуди перекривалися вогнищами, що, скоріше за все, засвідчує різний час існування виявлених відкритих вогнищ і господарських ям у рамках пізнього енеолітичного поселення.

Що стосується матеріального комплексу, то він складається з фрагментів енеолітичної пористої і слабопористої кераміки, переважно з гусенично-шнуровою орнаментацією, невеликого за кількістю крем'яного і кам'яного інвентарю, який до того ж представлений здебільшого фрагментами, сколами і відщепами, поодиноких пошкоджених виробів з рогу і кістки, шматочків перепаленого крупнозернистого граніту, який вважається каменем для вогнища, мушель «уніо», виробів з стінок горщиків — грузил для сітей, глиняної пластики тощо.

Археологічні дослідження Молюхового Бугра будуть продовжені.

С. Очеретний, Л. Кармазіна

РОЗВІДКИ ПОБЛИЗУ КАНЕВА

Розвідки на території Канівського р-ну Черкаської обл. проведені у квітні та серпні 2019 р. Обстежено околиці сс. Бобриця, Студенець (Бобрицька сільська рада), Бучак (Пшеничницька сільська рада). Вони знаходяться неподалік міста Канева, на правому березі Дніпра. Маршрути розвідок пролягали берегами балок і ярів.

Складено два маршрути розвідок. Перший маршрут включав шість пунктів відомих археологічних пам'яток: курганні групи скіфського могильника на околиці села Бобриця, багатошарові пам'ятки в урочищі Середня Гора і у гирлі Довгого Яру, поселення Студенець—Бучацьке, городище Бабина Гора. Метою їх обстеження було визначення стану збереженості пам'яток. Поселення і залишки могильника перебувають під оранкою, їх культурний шар перманентно пошкоджується. Північний схил гори городища зарубинецького часу, страждає від ерозії та вивітрювання. На площі пам'ятки наявні незасипані котловани від розкопів експедиції Є. В. Максимова і М. М. Бондаря. Це становить велику загрозу для культурного шару, який залишився між розкопами.

Другий маршрут прокладений вздовж вершини краю Студенецького яру у північному напрямку від с. Студенець. На цій території виявлено два місцезнаходження і два поселення.

Місцезнаходження 1 локалізоване на відстані 1,4 км у північному напрямку від краю поселення Бучацьке (с. Студенець) у місці, де бере свій початок Студенецький яр, вдовж ґрунтової дороги. Оточене із заходу полем і балкою зі сходу. Підйомний матеріал зібраний із оранки на відстані 400 м вздовж ґрунтової дороги. Зразки дуже фрагментовані. Хронологічна приналежність не визначена.

Місцезнаходження 2 розташоване на північ від с. Студенець, на краю поля, ліворуч від бетонної дороги Бобриця—Бучак. На площі 60 × 30 м зібрано фрагменти стінок ліпного посуду і уламок обробленого каменю. Хронологічна приналежність не визначена.

Поселення Студенець 1 і Студенець 2 знаходяться на схід від верхів'я Студенецького яру і північ від с. Студенець, вище старого сільського кладовища. Студенець 1 зафіксоване вздовж північно-східного краю балки у найвищій точці плато. Локалізоване за 250 м у південному напрямку від місцезнаходження 2. Підйомний матеріал розповсюджений на площі 180 × 90 м. На площі 10 × 10 м за 5 м від балки зафіксовано у великій кількості дрібні фрагменти обпаленої глини із відбитками прутів і фрагменти стінок ліпного посуду. Вони є залишками об'єкта із глиняною конструкцією. Хронологічну приналежність і товщину культурного шару встановити неможливо.

Студенець 2 виявлено за с. Студенець, на краю поля із півдня і лінією електропередач з півночі. Воно знаходиться за 350 м у південному напрямку від поселення Студенець 1. Його площа становить 230 × 140 м. Підйомний матеріал представлений зразками вінець ліпного посуду і фрагментами амфорної тари. Окрім фрагментів ліпного посуду, вся зорана частина всипана осколками снарядів часів Другої світової війни. Вони дають можливість попередньо визначити час функціонування поселення кінцем VI—V ст. до н. е. Територія поселення є улюбленим місцем браконьєрів із металошукачами, майже вся площа зі слідами копанок.

Отримані результати розвідки доповнюють археологічну карту Канівського р-ну. Виявлені археологічні пам'ятки у майбутньому можуть стати перспективними об'єктами для стаціонарних досліджень.

С. Очеретний, Л. Кармазіна, Ю. Болтрик, О. Пробийголова, А. Корж

ПОСЕЛЕННЯ РАННЬОГО ЗАЛІЗА КОСУЛИН ШПИЛЬ II

Починаючи з 2016 р., Канівська експедиція ДП «НДЦ "ОАСУ"» ІА НАН України в межах Пшеничницької сільської ради Канівського р-ну дослідила ряд пам'яток, які опиняються в зоні перспективного будівництва Канівської ГАЕС. Впродовж осені 2018 р. і весни 2019 р. охоронно-рятівні роботи експедиції були зосереджені на поселені доби раннього заліза, що знаходиться за 300 м на південь від городища на горі Лисуха.

Рис. 1. Топографічний план

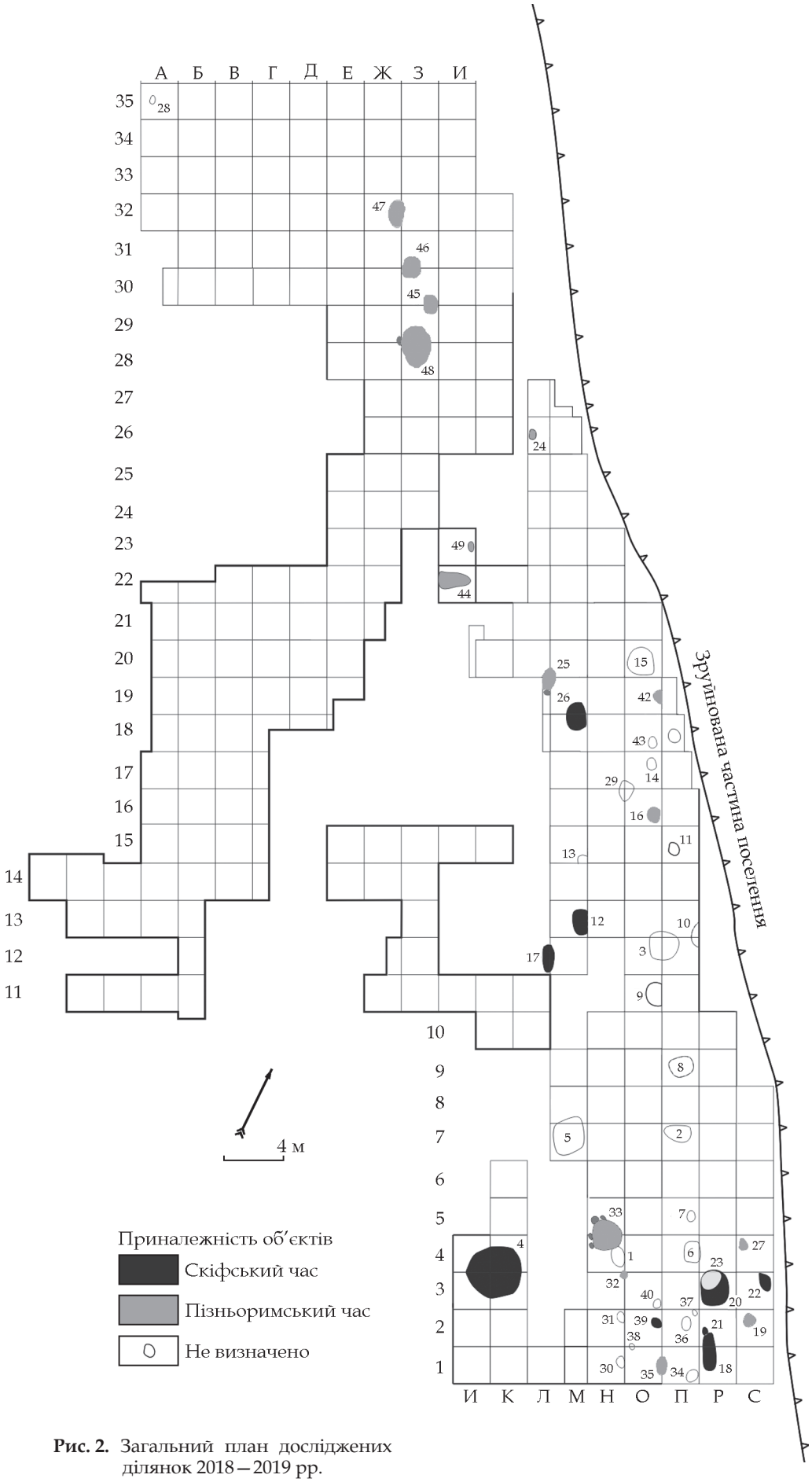

Рис. 2. Загальний план досліджених ділянок 2018–2019 рр.

Поселення розташоване в нижній частині південно-східного схилу «висоти 184,4», що одержала умовну назву Косулин Шпиль II. Воно розміщене під горою, займало мис, що утворився між двох заводнених ярів, які зливалися і впадали в Дніпро. Поселення свого часу відкрив Є. В. Максимов і датував добою бронзи і раннього заліза. Масштабними земляними роботами першого етапу будівництва Канівської ГАЕС, що тривав у 1980-х рр., ділянку було перепланировано: яр засипано, мис підрізано. Повторне обстеження поселення здійснив у 2016 р. Д. П. Куштан.

У процесі дослідження відкрито площу 6272 м². На ній виявлено 49 об'єктів, серед яких наявні житлові, виробничі та господарські комплекси ранньоскіфського (VI—V ст. до н. е.) і пізньоримського часу (IV — початок V ст. н. е.).

Стратиграфічна ситуація на поселенні така: 0—0,25 м — дерн і темно-сірий гумусований супісок, 0,25—0,3 м — чорний сильногумусований супісок; 0,3—0,5 м — бурий супісок; нижче 0,5 м — білуватий пісок і жовта материкова глина. Хронологічні горизонти не виділяються. У деяких місцях знаходяться бульдозерні відвали, залишені ще під час спорудження Канівської ГАЕС у 1980-х рр. Потужність відвалів сягає до 2 м.

Об'єкти ранньоскіфського часу представлені двома житлами-землянками (об'єкти 17, 20), трьома ямами господарського призначення (об'єкти 21, 22, 39), завалом глиняної стіни (об'єкт 18) і залишками двох виробничих споруд (об'єкти 12, 26). У керамічному комплексі переважає кухонний ліпний посуд — 58,6 % від усієї маси артефактів. Горщики тюльпаноподібної і банкоподібної форми. Трапляються вінця прикрашені навскрізними проколами, пальцевими защипами, наліпним пружком і перлинами в різних комбінаціях. У більшості випадків орнаментовані наліпним пружком з пальцевими защипами в поєднанні з перлинним орнаментом.

Столовий посуд становить 39,4 % усієї маси ліпного матеріалу. У більшості випадків — це миски прикрашені перлинним орнаментом під вінцями. У меншій кількості — вінця і ручки кубків.

До об'єктів пізньоримського часу належать 34 комплекси господарського призначення, чотири житлові споруди (об'єкти 25, 33, 47, 48), залишки печі (об'єкт 24) і виробнича піч (об'єкт 44).

Керамічний комплекс представлено переважно ліпним кухонним посудом (85 %) різних форм, у меншій кількості — кружальним і ліпним столовим посудом.

Серед індивідуальних знахідок виділяються: корпус біметалевої фібули, залізна шпилька, частина виробу з жовтого металу і нумізматичні матеріали римського часу.

Отже, під час превентивних робіт у 2018—2019 рр. досліджено залишки поселення раннього залізного віку Косулин Шпиль II. Очікувана наявність матеріалів скіфського часу підтвердилася, тоді як виявлення великої кількості артефактів і комплексів пізньоримського часу стало певним відкриттям. Пізній етап існування поселення впевненщ можна ототожнювати з предграддям городища на горі Лисуха.

О. Пробийголова, С. Очеретний, Л. Кармазіна, А. Корж

БАГАТОШАРОВЕ ПОСЕЛЕННЯ В УРОЧИЩІ БОРИСІВЩИНА

Канівська експедиція ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАН України (керівник Ю. В. Болтрик) провела роботи на багатошаровому поселенні в ур. Борисівщина поблизу с. Бучак Канівського р-ну Черкаської обл. Поселення знаходиться на північ від могильника Дідів Шпиль, через яр зі струмком, на першій надзаплавній терасі правого берега р. Дніпро. На фото кінця 1970-х рр. видно, що тераса поступово понижувалась у напрямку заплави Дніпра. Сучасний вигляд місцевості суттєво відрізняється від стану на момент виявлення, адже у 1980-х рр. східна частина пам'ятки була знищена земляними роботами, через що майданчик поселення різко обривається зі сторони річкової долини. З південного боку знаходиться глибокий яр, по дну якого протікає струмок. Із західної і північно-західної сторін територія поселення обмежується крутим схилом однієї з гряд Канівських гір (рис. 1).

Загальна досліджена площа становить 2336 м². Закладено три розкопи, в яких виявлено 21 різночасовий об'єкт: ранньоскіфського часу, пізнього етапу черняхівської культури і ранньослов'янського часу (рис. 2).

Скіфським часом датуються чотири споруди. Об'єкти 7, 12 і 14 — господарські ями, наближеної до овалу форми. Об'єкт 2 — за-

лишки печі, спорудженої в схилі яру на південному краю поселення. Піч купольного типу, судячи з конструктивних особливостей, використовувалась для випалу керамічного посуду. Склепіння збереглося на висоту 0,12—0,2 м над рівнем материка. Нижня її частина заглиблена в материк на 0,65—0,7 м.

У плані піч трапеціеподібна з округлими кутами, довгою віссю орієнтована по лінії північний захід—південний схід. Челюсті печі (чоло) розташовані з південно-західної сторони, відкриті в бік яру.

Черінь має двошарову конструкцію: глиняна обмазка зверху і кам'яна викладка знизу. Приблизно третина черені та внутрішнього обсягу печі знаходиться у підбої, розташованому з дальньої сторони конструкції. Стінки підбою також обмазані глиною.

З південно-східної сторони від гирла знаходиться передпічна яма, південно-східний край якої розмитий яром. Вздовж північно-східного схилу передпічної ями простежена кам'яна викладка з місцевого кварцитоподібного пісковику. Частина камінців впала всередину печі, вони зафіксовані при вибірці заповнення.

Розміри печі: загальна довжина по дну на рівні черені — 2,55 м, ширина північно-західної стінки — 1,6 м, ширина гирла — 1,1 м, ширина південно-західного краю передпічної ями — 2,44 м. Висота склепіння — 0,6 м.

В заповненні печі знайдено 10 фрагментів кераміки: три вінця від горщиків, денце посудини і шість неорнаментованих бокових стінок.

Датування печі можливе завдяки знахідці вінця від горщика, орнаментованого наскрізними проколами на шийці. Подібний орнамент типовий для посуду скіфського часу, зокрема, зустрічається на горщиках VII—VI ст. до н. е.

З черняхівським горизонтом поселення Борисівщина пов'язані шість поховань. Поховання 1—4 здійснені за обрядом кремації, поховання 5, 6 — тілопокладення, зруйновані глибокою оранкою. Поховання супроводжували дрібні уламки кераміки, кістки тварин. Серед кісток поховання 6 зустрінута бронзова скронева підвіска.

Решта виявлених споруд датована ранньослов'янським часом: об'єкти 3—6, 13, 18, 20, 21. Показове їх розташування відносно один одного. Об'єкт 3 — землянка, вочевидь, житлового призначення — розміщений у центрі групи. З південної, західної і північної сторін землянки знаходяться об'єкти 4—6, 21 — ями і споруди господарського призначення.

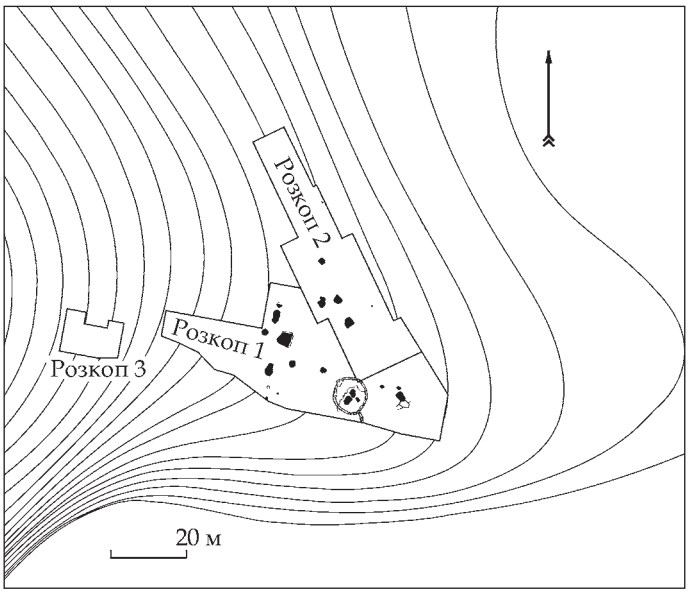

Рис. 1. План поселення в ур. Борисівщина

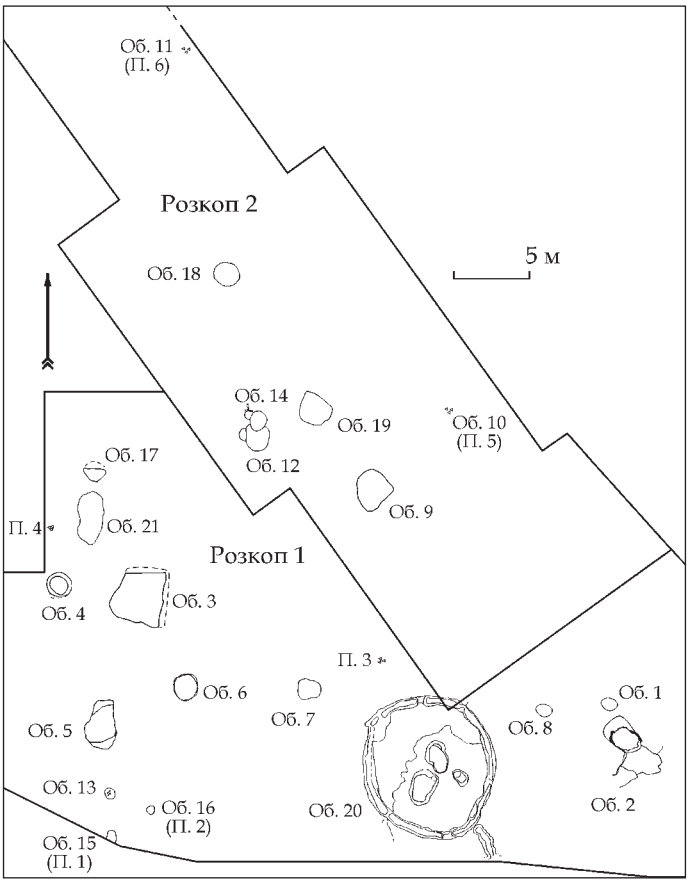

Рис. 2. План досліджених об'єктів на поселенні в ур. Борисівщина

Найінформативніший матеріал походить з об'єкту 3: перепалені фрагменти кам'яного жорна, розвал керамічної посудини, кістяна накладка для лука [1] і уламки залізних вудил (рис. 3).

1. Дякуємо колезі А. В. Панікарському за визначення.

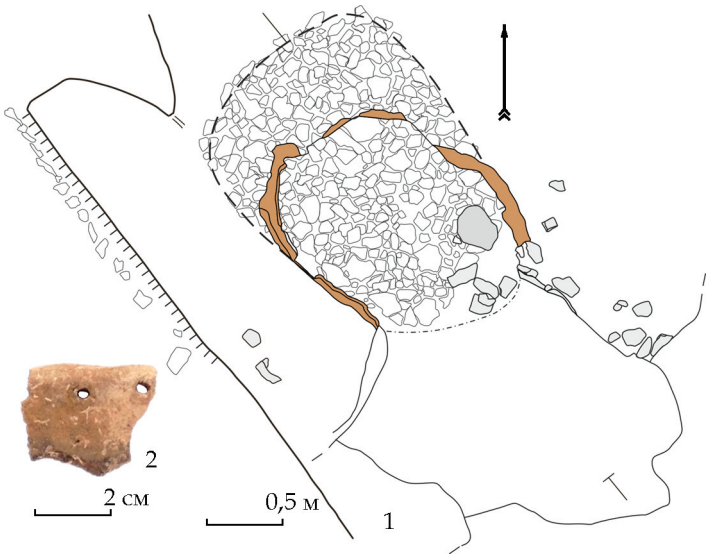

Рис. 3. Піч для випалу керамічного посуду з поселення в ур. Борисівщина

На внутрішній стороні кістяної накладки нанесені повздовжні та навскісні насічки. На зовнішній стороні вздовж краю також помітний ряд навскісних насічок. Розміри кістки 6 × 1,5 × 0,5 см.

Ще одна кістяна накладка для лука походить з верхньої частини заповнення об'єкту 4 — господарської ями, розташованої поруч із житлом. Накладка повністю ідентична виявленій в об'єкті 3: на внутрішній стороні повздовжні насічки, в той час, як по зовнішньому краю проходять навскісні. Розміри кістки становлять 13,0 × 2,3 × 0,5 см.

Окремої уваги заслуговує комплекс споруд, умовно позначених як об'єкт 20. Комплекс розміщений на північно-східному краю плато, складається з неглибокого кільцевого рівчака і, розташованих по центру, трьох ям овальної форми. В заповненні рову і ям знаходились подрібнені уламки керамічного посуду, кістки тварин. Діаметр рівчака — 9,4 м, ширина до 1,0 м. Датування комплексу можливе ранньослов'янським часом.

Не визначеним залишається датування об'єктів 1, 8, 9, 17 і 19. Цілком імовірно, що вони також належать до слов'янського горизонту пам'ятки.

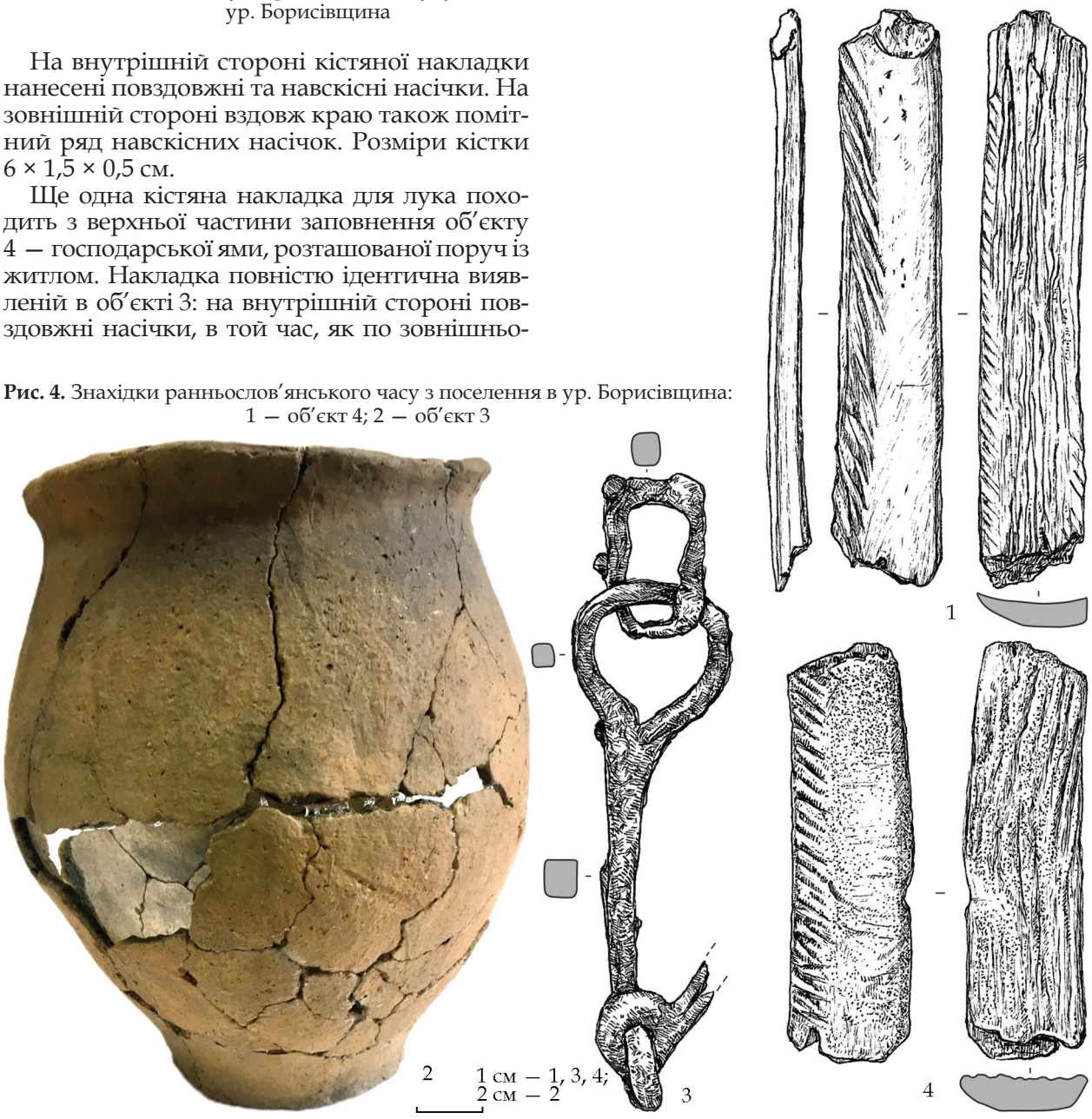

Рис. 4. Знахідки ранньослов'янського часу з поселення в ур. Борисівщина: 1 — об'єкт 4; 2 — об'єкт 3

С. Скорий, В. Окатенко, Р. Зимовець

РОЗКОПКИ РАНЬОСКІФСЬКОГО КУРГАНУ В БАСЕЙНІ р. ТЯСМИН

Скіфська Середньодніпровська експедиція ІА НАН України (керівник С. А. Скорий) здійснила повне дослідження кургану 524 (басейн р. Тясмин) у с. **Жаботин** Каменського р-ну Черкаської обл. Свого часу (1913 р.) деякі роботи на ньому провів О. О. Бобринський. У центрі підкурганної поверхні ним відкриті залишки гробниці — досить великої наземної споруди, стіни якої побудовані з колод.

Курган був пограбований ще в давнину, але на момент дослідження містив низку цікавих знахідок, зокрема зброї, кінського спорядження, прикрас тощо. Знайдені речі увійшли до зібрання Ермітажу, де зберігаються і донині.

Автор розкопок надрукував дуже стислу інформацію про проведені дослідження, супроводжуючи її декількома малюнками знайдених речей. Проте будь-які креслення чи фотографії щодо кургану відсутні.

З часом курган 524 біля с. Жаботин став розглядатися, як опорна пам'ятка доби скіфської архаїки в Дніпровському Лісостеповому Правобережжі. І якщо раніше хронологічні межі кургану 524 обмежували другою чи першою половиною або початком VII ст. до н. е., то в останні роки виникла тенденція здавнення його дати, принаймні до VIII ст. до н. е.

На час дослідження нашої експедиції курган мав діаметр 60 м при висоті близько 3,0 м (рис. 1).

У результаті проведених робіт з'ясовано ряд таких деталей.

Наприклад, це стосується методики розкопок кургану, застосованої О. О. Бобринським (1913 р.). Так, центральна частина насипу знімалася не за допомогою круглої ями діаметром 11,5 м (як писав автор досліджень), а значно більшого за розмірами котловану, в будь-якому разі до певної глибини. На рівні заглибленої основи поховальної споруди були вузькі пошукові траншеї, прокопані в материку в різні сторони від могили,. Безумовно, основна мета цих траншей — пошук ймовірних схованок (рис. 2).

Архітектурними особливостями насипу є широке використання дерева. І це стосується не залишків якихось двох «дахів» над гробницею (про що писав свого часу О. О. Бобринський), а наявності двох, так званих шатроподібних конструкцій, які цілком охоплювали насип, що споруджувався в два етапи. Окремі ділянки шатроподібних споруд збереглися досить добре.

У процесі розчистки основи наземної Центральної гробниці з'ясувалося, що її площа (20 м^2) значно менша, ніж та, що наводиться в публікації О. О. Бобринського (35 м^2). Є й інші відмінності щодо кількості опорних стовпів, які утворювали стінки поховальної споруди, їх діаметру тощо.

Повне розкриття підкурганної поверхні виявило деякі нові і цікаві особливості ри-

Рис. 1. Курган 524 біля с. Жаботин у процесі археологічних розкопок

Рис. 2. Дослідження залишків Центральної гробниці кургану

туалу, які були в кургані. Мова йде про два дерев'яні (ритуальні?) помости або настили зі слідами підпалу, що примикали з південно-східної та північно-східної сторін до Центральної гробниці, і поховання (№ 2), яке здійснене в невеликій ямі в давньому чорноземі та перекрите дошками. Будь-які речі в ньому відсутні. Воно також розташовувалося поблизу Центральної гробниці. Скоріше за все, це жертвоприношення тій особі, для якої була споруджена Центральна гробниця. Безумовно, всі ці споруди, разом з Центральною гробницею, є єдиним поховальним комплексом.

Серед виявлених нечисленних знахідок присутні речі, як відомі за матеріалами розкопок 1913 р. (наприклад, бронзові пластинки від панциру, уламок залізного меча, фрагменти бронзового клепаного посуду), так і не зустрінуті раніше. До останніх належить бронзова бляшка від кінської упряжі у вигляді голови бика в анфас. Зауважимо, що згаданий артефакт — лише другий зразок скіфського звіриного стилю, відкритий у цьому кургані. До першого належать дві золоті аплікації у вигляді фігурки лані з підібраними ногами, тобто в жертовній позі, і повернутою вліво головою.

Слід підкреслити, що зображення бика вкрай рідкісні в мистецтві в скіфському звіриному стилі. На території Східної Європи вони відомі найчастіше в пам'ятках VII — самого початку VI ст. до н. е. (як приклад — зображення на навершях із Старшої Могили в басейні Сули).

Ще більш цікавою (і певною мірою — несподіваною) стала знахідка на підлозі Центральної гробниці ручки античної амфори. На жаль, точний центр виробництва посуду встановити досить важно, але особливості глини (щільна, світло-коричневого кольору) і домішок (зрідка, дрібні, сріблястого кольору) свідчать на користь того, що це був посуд східногрецького виготовлення [1].

У будь-якому разі ручка належить амфорі, дата якої навряд чи може бути визначена раніше кінця VII — початку VI ст. до н. е.

Нові знахідки дозволяють з великою обережністю ставитися до тенденції радикального здавнення кургану 524 біля с. Жаботин.

1. Сердечно дякуємо колегам А. В. Буйських (ІА НАН України) і Д. Є. Чистову (Державний Ермітаж, Санкт-Петербург) за консультації з цього питання.

П. Шидловський, С. Пеан, П. Езартс, О. Цвіркун, М. Чимирис, Б. Мамчур

СУЧАСНІ ДОСЛІДЖЕННЯ МЕЖИРІЦЬКОЇ СТОЯНКИ

Пам'ятка археології національного значення Межиріцька пізньопалеолітична стоянка знаходиться на території с. Межиріч Канівського р-ну Черкаської обл. Стоянка розташована на мису другої надзаплавної тераси, утвореному долинами рр. Рось і Росава, близько 20 км на захід від Дніпра.

З часу відкриття і перших розкопок у 1966 р., пам'ятка постійно досліджувалась різними групами вчених, результатом чого стало виявлення і розкриття чотирьох господарсько-побутових комплексів (ГПК). Кожен з них складався із центрального житла, побудованого з використанням кісток мамонта, і низки господарських об'єктів навколо нього. Три споруди розкопані повністю (реконструкція першого житла, створена акад. І. Г. Підоплічком, демонструється в експозиції Національного науково-природничого музею НАН України), а четверта, виявлена експедицією М. І. Гладких у 1976 р., частково досліджена і залишена на місці з метою наступної музеєфікації. Датування за радіовуглецевим методом визначило вік пам'ятки в досить вузьких межах — близько середини 15 тис. до н. е.

З 2010 р. дослідження на пам'ятці проводяться експедицією кафедри археології та музеєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка спільно із спеціалістами з Національного природничого музею м. Париж, ІА НАН України та інших наукових і освітніх установ України і ЄС. За ці роки вдалося дослідити низку об'єктів, що відносяться до різних господарсько-побутових комплексів стоянки, отримати представницькі серії виробів з кременю, кістки, бивня, а також колекції фауністичних решток пізньоплейстоценових тварин. Особливу увагу протягом означеного часу було приділено об'єктам, які мають різну функціональну специфіку і відображають різні аспекти життєдіяльності мешканців стоянки: ділянка насиченого культурного шару на південь від першого житла, що пов'язана з входовою частиною споруди (1-й ГПК), господарська яма 6 на південь від другого житла (2-й ГПК), заповнення четвертого житла з використанням кісток мамонта (2-й ГПК). Крім того, проведено мікростратиграфічні дослідження з метою встановлення взаємозв'язку між різними об'єктами стоянки і виявлення особливостей розвитку планувальної структури пам'ятки.

ГПК 1. У процесі досліджень останніх років розширено розкоп і розкрито ділянку потужного культурного шару площею 20 м^2 на південь від першого житла, яке розкопав І. Г. Підоплічко у 1966 р. Сам шар є щільною золистою брекчією темно-сірого кольору, інколи потужністю до 15 см, що складається з решток перепалених кісток, кісткового вугілля, подрібнених фауністичних решток. Основними знахідками виступають крем'яні вироби і кістки середніх (заєць, лисиця, песець) і великих (мамонт) ссавців. На деяких ділянках відзначено розташування кісткових решток стратиграфічно нижче основного золистого шару, що може бути свідченням декількох рівнів проживання на площі ГПК.

Крем'яний комплекс ділянки (понад 2200 екз.) представлений переважно відщепами (половина від відходів виробництва), пластинчастими заготовками (44 % від відходів), серед яких переважають пластинки, різцевими сколами (4,6 %), а також нуклеусами (1,7 %). Вироби з вторинною обробкою, які становлять 12,3 % від всього комплексу, представлено різцями (бл. 40 % від знарядь), серед яких домінують бокові скісноретушні, в меншій мірі — на куті зламаної пластини і серединні, обробленими пластинами (бл. 30 %), мікролітами (бл. 13 %), ретушованими відщепами (9 %), скребками (5,4 %) і проколками (бл. 4 % від знарядь).

Серед обробленої кістки слід назвати відщепи з кісток і бивнів мамонта, скреблоподібні знаряддя з кістки і бивня, проколки з трубчастих кісток зайця.

ГПК 2. Господарська яма 6, розташована на південь від розкопаного в 1969—70 рр. другого житла, відкрита експедицією під керівництвом Н. Л. Корнієць у 1995 р., тоді ж було досліджено південний сектор ями. Протягом останньої декади повністю розкопано східний сектор цього об'єкта і розпочато вивчення північного, що дозволило отримати повний перетин ями і зробити висновки щодо мікростратиграфічних особливостей накопичення відкладів. Встановлено мінімум три етапи функціонування ями, що пов'язані з трьома прошарками, виявленими на інших об'єктах стоянки. Найбільш насиченим знахідками виявився шар Z 2, що являє собою щільну брекчію з кісток, кісткового вугілля, виробів з кременю і кістки тощо. Складна конструкція об'єкта доповнювалась наявністю великих кісток мамонта

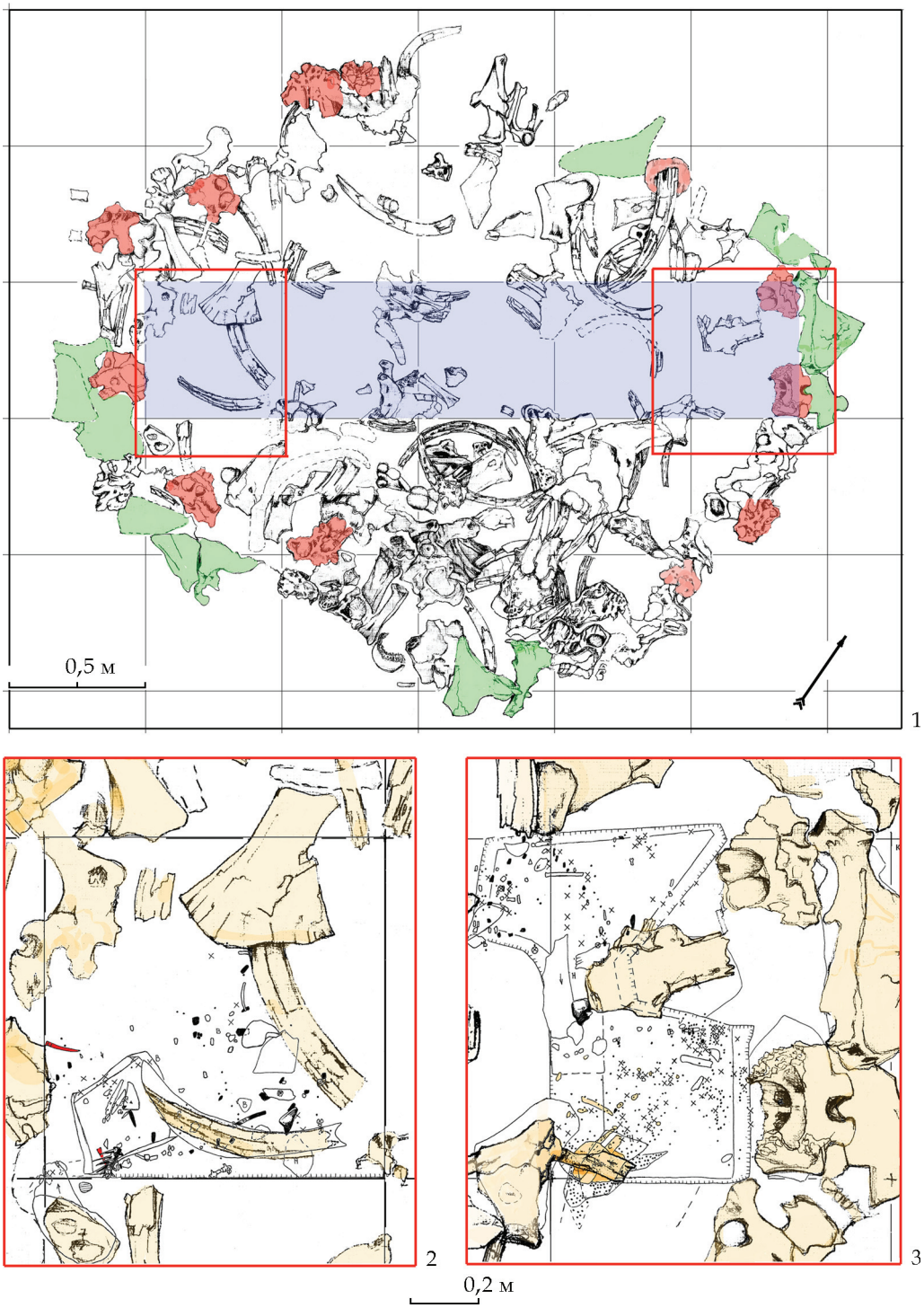

Рис. 1. План решток четвертого житла і ділянки, досліджені в 2018–2019 рр.

по зовнішньому краю і практично «пустим» придонним шаром.

Отримано значну серію крем'яних виробів (бл. 800), що представлені відходами виробництва (90 % від комплексу) — відщепами (40 % від відходів), пластинчастими заготовками (53 %), різцевими сколами (бл. 6 %) і нуклеусами (1,6 %). Знаряддя праці з кременю, що складають 11 % від комплексу, представлені переважно обробленими пластинами (бл. 38 % від виробів з вторинною обробкою), різцями (28 %), серед яких домінують ретушні, та мікролітами (бл. 15 %). Також є скребки (бл. 10 %), проколки (бл. 4 % від знарядь) тощо. Особливістю крем'яного комплексу ями 6 є досить високий відсоток нересушованих і ретушованих пластин у порівнянні з іншими виробами.

Серед кістяних виробів привертає до себе увагу серія з поперечно надрізаних і зламаних ребер мамонта. Також традиційними для інвентарю пам'ятки є проколки з трубчастих кісток зайця.

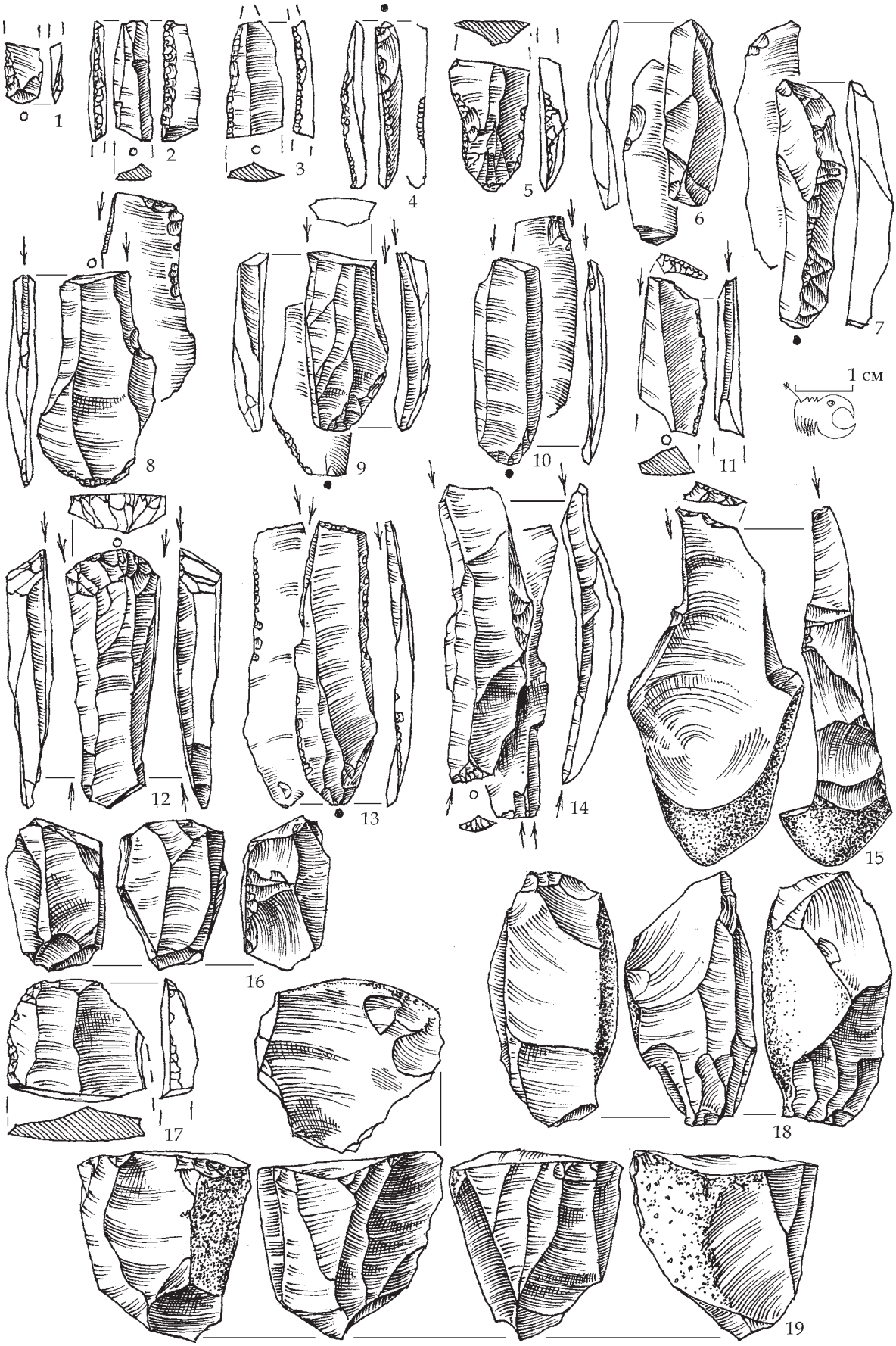

Рис. 3. Межиріч 2019, заповнення четвертого житла, вироби з кістки і бивня

Рис. 2. Межиріч 2019, заповнення четвертого житла, крем'яні вироби

ГПК 4. Починаючи з 2018 р., поновлено дослідження четвертого житла Межиріцької стоянки. Ці дослідження викликані необхідністю проведення реставраційних робіт над кістками, що постраждали внаслідок дій антропогенного і природного характеру, особливо після руйнування металевого даху над спорудою в 2010 р. Проведено розчистку кісток від порушеного ґрунту і дрібної крошки та проведено склейку найбільш фрагментованих кісток.

В останні два польові сезони проводились археологічні дослідження в межах траншеї, яку заклала у 1994—1995 рр. експедиція під керівництвом Н. Л. Корнієць по довгій вісі житла з північного сходу на південний захід (рис. 1: 1). Дослідження заповнення відбувалось з залишенням на місці конструктивних елементів споруди з метою збереження об'єкту в якості пам'ятки археології. У стінках траншеї відзначено декілька рівнів залягання матеріалу, що свідчить про декілька поверхонь проживання в житлі. Підтверджено наявність в центрі житла золистої плями, що є рештками внутрішнього вогнища.

Зачистка траншеї і дослідження заповнення житла в двох протилежних її кінцях виявили неоднорідність у складі крем'яного і кістяного матеріалу. Так, у південно-західній частині житла (рис. 1: 2) виявлено невелику кількість крем'яних виробів, представлених двадцять п'ятьма відщепами, шістьма пластинчастими заготовками і одним нуклеусом (рис. 2: 18). Знарядь праці виявлено шість, серед яких два різця (рис. 2: 13, 14), одне комбіноване (різець-скребок; рис. 2: 12), по одному

екземпляру ретушованої (рис. 2: 7) і тронкованої пластин і один мікроліт (рис. 2: 3).

Вироби з органічних матеріалів представлені серією знарядь для обробки шкіри — двома проколками з трубчастих кісток ссавців середніх розмірів і двома голками.

Натомість, у північно-східній частині житла виявлено об'єкт, названий точок 1, що є місцем первинного розколювання кременю (рис. 1: 3). Загалом за два роки досліджень з точка 1 було знято 1064 вироби з кременю, представлені переважно відходами виробництва, серед яких домінують відщепи, також наявні дрібні лусочки, пластинчасті заготовки і вісім нуклеусів (рис. 2: 17, 19). Знаряддя представлені сімома різцями (рис. 2: 8—11, 15), сімома тронкованими виробами, чотирма скребками, трьома ретушованими пластинами (рис. 2: 5, 6) трьома мікролітами (рис. 2: 1, 2) і ретушованим різцевим сколом (рис. 2: 4).

Серед виробів з кістки слід назвати серію з трьох дистальних фрагментів ребер мамонта, поперечно обрізаних та зі слідами різноманітної обробки (рис. 3: 2—4). Також виявлено два предмети вирізані з бивня, серед яких сплощена і звужена пластина з регулярними насічками 11 см завдовжки (рис. 3: 1). До прикрас слід віднести намистину з повністю обточеного з усіх боків зуба ссавця і не наскрізним отвором. Отже, дослідження внутрішнього простору споруди яскраво демонструють спеціалізацію ділянок всередині четвертого житла з кісток мамонта.

У останні роки досліджено різні за функціональною специфікою ділянки стоянки Межиріч. Порівняльний аналіз матеріалів з таких об'єктів як ділянка насиченого культурного шару (ГПК 1), яма 6 (ГПК 2) і заповнення четвертого житла (ГПК 4) дасть можливість по-новому зрозуміти функціональні, сезонні і виробничі аспекти життєдіяльності первісних мешканців.

ЧЕРНІВЕЦЬКА ОБЛАСТЬ

Д. Желага, Д. Черновол, С. Якубина, В. Поміркований

РОЗВІДКИ НА СОКИРЯНЩИНІ

Дністровською експедицією проведено розвідкові роботи в Сокирянському р-ні Чернівецької обл. Їх основною метою були пам'ятки трипільської культури, проте, окрім цих пам'яток, виявлено також матеріали іншого часу.

На більшості пунктів з трипільською керамікою знайдено і фрагменти обмазки, що може свідчити про те, що ці пункти є поселеннями. Також знайдено матеріали з кременю — відходи виробництва і знаряддя. Проте, оскільки це підйомний матеріал, доцільно досить обережно ставитись до нього в плані культурного визначення пам'яток.

Особливості залягання підйомного матеріалу зробили кераміку трипільської культури майже неможливою для визначення. Річ у тім, що на більшості фрагментів столового посуду не зберігся ангоб, а за цим слідує і відсутність збереженого орнаменту, що є показником культурним і часовим. Так, були виявлені такі пам'ятки трипільської культури: Шебутинці—Балкани, Лопатів і місцезнаходження Шебутинці—Клевська Долина.

Знайдено пам'ятку трипільської культури етапу ВІ Михалкове—Білоусівський Став, на якій кераміка була із заглибленим орнаментом, типовим для цього етапу. Також, оглянуто вже відому за розвідками пам'ятку етапу ВІ Михалкове—Рищинський Яр, на якій також знайдено матеріали раннього залізного віку.

Виявлено пам'ятку етапу ВІІ Шебутинці—Горб. Кераміка мала заглиблену і мальовану орнаментацію, яка, ймовірно, зіставляє цю пам'ятку з пам'ятками ранніх фаз цього етапу в регіоні Середнього Подністров'я.

До етапу С віднесено такі пам'ятки як Покровка і Білоусівка—Білоусівський Став. На жаль, мальована кераміка на них була в дуже малій кількості, що не дозволило маркувати пам'ятки детальніше, ніж етап С.

На цих пам'ятках знайдено матеріали і більш пізніших часів. Зокрема, матеріали раннього залізного віку виявлено в пунктах Покровка і Михалкове—Рищинський Яр; також матеріали римського часу — в пунктах Покровка і Білоусівка—Білоусівський Став.

О. Петраускас, М. Авраменко

ДОСЛІДЖЕННЯ МОГИЛЬНИКА ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ КОМАРІВ 1

У рамках міжнародного проєкту дослідження виробничого поселення-факторії Комарів було також продовжено розкопки синхронного поселенню могильника Комарів 1.

Комплекс пам'яток зі слідами склоробного виробництва розташований біля с. Комарів Кельменецького р-ну Чернівецької обл. Могильник розміщений на високому мисоподібному виступі, на протилежному схилі балки від основної частини поселення.

Роботи проводилися на двох ділянках. Було завершено дослідження поховання 9, відкритого в 2018 р. Для цього розкрита ділянка площею 80 м^2, що включала в себе як площу досліджену в минулі роки, так і нову площу. Поряд з похованням 9 було виявлене поховання 10.

Крім того, за 40 м на північ від досліджуваної ділянки проведено геомагнітну зйомку, а також з метою перевірки виявлених геомагнітних аномалій закладено розкоп площею

36 м², де виявлено два поховання і велику кількість каменю на рівні давньої денної поверхні.

Поховання 9 — інгумація північно-західної орієнтації, зруйнована в давнину. Поховання підлітка (?), яке містило вісім гончарних посудин, фрагмент рогового гребеня, а також залишки значної кількістю напутньої їжі (кістки тварин). Могильна яма підквадратної форми мала розміри 2,19 × 2,38 м по верхньому контуру і 1,6 × 2,6 м на рівні заплічків. Глибина поховання — 2,56 м, висота заплічків 0,66 м. У ямі були зроблені два масивні заплічки на довгих сторонах, на які, ймовірно, вкладалося дерев'яне перекриття поховальної камери (на заплічках у північній частині збереглися залишки дерев'яних плах). Крім того, в північній стінці поховальної камери, нижче рівня запічків, була влаштована напівкругла ніша розмірами 1,27 × 0,64 м. У ніші виявлено уламки черепа людини, значну кількість кісток вівці / кози, шкарлупу декількох яєць (не менше двох), кістки півня, а також дві гончарні посудини — мініатюрний глечик (флакон для ароматичної речовини?) і невеликий горщик, перевернутий догори дном. Комплекс датується другою половиною IV ст. н. е.

Поховання 10 — інгумація немовляти в простій ямі овальної форми, орієнтоване за віссю північ—південь. Пляма поховання виявлена під час зачистки на глибині 0,5 м від рівня сучасної денної поверхні. Розміри ями 1,2 × 0,86 м, глибина — 1 м. Поховання безінвентарне, скелет не зберігся, лише в північній половині ями виявлено декілька дрібних фрагментів кісток.

Поховання 11 — інгумація північної орієнтації, з відхиленням на захід. Зруйнована в давнину. Відповідає геомагнітній аномалії, що виявлена в результаті зйомки цього року. Розміри могильної ями 2,41 × 1,42 м, глибина — 2,52 м. Яма прямокутної форми, із закругленими кутами і заплічками на довгих сторонах на глибині 1,95 м від сучасної денної поверхні. Поховання повністю зруйноване в давнину, збереглося лише декілька фрагментів черепа. Крім того, в похованні виявлено одну коралову і понад 10 скляних намистин, уламок гольника, раковину cypreа, фрагменти щонайменше трьох чорнолискованих посудин, а також кістки тварин.

Поховання 12 виявлене на місці геомагнітної аномалії. Могильна яма прямокутної форми, орієнтована по лінії захід—схід, з відхиленням на північ. Можливо, інгумація зруйнована в давнину. Пляма об'єкту виявлена під час зачистки на рівні материка у вигляді чорного сильно гумусованого заповнення видовженої овальної форми. Розміри могильної ями 2,2 × 1,4 м, глибина — 2,7 м. Заповнення ями неоднорідне, слоїсте, що може свідчити про те, що вона довгий час стояла відкрита. У верхніх шарах заповнення виявлено значну кількість необробленого природного каменю різних розмірів, крім того, велика кількість каміння виявлена в культурному шарі між похованнями 11 і 12, не виключено, що воно були частиною перекриття поховань. У 2019 р. досліджено 3/4 заповнення поховання, об'єкт законсервовано, подальші дослідження плануються в наступному році.

О. Петраускас, Р. Шишкін, Т. Милян, Х.-Й. Карлсен

ДОСЛІДЖЕННЯ БУДІВЛІ З КАМ'ЯНИМ ФУНДАМЕНТОМ У КОМАРОВІ

У цьому сезоні продовжено вивчення виробничої факторії римського часу поблизу с. Комарів Кельменецького р-ну Чернівецької обл. Роботи виконано в рамках міжнародного договору між ІА НАН України, НДЦ «РАС» ІА НАН України і кафедрою пра- та ранньої історії Інституту старожитностей ім. Г. Шлімана Університету Ростока (Німеччина). У роботах також брали участь студенти Національного педуніверситету ім. М. П. Драгоманова.

Під час розкопок на поселенні досліджено 140 м² площі і виявлено чотири об'єкти (№ 26—29). Розкопки проводилися в центральній частині поселення в межах гектара II. Усі об'єкти відносяться до черняхівської культури. Основним завданням цьогорічних польових досліджень була локалізація і додаткове дослідження споруди з кам'яним фундаментом, залишки якої в 1957 р. розкопав М. Ю. Смішко. За його даними споруда

мала кам'яний фундамент прямокутної форми розмірами 6 × 6,9 м, який був орієнтований кутами за сторонами світу. Фундамент складений з вапняку без використання розчину, в рові. Висота кам'яної кладки на момент досліджень М. Смішка становила 0,75 м, а ширина — 0,7 м. У межах фундаменту простежено залишки долівки з плоских каменів, укладених на підсипку з дрібного вапняку на перевідкладеному культурному шарі. Під фундаментом також була «підсипка», що складалася з великих каменів розмірами 0,5 × 0,4 × 0,25 м. Всередині будівлі виявлено черняхівський гончарний посудин, амфори, уламки скляних посудин тощо.

Завдяки дослідженням 2019 р. з'ясовано, що будівля розташована в центральній частині північної половини поселення, де сконцентровані основні виробничі об'єкти (скляне і гончарне виробництво). Розчистка контурів кам'яного фундаменту, площі всередині та прилеглої до будівлі території дозволила отримати такі результати. Фундамент споруди має майже квадратну форму, орієнтовану кутами за сторонам світу, з деяким відхиленням. Розміри стін будівлі такі: південно-західна — 7 м, північно-західна — 6,2 м, північно-східна — 6,6 м, південно-східна — 6 м. Ширина фундаменту на різних ділянка становила 0,6—0,75 м, висота кладки від підошви — 0,4—0,5 м. Кладка зроблена з вапнякових брил без використання розчину. Половина південної стінки і південно-східний кут фундаменту мають інший характер кладки. Стінка зроблена з більш дрібного, щільно вкладеного каміння; кут викладений з пласких вапнякових брил, поставлених на торець. Залишків долівки in situ всередині фундаменту не простежено, тут виявлено лише окремі плитки з пісковику. Поруч з будівлею знайдено також плитки з ретельно обробленими площинами і торцями. Всередині споруди на рівні підошви фундаменту зафіксовано чотири ями діаметром 0,7—0,8 м, які були заглиблені від 0,08 до 0,3 м від рівня фіксації. В одній з ям знайдено ручку амфори типу D, яка датується другою—третьою чвертю III ст. З північного боку від будівлі також зафіксовано три стовпові ями діаметром 0,4—0,5 м і глибиною 0,2—0,32 м. У межах кам'яного фундаменту знайдено уламки гончарної черняхівської кераміки, скляних виробів, уламок спинки фібули тощо.

Отримані матеріали дозволяють доповнити наші уявлення про конструкцію споруди, час її існування і можливе призначення. Не виключено, що споруда має два будівельні контури і, очевидно, горизонти: дерев'яну стовпову конструкцію (III ст.) і кам'яний «каркас» (друга половина IV — перша половина V ст.). Можна також погодитися з думкою М. Ю. Смішка, що споруда мала «особливе призначення» і навряд чи була житловою або господарською будівлею. Не без того, що вона могла мати або культове, або оборонне призначення.

ЧЕРНІГІВСЬКА ОБЛАСТЬ

О. Веремейчик, О. Бондар

РОБОТИ ЛЮБЕЦЬКОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ 2018—2019 рр.

Любецька експедиція Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Т. Шевченка продовжені дослідження в смт Любеч Ріпкинського р-ну. Упродовж польових сезонів 2018—2019 рр. проведені дослідження на посаді Любеча і городищі Онуфрієв Скит.

Продовжено топозйомку Любеча вздовж лівого корінного берега р. Дніпро, в результаті чого з'єднана зйомка від городища Замкова Гора до городища Монастирище (рис. 1).

На посаді Любеча закладені розкопи 4 (2018 р.) і 6 (2019 р.) загальною площею 46 м^2, які розташовані за 25 м на захід від будівлі селищної бібліотеки. В культурному шарі зустрінуті фрагменти кераміки X—XIII ст. і XVI—XVIII ст.

У північно-західній частині дослідженої ділянки, на рівні материка, виявлений великий овалоподібний об'єкт розмірами 4 × 4,40 м, забутований перемішаною материковою засипкою (сіро-жовтим плямистим супіском). Товщина цього шару становила 0,4—0,5 м. На глибині 0,5 м від рівня материка обриси ями стали прямокутними. Нижче, майже по всій площі, до материка розташо-

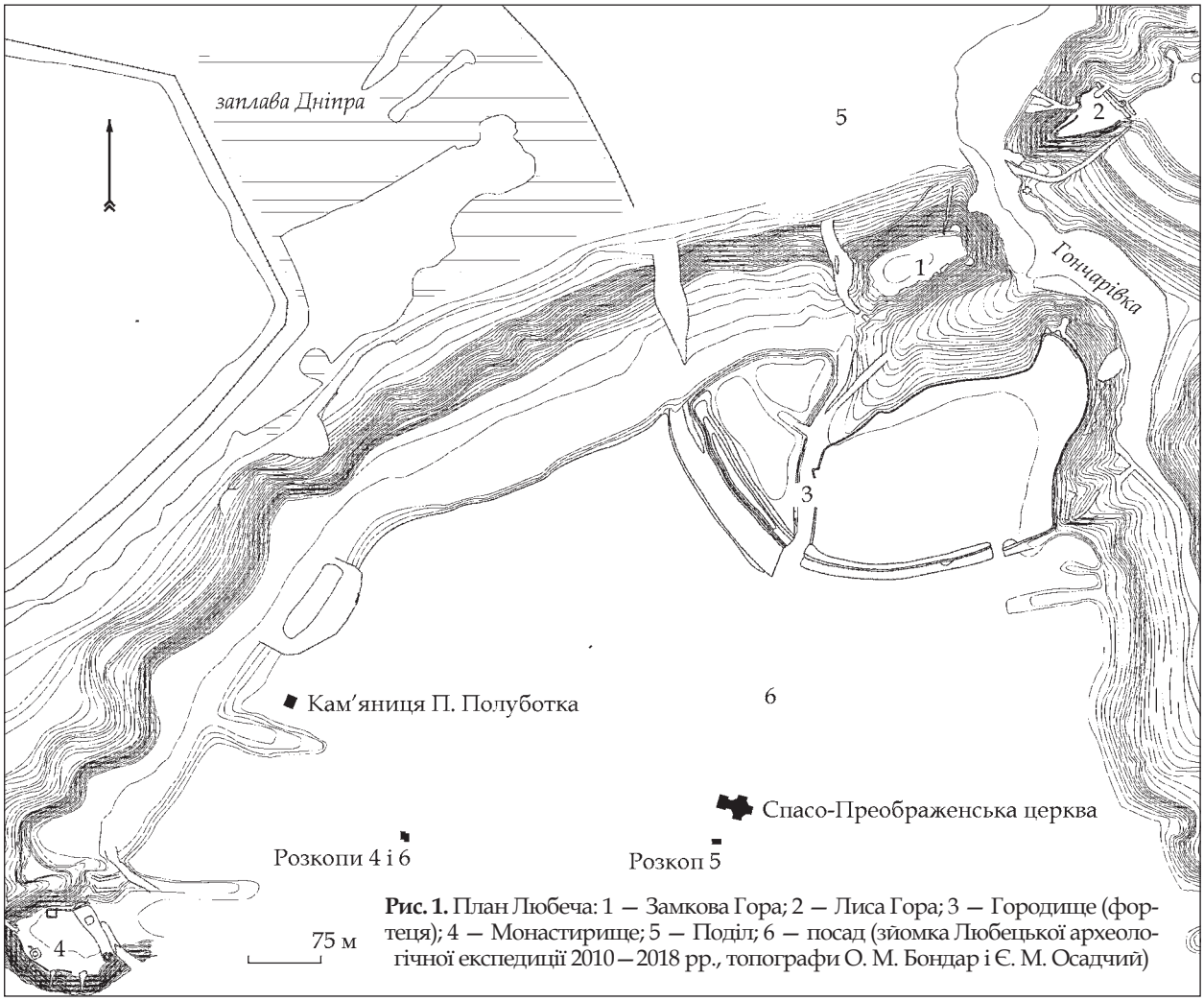

Рис. 1. План Любеча: 1 — Замкова Гора; 2 — Лиса Гора; 3 — Городище (фортеця); 4 — Монастирище; 5 — Поділ; 6 — посад (зйомка Любецької археологічної експедиції 2010—2018 рр., топографи О. М. Бондар і Є. М. Осадчий)

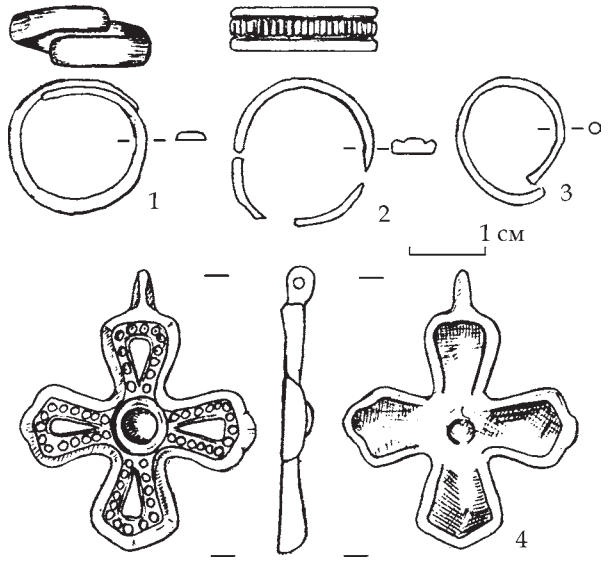

Рис. 2. Речі з камерного поховання кінця X — початку XI ст. поблизу кам'яниці П. Полуботка

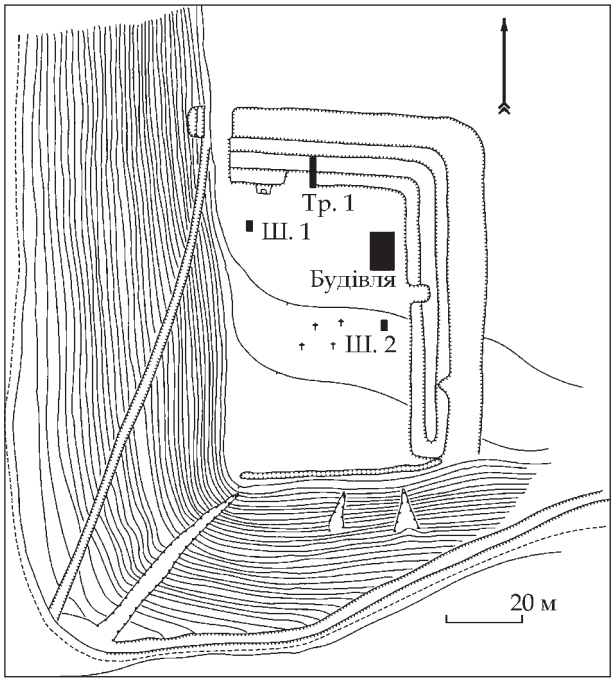

Рис. 3. План городища Онуфрієв Скит (зйомка Любецької експедиції 2010 р., топографи О. М. Бондар і Є. М. Осадчий)

вувався шар біло-сіро-жовтого плямистого супіску потужністю 0,8 м, з прошарками світло-сірого і сірого плямистих супісків. Уздовж стінок котловану знаходився жовтий суглинок, який, вірогідно, представляв собою залишки материкової забутовки між стінами котловану і дерев'яними конструкціями.

Цей об'єкт виявився залишками камерного поховання кінця X — початку XI ст. Розміри прямокутного котловану камери становили 3,4—3,6 × 2,5—3 м, глибина від рівня материка — 1,2 м. Котлован орієнтований кутами за сторонами світу. На дні простежені залишки від зрубних конструкцій у вигляді неглибоких канавок. Найкраще збереглась канавка 0,1 м завширшки і 0,05—0,07 м завглибшки вздовж північно-східної стінки, розташована паралельно, за 0,3 м від неї. Розміри дерев'яної конструкції становили близько 2,4 × 2,1 м. На дні камери знайдені два скроневі кільця, перстень і хрестик, так званого «скандинавського типу», виготовлені із срібла (рис. 2). Литий срібний хрестик (рис. 2: 4) розмірами з вушком 3,6 × 3,0 см має у середохресті візерунок, що складається з концентричних кіл. Крім того, у неглибокій ямці, розташованій у південній частині камери, поблизу південно-східної стінки знайдені рештки відра у вигляді двох залізних окуть і дужки, що лежали одне на одному. В іншій, вірогідно, грабіжницькій ямі, знайдено два залізних предмета, а також фрагменти кераміки кінця X — початку XI ст. Залишків небіжчика не виявлено. Поховання було пограбоване у давнину.

Розкоп 5 площею 24 м^2 розташований на подвір'ї Історико-археологічного музейного комплексу «Древній Любеч», за 2,5 м на північ від будівлі музею. На цій ділянці досліджено культурний шар, залишки господарської споруди і двох ям кінця X — початку XI ст. Пізніше ця частина Любеча була зайнята християнським цвинтарем. У розкопі частково досліджено три поховання. В одному з них, в районі грудної клітини небіжчика виявлено дев'ять ґудзиків, відлитих з мідного сплаву. Верхні шари датуються XVI—XIX ст. Досліджена господарська яма XVII—XVIII ст. У східній частині розкопу зафіксований шар руйнувань від будинку XVIII—XIX ст., в якому виявлені монети з мідного сплаву, фрагменти посудин і срібна чайна ложка.

Продовжені дослідження городища Онуфрієв Скит, яке знаходиться на терасі лівого берега р. Дніпро, за 2 км на південь від південної околиці смт Любеч. Обстеження городища здійснювалися О. О. Попком у 1947 р. і Любецькою археологічною експедицією у 2010 р.

Онуфріїв Скит являє собою прямокутне городище, розташоване на корінній терасі р. Дніпро до 25—30 м заввишки над заплавою. Його розміри становлять 85 × 60 м. З північної і східної сторін городище оточене ровом і валом (рис. 3). Ширина валу становить 10—12 м, а висота — до 4 м. Рів у наш час замулений, його глибина не перевищує 0,6 м, а ширина місцями сягає 12 м. В'їзд на городище знаходився з північно-західного боку і представляв собою пробій у валу шириною до 5 м. По західному схилу до майданчика городища прокладено пандус із стежкою 1 м завширшки.

У 2018 р. було проведено шурфування городища, а також розріз валу. У двох шурфах 0,35—0,4 м завглибшки матеріалів не виявлено.

На городищі досліджена частина валу. Для запобігання руйнування валу роботи проводились з внутрішнього боку городища, на місці старого льоху, що був викопаний у валу в середині XX ст. Траншеєю 5,5 × 1 м досліджена частина валу за східною стінкою льоху. В результаті робіт з'ясовано, що вал насипано в один етап. Він складався із щонайменше двох рядів зрубів. Перший, напільний, затрамбований глиною, що, імовірно, була взята під час копання рову. Потужність цього шару становила 1,8 м. Другий ряд представлений пустою кліттю. Її ширина в поперечному розрізі коливалася від 2,2 до 2,4 м. Між материком і основою валу зафіксований шар пожежі, можливо, залишки слідів очистки від рослинності напередодні спорудження укріплень. Оборонні споруди існували дуже короткий час і, судячи зі стратиграфічних спостережень, невдовзі після спорудження дерев'яні конструкції були вийняті. На жаль, ніяких матеріалів під час розрізу зафіксовано не було, тому дата спорудження цих укріплень залишається невідомою. Гіпотетично вона відноситься до початку XVI ст. Вірогідно, фортеця була збудована між 1500 і 1508 рр., коли, в результаті війни 1500—1503 рр. Любеч і його округа на дуже короткий час потрапили до складу Московської держави. Вже у 1508 р. московські війська вимушені були покинути Любеч і його округу. Типологічно укріплення городища Онуфрієв Скит нагадують укріплення Московської держави XVI ст.

А. Казаков, Т. Новик, П. Солобай

ДОСЛІДЖЕННЯ В ЧЕРНІГОВІ

Лівобережна експедиція ІА НАН України спільно з Національним архітектурно-історичним заповідником «Чернігів стародавній» здійснювали рятівні дослідження в урочищі Вал (територія літописного «Окольного міста») в зоні реконструкції міського парку ім. М. Коцюбинського.

Досліджена площа становить 476 м^2, повністю або частково досліджено 12 споруд і 34 господарські ями, три поховання, частина оборонного рову Дитинця початку XI ст., залишки редану Чернігівської фортеці початку XVIII ст. і частину мурування споруд Борисоглібського монастиря XVII ст.

Розкоп 1 розташований на території оборонного рову XI ст., який був засипаний на початку XVIII ст. і на цьому місці влаштовано редан. Накладання мап початку XVIII ст. на сучасні мапи міста вказують це місце.

Більшість споруд і господарських ям як XI—XIII ст., так і початку XVIII ст., були досліджені вже за лінією оборонного рову чернігівського дитинця. Майже всі вони зруйновані та засипані, що можна пов'язувати з реконструкціями чернігівської фортеці. Також простежено, що частина споруд була перерізана ровом. У місцях, не пошкоджених перебудовами, на рівні давньої денної поверхні простежено сліди оранки, яка передує давньоруській міській забудові.

Культурний шар на досліджений ділянці має мінімальну потужність до 0,4 м, коли на території дитинця він місцями сягає 4,0 м. На окремих ділянках досліджуваної території — відсутній, навіть зрізана материкова поверхня, що також можна пов'язати з реконструкціями і перепланування ми міста у 1803 р. — «генеральне межування», а також з улаштуванням міського парку в XX ст.

Серед знахідок — велика кількість побутових речей і прикрас. Також необхідно відмітити перехрестя шаблі, порулицю в комплексі з частинами жорен, велику кількість скляних прикрас, вироби з кольорового металу (мідь, бронза), різьблені вироби з каменю, зокрема архітектурні деталі.

Інша ділянка, де проводились дослідження, розташована на лівому березі р. Стрижень. Це — периферія літописного Передгороддя у північно-східному напрямку. Загальна відкрита площа тут становить близько 4000 м^2 (сучасна вул. Полуботка, 39). Загальна потужність культурного шару на досліджений ділянці становить 0,5—0,75 м.

У процесі досліджень виявлено дві житлові будівлі, дев'ять споруд господарського призначення, понад десять господарських ям і два поховання.

Власне, така невелика кількість археологічних об'єктів на значну площу розкопу зай-

вий раз підтверджує, що позначена ділянка є периферією давньоруського Чернігова на початку XIII ст.

Житлові будівлі мали традиційну для ранньосередньовічного Чернігова каркасно-стовпову конструкцію. Орієнтація — кутами за сторонами світу. В обох випадках глинобитні печі овалоподібної форми розташовані по кутах. Глибина котловану невелика — від 0,4 до 0,75 м від давньої денної поверхні.

Найцікавішою за конструкцією є будівля II. Це була п'ятистінка з холодними сінями. Загальні розміри будівлі — 6,25 × 4,5 м, а параметри житлової частини становили — 4,5 × 4,0 м. Споруди господарського призначення мали різну форму — підпрямокутну, прямокутну, овалоподібну.

Найбільш цікавою серед них є споруда, що прилягала до житлових будівель з південного сходу. Вона також мала каркасно-стовпову конструкцію і була орієнтована кутами за сторонами світу. Основа заглиблена в материковий ґрунт на 1,0 м. Велика кількість обрізків тваринних кісток, рогів, напівоброблених кісток, а також наявність фрагменту залізної пили для розпилювання кісток, дають можливість припустити, що мешканець цієї будівлі був пов'язаний із косторізною справою.

Господарські ями мали переважно овалоподібну форму різної глибини — 0,35—0,5 м.

Поховання 1, 2 здійснені за християнським православним обрядом в ямах, що були орієнтовані по вісі захід—схід, головою на захід. Судячи з розмірів, перше поховання належало підліткові, у другому похованні зберігся лише череп. З першого поховання походять два мідних гудзика від сорочки і дрібні фрагменти давньоруського посуду.

Загальна колекція артефактів, що виявлені в житлових і господарських об'єктах, складається з типових, притаманних для ранньосередньовічного міста речей — скляних браслетів, пірофілітових пряслиць, залізних ножів, точильних брусків, залізного вістря стріли і фрагментів гончарного посуду кінця XII — першої половини XIII ст.

І. Кедун, О. Пархоменко

ДОСЛІДЖЕННЯ В м. НІЖИН

У м. Ніжин дослідження проводилися по двох напрямках: перший — науково-рятівні роботи в місті, другий — виконання цільової програми з археологічного вивчення м. Ніжин на 2017—2021 рр.

По першому напрямку, дослідження проходили у центральній частині міста в межах археологічної пам'ятки «Нежатин—Крєпость». В першу чергу здійснювався нагляд за будівництвом павільйонів на центральному міському ринку (території фортеці XVII—XVIII ст.), під час яких зафіксовані рештки забудови XX ст. і відсутність культурного шару до 1 м, що аналогічно до минулорічних досліджень. Втім, у процесі будівництва нового накриття над однією із північних ділянок ринку проводилися охоронні рятівні роботи: встановлено залягання культурного шару XVIII—XIX ст. нижче 1 м, який місцями знищений сучасними перекопами. Лише в одному з шурфів встановлено наявність давньоруського шару, представленого круговою керамікою, ножами і залізною фібулою.

Подальші охоронні роботи проводилися в рамках реставрації площі ім. І. Франка і будівництва фонтану в сквері ім. Ю. Лисянського по вул. Гоголя. У ході нагляду встановлено відсутність культурного шару на цих ділянках.

У рамках діючої програми з археологічних досліджень в м. Ніжин на 2017—2021 рр. проводилися роботи на території пам'яток: «Нежатин—Крєпость», поселеннях Воздвиженське, Магерки 1 і на території Нового міста.

Перші дослідження проходили на поселенні Магерки 1. Під час робіт закладено два розкопи (4 × 4 і 10 × 4 м) та траншею (7 × 1 м). Виявлено невелику колекцію кругової кераміки XI—XII ст., залізні кольчужні кільця, наконечники стріл, фрагменти вудил, поясних пряжок, ножів тощо.

Наступні роботи проходили на вул. Шолом-Алейхема, в східній частині Нового міста. Так як ділянка закинута, було вирішено закласти три траншеї (загальна досліджена площа становить 50 м^2) для визначення наявності культурного шару, однак жодного археологічного матеріалу не виявлено. Далі було закладено чотири шурфи поряд з селі-

щем Воздвиженське на вулицях Театральна і Воздвиженська. У процесі робіт культурного шару не виявлено.

Надалі дослідження були зосереджені на ділянці вул. Василівська, південніше центрального міського ринку (в межах так званого посаду). Закладено три розкопи (3 × 4, 5 × 6, 5,5 × 5 м). У процесі робіт виявлено рештки забудови XVIII—XIX ст., у заповненні яких були підкови, поясні пряжки, залізні предмети і монети XVII—XVIII ст. у перевідкладеному стані. Також, вдалося зафіксувати рештки трьох зернових ям і житла давньоруського часу. Вони сильно пошкоджені в процесі будівельної діяльності ранньомодерного часу і збереглися фрагментарно. Серед знахідок зібрано колекцію кругової кераміки XII—XIII ст. і пірофілітові пряслиця. Однак найбільшу увагу привернула піч, що збереглася майже повністю.

Як висновок, можемо зазначити, що археологічними дослідженнями встановлено: на території «Нежатин—Крєпость», у західній частині площі І. Франка і вул. Гоголя, культурний шар знищений в процесі сучасної будівельної діяльності. Втім, на території центрального ринку вдалося вперше виявити, хоч і фрагментарно, культурний шар XII—XIII ст. (до цього часу кераміку давньоруського часу знаходили у перевідкладеному стані), а також виявлено рештки житлової забудови в межах так званого посаду.

О. Моця, В. Рижий, О. Булах

НАУКОВО-РЯТІВНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В ЧЕРНІГОВІ

У 2019 р. в Чернігові продовжились будівництво і реконструкції в центральних частинах міста, розпочаті у попередні роки. У зв'язку з цим проводились і науково-рятівні археологічні дослідження.

В охоронних зонах міста досліджено територію площею понад 2000 м^2. Роботи зосереджувались головним чином у межах літописного Окольного міста і Передгороддя, а також в районі «Третяка». Найцікавішими для археології можна вважати ділянки, розташовані на сучасних вул. Гонча, проспекті Миру (Красна площа), вул. Ремісничa і вул. Кирпоноса.

На ділянці, що на проспекті Миру (Красна площа), досліджено територію, площа якої становила близько 400 м^2. Роботи проводились на трьох ділянках у різних частинах площі. Культурний шар на цій території майже повністю знищений у процесі будівництва. Тому були досліджені ті об'єкти, які знаходились у материку.

У розкопі І виявлені стовпові та господарські ями, а також залишки будівлі з печчю. Матеріали представлені керамікою, фрагментами скляних браслетів, виробами із заліза.

У розкопі ІІ зафіксований котлован двокамерної будівлі, орієнтованої стінами по сторонах світу. Її розміри — 5 × 3,5 м, глибина — близько 0,8 м від материка. Будівля належить до типу наземних жител з холодним підклітом. При детальному дослідженні з'ясувалось, що це житло другої половини XII — початку XIII ст. було знищене пожежею. Серед матеріалу, який знайдений в процесі розбірки котловану житла, слід виділити скляні намистини, кам'яний хрестик, фрагмент ланцюжка і позолочену булавку з емаллю. Також неподалік від будівлі знайдено надгробну плиту з пірофіліту.

Ділянка площею близько 400 м^2, досліджена на вул. Гончій, дала цікавий археологічний матеріал. Об'єкти відносяться до другої половини XII ст. Вони представлені спорудами овальної і прямокутної форми, а також господарськими ямами різної форми. Заповнення цих будівель було насичене керамікою і кістками тварин. Котловани всіх споруд на різну глибину врізані в материковий *ґрунт*. На нашу думку, найбільш цікавий об'єкт на цьому розкопі — залишки давньоруського колодязя. Він мав розміри 3,2 × 3,2 м, глибина — 2,3 м від рівня давньої денної поверхні. Стінки і дно колодязя вимощені дошками. Речовий матеріал презентовано знахідками побутового призначення — ножами, точильними брусками; прикрасами — фрагментами скляних браслетів, предметами з кольорових металів.

На ділянці по вул. Кирпоноса виявлено типову міську забудову XII — першої половини XIII ст. Це житлові та господарські будівлі, залишки огорожі. На цій ділянці досліджено житлову будівлю і декілька господарських споруд та ям. Будівля мала глибину котлова-

ну близько 1,7 м. Розміри її становили 3,5 × 3,5 м. Конструкція цієї будівлі каркасно-стовпова. Серед цікавих знахідок відзначимо золоту сережку, виконану в техніці зерні. Із заходу до будівлі підходили залишки огорожі. Це дає змогу припустити, що будівля належала до садиби другої половини XII ст. Господарські споруди мали різні форми — видовжені, овальні, підпрямокутні, а також на різну глибину були врізані в материк.

Окрім згаданих досліджених у Чернігові ділянок, у 2019 р. археологічні роботи проводились ще на вул. Ремісничій, де розкопано поховання різних (XII—XX) століть, а також міську забудову літописного Передгороддя. З досліджених об'єктів — два житла і декілька господарських споруд та ям. Житла — наземні з холодним підклітом. Також на ділянці зафіксовані залишки огорожі. Усі об'єкти датуються другою половиною XII — першою половиною XIII ст. Серед цікавих знахідок — книжкова застібка і свинцева була.

У наступному році дослідження середньовічного Чернігова планується продовжити.

Є. Ногін

РОЗКОПКИ НЕОЛІТИЧНОГО ПОСЕЛЕННЯ СЕРИКОВІ СОСНИ

Експедиція Чернігівського історичного музею ім. В. Тарновського проводила розкопки неолітичного поселення Серикові Сосни біля с. Красне Бахмацького р-ну Чернігівської обл.

За мету ставилося повне дослідження споруди ранньослов'янського часу, що була виявлена тут у 2018 р.

Поселення Серикові Сосни відкрите автором у 2006 р. Цьогорічні дослідження проводилися на пункті I, де у розкопі I, закладеному в 2018 р., зафіксовано залишки споруди. Метою досліджень 2019 р. було повне дослідження цього об'єкта. Для цього до розкопу I прирізаний розкоп II розмірами 4 × 5 м, орієнтований стінками за сторонами світу.

Потужність культурного шару у розкопі II становила від 0,75 до 0,8 м. У ході дослідження культурного шару будь-яких об'єктів виявлено не було, знайдено багато фрагментів глиняного посуду доби неоліту, що відноситься до дніпро-донецької етнокультурної спільноти і культурної спільноти ямково-гребінцевої кераміки. Окрім цього, знайдено фрагменти глиняного посуду доби бронзи (мар'янівська і сосницька культури) та ранньослов'янського часу (волинцевська культура), відходи обробки кременю й кварциту, знаряддя праці. На рівні материку зафіксовано пляму споруди I, частина якої була виявлена у 2018 р. Вона мала форму чотирикутника зі скругленими кутами розміром 4,0 × 5,0 м, орієнтована стінками за сторонами світу, з невеликим відхиленням. Під час дослідження заповнення споруди I у її північно-східному кутку на глибині 0,2 м від поверхні материку виявлено завал з печини, ймовірно, рештки печі, що впала з верхнього поверху. Глибина котловану споруди становила 0,4—0,45 м. Долівка рівна, на ній зафіксовано ямки від стовпів діаметром 0,3—0,35 м, завглибшки 0,18—0,25 м. Окрім ямок, на дні котловану, майже посередині споруди, ідентифіковано скупчення світлої глини розмірами 1,0 × 0,8 м. Матеріал, знайдений у заповненні споруди I, нечисленний і складається з фрагментів грубого неорнаментованого ліпного посуду, виготовленого з формувальної маси з домішками шамоту і жорстви. За всіма ознаками така кераміка належить до волинцевської культури.

Дослідження минулого сезону свідчать, що останець борової тераси в урочищі Серикові Сосни був заселений не лише в добу неоліту, але й у пізніші періоди, зокрема — в ранньослов'янський час.

В. Скороход, Д. Блажчек, В. Жигола, А. Потапенко

РОБОТИ ШЕСТОВИЦЬКОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ

Українсько-польська експедиція Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Т. Шевченка та Інституту археології Варшавського університету під керівництвом В. М. Скорохода і Д. Блажчека працювала на Шестовицькому археологічному комплексі. Дослідження проводилися на курганній групі III в ур. Діброва і на подолі Шестовицького городища.

В ур. Діброва, де знаходиться курганна група III, досліджено курган 3 (за нумерацією Я. Станкевич і Д. Бліфельда курган не мав номеру, оскільки не досліджувався, тому використано власну нумерацію, продовжену з 2018 р.). Насип кургану діаметром 12 м, заввишки до 0,5 м від рівня сучасної поверхні. Закладено розкоп розміром 14 × 14 м, залишено дві стратиграфічні бровки (північ—південь і захід—схід), що перетинаються у геометричному центрі насипу, який є найвищою його точкою, і від якого робилися виміри глибин (R_0). Уздовж стінок північно-західного сектора залягав відвал від розкопу кургану 120 (Д. Бліфельд, 1958 р.) З насипу проростає два дерева, тому залишено некопані ділянки.

Під дерновим шаром виявлено заповнення насипу кургану у вигляді жовто-сірого плямистого супіску, який містив ліпний керамічний матеріал раннього залізного віку (милоградська культура) і фрагменти кругових посудин X ст. Серед знахідок трапилися два залізні предмети і два важки бочкоподібної форми, обтягнуті бронзою (рисунок: 1, 2).

У північно-західному секторі на глибині 75 см від R_0 виявлено поховання 1, що здійснене за обрядом інгумації. Кістяк лежав у випростаному стані на спині, головою на південний захід, череп дещо зміщений на правий бік, права рука вздовж тіла, ліва зігнута у лікті, кисть на грудях. Кістки гарної збереженості. Супроводжувального матеріалу не виявлено. Найімовірніше, це впускне поховання за християнським обрядом, здійснене у XII ст.

На глибині 100—125 см від R_0 був материк у вигляді білого піску. Під насипом кургану, в його центральній частині, виявлено прямокутну пляму поховання 2 у вигляді сіро-коричневого плямистого супіску. Заповнення поховальної ями у стратиграфії відображено низкою шарів і прошарків мішаних супісків, а також відсутністю давнього похованого шару. Пляма розмірами 2,00 × 3,25 м, довгою віссю

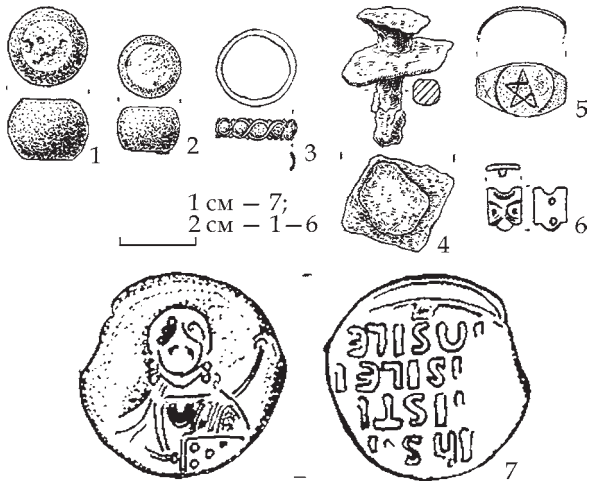

Матеріали з розкопок, експлікація: 1, 2 — кольоровий метал, залізо; 3 — білий метал; 4 — залізо; 5—7 — кольоровий метал

орієнтована на південний захід—північний схід (кутами за сторонами світу). У західній частині на дні камери виявлено поганої збереженості фрагменти черепу людини. У центральній частині поховання — фрагмент кістки, біля якої знайдено два залізних предмети і перстень з кольорового металу, орнаментований сплетінням (рисунок: 3). Крім того, у похованні також виявлено три залізних цвяхи. За керамічним матеріалом і перстнем поховання датовано X — початком XI ст.

Довкола центрального поховання 2, на відстані 3,5—4,0 м від нього, виявлено чотири фрагменти курганного ровику, розділеного материковими перемичками навпроти стінок камери. Ровики 1,0—1,5 м завширшки і 0,2—0,4 м завглибшки нижче рівня материка, стінки заокруглені, дно заглиблене у центрі.

На захід від поховання 2 досліджено дві круглі ями діаметром 1,0 м кожна, глибиною 0,2—0,4 м від рівня материка. Ями містили ліпний керамічний матеріал раннього залізного віку (милоградська культура). Трапився глиняний виріб у вигляді котушки.

На подолі Шестовицького городища проводились дослідження на другому подільському підвищенні, де за допомогою відзнятого ортофотоплану виявлено дві западини (10 × 15 м), що виходять до русла р. Жердов (стариця р. Десна) одна навпроти одної, у західному і східному напрямках.

З метою отримання стратиграфічної ситуації на цих ділянках закладено чотири траншеї.

Траншея 1, (1 × 14 м), закладена на краю східної западини, паралельно руслу. Перпендикулярно їй закладено траншею 3 (1 × 8 м). У траншеях під дерном фіксується шар оранки (до 0,2 м). Під ним залягає незначний культурний шар, з якого походять фрагменти кераміки X—XII ст. і візантійська монета X ст. — фоліс Василія II Болгаробійця, 976—1025 рр. (рисунок: 7). Під культурним шаром знаходяться алювіальні та делювіальні шари.

Траншея 2 (1 × 14 м), закладена на краю західної западини, паралельно руслу. Тут виявлено стовпові конструкції, що скоріш за все, пов'язані з функціонуванням портової зони. У траншеї 2 досліджено серію невеликих господарських ям і споруду 1, яка заходила у південну стінку траншеї, в глиб западини. З метою більш детального вивчення споруди 1 закладено траншею 4 (2 × 6 м), перпендикулярно до траншеї 1, у глиб западини.

Споруда 1 являє собою канаву розмірами 1,5 × 7 м, що слугувала для витягування і стоянки річкових суден. Аналогічні канави досліджені на синхронному Виповзівському подолі.

Із траншей 2, 4 походить значна кількість керамічного матеріалу X—XII ст., фрагментів печини, кісток тварин та індивідуальних знахідок, серед яких слід виділити лодійну заклепку, залізний гак для підвішування казана, обламаний арабський дирхем династії Саманідів, Наср ібн Ахмада 923—931 рр., накладка від сумочки і уламок персня із зображенням п'ятикутної зірки (рисунок: 4—6).

Отже, у результаті розкопок у 2019 р. на Шестовицькому некрополі та подолі отримано нові результати, що доповнять інформацію про поховання його мешканців у X — на початку XI ст. Окрім того, матеріали з подолу доповнені інформацією про нові конструктивні особливості портових конструкцій Шестовиці.

В. Скороход, О. Моця, Л. Сита, К. Капустін, К. Джаман

ДОСЛІДЖЕННЯ НА ПОСАДІ ТА ПОДОЛІ ВИПОВЗОВА

Експедиція Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Т. Шевченка та ІА НАН України (керівники В. М. Скороход і О. П. Моця) провела дослідження на Виповзівському археологічному комплексі, що охопили територію посаду (розкопи 18, 19) і ділянку подолу (розкоп 2, траншея 5).

Розкоп 18 площею 32 м^2 розташовано в 200 м на захід від городища, зліва від польової дороги, що проходить по центру мису, і є продовженням ділянки досліджень 2018 р. з прирізкою на захід і південь. Розкоп мав Г-подібну форму з метою довивчення котловану споруди 1, що 2018 р. виявлена повною площею.

Пляму споруди зафіксовано на рівні материку, що залягав під шаром оранки на 0,3—0,35 м. Пляма мала підквадратну форму, орієнтовану кутами за сторонами світу, і частково заходила під південну і східну стінки розкопу. Розмір плями у межах розкопу становив 4,3 × 4,5 м. Верхнє заповнення котловану складалося з темно-сірого супіску з вугіллям і печиною, з північно-західного боку, по контуру уздовж стін, лежав завал печини від обмазки конструкцій будівлі. Під східною стіною виявлено залишки пошкодженої печі, що частково потрапила до розкопу. Завал печини знаходився вище материка, а його нижня частина була заглиблена на 0,2 м. На всій площі котловану виявлено численні плями печини і вугликів від згорілих конструкцій житла. З житла походить керамічний матеріал середини X ст., уламок амфори, кістяне вістря з отвором (кочедик), уламок орнаментованої кістяної пластини, фрагменти ножів, сокира з вузьким лезом, тощо (рисунок). Досліджена споруда 3 не має відношення до виявленого котловану споруди 2 у розкопі 2018 р. і являє собою ледь заглиблене, наземне житло середини X ст., що згоріло в пожежі. Під спорудою 2 був ще один котлован підпрямокутної форми, з дослідженими розмірами 3 × 3,5 м, орієнтований кутами за сторонами світу. Він частково входив у північну і східну стінки розкопів. У західному куті виявлено глинобитну піч розмірами 1,2 × 1,4 м, що мала гарну збереженість. Житло (споруда 2) мало заповнення темно-сірого супіску з вугіллям і печиною, уздовж стін простежено глиняну обмазку. Споруда зафіксована і законсервована до наступного року. З вивченого заповнення походить керамічний матеріал першої по-

ловини X ст., різновидні скляні намистини, уламки побутових предметів із заліза і кістки та ј дирхему (Саманіди, 895—903 рр.). Важливо зазначити, що законсервована споруда 4, теж не належить до котловану споруди 2, виявленої у 2018 р. Схожа ситуація вже досліджувалася на посаді Виповзівського археологічного комплексу, де в одному котловані було облаштовано 3—5 жител. Тому подальші дослідження дадуть змогу в цілому простежити стратиграфію цих об'єктів.

Розкоп 19 закладено у південній частині посаду на схилі тераси, між розкопами 4 і 6 (2013 р.). Площа розкопу становить 32 м^2, перепад висоти з півночі на південь — 0,9 м, по лінії схід—захід — 0,4 м. На ділянці досліджено житло, частина якого була виявлена ще у розкопі 4 (2013 р.), господарські яма і споруда.

Житло квадратне у плані, розміри 4,6 × 4,5 м, орієнтоване стінками за сторонами світу, котлован заглиблений у материк на 0,9 м. В підлозі зафіксовано багато стовпових ям розмірами від 0,1 м до 0,45 м, завглибшки від 0,05 до 0,38 м. У південно-західному куті — яма підпрямокутної форми, з округлою східною стінкою, розмірами 1,7 × 1,5 м, завглибшки 0,3 м. З північного боку у кутах ями — по ямці діаметром 0,15—0,2 м, завглибшки 0,17—0,26 м. У північно-східному куті житла знаходилася піч; саме цей кут будівлі залишився недослідженим через велику сосну. Досліджена половина печі має розміри 1,9 × 0,9 м і висоту 0, м. Піч зроблена із сіро-зеленого глею, була перебудована як мінімум, один раз. Верхня частина склепіння розвалена і серед шматків глею знаходилися уламки жаровні. Всередині печі виявлені окремі фрагменти кераміки X ст.

Заповнення житла однорідне — сірий плямистий супісок з включеннями вугликів, попелу, дрібних уламків печини. Уздовж стін котловану — засипка із шарів сіро-жовтого і жовто-сірого плямистого піску, з включеннями вугликів, на дні шар щільного сірого супіску, з включеннями вугликів.

Із заповнення походять: кераміка початку X ст., кілька уламків роменської кераміки, фрагменти точильних каменів, пірофілітового пряслиця, зубила і ножа, блешня, проколки, обрізаний ріг і три накладки, вирізані з рогу; із шару підлоги — сім бісерин.

У східній частині розкопу досліджений котлован видовженої форми, з розширенням біля південної стінки, який виходить за межі розкопу. Розміри — 2,9 × 1,4 м, біля південної стінки — 2,3 м. Північна частина котловану — яма 1,05 м завглибшки, в стінках якої зафіксовані два вертикальні стовпи і ще один у дні. Південний край котловану — частина господарської споруди 1,23 м

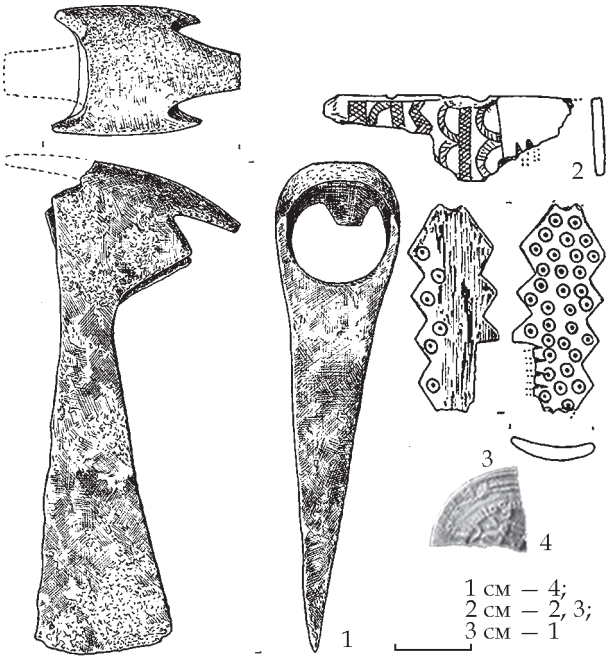

Знахідки з житла у розкопі 18 на посаді Виповзівського археологічного комплексу

завглибшки. Заповнення обох об'єктів дуже мішане, можливо, вони мають невеликий розрив у часі.

За керамічним матеріалом і яма, і споруда датовані XII ст. У споруді виявлені вушко відра, брусок і рибальський гачок, а у верхніх шарах ями — фрагменти стінок амфор.

Досліджені у розкопі об'єкти — це остання (південна) лінія забудови посаду, нижче якої вже починається схил тераси.

На ділянці подолу, з північного боку від мису, дослідження проводилися на двох ділянках. Розкоп 2 (площа — 56 м^2), орієнтований довгою віссю за лінією захід—схід, закладено на схід від розкопу 1 (2017 р.), траншеї 1 (2013 р.) і на північ від траншеї 2 (2014 р.). Траншея 5 (площа — 42 м^2), орієнтована довгою віссю за лінією північ—південь, із незначним відхиленням на схід, знаходилась за 41 м на північ від розкопу 2 (2019 р.).

За час робіт на розкопі 2 вдалося не лише деталізувати стратиграфію ділянки (підтверджено факт існування декількох етапів формування делювіального шару у верхній частині стратиграфії і датування найраніших горизонтів Виповзівського подолу), але й особливості її забудови у X ст.

Середина — друга половина X ст. — це період найбільшого розвитку подільської частини пам'ятки. Саме на рівні третього і четвертого горизонтів виявлено три канави для витягання човнів, стовпові ями (залишки дерев'яних конструкцій навісу) і господарську ями. Відзначимо, що заповнення канав неоднорідне: у двох випадках — це шар алювіального піску, в одному — прошарки

алювію і гумусу, які чергувалися один з одним. На нашу думку, це свідчить про доволі тривалий час їх функціонування. Розміри досліджених споруд коливалися від 3,2—3,5 × 0,75—0,85 до 4,5 × 0,9—1,0 м.

Найбільш ранні об'єкти на подолі — дві стовпові ями, зафіксовані на рівні материка, що належать, імовірно, до початкового етапу освоєння подолу і датуються початком X ст. На нашу думку, вони маркують місце розташування перших дерев'яних конструкцій від пірсів чи причалів.

Цікаві результати вдалося отримати за час робіт на траншеї 5, яку закладено на протилежному боці русла. Тут з'ясовано особливості стратиграфії цієї частини пам'ятки, потужність культурного шару, підтверджено факт існування господарської забудови тощо. З культурного шару походять дрібні уламки гончарного посуду X ст., що вказує на освоєння цієї ділянки саме у цей час.

Загалом, результати досліджень Виповзівського археологічного комплексу підтверджують перспективність вивчення цієї частини пам'ятки, що дозволить з'ясувати нові дані щодо розвитку торгівлі, суднобудування, кліматичних змін, які мали місце упродовж X—XII ст.

В. Скороход, С. Сорокін, Ю. Ситий

РОБОТИ У ЛІТОПИСНОМУ СНОВСЬКУ

На території смт Седнів Чернігівського р-ну Чернігівської обл. знаходиться ряд пам'яток, що датуються X — серединою XIII ст. З літописним Сновськом (Сновейськом), згаданим у літописі під 1068 р., пов'язуються пам'ятки в урочищах Коронний Замок і Орєшня. Згідно з дослідженнями В. П. Коваленка літописний Сновейськ у X ст. існував на городищі Орєшня, а наприкінці X ст. збудовано городище Коронний Замок і центр життя перенесено у безпечніше місце.

У 2019 р. дослідження проводилися на городищі Коронний Замок (у центральній частині селища), біля Георгіївської церкви початку XVIII ст. Дослідження передували побудові господарських приміщень. Було закладено два шурфи 2, 3 розмірами 2 × 2 м. У шурфі 2 виявлена серія ям XVIII—XIX ст. У шурфі 3, розташованому з внутрішнього краю валу, що проходить вздовж Басанцевого рівчака (рову), зафіксована яма XVIII ст. і підсипка, зроблена у першій половині XVIII ст. під час встановлення нових дерев'яних конструкцій на залишках старого валу.

Також зафіксований шар з вугликами від пожежі Сновська у 1239 р. і котлован (споруда 1), що був викопаний у XII ст. для підсипки вже існуючих оборонних укріплень.

Городище Орєшня зайняте кладовищем, тому для з'ясування часу появи і характеру пам'яток роботи проводилися на поселенні Орєшня 2 (південний посад городища). Пам'ятка розташована у південно-східній частині селища, на високому (до 30 м) мисі тераси р. Снов. Поселення (посад) розміщене вздовж рівчака, що розрізає терасу. Роботи здійснювалися біля ділянки, пошкодженого у XX ст. культурного шару. З півночі від пошкодження досліджено 12 м^2. Культурний шар товщиною до 0,65 м містить матеріали милоградської культури, пізньозарубинецькі, ранньослов'янські старожитності та матеріали другої половини X ст. Досліджено залишки восьми ям.

Із західного і південного боків від пошкодження була закладена пошукова траншея шириною 1 м (загальна площа досліджень 28 м^2). У траншеї вдалося зафіксувати дві споруди. Перша — досліджений західний кут котловану зі стовповою ямкою — містила матеріали сосницької культури, пізньозарубинецькі (I—II ст. н. е.) і ранньослов'янські (друга—третя чверть I тис. н. е.) старожитності з невеликою домішкою кераміки X ст. (у верхній частині заповнення котловану). Друга споруда розмірами 1,8 × 1,95 м (глибина 1,44 м від рівня материку) містила ліпну кераміку роменської культури (інколи з мотузковим орнаментом) і давньоруську гончарну кераміку X ст. Серед керамічного матеріалу є ліпна імітація давньоруських гончарних форм.

У траншеї також виявлені 11 ям з матеріалами милоградської культури, пізньозарубинецьких і ранньослов'янських старожитностей, X ст.

У сезоні 2020 р. заплановано довивчення виявлених об'єктів.

О. Черненко, І. Кедун, Р. Луценко

ДОСЛІДЖЕННЯ НА НОВГОРОД-СІВЕРЩИНІ

Експедиція Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Т. Шевченка спільно з експедицією Ніжинського університету ім. М. Гоголя дослідила терени Новгород-Сіверського р-ну і м. Новгород-Сіверський. Роботи виконувались у рамках цільової програми археологічних досліджень у Чернігівській обл. на 2013—2020 рр.

На території Новгород-Сіверського р-ну проведена розвідка і оглянуто пам'ятки, розташовані біля сіл Рогівка, Мамекине, Бугринівка і Ларинівка.

Городище Рогівка 1 розташоване на мисі високої правобережної тераси р. Десна на північній околиці с. Рогівка. З боку поля простежуються рештки рову і валу. Знаходиться під старим фруктовим садом.

Пам'ятка відома за даними розвідки М. Рудинського 1925 р. Пізніше її обстежували О. Сєров (1982 р.), В. Коваленко (1983 р.), Д. Каравайко (2009 р.). За результатами обстежень городище датоване VI—III ст. до н. е., проте стаціонарні дослідження не здійснювались.

Під час обстеження 2019 р. вздовж краю площадки городища, з боку заплави р. Десна, зафіксовані ушкодження, спричинені «копачами» (мікрошурфи). На місці найбільш значних ушкоджень закладено два шурфи загальною площею 8 м^2. За результатами шурфування визначено, що культурний шар городища сягає потужності 0,3—0,5 м, слабо гумусований і мало насичений археологічними матеріалами (уламки ліпного посуду і фрагменти керамічних грузил юхнівської археологічної культури).

Городище Яруги розташоване на мисоподібному виступі правобережної тераси р. Десна між селами Рогівка і Мамекине. З північного заходу і сходу обмежене глибокими старими ярами, з північного боку — ровом і валом, зіпсованими бліндажами і окопами часів Другої світової війни.

Городище відоме за даними П. Уварової. Обстежували С. Гатцук (1907 р.), Ф. Лучицький (1938 р.), В. Коваленко (1983 р.) і Д. Каравайком (2009 р.). За результатами розвідок датоване VI—III ст. до н. е. Стаціонарні археологічні дослідження не здійснювались.

Обстеження 2019 р. виявили ушкодження пам'ятки внаслідок дій «копачів»: по центру площадки знаходився не засипаний і не доведений до рівня материка шурф 2,5 × 3 м, який потрапив у котлован споруди юхнівської культури. Окрім цього, вздовж краю площадки було кілька ям, виритих туристами під смітники. Одна з них зруйнувала край археологічного об'єкту.

На місцях найбільш значних ушкоджень (по центру площадки і ям вздовж її краю) закладено шурфи загальною площею 8 м^2. За результатами шурфування визначено, що культурний шар городища сягає 0,4—0,7 м. Він сильно гумусований, насичений горілими рештками і матеріалами юхнівської культури (уламки ліпних посудин, грузила, пряслиця). Аналогічний матеріал виявлено під час розчистки пошкоджених ділянок об'єктів.

Городище Бугринівка (*Городок*) розташоване на першій надзаплавній терасі р. Малотеча (притока р. Десна), на східній околиці с. Бугринівка. Воно являє собою площадку підквадратної форми, оточену з усіх боків залишками розтягнутого оранкою валу заввишки до 0,5 м. Знаходиться під приватними городами.

Городище відкрив С. Гатцук 1907 р. (за матеріалами щоденника розвідки: Вагринівське городище) і визначене як залишки укріплень польсько-литовської доби. Цьому висновку відповідає місце розташування польської земляної фортеці, позначеної на мапах XVII ст. У 1967 р. городище оглянула О. Мельниковська і заклала шурф у центрі площадки. Згідно з даними її звіту археологічні матеріали у шурфі не виявлені. Утім, у пам'яткоохоронній документації і науковій літературі городище традиційно відносять до часу існування юхнівської культури (Д. Каравайко).

Під час обстеження 2019 р. по оранці зібрано підйомний матеріал: уламки гончарного посуду і кахель XVII ст.

Курганний могильник біля с. Ларинівка знаходься за північною околицею села, серед лісу. Його територію займає сучасний цвинтар. Могильник відомий з кінця XIX ст. Д. Самоквасов нараховував 32 насипи. У 1878 р. Д. Самоквасов розкопав 15 курганів, 1907 р. С. Гатцук — ще 4. У курганах виявлені поховання за обрядом тілопокладення у підкурганних ямах. За результатами досліджень О. Моці могильник датовано XI — початком XIII ст.

Станом на 2019 р. візуально визначено залишки не менше, ніж дев'яти курганів заввишки від 0,3 до 1 м. Три найбільші насипи мають сліди розкопок у вигляді «затягнутих» ґрунтом ям-колодязів (нині використовуються як смітники). Простежуються також підвищення, що можуть бути як рештками знищених курганних насипів, так і відвалами зі старих розкопів.

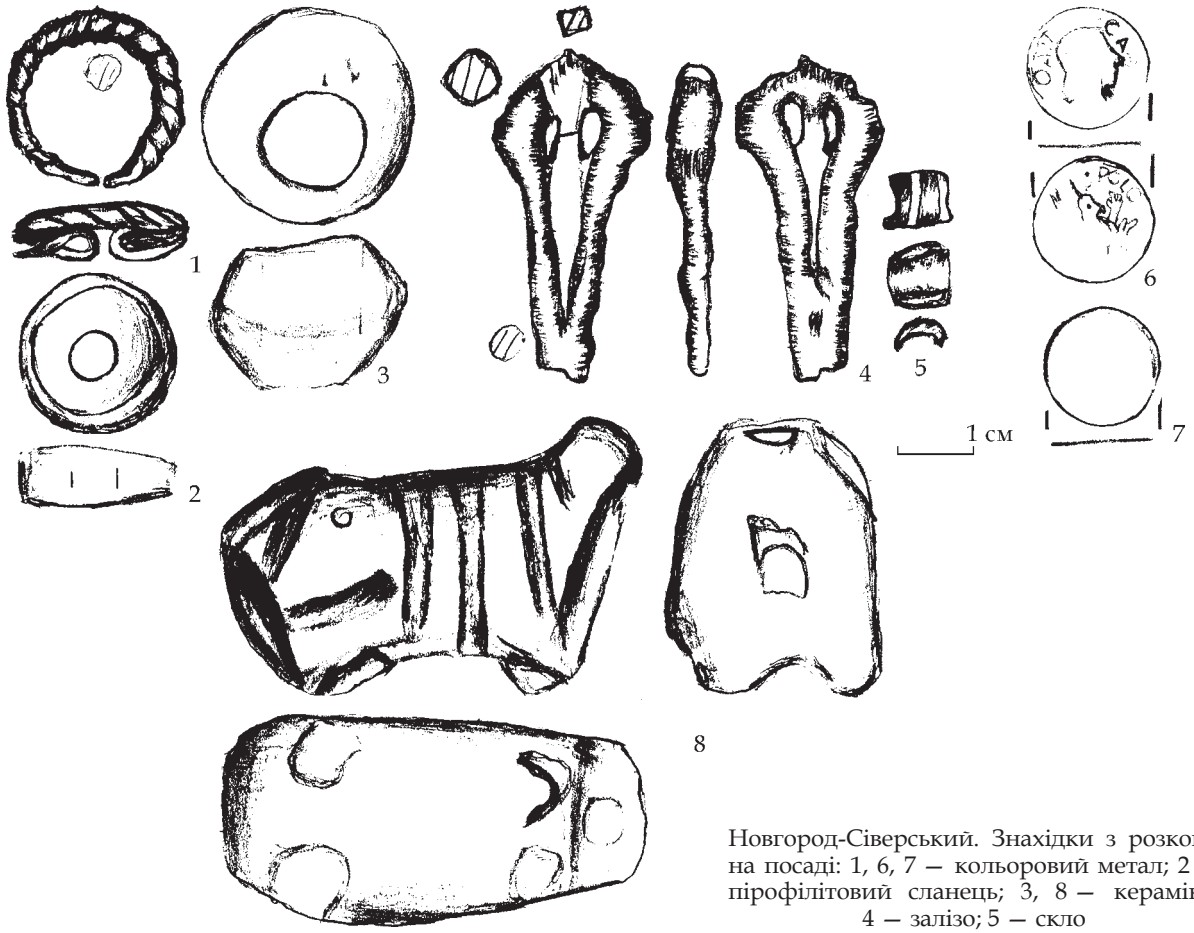

Новгород-Сіверський. Знахідки з розкопу на посаді: 1, 6, 7 — кольоровий метал; 2 — пірофілітовий сланець; 3, 8 — кераміка; 4 — залізо; 5 — скло

Поселення Ларинівка відоме за результатами розвідки С. Гатцука 1907 р. («Павлюков Хутір»; також «городище Ларинівка»). Після 1907 р. не обстежувалось. Слід відзначити, що з цієї місцевості походить скарб давньоруських прикрас (колти, гривни, підвіски тощо), конфіскований у «копачів» у 2017 р. під час спроби продажу.

Під час розвідки 2019 р. місцезнаходження пам'ятки визначено на підставі співставлення даних С. Гатцука з сучасними картографічними ресурсами. Відповідно до матеріалів щоденника розвідки С. Гатцука поселення займає розділені ярами площадки вздовж південного (за щоденником: площадки A, B) і північного (площадки C, D) краю тераси струмка Водотеча (притока р. Малотеча). С. Гатцук припускав, що це — селище Мелтекове, згадане в літописі у зв'язку з подіями 1146 р.

Поселення знаходиться під лісом, активно руйнується внаслідок розростання ярів і пошкоджене діями «копачів». У місцях найбільших пошкоджень закладені шурфи і здійснені зачистки вздовж краю молодих ярів. Загальна досліджена таким чином площа становила 30 м². Потужність культурного шару пам'ятки 0,3—0,5 м. Він насичений горілими рештками, печиною і містить уламки гончарної кераміки XI—XIII ст., окремі фрагменти ліпної кераміки роменської культури, а у південній частині пам'ятки (площадка D за щоденником 1907 р.) — кераміку київської культури. Також знайдено залізне черешкове вістря стріли, дрібні кородовані залізні предмети. У процесі досліджень зафіксовано рештки чотирьох зруйнованих ярами об'єктів давньоруського часу.

Розкопки у Новгороді-Сіверському здійснювались на території посаду середньовічного міста, в районі сучасної Базарної площі. Вони стали продовженням започаткованих у 2016—2017 рр. робіт. Досліджена 2019 р. ділянка становила 16 м².

Культурний шар на ділянці розкопу, як і в розкопах 2016—2017 рр., виявився знищеним до рівня материка у процесі розбудови міста. Залишки котлованів археологічних об'єктів збереглись у материку. Було виявлено рештки трьох об'єктів (споруд?) давньоруського часу. У їх заповненні містились уламки гончарних посудин XII—XIII ст. Там само знайдено бронзову каблучку, звиту з трьох дротів із петлями на кінцях (рисунок: 1), намистину (рисунок: 5), пряслице (рисунок: 2), частину жорна з туфу, дрібні залізні кородовані предмети. Також досліджено зернову яму XVII ст. Із її заповнення походить керамічний і скляний посуд, підковки для взуття, ножі, дримба (варган; рисунок: 4), монети «боратинки» (рисунок: 6, 7), коникєвищик (рисунок: 8) точильні бруски тощо.

О. Черненко, Р. Кравченко, Р. Луценко

ДОСЛІДЖЕННЯ ГОРОДИЩА В МЕЗИНСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНОМУ ПРИРОДНОМУ ПАРКУ

Експедиція Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Т. Шевченка продовжила дослідження городища Свердловське 1 на території Мезинського національного природного парку. Пам'ятка розташована в ур. Хоромки за 1,5 км від с. Деснянське Коропського р-ну Чернігівської обл. Городище займає високий (45—50 м) мис правого корінного берега р. Десна. Із південного боку до нього примикає відкрите поселення.

Городище біля Псарівки (Свердловське 1) згадане у працях Д. Я. Самоквасова і П. С. Уварової кінця XIX — початку XX ст. Польові дослідження на ньому проводили С. А. Гатцук (1907 р.), О. М. Мельниковська (1967, 1968 рр.), В. Є. Куриленко (1980—1990 рр.). Із 2014 р. пам'ятку досліджує експедиція під керівництвом О. Є. Черненко.

У 2019 р. продовжено роботи на городищі та відкритому поселенні. У південній частині укріпленої площадки городища закладено розкоп площею 29 м^2. Потужність культурного шару на цій ділянці коливалась у межах 1,1—1,3 м. Із нього походили знахідки епохи бронзи, ранньозалізного віку, ранньослов'янського часу і X—XI ст.

У межах розкопу виявлено споруду і чотири ями доби раннього заліза. Із їх заповнення походять уламки ліпних посудин юхнівської культури, уламки грузил і рогата цеглина.

Найвагоміші результати отримані у процесі дослідження споруди роменської культури (споруда 4; входила у межі розкопу частково). Її котлован прямокутної форми, орієнтований кутами за сторонами світу, завглибшки 1,1 м, зберігся у материку. Довжина північно-західної стінки котловану становила 5 м. Південно-західну стінку прослідковано на 4,8 м. Система стовпових ям, виявлених на дні котловану, дозволяє говорити про каркасно-стовпову конструкцію стінок. Зафіксовані у заповненні рештки згорілого перекриття дають підстави припустити існування у споруди принаймні двох ярусів. У західному куті будівлі, на її дні, зафіксовано залишки двох опалювальних пристроїв (печі 1, 2).

Особливості конструктивних елементів свідчать про реконструкцію споруди і два етапи її функціонування. Про це говорить, зокрема, наявність залишків двох печей (рис. 1) які, судячи з усього, послідовно змінили одна одну (від ранішої після реконструкції вціліла лише частина, прилегла до личкування стінки котловану) і господарських ям, що стратиграфічно прорізали одна одну.

Рис. 1. Городище Свердловське 1, споруда 4, печі 1, 2

Під час розчистки споруди виявлено доволі багатий і численний речовий інвентар. Із нашарувань, пов'язаних з першим етапом її функціонування, походить переважно ліпна кераміка роменської культури, орнаментована защипами по краю вінця а також окремі уламки давньоруської гончарної кераміки. Її наявність не дозволяє датувати зведення будівлі часом раніше межі IX—X ст. У нашаруваннях, пов'язаних з другим етапом функціонування споруди, виявлено численні уламки ліпного посуду, орнаментованого защипали або «мотузковим штампом». Доволі численними є знахідки кружального посуду. Звідти ж походить дирхем, карбований у місті Аш-Шаш у 899—900 рр. (рис. 2: 14) і численний речовий інвентар: предмети озброєння — вістря стріл і сулиця (рис. 2: 1—3), прикраси — скроневе кільце, ланцюжок, сережка, бісер, намистини, перстень із вставкою зі скляної намистини

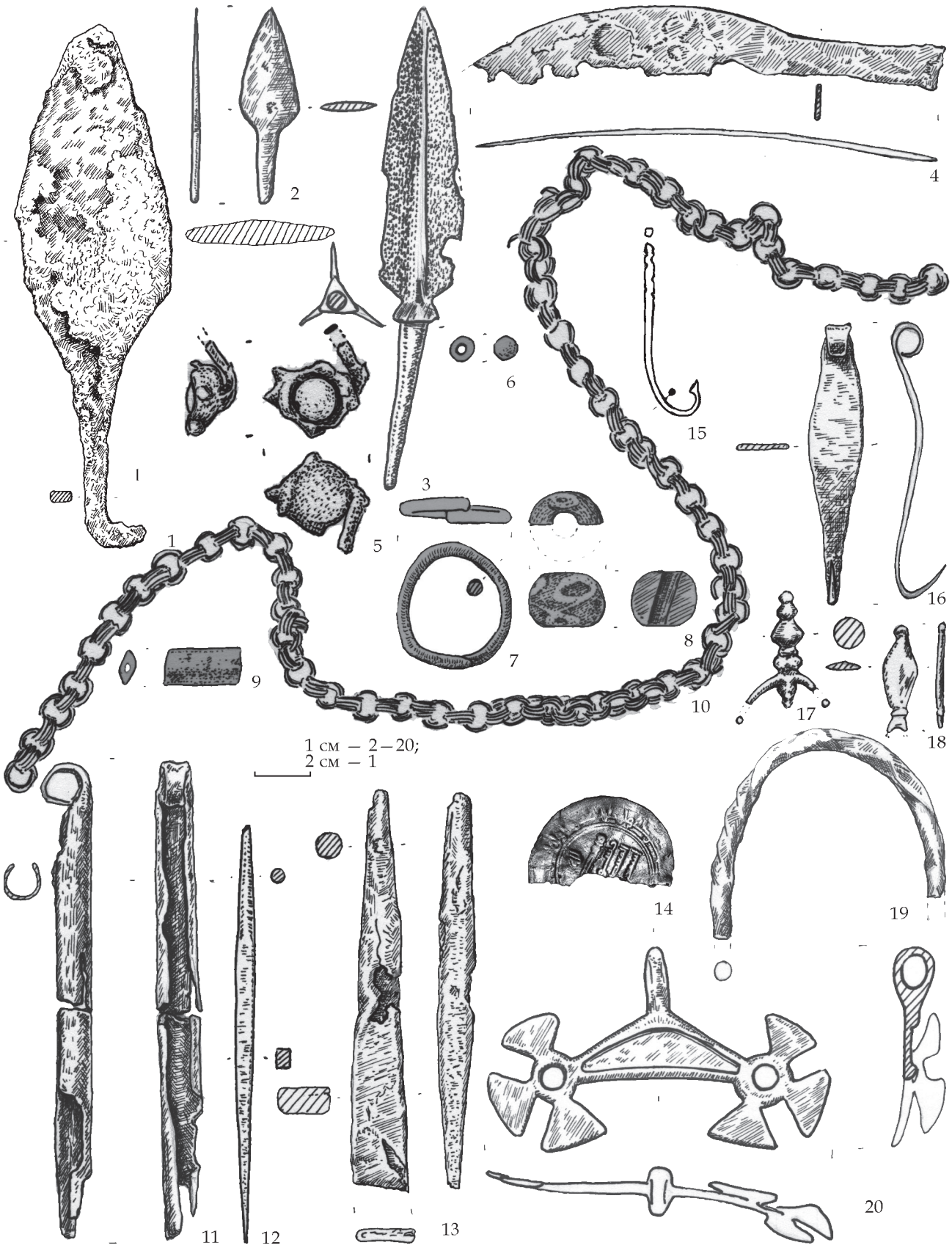

Рис. 2. Городище Свердловське 1, знахідки зі споруди 4: 1—4, 11—13, 15, 16, 19 — залізо; 7, 10, 14, 17, 18, 20 — кольоровий метал; 6, 8, 9 — скло; 5 — кольоровий метал, скло

(рис. 2: 5—10, 17, 18), знаряддя для промислів — шило, пряслиця, рибальські гачки (рис. 2: 12, 15, 16), побутові предмети — ножі, трутниця (рис. 2: 4, 11) тощо. Окремо слід відзначити знахідку лунниці з виїмчастою емаллю часу київської культури (рис. 2: 20). Вона, судячи за місцем знахідки, могла бути перевідкладена у заповнення об'єкту (засипку між стінкою котловану і стіною споруди) з культурного шару городища. У цілому, за речовим і керамічним комплексом припинення функціонування споруди 4 можна віднести до початку — першої третини XI ст.

На відкритому поселенні здійснювались незначні за обсягом роботи. У його північній частині було закладено шурф площею 4 м^2. У шурфі розкрито господарську яму. Із її заповнення походять фрагменти ліпної кераміки роменської культури і окремі уламки давньоруських гончарних горщиків.

У південній частині відкритого поселення закладено розкоп площею 6 м^2. Потужність культурного шару тут становила 1,10 м. Виявлено господарську яму, що містила окремі уламки ліпної кераміки доби бронзи і юхнівської культури.

О. Черненко, Р. Луценко

ДОСЛІДЖЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ ФОРТЕЦІ ТА ОКОЛЬНОГО ГРАДУ В ЧЕРНІГОВІ

На території Чернігівської фортеці (урочище Вал) археологічні роботи проводились у межах подвір'я колишнього Борисоглібського монастиря. Роботи були продовженням започаткованих 2017 р. досліджень і спрямовувались на вивчення історичної забудови цієї частини стародавнього міста.

Розкоп площею 45 м^2 був прирізкою до розкопів 2017 р. і розташовувався на північ від них. Як і на ділянці розкопів 2017 р., в розкопі 2019 р. від рівня сучасної поверхні залягав шар ґрунту завтовшки до 0,5 м, який містив матеріали XI—XIX ст., переважно будівельне сміття XI—XVIII ст.: плінфу, цеглу-пальчатку, шматки цем'янкового і вапняного розчину, уламки архітектурних деталей з пірофіліту, фрагменти оплавлених пластин свинцевої покрівлі, мозаїчну смальту для підлоги (жовтого, червоного, зеленого кольорів; аналогічна смальта походить із каплиць-прибудов Борисоглібського собору і з Благовіщенської церкви). Серед знахідок окремо слід відзначити різьблений кістяний хрестик (XVIII ст?; рисунок: 1). Час утворення цього шару досить впевнено можна пов'язати з ліквідацією споруд Борисоглібського монастиря у XIX ст. і улаштуванням Соборної площі.

Нижче верстви XIX ст. залягали шари, які склались внаслідок кількох перепланувань забудови цієї частини фортеці-дитинця впродовж XI—XIV ст. Загальна потужність цих шарів сягала 2 м. Вони досить чітко стратифікувались, що дозволило визначити принаймні три послідовні горизонти і відповідні їм об'єкти (чотири споруди і 12 ям). Хронологія цих горизонтів ще потребує уточнення, утім попередньо вона може бути встановлена так: X—XI ст.; кінець XII ст. — середина XIII ст.; друга половина XIII — XIV ст. Матеріали, що характеризували ці горизонти, у цілому є типовими для шарів чернігівської фортеці: будівельне сміття давньоруського часу (уламки плінфи XI — початку XIII ст. і архітектурних деталей з пірофіліту, шматки цем'янкового розчину); фрагменти гончарної кераміки (горщиків, світильників, амфор); вироби зі скла (уламки скляних посудин і браслетів (рисунок: 2, 6, 10—15), пластини мозаїчної смальти для підлоги), каменю (пірофілітові пряслиця (рисунок: 8) і грузила, уламки жорен з туфу, точильні бруски), кольорового металу (уламок дзвону, «важки-гудзики» (рисунок: 3, 4) тощо), заліза (писало (рисунок: 9), ножі, голки, ключі (рисунок: 7), скоби тощо) та кістки («сокирка», астрагал).

Інтерес становлять залишки субструкції, яка належать до горизонту кінця XII — середини XIII ст. Ця опорна частина якоїсь конструкції складалася з безсистемно покладеної шарами цілої і розколотої плінфи, поєднаної в один суцільний щільний масив глиняним розчином з домішками вапна. Плінфа однотипна, 5—5,5 см завтовшки, 19—22 см завширшки і 26 (?) см завдовжки, без позначок (кінець XII—початок XIII ст). Це переважно виробничий брак: перепалені чи недопалені цеглини. Потужність субструкції сягала 0,4 м.

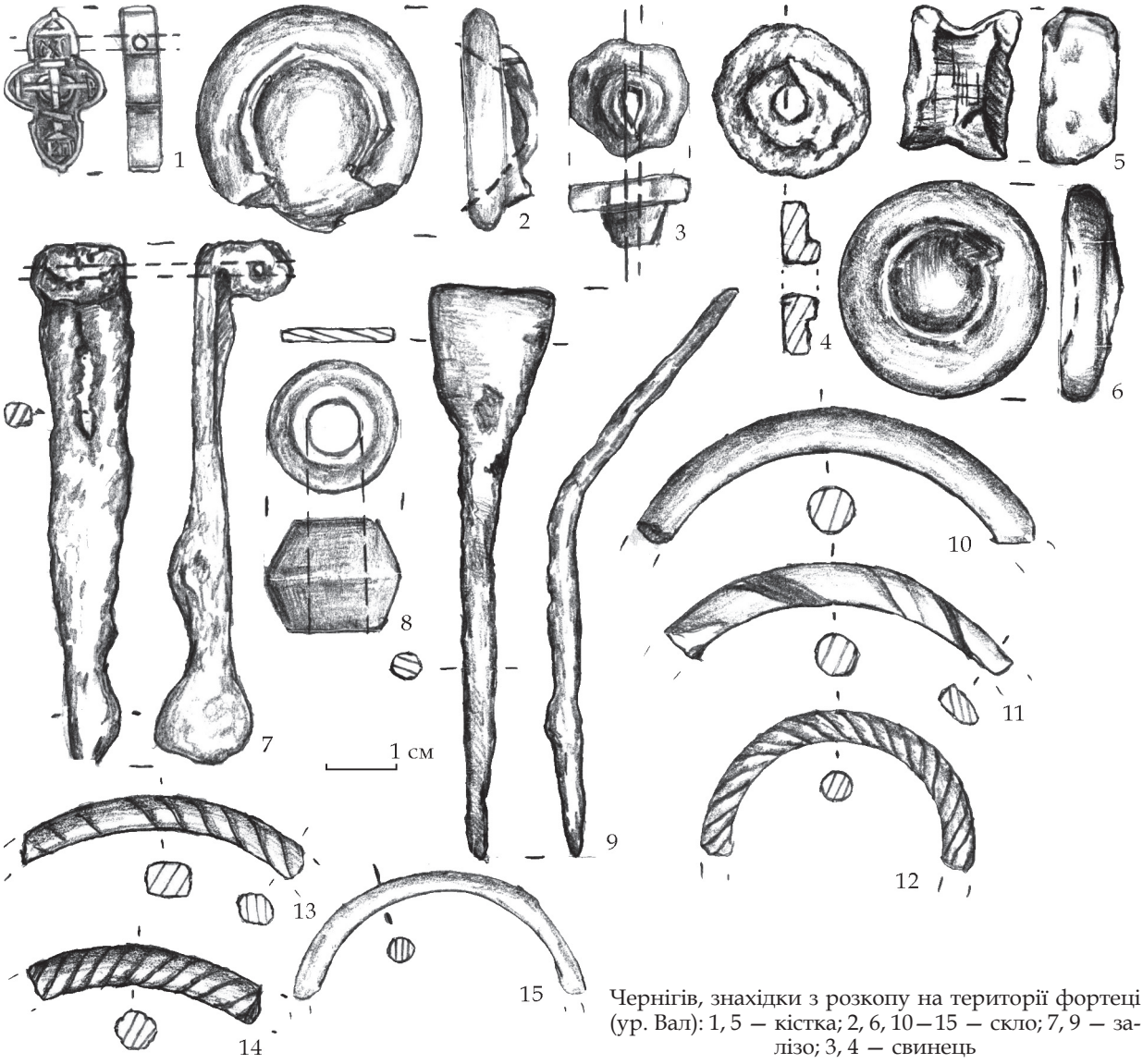

Чернігів, знахідки з розкопу на території фортеці (ур. Вал): 1, 5 — кістка; 2, 6, 10—15 — скло; 7, 9 — залізо; 3, 4 — свинець

Вона перекривала культурний шар більш раннього часу. Оскільки частина конструкції входила у межі досліджуваної ділянки (розкрито її західну частину розмірами 2,6 × 5 м) і була пошкоджена перекопами, встановити її конфігурацію у плані не вдалось. Це також ускладнювало інтерпретацію об'єкту. Із огляду на це його було законсервовано для майбутнього дослідження.

Слід підкреслити, що найдавніший горизонт на ділянці розкопу (як і в розкопі 2017 р.) утворювали нашарування, що містили матеріали X—XI ст. (фрагменти давньоруського гончарного посуду і окремі фрагменти ліпної кераміки роменської культури, уламки плінфи, скляних браслетів, намисто, дрібні металеві кородовані предмети). Загальна потужність цих нашарувань становила близько 0,5 м. Вони перекривали материк.

На території давньоруського Окольного граду (укріплений форштадт ранньомодерної міської фортеці) дослідження здійснювались у його північно-східній частині та на краю мису Єлецької гори.

На вул. Мстиславській, 3А здійснювались дослідження вздовж траси підведення комунікацій до прибудови музичної школи № 1. Загальна розкрита у 2019 р. площа становила 64 м². Як і на розкопі 2018 р., культурний шар на цій ділянці виявився повністю зруйнованим у процесі розбудови міста. Залишки десяти об'єктів (споруд, канав, ям) збереглись лише у материку. Вони репрезентували два хронологічні періоди: XI — середина XIII ст. і XVIII ст.

Окремо слід відзначити об'єкт 6 (підпілля споруди XVIII ст.), де частково збереглись рештки мурування печі з цегли (формат: 13 × 6,5—7 см) на глиняному розчині. У розвалі печі містились уламки неполивних кахель зі стилізованим рослинним орнаментом. Окрім уламків гончарного і скляного посуду, до інвентарю об'єкту належали також фрагменти ножів, кресальні кремені, уламок леза

шаблі (?), бронзовий перстень із бурштиновою вставкою.

На Єлецькій горі здійснювалось спостереження за дослідженнями ґрунту, пов'язаними з проєктом укріплення її схилу, що обвалюється внаслідок активного розвитку ерозійних процесів.

У процесі досліджень ґрунту вздовж краю мису Єлецької гори, з боку вул. Толстого, було закладено чотири свердловини. Вони показали, що потужність культурного шару тут становить у середньому 0,5 м, що відповідає даним попередніх досліджень (О. Черненко, Т. Новик).

О. Черненко, Р. Луценко

РОЗКОПКИ ГОРОДИЩА ПОБЛИЗУ с. МАЛИЙ ЛИСТВЕН

Археологічний комплекс поблизу с. Малий Лиственн Ріпкинського р-ну складається з двох городищ (городища 1 і 2), їх неукріплених посадів і селища Пузики. Розкопки городищ започаткували В. Коваленко та О. Шекун наприкінці XX ст. У 2012—2016 рр.

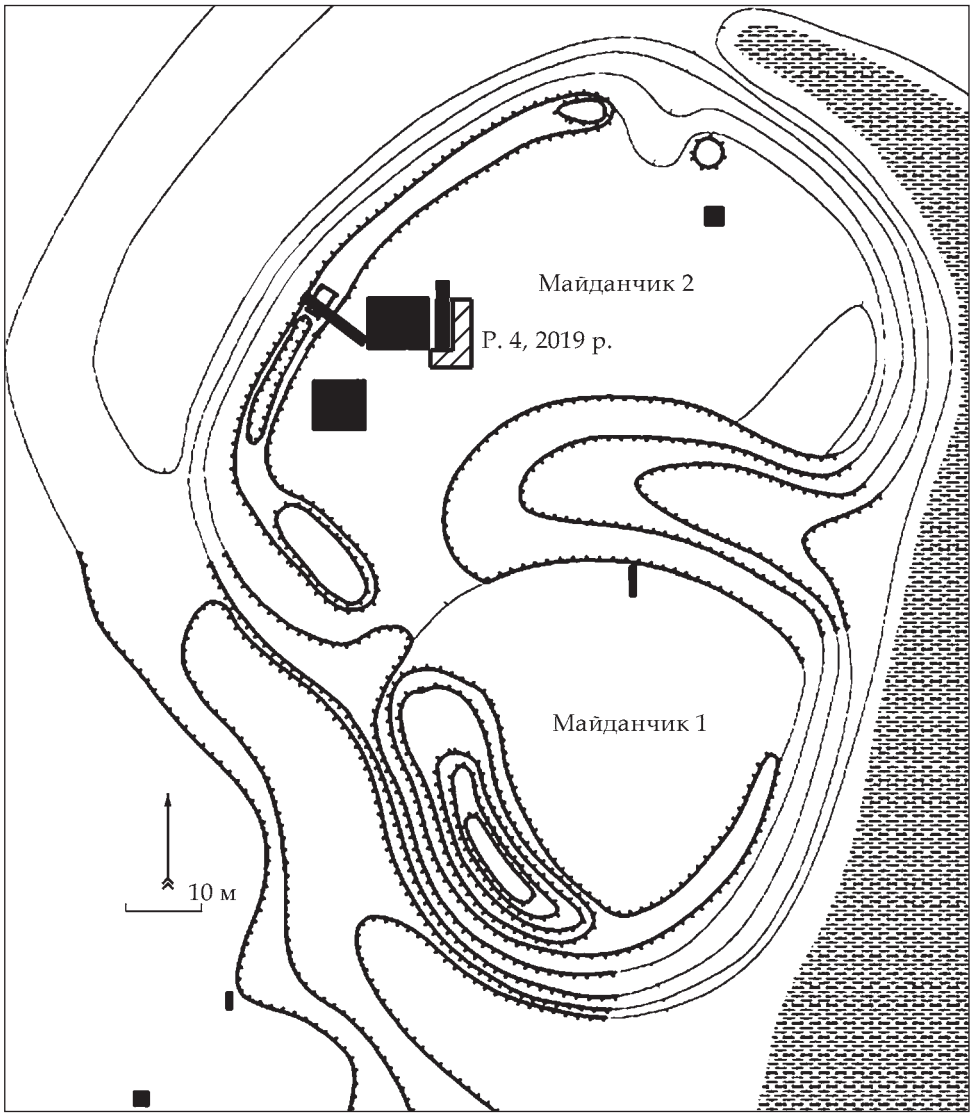

Рис. 1. Малий Лиственн, городище 2, зведений план розкопів 1980—2019 рр.

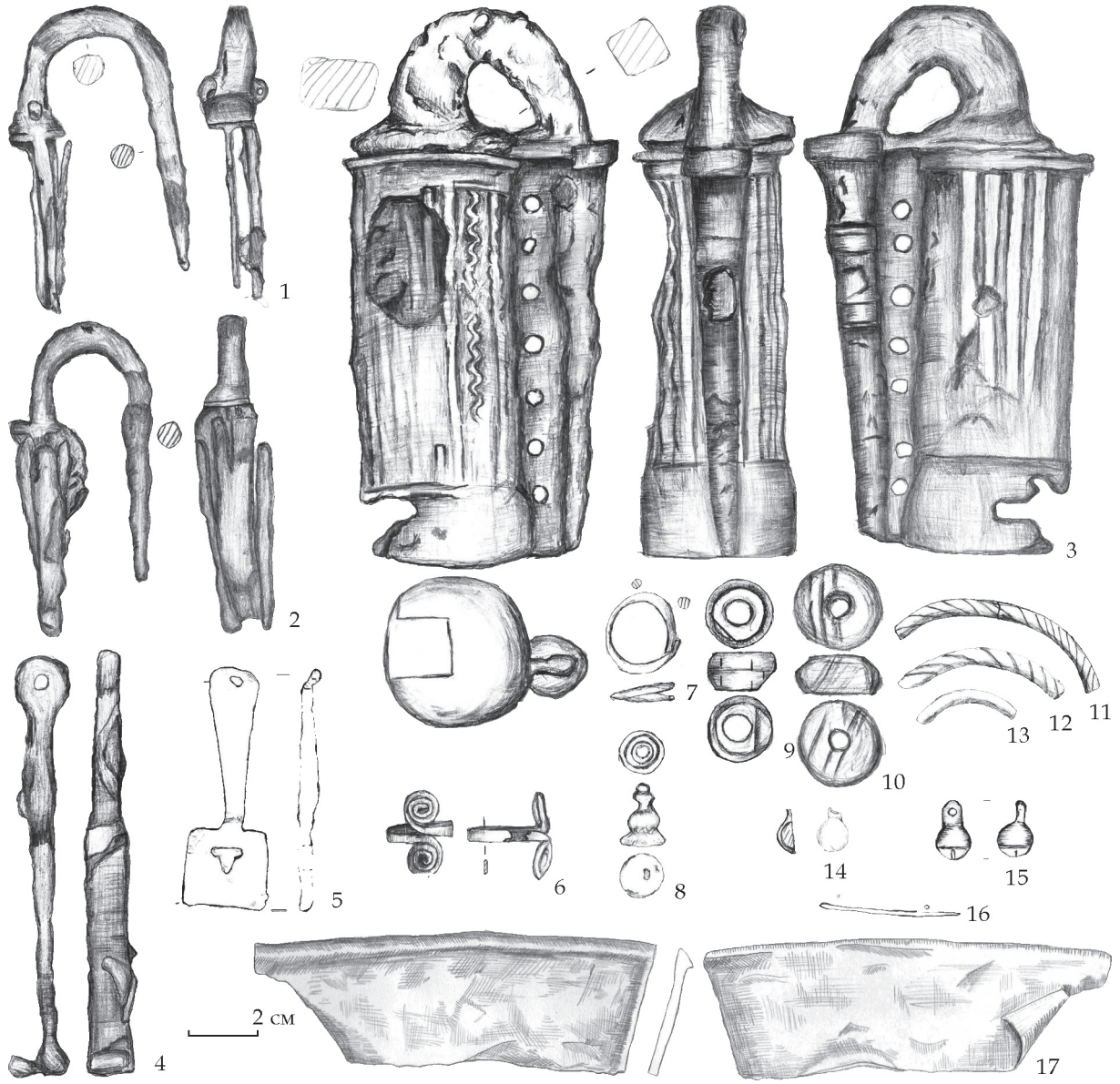

Рис. 2. Малий Листвен, городище 2, знахідки з розкопу 4: 1—10, 12—15, 17 — споруда 6; 11,16 — споруда 7 (1—5, 16 — залізо; 6—8, 14, 15 — кольоровий метал; 9, 10 — пірофілітовий сланець; 11, 13 — скло)

продовжив О. Бондар (городища 1 і 2), у 2017 р. — О. Черненко (городище 2, поселення Пузики). У минулому польовому сезоні експедиція Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Т. Шевченка (керівник О. Черненко) продовжила розкопки городища 2 (рис. 1). Дослідження реалізовані у рамках програми археологічних досліджень в Чернігівській обл.

Городище 2 розташоване на правому березі р. Білоус, навпроти городища 1 (відстань між ними становить 100 м). Висота городища 2 над заплавою сягає 3—6 м. Із напільного боку воно відрізане від корінного берега ровом до 23 м завширшки і до 2,5 м завглибшки. Схили зі східного і північного боків мають сліди ескарпування. Майданчик городища 2 розмірами 105 × 90 м має овалоподібну форму. Він дещо витягнутий у південному напрямку. Посередині городища у напрямку із заходу на схід проходить дугоподібний у плані рів (до 22 м завширшки і 1—3 м завглибшки). Рів розділяє пам'ятку на дві частини — майданчик 1 (південний) і майданчик 2 (північний).

Вали на городищі 2 є з південної і західної сторін. Найкраще вал зберігся з напільної сторони майданчика 1. Тут його висота над рівнем площадки сягає 4 м, а ширина підошви 10—12 м. Ще одна ділянка валу чітко фіксується у південно-західній частині майданчика 2. У цьому місці його протяжність — 8 м, висота — 2 м, ширина підошви — 6 м. Найменш вираженою є ділянка валу збережена у північно-західній частині майданчика 2. Її протяжність становить близько 30 м, висота — до 0,7 м, а ширина підошви — 5—7 м.

Дослідження провели у північній частині городища 2. Розкоп 4 (рис. 1) площею 18 м² було закладено на схід і південь від розкопу 3 (2017 р.) з метою продовжити дослідження споруди 6 (нумерація об'єктів продовжує розпочату О. Бондарем), частково зафіксовану в 2017 р.

Котлован споруди підквадратної у плані форми, розміром 4,2 × 4,4 м, зорієнтований кутами за сторонами світу. Він простежувався з рівня передматерика і був впущений у материк на 0,2—0,35 м (до 0,45 м від зафіксованого верхнього краю). У верхній частині заповнення у центрі котловану залягав шар темно-сірого супіску з вугликами і печиною. Його підстилав шар світло-сірого плямистого супіску, що заповнював основний об'єм об'єкту.

Стінки котловану майже прямовисні. На дні розчищено численні стовпові ями (0,12—0,16 м у діаметрі; завглибшки 0,1—0,15 м). У східній частині котловану, на його дні, збереглись рештки глинобитної печі. Вона стояла за 0,45 м від північно-західного борту споруди і 0, 4 м від її південно-західного борту. Піч округлої форми, діаметром 1,6 м, збереглась на висоту до 0,4 м. Її було складено з глини із використанням каркасу (ямки від каркасу виявлені у материку). У печі зафіксовано три черені, що вказує на етапи ремонтів; другий черінь було укріплено уламками гончарних посудин (вінця, стінки, денця).

Із котловану споруди походять уламки давньоруських посудин XII—XIII ст. (зокрема, розвали горщиків) і керамічна покришка. Знайдено також вироби з чорного металу: два ключі, замки (один цілий і два розбиті), шило, залізні ножі і цвяхи тощо; вироби з кольорового металу: фрагменти гудзика, напівсферичну підвіску, скроневе перснеподібне кільце та інші предмети; пірофілітові пряслиця, уламки скляних браслетів (рис. 2: 1—10, 12, 15, 17).

Серед знахідок звертають на себе увагу уламки мідних посудин різного розміру. Їх виявлено 25 екземплярів (деякі майже повністю знищені корозією). Припускаємо, що вони були цілеспрямовано зібрані та призначались для подальшої переплавки.

На північ від споруди 6, майже впритул до північно-східної стінки її котловану, виявлено котлован споруди 7. Зверху його частково перекривали шари заповнення споруди 6. До розкопу увійшла лише південно-західна частина котловану споруди 7. Він простежувався з рівня материка і був впущений у нього на 0,65—0,7 м. У верхній частині заповнення фіксувався шар чорно-сірого супіску з вугликами і печиною. Його підстилав шар світло-сірого плямистого супіску, нижче розташовувався шар жовтого плямистого супіску, що перекривав шар сіро-жовтого плямистого супіску з вугликами — заповнення нижньої частина котловану. Стінки котловану майже прямовисні. На дні розчищено три стовпові ями (0,2—0,3 м у діаметрі; завглибшки 0,15—0,2 м).

Із котловану споруди походять уламки давньоруських посудин XII—XIII ст. (зокрема, розвал горщика). Знайдено вироби з чорного металу (цвях, голку;) а також уламки скляних браслетів (рис. 2: 11, 16).

На захід від котловану споруди 7 зафіксована яма круглої у плані форми діаметром 0,6 м, врізана у материк на 0,5 м. Із її заповнення походять уламки давньоруських посудин XII—XIII ст.

О. Черненко, Р. Луценко, Т. Новик

АРХІТЕКТУРНО-АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ІЛЛІНСЬКОЇ ЦЕРКВИ У КОРОПІ

Експедиція Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка здійснила архітектурно-археологічні дослідження пам'ятки національного значення — Іллінської церкви в смт Короп Чернігівської обл. Роботи виконано на замовлення відділу культури і туризму Коропської селищної ради.

Іллінська церква розташована на північний схід від середньовічної земляної коропської фортеці, серед приватної забудови (сучасна вул. Вознесенська, 44). У листопаді 2008 р. пам'ятку передано у безоплатне користування релігійній громаді УПЦ Київського патріархату в смт Короп, утім служіння у ній не здійснюється через аварійний стан споруди (руйнується з 1920-х рр., а розпочата 2008 р. реставрація не завершена).

Церква являє собою будівлю складної планової структури (рис. 1). Вона складається з

Рис. 2. Знахідки з розкопок у Коропі (Іллінська церква): 1, 5, 6 — кольоровий метал; 2 — скло; 3, 4 — залізо

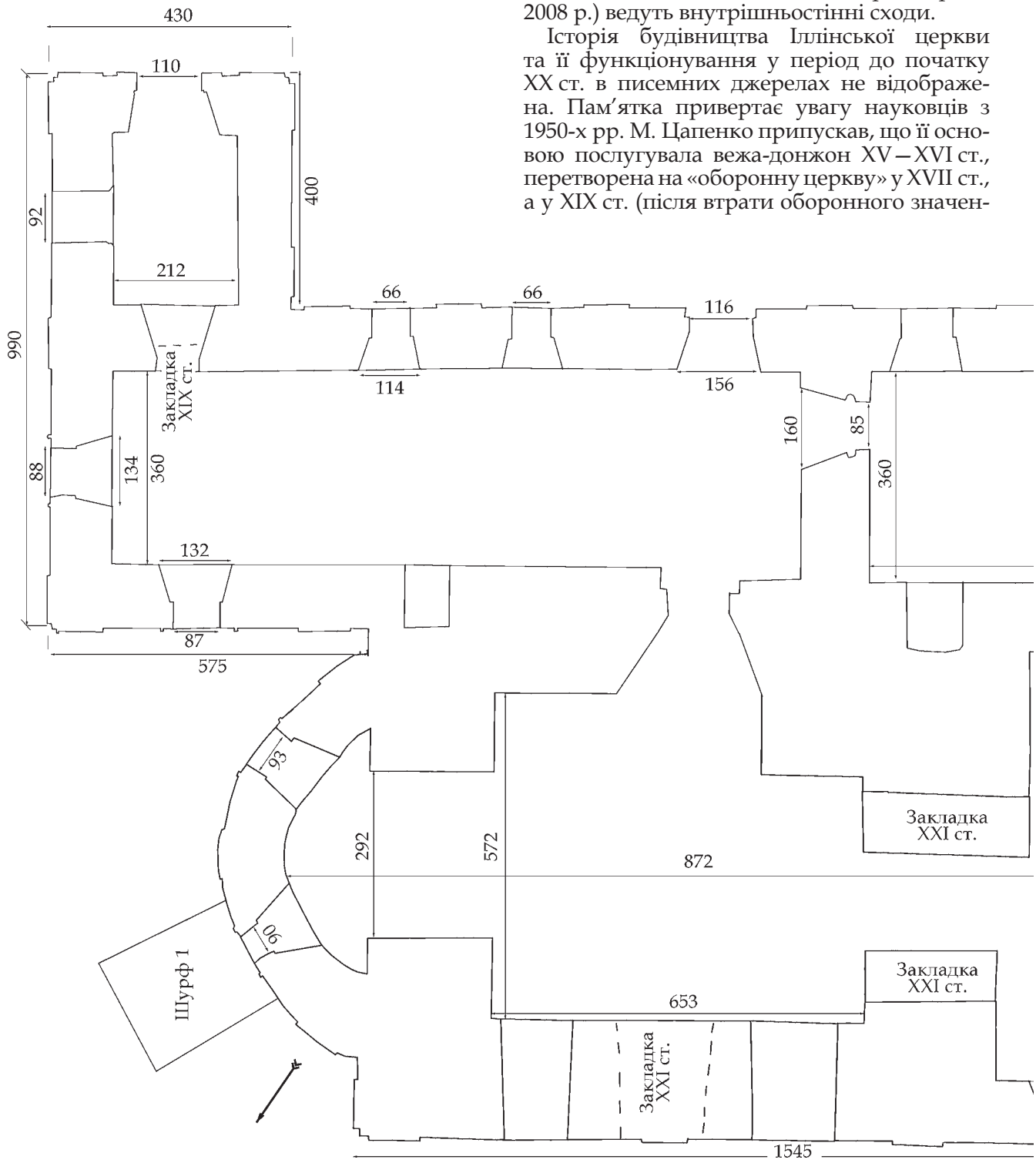

двох корпусів: північного (одноапсидна двоярусна, тридільна безстовпна церква з надбудованою дзвіницею; у плані 15,45 × 9,03 м разом з апсидою) і південного (прямокутна у плані двоповерхова споруда громадського призначення з ризалітами, в які вміщено сходи на другий ярус; 12,1 × 24,90 м разом з ризалітами). Корпуси поєднуються між собою порталами на обох ярусах. У надбудовану над церквою дзвіницю (втрачена у XX ст., частково відновлена під час реставрації 2008 р.) ведуть внутрішньостінні сходи.

Історія будівництва Іллінської церкви та її функціонування у період до початку XX ст. в писемних джерелах не відображена. Пам'ятка привертає увагу науковців з 1950-х рр. М. Цапенко припускав, що її основою послугувала вежа-донжон XV—XVI ст., перетворена на «оборонну церкву» у XVII ст., а у XIX ст. (після втрати оборонного значення) — на дзвіницю. Ця версія затвердилась у літературі (В. Вечерський, О. Бондар, С. Грицай). Водночас за результатами реставраційного обстеження ще у 1980-х рр. встановлено, що споруда не зазнала значних перебудов, а характерні риси будівельної техніки дозволяють датувати її появу 1760—70-ми рр. (Ю. Ліфшиц).

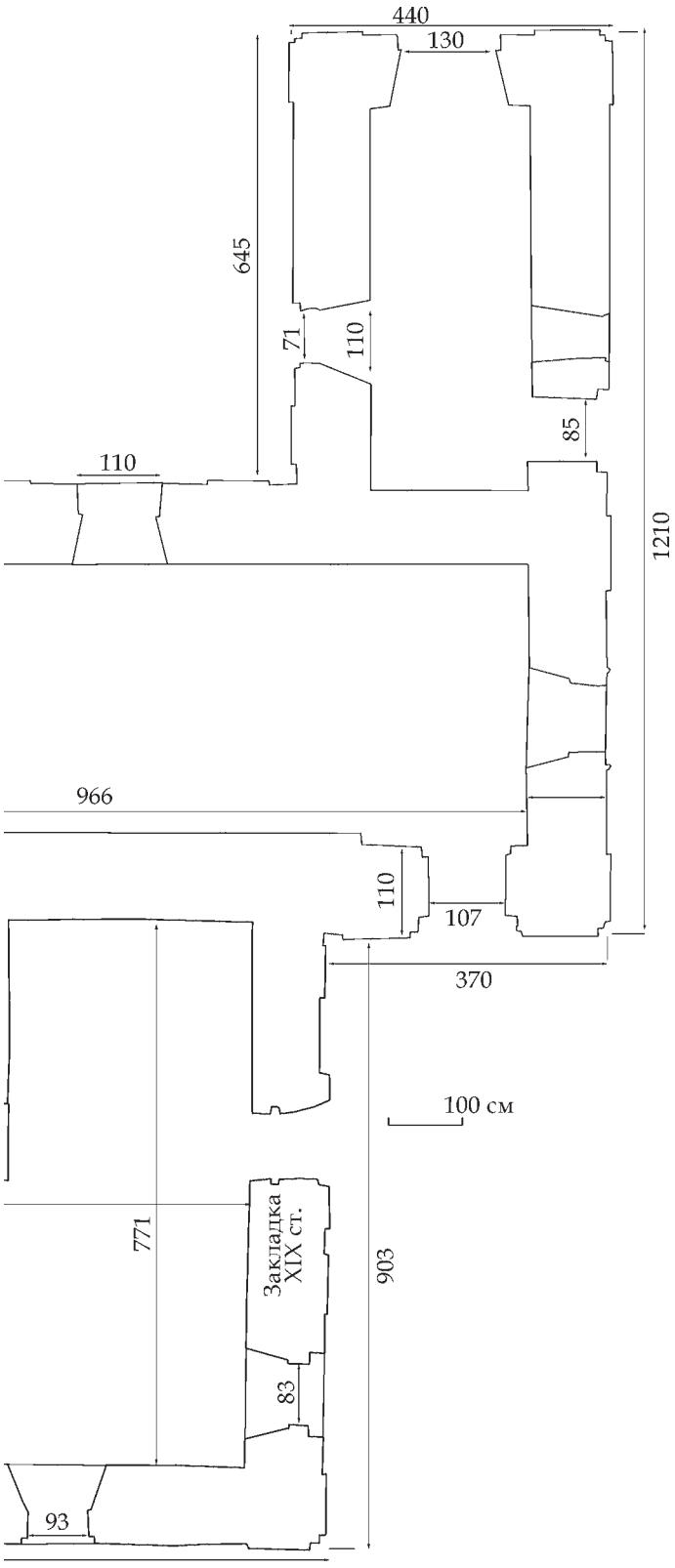

Археологічно пам'ятку досліджував у 1980 р. коропський археолог-аматор В. Куриленко. У ризалітах південного корпусу він заклав розвідувальні шурфи, де у засипці котловану виявлені уламки керамічного посуду, кахель XVII—XVIII ст. і решітки зруйнованих поховань.

Роботи 2019 р. включали архітектурно-археологічну фіксацію наземного об'єму пам'ятки і дослідження її підмурків. Було визначено, що головні будівельні конструкції Іллінської церкви складені з однотипної, добре сформованої, гарного випалу цегли формату 32 × 15,5 × 7—7,5 см на вапняному розчині. Слід відзначити, що цегла такого формату є найбільш характерною для будівництва Чернігівщини XVIII ст. У оформленні фасадів використано також фігурну цеглу (аналогічна цеглі фасадів Благовіщенського собору 1701—1702 рр. в Ніжині; кам'яниці Полуботка середини XVIII ст. у Любечі тощо). Наявні ремонтні кладки виконані з фабричної цегли XIX — початку XX ст. (деякі з клеймами).

У цілому риси будівельної техніки головних конструкцій Іллінської церкви (ланцюгова перев'язка мурування, розчин, цегла тощо) є характерними для пам'яток Чернігівщини XVIII ст., а однотипність цієї техніки свідчить на користь її будівництва відповідно до єдиного задуму (плану). На користь цього ж припущення свідчать прокладені у первинному муруванні стін канали системи опалення і внутрішньостінні сходи, які з'єднують другий ярус церкви і надбудовану над нею дзвіницю.

Для дослідження підмурків Іллінської церкви у основі її апсиди закладено шурф площею 6 м^2 (рис. 1). Від рівня сучасної поверхні по всій площі шурфу залягав шар ґрунту потужністю близько 0,3 м, який містив будівельне сміття і уламки керамічного та скляного посуду XVII—XIX ст. Там само знайдено бронзовий свищик (рис. 2: 1) у вигляді вершника на птаху (XIX ст.), скляну кулясту намистину (рис. 2: 2), взуттєві підковки (рис. 2: 3, 4). Відзначений шар перекривав майже горизонтальний прошарок вапняного розчину (завтовшки 0,1—0,2 м) і будівельного сміття, що маркував поверхню часу будівництва. Нижче, до рівня материка, нашарування були утворені викидом з могильних ям і їх заповненням. Ці нашарування містили перевідкладені людські кістки, уламки кругового і скляного посуду XVII ст. Аналогічні матеріали виявлені і під час розкопок В. Куриленка 1980-х рр. в ризалітах південного корпусу.

Материк на ділянці шурфу фіксувався на глибині близько 1,5 м від сучасної поверхні. У ньому частково збереглись ями поховань, здійснених за християнською обрядовістю. Поховання були прорізані будівельним котлованом Іллінської церкви. Глибина котловану сягала 1 м від рівня поверхні часу будівництва. У заповненні могильних ям містились окремі уламки керамічного і скляного посуду XVII—XVIII ст. Звідти ж походять дві монети «боратинки» (рис. 2: 5, 6).

Фундаменти церкви утворені 9-ма рядами цегляного мурування на вапняному розчині

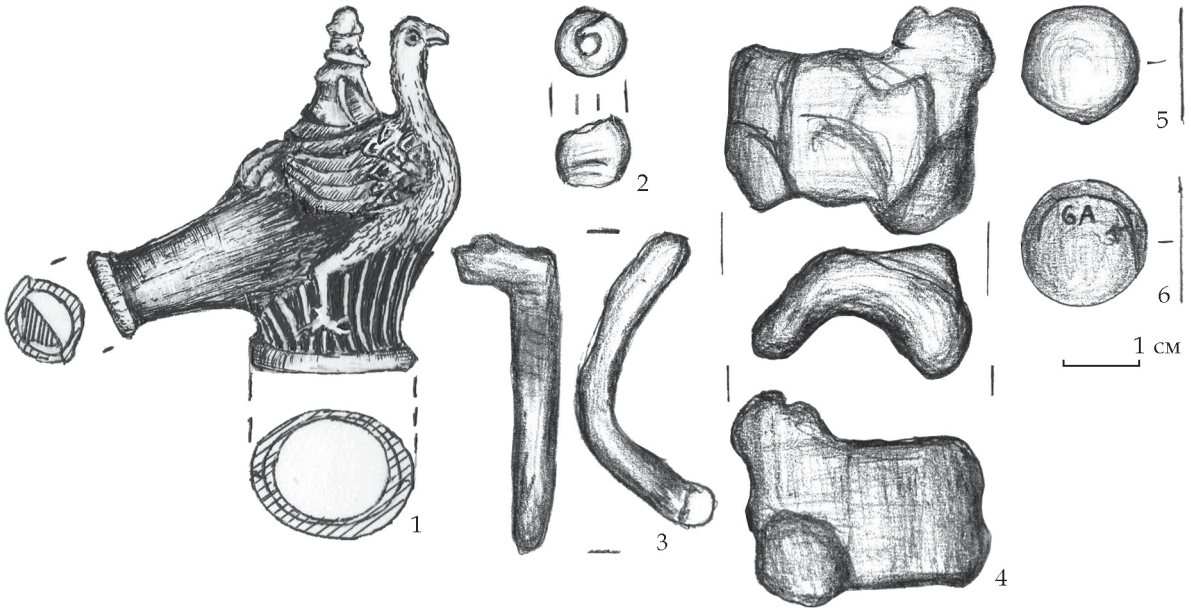

Рис. 1. Іллінська церква у Коропі, план на рівні віконних прорізів першого ярусу із позначенням місцезнаходження шурфу 2019 р.

(цегла аналогічна використаній у наземних конструкціях споруди), у їх основі знаходиться шар цегляного буту і булиги (завтовшки 0,6 м), пролитий вапняним розчином.

Отже, можна визначити, що, судячи з усього, Іллінська церква споруджена на місці більш раннього цвинтаря. За знахідками гончарного та скляного посуду і монет його функціонування можна віднести до часу не раніше першої половини XVII ст. У цілому результати досліджень підтверджують висновок щодо будівництва Іллінської церкви у XVIII ст. відповідно до єдиного задуму. Припустимо, що її виникненню передував дерев'яний храм XVII ст., навколо якого сформувалось кладовище.

МЕТОДИ ПРИРОДНИЧИХ НАУК В АРХЕОЛОГІЇ

О. Бончковський

ПАЛЕОПЕДОЛОГІЧНІ ТА ГЕОМОРФОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА АРХЕОЛОГІЧНІЙ ПАМ'ЯТЦІ ОСТРІВ ДУБОВЕЦЬ (ДУБНО)

У рамках археологічної експедиції Державного історико-культурного заповідника м. Дубно спільно з Міжрегіональною громадською організацією «Дубенський археологічний осередок» досліджено макро- та мікроморфологічні особливості викопних та експонованих ґрунтів у межах археологічної пам'ятки Острів Дубовець (Дубно), на основі чого вдалося з'ясувати загальні особливості стратиграфічної будови покривних відкладів у різних частинах урочища (рисунок).

У 2019 р. здійснено мікроморфологічний аналіз викопного ґрунтового комплексу, який залягає в основі Острова, перекриваючи заплавну фацію алювію. В інших розрізах урочища цей педокомплекс відсутній, а голоценові відклади підстилаються верствами еолових пісків або заплавних суглинків. Попередньо його вік визначений останніми інтерстадіалами плейстоцену — белінг — алеред. Таким чином, підвищення посеред заплави, на якому розташована археологічна пам'ятка, є останцем низької пізньольодовикової тераси, а не елементом високої заплави.

Доголоценовий вік викопних ґрунтів, по-перше, підтверджується тим, що він порушений системою кріогенних деформацій (інволюційних), структур (первинно-ґрунтових жил) та посткріогенних текстур (шлірових), котрі могли утворитися тільки у суворих кліматичних умовах. Востаннє такі умови мали місце упродовж стадіалу пізнього дріасу. Деякі кріогенні деформації, ймовірно, утворилися у результаті танення сегрегаційного льоду, що може свідчити про існування багаторічної мерзлоти у той час.

По-друге, сліди кріогенної трансформації викопних ґрунтів прослідковуються і на мікрорівні. На основі мікроморфологічних досліджень встановлено, що у викопних ґрунтах піщані часточки утворюють різноманітні форми сортування — кластерні, ланцюжкові, кільцеві. Найчастіше крупні фракції локалізовано за стінками каналоподібних пор, у той час як внутрішні частини блоків складені пилуватими і глинистими часточками. Окрім цього, мінеральний скелет ґрунтів містить ознаки кріогідратаційного вивітрювання. Усі зазначені вище кріогенні трансформації похованих ґрунтів могли відбуватися тільки у холодному кліматі. Додатковими чинниками кріогенного вивітрювання, сортування і пучіння були висока зволоженість ґрунту та його різнофракційний гранулометричний склад. Покладаючись на особливості кріогенних макро- та мікродеформацій викопних ґрунтів, вважаємо, що палеопедокомплекс утворився у пізньольодовиковий час.

Викопний ґрунтовий комплекс складається із двох ґрунтів, розділених іноді рівнем кріоструктур і прошарком піску. Нижній ґрунт — заплавний псевдоогліеєний (Fluvic Planosol) — сформувався в умовах періодичного затоплення цієї території водами весняного водопілля та контактного оглеєння нижньої частини генетичного профілю. Значна тривалість посушливих періодів забезпечила можливим акумуляцію відносно великої кількості органічної речовини у формах муллевого гумусу.

Верхній ґрунт — вохристо-глейовий псевдоопідзолений (Luvic Stagnosol) — сформувався упродовж теплого та вологого інтерстаділу белінг. Ґрунтоутворення відбувалося в умовах неглибокого залягання ґрунтових вод, результатом чого стало контактне оглеєння нижньої частини генетичного профілю та сегрегація залізистих новоутворень. Відносно вологий клімат і, ймовірно, зростання лісових рослинних угрупувань на цій території обумовили високу участь процесів опідзолення, псевдоопідзолення та псевдоогліеєння у ґрунтоутворенні, що простежується за натьоками коломорфних глин у горизонті IGLm.

Ґрунтовий комплекс белінг-алеред у центральній частині урочища (у межах археологічного розкопу) відсутній. Це обумовлено тим, що описані вище викопні ґрунти являють собою гідроморфні відміни, які форму-

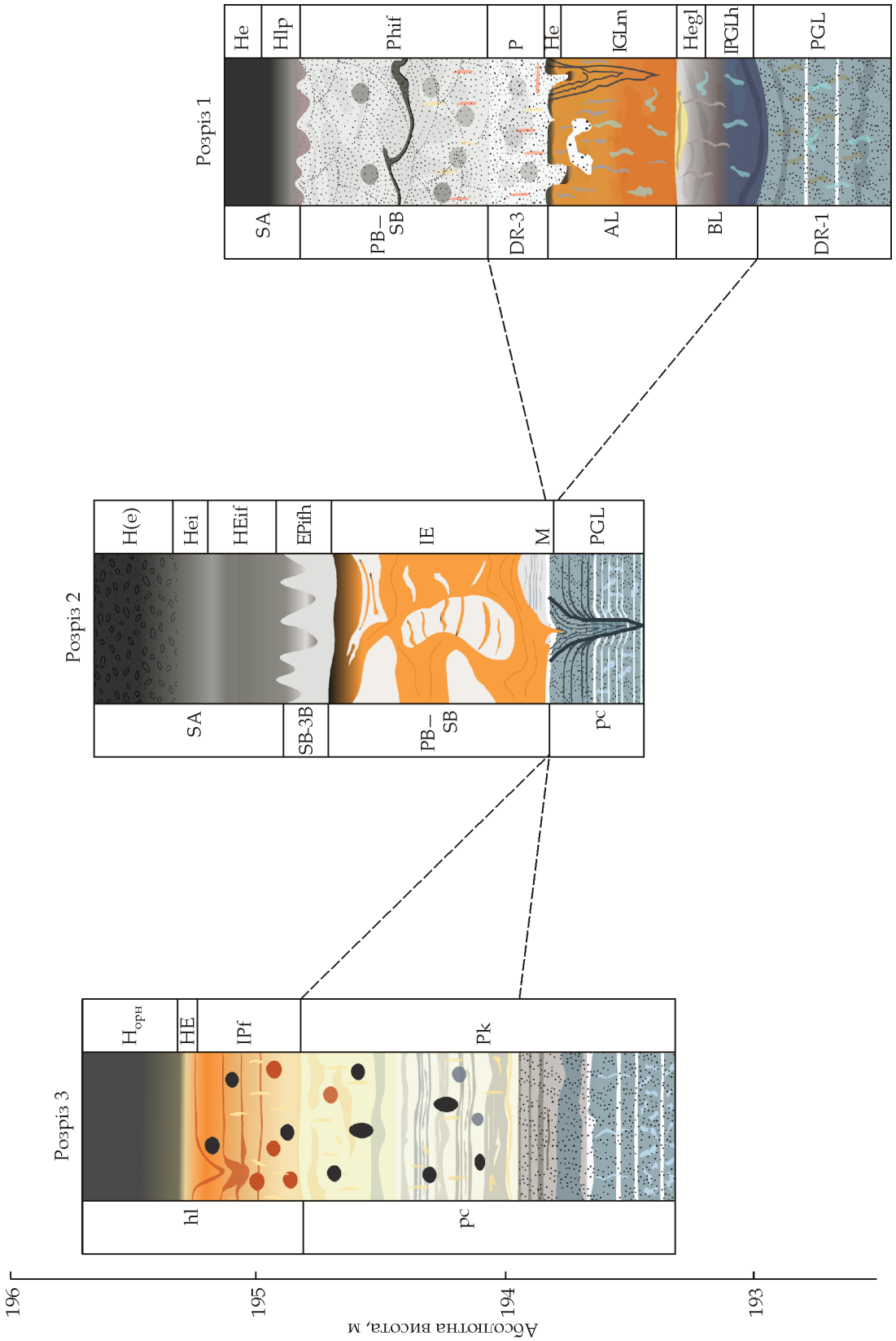

Кореляція стратиграфічних розрізів, закладених на різних елементах рельєфу

валися локально на заплавах. Вище за схилом упродовж інтерстадіалів белінг-алеред педогенез, ймовірно, також мав місце. Проте тут ґрунти формувалися в автоморфних умовах і на материнських породах легкого гранулометричного складу, що створювало умови для активізації ерозійних процесів. Зокрема, у межах археологічного розкопу на глибині 0,5—1,0 м розкрито педоседименти лісових (підзолистих чи дерново-підзолистих) ґрунтів, які, цілком ймовірно, могли утворитися упродовж інтерстадіалів белінг—алеред чи раннього голоцену. Педоседименти перекриваються прошарком піску, який подекуди морфологічно визначається як елювіальний горизонт дерново-сильнопідзолистого ґрунту, однак насправді являє собою, перетворений педогенезом, прошарок еолового піску. Такі висновки випливають із високого ступеня сортування матеріалу (So = 1,93—2,0) та абсолютного переважання піщаних зерен класу RM (73 %) із великою кількістю мікроямок та мікроборозн, утворених у результаті їх перенесення способом сальтації.

Найдавніші археологічні знахідки кам'яного (неоліт—мезоліт?) і мідного віків та епохи бронзи залягають саме в горизонті еолових пісків. З цього випливає, що розташована нижче пачка педоседиментів утворилася раніше — у ранньому голоцені або упродовж інтерстадіалів белінг—алеред. Відклади атлантичного і суббореального часів розмиті. У результаті цього давніші археологічні матеріали перевідкладені, що унеможливлює визначення їх точної стратиграфічної прив'язки.

Археологічними роботами 2019 р. знайдено посуд ранньозалізного часу, що залягав *in situ* у горизонті еолових пісків. Останній частково зрізаний інтенсивніше гумусованим матеріалом. Вік артефактів А. Бардецький визначає VII—VI ст. до н. е. Присутність археологічного матеріалу в цьому шарі дозволяє припустити, що востаннє розвіювання еолових пісків, ймовірно, відбувалося упродовж «ксеротермічної депресії» X—IX ст. до н. е. У період захоронення посуду ранньозалізного часу, вже відбулося закріплення дюнних пісків.

Над прошарком еолових пісків, у якому виявлено артефакти ранньозалізного часу, залягає сучасний (експонований) ґрунт, в утворенні якого можна виділити три стадії. Упродовж першої стадії сформувався дерновий опідзолений ґрунт (Mollic Arenosol), добре агрегований, із високою домішкою муллевого гумусу. У другу стадію дещо активізувалися процеси опідзолення та ілювіювання, що обумовило акумуляцію коломорфних глин у нижньому дерновому опідзоленому ґрунті. Таким чином, припускаємо, що у другу стадію клімат був вологішим. Проте високий ступінь руйнування кутанного комплексу і перегрупування дисперсних форм заліза та мангану свідчать про контрастний режим зволоження-усихання ґрунту, який мав місце, очевидно, дещо пізніше.

Третю стадію утворення експонованого ґрунту пов'язуємо із періодом існування монастирського комплексу (XVI — початок XIX ст.), що призвело до активних антропогенних деформацій ґрунтів (латеральних переміщень матеріалу, порушення послідовності залягання генетичних горизонтів, накопичення тонкодисперсних фракцій, органічних речовин та пірогенних карбонатів). Мінімізація господарської діяльності людини після припинення функціонування монастирського комплексу створила умови для відновної ґрунтової сукцесії.

Отже, урочище Острів Дубовець — це останець низької пізньольодовикової надзаплавної тераси, на якій пізніше сформувався дюнний комплекс. Тривалі ерозійні та дефляційні процеси на поверхні дюни обумовлювали переміщення давніших археологічних матеріалів. На початку субатлантичного часу (ранньозалізний вік) відбулося поступове припинення ерозійних процесів та початок ґрунтоутворення, у результаті чого усі молодші археологічні матеріали головним чином залягають *in situ*.

А. Кушнір

ПАЛЕОҐРУНТОЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ У 2018—2019 рр.

Упродовж 2018—2019 рр. автор провів палеоґрунтознавчі дослідження в межах археологічних пам'яток на території Полтавської обл.

1. Дослідження в межах *Більського городища* є продовженням робіт фахівців Інституту географії НАН України та інших вчених-природознавців, які працювали на території Більського археологічного комплексу.

У складі археологічної експедиції Інституту археології НАН України (керівник Д. С. Ґречко) у 2018 р. автор провів дослідження похованого ґрунту під насипним Південним валом (V ст. до н. е.) та курганом 15 у південній частині Великого Більського городища (IV ст. до н. е.) скіфського часу.

У результаті можемо зробити висновок, що на момент створення валу ця територія була не заліснена, переважав чорноземний тип ґрунтоутворення, а природні умови можливо були дещо теплішими у порівняні з сучасними. Переважали безлісі ділянки лісостепового ландшафту з активним провинним режимом. Макро- та мікроморфологічні дослідження похованих ґрунтів під курганом 15 показали те, що на час створення кургану переважав чорноземний тип ґрунтоутворення, а ґрунт був наближений до чорнозему звичайного. Ці дані зіставні з попередніми дослідженнями в межах Великого Більського городища 2005 р.

Матеріал оприлюднено (див.: 2019. *To dig or not to dig*. Київ: ІА НАН України).

У складі археологічної експедиції Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (керівник І. Б. Шрамко) у 2019 р. проведено вивчення похованого ґрунту під захисним валом Східного Більського городища на ділянці розкопу 37. За сумою макро- та мікроморфологічних ознак ґрунт може бути визначений як чорнозем вилугований, середньої потужності, від легкого до середньо суглинок, з ознаками первинно гідроморфної стадії розвитку. Ліси ймовірно були переважно байрачного типу, а також існували по заплавах річок, які в той час займали більші площі ніж зараз. Також було вивчено розріз рову та зовнішнього валу.

Матеріал підготовлено до друку (*Археологічні дослідження Більського городища — 2019*).

У районі урочища Озеро в складі археологічної експедиції Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка (керівник Р. С. Луговий) у 2019 р. проведено палеопедологічні дослідження похованого ґрунту зарубинецько-черняхівського поселення (I—II ст. н. е.), а також ряд ґрунтових розчисток на різних гіпсометричних рівнях (катени), в межах невеликої території. Це дозволяє простежити, при проведенні додаткових аналізів, розвиток ґрунтового профілю, а також елементи природної та антропогенної сукцесії і пов'язані з ціим зміни фізико-географічних характеристик даної території.

2. У 2018 р. спільно зі співробітниками сектору палеогеографії (проф. Ж. М. Матвіїшина, С. П. Дорошкевич) проведено дослідження в межах *ранньослов'янського городища* (друга половина VIII — початок IX ст. н. е.). поблизу смт Опішне в складі спільної археологічної експедиції Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського та Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка (керівник Ю. О. Пуголовок).

При порівнянні похованого ґрунту під захисним валом і сучасного ґрунту доходимо висновку, що на момент створення валу (близько 1200 р. тому) панували відкриті простори з лучно-степовою рослинністю. Межі природних зон порівняно із сучасними були зміщені на північ. Ґрунти, ідентифіковані під валом, зараз властиві рівнинним просторам сучасного центрального лісостепу.

Матеріал оприлюднено (2019. *Регіональні проблеми України: географічний аналіз та пошук шляхів вирішення: матеріали VIII Всеукраїнської науково-практичної конференції*. Херсон).

3. На території с. Міські Млинки Зіньківського р-ну, в складі спільної археологічної експедиції Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка (керівник Р. С. Луговий) та Інституту керамології — відділення Інституту народознавства НАН України (керівник Ю. О. Пуголовок) у 2019 р. проведено палеопедологічні дослідження культурного шару та похованого ґрунту під захисним валом городища часів Київської Русі (X—XI ст.). У ході досліджень було виконано детальне стратиграфічне розчленування товщ відкладів та зроблено їхній макроморфологічний опис. Похований ґрунт під валом визначено таким, що піддавався активному антропогенному впливу до його насипки, а територія ймовірно була залісеною (детальніше див. відповідну публікацію. Ю. Пуголовка, А. Кушніра у цьому випуску).

А. Корохіна

ПЕТРОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ АРХЕОЛОГІЧНОЇ КЕРАМІКИ У 2019 р.

У 2019 р. були продовжені петрографічні дослідження кераміки з різнокультурних археологічних пам'яток з території України.

Методи дослідження включали спостереження прозорих шліфів кераміки у поляризованому світлі та їх петрографічний опис за методикою P. S. Quinn (2013).

Результати.

Глибоке Озеро 2 (поселення пізнього періоду доби бронзи, XV—XII ст. до н. е., середня течія Сіверського Дінця), розкопки Я. Гершковича, 1991 р.

Досліджено шліфи 20 зразків кераміки, що представляють посуд різних типів і два глиняних вироби («вальки») із заповнення жител. Зразки походять з об'єктів та відкладень поза їхніми межами зі стратиграфічних шарів I і II (по 10 зразків із шару).

Виділено три петрографічні групи (наразі умовні через малу вибірку) і два нетипові зразки.

Група 1, помірно запіскована, з домішкою шамоту (?) (рисунок: 1—3). Включає дванадцять зразків кухонного посуду та глиняний «вальок».

Співвідношення природних непластичних включень, матриці та пор: 10—15/70—90/5—10 %. Природний уламковий матеріал — розмірами до 0,6 мм (детальніша характеристика уламкового матеріалу для петрографічних груп наведена в таблиці). Абсолютно переважає кварц; рідкісні (0,5—2 %) мінерали (в алевритовій розмірності) — польові шпати, полікристалічний кварц, акцесорні мінерал VII групи за показником заломлення; небагато рудних непрозорих оолітів; дуже рідкісна, майже повністю вивітрена слюда. Трапляються керамокласти розмірами до 3,7 мм, що можуть представляти аморфізований шамот, суху глину або природні неоднорідності в складі матриці; займають від 1/5 до <1/6 площі зрізів. Іноді в їхньому складі також фіксуються риси текстурної неоднорідності (можливо, шамот в шамоті) (рисунок: 3).

Матриця безкарбонатна, гетерогенна; ступінь оптичної активності різний, іноді в межах одного шліфа (від чорної, недостатньо випаленої, до помірно оптично активної). Пори — переважно мікро-, мезо-пласкі, мезо-каверни. *Зразок 021, алевритистий,* вінця банки, від кераміки групи 1 відрізняється дрібнодисперсністю кластичних включень.

Група 2, запіскована, з домішкою шамоту (?) (рисунок: 4). Включає три зразки кухонного посуду.

Співвідношення непластичних включень, матриці та пор: 20—25/65—70/5—15 %. Природний уламковий матеріал — розмірами до 1,0 мм (таблиця), керамокласти — до 1,0 мм. За якісним складом непластичних включень, параметрами матриці й пор зразки аналогічні до групи 1.

Група 3, помірно запіскована, з поліміктовим піском і домішкою шамоту (?) (рисунок: 5). Включає кухонний горщик і виріб-«вальок».

Співвідношення непластичних включень, матриці та пор: 10—20/60—70/10—25 %. За гранулометричними показниками уламкового матеріалу зразки мало відрізняються від групи 1 (таблиця). Керамокласти — розмірами до 1,8 мм. Дещо специфічним є якісний склад мінеральних включень: присутній кремінь і польові шпати у розмірності псаміту.

Зразок 027, помірно запіскований, з літокластами (рисунок: 6). Фрагмент горщику, аналогічного пружковій кераміці «східного» походження. Співвідношення непластичних включень, матриці та пор: 11/83/6 %. Природний уламковий матеріал — розмірами до 1,0 мм, керамокласти — до 1,0 мм. Від груп 1

Параметри уламкового матеріалу в формувальній масі кераміки поселення Глибоке Озеро 2

Петрографічна група	Кількість проаналізованих включень	Параметр, % площі			Довжина включень, мм		Ізометричність, середнє значення
		Непластичні включення	Матриця	Пори	Середня	Максимальна	
1	661	12	80	9	0,02	0,6	0,75
2	278	24	65	11	0,06	1,0	0,67
3	262	17	66	15	0,04	1,0	0,70
Зразок 027	74	11	83	6	0,05	1,0	0,69

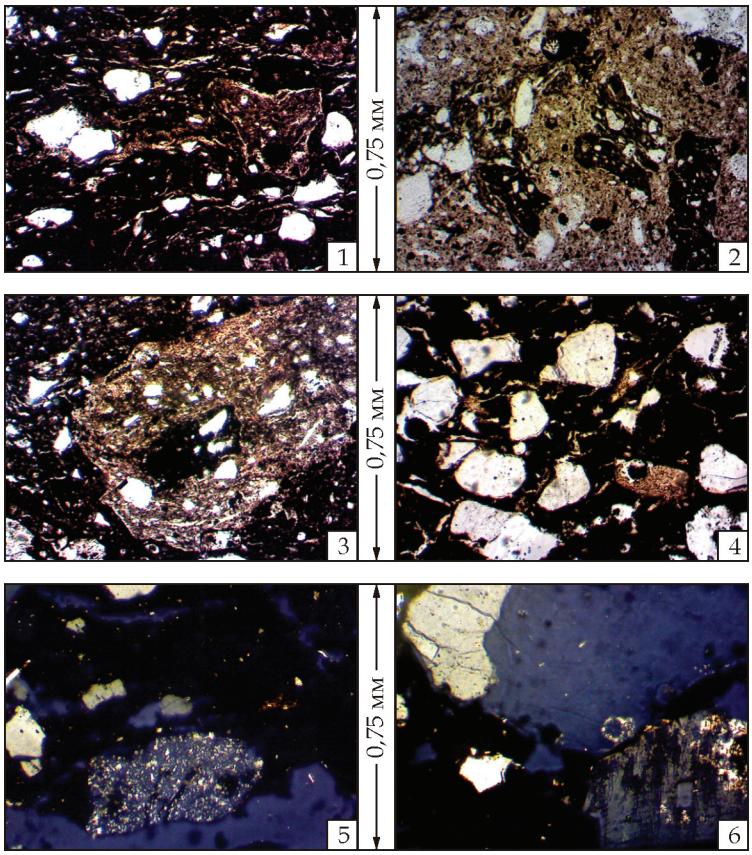

Мікрофотографії петрографічних шліфів археологічної кераміки поселення Глибоке Озеро 2: 1, 2 — група 1, матриця з рисами текстурної неоднорідності; 3 — група 1, шамот (?); 4 — група 2, матриця (помітні пори, заповнені вторинним кальцитом); 5 — група 3 (помітне природне включення кремнистої породи); 6 — зразок 027, фрагмент літокласту (1—4 — в одному поляризаторі; 5, 6 — у схрещених поляризаторах)

і 3 зразок вирізняє присутність літокластів салічного складу.

У всіх зразках зафіксовано відкладення вторинного кальциту в порах, подекуди — у вигляді стяжок у матриці.

Отримані дані засвідчують принципову технологічну подібність виділених груп за певної варіативності параметрів глинистої сировини.

Батурин (місто ранньомодерного часу, початок XVIII ст.).

Досліджено шліфи двох зразків кахлів з розкопок Батуринської міжнародної археологічної експедиції, що походять з ями 1 розкопу 1 на території парку «Кочубеївський».

Обидва зразки майже ідентичні за петрографічними характеристиками. Співвідношення непластичних включень, матриці та пор: 30—40/50—66/0—5 %. 95 % непластичних включень — в алевритовій розмірності. Абсолютно переважає кварц до 0,6 мм. Рідкісні мінерали: біотит; мусковіт; полікристалічний кварц; польові шпати (плагіоклаз, мікроклін); непрозорі сполуки заліза; акцесорні — циркон, рутил топаз та інші мінерали з високими кольорами інтерференції. Штучні домішки не виявлені. Матриця безкарбонатна; у зразку 001 — оптично слабко активна (початок процесу вітрифікації), у зразку 002 — оптично неактивна, вітрифікована. Трапляються рідкісні пелети (нодули) розмірами до 2,4 мм, у зразку 002 — осадові літокласти й карбонатні стяжки розмірами до 2,25 мм. Пори — мікро- й мезо-каверни.

Отримані дані свідчать на користь виготовлення обох кахлів в межах технологічних циклів, аналогічних за складом операцій (чи навіть одного циклу), з глинистої сировини подібного складу.

Висновки. У звітному році були продовжені петрографічні дослідження археологічної кераміки з пам'яток з території України. На основі отриманої інформації зроблені попередні висновки щодо базових аспектів технології керамічного виробництва (навичок відбору та обробки вихідної сировини, режиму і температури випалу), поповнено базу петрографічних шліфів.

Подяки. Автор висловлює подяку авторам розкопок згаданих пам'яток (Я. Гершковичу, Ю. Ситому, Л. Мироненко) за можливість опрацювати матеріали.

Л. Ткачук

ВИЗНАЧЕННЯ ТКАНИНИ З ТАРАСІВКИ 1

На аналіз надано два фрагменти кераміки, що походять поселення ранньозалізної доби, VI/V ст. до н. е. Тарасівка 1 (Олександрівський р-н, Кіровоградська обл.). Матеріал отримано у ході розвідок 2019 р., які здійснив О. П. Орлик.

Фрагмент 1. Фрагмент кераміки розміром 35 × 23 × 15 (товщина) мм. На фрагменті кераміки вирізняється відбиток текстилю *полотняного* переплетення з пласких волокон. Полотно розріджене — між волокнами чітко читаються проміжки 0,2—0,8 мм завширшки. *Щільність переплетення* 4 ниток (?) на 1 см та 4 ниток (?) на 1 см. *Тонина* 1,7—3,7 мм. *Технологія виробництва*: визначити неможливо. Розмір, щільність та тонина ниток (?) безпосередньо тканини (?), від якої залишився відбиток, були дещо інші, враховуючи усадку кераміки.

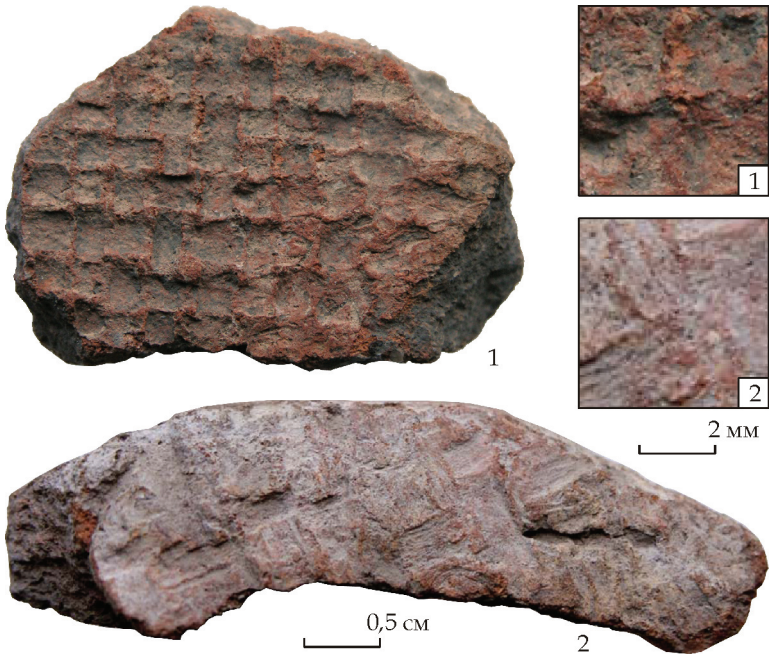

Тарасівка 1, фрагменти кераміки з відбитками. Номери відповідають описаним фрагментам

Фрагмент 2. Фрагмент кераміки розміром 40 × 51 × 15 (товщина) мм. Товщина стінки 5—6 мм, товщина денця 8—10 мм. Вирізняється дно горщика з відбитком текстилю (?) *полотняного* переплетення з пласких волокон на зовнішній стороні. *Щільність переплетення* — біля 2,5 ниток (?) на 1 см. *Тонина* 2,5—3,9 мм. Поверхня волокон нерівномірна — повздовж них читається рельєфний малюнок, схожий на фактуру, характерну для стрічок лубу. *Технологія виробництва*: визначити неможливо. Розмір, щільність та тонина ниток (?) безпосередньо тканини (?), від якої залишився відбиток, були дещо інші, враховуючи усадку кераміки.

М. Сергєєва

ДОСЛІДЖЕННЯ АРХЕОЛОГІЧНОЇ ДЕРЕВИНИ 2018—2019 рр.

У 2018—2019 рр. тривали роботи з визначення археологічної деревини. Дослідження велися за усталеною методикою: породи дерева визначалися за характерними особливостями мікроструктури по трьох розрізах. Отримані результати порівнювалися з даними визначників деревини. При задовільній збереженості вугілля порода дерева визначається до роду або, в окремих випадках до родини.

Наводимо результати досліджень.

Більське городище (Котелевський р-н Полтавської обл.).

Роботи Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна і Історико-культурного заповідника «Більськ», керівник І. Б. Шрамко, 2019 р.

На аналіз для визначення порід дерева поступила деревина, отримана з трьох

об'єктів: дерево від перекриття з курганів 1 і 2 могильника Скоробір (поховання другої половини VII — початку VI ст. до н. е.) і фрагмент дерева від футляру дзеркала (?) з кургану 2, а також фрагмент дерева з рову східного укріплення.

Стан збереження дерева дозволив визначити для всіх екземплярів породи до роду.

Результати дослідження такі.

Деревину від футляру ідентифіковано як ясен (*Fraxinus* sp.); решта деревини — дуб (*Quercus* sp.).

Отримані результати є очікуваними. Рештки дерев'яних конструкцій репрезентовані дубом, який є основною складовою будівельного лісу на території східноєвропейського лісостепу. Питома вага ясеню як ділової деревини на різних пам'ятках неоднакова, що багато в чому можна пояснити станом збереження матеріалу. Проте наші попередні дослідження матеріалів з різних пам'яток показали, що ясен посідає друге місце (після клену) як сировина для виготовлення посуду, також з нього виготовляли деякі інші дрібні вироби.

Вишгород (місто районного значення, Київська обл.).

Дослідження Вишгородської експедиції, керівник Д. В. Бібіков, 2019 р.

На аналіз поступило дрібне вугілля у кількості 52 екземплярів, яке походить з 4 об'єктів давньоруської доби (XI—XII ст.). З них визначені до роду 38 зразків, ще 14 зразків належать невизначеним широколистяним породам.

Виявлені такі породи дерев:

- сосна (*Pinus* sp.), ймовірно, сосна звичайна (*Pinus sylvestris*);
- дуб (*Quercus* sp.);
- ясен (*Fraxinus* sp.), ймовірно, ясен звичайний (*Fraxinus excelsior*);
- тополя / осика (*Populus* sp.);
- ільм / в'яз (*Ulmus* sp.);
- береза (*Betula* sp.).

Деревина репрезентована зрілою деревиною, переважно дрібним вугіллям. Деревина належить породам, характерним для місцевої рослинності. Переважає сосна — виявлена у всіх об'єктах. Дуб і тополя / осика виявлені у двох об'єктах, береза, ясен та ільм / в'яз — в одному об'єкті. Перевага сосни є очікуваною, вона фіксується на всіх давньоруських поселень Київщини. Матеріали з Вишгорода ще раз підтверджують поширення цього дерева у складі деревної сировини, призначеної для обробки або палива. Заслуговує на увагу виявлення деревини ільму, оскільки попередні дослідження пам'яток пізньоримського і слов'яноруського часів виявляли її переважно на Лівобережжі Дніпра.

Розміри вугілля та умови знахідки перешкоджають інтерпретації отриманого матеріалу.

Ширяєве (Путивльський р-н Сумської обл.).

Дослідження Путивльської експедиції ІА НАН України, керівник Д. В. Каравайко, 2018 р.

На аналіз поступило дрібне вугілля, отримане з печі давньоруської будівлі (XII ст.). Усього для визначення відібрано 65 екземплярів дрібного вугілля. Все дерево репрезентоване зрілою деревиною.

Стан збереження дерева дозволив визначити породи до роду для 44 екземплярів. 21 екземпляр належить деревині широколистяних порід, породи не підлягають визначенню через дрібні розміри і стан збереження вугілля (дуже перепалене).

Усе вугілля визначено як ільм / в'яз (*Ulmus* sp.).

Отже деревина належить породі, характерній для місцевої рослинності. Враховуючи те, що все вугілля належить одному роду деревини, не можна виключати, що все воно потрапило до об'єкту одночасно. Його виявлення у печі дозволяє інтерпретувати його як залишки палива.

Зауважимо, що попередніми дослідженнями деревину в'язу на ранньосередньовічних і давньоруських пам'ятках виявлено, за поодинокими винятками, переважно на лівобережжі Дніпра, де вона була складовою сировинної бази для місцевого господарства. Чинні дослідження підтверджують поширення цього дерева у зазначеному ареалі.

У всіх попередніх випадках в'язове вугілля виявлене поза контекстом використання. Отже його зв'язок з піччю і, відповідно, інтерпретація як палива дозволяє визначити можливість використання цього дерева у давньоруські часи.

Крутилів I, давньоруське городище-святилище (Гусятинський р-н Тернопільської обл.).

Дослідження давньоруської археологічної експедиції, керівник М. О. Ягодинська, 2000 р.

Проаналізовано фрагменти обвугленої посудини, яка походить з жертовної споруди другої половини XII — першої половини XIII ст. Судячи зі збережених залишків, посудина вирізана, сліди токарної обробки не простежені. Дрібні розміри фрагментів унеможливлюють реконструкцію форми посудини.

Дерево можна ідентифікувати як клен (*Acer* sp.). Отже деревина належить породі, характерній для місцевої рослинності. Результати є очікуваними, враховуючи важливість клену як матеріалу для виготовлення

хатнього начиння, особливо посуду — перевага зазначеної деревини зафіксована скрізь у Східній Європі.

Кордишів (Шумський р-н Тернопільської обл.)

Дослідження давньоруської археологічної експедиції, керівник М. О. Ягодинська, 2019 р.

На аналіз поступили 2 фрагменти дерева, отриманого з поховання XII—XIII ст. За результатами дослідження дерево визначено як дуб (*Quercus* sp.).

Отже деревина належить породі, характерній для місцевої рослинності, яка є однією з основних складових сировинної бази деревообробки і господарства.

Гатне (Київо-Святошинський р-н Київської обл.).

Дослідження Архітектурно-археологічної експедиції ІА НАН України, керівник І. В. Зоценко, 2019 р.

На аналіз поступило дрібне вугілля у кількості 105 екземплярів, яке походить з 11 давньоруських об'єктів. Репрезентована зрілою деревиною. Стан збереження дерева дозволив визначити породи до роду для 88 екземплярів. 17 зразків (перегорілі, дрібні розміри) визначено як деревина широколистяних порід. Визначені такі породи:

- сосна (*Pinus* sp.), ймовірно, сосна звичайна (*Pinus sylvestris*);
- дуб (*Quercus* sp.);
- тополя / осика (*Populus* sp.);
- клен (*Acer* sp.).

Уся деревина належить породам, характерним для місцевої рослинності.

Серед вугілля переважають сосна і дуб, обидва дерева виявлені у 6 об'єктах. Сосновою деревиною репрезентовані всі залишки будівельних конструкцій, сосна є також серед вугілля, яке можна пов'язувати з паливом (вугілля з печей). Частку дубового вугілля також можна інтерпретувати як залишки палива (вугілля з печей). Також у двох об'єктах виявлене вугілля тополі / осики і в одному — кленове вугілля. Розміри вугілля та умови знахідки (поза контекстом використання) перешкоджають їх інтерпретації.

Результати дослідження вугілля є очікуваними, враховуючи те, що дуб і сосна є основними складовими сировинної бази деревообробки у регіоні. Наші попередні спостереження виявили повне переважання сосни як будівельного матеріалу у Києві та його околицях. Дуб і сосна також посідають значне місце у складі палива на давньоруських пам'ятках Середнього Подніпров'я (наші попередні спостереження у Києві, Феофанії, а також у Шестовиці і Сверловському на Чернігівщині).

Ходосівка-Рославське (Київо-Святошинський р-н Київської обл.).

Дослідження Північної експедиції ІА НАН України, керівник І. А. Готун, 2019 р.

На аналіз поступило дрібне вугілля у кількості 337 екземплярів, яке походить з культурного шару і 6 об'єктів давньоруського часу. Дерево репрезентоване зрілою деревиною. Зразки також містять два фрагменти шкаралупи ліщини, які походять з різних об'єктів.

Стан збереження дерева (перегорілі, дрібні розміри) дозволив визначити породи до роду для 230 екземплярів. Ще 107 екземплярів вугілля належить деревам широколистяних порід, до роду не визначено.

Уся визначена деревина належить породам, характерним для місцевої рослинності. Ідентифіковані такі породи:

- сосна (*Pinus* sp.), ймовірно, сосна звичайна (*Pinus sylvestris*);
- дуб (*Quercus* sp.);
- тополя / осика (*Populus* sp.);
- клен (*Acer* sp.);
- ясен (*Fraxinus* sp.), ймовірно, ясен звичайний (*Fraxinus excelsior*);
- ільм / в'яз (*Ulmus* sp.);
- ліщина (*Corylus avellana*).

Найпоширенішою є сосна — її виявлено у чотирьох об'єктах, також більшість випадків виявлення у культурному шарі. В чотирьох об'єктах виявлено також деревину дубу і тополі / осики. В трьох об'єктах виявлено деревину клену, при цьому в одному випадку горіле дерево має сліди обробки — не виключено, що це вугілля є рештками виробу. Враховуючи, що клен був одним із основних матеріалів для виготовлення хатнього начиння, таке припущення є цілком імовірним. Ясен виявлено в одному об'єкті і в культурному шарі. Фрагменти шкаралупи горіхів ліщини виявлені у двох об'єктах. В одному випадку разом зі шкаралупою горіха виявлено деревину ліщини, що дозволяє припускати що це дерево було використане не тільки як ресурс поповнення їжі, але й деревної сировини. Загалом склад деревини є звичайним для давньоруських поселень Київського Правобережжя, проте на окрему увагу заслуговує виявлення в одному з об'єктів деревини в'язу / ільму, який досі виявлено переважно на Дніпровському Лівобережжі.

Загалом розміри вугілля, стан його збереження і умови знахідки перешкоджають точній інтерпретації отриманого матеріалу.

Гусятин II (райцентр Тернопільської обл.).

Дослідження ДП «НДЦ «ОАСУ» ІА НАН України, керівник В. В. Ільчишин, 2019 р.

На аналіз поступило дрібне вугілля, отримане з кургану доби бронзи. Всього для

визначення відібрано 12 екземплярів вугілля з трьох місць — заповнення камери, ями і давнього горизонту. Все виявлене вугілля визначено як ясен (*Fraxinus* sp.), ймовірно, ясен звичайний (*Fraxinus excelior*).

Враховуючи те, що все вугілля належить одному роду деревини, не можна виключати, що все воно потрапило до шару одночасно.

Ур. Мантул (с. Криничне Болградського р-ну Одеської обл.).

Дослідження Архітектурно-археологічної експедиції, керівник А. М. Оленич, 2018 р.

На аналіз поступило дрібне вугілля, отримане з одного комплексу — сміттєвої (яма 1). Об'єкт датовано XVII—XIX ст. Культурна приналежність — татари (ногайці).

Усього для визначення відібрано 11 екземплярів вугілля. Все дерево репрезентоване зрілою деревиною. Все виявлене вугілля ідентифіковане як клен (*Acer* sp.).

Деревина належить породі, поширеній у Східній Європі у всіх природних зонах — від лісової до степової. Враховуючи те, що все вугілля належить одному роду деревини, не можна виключати, що все воно потрапило до комплексу одночасно і належить одному дереву, можливо, предмету або конструкції.

* * *

Отже вся деревина, визначена за звітний період, належить місцевим породам, які переважали у складі широколистяних лісів і були поширені у лісостепу. Деревини імпортного походження не виявлено. Саме місцеві породи складали підґрунтя сировинної бази стародавнього господарства і ремесла на території сучасної України. співвідношення різних порід на кожній пам'ятці є очікуваним, проте заслуговує окремої уваги виявлення деревини в'язу на Правобережжі Дніпра (Вишгород, Ходосівка-Рославське). Попередніми дослідженнями пам'яток пізньоримського і слов'яно-руського часів це дерево було ідентифіковане на пам'ятках Лівобережжя Дніпра, де в'яз зустрічається доволі часто. Отже складалося враження, що в'яз використовували як ділову деревину або паливо тільки у зазначеному регіоні. Подальші дослідження дерева, ймовірно, дозволять скорегувати ці висновки. Важливим є також визначення матеріалу виробів: футляру дзеркала(?) раннього залізного віку (могильник Скоробір) — ясен і давньоруської посудини — клен (Крутилів I), оскільки дерев'яні вироби є доволі рідкісними знахідками, а отже сировинна база деревообробників залишається недостатньо вивченою. Характерно, що визначена деревина репрезентована двома породами, які частіше за все використовували для виготовлення дрібних виробів — різьблених і точених. Останніми дослідженнями ми отримали приклади їх використання для конкретних виробів. Виявлення кленової посудини ще раз підтверджує перевагу цього дерева як матеріалу для дерев'яного посуду.

Загалом проаналізований матеріал є ще одним кроком у поповненні існуючої бази даних з археологічної деревини — ділової і палива, виявленої на території України.

С. Горбаненко

ПАЛЕОЕТНОБОТАНІЧНІ ВИЗНАЧЕННЯ 2018—2019 рр.

За звітний період на визначення надійшли матеріали з 30 археологічних пам'яток. Матеріали отримано різними шляхами: відбитки на виробах із глини; метод флотації ґрунту; матеріали, отримані класичними методами археології. Зведені дані представлено у таблиці (табл. 1); нижче подаємо мінімально необхідні коментарі.

У тексті, на карті (рис. 1) і зведеній таблиці використано загальну нумерацію пам'яток. Результати археологічних досліджень цих пам'яток переважно можна знайти у цьому або раніших збірниках за відповідними роками, прізвищами й назвами пам'яток. У тексті нумерація об'єктів переважно дана згідно стандартів, використовуваних відповідними експедиціями, або у разі впровадження «внутрішньої» нумерації для зразків із пам'ятки — згідно останніх.

Встановлення видової приналежності проведено за морфологічними ознаками, широким колом публікацій на цю тему, завдяки порівнянню з раніше визначеними аналогічними зразками та сучасною порівняльною колекцією. Зернівки й насіння бур'янів визначено за «Атласом-визначни-

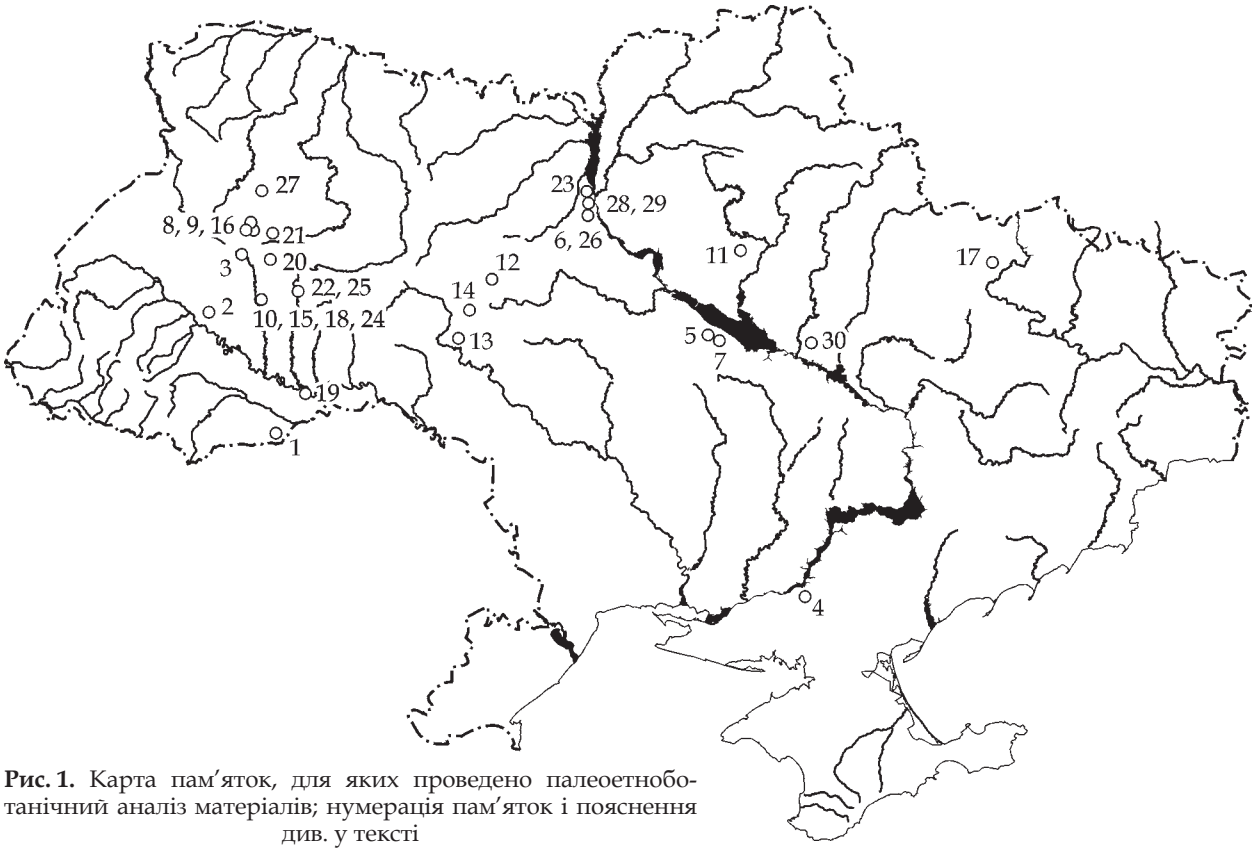

Рис. 1. Карта пам'яток, для яких проведено палеоетноботанічний аналіз матеріалів; нумерація пам'яток і пояснення див. у тексті

ком бур'янів» І. В. Веселовського, А. К. Лисенка, Ю. П. Манька (Київ, 1988). Кількісні показники наведено в табл. 1. До них не зараховано скупчення та масові відбитки (переважно на денцях), які описано безпосередньо в тексті. У разі, якщо кількість матеріалу достатня для проведення аналізу, він супроводжується діаграмою «класичного» палеоетноботанічного спектру за кількістю ($ПБС_К$), а також — за масою ($ПБС_М$), що уможливлює аналіз зернового господарства.

1. *Стерче*, поселення багатошарове, у тому числі — з матеріалами культури Ноа доби пізньої бронзи, XIV—XII ст. до н. е. (Глибоцький р-н, Чернівецька обл.). Розвідки М. І. Боднарюка, 2019 р. Матеріал: відбитки на виробах із глини. Експертизу проведено за фото, наданому М. В. Ільківим. На фрагменті стінки горщика зафіксовано 3 відбитки проса.

2. *Гончарівка IV*, поселення висоцької культури (XII—VIII ст. до н. е.); частина матеріалу належить культурі шнурової кераміки (Золочівський р-н, Тернопільська обл.). АЕ ДП «ОАСУ Подільська археологія» ІА НАН України під керівництвом В. В. Ільчишина, 2014 р. Матеріал: відбитки на виробах із глини. Крім випадкових відбитків, кількість яких статистично достатня (рис. 2), матеріал представляє також інтерес тим, що на горщиках виявлено скупчення відбитків (рис. 3; табл. 2).

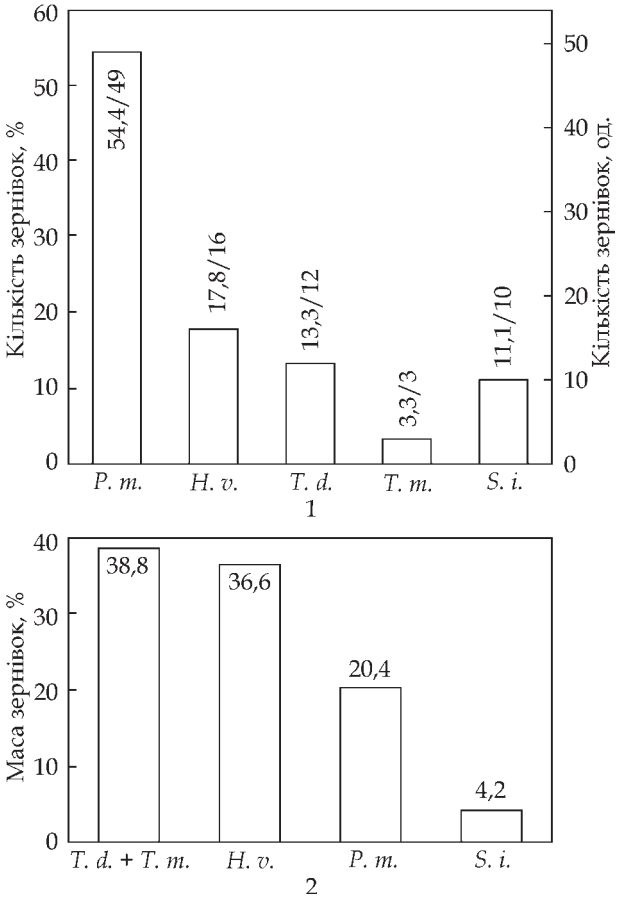

Рис. 2. Гончарівка IV (2), палеоетноботанічний спектр злакових культурних рослин: 1 — за кількістю ($ПБС_К$); 2 — за масою ($ПБС_М$). Скорочення: див. у табл. 1

Палеоетноботанічні визначення

№ / зразок	Трав'янисті																				Кущі	Дерева				N
	Культурні												Бур'яни													
	Зернові								Зернобобові		Технічні															
	P. m.	*H. v.*	*T. d.*	*T. m.*	*T. a.*	*S. c.*	*A. s.*	Cer.	*P. s.*	*V. e.*	*C. s.*	*L. u.*	*A. f.*	Br.	*B.* sp.	*G.* sp.	*R.* sp.	*S. i.*	*S.* sp.	?	*R.* sp.	*C. a.*	*Q.* sp.	*P. s.*	*P.*sp.	
2	49	16	12	3	—	—	—	—	—	1	—	—	1	—	—	—	—	10	—	—	—	—	—	—	—	92
3	7	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	9
6/1	10	4	2	1?	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	1	—	—	—	—	—	20
6/2	6	—	—	—	—	—	—	5	—	—	—	—	—	2	—	—	—	—	4	—	—	—	—	—	—	17
7/1	1	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2
7/2	11	—	—	—	—	—	—	4	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	16
7/3	4	2	—	—	—	—	—	5	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	1	—	13
7/4	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	2
7/5	40	*	1	—	—	—	—	*	—	—	21	—	—	—	5	2	2	—	—	—	—	—	5	—	—	*, 76
8	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1
9	—	4	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	6
10	5	—	3	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	9
12	3	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4
13	7	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	8
14	11	2	3	—	2	2	—	—	2	1	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	1	—	—	—	25
15	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
16	2	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3
18	1	1	2	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5
20	7	1	—	—	—	3	—	—	1?	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	—	—	—	—	—	—	14
21	9	2	4	—	—	4	1	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	22
22/1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*
22/2	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	*	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1, *
22/3	—	1	—	—	—	—	*	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*, 2
22/4	48	24	17	3	21	24	7	—	3	—	3	—	—	—	4	—	—	—	9	3	—	1	—	—	1?	168
23/1	2	1	—	—	1	2	—	3	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	10
23/2	2	—	—	—	1	—	—	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	6
23/3	1	—	1	—	1	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4
23/4	1	—	1	—	2	1	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	7
23/5	4	1	—	—	—	—	2	6	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	13
24	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
25	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	1
28	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5
30	—	—	—	—	—	*	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*

Скорочення. **Трав'янисті**: ***культурні рослини***: <u>*зернові*</u>: *P. m.* — *Panicum miliaceum* (просо); *H. v.* — *Hordeum vulgare* (ячмінь плівчастий); *T. d.* — *Triticum dicoccon* (пшениця двозернянка); *T. m.* — *Triticum monococcum* (пшениця однозернянка); *T. a.* — *Triticum aestivum* s. l. (пшениці м'які голозерні); *S. c.* — *Secale cereale* (жито); *A. s.* — *Avena sativa* / *Avena* sp. (овес посівний / овес); Cer. — Cerealia (зернові); <u>*зернобобові*</u>: *P. s.* — *Pisum sativum* (горох посівний); *V. e.* — *Vicia ervilia* (вика ервілія); <u>*технічні*</u>: *C. s.* — *Cannabis sativa* (коноплі); *L. u.* — *Linum usitatissimum* (льон); ***бур'яни***: *A. f.* — *Avena fatua* (вівсюг); Br. — Brassicaceae (капустяні); *B.* sp. — *Bromus* sp. (стоколос); *G.* sp. — *Galium* sp. (підмаренник); *R.* sp. — *Rumex* sp. (щавель); *S. i.* — *Setaria italica* (мишій італійський, півняче просо); *S.* sp. — *Setaria* sp. (мишій);? — не визначено; **кущі**: *R.* sp. — *Rosa* sp. (шипшина); **дерева**: *C. a.* — *Corylus avellana* (ліщина); *P. s.* — *Prunus* subg. *Cerasus* (вишня); *P.* sp. — *Prunus* sp. (сливові).

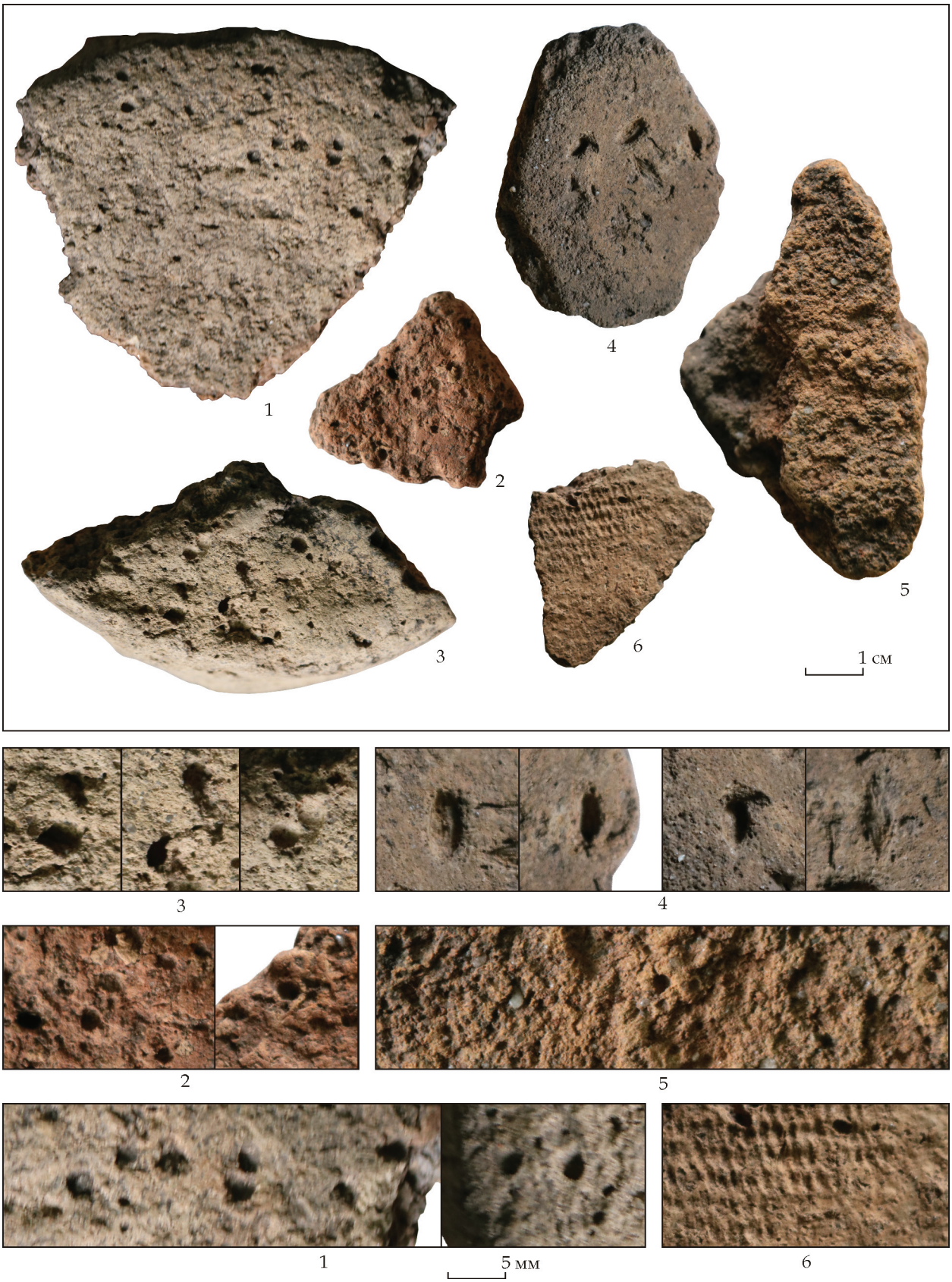

Рис. 3. Гончарівка IV (2), денця з відбитками: 1—3 — просо; 4 — ячмінь плівчастий; 5 — пісок; 6 — тканина (фото В. В. Ільчишина)

3. *Петрики I*, могильник висоцької культури XI—VI ст. до н. е. (ур. Пшеп'юри, Тернопільський р-н і обл.). АЕ Тернопільського обласного краєзнавчого музею (ТОКМ) під керівництвом О. С. Ситника, 1987 р.; у 1990-х рр. продовжив дослідження М. С. Бан-

Таблиця 2. Гончарівка IV, зустрічальність різноманітних відбитків на горщиках

Частина горщика	Відбиток, походження						Разом
	Рослинне				Мінеральне	Від артефакту	
	P. t.	*P. t.*, органіка	*H. v.*	?	Пісок	Тканина	
Денце (рис. 3)	8	2	1	—	4	1	16
Стінка	4	2	—	2	2	—	10
Разом	12	4	1	2	6	1	26

Скорочення: див. табл. 1.

дрівський. Матеріал: відбитки на виробах із глини. Крім окремих зернівок, є 4 денця з масовими відбитками проса й органіки; на одному з них знайдено відбиток ячменю плівчастого.

4. *Вільна Україна 1*, курганна група, курган 8, поховання 2, скіфське поховання IV ст. до н. е. (Каховський р-н, Херсонська обл.). Каховська АЕ під керівництвом А. М. Лєскова, 1969 р. Матеріал: відбитки на виробах із глини. На експертизу надано мініатюрну посудину з помітними на поверхнях порожнинами від органічних решток. На поверхнях виявлено відбитки кількох зернівок проса.

5. *Мотронинське*, городище скіфське, VI—V ст. до н. е. (Чигиринський р-н, Черкаська обл.). Скіфська Правобережна АЕ ІА НАН України під керівництвом О. Д. Могилова, 2018 р. Матеріал: відбитки на виробах із глини. Фрагменти обмазки (від споруди?). Відбитків рослинних домішок від стебел і листя трав'янистої рослинності в цілому небагато. У значній кількості виявлено відбитки зернівок проса, дещо менше відбитків становили зернівки мишію (до виду не визначено). Знайдено відбиток однієї плівки, імовірно — ячменю плівчастого. Зважаючи на те, що відбитків мишію було доволі багато, можна припустити, що його також вирощували спеціально і це був мишій італійський (просо італійське).

6. *Ходосівка-Фіалки*, поселення зарубинецької культури (ур. Фіалки, Києво-Святошинський р-н, Київська обл.). Північна АЕ ІА НАН України під керівництвом І. А. Готуна, 2018 р. Матеріали: відбитки на виробах із глини (1) [1] і зразки для флотації (2). На виробах із глини, крім окремих зернівок, виявлено просо: на 6 денцях, кількість не підрахована, а також по 1 на двох придонних частинах ззовні і зсередини. Також, на денцях виявлено по 1 відбитку жита і ячменя плівчастого. Огляд великої кількості обмазки результатів не дав. Переважно до формувального тіста обмазки не додавали органічних решток: зафіксовано надзвичайно рідкісні відбитки частин стебел, листя тощо.

7. *Івківці*, поселення пізньозарубинецьке, середина I — середина II ст. н. е. (ур. Троянка, Чигринский р-н, Черкаська обл.). Дніпро-Псельська ранньослов'янська АЕ під керівництвом Ю. Ю. Башкатова, 2018 р. Матеріал: результати флотації різних обсягів з ям 1 (1), 2 (2), 6 (3), 8 (4), об'єкта 2 (5) (оператор — М. П. Сиволап). Збереженість близько 2—3 балів за 5-бальною шкалою. У ямах було виявлено в цілому незначну кількість палеоетноботанічних решток, від 2 до 15 од. зернівок і насінин культурних рослин і бур'янів, а також — від плодів дерев. Зразок з об'єкта 2 виявився найбільшим. Звідти надано близько 200 мл матеріалів. Перебрано більшу частину: близько 130 мл, звідки вибрано 110 мл зернівок, що становить близько 4000—4100 од. Значна кількість однорідного матеріалу з об'єкта 2 свідчить, що це були заготовлені запаси. Зразок надзвичайно чистий, тому впевнено можна стверджувати, що це — рештки врожаю одного року з одного поля. Надзвичайно цікаві знахідки кісточки від вишні, а також кількох горішків з жолудів. Обидві знахідки вказують на існування збиральництва, що загалом є доволі рідкісним свідченням. Рід сливові нечасто знаходять в археологічних матеріалах. Те саме можна сказати і про жолуді: їхні знахідки відомі лише в матеріалах трипільської культури. Але якщо одна вишнева кісточка може й не свідчити про вишню як об'єкт цілеспрямованого збиральництва, то кілька горішків жолудя навряд чи є випадковою знахідкою. Найімовірніше, в об'єкті 2 зберігався також і певний запас спеціально зібраних жолудів. Останні цілком придатні для вжитку; у підготовленому вигляді їх могли використовувати як борошно у чистому вигляді, або як добавку, разом із борошном зі злакових.

8. *Кобилля I*, поселення черняхівської культури III—IV ст. (ур. Мшана, Збаразький р-н, Тернопільська обл.). АЕ під керівництвом Б. С. Строценя, 1990-і рр. Матеріал: відбитки на виробах із глини. Оглянуто частину колекції лише з метою встановлення факту

1. Тут і далі: цифра в дужках відповідає номеру зразка в графі «№ / зразок» табл. 1.

існування відбитків зернівок і насіння. Потребує тотального перегляду.

9. *Очеретне I*, поселення черняхівської культури III—IV ст. (Кременецький р-н, Тернопільська обл.). АЕ під керівництвом Б. С. Строценя, 1996 р. Матеріал: відбитки на виробах із глини. Оглянуто частину колекції лише з метою встановлення факту існування відбитків зернівок і насіння. Потребує тотального перегляду.

10. *Теребовля*, матеріали празької культури (вул. Князя Василька, 146, райцентр, Тернопільська обл.). АЕ ДП ОАСУ «Подільська археологія» під керівництвом Б. С. Строценя та М. О. Ягодинської, 2010 р. Матеріал: відбитки на виробах із глини. Крім окремих зернівок, оглянуто 4 денця з відбитками проса. Пшениця двозернянка (врахована в табл. 1) — колосок.

11. *Воронинці*, випадкова знахідка, VI—VII ст. н. е. (Оржицький р-н, Полтавська обл.). 2019 р. передано до ДІКЗ «Межибіж» комплекс: прикраси так званих антських скарбів, або скарбів групи I за О. О. Щегловою і горщик. Матеріал: відбитки на виробах із глини. На розвалі горщика виявлено відбитки зернівок проса (5 од.), які, однак, скупчення не становили.

12. *Паріївка*, поселення слов'янське, VII—VIII ст. (Іллінецький р-н, Вінницька обл.). Слов'янський загін Південно-Бузької АЕ Вінницького педінституту і Вінницького обласного краєзнавчого музею (ВОКМ) під керівництвом П. І. Хавлюка, 1969 і 1975 рр. Матеріал: відбитки на виробах із глини. У ВОКМ збереглась незначна колекція. 1 денце суцільно вкрите відбитками відходів від обмолоту.

13. *Коржівка*, поселення слов'янське, VIII—XI ст. (Іллінецький р-н, Вінницька обл.). Подільський загін Бузької АЕ ІА АН УРСР під керівництвом П. І. Хавлюка, 1960 р. Матеріал: відбитки на виробах із глини. У ВОКМ збереглась незначна колекція. До формувальної маси одного з горщиків додано багато не ідентифікованої органіки ботанічного походження. На одному з денець присутні відбитки трави.

14. *Хрінівка*, поселення слов'янське, VIII—XI ст. (Іллінецький р-н, Вінницька обл.). Загони АЕ під керівництвом П. І. Хавлюка, 1969, 1972, 1974, 1979 рр. Матеріал: відбитки на виробах із глини. Крім того, виявлено масові відбитки зернівок проса на 6 денцях, 1 придонній частині, 1 стінці. Також на 1 денці виявлено відбитки відходів обмолоту та / або посіченої трави. Із житла 14 походить фрагмент стінки, імовірно — з відбитком тканини.

15. *Теребовля*, матеріали райковецької культури (вул. Князя Василька, 5—7, райцентр, Тернопільська обл.). АЕ ДП ОАСУ «Подільська археологія» під керівництвом Б. С. Строценя та М. О. Ягодинської, 2011 р. Матеріал: відбитки на виробах із глини.

16. *Курники I*,багатошаровепоселення:ранньозалізного часу, черняхівської, райковецької культур і XII—XIII ст. (ур. Поле за Дзендзелем, Тернопільський р-н і обл.). АЕ ТОКМ під керівництвом О. С. Ситника, 1990 р. Матеріал: відбитки на виробах із глини, представлених ліпною ранньослов'янською керамікою.

17. *Мохнач*, городище салтівської культури (Зміївський р-н, Харківська обл.). Середньовічна АЕ ХНПУ ім. Г. С. Сковороди під керівництвом В. В. Колоди, 2019 р. Матеріал: відбитки на виробах із глини, розвал масивного глиняного виробу, виявленого в ямі 114 розкопу 10 Північного двору. Формувальна маса складалася із глини і великої кількості рослинних домішок різного походження, добре помітних на всіх поверхнях, а також у зломах. Переважну кількість становлять відбитки відходів від обмолоту: плівки, фрагменти вилочок, колосків, а також листя тощо. Глина неякісна, випал слабкий, нерівномірний. На дні виробу добре простежуються відбитки стебел трав'янистих рослин, розташовані в одному напрямі. На поверхні, крім відходів від обмолоту й просівання врожаю, також є відбитки зернівок культурних рослин. Після формування виробу, поверхня була загладжена. Плівки, що підлягали ідентифікації, походять від жита і ячменю плівчастого. Переважну кількість зернівок також становили жито, ячмінь плівчастий, а також просо; є одиничні відбитки зернівок пшениці двозернянки.

18. *Теребовля II*, поселення X ст. (ур. Черпало, райцентр, Тернопільська обл.). Досліджували Б. О. Тимощук (1986 р.), М. О. Ягодинська (1986, 2002 р.). Виявлено садибу середини X ст. Матеріал: відбитки на виробах із глини.

19. *Хотин*, матеріали давньоруського часу X—XI ст. (райцентр, Чернівецька обл.). Буковинська АЕ під керівництвом М. В. Ільківа, 2019 р. Матеріал: відбитки на виробах із глини — розвал, імовірно від двох жаровень. Відбитки представлені переважно цілеспрямовано доданими зернівками жита (рис. 4). Крім того, на поверхнях знайдено одиничні відбитки зернівок проса та один — зернівки ячменю плівчастого.

20. *Городниця XV*, городище-сховище скіфського часу і городище-святилище X—XII ст. (ур. Богит, Гусятинський р-н, Тернопільська обл.). Прикарпатська АЕ ІА АН СРСР під керівництвом І. П. Русанової, Б. О. Тимощука за участю Давньоруської АЕ ТОКС під керівництвом М. О. Ягодинської та М. А. Фи-

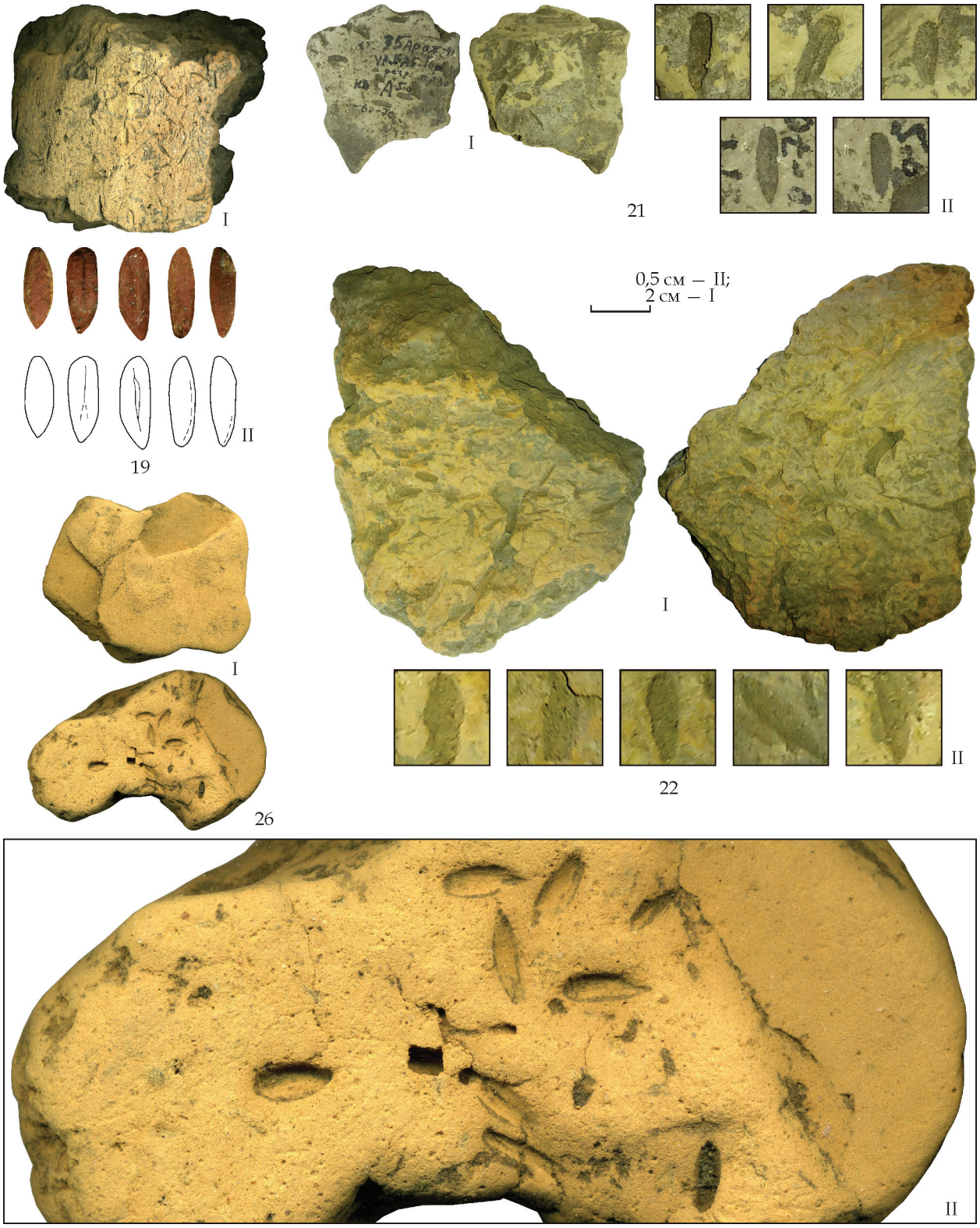

Рис. 4. Фрагменти масивних виробів із глини з давньоруських пам'яток із масовими відбитками жита: 19 — Хотинська фортеця, жаровні X—XI ст.; 21 — Старий Збараж, уроч. Бабина Гора; 22 — Крутилів III, уроч. Замчище; 26 — Ходосівка-Рославське; I — вироби; II — приклади відбитків жита на них (21, 22 — фото М. О. Ягодинської)

липчука, 1984 р. Матеріал: відбитки на давньоруських виробах із глини.

21. *Старий Збараж V*, городище X, XII—XIII ст. (ур. Бабина Гора, Збаразький р-н, Тернопільська обл.). Давньоруська АЕ ТОКМ під керівництвом М. О. Ягодинської, 1990 р. Матеріал: відбитки на виробах із глини. Крім окремих відбитків, виявлено фрагмент обмазки? (підкліть оборонного валу городища першої половини X ст., кв. А/5—6,

Рис. 5. Крутилів III, фрагмент обмазки з відбитком частини колоса, збільшено приблизно вдвічі (фото М. О. Ягодинської)

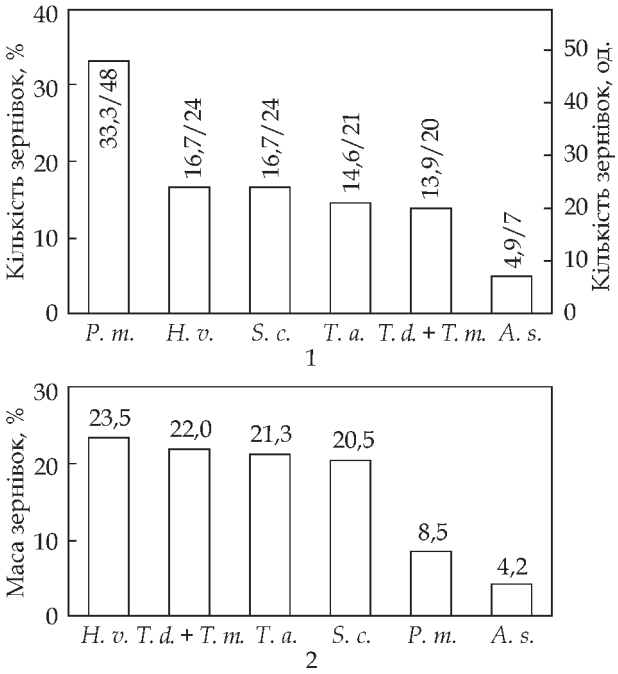

Рис. 6. Крутилів (22), палеоетноботанічний спектр злакових культурних рослин: 1 — за кількістю ($ПБС_К$); 2 — за масою ($ПБС_М$). Скорочення: див. у табл. 1

гл. 0,6—0,7 м), рясно вкритий з обох боків відбитками зернівок жита (рис. 4). На двох фрагментах кераміки (з розвалу?) виявлено відбитки тканини.

22. *Крутилів II*, поселення X, XI, XII—XIII ст. (ур. Бабина долина, Гусятинський р-н, Тернопільська обл.). Давньоруська АЕ ТОКМ під керівництвом М. О. Ягодинської, 1985—2000 рр. Зразки отримано класичними методами.

Матеріал: 4 зразки обгорілих макрорешток. *Зразок 1* — дно споруди 3 другої половини XI ст., розкопки 1985 р. — перепалена грудка. Має органічне, імовірно — ботанічне походження. Зернівок або насіння не виявлено *Зразок 2* (1) — господарська яма споруди 15[а] другої половини XI ст., розкопки 1990 р. — перепалена грудка й окремі насінини, збереженість — 4 бали з 5. *Зразок 3* (2) — місце забору матеріалу, імовірно, споруда 15[а] — перепалена грудка і окреме насіння, збереженість — 4 бали. *Зразок 4* (3) — кв. 12/Б, другий штик, друга половина XI — початок XII ст., розкопки 2000 р. — палеоетноботанічний матеріал обсягом близько 90 мл; збереженість — 4 бали. Зразок однорідний, складається з вівса посівного, додатково переглянуто близько 5 мл (табл. 1).

Крутилів III, городище висоцької культури (?), поселення-посад XI, XII ст. (ур. Замчище, Гусятинський р-н, Тернопільська обл.), з північної сторони примикає до городища-святилища. Прикарпатська АЕ ІА АН СРСР під керівництвом І. П. Русанової та Б. О. Тимощука за участю Давньоруської АЕ ТОКМ під керівництвом М. О. Ягодинської, 1985 р.; Давньоруська АЕ ТОКМ, 1988 р. Матеріал: відбитки на виробах із глини, оглянуто в комплексі з Крутиловом II (4). Відбитки виявлено на ліпній кераміці. Крім окремих відбитків, виявлено такі випадки. На 1 фрагменті горщика: 3 проса, 1 пшениці двозернянки; фрагменти ліпного посуду, імовірно розвалу: 2 ячменю плівчастого, 2 жита, 1 пшениці двозернянки, 1 проса. Уся обмазка з комплексу містить відбитки посіченої трави і можливо відходів від обмолоту. Крім того, на одному з фрагментів виявлено відбиток частини 1 колоса (рис. 5), на іншому — 2 зернівок проса. Також, один фрагмент обмазки містив одиничні відбитки зернівок жита; ще один фрагмент (можливо, жаровні? — фрагмент доволі плаский) має суттєву кількість відбитків жита (рис. 4).

Матеріал представляє статистичну цінність (рис. 6).

23. *Вишгород*, літописне місто, посад, матеріали об'єктів давньоруської доби, XI—XII ст. (райцентр, Київська обл.). Вишгородська АЕ під керівництвом Д. В. Бібікова, 2019 р. Матеріал: результати флотації різних обсягів з різних об'єктів: № 1, кв. А/1, гл. 0,4 м (1); № 1, кв. Б/2, гл. 0,3—0,35 м (2); № 2, кв. А/0,

гл. 0,1 м (3); № 4, кв. Б/0, гл. 0,1 м (4); № 4, кв. Б/0, гл. 0,25 м (5).

24. *Теребовля IX*, поселення XI, XII—XIII ст. (вул. Тернопільська, райцентр, Тернопільська обл.). АЕ ДП ОАСУ «Подільська археологія» під керівництвом Б. С. Строценя та М. О. Ягодинської, 2010 р. Матеріал: відбитки на виробах із глини.

25. *Верняки III*, поселення (Могилівка, Старий Збараж, Збаразький р-н, Тернопільська обл.), давньоруський матеріал із об'єкта 1 — господарської ями з обмазкою другої половини XII — початку XIII ст. АЕ під керівництвом Б. С. та М. Б. Строценів, 2014 р. Зразки отримано класичними методами. Матеріал: окремий плід шипшини, не перепалений, «муміфікований». Знахідка плода шипшини може свідчити про існування збиральництва; такі свідчення надзвичайно рідкісні в археологічних матеріалах, а відтак — представляють особливу цінність. Рослину використовують для лікування. Надає додаткову інформацію щодо чагарникової рослинності навколо поселення у давнину.

26. *Ходосівка-Рославське*, поселення давньоруського часу і монгольско-литовської доби, XII—XIV ст. (Києво-Святошинський р-н, Київська обл.). Північна АЕ ІА НАН України під керівництвом І. А. Готуна, 2019 р. Матеріал: відбитки на виробах із глини. Надано фрагменти обмазки й печини, підготовлені на викид. Глиняне тісто мало слабку насиченість подрібненими рештками органічного походження, у тому числі довгими частинами стебел трав'янистої рослинності. Лише два фрагменти мали щільнішу структуру. Відбитки на них представлені зернівками жита (рис. 4); відбитки інших органічних решток відсутні.

27. *Стіжок V*, городище давньоруського часу, XIII ст., залишки літописного міста Данилів (ур. Гора Св. Трійці або Данилова гора, Шумський р-н, Тернопільська обл.). АЕ під керівництвом М. О. Ягодинської, 2018 р. Матеріал: відбитки на виробах із глини. Передано для аналізу фрагменти розвалу череня печі XIII ст. з розкопу 3, зібрані між каменями фундаменту наземної споруди, що, можливо, належала заможній людині. *Об'єкт 1*, нічого не виявлено. *Об'єкт 2*, 3 фрагменти, виявлено відбитки — 1 жита, масові проса, також трави. *Об'єкт 4*, відбитки деревини. *Об'єкт 5*, виявлено відбитки — 3 жита, декілька проса.

28. *Києво-Печерська лавра, церква Спаса на Берестові*, XII—XVIII ст. (Київ, НКПІЗК). АЕ сектору археології НКПІКЗ (керівник С. П. Тараненко) спільно з архітектурно-археологічна експедиція ІА НАН України (ААЕ ІА НАН України; керівник В. Г. Івакін), 2018—2019 рр. Матеріал: зразки з флотації. Незначних обсягів із розкопу 1, споруди 1, об'єкту 11, ями 1.

29. *Арсенал*, господарські об'єкти, пізньосередньовічний / ранньомодерний час — XVI ст. (м. Київ, Арсенал). ААЕ ІА НАН України під керівництвом Г. Ю. Івакіна, 2005—2010 рр. Досліджено у тому числі яму 19а, в якій виявлено горщики, виготовлені на гончарному крузі. Матеріал: відбитки на виробах із глини. Виявлені на денці горщика 5035: один відбиток проса, решта належить зернівкам ячменя плівчастого; частина скупчення подібна до колоса.

30. *Єристівка II*, поселення бронзової—ранньозалізної доби, новий час (Кременчуцький р-н, Полтавська обл.). Дніпро-Псельська ранньослов'янська АЕ під керівництвом Ю. Ю. Башкатова, 2018 р. Матеріал: зразки з флотації. Зразок із об'єкта «зольник» взято із верхньої частини. У ньому містилася значна кількість палеоетноботанічних матеріалів. Усе зерно виявилося житом. Зважаючи на те, що там неподалік, імовірно, знаходився хутірець, а також і на те, що у промивці були виявлені незначні фрагменти скла, подібного до віконниць, вважаємо, що ці матеріали репрезентують модерні часи.

О. Ковальчук

ІХТІОЛОГІЧНІ ВИЗНАЧЕННЯ МАТЕРІАЛІВ З ВИШГОРОДА

На аналіз надано матеріали з Вишгорода, поселення XI ст. (Вишгородський р-н, Київська обл.). Матеріал отримано методом промивання зразків ґрунту з об'єктів. Дослідження Вишгородської АЕ ІА НАН України під керівництвом Д. В. Бібікова у 2019 р. Опрацьовано іхтіологічний матеріал з об'єктів 1, 3, 4. Об. 1 (розкоп 12, кв. А1, гл. 0,5 м): 1 лускова пластинка коропа *Cyprinus carpio*, 8 лусок окуня *Perca fluviatilis*, 5 частково обпалених

хребців окуневих риб Percidae gen. indet.; об. 1 (розкоп 12, кв. А1, гл. 0,7 м): 1 фрагмент praeoperculare невизначеної коропової риби Cyprinidae gen. indet., 1 фрагмент maxillare і 16 лускових пластинок окуня *Perca fluviatilis*, 6 дрібних хребців і 8 уламків ребер невизначених костистих риб Teleostei indet. Також у матеріалах є стертий зуб людини, який потребує вивчення. Об. 1 (розкоп 12, кв. Б1, гл. 0,5—0,6 м) і об. 3: лускові пластинки окуня (4 екз. і 1 екз., відповідно). Об. 4 (розкоп 12, кв. Б0, гл. 0,25 м, заповнення): 1 articulare окуня *Perca fluviatilis* і 1 невеликий хребець невизначеної костистої риби Teleostei indet.

Ю. Куцоконь

АРХЕОІХТІОЛОГІЧНІ ВИЗНАЧЕННЯ 2019 р.

Вступ. Протягом 2019 р. на визначення надійшли іхтіологічні матеріали з археологічного дослідження території Києво-Печерського історико-культурного заповідника у 2019 р., проведеного науково-дослідним сектором археології НКПІКЗ (керівник С. П. Тараненко). Також було опрацьовано іхтіологічний матеріал, зібраний під час досліджень на території церкви Спаса на Берестові у різних об'єктах. Матеріал наданий науково-дослідним сектором археології НКПІКЗ (керівник С. П. Тараненко) та Архітектурно-археологічною експедицією (керівник В. Г. Івакін).

Матеріали і методи. Переважну більшість матеріалу отримано у результаті спорадичного промивання частини заповнення об'єктів; матеріал із поховання 33 виявлено у ході польових досліджень. Фільтрацію проводили співробітники археологічної експедиції (Спаса на Берестові) та сектору археології (КПЛ). Усього опрацьовано близько 400 залишків, деякі дуже дрібні з території Києво-Печерського історико-культурного заповідника та 311 залишків з території церкви Спаса на Берестові, з них 131 — луска та 180 — кістки. Визначення елементів скелета виконане за допомогою атласу кісток В. Раду (Radu, V. 2005. *Atlas for the identification of bony fish bones from archaeological sites*. Bucuresti: Contrast), а також за власною порівняльною остеологічною колекцією риб, створеною на базі Інституту зоології ім. І. І. Шмальгаузена НАН України (Куцоконь, Ю. К. Остеологічна колекція риб у фондах Інституту зоології ім. І. І. Шмальгаузена НАН України. В: Загороднюк, І. (ред.). *Природничі музеї: роль в освіті та науці: Матеріали IV Міжнародної наукової конференції*. Київ, 2, с. 56-58). Луску визначала за цією ж порівняльною колекцією. Назви родин та видів риб наведені за роботою (Куцоконь, Ю. К., Квач, Ю. В. 2012. Українські назви міног і риб фауни України для наукового вжитку. *Біологічні студії*, 6, 2, с. 199-220). Для деяких залишків вдалося визначити довжину особини, за допомогою колекційних зразків з відомою довжиною за пропорцією.

Результати. ***Церква Спаса на Берестові***.

Іхтіологічні рештки виявлені на шести різночасових об'єктах. Усі вони мають різну збереженість та інформативну цінність. **1.** Найдавнішими виявилися рештки із заповнення горщика **чорноліської культури**. Всього знайдено три кістки (одна з яких хребець), що належали Променеперим рибам (Actinopterygii). **2. Об'єкт 1А**, житло XV—XVI ст. Всього надійшло решток у кількості 51 од. До виду вдалося ідентифікувати: ляща звичайного (5 кісток, що належали особинам від 32 до 60 см), лина (1 кістка, особина 48 см), сома звичайного (1 кістка), щуку звичайну (12 кісток, для 8 особин визначено довжину від 60 до 110 см), окуня звичайного (3 кістки, особини 33—42 см), судака звичайного (2 кістки, особини 70 і 78 см). Ще 27 залишків, у тому числі 1 луска, визначені лише до класу Променеперих риб, для деяких з них визначено конкретну кістку. **3. Об'єкт 14**, яма господарського призначення, попередньо датована XVI—XVII ст. Отримано 217 решток. Більшість із них визначено лише до класу Променепері риби (174 залишків), 4 луски належали представникам родини Окуневих, ще 5 кісток — родини Коропових. До виду визначено осетра руського (1 жучка), рибця звичайного (1 кістка, належала особині 20 см), щуку звичайну (9 лусок, 3 хребці) та окуня звичайного (19 лусок, 1 кістка). **4. Поховання 33**, XVIII ст. Тут виявлено один хребець сома звичайного (*Silurus glanis*). **5. Об'єкт 3**, імовірно — госпо-

Деякі рештки риб зі Спаса на Берестові: а — cleitrum, б — maxillare ляща звичайного; в — луска окуня звичайного; г — ectopterygoideum щуки звичайної; д, е — хребець сома звичайного

дарського призначення, попередньо датоване XVIII—XIX ст. Всього решток 37 од. До виду визначено: ляща звичайного (2 кістки, одна з яких належала особині 48 см завдовжки), сома звичайного (1 хребець), щуку звичайну (1 луска, 1 кістка від особини 45 см завдовжки), окуня звичайного (1 луска). Ще 31 залишок визначено до класу Променеперих риб. **6. Культурний шар XVIII—XIX ст.** Виявлено два уламки променів правців Променеперих риб (Actinopterygii).

Києво-Печерський історико-культурний заповідник. Іхтіологічні рештки виявлено на трьох об'єктах. Деякі залишки були дуже дрібні. **ШК-1, яма 1**. Променепері риби: 24 циклоїдних луски, 6 ребер, 2 хребця, 25 уламків кісток, близько 100 дуже дрібних уламків. Родина Осетрові: 7 уламків променів плавців, 1 уламок покривної кістки або жучки з характерним рельєфом. Родина Коропових: 5 лусок. Родина Щукові: 1 хребець щуки звичайної. Родина Окуневі: 1 уламок зубної кістки судака звичайного. Родина Сомові: 3 уламки кісток, 1 уламок keratobranchiale, 1 уламок articulare та 3 хребці сома звичайного. **ШК-2, об. 1.** 1 хребець Променеперої риби та близько 100 уламків лусок, що належали щуці звичайній, родина Щукові. **ШК-10, яма 1.** Променепері риби: 13 уламків ребер, зі слідами розрізання; 10 хребців, 29 уламків кісток, близько 40 дуже дрібних уламків кісток, по одному уламку кісток черепа: parasphenoideum, ectopterygoideum, keratohyale. Родина Осетрові: 6 уламків променів плавців, осетер руський — 24 уламки кістяних жучок (до виду визначила Є. Ю. Яніш). Родина Коропові: 14 циклоїдних лусок, 1 уламок нижньоглоткової кістки. До виду визначено залишки в'язя: 5 нижньоглоткових кісток, для трьох визначено довжину особин: 56, 68 і 68 см, 2 уламки парасфеноїдів. Виявлено 1 хребець щуки звичайної, родина Щукові.

Обговорення. Таким чином, за 2019 р. вдалося опрацювати матеріали з 2 пам'яток, проаналізувати близькло 700 залишків, які належали рибам. Усього визначено представників п'яти родин (Осетрові, Коропові, Сомові, Щукові, Окуневі) та 11 видів (осетер руський, лящ звичайний, в'язь, ялець звичайний, плітка звичайна, краснопірка звичайна, лин, сом звичайний, щука звичайна, окунь звичайний, судак звичайний). Однак, 489 залишків вдалося визначити лише як такі, що належали представникам Променеперих риб. Слід зазначити, що в обох випадках всі встановлені види є цінними в гастрономічному плані. З іншого боку — всі знайдені види були на той час характерними для басейну Дніпра, тому можуть вважатися місцевими аборигенними, а не привезеними звідкись чи розведеними. Отже, до обох місць було налагоджене постачання цінної риби з Дніпра.

Результати обох досліджень підготовлено до друку.

І. Потєхіна, Ю. Долженко

КІСТЯКИ ДІТЕЙ З ЕНЕОЛІТИЧНИХ ПОХОВАНЬ БІЛЯ с. РЕСПУБЛІКАНЕЦЬ

Під час розвідувальних робіт 2019 р. біля с. Республіканець Бериславського р-ну Херсонської обл. співробітник Національного заповідника «Хортиця» А. В. Волков виявив два кромлехи з центральними похованнями (закладка 2, розкоп 2, яма 1). Згідно визначенню автора розкопок, поховання належать до епохи енеоліту. Вони містили дитячі скелетні рештки, які було взято археологами «монолітом» разом із темним ґрунтом. Ці матеріали передані до антропологічної лабораторії Інституту археології НАН України, де проведено їх розчистку, миття, просушку та дослідження.

Визначення віку похованих дітей та виміри антропологічного матеріалу проводилися за загальноприйнятими методиками та програмами (Martin 1928; Пашкова 1958, 1963; Алексеев, Дебец 1964).

Поховання 1. Фрагменти дитячого черепа частково знаходилися у великій грудці землі, що не забезпечило цілісності черепа, збереженість якого незадовільна. Кістки черепа мають світлий жовто-коричневий колір, кісткова тканина досить крихка. В наявності: лобна та ліва скронева кістки, частина потиличної та фрагмент тім'яної, а також дві виличні кістки. Частини черепа, що збереглися, представлені на схемі (рисунок). Крім того, серед кісткових решток були присутні вісім окремих зубів. Серед них один різець, премоляри та моляри. Їхні корені дуже крихкі, тому не для всіх наявних зубів вдалось визначити ступінь їх розвитку. Корені молярів, зокрема, ще не сформувалися остаточно. Краніометричний вимір отримано лише для лобної кістки, ширина якої становить 94,0 мм за Р. Мартіном.

Посткраніальний скелет виявився також дуже зруйнованим. Наявні лише довгі кістки верхнього і нижнього поясу поганої збереженості. Колір кісток дуже світлий. Присутні майже повні діафізи обох стегнових та плечових кісток, а також серединні частини діафізів лівих ліктьової і променевої кісток. Схему збереженості посткраніального скелету зображено на рисунку. Крім того, лишилися дрібні фрагменти великої і малої гомілкових кісток обох нижніх кінцівок і маленькі уламки обох кісток правого передпліччя.

Користуючись інструкціями, наведеними в монографії В. П. Алексєєва та Г. Ф. Дебеца з визначення віку за станом прорізування зубів, можна встановити, що дитині на час смерті було 9—11 років. Довжина стегнової кістки дитини складає 291,0 мм. За таблицею А. П. Бондарєва для визначення віку за розмірами дитячих кісток, така довжина стегна відповідає віку 9—11 років. Статеву приналежність дитини встановити неможливо.

Поховання 2 представлене дуже дрібними уламками дитячого кістяка. Серед них вдалося визначити лише невеликий фрагмент тім'яної кістки і маленький уламок ребра. Інші залишки не ідентифіковані. Точний вік цієї дитини встановити неможливо, ймовірно, він знаходився в інтервалі 6—9 років (*infantilis I – II*).

Попри погану збереженість і майже цілковиту непридатність описаних дитячих скелетів для вивчення класичними антропометричними методами, ці матеріали є цінним джерелом для проведення археогенетичних та ізотопних аналізів кісток. Такі дослідження можуть пролити світло не тільки на походження і генетичні зв'язки енеолітичного населення північного Причорномор'я, але й визначити домінуючі харчові продукти у життєзабезпеченні дітей цієї степової популяції.

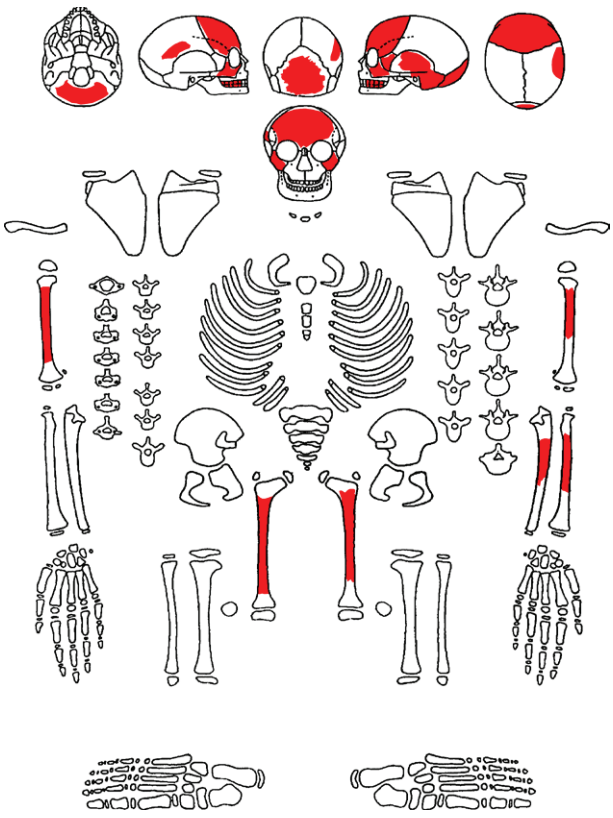

Схема збереженості скелета дитини 9—11 років з енеолітичного поховання (№ 1) біля с. Республіканець

І. Потєхіна

КРАНІОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ЕНЕОЛІТИЧНОГО ЧЕРЕПА ІЗ СИНКРЕТИЧНОГО ПОХОВАННЯ У НИЖНІЙ НАДДНІПРЯНЩИНІ

Рис. 1. Моноліт черепа з енеолітичного поховання в Каїрах (курган 1, поховання 3); фото О. В. Симоненка

Досліджений череп походить із поховального комплексу епохи енеоліту, відкритого 2018 р. в кургані 1 (поховання 3) поблизу с. Каїри Горностаївського р-ну Херсонської обл., на лівому березі Дніпра. Розкопки проводила Херсонська експедиція ІА НАН України під керівництвом О. В. Симоненка. Поховання супроводжувалося культовим майданчиком з унікальними посудинами і поєднувало ранньоенеолітичні обрядові традиції з керамікою часу рєпінської культури, з можливими елементами впливу місцевої рогачицької культури (за Рассамакин, Симоненко 2020). Проведено детальну антропологічну експертизу всього скелету похованого, однак це повідомлення присвячено результатам вивчення черепа, а посткраніальний скелет дослідила О. Д. Козак.

Оскільки череп мав посередню збереженість, щоб уникнути подальшої руйнації, його було взято монолітом (рис. 1). У результаті реставрації ми отримали мозкову коробку, однак лицьовий відділ повністю відновити не вдалося через зруйновані ділянки верхньої щелепи, носових кісток та області точки *nasion* (рис. 2, 3). Нижня щелепа збереглася добре.

Визначення статі і віку похованої людини проводилось за традиційними й новими методиками. При краніологічному дослідженні використано класичну методику. Для оцінки метричних даних використано таб-

Рис. 2. Наявні кістки черепа з енеолітичного поховання в Каїрах до реставрації; фото І. Д. Потєхіної

Краніометричні дані чоловічого черепа з енеолітичного поховання в Каїрах (курган 1, поховання 3)

№ за Мартіном	Ознаки	Параметри
	Розміри: мм, кути, градуси	
1	Поздовжній діаметр	168,0
1в	Поздовжній діаметр від *ophr*	166,0
8	Поперечний діаметр	138,0
20	Вушна висота	106,0
9	Найменша ширина чола	96,0
10	Найбільша ширина чола	115,0
11	Ширина основи черепа	131,0
12	Ширина потилиці	106,0
29	Лобна хорда	109,0
30	Тім'яна хорда	113,0
23а	Горизонтальна окружність	490,0
24	Поперечна дуга *po-br-po*	288,0
26	Лобна дуга	128,0
27	Тім'яна дуга	127,0
—	Висота вигину чола	22,2
45	Виличний діаметр	140,0
79	Кут гілки нижньої щелепи	116,0
70	Висота гілки нижньої щелепи	58,0
71а	Найменша ширина гілки	36,0
65	Виросткова ширина нижньої щелепи	118,0
66	Кутова ширина нижньої щелепи	102,0
67	Передня ширина нижньої щелепи	46,0
69	Висота симфізу нижньої щелепи	31,2
69 (1)	Висота тіла нижньої щелепи	29,0
69 (3)	Товщина тіла нижньої щелепи	11,5
	Індекси, %	
8 : 1	Черепний	82,1
20 : 1	Висотно-поздовжній (від *po*)	63,1
20 : 8	Висотно-поперечний (від *po*)	76,8
9 : 8	Лобно-поперечний	69,6
9 : 10	Широтний лобний	83,5
29 : 26	Вигину чола	85,2
30 : 27	Вигину тім'яної частини черепа	89,0
45 : 8	Поперечний фаціо-церебральний	101,5
9 : 45	Лобно-виличний	68,6
66 : 9	Щелепно-лобний	106,3
66 : 65	Нижньо-щелепний широтний	86,4
69 (3) : 69 (1)	Масивність нижньої щелепи	39,7
	Розвиток рельєфу, бали	
—	Надперенісся (за Мартіном, 1—6)	2—3
—	Надбрівні дуги (1—3)	2
—	Зовнішній потиличний виступ (0—5)	1
—	Соскоподібний виросток (1—3)	1

лиці розмірних категорій Г. Ф. Дебеца. Абсолютні розміри та краніометричні індекси наведено в таблиці.

У фронтальній нормі черепна коробка справляє враження досить масивної. Лоб

Рис. 3. Череп чоловіка з енеолітичного поховання в Каїрах після реставрації; фото І. Д. Потєхіної

Рис. 4. Лобна кістка черепа з енеолітичного поховання в Каїрах; фото І. Д. Потєхіної

похилий, на ньому є чіткий перехід від надорбітальної області до висхідної частини лобної луски. Лобні й тім'яні горби розвинені слабо, але добре помітний сагітальний валик, що надає склепінню дахоподібної форми (рис. 4). Надперенісся в області точки *glabella* досить опуклий (2—3 бали), довжина і рельєф надбрівних дуг помірні (2 бали).

Рельєф потиличної області досить слабкий. Верхні вийні лінії хоча й помітні, але їх розвиток, як і випинання зовнішнього потиличного горба (1 бал) незначні. Соскоподібні виростки невеликі (1—2 бали), верхній край орбіти гострий. Нижня щелепа має згладжене підборіддя, міжмищелкова вирізка асиметрична, кути щелепи дещо розгорнуті, на них помітний рельєф прикріплення жувальних м'язів. Зуби невеликих розмірів.

Особливості морфології і рельєфу лобної й лицьової області характерні для чоловічих черепів, однак спостережені й окремі «жіночі» риси. Така мозаїчність у вияві ознак статевого диморфізму може свідчити про гормональний дисбаланс, що дещо ускладнило визначення статі. Зважаючи на риси будови тазу, масивність скелету, а також морфологію лицьової частини черепа, найімовірніше слід припустити, що поховання належало чоловікові.

Стан облітерації черепних швів та ступінь зношеності жувальної поверхні зубів відповідають віку в межах 40—50 років, причому стертість зубів правої сторони дещо підвищена. Остеопорозу на кістках не виявлено. Зазначеному віку похованого не суперечить і загальний стан посткраніального скелету.

Черепна коробка невелика, про що свідчать абсолютні розміри її трьох основних діаметрів. Форма склепіння у вертикальній нормі є проміжною між ромбоїдною і сфеноїдною. І довжина, і висота черепа від рівня точок *porion* дуже малі, ширина — на межі малої й середньої. Окружність мозкового відділу, виміряна через точку *ophrion,* відповідає малому класу величин цієї ознаки. Поєднання дуже малого поздовжнього з помірно малим поперечним діаметром визначило його брахікранну форму (черепний покажчик — 82,1). Вушна висота черепа мала щодо його ширини, і середня щодо його довжини. Лоб середньоширокий в надорбітальній області, дещо сплощений за покажчиком, на що вказує і мале абсолютне значення висоти вигину чола. Тім'яна область помірно опукла, ширина основи черепа велика, потилиці — мала, на межі з середньою (див. таблицю).

Обличчя, очевидно, було широким, судячи з виличного діаметра, абсолютна величина якого належить до розряду великих значень цієї ознаки (140 мм). Беручи до уваги погану збереженість лицьової частини, таке значення діаметра вилиць у відносно невеликого черепа можна було б сприйняти за похибку, допущену при реставрації виличних дуг або вискових кісток. Однак точність їх установки підтверджено повною відповідністю зчленування виростків нижньої щелепи з нижньощелепними ямками скроневої кістки в обох скронево-нижньощелепних суглобах.

Велика ширина обличчя на рівні вилиць контрастує з помірно малими широтними розмірами мозкової коробки, що знаходить відображення в малому значенні лобно-виличного покажчика (68,6) і в дуже великому показникові поперечного фаціо-церебрального індексу (101,5). Нижня щелепа, відповідно, характеризується великим широтним індексом і середнім значенням щелепно-лобного покажчика. Висота симфізу нижньої щелепи мала, масивність тіла — помірна. Кут висхідної гілки малий, ширина — значна.

За пропорціями черепної коробки і великою шириною обличчя у поєднанні з масивністю рельєфу фронтальної частини черепа його можна зарахувати до брахікранного варіанту протоєвропеоїдного типу. Співвідношення широтних розмірів лицевого і мозкового відділів відповідають трапеціеподібному морфотипу обличчя, характерному протоєвропеоїдним групам.

Для з'ясування витоків антропологічного типу похованого і його положення в колі синхронного населення Північного Причорномор'я залучено групи епох неоліту — ранньої бронзи, зокрема дніпродонецької культурно-історичної області, середньостоговской, новоданилівської, кемі-обинської, ямної та інших культур півдня України. Через відсутність більшості даних по лицевому відділу каїрського черепа при його зіставленні довелось обмежитися параметрами мозкової коробки, виличного діаметра і їхніми співвідношеннями. У Північному Причорномор'ї протоєвропеоїдний широколиций краніологічний тип відомий ще з мезоліту. Він представлений і в популяціях неолітичних мисливців-збирачів Надпоріжжя—Приазов'я, зокрема в серіях могильників Вільнянка, Дереївка, Нікольський, Ясинуватка та ін., де фаціо-церебральний покажчик, як і у черепа з Каїр, перевищує значення 100. Однак каїрський череп брахікранний, тоді як усі відомі неолітичні групи Середнього і Нижнього Подніпров'я в середньому вираженні є доліхо- або мезокранними. Це означає, що в середовищі неолітичних племен півдня України домінувало населення з видовженішою формою голови, хоча і не виключена присутність там індивідуальних відхилень у бік більшої широкоголовості. Показовим є великий розмах варіації індивідуальних значень черепного покажчика (63,1—85,6) в сумарній краніологічній серії (160 чоловічих черепів). За результатами факторного аналізу неолітичного масиву черепів тут виділилися два основні краніологічні варіанти — доліхокранний і мезобрахікранний.

У матеріалах епохи раннього енеоліту Середнього і Нижнього Подніпров'я ми також

не зустрічаємо повних аналогій каїрському черепу. В цей час тут простежено пряму спадкоємність відомого з епохи неоліту протоєвропеоїдного широколицього типу. У носіїв постмаріупольскої і новоданилівської культур цей тип становив основу антропологічного складу населення, а в чоловічих краніологічних серіях середньостогівської культури, крім протоєвропеоїдного, присутній і мезоморфний середземноморський компонент.

У чоловіка, похованого поблизу Каїр, не виявлено антропологічної спорідненості з носіями кемі-обинської культури, судячи з наявних нечисленних матеріалів. У більшості своїй «кемі-обинці» були довгоголові, вузько- і високолиці, що зближує їх з тими групами ямної культури степової України, які залишили скорчені на боці поховання. Як і більшість носіїв кемі-обинской культури, ці групи «ямників» належали до стародавнього східно-середземноморського типу, представленого в синхронних популяціях Кавказу і Малої Азії.

Морфологічні аналогії каїрському черепу знаходимо серед краніологічних матеріалів з доямних підкурганних захоронень Півдня України з різними поховальними традиціями (скорчене на боці або на спині положення скелета). На території Подніпров'я і Північно-Західного Причорномор'я населення доямного часу формувалося за участю різних антропологічних компонентів. У східній частині ареалу з підкурганним обрядом — Дніпровському Надпоріжжі, Приазов'ї, Орільско-Самарському межиріччі домінували варіанти протоєвропеоїдного типу, а в Північно-Західному Причорномор'ї відчувається присутність мезоморфного варіанту середземноморського типу. За будовою і пропорціями череп чоловіка з Каїр можна порівняти з двома черепами з доямних підкурганних поховань зі скорченим на боці положенням кістяка. Це чоловічий череп з Василівки Запорізької обл. (к. 1, п. 22) і жіночий череп з Відрадного Миколаївської обл. (к. 1, п. 10). За припущенням археологів, вони належать до нижньомихайлівської культури. Подібний каїрському комплекс ознак відзначений і у жіночого черепа зі скорченого на спині доямного підкурганного поховання (к. 17, п. 26) в Першоконстантинівці Херсонської обл. Таким чином, каїрський череп цілком вписується до антропологічного кола протоямного пласта населення, яке служило антропологічною підосновою частини племен ямної культури. Для широкого масиву ямних поховань території України зберігається цікава тенденція: черепи протоєвропеоїдного типу переважають в похованнях зі скорченим на спині положенням скелета, тоді як скорчене на боці положення частіше трапляється у представників східносередземноморського типу, притаманний похованням ямної культури на пізнішому етапі.

Висновки. Огляд антропологічних матеріалів Північного Причорномор'я показує, що чоловік із поховання в Каїрах міг успадкувати свій краніологічний комплекс від місцевих енеолітичних племен з протоєвропеоїдним антропологічним типом. Генетична підоснова цього типу формувалася в середовищі носіїв неолітичних і ранньоенеолітичних культур півдня України, включаючи населення дніпро-донецької культурно-історичної області, постмаріупольської, новоданилівської, нижньомихайлівської і средньостогівської культур. Спадкоємність протоєвропеоїдного типу простежується і в епоху ранньої бронзи в окремих груп населення ямної культури. Разом з тим, пропорції мозкової коробки каїрського черепа не виключають можливої домішки брахікранного компонента немісцевого походження, джерелом якого могли бути території на схід від причорноморських степів. Подібний краніологічний варіант присутній у серіях черепів енеолітичної Хвалинської культури. В епоху ранньої бронзи брахікранним черепом і дуже широким обличчям відзначалися популяції ямної культури на території Нижнього Поволжя і Північно-Західного Прикаспію. Разом із тим, слідів масової міграції в причорноморські степи з більш східних територій в епохи неоліту—енеоліту не спостерігається, і автохтонність масивного протоєвропеоїдного населення культур епохи ранньої бронзи Північного Причорномор'я не викликає сумнівів. Отримані останнім часом археогенетичні дані по населенню євразійських степів епох неоліту — ранньої бронзи підтверджують висновки краніологічних досліджень і свідчать про автохтонне формування генетичного складу ранніх скотарських племен степового Причорномор'я на місцевій неолітичній і енеолітичній основі. Однак це не виключає можливості проникнення сюди невеликих груп мігрантів зі сходу. Такі висновки цілком узгоджуються з думкою археологів про походження цього поховання в результаті синтезу місцевих традицій рогачицького типу з інфільтрованими зі сходу чи північного сходу традиціями виготовлення кераміки рєпінського типу (за Рассамакин, Симоненко 2020).

О. Козак

АНТРОПОЛОГІЧНІ Й ПАЛЕОПАТОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ЕКСПЕРТИЗИ ПОХОВАНЬ З РОЗВІДОК І РОЗКОПОК 2015—2019 рр.

1. Антропологічна експертиза кісток з розвідок та експертних робіт Інституту Археології у 2017—2018 рр.

1.1. Пізньоскіфська археологічна експедиція 2015 р.

У 2015 р. ПАЕ на території пізньоскіфського городища біля с. Львово Херсонської обл. під керівництвом О. В. Симоненка дослідила поховання дитини в посудині у приміщенні 1. Збереглися лише фрагменти черепа. За розмірами кісток черепу встановлено, що вік дитини складає 36—38 (40) тижнів гестаційного періоду. Очевидно, що дитина загинула в процесі або одразу після пологів. На внутрішній поверхні кісток черепу присутні кущоподібні вдавлення судин і потовщення, які можуть свідчити про початок осифікації гематоми, припустимо, внаслідок травми під час переміщення родовими шляхами. Можливо, ця травма й стала причиною смерті дитини за один або кілька тижнів після народження.

1.2 Луганська археологічна експедиція. 2017 р. в ході експертизи біля сс. Сватово, Білогорівка та Перебійне Луганської обл. Луганська експедиція ІА НАН України під керівництвом С. Теліженка виявила два середньовічних та одне ранньосередньовічне поховання.

Сватово (середньовіччя). Більша частина кісток представлена фрагментами темного кольору. Скелет масивний. За більшістю ознак належить чоловіку. Вік за ознаками на кістках посткраніального скелету та стертістю зубів становить 25—35 років. М'язовий рельєф на збережених ділянках кісток та на стегновій і гомілковій кістках виражений сильно (до 3 балів за 3-бальною системою). Максимально розвиненим він виявився на проксимальному стегні та задній поверхні гомілки.

Білогорівка, опора 71 (середньовіччя). Кістки гарної збереженості були вкриті білою речовиною типу вапна. Вік визначений за морфологією черепа й таза — жіночий. Стан оклюзивної поверхні зубів та ступінь закриття черепних швів в комплексів відповідають віку між 35 та 45 роками. Стан кісткової поверхні відповідає перебуванню скелета у ґрунтах, насичених вапном, або ж тіло могло бути пересипаним вапном з метою обеззаражування під час епідемії.

Перебійне 1 (раннє середньовіччя). Повністю збережений скелет належить чоловіку 50—60 років. Морфологія черепа свідчить про значну монголоїдну домішку в антропологічному типі індивіда. Зріст невисокий, кістки кремезні. На скелеті відзначені значний специфічний розвиток м'язового рельєфу, численні загоєні травми грудної клітки, широкий спектр захворювань зубної системи.

У культурному шарі навколо поховання знайдені також фрагменти кісток дорослої людини 40—60 років та дитини 3—4 років, які не мають жодної прив'язки.

2. Дослідження поховань скіфського та пізньоскіфського часу.

2.1. Караван, Харківська обл., Караванська курганна група, курган 3, розкопки В. Окатенка 2018 р.

Для попереднього антропологічного дослідження було передано рештки двох поховань кургану. Кістки знаходились у вкрай незадовільному стані. Обидва поховання майже повністю зруйновані, очевидно, оранкою та впливом ґрунтів. Основне поховання представлено дрібними фрагментами черепа, крила лопатки та правої стегнової кістки належало вірогідніше жінці дуже молодого віку (16) 18—20 років. Поховання 2 представлене фрагментами черепа та посткраніального скелета дуже грацильного індивіда, скоріш за все, чоловіка, не молодшого за 20 і не старшого за 30 років. Загальна грацильність скелета протирічить значному розвитку соскоподібного виростка та скелета обличчя та може бути пояснена певним гормональним дисбалансом.

2.2. Курганний могильник Більського некрополя, розкопки Д. Гречка 2018 р.

Для антропологічної експертизи було надано кістки з 5 курганів скіфського часу (V—IV ст. до н. е.). Матеріал знаходився у вкрай поганому стані збереженості. Усі поховання знайдені в грабіжницьких ходах та у засипі, жодне поховання не було знайдене in situ.

У **кургані 13** присутні дрібні фрагменти кісток стопи, фрагменти діафізів довгих кісток і хребців дорослої людини. Стать, як і точний вік визначити не вдалося (пох. 1). Крім того, серед знахідок виявлена піраміда (кам'яниста частина) скроневої кістки дитини (пох. 2).

Курган 15. У грабіжницьких ходах та у заповненні могильної ями виявлено фрагменти кісток посткраніального скелету двох індивідів. Скелет чоловіка 40—50 (55) років відрізняється значною масивністю. Грацильні кістки з добре розвиненим рельєфом, особливо в області передпліччя та стоп належить молодій жінці (20—35 р).

У **кургані 17** виявлено останки двох індивідів — дитини 1,5—3 років зі слідами захворювання кровоносної системи та дорослої людини.

У поховальній камері **кургану 25** разом з кістками тварин у засипці знайдена дуже масивна, але значно еродована посмертно, ліва скронева кістка, що без сумніву належить дорослому чоловіку. Грацильні кістки іншої людини, можливо жінки або дуже тендітного чоловіка віком не старше 18 (20) р. мають досить погану збереженість та покриті плямами рожевого кольору.

У **кургані 26** виявлені рештки двох індивідів. Чоловік 40—50 років мав масивні кістки, добре розвинений м'язовий рельєф та сліди дегенеративних або травматичних змін особливо на кістках плеча та в області колінного суглоба. Зріст чоловіка складав за формулами К. Пірсона 158 см. Фрагменти грацильного черепа та еродованих кісток посткраніального скелета належали, вочевидь жінці 25—35 років. На збережених зубах виявлено карієс, помірну стертість та на фрагменті щелепи — отвір прискореневого абсцесу.

Підсумовуючи, у досліджених 5 курганах виявлено 10 поховань, 2 з яких належать дітям, у 2 випадках — жінкам, у 3 — чоловікам. У решті випадків стать визначити не вдалося. Судячи з отриманого матеріалу, всі поховання парні. У двох похованнях заходились дорослий з дитиною, у двох або трьох — чоловік та жінка. Зріст чоловіка з к. 26 досить низький для скіфського населення, однак кістки його, як і іншого чоловіка з к. 15 відзначаються значною масивністю.

2.3. Дослідження антропологічного матеріалу з розкопок ґрунтового могильника скіфського часу в ур. Барвінкова гора 2019 р., розкопки Д. Гречка.

У 2019 р. були продовжені дослідження поховань з ґрунтового некрополя V—IV ст. до н. е., розпочаті у 2018 р. Виявлено 18 поховань скіфського часу. Останки з трьох поховань збереглись у вигляді тліну і дослідженню не підлягають.

У п**ох. 5** збереглися окремі фрагменти довгих кісток та фрагменти черепа з зубами, які належали припустимо чоловіку не старше 20—25, однак не молодше 16—18 років. У барабанній порожинині присутні ознаки хронічного запалення.

Зуби, які збереглися у **пох. 6**, належали припустимо дитині 2—3 років.

Збереженість кісток у **пох. 7** дуже погана. Поверхня більшості фрагментів еродована посмертно. Кістки дуже грацильні, стан формування коронок та коренів зубів відповідає віку 5—6 років. На виростковому виростку нижньої щелепи виявлені зелена пляма — слід окису металу (сережки?). У барабанній порожнині та соскоподібних виростках виявлені можливі ознаки гнійного запалення. На зубах присутні гіпоплазія емалі та цементу й зубний камінь.

Окремі фрагменти кісток черепа та посткраніального скелету з п**ох. 8** належать дівчині 15—18 років. На кістках виявлені: кріброзні зміни шийки стегна, слабка покресленість діафізів довгих кісток ніг, незначна деструкція інсерцій; гіпоплазія емалі та цементу зубів утворилась у віці від 3 до 10 років. Свіжі геморагічні зміни в області кавернозного синуса, очевидно пов'язані з прямою причиною її смерті.

Скелет **пох. 9** збережений добре. Поховання належить жінці, старше 50—60 років. На скелеті виявлені значний остеопороз, анкілоз поперекових хребців, артрит колінних суглобів, внутрішній гіперостоз черепа, пов'язаний з порушеннями кровообігу. Більшість змін, припустимо є наслідком гормональних порушень. На тлі значних «вікових» змін відзначається лише частково облітеровані черепні шви та неприрослі до тіла роги під'язикової кістки. Зріст жінки складає 156,7 см за К. Пірсоном.

Пох. 10 помірної збереженості, Представлені майже всі відділи скелету. Більшість кісток — у фрагментах різного розміру. Скелет належить жінці 45—50 років. Сліди значної зношеності опорно-рухового апарату подібні на зміни в пох. 9 та 22.

Пох. 11 — збереглися дрібні фрагменти черепа, більшість з яких є лускоподібними уламками поверхневої пластинки кісток; досить великий фрагмент лобної кістки, лівої скроневої кістки (луска та піраміда), а також коронка першого верхнього моляру. Кістки черепа значно еродовані посмертно. Коронка моляру сформована не до кінця, її стан відповідає віку 2 роки ±6 місяців.

Пох. 12 — збереглися дрібні фрагменти черепа, та кістки нижніх кінцівок. Скелет належить дитині 7—12 років. Пористе нашарування присутнє на довгих кістках (крововиливи), на зубах виявлено зубний камінь.

Пох. 13 — збереглися дрібні фрагменти компакти діафізів кісток, припустимо, ніг. Кістки мають дуже крихку консистенцію, однак вдалося, встановити, що вони дуже грацильні. Поверхня, що збереглась у кількох місцях, не має ознак старіння; навпаки,

вона розшаровується по підлітковому типу. Таким чином, поховання могло належати дуже юній особі, можливо, жінці.

Пох. 14 — збереглися дрібні фрагменти черепа дитини, старшої за 3 але молодшої за 10—12 років.

Пох. 15 — збереглися декілька фрагментів черепа дуже поганої збереженості, кістки ніг, ліва ліктьова та декілька фрагментів ребер дитини 1,5—2,5 років. Зелена пляма окису бронзи або срібла розташована біля лівого вушка.

У **пох. 16** збереглися окремі дрібні фрагменти черепа, діафізів довгих кісток, молочні та постійні зуби дитини 3—5 років. Стертість молочних зубів дуже висока. На зубах виявлено гіпоплазію емалі та зубний камінь.

Пох. 17 — кістки у вигляді тліну визначенню не підлягають.

Фрагменти кісток дуже поганої збереженості п**ох. 18** припустимо належать чоловіку (?) відносно молодого віку (до 30 років).

У **пох. 19** виявлено скелет помірної збереженості дитини до 2 років. На кістках дитини є сліди системного захворювання (цинга?). Частково загоєні крововиливи на внутрішній поверхні тім'яних кісток свідчать про можливу широку закриту травму голови незадовго до смерті.

У **пох. 20** виявлено скелет дитини 2,5—3,5 років задовільної збереженості. На скелеті присутні ознаки дефіцитних захворювань (анемії та цинги), на черепі — сліди риніту та бактеріального менінгіту.

Пох. 21 — збереглися фрагменти черепа, та окремі фрагменти довгих кісток, та шийні і верхньо-грудні хребці дитини 5—6 років. Кістки дуже тонкі, та екстремально деформовані, На черепі виявлені сліди внутрішньочерепного тиску, на діафізах довгих кісток та лопаток — осифіковані крововиливи. На зубах присутні гіпоплазія емалі й цементу та зубний камінь.

Збереженість скелету **пох. 22** хороша, представлені у фрагментах майже всі відділи скелету чоловіка старше 50 років.

У могильній ямі **пох. 23** знайдено фрагменти діафізів плечової та стегнової кісток, а також нижньої щелепи, які зруйнувались при піднятті та чистці поховання. Збереглись лише коронки трьох лівих молярів та двох лівих різців. Стертість жувальної поверхні 1—3 молярів за схемою М. М. Герасимова і Д. Бротвелла свідчить про вік 25—35 років. Зубний камінь — 2 бали. Розміри зубів вказують радше на жіночу стать.

Пох. 24 — кістки у вигляді тліну визначенню не підлягають.

Пох. 25 — кістки у вигляді тліну визначенню не підлягають.

Підсумовуючи, у досліджених похованнях виявлено останки 18 індивідів, серед яких 10 дітей, 2 підлітки жіночої статі, дві літні жінки, 2 чоловіка, 2 молодих індивіда, визначення статі яких ускладнено. Попередні результати палеопатологічного аналізу показали випадки анемії й інфекцій у дітей, а також підвищену зношуваність кісткової тканини у дорослих, що може бути пов'язано з негативними умовами середовища. У дорослих також знайдено поодинокі випадки слідів інфекцій. Стан збереженості кісток досить поганий, що, вочевидь обумовлено агресивністю ґрунтів.

3. Дослідження поховань ранньомодерної доби і XX ст.

Попередні результати дослідження поховань та перепоховань некрополю Костелу Воздвиження Чесного Хреста *XVI – кінця XVIII ст.* ***у м. Львів (розкопки РАС 2019 р.).***

Під час рятівних розкопок РАС на Галицькій площі (фонтан «Кульбаба») у м. Львів була досліджена ділянка некрополю Костелу Воздвиження Чесного Хреста XVI — кінця XVIII ст. У 12 похованнях та 3 скупченнях, було виявлено останки мінімум 35 індивідів. Збереженість кісток коливається від однієї кістки до повних скелетів. Більшість останків належала чоловікам у віці від 18 до 60 років (найбільше молодих до 40 років), удвічі менше було жінок та можливо жінок відносно молодого віку. Решта поховань та останків належало дітям переважно від 6 до 12 років. Серед дітей виявлено також немовля, дитина 2—4 років і двоє підлітків 12—16 років. Останки жителів Львова XVI—XVIII ст. надалі будуть повністю досліджені та передані для перепоховання громаді.

Результати антропологічного дослідження дитячих поховань біля с. Іванівці, ур. Трояна, 2017 р. (Розкопки Ю. Башкатова, Т. Бітковської).

У ході планових археологічних робіт з дослідження поселення зарубинецької культури на ділянці саду поза поховальними пам'ятками було випадково відкрито чотири дитячих поховання. Одне з них (найстарша дитина) здійснено у гробовищі, три — в ямі (таблиця).

Поховання 1 належало передчасно народженій дитині 28—36 тижнів (7—8 внутрішньоутробний місяці). Дитина мала зменшений в порівнянні з довгими кінцівками череп. Кістки збереглися дуже добре. Представлений майже повний скелет.

Поховання 2 належало передчасно народженій дитині 28—32 тижнів (7—8 внутрішньоутробний місяці). Кістки збереглися дуже добре. Представлений повний скелет. Череп має сліди активних формоутворюючих процесів. На кістках посткраніального скелету, які дуже добре сформовані, відзначено сліди м'язового рельєфу.

Розміри кісток дітей з поховань біля с. Іванівці, мм (кістки симетричні)

Показник	Поховання, №			
	1	2	3	4
Вік	28—36 г. т. *	28—32 г. т.	4—36 г. т.	2—3 рр.
Стать	—	—	—	—
Череп				
довжина нижньої щелепи	—	41	—	—
висота симфізу	—	10	—	—
Pars basillaris				
довжина	13	13	15	—
довжина мінімальна	11	10	12	—
ширина	11	10	13	—
Pars petrosa				
довжина	30	27	34	—
Pars lateralis				
довжина	12	16	—	—
Лопатка				
ширина	23	22	27	—
висота	27	26	31	—
Ключиця				
довжина діафізу	35	34—33	41	72
Плечова				
довжина діафізу	55	52	61	141
ширина прокс. метафізу	10	10	11	25
ширина дист. метафізу	14	13	14	29
окружність діафізу	—	15	—	34
Ліктьова				
довжина діафізу	50	49	55	111
ширина дист. метафізу	—	5	—	—
Променева				
довжина діафізу	43	42	47	97
ширина дист. метафізу	—	12	—	41
Клубова				
висота	27	24	26	—
ширина	25	25	27	—
Сіднична				
довжина	14	13	16	—
Стегнова				
довжина діафізу	60	58	68	185
ширина прокс. метафізу	13	13	14	41
ширина прокс. метафізу 1	—	—	—	22
ширина дист. метафізу	16	15	16	44
ширина дист. епіфізу	—	—	—	38
Гомілкова велика				
довжина діафізу	54	50	59	152
ширина прокс. метафізу	—	13	—	
ширина прокс. епіфізу	—	—	—	26
ширина дист. метафізу	—	9	—	—
окружність діафізу	—	17	—	—
Гомілкова мала				
довжина діафізу	51	48	—	—

* тижні внутрішньоутробного розвитку.

Поховання 3 належало новонародженій дитині 36—38 тижнів (8—9 внутрішньоутробний місяці). Кістки збереглися відмінно. Представлений майже повний скелет. Дитина мала дуже вузькі ключиці.

Поховання 4 (в гробовищі) належало дитині 2—3 років. Спостережено ретардацію росту більшості довгих кісток, за виключенням ключиці. На великій гомілковій кістці присутні мінімальні сліди геморрагії, розшарування кісткової тканини знайдено в дистальних кінцях діафізів стегна та кісток передпліччя. Припустимо, дитина померла від певного метаболічного захворювання, пов'язаного з недоїданням, або від гострої інфекції внаслідок ослаблення організму дефіцитним захворюванням.

На думку авторів розкопок, поховання могли бути здійснені поза кладовищем не пізніше середини XX ст. Судячи зі стану скелету старшої дитини, — в один з періодів голоду, які були досить частими на території України. Решта поховань належали мертвонародженим або завчасно народженим дітям. Їх компактне місцезнаходження підтверджує відомі з писемних джерел факти поховання нехрещених дітей поза церковними кладовищами. Не виключено, що вони були здійснені одною особою, можливо бабою. Традиція ховати мертвонароджених або померлих немовлят без відспівування та поза поховальними комплексами існувала в Україні ще у XVII ст. (Сердюк 2018).

О. Козак

ДОСЛІДЖЕННЯ АНТРОПОЛОГІЧНОГО МАТЕРІАЛУ З КУРГАНІВ БІЛЯ с. КАЇРИ (ХЕРСОНСЬКА обл.)

Херсонська археологічна експедиція біля с. Каїри Херсонської обл. у 2018 р. (начальник О. В. Симоненко) дослідила 4 кургани, у яких знайдено рештки 19 індивідів. Стан збереження кісткових решток різний та коливається від відмінного до дуже поганого в залежності від глибини залягання скелету, типу ґрунту, епохи та, вочевидь, поховального обряду.

Доба енеоліту.

У кургані 1 доби енеоліту виявлено поховання чоловіка 40—50 років. Кістки відносно масивні, зріст за формулами К. Пірсона низький — 159,8 см. Розвиток м'язового рельєфу та зміни суглобів визначають областями найбільшого навантаження на правий лікоть та ліву кисть, а також ноги. З патологічних змін відзначені сліди хронічних запалень навколоносових пазух та проблеми з кровообігом у черепних синусах. На зубах виявлено зубний камінь, гіперцементоз, пародонтоз та пародонтит. Стертість передніх зубів значна. Декілька зубів втрачено прижиттєво. Поховання опубліковане (Козак, Потєхіна 2020).

Доба бронзи: ямна культура.

Чотири поховання *ямної культури* виявлено у кургані 3. Два з них належать жінкам, одне парне. Поховання 2 кургану 3 належало жінці 40—50 років, к. 3, п. 4 — жінці 25—30 років можливо з хлопчиком не старше 2 тижнів, к. 3, п. 5 — жінці 30—40 років. Зріст жінок, визначений за формулами К. Пірсона, коливався між 157,4 та 161,1 см. Скелети всіх трьох жінок масивні, мають ознаки значних фізичних навантажень в першу чергу на верхній пояс кінцівок. Травми, виявлені на черепі (загоєний перелом носа у жінки к. 3, п. 2), у хребті (к. 3, п. 2), тріщина у лівому ліктьовому суглобі (к. 3, п. 2), симетричний перелом ліктьових кісток (к. 3, п. 5). У двох жінок ознаки на кістках скелету можна пов'язати з лучництвом. У двох (к. 3, п. 4 і к. 3, п. 5) на тазі та хребті спостерігаються ознаки швидкого набору ваги, припустимо, під час вагітності.

У трьох виявлені ознаки запальних процесів в області середнього вуха, у двох — у навколоносових синусах (к. 3, п. 2; к. 3, п. 5), менінгіальної реакції (к. 3, п. 4; к. 3, п. 5). У двох молодших жінок сліди запалення мозкових оболонок виявлені разом з ознаками запалення плеври (к. 3, п. 4) та можливого абсцесу в області таза, що вказує на можливу системну інфекцію (туберкульоз?). Серед патологій зубо-щелепної системи відзначено зубний камінь, пародонтопатії, періапікальні процеси (у всіх), прижиттєва втрата зубів (к. 3, п. 2) і міжзубні борозни (к. 3, п. 2 і к. 3, п. 5). Гіпоплазія емалі утворилась у віці 4—5 років (к. 3, п. 2; к. 3, п. 4 і к. 3, п. 5) а також 6, 12 років (к. 3, п. 4). У жінок зафіксо-

вана посилена стертість передніх зубів, що супроводжується гіперцементозом (к. 3, п. 4) і травмами емалі і зубів (к. 3, п. 5).

Катакомбна культура.

Виявлено 2 поховання — чоловіка 45—55 років з дітьми віком 3—4 роки та 6—9 місяців (к. 3, п. 1), та індивіда 24—30 років, стать якого визначити складно через патологічні деформації скелету (к. 4, п. 2).

Стан збереженості дозволяє лише поверхнево визначити особливості скелетів. Старша дитина з кургану 3 має ознаки запалення середнього вуха, значну стертість передніх зубів та можливі ознаки порушення обміну речовин. Молодша дитина має явні ознаки порушення обміну кальцію або вітаміну Д. Чоловік з цього поховання відзначається помірно масивною будовою тіла. Він мав загоєну травму носа, травму лівого коліна, «маршеві» переломи на кістках стопи. Більшість змін на скелеті вказують на те, що він дуже багато ходив пішки. Найбільші навантаження припадали на коліно, гомілкостопні суглоби та плечі. Чоловік мав загоєні сліди запалення навколоносових пазух, плеври, а також припустимі сліди порушення кровообігу у судинах головного мозку. Дуже висока стертість зубів, особливо передніх, супроводжувалась прижиттєвою втратою зубів, періапікальними процесами, утворенням зубного каменя, міжзубними борознами. Гіпоплазія емалі утворена у віці близько 5 років.

Поховання 2 кургану 4 належить припустимо жінці або чоловіку з порушеним гормональним фоном. Скелет грацильний, має багато жіночих рис. Кістки деформовані під дією навантажень під час їх формування у дитячому та підлітковому віці. На черепі виявлені ознаки фронтиту, менінгіальної реакції. Кістки мають ознаки вивітрювання, що, разом з обрядом поховання (кістки були складені «пакетом»), а також виявлені на черепі ознаки перімортальних травм, свідчать про те, що людина загинула в бійці, й кістки були покладені у могилу через досить довгий час після її смерті.

Доба раннього заліза.

У трьох курганах виявлені 2 дитячих (8—9 і 1—2 рр.) поховання (к. 1, п. 4 і к. 2, п. 1), одне поховання підлітка 16—18 р. (к. 2, п. 2), одне належало чоловіку 35—45 р. (к. 1, п. 1), одне — можливо чоловіку 45—55 років (к. 3, п. 3), та чотири поховання належали жінкам 20—25 р. (к. 1, п. 2), 25—30 р. (к. 4, п. 1), 40—50 р. (к. 2, п. 3) і 50—60 р. (к. 4, п. 3). Усього виявлено 9 поховань цього періоду.

Скелет молодшої дитини дуже погано збережений. У старшої — можливо, дівчинки, виявлені множинні генетичні аномалії, які, можливо сприяли ранній смерті, в неї виявлені сліди запалення середнього вуха і зубний камінь.

Підліток та два інші індивіда чоловічої статі мають масивні кістки черепа та постраніального скелета. У підлітка (к. 2, п. 2) виявлені численні травми (тріщини) в суглобах пальців ніг та деформація гомілкових кісток розвитком м'язового рельєфу. У нього

Статево-вікова приналежність індивідів

Курган / поховання / скелет	Культура	Стать	Вік, роки	Примітки
1/1	Скіфська	Ч	35—45	Повний скелет
1/2	Те саме	Ж	20—25	Пограбоване
1/3	Енеоліт	Ж	40—50	Повний скелет
1/4	Скіфська	—	8—9	Те саме
2/1	Те саме	—	1—2	Те саме
2/2	Те саме	?	16—18	Пограбоване
2/3	Те саме	Ж	40—50	Пограбоване
3/1/1	Катакомбна	Ч	45—55	Повний скелет
3/1/2	Те саме	—	2—4	Те саме
3/1/3	Те саме	—	6—9 міс.	Те саме
3/2	Ямна	Ж	40—50	Повний скелет; лучниця?
3/3	Скіфська	Ч?	45—55	Повний скелет
3/4/1	Ямна	Ж	25—30	Те саме
3/4/2	Те саме	—	Новонароджений	Те саме
3/5	Те саме	Ж	30—40	Те саме
3/6	Невідомо	Ч	30—40	Зруйноване, в насипу
4/1	Скіфська	Ж	25—30	Повний скелет
4/2	Катакомбна	Ж?	20—25	Кістки пост краніального скелету та череп
4/3	Скіфська	Ж	50—60	Повний скелет

знайдено сліди періостальної реакції на вісцеральній поверхні ребер, діафізах довгих кісток та на внутрішній стороні гілок нижньої щелепи, у кістках ніг присутні цистоподібні утворення, — ознаки, які можуть свідчити про певне системне інфекційне або паразитарне захворювання. У підлітка також виявлені наслідки хронічного синуситу, мастоїдиту; на зубах присутній зубний камінь. Гіпоплазія емалі утворена у віці 2, 3, 4 та 5 років.

У двох дорослих чоловіків та у двох жінок також виявлена ця ознака, у чоловіків час її утворення коливається від 4 до 7 років, у жінок, в тому числі й у дитини — від 2 до 5 років.

Зріст чоловіків становить 167,9—168,2 см. Обидва мають виражений рельєф верхніх та нижніх кінцівок, дегенеративні зміни хребта та комплекси ознак, що свідчать про володіння луком, та, можливо, вершництво. Обидва чоловіка мали проблеми з кровообігом у нижніх кінцівках, а у старшого виявлені також ознаки тромбозу синусів головного мозку. Сліди запальних захворювань обмежуються наслідками гайморит (к. 1, п. 1) та плеврит (к. 3, п. 3). У обох чоловіків на зубах утворено камінь, стертість зубів досить висока та супроводжується мікротравмами емалі та гіперцементозом. Карієс відсутній, однак виявлені ознаки періапікальних процесів і пародонтопатій.

У молодшого чоловіка виявлено загоєний рубець від удару на правому надбрів'ї, крім того на потиличній кістці ліворуч розташований округлий отвір від перімортальної травми. У старшого чоловіка виявлено загоєну травму носа праворуч та, можливо вдавлену перімортальну травму скроневої кістки.

У чотирьох жінок зріст коливається від 154 до 162,4 см. Вони мали грацильні скелети з помірним та значним розвитком рельєфу Основні навантаження, судячи з дегенеративних змін суглобів, розвитку ентезисів, травм та специфічних ознак, попадали на плечовий пояс (у трьох) та лівий лікоть (у двох). У трьох зміни сконцентровані в акроміальному кінці правої ключиці та плечі. У двох — значно розвинений рельєф задньої частини ніг. У старших жінок виявлені сильні дегенеративні зміни у хребті, зокрема — у жінки 50—60 років з к. 4, п. 3 є підозра на спондилолістез. У неї також виявлена травма правого плеча. В іншої жінки знайдено загоєний одночасний перелом обох променевих кісток у звичайному місці.

Жінки страждали на запальні процеси та інфекції (к. 4, п. 1 — отит, можливий туберкульоз), проблеми кровообігу (к. 2, п. 3), захворювання зубів (карієс, прижиттєва втрата зубів, періапікальні процеси, пародонтопатії, зубний камінь). Стертість зубів висока, переважно стосується передніх зубів та супроводжується травмами емалі. У найстаршої жінки виявлені інтерпроксимальні борозни. У неї також знайдено сліди деструктивного процесу в ребрі, можливо пов'язаного з пухлиною м'яких тканин.

Н. Котова, О. Козак

АНТРОПОЛОГІЧНА ЕКСПЕРТИЗА ПОХОВАНЬ З НЕКРОПОЛЯ «ОРІЄНТ» ТА ДІЛЯНКИ ПЕРЕДМІСТЯ 2 ОЛЬВІЇ

Археологічні дослідження відбувались в **Ольвії** (Миколаївська обл., Очаківський р-н, с. Парутине) у 2018—2019 рр. (детально див. у цьому випуску). Під час досліджень некрополю «Орієнт» та ділянки Передмістя 2 у 2018—2019 рр. були знайдені поховання античного й римського періодів. Морфологія скелетів і збереженість кісткової тканини доволі сильно різниться залежно від типу поховань, глибини могили та часу поховання (історичного періоду).

У 2018 р. на **некрополі** «**Орієнт**» знайдено останки 21 особи (7 поховань і фрагментів кісток за 13 списками), серед яких троє дітей, два підлітки, 4 жінки і 5 чоловіків. Вік смерті дітей коливається від 2 до 16 років, дорослих — від 20 до 50 років. Найбільше виявлено індивідів віком від 20—25 р. На кістках знайдені дискретні сліди захворювань і травм. Серед них зубні патології: карієс, зубний камінь; наслідки травм сухожиль м'язів та зв'язок (ентесопатії) тощо.

У 2019 р., на некрополі було знайдено 7 індивідів: 4 індивідуальних поховання, одне з них законсервоване у 2018 р., та фрагменти кісток за 3 списками. Серед них: двоє чо-

ловіків, одна жінка, один чоловік вірогідніше ніж жінка, в трьох випадках стать не визначається. Вік смерті коливається від 25 до 50 років. Найбільше виявлено індивідів віком від 25 до 30 р. На кістках індивідів присутні сліди захворювань і травм. До них належать: травми м'язів, остеомієліт, зубний камінь. Знайдено також ймовірні рештки наконечника стріли у хребці.

Представленість кісток скелету поховань 2018 і 2019 рр. некрополя «Орієнт», залежно від типу поховальної споруди та наявності слідів пограбування є помірною або дуже хорошою. Тоді як збереженість поверхневої пластинки у більшості поховань незадовільна.

На ділянці **Передмістя 2** у 2018 р. виявлено останки 5 індивідів, усі фрагментовані (підняті за списками). Серед них: одна дитина, один чоловік, троє індивідів, стать яких не вдалось визначити. Вік смерті дитини — 4—6 років, вік смерті дорослих коливається від 25 до 45 років. На кістках відзначено помірний розвиток м'язів, в одному випадку простежено ознаки періостального процесу (запалення).

У 2019 р. на ділянці П 2 знайдено останки 12 індивідів (за 10 списками),серед яких п'ятеро жінок, двоє чоловіків, три дорослих індивіда, стать яких не визначається і дві дитини. Вік смерті дорослих коливається від 20 до 50 років. Найбільше виявлено індивідів віком від 35 до 45 років.

Серед змін на кістках можна відзначити: сліди затримки росту внаслідок метаболічних захворювань у дітей, вікові артропатії, періостоз.

Поверхня кісток з поховань, знайдених на ділянці Передмістя 2 відносно добре збережена, проте представленість кісток у всіх списках складає <25 %.

Окрім кісток, виявлених на зазначених ділянках, нами було досліджено фрагменти черепу чоловіка 20—25 років з розкопок минулих років. На потиличній кістці відзначено удар тупою зброєю, розмір якої складає 3,5 × 1 см. Також простежено запальні процеси у навколоносових синусах й сліди порушення мозкового кровообігу (синустромбоз).

О. Козак, Н. Котова

ДОСЛІДЖЕННЯ ПОХОВАНЬ XVII—XVIII ст. З НЕКРОПОЛЯ КИРИЛІВСЬКОЇ ЦЕРКВИ

У 2018 р. архітектурно-археологічна експедиція НАН України проводила дослідження в Києві за адресою вул. Олени Теліги, 12, на некрополі Кирилівської церкви. Антропологічні рештки з розкопок передано на антропологічну експертизу. Для первинного дослідження було отримано досить погано збережені фрагменти скелетів 12 осіб (9 поховань і 2 випадкові знахідки фрагментів черепів) з поховань XVII—XVIII ст. Більшість поховань належить молодим жінкам. Тобто, стать у 8 випадках визначено як жіночу, у трьох — як чоловічу, в одному випадку стать та вік визначити не вдалось. Вік смерті індивідів коливається у межах від 15 до 55 років. Найбільше індивідів померло у віці від 25 до 35 років.

М'язовий рельєф на кістках посткраніального скелету в середньому розвинений слабо. У старших вікових групах спостережені прогресуючі дегенеративні зміни в суглобах. У жінок патологій майже не виявлено. Ентесопатії, зокрема травми реберно-ключичної зв'язки, знайдені у чоловіків.

С. Гайдук, А. Петраускас, І. Смагін

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНІ ДОСЛІДЖЕННЯ СТАРОДАВНІХ ВОДНИХ ТРАНСПОРТНИХ ЗАСОБІВ І ВОДНИХ ШЛЯХІВ

У 2019 р. з 13 по 18 квітня Житомирська археологічна експедиція ІА НАН України продовжено експериментальні дослідження стародавніх водних транспортних засобів і водних шляхів на маршруті річками Уж—Прип'ять—Дніпро (рис. 1—3).

Водний маршрут з Іскоростеня до Києва згадується в літописних повідомленнях. Він поєднував не тільки дві столиці племінних об'єднань древлян і полян, але і з'єднував між собою два крупні регіони — правобережне прип'ятське Полісся і Наддніпрянщину. У науковій літературі він згадується дослідниками в контексті подій середини X ст., але він не став темою окремого дослідження. Під час експериментального вивчення цього шляху відзначено суттєву відмінність сучасного стану повноводності р. Уж внаслідок негативного впливу меліораційних робіт і зарегульованості стоку. Проте, в часи середньовіччя, водний шлях у нижній течії р. Уж регулярно використовувався для сплавлянння лісу в період суттєвого весняного підняття рівня води, що може свідчити також і про можливість проходження в цей період крупних суден, які за параметрами можуть співвідноситись з лодіями, що згадуються в давньоруських літописах.

Під час експерименту використані натурні репліки, виготовлені на підставі вивчення археологічних прототипів стародавніх водних транспортних засобів давньоруського часу. Ставились завдання визначення придатності водного шляху Коростень—Київ для пересування водними транспортними засобами різних типів — човнами-однодеревками із розведеними і нерозведеними бортами, човнами складної набірної конструкції на основі однодеревок — габаритності суден різних конструкцій, яка допустима для використання на вказаному шляху; встановлення експериментальним шляхом швидкості пересування суден різного типу і габаритів, їх вантажопідйомності та інших властивостей під час пересування.

Внаслідок проведених досліджень отримано нові дані про ходові та технічні характеристики натурної репліки стародавнього судна набірної конструкції на основі видовбаної колоди на малих, середніх і крупних річках.

Результати експериментальних досліджень 2019 р. також використано для інтер-

Рис. 1. Початок експериментального сплаву від городища 3 стародавнього Іскоростеня

Рис. 2. Натурна репліка стародавнього судна на р. Дніпро

претації унікальної знахідки, виявленої поблизу с. Старосілля, яку можна співвіднести з «моноксилами», що були основою стародавніх човнів, пристосованих для пересування не тільки по річковій акваторії, але й могли виходити на морський простір.

Проаналізувавши результати робіт з експериментальної археології на базі археологічної експедиції в м. Олевськ Житомирської обл., внаслідок яких виконано натурне моделювання семи реплік човнів різних типів і розмірів, а також проведено декілька експериментальних походів малими, середніми, крупними річками і штучними водоймами (Київське море), отримано важливі спостереження щодо ходових властивостей різних типів човнів на різних типах водойм. Отримані під час проведення комплексу експериментальних досліджень спостереження засвідчують, що човни з абсолютними показниками розмірів (довжина основи становить більше 12 м), ваги і об'єму (близько 2,5 т у сухому стані без екіпажу, пасажирів і вантажу), які є в старосільської знахідки не можуть бути використані для судноплавства в акваторії річок середнього розміру, подібних Стиру, Случі, Ужу тощо.

За своїми характеристиками човен, виявлений поблизу с. Старосілля може бути, на сьогодні, інтерпретований як унікальна, надійно задокументована, для Східної Європи знахідка — основа судна крупних розмірів типу лодії або чайки. Особливості конструкції знахідки, окремі деталі виразно свідчать

Рис. 3. Зустріч учасників експерименту поблизу Вишгорода

Рис. 4. Графічна реконструкція з'єднання декількох «моноксилів» для подальшого сплавляння

Рис. 5. Висадка експериментальної ділянки корабельного лісу поблизу м. Олевськ

про її підготовку для транспортування за течією під час повені р. Стир до Прип'яті, а далі, вірогідно, до Дніпра тим же шляхом, яким багато століть поспіль сплавлявся ліс. Симетричні (парні) і асиметричні зарубки на бортах використовувались для укладання з'єднань декількох моноксилів між собою, що має аналоги у системі перев'язування деталей плотів для сплаву (рис. 4). Якщо висловлена гіпотеза вірна, в такому випадку серед відкладень у заплавах малих річок Полісся має бути велика кількість подібних знахідок — оскільки під час сплаву у повінь по великій бурхливій воді певний відсоток лісу із плотів губиться, заноситься ґрунтом, який несе річка. Про це можуть свідчити ще два випадки фіксації протягом тільки 2019 р. на р. Стир і Случ аналогічних за конструкцією і розмірами знахідок.

Інститут археології НАН України продовжуючи проведення досліджень стародавніх водних транспортних засобів в рамках виконання міжнародного наукового проєкту під егідою Міжнародного союзу академій наук

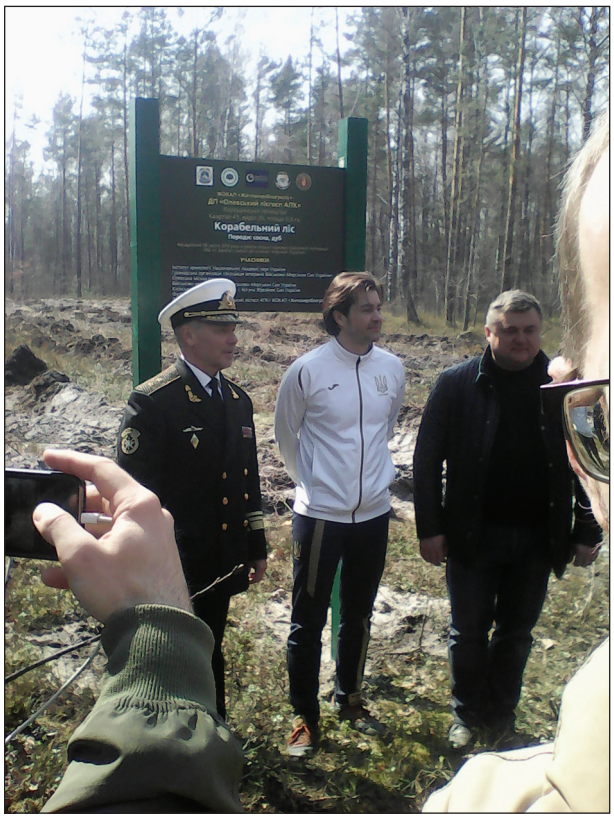

Рис. 6. Учасники висадки корабельного лісу поблизу пам'ятного стенду на честь заходу

(Union Academique Internationale) в 2019 р. 6 квітня на території Олевської ОТГ Житомирської обл. за участі і сприяння ГО «Асоціація ветеранів Військово-Морських Сил України» у співпраці з рядом громадських організацій історичного і спортивного спрямування та за сприяння голови Об'єднаної міської громади міста Олевська Олега Омельчука, посадовців місцевого самоврядування і активу громади, прийняв участь у висадці корабельного лісу, що відбулась вперше за більше, ніж сто років (рис. 5, 6).

У подальшому планується проведення довгострокових спостережень за експериментальною ділянкою і вивчення можливостей використання зразків деревини для проведення експериментальних досліджень з натурного моделювання стародавніх водних транспортних засобів.